

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 19

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 19

Серія заснована у 1994 році

Донецьк ДонНУ 2009

УДК 801.808.804.807

ББК Ш 12 = 41

Л 59

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Чеслав Ляхур, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Володимир Каліушенко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Каленик Шульжук, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Оксана Борисенко, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (секретар) (Україна); Юлія Зеленська, асп. (технічний секретар) (Україна).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове («Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4).

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 7 від 30.06.2009 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови (від 28.12.2007 р. – кафедра української мови та прикладної лінгвістики).

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Л 59 **Лінгвістичні студії** [Текст] : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – 363 с.

ISSN 1815-3070

ISBN 966-7277-88-7

Розглянуто актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовано напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, встановлено особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, виявлено тенденції сучасного словотвору, висвітлено напрями прикладної лінгвістики та методики викладання мови.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Автори статей, 2009

© Донецький національний університет, 2009

© Редакційна рада, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ I	Статус української мови в Українській Державі та її інституціях	8
Балко Марина	Мовна політика в сучасній Україні: основні проблеми та пошук шляхів їх вирішення	8
Ботвина Наталія	Культурно-етичні та законодавчі проблеми використання української мови як державної	11
Стойкова Галина	Функціонування державної мови в м. Одеса в кінці XX століття – на початку XXI століття	15
Тихоненко Олена	Вплив мовної політики на становлення норм офіційно-ділового стилю української мови	18
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	23
Данилюк Ілля	Специфіка синкретичних явищ у межах семантичного підходу до частин мови	23
Конюшкевич Марія, Вишняк Юлія	Предлоги и их аналоги с семантикой ‘противопоставление’ в русском и белорусском языках	27
Конюшкевич Марія, Романовская Марина	Лексико-функциональное поле предлогов с инвариантом ‘включение’ / ‘исключение’ в русском языке	32
Піддубська Інна	Функціональна периферія дієслівних форм минулого часу	38
Скорейко-Свірська Ірина	Грамматичне освоєння науково-технічних термінів-іменників англомовного походження в українській мові	43
Стефурак Олена	Концептуалізація топологічної зони ПОВЕРХНЯ у прийменниках французької та румунської мов	49
Чернюх Богдан	Семантика та прагматика нарративних часів у пізній латині (на матеріалі „Itinerarium Egeriae”)	54
Щепка Оксана	Співвідношення компаратива і позитива (функційно-семантичний аспект)	58
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	63
Albert Viktoria	Absolute Infinitive Construction and Its Word Order Patterns in Middle English	63
Адінцова Юлія	Проблема описового предиката в класичній французькій лінгвістиці	68
Виноградова Катерина,	Типологія моделей модальних модифікацій речень в українській і російській мовах. Стаття 2: Імплицитні моделі	72
Ситар Ганна	Еквіваленти речення: статус, обсяг і функційна типологія	79
Загнітко Анатолій	Грамматичні засоби актуалізації синсемантичності газетних заголовків	91
Лазаренко Світлана	Еволюція поглядів на питальні речення: диференційний та класифікаційний аспекти	94
Панкова Марія	Безсполучниково-підрядні складні речення в українській мові	94
Роїк Ольга	Асемантичні сполучники в українській мові	98
Тимофєєва Ірина	Семантичні функції речень на позначення фізичного стану людини в українській мові	102
Шатілова Олена	Актуальне членування речення в науковому та офіційно-діловому стилях мовлення	107
Шитик Людмила	Безсполучниково-підрядні складні речення в українській мові	110
РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	115
Бороденко Людмила	Проблема запозичень у сучасній українській мові	115
Гонтар Марина	Функціонування термінів журналістики у мові друкованих ЗМІ	119
Деркач Тетяна	Мілітарна метафора в літературознавчому тексті	123
Івашків-Когут Світлана	Функціонально-семантична категорія аугментативності в англійській мові	128
Клімчук Галина	Тематичні групи суспільно-політичної лексики в періодиці Михайла Грушевського	132
Ковтун Олена	Становлення української авіаційної термінології	137
Милостна Олена	Внутрішня симетрія як властивість конверсії на семантичному та синтаксичному рівнях	141

Федурко Оксана	Про специфіку пропозитивного значення відприкметникових прислівників на -о, -е	146
Шапран Дар'я	Про деякі метамовно-дериваційні особливості української маркетингової терміносистеми	149
Шумейко Олена	Лексика з інгерентним оцінним значенням як засіб творення комічного в українській поезії II пол. XX ст.	153
Ющенко Мирослава	Означена і неозначена локалізація предмета у французькій мові	157
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження. Морфонологія	162
Демешко Інна	Типологія морфонологічних моделей у віддієслівному словотворенні сучасної української мови	162
Ситенко Ольга	Типологія міжрівневих засобів вираження категорії демінутивності в англійській та українській мовах	167
Федурко Марія	Поняття морфонологічної моделі та його роль в аналізі та синтезі похідних одиниць словника	171
РОЗДІЛ VI	Проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу	175
Донець Марія	Вербалізація концепту істина / правда в комуністичному дискурсі української преси	175
Зеленська Юлія	Стилістичні фігури із повтором у сучасному поетичному мовленні	179
Клименко Ірина	Теоретичні засади лінгвістичного аналізу політичного дискурсу	182
Ковтун Альбіна	Модифікація семантики найменувань богослужбових реалій в українському художньому дискурсі XX ст.	186
Лупол Алла	Київ та київський топос у поетичному світі Василя Стуса	190
Медвідь Наталія	Православно-християнські лінгвокультурами як елементи образності української соціально-психологічної прози I половини XX століття	194
Митько Неля	Невправності в мовленні теле- і радіожурналістів	199
Міщук Уляна	Поетичний світ шістдесятників: проблема дискурс-аналізу	204
Назар Роман	Характеристика репортажу як жанру мовлення	209
Пономарьова Людмила	Мовні засоби юридичного дискурсу	212
Рогожкин Олександр	Pathos, logos, ethos у політичній сфері спілкування	216
РОЗДІЛ VII	Особливості говорів української мови та проблеми соціолінгвістики	221
Виноградова Ольга	Комунікативна компетенція як соціолінгвістична проблема	221
Делюсто Марина	Діалектний текст як джерело дослідження дієслівної парадигматики	224
Клименко Наталія	Матеріали до словника назв одягу українських східностепових говірок	229
Кравченко Євдокія	Сучасна літературна норма як відображення нової парадигми соціуму	235
Кудрейко Ірина	Сучасні вияви і тенденції соціолінгвістичної ситуації в Донеччині	242
Шкаровська Тетяна	Назви доби та її сегментів у вербальних формулах говірок середньополісько-наддніпрянського порубіжжя	246
РОЗДІЛ VIII	Проблеми ономастики	250
Антонюк Олена	Граматичні особливості прізвищ (на матеріалі антропонімії Донеччини)	250
Осіпчук Галина	Кореферентні назви з онімним компонентом у творчості Валерія Шевчука	254
Процик Ірина	Перший український лінгвокраїнознавчий словник власних назв	259
Тимошик Галина	Жіночі гебрейські імена у новочасних перекладах святого писання українською мовою	263
Чорноус Оксана	Динамічні процеси в жіночому іменнику м. Кіровограда 20-40-х років XX століття	269
Шевцова Валентина	Позалінгвальні чинники впливу на емпоронімію Луганська	273
РОЗДІЛ IX	Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження	276
Наумова Тетяна	Стилістичні особливості перекладу дієслівних форм (на матеріалі оригінальних та перекладних творів М.Гоголя)	276
Ковалевська Тетяна	Концептуальна база нейролінгвістичного програмування	283

Краснобаєва-Чорна Жанна, Савчук Ольга Романчук Світлана	Функції комп'ютерної вікторини з української мови у загальноосвітніх навчальних закладах (під час вивчення теми «Фразеологія») 288 Психолінгвістичні засади філософії мови О.Потебні в контексті формування культури мови та комунікації у студентів ВНЗ 292	
РОЗДІЛ X	Актуальні проблеми методики викладання мови	297
Бадер Валентина	Функціонально-стилістичний підхід у формуванні культури мовлення студентів-філологів	297
Бондаренко Галина	Формування творчих здібностей учнів молодших класів у процесі гри на уроках української мови	301
Велика Анастасія	Мовна поведінка курсантів і співробітників міліції: порівняльна характеристика (за результатами опитування в м. Одесі)	305
Єщенко Тетяна	Вивчення лінгвістичного аналізу тексту у вищій школі за кредитно-модульною системою навчання	310
Коваленко Євгенія	Рекламний дискурс: лінгвістичні аспекти вивчення	314
Ковальчук Наталія	Функціонально-комунікативний підхід до вивчення пунктуації	319
Прохоренко Оксана	Формування комунікативних компетенцій та розвиток особистих якостей правників під час вивчення риторики	324
РОЗДІЛ XI	Історія мови та лінгвістики	329
Бабак Ганна	Хронологізація мовних явищ у студіях учених харківської лінгвістичної школи	329
Глушенко Володимир, Рябініна Ірина	Проблема джерел вивчення історії мови в українському мовознавстві 10-30-х рр. XX ст.	332
РОЗДІЛ XII	Рецензії та анотації	337
Загнітко Анатолій	Асиметрія в граматиці. Рец. на кн.: Мороз Т.Ю. Явище семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника. – Харків: Право, 2009. – 184 с.	337
Загнітко Анатолій	Нові і новітні погляди на висловлення у слов'янських мовах. Рец. на кн.: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXXXIII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.; Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 6 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXLVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s.	340
Загнітко Анатолій, Краснобаєва-Чорна Жанна	Когнітивістика і дискурсивістика: нові аспекти і нові підходи. Рец. на кн.: Поповић Људмила. Епистоларни дискурс украјинског и српског језика. – Београд: Филолошки факултет, 2000. – 305 с.; Поповић Људмила. Језичка слика стварности: Когнитивни аспект контрастивне анализе. – Београд: Филолошки факултет, 2008. – 308 с.	352
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		356
THE CONTENTS		359
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ		362

ВСТУП

Пропонований дев'ятнадцятий випуск серії «Лінгвістичних студій» окреслює і репрезентує постійне зацікавлення науковців низкою мовознавчих проблем й у своєму змісті охоплює перебіг вивчення й аналізу, розгляду різноманітних аспектів і вимірів тих чи інших мовних ярусів: морфологічного, лексичного, словотвірного, семасіологічного, синтаксичного, стилістичного з простеженням особливостей їхньої взаємодії і взаємовпливу, взаємовідношення і взаємовияву, взаємопроникнення і взаємокорелятивності з визначенням та послідовним виявом спектрів взаємозумовленості, вияскравлює різноманітні аспекти науково-теоретичного і теоретико-прикладного осмислення проблем державного статусу української мови, теорії мови, її історії; охоплює розгляд еволюції, динаміки і статички, статусу, структури, семантики і функцій мовних одиниць. Від самого першого випуску «Лінгвістичних студій» і до сьогоднішнього (див.: [Лінгвістичні студії: Вип. 1 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1994. – 210 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 2 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 351 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 3 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – 214 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 4 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 271 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 5 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – 318 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 6 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 352 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 7 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 301 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 8 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 319 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 237 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 10 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 223 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – Ч. I. – 330 с.; Ч. II. – 306 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – 432 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – 408 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 291 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2007. – 556 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 16 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 439 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 17 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 347 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 18 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2009. – 310 с.] започатковано і збережено основні концептуальні розділи, у межах яких й розміщено пропоновані студії і дослідження¹. Щоправда, лінгвістична думка є динамічною, постійно розвивається, поглиблюється, внаслідок чого постають відчутними нові напрями, формуються нові школи, що й зумовили висвітлення в «Лінгвістичних студіях» актуальних сьогодні проблем дискурсу, комунікативної, когнітивної лінгвістики та ін. У силу певних об'єктивних причин, на жаль, не знайшов розвитку, започаткований у чотирнадцятому випуску розділ «Лінгвістична спадщина кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету», у якому передбачено публікацію наукових праць викладачів, що в різний час працювали на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики і дослідження яких сьогодні з тих чи інших причин є мало доступними, але вони виступають такими, що активно використовуються у вишівській практиці, їхнє вивчення дозволяє по-іншому простежити окремі знакові проблеми, та й для наукового розвитку кафедри української мови та прикладної лінгвістики їхнє значення непересічне. Його продовження вкрай необхідне і буде зреалізоване в майбутніх випусках.

Випуск розпочато розділом «Статус української мови в Українській Державі», де розглянуто питання мовної політики в сучасній Україні, з'ясовано культурно-етичні та законодавчі аспекти використання української мови як державної, проаналізовано особливості функціонування української мови в окремих містах сучасної України, окреслено специфіку впливу мовної політики на становлення і розбудову офіційно-ділового стилю української мови.

У дев'ятнадцятому випуску розміщено проблемні матеріали з актуальних питань теоретичної (теоретично-описової, теоретично-порівняльної, теоретично-ідеографічної та ін.) і функційної морфології, значна частина з-поміж яких приділена проблемам: 1) синкретизму в системі частин мови; 2) прийменників та їхніх аналогів у сучасних білоруській та російській мовах; 3) функційної периферії форм минулого часу; 4) граматичного освоєння науково-технічних термінів-іменників англословного походження в українській мові; 5) концептуалізації типологічної зони *поверхня* у прийменниках французької та румунської мов; 6) семантики і прагматики нарративних часів у пізній латині; 7) співвідношення компаратива і позитива і под.

Дослідження теоретичних проблем синтаксису охоплюють розгляд: а) маркованого та немаркованого порядку слів у структурних типах і моделях абсолютної інфінітивної конструкції у мові середньоанглійського періоду (XII – XV сторіччя); б) описових предикатів в класичній французькій лінгвістиці; в) моделей імпліцитних модальних модифікацій речень в українській і російській мовах; г) еквівалентів речення: статусу, обсягу й функційної типології; г) граматичних засобів актуалізації синсемантичності газетних заголовків; д) еволюції поглядів на питальні речення у диференційному та класифікаційному аспектах; е) асемантичних

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія).

сполучників в українській мові; є) семантичних функцій речень на позначення фізичного стану людини в українській мові; ж) актуального членування речення в науковому та офіційно-діловому стилях мовлення; з) безсполучниково-підрядних складних речень в українській мові тощо.

Аналіз функціональної семантики лексичних і фразеологічних одиниць охоплює: 1) дослідження проблеми запозичень у сучасній українській мові; 2) розгляд функціонування термінів журналістики у мові друкованих ЗМІ; 3) аналіз мілітарної метафори в літературознавчому тексті; 4) простеження функціонально-семантичної категорії аугментативності в англійській мові; 5) вияв тематичних груп суспільно-політичної лексики в періодиці Михайла Грушевського; 6) дослідження становлення української авіаційної термінології; 7) розгляд внутрішньої симетрії як властивості конверсії на семантичному та синтаксичному рівнях; 8) вивчення специфіки пропозитивного значення відприкметникових прислівників на *-o*, *-e*; 9) з'ясування метамовно-дериваційних особливостей української маркетингової терміносистеми; 10) аналіз лексики з інгренетним оцінним значенням як засобу творення комічного в українській поезії II пол. XX ст.; 11) вияв означеної і неозначеної локалізації предмета у французькій мові та ін.

Досить ґрунтовним постає розгляд проблем сучасного словотвору, зокрема морфонології, з-поміж яких особливу увагу привертають студії з: 1) дослідження типології морфонологічних моделей у віддієслівному словотворенні сучасної української мови; 2) розгляду міжрівневих засобів вираження категорії демінутивності в англійській та українській мовах; 3) вивчення поняття морфонологічної моделі та його ролі в аналізі та синтезі похідних одиниць словника.

З-поміж актуальних проблем лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу варто наголосити на: а) аналізі вербалізації концепту істина / правда в комуністичному дискурсі української преси; б) дослідженні стилістичних фігур із повтором у сучасному поетичному мовленні; в) розгляді теоретичних засад лінгвістичного аналізу політичного дискурсу; г) простеженні модифікації семантики найменувань богослужбових реалій в українському художньому дискурсі XX ст.; г) з'ясуванні специфіки київського топосу в поетичному світі Василя Стуса; д) дослідженні православно-християнських лінгвокультурем як елементів образності української соціально-психологічної прози I половини XX століття; е) вивченні невправностей у мовленні теле- та радіожурналістів; є) проблемі дискурс-аналізу поетичного світу шістдесятників; ж) характеристиці репортажу як жанру мовлення; з) аналізі мовних засобів юридичного дискурсу тощо; и) розгляді категорійного змісту базових теоретичних понять класичного красномовства в його співвідношенні з культурою сучасного публічного спілкування.

Належна увага приділена питанням сучасних українських говорів та проблемам соціолінгвістики, де знайшли висвітлення проблеми: а) комунікативної компетенції як соціолінгвістичної проблеми; б) діалектного тексту як джерела дослідження дієслівної парадигматики; в) аналізу матеріалів до словника назв одягу українських східнослов'янських говірок; г) формування сучасної літературної норми як відображення нової парадигми соціуму; г) вияву і тенденції соціолінгвістичної ситуації в Донеччині; д) аналізу назв доби та її сегментів у вербальних формулах говірок середньополісько-наддніпрянського порубіжжя та ін.

Актуальними проблемами ономастики постали: 1) граматичні особливості прізвищ (на матеріалі антропонімії Донеччини); 2) кореферентні назви з онімним компонентом у творчості Валерія Шевчука; 3) аналіз першого українського лінгвокраїнознавчого словника власних назв; 4) жіночі гебрейські імена у новочасних перекладах святого письма українською мовою; 5) динамічні процеси в жіночому іменнику м. Кіровограда 20-40-х років XX століття; 6) позалінгвальні чинники впливу на емпоронімію м. Луганська.

У розділі, присвяченому проблемам сучасної прикладної лінгвістики, простежено: а) стилістичні особливості перекладу дієслівних форм (на матеріалі оригінальних та перекладних творів М. Гоголя); б) концептуальну базу нейролінгвістичного програмування; в) функції комп'ютерної вікторини з української мови у загальноосвітніх навчальних закладах (під час вивчення теми «Фразеологія»); г) психолінгвістичні засади філософії мови О. Потебні в контексті формування культури мови та комунікації у студентів ВНЗ.

У розрізі проблем методики викладання мови проаналізовано такі актуальні питання: 1) функційно-стилістичний підхід у формуванні культури мовлення студентів-філологів; 2) формування творчих здібностей учнів молодших класів у процесі гри на уроках української мови; 3) мовна поведінка курсантів і співробітників міліції: порівняльна характеристика; 4) вивчення лінгвістичного аналізу тексту у виші за кредитно-модульною системою навчання; 5) рекламний дискурс: лінгвістичні аспекти вивчення; 6) функційно-комунікативний підхід до вивчення пунктуації; 7) формування комунікативних компетенцій та розвиток особистих якостей правників під час вивчення риторики.

У розділі «Історія мови та лінгвістики» продовжено розгляд різноманітних аспектів, пов'язаних з постановням тих чи інших мовних одиниць, еволюцією певних граматичних форм, особливу увагу звернуто на: а) хронологізацію мовних явищ у студіях учених харківської лінгвістичної школи; б) проблему джерел вивчення історії мови в українському мовознавстві 10-30-х рр. XX ст.

Не обійдено увагою і нові лінгвістичні праці, які проаналізовано в розділі «Рецензії та анотації», висловлена оцінка їхньої актуальності та значущості для розвитку сучасного мовознавства.

Автори випуску «Лінгвістичні студії» сподіваються, що вміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії «Лінгвістичні студії», кафедра української мови та прикладної лінгвістики, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. I, 83001, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

РОЗДІЛ І. СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЯХ

Марина Балко

ББК 81.2 УКР
УДК 81'272 (477)МОВНА ПОЛІТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ
ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Статтю присвячено розглядові основних напрямків української мовної політики, а саме: основних проблем реалізації Концепції державної мовної політики на сучасному етапі розвитку українського суспільства та шляхів пошуку вирішення цих проблем.

Ключові слова: мовна політика, мовне законодавство, Концепція державної мовної політики, норми сучасної української мови, порушення норм.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства дослідження проблем мовної політики та мовної ситуації набувають особливої актуальності, адже мовна ситуація в Україні характеризується неоднозначними за своїм трактуванням процесами [Масенко 2004, с.115-116; Пономарів 1997, с.5-6 та ін.].

Мета нашої статті – проаналізувати основні тенденції розвитку сучасної мовної політики в Україні та охарактеризувати процеси, пов'язані зі спробами наукового осмислення цієї проблеми.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань: а) охарактеризувати поняття мовної політики; б) розглянути основні положення Концепції державної мовної політики; в) проаналізувати основні тенденції запровадження Концепції державної мовної політики в сучасній Україні.

Поняття мовної політики тісно пов'язане з поняттям мовної ситуації, оскільки мовна політика є не тільки одним з найважливіших факторів, що формують мовну ситуацію, але й одним з її суттєвих аспектів [Язык и общество 2001, с.23].

Існують декілька підходів до визначення мовної політики. Якщо виходити з того, що мовна політика – це різновид політики взагалі, то під останньою звичайно розуміється не будь-яка діяльність, а діяльність певних суб'єктів (державної влади, суспільного угруповання, партії тощо), то і поняття мовної політики має бути обмежене його суб'єктом. У цьому сенсі визначає мовну політику В.А. Аврорін. На його думку, мовна політика – це система заходів держави або партії свідомого регулювального впливу на функціональну природу мови, а через її посередництво – також на структуру мови.

Більш вузьке розуміння мовної політики лежить в основі визначення, яке дає Н.О. Катагощина. Згідно з цим розумінням, під мовною політикою розуміється свідомий та цілеспрямований вплив на мову як функціональну одиницю шляхом заходів, що проводяться централізовано в масштабі всієї держави та в певній мовній ситуації. У цьому випадку залишаються поза увагою ті спроби впливу на мову, які здійснюють не державною владою й не носять централізованого та обов'язкового характеру [Язык и общество 2001, с.56].

Мовна політика може у певних ситуаціях бути не тільки частиною національної політики тієї чи іншої держави або партії, але й частиною їх політичного курсу щодо інших держав або інших партій у межах однієї держави. Отже, мовна політика завжди є органічною частиною певного політичного курсу, незважаючи на те, чи це внутрішня політика щодо певних соціальних груп або зовнішня політика щодо певних країн чи груп країн, або, нарешті, національна політика у багатонаціональній державі.

У зв'язку з цим виникає потреба проаналізувати концепцію державної мовної політики, яку розробляла національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. Концепція державної мовної політики – система основоположних нормативних постанов, які ґрунтуються на комплексній оцінці мовної ситуації в Україні і якими мають керуватися органи державної влади та органи місцевого самоврядування у своїй практичній діяльності при регулюванні суспільних відносин у мовній царині.

Здійснення Концепції має відбуватися на основі ст. 10 Конституції України, яка встановлює: „Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України” [Конституція 2007, с.5]. У системі державних пріоритетів мовна політика посідає чільне місце, оскільки її стратегічним завданням, поряд з гарантуванням мовних прав людини, є утвердження суспільної злагоди і політичної стабільності, забезпечення єдності держави і зміцнення української державності. Пріоритетом мовної політики в Україні є утвердження і розвиток української мови – визначального чинника і головної ознаки ідентичності української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення, дала офіційну назву державі і є базовим складником української державності. Не випадково відновлення незалежної державності України наприкінці ХХ століття було спричинене і усвідомленням переважною більшістю українців того факту, що українська мова як найважливіша ознака буття української нації опинилася під загрозою повного знищення.

Державна мовна політика має унеможлилювати перетворення України із суверенної національної держави у денаціоналізований географічний простір. Відповідно до Конституції України, законів України та Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України державність української мови є невід’ємним атрибутом конституційного ладу держави. Володіння державною мовою та її використання посадовими і службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування є однією з обов’язкових умов для обіймання відповідних посад [Рішення 1999].

Статус української мови як єдиної державної визначено Конституцією України і не може бути змінено інакше, ніж у спеціальному порядку, передбаченому ст. 156 цього ж документа (тобто шляхом ухвалення не менш, ніж двома третинами конституційного складу Верховної Ради відповідного закону, який має бути затверджений всеукраїнським референдумом, призначеним Президентом України) [Конституція 2007]. Отже, спроби запровадження офіційної багатомовності на національному або регіональному рівнях всупереч Конституції України і встановленій конституційній процедурі можуть кваліфікуватися тільки як дії, спрямовані на мовний розкол країни, розпалювання міжетнічної ворожнечі, порушення конституційного ладу і державної єдності України.

Суть заходів держави на підтримку української мови полягає не в її насильному нав’язуванні, а в тому, щоб надати громадянам України, які раніше були позбавлені свободи вибору, можливість вільно опанувати мову батьків і (або) свідомо вивчити мову свого громадянства з урахуванням перспектив, які відкриває її знання для самовдосконалення, самореалізації і повномасштабного здійснення конституційних прав.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України, державний статус української мови означає її обов’язкове застосування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, діловодства, документації тощо), а також в інших визначених законом сферах публічного життя, зокрема у роботі державних і комунальних навчальних закладів, сфері обслуговування, культурі, засобах масової інформації [Рішення 1999].

Здійснення державної мовної політики забезпечує система органів, яку складають: Національна рада з мовної політики при Президенті України, департамент з мовної політики Міністерства юстиції України, Національна комісія з питань правопису та мовних норм Національної академії наук України, Національна рада з питань радіо та телебачення.

Отже, державна мовна політика на сьогодні зосереджується на таких пріоритетних напрямках: 1) приведення мовного законодавства і практики його застосування у сувору відповідність з Конституцією України та Рішенням Конституційного Суду України; 2) утвердження української мови як державної у всіх царинах суспільного життя на всій території України; 3) утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування і порозуміння в Україні, гаранта державної незалежності і національної безпеки; 4) створення належної нормативної бази підтримки і пільг для українськомовних ЗМІ; 5) вироблення дієвих засобів захисту від актів зовнішньої мовно-культурної експансії та публічної дискредитації української мови; 6) поліпшення якості українського мовлення на теле- та радіоканалах України; 7) сприяння розвитку мов національних меншин; 8) запобігання дискримінації за мовною ознакою; 9) сприяння підвищенню загальної мовної культури громадян України; 10) створення системи контролю за дотриманням мовного законодавства.

Мова нації – універсальна система, в якій живе національна душа кожного народу, його світ, його духовність. На порядку денному сьогодні – розширення сфер функціонування української мови, адже мова – це не тільки засіб спілкування, а й засіб формування нових виробничих відносин у суспільстві. Мова як інструмент здобуття знань, як засіб життєдіяльності людини має велике значення для всіх. Оскільки мова обслуговує не тільки сферу духовної культури, а й пов’язана з виробництвом, із соціальними відносинами, вона – елемент соціальної сфери. У сучасному житті по-новому розглядається питання функціонування мови. Основний критерій – знання свого фаху, рівень володіння професійною термінологією. Науково-технічний прогрес, побудова соціально-економічної та політичної систем в країні насичують нашу мову новими поняттями, термінами. Разом з піднесенням рівня фахових знань підвищуються вимоги до мови. Мовні знання – один з основних компонентів професійної підготовки.

На жаль, на сьогоднішній день у засобах масової інформації не завжди можна спостерігати дотримання норм сучасної української літературної мови. Найтипівішою помилкою при цьому є використання русизмів (лексичних, граматичних тощо). А. Капелюшний наголошує на тому, що лексичних русизмів у засобах масової інформації найбільше, проте суттєвіший руйнівний вплив на систему української літературної мови здійснюють саме граматичні русизми [Капелюшний 2000, с.360].

Отже, найбільше і на телебаченні, і в пресі випадків помилкового вживання слів, які властиві російській мові і не характерні для мови української, тобто лексичних русизмів. На телебаченні таких помилок припускаються частіше, ніж у газетах і журналах, оскільки, крім журналістів, у передачах беруть участь також політики, фахівці з різних галузей народного господарства, науки й культури, просто люди, які потрапили в об’єкти телекамери випадково. Найчастіше причиною помилок є недостатній словниковий запас у людей, які порівняно недавно почали говорити українською мовою. Проте й ті журналісти, для яких українська мова є рідною, нерідко припускаються таких помилок через вплив російськомовного середовища чи внаслідок засилля

російськомовних передач на окремих загальнонаціональних і місцевих телеканалах, на FM-радіостанціях (ці передачі, навіть якщо їх спеціально не прослуховувати, мимоволі впливають на підсвідомість, оскільки нав'язливо лунають у громадському транспорті, в кафе, в місцях масового відпочинку людей). Наведемо декілька прикладів лексичних русизмів, що зустрічаються у ЗМІ: *Він не той, за кого себе видає* (УТ-1); *На ваш рахунок зачисляться гроші в доларовому еквівалентні* (ICTV); *Привертають увагу наступні положення програми цього кандидата у Президенти України* (СТБ); *Команда сьогодні на підйомі* (УТ-1); *Це помітно в багаточисленних розповідях про пригоди* (Інтер); *Доля правди в цьому є* (СТБ); *Ні, сесію я вже здала* (1+1); *Весь ранок – від пів шостої – я бігала між дзеркалом і шафою, панічно шукаючи компроміс між джинсами і светром та діловим костюмом* (газета „Експрес”); *Ми заключаємо з ними контракти на поставку сировини* (1+1); *І якщо шахтарі з навколишніх сіл якимось зводять кінці з кінцями, то городянам куди важче* (газета „Експрес”). Таких русизмів уникнути порівняно нескладно, варто тільки їх зауважити в мовленні, а найскладніше зробити саме це, бо їх неприродність у тексті може помітити той, хто постійно вдосконалює знання з української мови та комунікативні навички їх використання.

Не набагато менше в телевізійному мовленні й у газетних текстах граматичних русизмів. Проте шкода від них, на думку А. Капелюшного, помітно більша, оскільки такі русизми руйнують саму структуру української мови [Капелюшний 2000, с.362].

На морфологічному рівні русизми переважно виявляються у вживанні іменників у роді і числі, властивим російській і не характерним для української мови, у творенні відмінкової форми за типом, притаманним російській мові: *Інститут створений при Національному університеті імені Шевченко* (УТ-1); *Ми з Вальою прийшли раніше за інших* (СТБ); *Менінгіт “передає нам привіт”. Звідки? Виявляється, невинна нежить може бути проявом ...вірусного менінгіту!* (газета „Експрес”); *Про це я дізнався з великою біллю* (СТБ); *У Вас немає часу для відвідування салонів-краси, сеансів масажу, аеробіки або шейпінга?* (газета „Львів і львів'яни”); *Ми щойно повернулися з Кривого Рога* (СТБ); *Керівництво привітало молодих солдат* (ICTV); *І якщо вибори у нас закінчатся перемогою реформаторів, то похорони не за горами* (газета „Поступ”); *Я просто закохана в Горька з “Аква Віти”* (ICTV); *Захоплений її зеленими очами* (ICTV).

Ступені порівняння прикметників журналісти інколи утворюють за нормами російської мови, не беручи до уваги специфіку української мови: *Одне з самих болючих питань, що мучить українську політику майже з часів перебудови, – питання доцільності і ціни компромісів* (газета „День”); *Один день сьогоднішній цінніший двох днів завтрашніх* (газета „Поступ”).

На синтаксичному рівні русизми становлять переважно так звані пасивні конструкції на місці українських активних зворотів і безособових речень, а також конструкції з невластивими українській мові активними дієприкметниками теперішнього часу: *Вибити гроші, які заборгували до бюджету непрацюючі або ж слабо працюючі підприємства, погодьтєся, неможливо жодними діями, навіть пустовийтенківськими “заняттями з цивільної оборони”* (газета „Поступ”); *Напівтемрява плюс постійно блимаюче світло різнокольорових прожекторів перетворюють усе сіре та буденне на більш привабливе та романтичне* (СП. – 1998.– №2); *Про склад граючих сьогодні футболістів “Динамо”* (УТ-1); *Це розповідається в фільмі* (1+1).

Крім того, чимало помилок у мові ЗМІ пов'язано з порушенням норм керування. Цих помилок припускаються тоді, коли не враховують розбіжностей у варіантах керування в українській і в російській мовах. Найтипівішими помилками є такі: *І навіть певний час працював у нього моделлю по зачісках* (газета „Музичний тиждень”); *Хочу подякувати телеглядачів за увагу* (УТ-1).

Русизми, як лексичні, так і граматичні, на жаль, на сьогодні зустрічаються не лише у публіцистиці (на радіо, телебаченні, у пресі), але й у текстах наукового та офіційно-ділового стилів. Пор.: *Особливе місце, серед суб'єктивних прав, що становлять зміст права на сім'ю, належить тим, що слугують вихованню підростаючого покоління - вирішують проблему формування повноцінної особистості майбутнього громадянина; З нашого погляду, до їхнього числа треба віднести право жити і виховуватись у сім'ї, право на спілкування з батьками та іншими родичами, право виражати власні погляди* (Зб. наук. праць „Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки”); *Людина може розпоряджатися собою (своїм життям, здоров'ям), давати згоду на медичне втручання або відмовлятися від нього, тільки тоді, коли у неї достатньо відомостей (т.б. вона є належним чином поінформованою) для того, щоб прийняти правильне рішення, вчинити необхідні дії тощо; Ігнорування вказаних потреб реформування законодавцем чинного законодавства може створити можливості медичному персоналу до порушення права фізичної особи на достовірну, повну, своєчасну та доступну інформацію про стан свого здоров'я* (Журнал „Економіка, фінанси, право”).

Отже, незважаючи на цілу систему напрямків державної мовної політики, в Україні простежується недостатність впровадження конкретних заходів для утвердження української мови як державної у всіх сферах суспільного життя, про що свідчать проаналізовані помилки. Наявність таких помилок у засобах масової інформації, а також у наукових текстах неприпустиме, оскільки мовлення у цих сферах суспільного життя багатьма громадянами сприймається як зразкове.

У зв'язку з цим молоде покоління українців усвідомлює необхідність оволодіння державною мовою, адже володіти нею досконало стає дедалі престижніше. Усе більше інституцій виносять цю проблематику для обговорення під час наукових заходів різного рівня. Наприклад, в Інституті журналістики Київського

національного університету імені Т.Г. Шевченка багато разів проводилась міжвузівська науково-практична конференція „Молодь і державна мова”, у якій спочатку брали участь переважно журналісти, а потім до них долучились філологи, філософи, психологи, юристи, математики. На конференції обговорюється широке коло тем, наприклад, „Українська мова: походження і функціонування”, „Українська мова і державотворчий процес”, „Українська мова і світ”, „Українська мова на порозі третього тисячоліття”, „Українська мова – джерело духовного відродження суспільства” та ін.

Отже, визначення напрямків мовної політики української держави – дуже складне питання. Явними є недоліки у цій галузі, проте очевидні також позитивні зрушення у напрямку утвердження української мови як державної та підвищення престижності української мови у всіх сферах суспільного життя країни. Інтелігенція, інтелектуальна еліта України активно долучається до пошуку найбільш оптимальних шляхів формування мовної політики України.

Література

- Капелюшний 2000: Капелюшний А. Росіянізми в телевізійному мовленні і в газетному тексті // Телевізійна й радіожурналістика: 36. наук.-метод. праць. – Л., 2000. – Вип. 3. – С. 359-368.
- Конституція 2007: Конституція України. – Харків: „Одіссей”, 2007. – 48 с.
- Масенко 2004: Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К: Вид. дім „КМ Академія”; Всеукр. т-во „Просвіта”, 2004. – 163 с.
- Пономарів 1997: Пономарів О. Незалежна держава й незалежна мова // Пам’ять століть. – 1997. – № 2. – С. 5-12.
- Рішення 1999: Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 // www.zakon.rada.gov.ua
- Язык и общество 2001: Язык и общество на пороге нового тысячелетия: итоги и перспективы. – М.: УРСС, 2001. – 360 с.

The article is devoted to analysis of directions of Ukrainian language's politics. The author considers both main problems of Conception of State language's politics and ways of problem's decision.

Keywords: language's politics, language's legislation, Conception of State language's politics, standards of the modern Ukrainian language, infringement of the standards.

Надійшла до редакції 3 листопада 2008 року.

Наталія Ботвина

ББК Ш12=411.4
УДК 340.113

КУЛЬТУРНО-ЕТИЧНІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ

У статті висвітлено сучасний стан питання про державну мову в Україні, окреслено провідні фактори, що його визначають, і запропоновано шляхи його вирішення в контексті досвіду державної мовної політики зарубіжних країн.

Ключові слова: національна мова, державна мова, офіційна мова.

Питання про функціонування української мови як державної залишається актуальним у наш час, оскільки Україна є державою з парадоксальною історією – давньою і молодою водночас, державою з тисячолітніми культурними традиціями і з майже вимерлими цілими функціональними стилями. Розгляду питання державної мови в Україні вже присвячена значна кількість наукових праць таких мовознавців, як А. Корж, М. Костицький, Н. Кушакова, М. Леоненко, М. Степаненко, О. Тараненко та ін. Однак, на нашу думку, доцільно було б розглянути розвиток мовного питання додатково в контексті факторів культурології, історії, психології української етнічної спільноти.

Ідеї національної держави у сфері мовних відносин відповідає принцип єдиної мови. Установлення державної мови є центральним і найбільш значущим елементом правового регулювання мов, «торкається не тільки норми використання мов у межах держави, але й права їх носіїв – як на рівні особистості, так і етнічної спільноти» [Леоненко 2006, 26].

На земній кулі налічується понад 3000 мов. Але не всі вони – мови національні. Чимало серед них племінних. Українською мовою розмовляє понад 40 мільйонів осіб, і звучить вона майже однаково по всій Україні, а також за її межами, де є українці. За кількістю тих, хто користується нею, вона стоїть приблизно на 15-20 місці у світі.

При поліетнічності населення країни і, відповідно, наявності в ній дво- чи багатомовності завжди виникає проблема співіснування мов різних етносів не тільки і, власне, не стільки на побутовому, а насамперед на офіційно-державному рівні. У мовному законодавстві держав світу відомі три основні підходи до розв'язання цієї проблеми [Ботвина 2006].

У першому випадку як державний засіб спілкування виступає мова однієї, зазвичай найчисленнішої, національності, що відіграла провідну роль в історичному формуванні держави. Таку функцію виконує іспанська мова в Іспанії, англійська – у США і т. ін. Ця роль мови може бути закріплена Конституцією, як, наприклад, в Іспанії, або не закріплена, як, наприклад, у США. У законодавстві різних країн назва цієї мови може бути різною – *офіційна, державна* або *національна*, з чого можна зробити висновок, що поняття «державна мова» та «офіційна мова» є тотожними.

Другий шлях вибору загальнодержавного засобу спілкування в умовах багатомовності – визначення як офіційної, або державної, всіх основних мов країни. Це має місце переважно в тих країнах, де важко визначити якусь одну корінну національність (наприклад, у Люксембурзі, де дві офіційні мови – французька і німецька), або є території компактного проживання двох і більше різномовних етносів. Наприклад, у Швейцарії є три офіційні мови – німецька, французька та італійська, однак ця тримовність здійснюється тільки в центральних органах влади (у роботі Федеральних зборів тощо). Фактично ж у країні має місце постійна одномовність: вона розділена чітким кордоном на три частини, у кожній з яких використовується як офіційна тільки одна з трьох мов. Подібна мовна ситуація в Бельгії. Тут також на рівні центральних установ визнано французьку, нідерландську та німецьку мови. Країна розділена чітким лінгвістичним кордоном на три частини: фламандську (з фламандською мовою), валлонську (з французькою) та двомовний округ столиці Брюсселя. Дві офіційні мови співіснують у Фінляндії (фінська, шведська), у Канаді (англійська, французька). Така ситуація склалася в цих країнах унаслідок компактного територіального поділу різномовних етнічних груп.

Практикується також третій варіант – зі співвідношенням у законодавстві країни понять *національна* або *державна* та *офіційна мови*. Така картина властива в основному постколоніальним країнам, у яких поряд з місцевими («національними») мовами як офіційні функціонують мови колишніх метрополій – англійська, французька, іспанська, португальська (наприклад, в Індії, Гані та ін.). Спроба запровадження понять «офіційна» і «державна» мови була зроблена в СРСР перед його розпадом. Після того, як мови корінних народів кожної з республік були проголошені державними, офіційною мовою в межах усього Радянського Союзу було запропоновано вважати російську. Співіснування понять «державна» та «офіційна» мови закріплене в законодавстві Республіки Крим: державними проголошено російську, українську і кримськотатарську мови, а офіційною тільки першу з них. Якщо бути точнішими, то Конституційний Суд України вирішив, що поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України [Див. Вісник 2000].

Виходячи з історичних та мовно-культурних особливостей формування етнічного складу населення України, де кількісну перевагу на всій території, крім Криму, мають українці, роль державної і тим самим офіційної мови в Україні має виконувати одна мова – українська. Крім того, це є виправданим, оскільки статус державної забезпечує українській мові можливість поступово розширити сфери функціонування, а, як відомо, історія літературної мови – це історія функціональних стилів [Ботвина 2001, 6]. Тому вважаємо, що українська літературна мова доти повноцінно функціонує і розвивається, доки вона реалізується у всіх галузях суспільного життя України.

У Законі «Про мови…» сказано, що в роботі державних та громадських органів, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, можуть використовуватися поряд з українською й інші національні мови. Цим положенням гарантуються мовні права всіх інших національностей України. У такому розумінні за мовами цих національностей можна закріпити статус офіційних – на відміну від загальнодержавної української.

Докладної історії української мови як державної (офіційної) немає.

У дописемний період розвитку східнослов'янських племен у перших державних утвореннях вироблялося наддіалектне мовлення у законодавчій сфері та державному керівництві.

З об'єднанням цих племен в одну державу на основі киево-полянського діалекту та суміжних говорів починає формуватися єдина літературна мова. Після прийняття християнства в Київській Русі в церковно-релігійній сфері поширюється старослов'янська мова, яка з самого початку в нас зазнавала впливу живого мовлення, увібрала в себе велику кількість східнослов'янських елементів, а в кінці XI ст. повністю набула руського характеру. Проте вона не витіснила давньоруську писемну мову з законодавства, діловодства, офіційного та приватного листування, літописання, красного письменства. Ця мова фактично була державною.

Після татаро-монгольської навали на території Галицько-Волинського князівства в XI-XII столітті в державному вжитку далі залишається давньоруськокиївська писемна мова. Ця спільна українсько-білоруська мова з початку XIV ст. функціонувала в законодавстві, судочинстві, великокнязівській канцелярії, державному листуванні.

Близький до державного статусу у XIV – першій половині XVI ст. українська мова посідала в Галичині та Західній Волині, що входили до складу Польщі. Вона вживалася в справочинстві та судовій галузі.

Хронологія тотального духовного й фізичного нищення української мови починається з кінця XVI століття. Після Люблінської унії українська шляхта продовжувала обстоювати рідну мову, домагалася, щоб «руською мовою та письмом» велася юридична документація, але в юридично-ділову галузь усе активніше входили польська та латинська мови. Сейм Польщі 1669 року прийняв ухвалу, згідно з якою все діловодство мало вестися тільки польською й латинською мовами. Сейм 1696 року ще гостріше поставився до цього питання. Наслідки полонізації дали себе знати: в адміністративних установах, упродовж тривалого часу, українська мова не вживалася. Не мала вона статусу державної і на тих українських землях, які були загарбані Австро-Угорщиною.

У зносинах із польськими королями українською мовою в XIV ст. часом користувалися татарські хани.

Протягом XIV – XVII ст. українська писемно-літературна мова була мовою державного діловодства в Молдавському князівстві. У XVIII ст. українська мова тут майже цілком зникла з офіційного вжитку.

На Лівобережній Україні в державних установах українська мова збереглася до початку 80-х років XVIII ст., коли російський царат ліквідував залишки автономії України.

Найсумніші часи в XIX – поч. XX ст., бо не тільки в офіційному, а й у шкільному вжитку українська мова була силоміць повністю витіснена російською.

Аж після революційних подій у 1917 році було знято в Росії обмеження українського друкованого слова, але в державному шкільництві української мови не відновлено.

У кінці 1919 р. законом Директорії УНР українська мова проголошена державною із забезпеченням прав національних меншин. У 1919 р. такий закон ухвалила Західноукраїнська Народна Республіка. Державність української мови була закріплена в Карпатській Україні в Конституції 1939 року.

Ліквідація української державності у 20-х роках і 1939 р. (у Закарпатті) знову призвела до обмеження її офіційної функції.

За словами М. Костецького, в Україні «примусова русифікація тривала не впродовж десятиліть, а впродовж століть» [Костицький 2006, 7], починаючи від Собору Російської православної церкви 1690 року, який осудив «кієвські новія книги» С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровещького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивилівського та ін., наклавши на них «проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо», та від указу Петра I 1720 року, яким було заборонено в «Малоросії» друкувати будь-які книги, крім церковних, які належало «для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти..., аби ніякої різниці й окремого наріччя в них не було», і до часів «перестройки» Михайла Горбачова.

А про прагнення Росії ліквідувати культурні засади існування української нації свідчить такий факт. У сусідній Австро-Угорській імперії після багаторічної боротьби українського населення Галичини, що входила до її складу, за створення у Львові українського університету останній мав відкритися вже у 1913 р., але не відкрився через те, що Росія чинила тиск на сусідню імперію. З приводу підготовки до відкриття українського університету Росія надіслала до Відня ноту, в якій заявила, що такі дії Австро-Угорщини вона розцінюватиме як привід для оголошення війни.

У період т. зв. перебудови радянського суспільства усе наполегливіше ставиться питання про статус української державної мови. Відповідно 1989 р. прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР».

Після проголошення незалежності України починається другий етап бурхливого розвитку офіційно-ділового стилю, шліфування його норм. Виходять друком нові словники, довідники, посібники. У передмові до книги «Російсько-український словник. Сфера ділового спілкування» О. Тараненко характеризує 1992 рік як «злам двох періодів в історії українського суспільства, коли почав окреслюватися процес перегляду лексико-стилістичних норм української мови» [Тараненко 1992, 5]. Характеристику сучасного стану ділової мови можна також запозичити з цього видання: «Поки робочою мовою виробництва, науки та діловодства в Україні органічно не стане українська мова, українська термінологія лишатиметься в тому стані, в якому вона перебуває тепер, – у стані більшого чи меншого наближення до норми та постійного відставання як від термінології інших мов, так і потреб самого життя» [Тараненко 1992, 7].

І все ж розширення соціальних функцій української мови відбувається повільно, суперечливо. Так, певне розширення діапазону функціонування української мови, що спостерігалось в середині 1990 р. у таких сферах суспільного життя, як виробничо-економічна, наукова, правоохоронна і нотаріальна, спорту, армії, відбувалося знов-таки в основному в писемній формі реалізації, реалізація ж її усної форми відбувалась у жанрах монологу (лекція, спортивний коментар), у представницьких функціях (заміна вивісок, складання військової присяги тощо). Мовою проектної та експлуатаційної, фінансової документації, юридично-нотаріальних документів лишилася в основному російська. У загальногромадських паспортах нового зразку написи здійснюються, як і раніше, двома мовами, однак українська тепер стоїть на першому місці. У написах назв населених пунктів та об'єктів усередині їх, назв товарних виробів та інструкцій щодо їх використання українська мова стала вживатися ширше. Посилюється тенденція до відтворення українських власних назв уже безпосередньо з української мови (Lviv, Bila Tserkva і под.), а не через посередництво російської (Lvov, Belaya Tserkov і под.). У галузях книговидавництва та преси спостерігалось, з одного боку, розширення тематичної і жанрової різноманітності і, відповідно, збільшення кількості назв, з іншого, – зменшення тиражів.

Найбільші успіхи в розширенні діапазону функціонування української мови виявилися у сферах загальнодержавного управління й політичної діяльності, освіти та виховання, теле- і радіомовлення, а також у створенні написів на печатках, штемпелях, офіційних бланках державних установ.

Українською мовою оприлюднюються документи найвищих органів законодавчої та виконавчої влади, вона є мовою міжнародних угод, контрактів, дипломатичного листування. Публічні виступи (за участю засобів масової інформації) більшості керівництва країни ведуться переважно державною мовою. Показовий факт – перехід на українську мову спілкування у зв'язку із зайняттям високих посад особами, для яких вона не була рідною. Проте на нижчих поверхах державного управління, у регіонах публічне використання української мови поки що не стало поширеним явищем.

Щодо впровадження української мови у сфері освіти й виховання, то найкраща ситуація склалася в мережі дошкільного виховання.

Згідно з законом про мови (ст.18) та Цивільно-процесуальним кодексом України (ст. 9) судочинство в країні має здійснюватися українською мовою або національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості, а Конституція України 1996 р. однією з обов'язкових вимог до кандидатури на посаду судді передбачає володіння державною мовою (ст. 127).

У процес українізації включилася армія. На рівні представницьких функцій українська мова в армії здебільшого витіснила російську: вона стала мовою написів на печатках і бланках, стендів наочної агітації, назв, команд почесної варти під час виконання дипломатичного протоколу та урочистих оглядів, мовою відкритих публічних виступів міністрів оборони, прес-конференцій Генерального штабу тощо. Однак мова керівництва Збройними Силами України фактично не встановлена законами. У Законі України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. ані жодного слова про державну мову, а Закон України «Про Збройні Сили України» (також від 6 грудня 1991 р.) встановлює, що у Збройних Силах України державна мова використовується відповідно до чинного законодавства.

Окремо, гадаємо, доцільним є зупинитися на питаннях застосування державної мови у вищому законодавчому органі держави – Верховній Раді України – народними депутатами України.

Відповідно до частини другої ст. 76 Конституції України «...народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років». Отже, нею не встановлюється обов'язок народного депутата володіти державною мовою. Відтак у вирішенні мовного питання у Верховній Раді України й досі чимало елементів правової анархії. Статтею 1.0.3 її Регламенту встановлюється, що «...робота Верховної Ради України ведеться державною мовою», а «...у разі, коли промовець не володіє державною мовою, він має право виступати іншою мовою. Про свій намір виступати іншою мовою промовець завчасно повідомляє головууючого на засіданні у заяві на виступ, якщо бажає, щоб було забезпечено переклад його виступу українською мовою» [Цит. за: Костицький 2006, 12].

Отже, згідно з Регламентом Верховної Ради України є цілком нормальним, якщо народний депутат України не володіє державною мовою і йому надається право виступати іншою мовою. Практика свідчить, що окремі депутати, хоча і добре володіють державною українською мовою, свідомо не бажають нею виступати.

Стосовно мовної ситуації в Україні, то М. Степаненко наводить такі чинники її нестабільності: 1) статус державної (української) мови; 2) нав'язування концепції двох державних мов або державної (української) й офіційної (російської) мов, їх функціональний простір; 3) материкова українська й мова української діаспори; 4) соборність літературної мови; 5) уніфікована правописна система для всіх українців; 6) реформування нормативної бази літературної мови» [Степаненко 1998, 72-73].

На думку Н. Кушакової, специфічність сучасної мовно-культурної ситуації в Україні полягає в тому, що значна частина населення, переважно міська, крім західних регіонів України, «думає і розмовляє російською та фактично живе в російськомовному інформаційному просторі» [Кушакова 2007, 19]. Суттєвим фактором для визначення національної та мовної ідентичності є також належність до певної соціальної групи. Треба зауважити, що сьогодні значно складніше визначити різні соціальні верстви, ніж за дорядянські та радянські часи. Так, до 1917 року в Україні можна було виділити такі: аристократія, інтелігенція, службовці, селяни, робітники, торговці та ін. Після 1917 р. суспільство офіційно поділялося на робітників, селян та службовців. Чим вищим був статус соціальної групи людини, тим більше вона знала мов, використовуючи відповідну мову у відповідному середовищі. Однак аристократію знищили у 1917 р., інтелігенцію і селян (основні соціальні верстви в Україні) поступово знищили протягом наступних 100 років. Хто ж залишився, хто сьогодні є носієм української мови і культури? Питання риторичне. Це нова політична «еліта», бізнесмени, службовці, частина робітників і селян, до кінця не сформований і невизначений середній клас (до того ж нечисленний, на відміну від так званих «розвинутих» країн).

Існує багато думок про те, як саме слід вирішувати сучасну мовну ситуацію в Україні. А. Корж вважає, що «державна мовна політика має поєднувати цілеспрямованість і рішучість із розсудливістю, тактовністю і навіть обережністю у засобах» [Корж 2006, 89]. Цей підхід, на думку науковця, полягає у поступовому створенні об'єктивних обставин, які робитимуть українську мову потрібною і престижною для всіх, а українську культуру – привабливою і конкурентоспроможною на всіх рівнях. Зробити це непросто, з огляду на глибину зрусифікованості українського суспільства та могутню дію стихії подальшої русифікації.

Література

- Ботвина 2001: Ботвина Н. Ділова українська мова (офіційно-діловий та науковий стилі): Навчальний посібник. 3-є вид., доп. та перероб. – К.: АртЕк, 2001. – 280 с.
- Ботвина 2006: Ботвина Н. Міжнародні культурні та етичні норми ділової комунікації: Навчальний посібник. Вид. 3-тє, доп. та перероблене. – К.: АртЕк, 2006. – 220 с.
- Вісник 2000: Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 5-9.
- Корж 2006: Корж А. Правові проблеми державної мови в Україні // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 88-93.
- Костицький 2006: Костицький М. Світоглядні та правові проблеми використання української мови як офіційної // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. II Міжвузівської наук.-практ. конф. (Київ, 9 листопада 2006 р.) / Ред. кол.: С. Мойсеєв, О. Джужа, М. Костицький та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 5-15.
- Кушакова 2007: Кушакова Н. Проблема культурної ідентичності та її зв'язок з розвитком новітніх інформаційних технологій (на прикладі України) // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. III Міжвузівської наук.-практ. конф. (Київ, 9 листопада 2007 р.) / Відп. ред. І. Маруніч. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 19-24.
- Леоненко 2006: Леоненко М. Перспективи використання державної мови у кримінальному судочинстві України // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. II Міжвузівської наук.-практ. конф. (Київ, 9 листопада 2006 р.) / Ред. кол.: С. Мойсеєв, О. Джужа, М. Костицький та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 24-29.
- Степаненко 1998: Степаненко М. Історія української мови / НАН України; Український мовно-інформаційний фонд. – К., 1998. – 150 с.
- Тараненко 1992: Українсько-російський словник (сфера ділового спілкування) / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України / О. Тараненко (уклад.), В. Брицин (уклад.). – К.: Пожінформтехніка, 2000. – 448 с.

The article deals with contemporary condition of the state language issue in Ukraine. Main factors of its development have been described and ways of its settlement have been proposed in the context of foreign countries' state language policy.

Key words: national language, state language, official language.

Надійшла до редакції 6 листопада 2008 року.

Галина Стойкова

ББК 81.21(4Укр – 2Оде)
УДК 811.93(488.7)

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ
В М. ОДЕСА В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Одеса – багатонаціональне місто в Україні. Тут багатомовність з початку будівництва була законодавчою. Користування українською мовою в місті Одеса почалось раніше від проголошення незалежності України. Але за роки незалежності в місті Одеса українська мова ще не посіла належного їй місця.

Ключові слова: багатонаціональне місто, багатомовність, проголошення незалежності України, українська мова.

Людей єднає територія, на якій вони живуть, турбота про те, як її розділити, використати, облаштувати. Але територія об'єднує людей лише механічно – цього для творчого співіснування замало. Потрібні якісь глибші, суттєвіші духовні зв'язки, які б єднали людей, що опинилися на одній території і сприяли їхній спільній діяльності. Найістотнішою рисою, що об'єднує людей, є передусім мова.

Мета статті – показати кроки впровадження державної мови органами місцевого самоврядування в м. Одеса.

Актуальність статті визначається відсутністю у вітчизняному мовознавстві на сучасному етапі системних знань соціолінгвістичного аспекту, що аналізує взаємодії між владою та суспільством, користування державною мовою органами державної влади та місцевого самоврядування.

© Стойкова Г.Г., 2009

Місто Одеса з населенням понад 1 млн. жителів – адміністративний центр області. Місто розташоване на північно-західному березі Чорного моря, на роздоріжжі шляхів з Північної та Центральної Європи на Близький Схід і в Азію, недалеко від рік Дунай, Дністер, Південний Буг та Дніпро. Це розташування а також великий морський порт міста, міжнародний аеропорт та Одеська залізниця, створюють унікальні можливості для людей. Одеса – найбагатонаціональніше місто в Україні, де люди різних національностей живуть у злагоді. Серед міст України Одеса є найбільшим колоніальним містом, багатомовність якого з початку будівництва була закономірною. Останнім часом вітчизняні й зарубіжні дослідники багато уваги приділяють вивченню грецької, італійської, єврейської, німецької, вірменської та деяких інших неслов'янських мов громад міста. Проте своєрідність одеського міського койне – засобу міжетнічного внутрішньоміського повсякденного спілкування корінних мешканців Одеси – свідчить про неабиякий внесок української мови й культури у формування етносоціокультурного стереотипу одесита.

Враховуючи наявність великої кількості освітніх закладів, театрів, музеїв, бібліотек та інших установ культурного та освітнього профілю, місто відоме всьому світу не тільки як економічний, культурний, а також і як мовний центр. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року в м. Одеса проживає 61,6 % українців від загальної кількості населення, що становить абсолютну більшість.

Можна сказати, що впровадження української мови в м. Одеса почалось раніше від проголошення незалежності України. В червні 1990 р. виконавчий комітет міської ради народних депутатів прийняв рішення про постановку на облік, а в серпні того ж року про надання допомоги міському товариству української мови та культури «Південна громада». Фундаторами товариства є Спілка письменників України, Український фонд культури, інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Діяльність товариства спрямована на утвердження української мови в усіх ділянках громадського життя Української РСР. Поряд з іншими цілями товариство виступає за надання українській мові правового статусу державної мови, за утвердження його у всіх ділянках громадського життя [9, Розпорядження 1990]. У вересні 1990 р. виходить розпорядження виконавчого комітету про постановку на облік мовно-культурного клубу м. Одеса «Лелека» [10, Розпорядження 1990], а також рішення про відкриття в місті школи-ліцею з українською мовою навчання, де зазначалося закріпити Одеський державний університет, Одеський педагогічний інститут, консерваторію, Одеське технічне художнє училище ім. Грекова, Український музично-драматичний театр, художній музей базовими за середньою школою-ліцеєм № 42 для спільної роботи з пропаганди та відродження національної культури серед школярів, було рекомендовано обласному інституту удосконалення вчителів надати методичну допомогу в утворенні різноваріантних навчальних програм, їх реалізації в практичній роботі педагогічного колективу школи-ліцею [3, Рішення 1990].

З проголошенням незалежності України виконавчий комітет міської ради народних депутатів розпорядження щодо вивчення української мови в апараті міськвиконкому. Згідно цього розпорядження визначалося фінансування занять. В залі засідань виконкому, створювались всі умови для вивчення державної мови в апараті, у відділах та управліннях міськвиконкому [11, Розпорядження 1991].

У 1992 р. українське мовно-культурне товариство «Лелека» перереєструється як Одеська міська громадська організація, діяльність якої спрямована на сприяння утвердженню української мови як державної в усіх сферах громадського життя, формуванню національної свідомості громадян України тощо [5, Рішення 1992].

З 1994 по 1997 роки розпорядженнями виконавчого комітету народних депутатів виділялися кошти на ремонт приміщення бібліотеки Одеського обласного державного центру української культури «Україна» [12, Розпорядження 1994] та виділення коштів Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького для створення центру з фондом документів української діаспори в Канаді та встановлення мережі Інтернет [13, Розпорядження 1997].

У вересні 1995 р. створено Одеський філіал Української Академії державного управління при Президентові України був утворений згідно Указу Президента України [16, Указ 1995], а пізніше перейменовано його в Одеський регіональний інститут державного управління, що автономно виконує функції вищого навчального закладу IV рівня акредитації. Сфера діяльності Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України поширюється на Автономну Республіку Крим, Вінницьку, Миколаївську, Одеську, Херсонську області та місто Севастополь.

3 липня 1997 року виходить газета виконкому Одеської міської ради «Думська площа» українською мовою. Перші два спецвипуски «Одесского вестника», які вийшли в світ 24 січня і 28 лютого 1997 р. переконливо засвідчили, що читачі з нетерпінням чекали на появу нової міської газети. Це не данина моді, а нагальна потреба часу. В газеті друкується щомісяця історичний календар, відкрита рубрика «Як правильно українською» [6, Рішення 1998].

У червні 1999 р. Одеський міський голова видає розпорядження про проведення в серпні поточного року в м. Одеса Четвертого Міжнародного Конгресу українців [7, Рішення 1999]. Цим розпорядженням був створений підготовчий комітет щодо проведення Конгресу українців, його склад. Четвертий Міжнародний конгрес українців для Одеси став центральною подією 1999 року.

За ці роки формувалося українське ділове мовлення. В 2000 р. міським головою була затверджена Інструкція з діловодства у виконавчих органах Одеської міської ради [8, Рішення 2000].

Розділ I. СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЯХ

У м. Одеса поряд з державною мовою поважають і мови інших національностей, тому що місто багатонаціональне. У листопаді 1991 р. виходить рішення виконавчого комітету про проведення I Всеукраїнського міжнаціонального конгресу [4, Рішення 1991], а в 2001 р. Одеський міський голова видає розпорядження про затвердження плану заходів щодо вивчення та застосування мов в м. Одеса [15, Розпорядження 2001].

Одеський академічний український музично-драматичний театр ім. Василя Василька в своєму репертуарі має 50 % вистав національно-патріотичного напрямку. Театр став провідним популяризатором творчості українських класиків.

За цей період органи державної влади та місцевого самоврядування дотримуються толерантного та виваженого підходу до впровадження української мови в навчальних закладах області через безперервну роботу, спрямовану на усвідомлення необхідності громадських змін. Саме такий підхід забезпечив динамічний розвиток мережі закладів освіти з українською мовою навчання. Підґрунтям дій були: закони України «Про мови в Українській РСР», «Про освіту», стаття 10 Конституції України, рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. та інші державні документи. На засіданнях комісій вищих навчальних закладів, нарадах ректорів та директорів вищих навчальних закладів щорічно розглядалися питання про стан впровадження державної мови. Ділова документація державних органів ведеться українською мовою. На базі Одеського обласного інституту удосконалення вчителів працюють річні курси перепідготовки вчителів базових дисциплін закладів освіти з національним складом учнів, які викладатимуть предмети державною мовою (математики, фізики, географії, історії, образотворчого мистецтва, трудового навчання, фізичної культури).

Ставши з 1989 року державною де-юре, українська мова ще не посіла належного їй місця у природознавстві, в техніці, на виробництві, у природничо-технічній освіті, тобто у сферах, що значною мірою визначають науково-технічний прогрес і перспективи розвитку України у XXI столітті. Адже саме у цих сферах з відомих причин протягом багатьох років українську мову практично не використовували [Гінзбург 2004, с. 8].

Треба підняти авторитет мови, а потенційними факторами авторитету мови є:

- мова політики: щоб мовний резонанс в країні став реальністю, необхідно мати українську владу на всіх рівнях; треба категорично вимагати від уряду змінити гру на мас-медійному ринку, телебаченні, радіо, у пресі; держава повинна зробити реальні кроки для розширення службового мовокористування через атестування службовців та наказування за порушення мовного законодавства;
- вирішальним для підняття авторитету української мови є формування національно свідомої еліти, відомо, що еліта – інтелектуальне ядро нації – має важливе значення для мовної консолідації;
- чинником, здатним закріпити авторитет української мови, є наявність визначеного соціокультурного типу – справжнього міцного господаря, який і в місті, і в селі буде почувати себе впевнено.

Державна мова – це не тільки і не стільки мова керівництва (чиновників, політиків), а, насамперед, це – мова людей, які будуть оберігати її та задовольняти культурні потреби нації.

Висновки. Сьогоднішня політична ситуація перевантажена безліччю проблем, що історично склалися внаслідок тривалої бездержавності. Можна констатувати, що теперішня ситуація може бути визначена як стадія зародження власне української політики. Щоб подолати в деякій мірі негативні тенденції, насамперед, потрібно подбати про певне переосмислення національної ідеї, наповнення її більш ширшим – загальнонаціональним, конструктивним змістом, поваги до державної мови. У демократичній країні кожен громадянин зобов'язаний щоденно утверджувати державну мову. Надання Конституцією України українській мові статусу державної вимагає підвищення культури використання її, насамперед, органами державного управління та місцевого самоврядування. Конституційний Суд України від 28 жовтня 1999 року № 8312-11 установив, що положення статті 10 Конституції України щодо забезпечення державою всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України належно не виконується. Конституційний Суд України вирішив, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актив, роботи, діловодства, документації тощо).

Література

1. Гінзбург 2004: Гінзбург М. Зробити українську державною де-факто // Урок української.– 2004.– № 10.
2. Рішення 1990: Рішення виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 09 серпня 1990 р. № 249 «Об оказании помощи городскому обществу украинского языка и культуры «Південна громада».
3. Рішення 1990: Рішення виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 08 вересня 1990 р. № 275 «Об открытии в городе школы-лицея с украинским языком обучения».
4. Рішення 1991: Рішення виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 01 листопада 1991 р. № 321 «О проведении I Всеукраинского межнационального конгресса».
5. Рішення 1992: Рішення виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 19 листопада 1992 р. № 474 «О перерегистрации общественной организации «Українське мовно-культурне товариство «Лелека»».
6. Рішення 1998: Рішення Одеської міської ради від 08 грудня 1998 р. № 69-XXIII «Про заснування додатку до газети Одеської міської ради «Одеський вестник» - «Думська площа».

7. Рішення 1999: Рішення виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 29 червня 1999 р. № 716-01р «Про проведення в серпні 1999 року у місті Одесі Четвертого Міжнародного Конгресу українців».

8. Рішення 2000: Рішення виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 28 листопада 2000 р. № 731 «Про затвердження Інструкції з діловодства у виконавчих органах Одеської міської ради».

9. Розпорядження 1990: Розпорядження виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 04 червня 1990 р. № 341р «О постановке на учёт Одесского городского общества украинского языка и культуры «Південна громада».

10. Розпорядження 1990: Розпорядження виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 14 вересня 1990 р. № 497р «О постановке на учёт языково-культурного клуба «Лелека» г. Одессы».

11. Розпорядження 1991: Розпорядження виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 19 березня 1991 р. № 95р «Об изучении украинского языка в аппарате горисполкома».

12. Розпорядження 1994: Розпорядження виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 28 листопада 1994 р. № 807р «О выделении средств Одесскому областному государственному центру украинской культуры «Україна» на ремонт помещения библиотеки».

13. Розпорядження 1997: Розпорядження виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 03 січня 1997 р. № 1р «О выделении средств Одесской государственной научной библиотеке им. Горького для создания центра с фондом документов украинской диаспоры в Канаде и установки узла связи Интернет».

14. Розпорядження 1997: Розпорядження виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 01 липня 1997 р. № 610р «Об организации деятельности газеты Одесского городского совета «Думська площа».

15. Розпорядження 2001: Розпорядження виконавчого комітету Одеської міської ради народних депутатів від 21 грудня 2001 р. № 1500-01р «Про затвердження плану заходів щодо виконання рішення Одеської міської ради від 15.10.2001 р. №2707-XXIII «Про вивчення та застосування мов в м. Одесі».

16. Указ 1995: Указ Президента України від 11 вересня 1995 року № 824.

17. www.oda.odessa.gov.ua.

18. www.odessa.ua.

19. www.litopus.org.ua/ukrmova.

Odessa is the most multinational city in Ukraine. The multilingual has been natural from the beginning of building here. The usage of the Ukrainian language in Odessa had started begin the proclamation of independence in Ukraine. But during the years of independent Ukrainian language has not taken due place in Odessa.

Key words: Multinational city, multilingual, proclamation of independence in Ukraine, the Ukrainian language.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

Олена Тихоненко

ББК 141.4

УДК 811.161.2'272

ВПЛИВ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ НА СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття продовжує дослідження автора з проблеми становлення й кодифікації норм офіційно-ділового стилю української мови періоду 20-30-х рр. ХХ ст. Проаналізовано вплив мовної політики на становлення офіційно-ділового стилю української мови досліджуваного і сучасного періодів.

Ключові слова: літературна норма, мовна політика, офіційно-діловий стиль, українізація, українська мова.

Пошук витоків сучасних проблем української мови взагалі та її підсистеми – офіційно-ділового стилю зокрема й оптимальних шляхів їх вирішення схиляють нас до потрактування змін мовних явищ саме періоду національного відродження – 20-30-х рр. ХХ ст.: запровадження української мови як державної в усіх важливих суспільних сферах. Історія української мови завжди була не лише об'єктом наукового дослідження, а й предметом політичної боротьби. Тому в ній чимало нез'ясованих і дотепер “білих плям”, невіршених проблем, навколо яких тривають наукові дискусії. Адже все це має велике значення для становлення й розвитку національної свідомості. Однією з таких “білих плям” є періоди українізації (або дерусифікації) і “комунізації” (термін І. Огієнка). З огляду на це питання мовної політики не втрачало актуальності у ХХ ст. і є тенденційним понині, у ХХІ ст., у колі мовознавців, істориків та юристів. Свідченням цього є праці українських лінгвістів:

С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, В. Німчука, В. Русанівського, Л. Масенко, Н. Непійводи, Б. Ажнюка, О. Зарецького, Л. Лазаренко, В. Радчука, О. Ткаченко, В. Чемеса, Н. Шумарової, Г. Яворської, О. Данилевської та ін.

На сьогодні відсутні комплексні дослідження, які б висвітлювали питання становлення, кодифікації норм та їхньої динаміки в період 20-30-рр. ХХ ст. в офіційно-діловому стилі української мови, а також залишається мало вивченим питання впливу екстралінгвального чинника на лексико-семантичну структуру означеного стилю. При дослідженні явищ нормалізації й кодифікації літературної мови екстралінгвальний чинник на будь-якому історичному зрізі – найвпливовіший. За висловом М. Грушевського, питання української мови завжди було політичним. Він наголошував, що “...українське питання не обмежується ні вимогою політичних свобод, ні економічним підйомом мас, але охоплює усю суму потреб і вимог, з якими пов’язана повнота національного життя і розвитку” [Грушевський 1907: 150]. Тобто вже на початку ХХ ст., з березня 1917 р., предметом уваги нової влади за Центральної Ради, очолюваної М. Грушевським, були насамперед проблеми української мови – проблеми розширення її сфери функціонування в державному і громадському житті. Ставлення видатних попередників до проблем української мови не обмежувалося, навпаки – маємо підстави стверджувати про витоки їхньої спадщини. Мовна політика цілком пов’язана зі свідомим впливом суспільства на мову. У центрі уваги постають національно-мовні проблеми, що мають соціальну та ідеологічну значущість. Так, не всі правописні зміни й реформи, заходи щодо підвищення культури мовлення можна віднести до сфери її дії [УМЕ 2000: 332].

Отже, мова завжди виконувала державотворчу функцію, оскільки вона в на будь-якому синхронному зрізі тісно взаємодіє з утвердженням соборної, незалежної держави і відповідно з національно-визвольним рухом. Мовна політика насамперед впливає на лексико-семантичну структуру, а саме: на суспільно-політичну лексику, на стилістичну диференціацію літературної мови, на правописні реформи країни тощо.

Мета пропонованого дослідження – проаналізувати вплив мовної політики на мовні зміни, що відбувалися у становленні норм офіційно-ділового стилю української мови 20-30-х рр. ХХ ст., – зумовлюється завданням здійснити порівняльний аналіз досліджуваного періоду й сучасності стосовно розвитку і функціонування ділового стилю, становлення його норм.

Очевидним є факт, що розвиток офіційно-ділового стилю української мови, як і будь-якої іншої мови на будь-якому етапі її становлення і формування, тісно пов’язаний з розвитком державності [Тименко 2002: 24]. Показово, що в донаціональну епоху розвитку літературних мов за відносно невеликого обсягу книжної соціалемі, що має елітарний характер, проблема нормалізації літературної мови не ставиться настільки гостро, як у національний період [Журавлев 1982: 238]. Можна сказати, що національний період в Україні у першій половині ХХ ст. розпочався з 1917 р.

Періоду українізації передували часи визвольних змагань 1917-1921 рр., коли статус української мови за критичні роки “змінився разуче, а багато в чому і вирішально, порівняно з попередніми десятиріччями. Після двоохотлітньої перерви українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів” [Шевельов 1998: 57]. Таким чином, мовна політика у період визвольних змагань була ґрунтом для становлення норм офіційно-ділового стилю української мови. У цей період, хоча й під значним впливом російської мови, вибудовується система мовних засобів офіційно-ділового стилю української мови.

Варто згадати, що “аж до 1905 року українську мову було цілковито вилучено з науки й громадського обігу, а заборона на її використання в освіті, в офіційних документах тощо протривала в Росії до 1917 року” [Матвієнко 2002: 79]. Наприклад, на лексичному рівні, незважаючи за короткий час існування української державності, дипломатична лексика української мови функціонувала як система, хоч не в усіх своїх частинах завершена. Існувала тенденція до створення своїх національних термінів на позначення дипломатичного етикету. На зразок, до слова *візит* уживали синонім *відвідини* (*відвідини* за «Російсько-українським словником що-найпотрібніших у діловодстві слів» М. Осипіва (Харків-Полтава, 1926) як відповідник російського слова *визит, одвідини* – за «Словником ділової мови» М. Дорошенка, М. Станіславського, В. Страшкевича (Х.-К., 1930); до слова *аудієнція – прийняття* (а вже в «Російсько-українському словнику правничої мови» (К., 1926; голов. ред. А. Ю. Кримський) спостерігаємо питому лексику, що відповідає російській: *аудиенция – послухання, вислухання*; до слова *раут – прийом* (у словнику М. Осипіва слово *раут* відсутнє, а до російського *прием* – український відповідник *приймання*) тощо.

Уже в 1918-1920 рр. в українському мовознавстві розширився діапазон лексикографічних праць у термінологічній галузі, проте методологічні засади укладання термінологічних словників, методи добору, збагачення і принципи нормалізації української термінологічної лексики здебільшого не відповідали живій, реальній практиці, були відірвані від розвитку науки й національної культури українського народу [Жовтобрюх 1991: 47].

Так, протягом 1918-1920 рр. виокремилися два напрями у виробленні й упорядкуванні термінології – історичний романтизм та етнографічний романтизм. Саме другий напрям стане популярним серед мовознавців-термінотворців і лексикографів у добу українізації. Для прибічників етнографічного романтизму “провідна думка полягала в тому, що основну масу термінології слід опрацьовувати на базі діалектних словникових запасів. Для відсутніх у народі понять треба поступово надавати нового значення відомим словам або творити нові терміни, беручи за підставу поширені в сільській мові морфеми” [Шевельов 1998: 57]. У цей період

простежувалася конкуренція між лексикографічними осередками. Відомо, що два найбільші з них розміщувалися у Харкові й Києві. Така конкуренція досвідів нормування є характерною для перших етапів формування національної літературної мови.

Що ж до мовної політики періоду визвольних змагань, то вона безперечно стала ґрунтом для політики українізації, впроваджуваної новою – радянською владою. Таким чином, панівна влада мусила знайти прихильників. Відомо з офіційних джерел, що з метою посилити вплив на національні околиці, залучити національні кадри до соціалістичного будівництва, зміцнити примусово створений СРСР у 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) партійне керівництво вимушене було проголосити політику коренізації [КПСС 1983: 441]. Український варіант коренізації було названо “українізацією”. Так, Василь Іванишин і Ярослав Радевич-Винницький [Іванишин 1994: 195] зазначають, що українізація є процесом відродження української мови; це фактично дерусифікація (деполонізація, дерумунізація тощо). Інші дослідники (історики, політологи, мовознавці) переконливо доводять, що треба говорити не про “українізацію”, а про відродження української мови, про її дерусифікацію, деполонізацію, дерумунізацію [Куць 2004: 158]. Навіть у добу національно-визвольних змагань 1917-1930 рр. деякі автори виступали проти цього терміна. Наприклад, І. Огієнко вважав за краще говорити “дерусифікація”, інші ж, – що це політика “советизації”, спрямована на прискорення входження України в нову імперську систему [Куць 2004: 158]. До того ж, наявність серед українців численної групи носіїв мішаної говірки давала підстави ключовій фігурі у здійсненні політики українізації – М. Скрипникові – розрізнити у процесах упровадження української мови два завдання – українізації й дерусифікації [Масенко 2004: 29]. Із погляду історії культури мова особливо швидко збагачується в епохи найбільш енергійної суспільної діяльності людей, якщо не створено штучних перешкод задля її розвитку. Деколонізація в мовній сфері за Советов мала примарні перспективи, хоча у 20-ті рр. вона мала всі належні їй риси: збільшення кількості носіїв української мови; розширення її у функціональних сферах, де вона представлена мінімально (у тому числі, в офіційно-діловому мовленні); очищення корпусу мови від іншомовного впливу, передусім її дерусифікація.

Зауважимо, що розвиток різних функціональних стилів української мови у 20-ті рр., а також їх активне вживання спричинили загальне збільшення інтелекту української нації.

Нині вже став поширеним сам факт, що “українізація” 20-х рр. стала чинником могутнього підйому національної ідеї [Куць 2004: 163]. Проте не всім відомо, що без українізації 20-х, можливо, й не було б проголошено незалежність України як держави в 1991 р. Головну ознаку українізації 20-30 рр. ХХ ст. та її надзвичайну роль для вистражданого проголошення незалежності України 1991 р. визначив у праці експрезидент України Л. Д. Кучма: “Українізація радянського типу, що часто забувають, мала один спільний знаменник з українізацією в УНР і Українській державі Скоропадського, а саме – *дерусифікацію*... При будь-якому ставленні до 20-х років, треба визнати, що, якби не проведена на той час українізація школи, нашої сьогоденішньої незалежності, можливо, не було б” [Кучма 2003: 285]. Адже розуміння народом певного рівня формування своєї національної мови часто стає знаменням національно-визвольної боротьби у процесі перетворення народності в націю.

Загальновідомо, що історія української мови – хвилеподібна: “Українська мова протягом майже трьох з половиною століть жила від заборони до заборони, від дискримінації до дискримінації. Але, як той казковий птах Фенікс, щоразу воскресала” [Шевченко 2004: 1]. Якби українська мова не воскресла у 20-ті рр. ХХ ст., то наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вона вже б реально не змогла б задовольнити вимоги часу, адже за 20-ті рр. було зроблено стільки для відродження й розвитку мови, скільки максимально реально зробити це за десятиліття за тих умов. Із цього приводу І. Огієнко слушно зауважує, що “...20-ті роки біжучого століття були роками найбуйнішого розвою української культури, а в тому й української літературної мови. Ці роки пробудили в українського народу глибоку національну свідомість та міцну самопевність” [Огієнко Ел. рес.].

Процеси українізації йшли таким шляхом: від живонародної лексики селян – до інтелігенції, котра занотовувала, обробляла цю термінологію, а в разі необхідності й створювала неологізми (на ґрунті звичайних для мови основ, суфіксів тощо), викладала мову в школах і на курсах, кінцевий же продукт призначався передусім для класу-гегемону – пролетаріату, який дійсно відіграв велику роль у соціальних зрушеннях на початку ХХ ст. Лексика і фразеологія української мови, що здавна рясніли образами, позиченими із сільського життя (часто це відбито навіть у семантиці), мали швидко переорієнтуватися, заповнити виниклі прогалини, інтелектуалізуватися й обслуговувати, крім села, й індустріалізоване місто.

Ще на початку 20-х рр. (до 1923 р. – дійсного початку українізації) точилася гостра дискусія навколо “теорії боротьби двох культур” – “нижчої” селянської та “вищої” міської, її підтримував тодішній секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь. У цій боротьбі, на його погляд, мала перемоти “вища” – російська культура. Проте пізніше більшовики зрозуміли, що легітимізоване вживання української мови на різних рівнях життя суспільства приверне селян-власників до комуністичних ідей: “найкраще, коли селянин не почуватиме ніякої відмінності між вашою і його мовою – ви для нього тоді своя людина” [Гладкий 1928: 116]. Як відомо, “чия мова, того й влада”. Українське село, що століттями зберігало й витворювало українське слово, як зазначав один із впливових українських комуністів Степан Сірополко, не надавалося до русифікації. Це змушувало більшовиків удаватися до гнучкішої національної політики” [Масенко 2004: 27]. Роль українського села також полягала в невідворотному донорстві робочої сили для міста, покликаному потребами загальноєвропейської індустріалізації, – тож, відповідно, “з українського села прийде новий робітник – пролетар, принесе свою мову,

зукраїнізує завод, зукраїнізує місто...” [Масенко 2004: 30].

У національному відродженні будь-якої країни найактивнішу участь завжди брала інтелігенція – політична, наукова, мистецька еліта: “Якщо етнос, як правило, домагається конституювання у націю, то провідну роль у цьому відіграє її еліта. Це світовий досвід утворення нації-держави” [Куць 2004: 114]. І саме національна еліта має силу надзвичайного авторитету, вона підвищує престижність певної мови, котрою говорить і пропагує: “Історичні приклади показують, що ефективно спрацьовує сила авторитету. Причому впливає як авторитет влади, так і інтелектуальний авторитет” [Мацнева 2003: 148]. Сама по собі українська народна мова не досягла б розвою до рівня літературної, якби не копітка, творча робота високоосвічених українців – представників інтелігенції. Адже не лягла в основу сучасної української літературної мови та сама народна мова, яку ми чуємо в селах, невеличких містах. Тут літературна мова – це мова письменників, нехай представників, вихідців із народу, але тих, які одержали освіту, які навчалися в університетах [Літ. мова 2004: 27]. Вони брали матеріал із народу й безкінечно вибирали найкраще, доцільніше, обробляли його. Українська інтелігенція 20-х рр. уперше за останні 300 років зробила відчайдушно героїчну спробу підвестися з колін, випростатися, закрити своїм “відповідальним серцем” свій народ, свою культуру [Куць 2004: 160]. Українська еліта усвідомила себе відповідальною за долю української держави й мови, спрямовуючи їх розвиток на природній, національній основі. Перетворившись на літературну, українська мова стала необхідною в партійно-державному управлінні. Такий характер мала тогочасна мовна політика, відповідно до якої утвердження української мови як державної і відповідно її всебічний розвиток потребували згуртування всієї української нації. Тож, визначальна роль інтелігенції в національних рухах була здавна відома правлячій верхівці в усі часи: “За україномовність і царський, і більшовицький режими переслідували поголовно інтелігенцію, адже, щоб домогтись від усіх українців, аби вони говорили російською, треба було спочатку навчити їх цієї мови... Переслідування україномовної інтелігенції мали далекосяжну дію. Вони перешкоджали національному розвитку всього етносу, адже від інтелігенції поширювалися в маси вищі форми національної культури і свідомості” [Бурковський 1997: 32]. У політиці українізації (дерусифікації) українська політична еліта орієнтувалася, перш за все, на пролетаріат. Пролетаріат, робочі маси при цьому часто протиставлялися “класовому ворогу” – буржуазії і куркульству. Наприклад, тодішній керівник Науково-дослідного інституту мовознавства Г. Ткаченко звинуватив своїх попередників у тому, що вся мовознавча робота, усі шукання не були пов’язані з потребами соціалістичного будівництва... Щодо самого плану роботи, то, на думку Г. Ткаченка, “необхідно ті самі слова й форми, що використовуються в кабінетах, передавати на апробацію широких мас: треба, щоб українська мова так само, як і всі форми нашого радянського будівництва, росла, розвивалася саме в тому напрямкові, в якому це потрібно й вигідно для пролетаріату” [Сірополко 2001: 802]. На жителів міст, промисловиків, індустріалізаторів орієнтувався у своїй політиці дерусифікації М. Скрипник: “Ми стаємо на шлях дерусифікації робітників, техніків, інженерів тощо, що є українцями з походження, але говорять ламаною мовою, на три чверті російською і на одну чверть українською” [Шліхтер 1933: 62]. Проте Сталін вважав, що “не можна українізувати пролетаріат зверху, не можна примусити російські робітничі маси зрестися мови й російської культури і визнати за свою культуру і свою мову українську” [Масенко 2004: 29]. Думка М. Хвильового була така: “Україну заливають робітники-москалі, – ми ж хочемо творити свій український робітничий пролетаріат” [Огієнко Ел. рес.].

Таким чином, орієнтація на пролетарське протиставлялася всьому “провінційному” й “хуторянському” в політиці українізації. Так, у червні 1926 р. ЦК КП(б)У було видано постанову, де чітко зазначалося, що влада “стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчостей українського народу. Партія стоїть за широке використання розвиваючоїся українською соціалістичною культурою всіх досягнень світової культури, за цілковитий її розрив із традиціями провінціальної обмеженості і рабського наслідування, за створення нових культурних досягнень, гідних творення великої класи. Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братського співробітництва робітників і працюючих мас усіх національностей в ділі будівництва міжнародної пролетарської культури, в яку український робітничий клас зуміє вложити свою частку” [Огієнко Ел. рес.]. Отже, на підтвердження сказаного можна навести також слова, академіка В. П. Затонського з виступу на січневій сесії Академії наук 1933 р.: “...Лінгвісти повинні допомогти зростанню української мови на основі не старої зашкарублої хуторянської ‘україніки’, а тих живих пролетарських, колгоспних мас, що творять українську соціальну індустріалізацію” [Солодкіна 2001: 128].

За часів Сталіна, Хвилі, Кагановича було знищено особливості нашої мови – це було відчутно особливо на орфографічному, лексичному рівнях при аналізі мови архівних документів чи інших джерел (словників), що є перспективою наших подальших розвідок.

Сучасні заходи, здійснювані у сфері мовної політики, залишаються декларативними, як і було 15 років потому. Із плином часу робота у справі розв’язання мовного питання загальмувалася, причиною цього є політичне протистояння. Нерішуча політика уряду щодо впровадження української мови як державної активізувала наступ проти української культури, освіти, державності, міжнаціональну ворожнечу [Іванишин 1994: 159]. Для порівняння зазначимо, за часів Гетьманату все діловодство й офіційні відносини слід було вести українською мовою, оскільки передбачено невідкладне запровадження курсу українознавства, маючи на меті доведення за короткий термін знання державної мови до належного високого рівня [ДВ 1918].

Принагідно зазначимо, що нині зростає суспільне значення української мови, здійснюється активна робота щодо вивчення і ведення діловодства державною мовою. Отже, найвагомішим є національний офіційно-діловий стиль мови, який відображає рівень освіти нації та її культури, оскільки його вивчення, правильне використання значно підвищують престиж української нації. Але, на жаль, на сьогодні бракує теоретичних праць із вивчення проблеми культури мовлення у сфері ділового спілкування на сучасному етапі, котрі б стали механізмом для мовнореформаторських заходів. Тож, розв'язання мовних проблем залежить не лише від стану мовознавства чи змін у структурі мови, а й від екстралінгвальних чинників, породжених гострим ідеологічним протистоянням у сучасній Україні.

Література

- Бурковський 1997: Бурковський І. Національні процеси в СРСР після сталінської епохи// Розбудова держави. – 1997. – № 12. – С.30-33.
- Гладкий 1928: Гладкий М. Д. Наша газетна мова. – К.: Держвидав, 1928. – 178 с.
- Грушевский 1907: Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб., 1907. – 294 с.
- ДВ 1918: Державний вісник. – 1918. – № 43, 47.
- Жовтобрюх 1991: Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941). – К.: Наук. думка, 1991.– 260 с.
- Журавлев 1982: Журавлев В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. – М.: Наука, 1982.– 328 с.
- Іванишин 1994: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 218 с.
- КПСС 1983: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т.2: 1917-1922. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат; 1983. – 606 с.
- Куць 2004: Куць О.М. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч.посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 275 с.
- Кучма 2003: Кучма Л.Д. Україна – не Росія. – М.: Время, 2003. – 560 с.
- Літ.мова 2004: Літературна мова у просторі національної культури/ Відп. ред. Л. І. Шевченко. – К.: Вид.-полігр.центр “Київ. ун-т”, 2004. – 135 с.
- Масенко 2004: Масенко Л. Доба українізації 20-х років ХХ ст.: засади освітньої й культурної політики Миколи Скрипника// Дивослово. – 2004. – № 5. – С.27-30.
- Матвієнко 2002: Матвієнко А. Українська мова й українська політика // Дніпро. – 2002. – № 9-10. – С.77-79.
- Мацнева 2003: Мацнева Є. А. Українська мова в процесі консолідації українського суспільства в націю// Вісник ДонДУЕТ. – 2003. – № 2.– С.147-151.
- Огієнко Ел. рес.: Огієнко І. Історія української літературної мови: Українська літературна мова під советами// <http://litopys.narod.ru/ohukr/ohu18.htm>.
- Сірополко 2001: Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
- Солодкіна 2001: Солодкіна Т. В. Теорія української наукової мови початку ХХ ст. в контексті етнопсихологічної наукової домінанти (до постановки проблеми)// Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. пр. – К.: Вид.-полігр.центр “Київ. ун-т”, 2001. – Вип.4. – С.127-131.
- УМЕ 2000: Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
- Тименко 2002: Тименко Л. Умови розвитку офіційно-ділового стилю української мови у 20-их роках ХХ століття// Слово. Стиль. Норма: Зб. наук. пр., присвячений 65-річчю з дня народження д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко. – К., 2002. – С.24-29.
- Шевельов 1998: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
- Шевченко 2004: Шевченко А. Без мови немає держави//Літературна Україна. – 2004. – 1 січня. – С.1-2.
- Шліхтер 1933: Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні// Більшовик України. – 1933.– № 9-10. – С.62.

The article is the sequential of the author's series of publications on problem of development of the standards and codification of Ukrainian official-business style in the 20-30 years of the 20th century. The language policy influence of the being researched and the modern period on the formation of the Ukrainian official-business style has been shown.

Key words: language policy, ukrainization, Ukrainian, official-business style, literary norm.

Надійшла до редакції 26 листопада 2008 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Ілля Данилюк

ББК Ш10*21

УДК 81'36

СПЕЦИФІКА СИНКРЕТИЧНИХ ЯВИЩ У МЕЖАХ СЕМАНТИЧНОГО ПІДХОДУ
ДО ЧАСТИН МОВИ

У статті розглянуто проблему синкретизму в межах одного із гомогенних підходів до класифікації частин мови. Встановлено принципи такої класифікації, з'ясовано її переваги й недоліки, визначено класи, що мають синкретичну природу.

Ключові слова: синкретизм, частина мови, семантика.

Проблема синкретизму в межах частин мови залишається актуальною для теоретичної і прикладної лінгвістики: для першої як складова теорії частин мови, для другої – як одна з передумов побудови лінгвістичного процесора й блоку автоматизованого морфологічного аналізу. Синкретизм, тобто поєднання ознак (семантичних, формальних, функціональних) різних частин мови в одному слові, становить значну перешкоду автоматизації морфоаналізу.

Проблема синкретизму впливає із підходу до виділення частин мови в тій чи іншій лінгвістичній моделі. Як відомо, розрізняються гетерогенний і гомогенний підходи. Метою статті є розгляд синкретичних явищ у межах одного із гомогенних, а саме семантичного підходу. Об'єктом розгляду є кілька частиномовних класифікацій, запропонованих О.О.Потебнею, Ш.Баллі, М.Комарком. Також ми будемо спиратися та авторське розуміння синкретизму, викладане в [3].

Семантичний підхід до виділення частин мови ґрунтується на групуванні слів за їхнім лексичним значенням: іменники – назви предметів, дієслова – назви дій тощо і частково перегукується з інтуїтивною класифікацією. Однак семантичний критерій сам по собі, очевидно, не здатен бути єдиним класифікаційним принципом у силу того, що зорієнтований на позамовну дійсність, а типологія об'єктів і явищ екстралінгвістичної природи аж ніяк не належить до завдань мовознавства. Проте не можна заперечувати, що семантика слова відіграє помітну роль в інтуїтивній класифікації за частинами мови, більше того, можна припустити, як це робить Ю.О.Карпенко [4, с. 76], що первісно іменниками були *тільки* назви предметів, прикметники – *тільки* назвами ознак.

У лінгвістичних класифікаціях семантичному критерію практично завжди відводиться не самостійна, однак головна роль в ієрархії принципів частиномовної типології: О.О.Потебня, Ш.Баллі використовували його в поєднанні із синтаксичним критерієм, тому їхні класифікації слід трактувати як частково гетерогенні семантико-синтаксичні, а не власне семантичні.

В.В.Виноградов окремо вирізняв серед принципів виділення частин мови два аспекти семантичного критерію: *розбіжності предметних (лексичних) значень слів і розбіжності в способі відображення дійсності* [2, с. 29].

У першому випадку йдеться про різницю між *денотативними* значеннями слів, носієм яких є корінь: *дерево* – конкретний предмет, *сміятися* – конкретна дія, *білий* – конкретна ознака. Однак із логічного погляду неможливо розрізнити *дерево* й *дерев'яний*, *сміятися* й *смішний*, *сміх*, *смішно*. На думку О.О.Потебні, „Дієслово *біліє*, іменник *білизна*, прислівник *біло-білісінько* з однаковим правом можна іменувати назвами якості або властивості, як і прикметник *білий*” [7, с. 93]. Отже, семантичний критерій в аспекті безпосереднього відображення дійсності на сучасному етапі не може бути підставою розмежування слів різних частин мови.

В іншому випадку, натомість, мається на увазі відмінність *інтерпретації* екстралінгвістичних явищ, несхожість більш абстрагованих, ніж денотативні, *категорійних* значень слів, носієм яких у флективних мовах є не корінь, а афікс. Постійне зростання комунікативних потреб і поступове ускладнення людського мислення зумовили в українській мові розвиток системи афіксів і відсутність у більшості випадків прямої кореляції між частиномовною природою слова і його позамовним відповідником.

Прикладом власне семантичної класифікації частин мови є типологія М.Комарка, уточнена А.Є.Супруном [7, с. 210] (схема 1.). Однак навіть у ній принциповими є тільки ті семантичні множники слова, які знайшли відображення в граматиці, тому в загальних рисах вона збігається з типовою граматичною класифікацією.

У такій класифікації немає, по-перше, займенників, по-друге, числівники займають дві позиції, що відображає їхню синкретичну із семантичного погляду сутність, але шкодить класифікації, по-третє, не представлені службові слова.

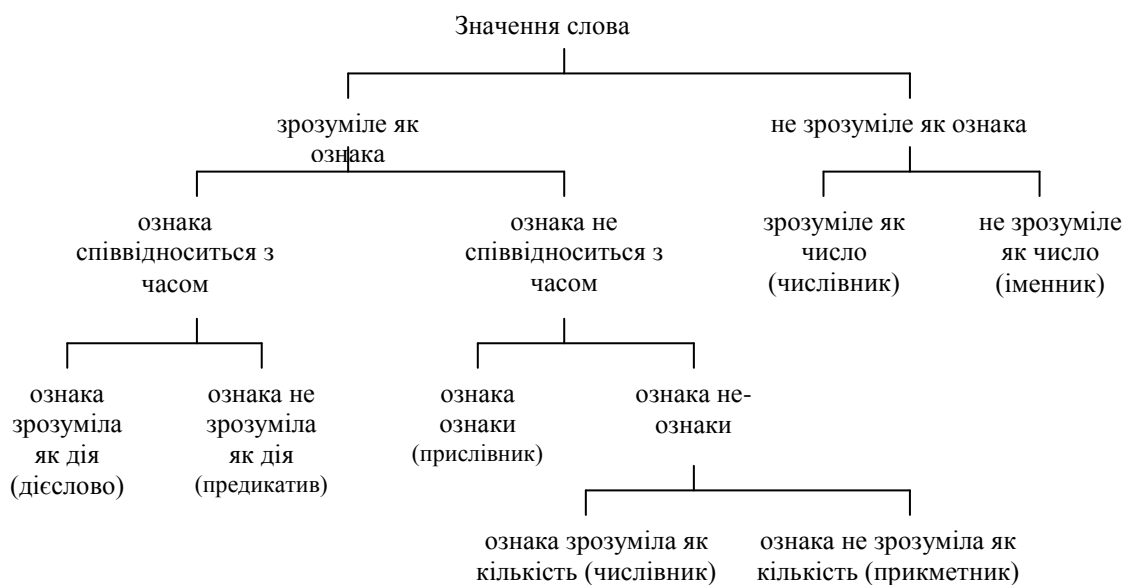
Власне, сам семантичний критерій як класифікаційний подекуди не визнається вченими. Наприклад, А.А.Леонтьєв вказує, що « ...,значення” частин мови формуються ... на основі системи „супутніх”

морфологічних категорій і самі для неї певною мірою є супутніми. Вони виникають, очевидно, у результаті несвідомого семантичного узагальнення слів, які спочатку були свідомо зараховані до певного класу за граматичними ознаками. ...Узагальнені семантичні представлення частин мови є лінгвістичною фікцією – еквівалентом граматичних класів у мовній свідомості носіїв мови» [5, с. 86].

Ще одним зразком частиномовної класифікації слів на основі семантичного критерію (із поєднанням синтаксичного) є типологія, запропонована Ш.Баллі. Учений називає частини мови *лексичними категоріями*, які містять „слова, а точніше віртуальні семантими, що означають предмети (істоти й неістоти), якості, процеси й різновиди якості й дії; інакше кажучи: іменники (*людина, камінь*), прикметники (*червоний, добрий*), дієслова (*ходить*) і прислівники (*добре, дуже*)” [1, с. 128]. „Крайнім випадком” лексичних категорій є вигук, який значною мірою співвідноситься з дієсловом, виявляючи в такий спосіб свою синкретичну природу: обидва виступають у реченні тільки в актуальному вигляді¹, у французькій мові в обох є транспоновані форми (інфінітив, дієприкметник).

Схема 1.

Семантична класифікація М.Комарка

Значення лексичних категорій невіддільні від їхніх функцій: „...прикметник покликаний слугувати епітетом іменника, а іменник може бути охарактеризований тільки прикметником, ... дієслово не мислиться без суб’єкта, а суб’єкт, яким є місцеперебування предиката, не мислиться без дієслівного означення; ... прислівник покликаний означати прикметник або дієслово” [1, с. 128].

За межами системи частин мови в інтерпретації Ш.Баллі опиняються всі слова (граматичні знаки й зв’язки), що виражають відношення й об’єднують одиниці лексичних категорій у синтагми. Це виділювані традиційно зв’язки, прийменники, сполучники, закінчення (особові займенники), кількісні визначники (числівники), а також актуалізатори (вказівні займенники, артиклі) й імпліцитні граматичні знаки. Позбавлені лексичного значення й не виражаючи віртуального поняття, вони не мають також типової для них синтаксичної функції. Зокрема, щодо числівників учений зауважує, що *кількісні визначники*, як він їх називає, лише вказують, яка частина цілого мається на увазі в кожному конкретному випадку: жодної різниці між *deux soldats* „два солдати” і *des soldates* „солдати” немає; а порядкові числівники визначаються як специфічні вказівні прикметники: у реченні *Павло перший у своєму класі* лише вказується місце, яке займає Павло. Займенники типу *я, ти, він* і т.д. виконують функцію особових закінчень дієслова, хоча й винесені в препозицію.

Синкретичною природою в Ш.Баллі характеризуються певні типи зв’язок, зокрема, прийменники, які в багатьох випадках бувають лексикалізованими, тобто виражають часове, просторове або абстрактне поняття, що стосується згаданих чотирьох категорій: у словосполученні *битва при Лейпцигу* прийменник виражає просторове поняття близькості. Визнання наявності в прийменника, традиційно зарахованого до неповнозначних частин мови, певного лексичного значення обґрунтовується в новітніх розробках, зокрема, у рамках міжнародного проекту „Слов’янські прийменники у синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис”.

Перехід слів з однієї категорії в іншу здійснюється на основі детально описаного Ш.Баллі механізму транспозиції, яка може бути *функціональною*, коли слово приймає на себе функцію лексичної категорії, до якої

¹ Актуальним віртуальне (загальне) поняття стає тоді, коли мовець співвідносить його з конкретним реальним явищем [1, с. 87].

не належить (іменник функціонально стає прикметником: (*system*) *planétaire* планетна (система)) і семантичною, коли вжите переносно слово не тільки переходить до іншої категорії, але також змінює своє лексичне значення (порівняйте *кров'яний* (*тиск*) і *кривавий* (*заколот*)). У результаті функціональної транспозиції в мові виникають синкретичні одиниці – транспоновані форми основних лексичних категорій. Це, зокрема, *інфінітив* – „транспонована форма дієслова, що дозволяє йому відігравати роль іменника” [1, с. 326]. Далі вчений прямо називає інфінітив іменником, але не коментує, яке ж предметне значення він виражає. Ад’єктивовані й власне дієприкметники зараховуються до класу прикметників [Там само].

Отже, у частиномовній класифікації Ш.Баллі можна визначити два зрізи: *власне лексичний*, на основі якого виділяються *іменник, прикметник, дієслово, прислівник і вигук*, і *лексико-функціональний*, за яким класи слів виділяються на основі їхньої функції й включають у себе, крім первісних, непохідних, також транспоновані форми. Виразу синкретичну природу в такій класифікації мають *вигук, інфінітив, дієприкметник*. Крім того, синкретичною є природа *прійменника*, який хоча й не включений до складу лексичних категорій, однак має певне лексичне значення. Ш.Баллі відмовив у частиномовному статусі *числівнику* й *займеннику* з огляду на відсутність у них специфічної семантики й синтаксичної функції.

Складною й неоднозначною є класифікація частин мови, викладена О.О.Потебнею у його фундаментальних «Записках о русской грамматике». У визначенні різних частин мови вчений користується семантичним критерієм, хоча їхню природу розглядає невідривно від синтаксичної функції. Важливими видаються два ключові положення наукової концепції О.О.Потебні: а) „значення слова можливе тільки в мовленні. Вирване зі зв’язків слово є мертвим, не функціонує, не виявляє ані своїх лексичних, ані тим більше формальних властивостей, бо не має їх” [7, с. 42]; б) „Слово в мовленні кожного разу відповідає одному акту мислення, а не кільком, тобто кожного разу, коли вимовляється або розуміється, має не більше одного значення” [7, с. 15]. Отже, частиною мови слово може бути, власне, тільки в реченні й тільки з одним значенням. Урахування О.О.Потебнею синтаксичних властивостей слова відображається також у твердженні, що не всі слова в арійських мовах мають частиномовну природу – деякі з них виконують тільки вказівну функцію інших слів або речень, тому називаються граматичними, формальними або *службовими*.

Серед повнозначних частин мови вчений розрізняє такі:

1. **Іменник.** В історичному плані іменник виокремився з первісної синкретичної категорії *імені*, яке „відноситься до дієслова як згадка про вже пізнане до пізнаваного знову, у відношенні до пізнаваного в імені подається ознака не як така, що виробляється предметом (*сонце світить*), а як така, що подана в предметі, знаходиться в ньому (*світле сонце*)” [7, с. 93-94]. Давнє ім’я, яке поєднує в собі як ознаки власне іменника, так і пізнішої за розвитком категорії прикметника, виконує функцію суб’єкта й об’єкта (підмета й присудка) з одного боку, і використовується як означення (*жар-птиця, цар-дівця, рать-сила*), з іншого. Іменник, на думку вченого, первісно є ознакою, вміщеною (поданою) у чомусь, визначеному для думки без допомоги іншого слова. Із часом така ознака втрачається, і на сучасному етапі розвитку конкретний іменник є такою назвою певного вмістища або носія ознак, що не дає можливості визначити, яка із цих ознак ближча до свідомості. Далі О.О.Потебня визначає іменник як слово, що може бути „означеним (прикметником), підметом і додатком, є граматичною назвою речі – *субстанції, суб’єкта й об’єкта*” [6, с. 6].

2. **Прикметник.** Ця частина мови пізніше, ніж іменник, виділилася з первісного *імені* й зберігає з іменником безпосередній зв’язок. Появу прикметника мотивує потреба мови в чистому атрибуті – поза загальним комплексом ознак і субстанції, яка їх породжує. Прикметник – „це ознака, подана в чомусь, яка без допомоги іншого слова залишається з боку змісту невизначеною” [7, с. 94]. Далі О.О.Потебня вказує, що граматичному терміну *прикметник* (назва ознаки, яка знаходиться в речі, означення іменника, атрибут) відповідає категорія якості або властивості речі, тобто сила в спокійному стані [6, с. 7]. Різниця між прикметником й іменником поступово зростає.

3. **Дієслово.** „Кажуть, що дієслово означає дію, але це одне не складає його дієслівну природу, бо слова *полит, біг* також означають дію, не будучи дієсловами” – пише вчений [7, с. 90]. На його погляд, різниця між дієсловом й іменником є чисто формальною, тобто полягає не в змісті, а в способі його репрезентації: у дієслові ознака подається як така, що виробляється предметом (*сонце світить*). Терміну *дієслово*, граматичному присудку (назва ознаки, що виробляється підметом) відповідає сила, властивість речі, яка пізнається за відображенням на інших речах (об’єктах), отже, властивість, у якій проявляється зв’язок між речами [6, с. 7].

4. **Прислівник.** Прислівник – це „ознака (а отже, повнозначна частина мови), пов’язана з іншою ознакою, даною або такою, що виникає, і тільки через неї віднесена до предмета (суб’єкта, об’єкта), а сама по собі позбавлена будь-якого з ним зв’язку” [7, с. 124]. Його синтаксична роль – обставина. За походженням прислівники бувають: 1) відіменні, включаючи відзайменникові, які утворилися в простих реченнях і включають підгрупи: а) похідні від узгоджуваних частин речення (наприклад, від означень у називному відмінку); б) похідні від додатків; 2) утворені від присудків (*мабуть*). До прислівників також зараховуються прикметники у формі ступеня порівняння [7, с. 125].

5. **Числівник.** Класифікація О.О.Потебні, на відміну від пізнішої типології Ш.Баллі, не перекреслює частиномовної природи числівника. Заперечуючи абстрактність, а отже, на думку Ф.І.Буслаєва, формальність і службовий статус категорії числа, вчений наголошував, що „не будь-яка абстрактність є формальністю. Число є однією з найвищих абстракцій, але числівник не є словом формальним...: в арійських [мовах] воно містить у

собі, а не передбачає тільки в минулому як лексичні, так і формальні стихії, тобто має своє спеціальне значення, і відношення” до інших граматичних категорій [7, с. 36]. За походженням числівники тісно пов'язані з іменниками й прикметниками.

6. **Займенник.** У класифікації О.О.Потебні займенники займають специфічне місце: вони протиставляються не кожній частині мови окремо, а всім відразу. Первісним, на думку дослідника, був поділ коренів слів на *дієслівні*, які він називає безвідносними, якісними або об'єктивними, і *займенникові* – відносні, вказівні або суб'єктивні. Пізніше, після виділення окремих частин мови, різниця між якісними й вказівними словами відійшла на другий план. З огляду на це, займенники включаються до складу інших повнозначних частин мови, зокрема, іменників, прикметників („*я, ти, він, ми, ви, вони*, незалежно від своєї вказівності, є іменами субстанцій; *той, цей, мій, твій* – це імена ознак...”) [7, с. 100] і прислівників (*де*). Це стає можливим завдяки тому, вказує вчений, що „займенники, крім деяких випадків, позначають не відношення й зв'язки, а явища й сприйняття, але роблять це не через ознаку, узяту з кола самих сприйнятих, а через відношення до мовця, тобто не якісно, а через вказівку” [7, с. 36]. Крім того, частина історичних займенників поповнила категорії прийменника й сполучника. Окрему групу становлять особові займенники. Щодо них О.О.Потебня зауважує, що в романських мовах такі слова є лише окремо розташованим особовим закінченням дієслова, і тільки в мовах, яким відношення особи не є властивим, вони мають речовинне значення. Особові займенники можуть бути тільки речовинними словами, або речовинно-формальними (як *той, цей*), або тільки формальними. На сучасному етапі вчений окремо виділив можливість взаємного обміну функціями між іменником і займенником: *пан* набуває вказівної функції займенника *ви*, а *сам* – означальної функції іменника *господар*.

7. **Прийменник.** О.О.Потебня фактично погоджується з Гумбольдом, який назвав прийменник „особливою частиною мови з формальним значенням” [7, с. 67]. Одночасно вказується, що для виникнення тільки формальних слів потрібна „тривала робота думки”, а поява прийменника з певною відмінковою формою свідчить про прагнення мови передавати складніший смисл. Крім того, кожне нове значення прийменника є підставою виділення нового відмінка: насправді за формою, наприклад, орудного ховається кілька різних генетично пов'язаних відмінків. Найдавніші прийменники, на погляд ученого, утворилися від найдавніших займенникових прислівників.

8. **Сполучник.** Джерелом поповнення цієї категорії службових слів у сучасній мові О.О.Потебня називає прислівники й займенники [6, с. 182-190].

9. **Член.** Таку назву вчений дає артиклю, який розвивається в слов'янських мовах головно із вказівних займенників, але втрачає свою вказівну функцію, коли вживається із прикметниками й іншими займенниками. У певних випадках член перетворюється на частку *то*.

10. **Частка.** Щодо власне часток як службових слів, то ця група лише подекуди згадується в працях О.О.Потебні, однак детально її характеристику, як, наприклад, для сполучників і прийменників, він не подає. Вказується, однак, можливість перетворення часток на дієслова: *гетьте, нумо, нуте*.

Тісна взаємодія виділених ученим основних частин мови відбивається в синкретичних формах, зокрема, дієприкметнику, дієприслівнику, інфінітиві, дієслівній зв'язці.

Дієприкметник як складова частина групи *імені* прямо стосується дієслова, займаючи за значенням середину між ним й іменником-прикметником. Первісне ім'я до виділення іменника й прикметника було найбільше схоже на дієприкметник без граматичних категорій часу й стану [7, с. 95]. Коли виникає іменник, то сама ознака не змінюється, а тільки носій ознаки стає визначеним.

Дієприслівник, виконуючи синтаксичну функцію обставини, належить до категорії прислівника, а утворюється, на думку О.О.Потебні [7, с. 125], з форми називного відмінка однини дієприкметника.

Щодо **інфінітива** вчений наголошує, що ця синкретична форма є *іменем* в етимологічному значенні й *дієсловом* у синтаксичному відношенні [7, с. 338].

Предикативну **зв'язку**, яка разом з іменем входить до складеного присудка, О.О.Потебня називає *іменниковим дієсловом* [7, с. 117].

Отже, у роботах видатного вченого були окреслені основні аспекти виділення частин мови за семантичним і синтаксичним критеріями. О.О.Потебня виявив синкретичну природу займенника й числівника, яка досі викликає дискусії в мовознавстві, описав напрямки й історичні причини взаємодії категорій іменника й прикметника між собою й із дієсловом, прислівника з іншими частинами мови. Певну увагу дослідник приділив синкретичними формам дієприкметника, дієприслівника, інфінітива.

Узагальнюючи огляд семантичної класифікації слів, ми дійшли висновку, що на основі послідовного дотримання тільки вказаного принципу можливою є побудова типології *семантичних класів лексики*, у яких, очевидно, не відбивається вся глибина різниці між частинами мови. Назви предметів, дій, ознак предметів й ознак дій лише у своєму ядрі співвідносяться з категоріями іменника, дієслова, прикметника й прислівника, а загалом семантичні класи являють собою синкретичні групи, у яких змішуються інтуїтивно різні частини мови. Крім того, за межами системи залишається значна кількість слів, позбавлених власного самостійного лексичного значення, що не сприяє її пізнавальній цінності.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Данилюк І.Г. Синкретизм у системі частин мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2006. – 20 с.
4. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76-80.
5. Леонтьев А.А. Фиктивность семантического критерия при определении частей речи // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л.: Наука, 1968. – С. 80-86.
6. Потенция А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551 с.
7. Потенция А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 536 с.
8. Супрун А.Е. Грамматические свойства слов и части речи // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л.: Наука, 1968. – С. 208-218.

We consider the problem of syncretism within one homogeneous approach to the classification of parts of speech. The principles of classification are established, its advantages and disadvantages are found out, classes, which have syncretic nature, are defined.

Key words: syncretism, part of speech, semantics.

Надійшла до редакції 11 лютого 2009 року.

Марія Конюшкевич, Юлія Вишняк

ББК 81.02.81-2
УДК 811.161.1'36

ПРЕДЛОГИ И ИХ АНАЛОГИ С СЕМАНТИКОЙ 'ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ' В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

Розглянуто місце відношення 'протиставлення' на шкалі «екватив – абсолютив», зіставлено словникові склади, утворення і функціонування прийменників і їх аналогів з указаним відношенням.

Ключові слова: відношення 'протиставлення', прийменник, російська мова, білоруська мова.

0. Статья продолжает публикации участников открытого международного проекта «Грамматика славянского предлога в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис», инициированного проф. Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова М.В.Всеволодовой [Всеволодова, Клобуков, Поликарпов 2003; Всеволодова, Клобуков, Поликарпов, Кукушкина 2003; Загнитко 2003; Конюшкевич 2005; и др.]. В проекте, кроме ученых МГУ, участвуют лингвисты Беларуси, Украины, Польши, Болгарии, Сербии. Украинскую сторону проекта представляют ученые Донецкого национального университета, в частности, кафедра украинского языка и прикладной лингвистики, возглавляемая профессором А.А.Загнитко, под руководством которого наряду с серией статей по проблематике предлога был подготовлен и издан «Словарь украинских предлогов» [Загнитко, Данилюк, Ситар, Щукина 2007] с полипараметрической атрибуцией этих единиц в соответствии с концепцией проекта – рассматривать предлог как морфосинтаксическую категорию, имеющую открытую для пополнения полевою структуру, с ядром и периферией.

1. Этой концепции придерживаются и авторы данной статьи при сопоставительном анализе предлогов и изофункциональных им знаменательных частей речи с инвариантом 'противопоставление' в русском и белорусском языках. Семантика противопоставления в «Словаре украинских предлогов» в число указанных в нем 16 основных значений не была включена как самостоятельное значение, такие единицы распределились в зависимости от доминирующей семы по разным группам – с уступительным, атрибутивным значением, образа действия и др.

Если Язык рассматривать как бином, в котором, по заключению Ф. де Соссюра, нет ничего, кроме сходств и различий, и представить модель данного бинома в свете категории компаративности, т.е. в виде континуальной шкалы “экватив – абсолютив” (от равноположенного к разноположенному вплоть до абсолютя), то семантика противопоставления укладывается в модель как одно из делений такой шкалы.

На одном конце шкалы – полюсе **равноположенного**, или экватива – доминирует семантика тождества, правда, тождества не онтологического, а гносеологического, ибо первое не может быть в принципе, даже если речь идет о клонировании живых объектов или о производстве серийных неживых предметов. Языкотворчество в определении нюансировок тождества происходит не по линии стремления ко все большему тождеству, а по линии выявления различий внутри тождества (как это ни парадоксально звучит). Иначе говоря, этот полюс шкалы не стремится линейно в бесконечность, а разворачивается стереоскопически вовнутрь, раздвигается,

давая место новым знакам различия. Ср., к примеру, высказывания: *Доллар есть доллар / Доллар – это доллар! / Доллар, он и в Африке доллар.*

На другом полюсе шкалы, полюсе **разноположенного**, доходящего до абсолютива, объект, в своем отличии от других, выделяется среди них в высшей степени, до уникальности, единственности в своем роде. Это своего рода суперлятивность, возведенная в абсолют. На лексическом уровне это значение выражено словами типа *уникальный, абсолютный, оптимальный, исключительный, идеальный, рекордный, максимальный* и т.п.

Примечательно, что и этот полюс постоянно пополняется экспликаторами различий, причем градации подвергается и само абсолютивное значение. Так, область суперлятива давно уже вышла за рамки форм превосходной степени (и не только по причине их омонимии с элятивами), которые в русском языке навсегда заняли маргинальную зону между морфологией и синтаксисом (см. их трактовку в «Грамматике-80»). Не случайно С.О.Карцевский называл превосходную степень «ностальгией по абсолюту». Поскольку в действительности предела для интенсивности любого признака нет, то и в языке вырабатываются средства экспликации признака в абсолютном его проявлении на момент означивания. В этом отношении показателен пример высшей (на сегодняшний день) точки градации в зоне абсолютива: в ответ на публикацию в прессе о том, что грузинский коньяк «Тбилиси» завоевал Гран-при в Ялте, генеральный директор армянского концерна по производству коньяков заявил: *Наш коньяк «Царь Тигран» был удостоен высшей награды – Супергран-при* («Труд» от 2.08.2001).

В зависимости от степени дробления в каждом из макрополей можно выделить зоны с разной степенью сходств и различий (подробнее см. в наших публикациях [Конюшкевич 2001; 2003 и др.]). Так, в макрополе экватива это а) зоны идентификационного тождества (примеры приводятся на уровне синтаксиса, выделенных вместе с их формантами – предлогами): *Волк относится к разряду хищников*; б) равенства: *События сегодняшнего дня развиваются идентично вчерашним*; в) сходства: *коттедж в виде замка*; г) приравнивания: *На лбу выскочила шишка величиной с орех*; д) репрезентации: *Люди типа этого господина не мучаются угрызениями совести*; е) соответствия: *По Сеньке и шапка*; ж) подобия, в том числе и образного уподобления, допускающего сходство совершенно непохожих в реальности объектов: *костюмы а-ля синеокая Беларусь*.

В поле **разноположенного** также возможно деление на зоны: а) несоответствия: *Задача оказалась не по зубам даже отличникам*; б) различия: *Мужчины, в отличие от женщин, живут меньше*; в) доминирования: *Принимаются лица старше 18 лет*; г) преимущества: *Конференция проходила под эгидой МАПРЯЛ*; д) превосходства: *Автомобиль остановился у самой пропасти*; е) абсолютива: *В той войне, кроме как выстоять и победить, другого выхода нет* (В.Быков).

Естественно, это наиболее крупное и в определенной мере условное деление на указанные семантические зоны. Кроме того, все микрополя, отнесенные к макрополю равноположенного, также выделены **по различию** между степенями сходства. Так что, если принять модель компаративности как бином, то фактически все перечисленные микрополя располагаются на шкале с одним вектором – от апогея тождества через увеличение различий к апогею различия – абсолюту.

При этом на каждом отмеченном участке шкалы в соответствии с углубляющейся научной картиной мира наблюдается более дробная субкатегоризация, о чем свидетельствуют лексемы, обозначающие тождество; например: *идентичность, дубликат, копия, эквивалентность, конгруэнтность, равновесность* и др. По мере развития научной картины мира степень различий будет все более и более уточняться: уже теперь в ней разграничиваются *пропорциональность и симметрия, аналогичность и подобие, соответствие и эквивалентность* и т.д.

2. В свете лингвистического знания о служебных словах как маркерах отношения любое из названных выше слов, называющих отношение, в определенной падежной форме в сочетании с управляемым ею субстантивом может выступить в качестве предлога. Например, форма творительного падежа слова *дубликат* в следующем высказывании синонимична другим реляционным единицам – предлогам и предложенческим связкам, на что указывал Е.В.Клобуков [Клобуков 2002]. Например: *Я достаю из широких штанин дубликатом бесценного груза...* (В.Маяковский). Ср.: *как бесценный груз / в качестве бесценного груза*. Все три приведенные синонимичные реляции несут один и тот же вид отношения – приравнивание, но с разной степенью категоризации.

Сопоставительный анализ всех возможных реляционных средств в рамках одного типа отношения позволяет установить универсальное и специфичное в ономазиологических потенциалах языков.

2.1. Для подобного анализа нами была избрана лексико-функциональная группа предлогов и изофункциональных им слов (далее для краткости – предлогов) с инвариантом ‘противопоставление’, входящая в нашей модели бинома в зону различия как высшее проявление этого отношения.

Поскольку большинство вторичных предложных образований, как правило, в русском и белорусском языках лексикографически не зафиксировано в этой функции, то их список формировался разными путями. В основу этого перечня легли данные специализированных словарей и имеющихся описаний [Шуба 1993; Шиганова 2003; Словарь структурных слов...1997; Объяснительный словарь...2003; Канюшкевич 2008; и др.], а также белорусские кальки единиц, имеющих в Реестре М.В.Всеволодовой [Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов и др. Материалы...] (рукопись находящегося в печати Реестра была любезно

предоставлена нам московскими коллегами). Все кальки были верифицированы речевой практикой, т.е. подтверждением их употребления в контекстах. Не подтвержденные контекстами единицы фиксировались как потенциальные.

Дальнейшее формирование списка осуществлялось подбором субстантивных лексем, называющих отношение противопоставления: рус. *антагонизм, возражение, контраст, несовпадение, отпор, протест, противоположность* и др.; бел. *антаганізм, кантраст, адпор, пратэст, супрацьлегласць* и др. Падежные формы некоторых из таких лексем в сочетании с первообразным предлогом в толковых словарях подаются под знаком ромба в статье, посвященной субстантиву, причем дефиниции подобных фразеологизированных сочетаний даются аналогичными синонимичными сочетаниями или признанными предлогами. Например, слово *процівага* и $\diamond$ у *процівагу* ‘у **адрозненне ад** каго-, чаго-небудзь’ [Глумачальны слоўнік... 1980]. То же самое наблюдается и в русском: в *противовес кому-чему* (в значении предлога) – ‘**в отличие от** кого-, чего-л.; **в противоположность**’ [Словарь русского языка 1983] (выделение в дефинициях наше – М.К., Ю.В.). Правда, в том же томе сочетание *в противоположность* семантизируется только одним сочетанием – *в отличие от* кого-, чего-л.

Таким образом, методом дефиниционного анализа, путем аналогии и моделирования были отобраны лексемы, падежные формы которых в сочетании с первообразными предлогами способны выступить в функции предлога. Добавим к этим предложным отсубстантиватам еще и отадъективные (в иных трактовках – отнаречные) образования типа рус. *противоположно / антагонистично кому-чему*; бел. *супрацьлегла / антаганістычна каму-чому* и под. В результате наши перечни предлогов, выражающих инвариант ‘противопоставление’, составили 247 русских и 300 белорусских единиц, включая потенциальные. Количественное преобладание белорусских предлогов объясняется наличием в данном языке фонетико-графических и словообразовательных вариантов: *супрацьвага / супроцьвага / процівага; супрацьдзеянне / процідзеянне; супрацьстаянне / процістаянне* и т.п. Подтверждение речевой практикой получили 113 единиц русского языка и 111 единиц белорусского языка.

2.2. Ядро рассматриваемой группы составили единицы с корневыми морфами в русском языке *-против-* (бел. *-проць-*). В русском языке это следующие предлоги (жирным шрифтом выделены зафиксированные в словарях и описаниях и/или подтвержденные контекстами, не выделены потенциальные; звездочкой отмечены едва ли возможные):

- простые предлоги и предложные сочетания (первообразный предлог + падежная форма существительного): **напротив, против, противу, сопротив, сопротивно** чему, **супротив, насупротив** чего; **в противность, в противности, в противность к, в противности к** чему, **в противности с** чем, **противно** чему, **противно к** чему, **противно с** чем; в **сопротивление** чему, **в сопротивлении** чему, **в сопротивление с** чем, **в сопротивлении с** чем, **в сопротивлении к** чему;

- предложные сочетания с композитами:

а) в **противоборство**, в **противоборстве** чему, в **противоборство к** чему, в **противоборстве к** чему, **в противоборство с** чем, **в противоборстве с** чем;

б) в **противовес** чему, в **противовесе** чему, **в противовес к** чему, в **противовесе к** чему, **в противовес с** чем, в **противовесе с** чем, **противовесно** чему;

в) в **противоречивость** чему, в **противоречивости** чему, в **противоречивость к** чему, в **противоречивости к** чему, в **противоречивость с** чем, в **противоречивости с** чем; в **противоречие** чему, в **противоречии** чему, в **противоречие к** чему, в **противоречии к** чему, **в противоречие с** чем, **в противоречии с** чем; **противоречиво** чему, **противоречиво к** чему, **противоречиво с** чем;

г) в **противодействие** чему, в **противодействии** чему, в **противодействие к** чему, в **противодействии к** чему, в **противодействие с** чем, в **противодействии с** чем;

д) в **противоположение** чему, в **противоположении** чему, в **противоположение к** чему, в **противоположении к** чему, в **противоположение с** чем, в **противоположении с** чем; в **противоположность** чему, в **противоположность** чему, в **противоположности** чему, в **противоположность к** чему, в **противоположности к** чему, в **противоположность с** чем, в **противоположности с** чем, в **противоположность от** чего, в **противоположности от** чего; **противоположно** чему, **противоположно к** чему, **противоположно с** чем, **противоположно от** чего;

е) в **противопоставление** чему, в **противопоставлении** чему, в **противопоставление с** чем, в **противопоставлении с** чем, в **противопоставление к** чему, в **противопоставлении к** чему;

ж) в **противоход** чему, в **противоходе** чему, в **противоход к** чему, в **противоходе к** чему, в **противоход с** чем, в **противоходе с** чем, в **противоход от** чего, **на противоходе** чему;

з) в **противостояние** чему, в **противостоянии** чему, в **противостояние к** чему, в **противостоянии к** чему, в **противостояние с** чем, в **противостоянии с** чем;

и) в **разногласие/и с** чем / **к** чему.

В белорусском языке:

- простые предлоги и предложные сочетания: **проці, проціў, проць, напроці, напроціў, напроць, наўпроць, наўпроці, насупраць, супроці, супроціў, супроць, супраць**, чаго/чому; **супраціўна** чому, у **супраціўленне** чому, у **супраціўленні** чому, у **супраціўленне** да чаго, у **супраціўленні** да чаго, у **супраціўленне з**

чым, у супраціўленні з чым; *у праціўнасць чаму, *у праціўнасці чаму, *у праціўнасць да чаго, *у праціўнасці да чаго, *у праціўнасць з чым, *у праціўнасці з чым, *праціўна да чаго, *праціўна з чым;

- предложные сочетания с композитами:

а) *у супрацьборства чаму, *у супрацьборстве чаму, у супрацьборства з чым, у супрацьборстве з чым;

б) у працівагу чаму, у працівагу да чаго, у працівазе да чаго, у працівагу з чым, у працівазе з чым, *праціважна чаму, *праціважна да чаго, *праціважна з чым;

в) у супраць/супроцьвагу чаму, у супраць/супроцьвазе чаму, у супраць/супроцьвагу да чаго, у супраць/супроцьвазе да чаго, у супраць/супроцьвагу з чым, у супраць/супроцьвазе з чым;

г) у процідзеянне чаму, у процідзеянні чаму, у процідзеянне да чаго, у процідзеянні да чаго, у процідзеянне з чым, у процідзеянні з чым;

д) у супрацьдзеянне чаму, у супрацьдзеянні чаму, *у супрацьдзеянне з чым, *у супрацьдзеянні з чым, *у супрацьдзеянне да чаго, у супрацьдзеянні да чаго;

е) у супрацьгласіць чаму, у супрацьгласіць чаму, у супрацьгласці чаму, у супрацьгласці да чаго, у супрацьгласці да чаго, у супрацьгласці з чым, у супрацьгласці з чым, супрацьгласці чаму, супрацьгласці да чаго, супрацьгласці з чым;

ж) у процігласіць чаму, у процігласці чаму, у процігласці да чаго, у процігласці да чаго, у процігласці з чым, у процігласці з чым, процігласці чаму, процігласці да чаго, процігласці з чым;

з) у супрацьпастаўленне чаму, у супрацьпастаўленні чаму, у супрацьпастаўленне да чаго, у супрацьпастаўленні да чаго, у супрацьпастаўленне з чым, у супрацьпастаўленні з чым, супрацьпастаўлена чаму, супрацьпастаўлена да чаго, супрацьпастаўлена з чым;

и) у супраць/процістаянне чаму, у супраць/процістаянні чаму, у супраць/процістаянне да чаго, у супраць/процістаянні да чаго, у супраць/процістаянне з чым, у супраць/процістаянні з чым;

к) *у супрацьход чаму, *у супрацьходзе чаму, *у супрацьходзе да чаго, *у супрацьход да чаго, *у супрацьход з чым, у супрацьходзе з чым;

2.3. В поле инварианта 'противопоставление' втягиваются также единицы:

- с корневой морфемой в рус. *-перек-*, бел. *-перак-* и представляющими ее морфами; соответственно в рус: *вопреки, наперекор, попереk; в отпор* чаму, *в отпор на* што; в бел. *перак, попереk, напярок, напоперак, уоперак, унапярок, насупярэч, насуперак, насупор, наўпракі; у адпор* чаму, *у адпор на* што; у *пярэчанне* чаму, у *пярэчанні* чаму, у *пярэчанне да* чаго, у *пярэчанні да* чаго, у *пярэчанне на* што, у *пярэчанні на* што; у *супярэчлінасць* чаму, у *супярэчлінасць да* чаго, у *супярэчлінасці да* чаго, у *супярэчлінасць з* чым, у *супярэчлінасці з* чым, *супярэчна* чаму, *супярэчна да* чаго;

- с префиксом *раз-*, корнями *-розн-*, *-рез-*, *-раз-* (в бел. также *-сек-*, *-точ-*): рус. *наперерез* чаму, *в разлад/е* с чем, *в разрыв/е* с чем, *в расхождение/и* с чем, *вразрез* чаму, *в разрез/е* с чем / *в разрез/е* к чаму, *в возражение/и* чаму / *на* што; бел. *у адрозненне ад* чаго, *адозна ад* чаго, *наперарэз* чаго/чаму, *наператоч* чаму/чаму, *наператоч да* чаго, *наперасек* чаму, *наперасек да* чаго, у *разрэз* чаму / *да* чаго / *з* чым, *уразрэз* чаму / *да* чаго / *з* чым, у *разлад/дзе* з чым / *да чаго; *у *рознагалоссе/і* чаму / *з* чым / *да* чаго;

- с префиксом *не-*: рус. *несмотря на* што, *несмотря ни на* што, *в несопадение к чаму, *в несопадении* с чем, *в несогласие к чаму, *в несогласии* чаму / с чем, *несогласно чаму / *несогласно* с чем, *в несоответствие/и* чаму / к чаму / с чем, *несоответственно* чаму / с чем / к чаму; бел. *нягледзячы на* што / *не гледзячы на* што, *нягледзячы ні на* што, *у *несупадзенне/і* да чаго, у *несупадзенне/і* з чым, у *нязгодку* да чаго / *з* чым, *у *нязгодзе да* чаго / *у нязгодзе* з чым, *нязгодна чаму / *нязгодна* з чым / *да* чаго, у *неадпаведнасць/і* да чаго / *з* чым, *неадпаведна* чаму / *да* чаго / *з* чым, у *несуладдзе/і* з чым;

- с префиксоидом *анти(и)-*; рус. *в антагонизм/е* чаму / к чаму / с чем; *в антипод/е* чого/чому / к чаму / с чем; бел.: у *антыпод/дзе* чаго/чаму / *да* чаго / *з* чым; у *антаганізм/е* чаму / *з* чым / *да* чаго;

- формы предложного и винительного падежей синонимичных субстантивов, в т.ч. иноязычных, – номинаций отношения 'противопоставление' в сочетании с первообразными предлогами: рус. *в отличие от* чого, *отлично от* чого; *в столкновение/и* с чем; *в протест/е* чаму / с чем / к чаму; *в контраст/е* чаму / к чаму / с чем; *на контрасте* чаму/чого / к чаму / с чем; *на контрасте* чого, *по контрасту* чаму / с чем / к чаму; *контрастно* чаму / с чем / к чаму; *в диссонанс/е* чаму / к чаму / с чем; *диссонансно* чаму / к чаму / с чем; *в конфликт/е* с чем, *в конфронтацию/и* чаму / к чаму / с чем; *в оппозицию/и* чаму / к чаму / с чем; *в борьбу/е* с чем / *против* чого; бел. у *пратэст* чаму, у *апазіцыю/і* чаму / *да* чаго / *з* чым; *апазіцыйна* чаму / *да* чаго / *з* чым; у *канфрантацыю/і* чаму / *да* чаго / *з* чым; у *кантрасц/це* чаму / *да* чаго / *з* чым; *кантрасна* з чым; *на кантрасце* чаму / *на кантрасце да* чаго / *з* чым; у *дысананс/е* чаму / *да* чаго / *з* чым; у *антыпод/дзе* чаму / *да* чаго / *з* чым; у *антаганізм/е* чаму / *да* чаго / *з* чым; у *сутыкненне/і* з чым; *на канфлікт* з чым; у *канфлікт/це* з чым; у *барацьбе* з чым; у *барацьбе супраць* чаго;

- редупликативные сочетания и сочетания с конкретизаторами: рус. *в диссонанс/е* / *диссонансно по отношению* к чаму; *в конфронтацию/и* / *конфронтационно по отношению* к чаму; *в оппозицию/и* / *оппозиционно по отношению* к чаму; *в протест/е против* чого; *наперерез навстречу* чаму; *наперерез через* што; бел. у *апазіцыю/і* у адносінах да чаго; у *дысананс/е* ў адносінах да чаго; у *канфрантацыю/і* ў адносінах да чаго; у *пратэст/це супраць* чаго; *наперарэз насустрач* чаму; *наперарэз цераз* што; *наўпроціў цераз* што; *насупраць цераз* што; *насупраць праз* што; *наперарэз праз* што.

3. Сопоставительный анализ собранных предлогов с инвариантом 'противопоставление' показывает системность, одинаковую модельность образования и вариативность в обоих языках. Оба языка активно заимствуют иноязычные лексемы.

Различия наблюдаются в источниках вариативности предлогов и входящих в них лексем: в русском языке вариативность происходит преимущественно за счет морфологических форм знаменательной лексики, в белорусском – за счет лексем разговорной и диалектной разновидностей языка. Вместе с тем белорусский язык обнаруживает одинаковую с русским языком грамматическую гибкость и модельность в образовании форм, способных выполнять предложную функцию. Иное дело, что многие потенциальные предлоги книжного характера белорусской речью еще не освоены в силу немногочисленности белорусскоязычных текстов книжного (особенно научного) характера, поскольку авторы научной информации, особенно по естественным наукам, по вполне понятным причинам стремятся публиковать свои работы на русском и/или английском языках.

Литература

Всеволодова, М.В., Клобуков, Е.В., Поликарпов, А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога / М.В.Всеволодова, Е.В.Клобуков, А.А.Поликарпов // Українські прийоми: синхронія і діакронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк, 2003. – С. 82-129.

Всеволодова, М.В., Клобуков, Е.В., Кукушкина, О.В., Поликарпов, А.А. К основаниям функциональной грамматики русского предлога / М.В.Всеволодова, Е.В.Клобуков, О.В.Кукушкина, А.А.Поликарпов // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 2003. № 2. – С. 17-59.

Всеволодова, М.В., Клобуков, Е.В., Кукушкина, О.В., Поликарпов, А.А. и др. Материалы к словарю русских предложных единиц (предлоги и их эквиваленты). Функциональная грамматика реального употребления. Вып.1. Атрибутированный список в диапазоне букв А-И. Неатрибутированный список в диапазоне букв К-Ю. (В печати).

Загнітко, А.П., Данилюк, І.Г., Ситар, Г.В., Щукіна, І.А. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А.П.Загнітко, І.Г.Данилюк, Г.В.Ситар, І.А.Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007.

Загнітко, А.А. Предлог в морфологическом пространстве украинского языка: (Синхронно-контрастные наблюдения) / А.А.Загнітко // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. 2003. № 3.

Канюшкевіч, М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. Ч.1. Дыяпазон А – Л. / М.І.Канюшкевіч – Гродна: ГрДУ, 2008.

Клобуков Е.В. Переходные процессы в образовании служебных частей речи (предлоги как продуктивный класс лексем) / Е.В.Клобуков // Вопросы функциональной грамматики: Сб. науч. тр. Вып.4. – Гродно, 2002. – С. 3-13.

Конюшкевич, М.И. Категория сравнения и бином языка / М.И.Конюшкевич // Русский язык: исторические судьбы и современность: Тр. и матер. Междуна. конгресса; Москва, МГУ, 13-16 марта 2001 г. – М.: МГУ, 2001. – С.103.

Конюшкевич, М.И. К вопросу о границах категории компаративности / М.И. Конюшкевич // Язык и культура: функционирование и взаимодействие: Матер. междунар. науч. конф. – Шымкент, 2003. – С. 117-122.

Конюшкевич, М.И. Функции предлога // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / М.И. Конюшкевич. – Донецьк, 2005. – С. 196-202.

Объяснительный словарь русского языка: Структурные слова / Под ред. В.В.Морковкина. – М.: "Астрель" – "Аст", 2003.

Словарь русского языка. В 4 т. Т. 3. / Гл. ред. А.П.Евгеньева. АН СССР; Ин-т рус. яз. – М.: Рус. яз., 1983.

Словарь структурных слов русского языка / В.В.Морковкин, Н.М.Луцкая, Г.Ф.Богачева и др. – М.: Лазурь, 1997.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. / Рэд. Г.Ф.Вештарт, Г.М.Прышчэпчык. – Мінск, 1980.

Шиганова, Л.А. Релятивные фразеологизмы русского языка / Л.А.Шиганова. – Челябинск, 2003.

Шуба, П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П.П.Шуба. – Мінск, 1993.

The article deals with the issue of the 'opposition' relation place on the «ekvative-absolutive» scale. The lists of the derivation and functioning of the prepositions with the specified relation and their analogues are compared.

Key words: the opposition relation, preposition, the Russian language, the Belarusian language.

Надійшла до редакції 27 березня 2009 року.

ББК 81.02.81-2
УДК 811.161.1'36

ЛЕКСИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ ПОЛЕ ПРЕДЛОГОВ С ИНВАРИАНТОМ 'ВКЛЮЧЕНИЕ' / 'ИСКЛЮЧЕНИЕ' В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Охарактеризовано лексико-функціональне поле прийменників з інваріантом 'включення' / 'виключення', показано діалектичну єдність двох контрарних варіантів поля та їх асиметрію в домінантах, семантичній структурі, продуктивності конститuentів.

Ключові слова: прийменник, поле, включення, виключення, російська мова.

Опора на принцип полевого устройства Языка в целом, равно как и каждой из его подсистем в отдельности, уже доказала свою эффективность в лингвистических исследованиях. Диагностическую и объяснительную силу этого принципа обеспечивают существенные свойства поля как группировки конститuentов, объединенных инвариантом.

Одним из таких свойств, отличающих поле от лексико-семантической группы, является аттракция, т.е. втягивание в поле единиц, достаточно далеких друг от друга по их системным корреляциям. К примеру, глаголы *включать* и *считать* по своему прямому лексическому значению едва ли могут быть отнесены к одной ЛСГ. Ср.: «Включить ... 1. Ввести, внести в состав, в число кого-, чего-л. 2. Присоединив к источнику энергии, привести в действие, пустить в ход» [Словарь... 1987, т.1, с. 181]. – «Считать... 1. Называть числа в последовательном порядке» [Словарь... 1987, т.4, с.321].

Однако поскольку поле – это «самоорганизующаяся система, т.е. источник её изменения лежит в самой системе» [Карпов 1992, с. 85], то достаточно хотя бы одного общего признака (инварианта), чтобы вокруг него образовалась совокупность единиц, находящихся по отношению друг к другу в разнообразных связях. В нашем случае для подобного объединения названных выше глаголов выступает инвариант 'включение', который в наиболее ярком виде представлен предлогом *включая*. См.: «Включая... 2. предлог с вин.п. В том числе. В каждом произведении словесном (*включая* и художественное) есть 3 фактора. Л.Толстой» [Словарь... 1987, т.1, с. 181]. В статусе предлога бывшее деепричастие *включая* зафиксировано и другими словарями. Например: «Включая... дееприч. в знач. предлога (употр. с вин. пад.) *Мы увидели судно, на котором нам предстояло плыть... очень маленькое суденышко, на котором числилось всего восемь или девять человек, включая и капитана, и главного механика, и буфетчицу*» [Словарь современного ... 1950-1965, т.2, с. 414]. Или: «*Включая, предлог с вин. пад. В том числе и..., вместе с кем-, чем-нибудь. Собрались все, включая стариков*» [Ожегов, Шведова 1992, с. 68]. А также: «*Включая, предлог (в том числе)*» [Зализняк 1987, с. 56].

Между тем если проанализировать толкования и других слов, то не надо обладать большими интроспективными способностями, чтобы заметить, что вокруг данной лексики могут быть объединены и слова, которые почему-то составителями не отмечаются как предлоги или хотя бы его функциональные аналоги. См. другие значения глагола *считать*, в которых уже просматривается его изофункциональность с предлогом *включая*: «5. Только несов. Перех. Принимать в расчет при исчислении. *Их было около тридцати, если считать нашего консульского агента*. Григор. Корабль «Ретвизан» [Словарь... 1987, т.4, с.321]. Сравн.: *Их было около тридцати, включая нашего консульского агента*. И дальше: «// исходить в исчислениях из какой-либо меры, нормы; принимать за начало отсчета в исчислениях, определениях. *Все ребята, считая малышей. Два года, считая с осени. Пятое окно, считая от угла*» [Словарь... 1987, т. 4, с. 321-322] (выделено нами. – М.К., М.Р.).

Фактически в приведенных трех примерах мы уже имеем дело с тремя предлогами: *считая, считая с, считая от*. О том, что это действительно разные предложные единицы, а не варианты одного предлога, говорит тот факт, что каждая из единиц формирует свою синтаксему – с ее падежным управлением, вхождением в высказывание и ее морфологической формой: *считая малышей, считая с осени, считая от угла*.

Работа со словарями показала, что на основе инварианта 'включение' в семантическое поле предлога 'включая' втягиваются не только предлоги *в, между, среди, в составе*, но и целый ряд существительных, падежные формы которых в сочетании с первообразными предлогами способны выполнить функцию предлога с этим значением: *в числе, в границы/ах, в число/е, в список/ке, в состав/е, в ряд/е/у/ы/ах, в пределы/ах, в рамки/ах, с учетом* и др. Примечательно, что, хотя предложный статус таких сочетаний не указывается, в иллюстрирующих словарные статьи контекстах они выполняют именно предложную функцию. См., например, слово *предел*: «2. || Промежуток времени, ограниченный какими-л. сроками (обычно в сочетании *в пределах*). *Говорят, что в Оренбург ездят по чугунке, и, может быть, я поеду, но все в пределах 14 дней*. Л. Толстой, Письмо Л.А. Толстой, 4 сент. 1876... 3. *обычно мн.ч. Мера, граница чего-л.; рамки. В пределах приличия*» [Словарь... 1983, т.3, с. 364].

Как видим, в самой словарной статье есть помета «обычно в сочетании», которая косвенно указывает на употребление словоформы *в пределах* в функции предлога.

Следует учесть и то обстоятельство, что синонимический принцип семантизации многих словарных слов также наталкивает на включение в данное поле других единиц. См. приведенные выше дефиниции предлога *включая*: *в том числе, вместе с*.

Дополнительным приемом служит обращение к сочетаемым свойствам ядерного глагола *включать* (из следующей словарной статьи нами извлечены существенные показатели инвариантного значения): «Включать – 1. вводить, вносить, принимать **в состав, в число** кого – чего-л., список; включить кого во что, включить что во что, включить кого-л. во что-л. в качестве кого, включить кого-л. во что-л. на каком основании; 3. Включать что-л. (какой-л. вопрос, пункт, момент...) Иметь своей составной частью, содержать» [Словарь сочетаемости...1983, с. 59].

Таким образом, неоднотипность подачи в словарях этих близких в функциональном отношении единиц еще не означает, что они не могут быть объединены в множество, элементы которого содержат общее значение.

Аналогичным образом выявляется и множество конститuentов, формирующих антонимичное первому и диалектически связанное с ним подполе с инвариантом 'исключение', ядро которого представляет предлог *исключая*, тоже зафиксированный словарями. См.: 1) «*Исключая, предл.* Употребляется с *род.* и *вин.* падежами. Кроме, за исключением. *Всего охотнее берет на хлеб плотва, но берет также и всякая другая рыба, исключая пород хищных.* С. Акс. *Зап. об уж. Рыбы*» [Словарь современного...1950-1965, т. 5, с.443]; 2) «*Исключая кого-что, предлог с род. и вин. пад.* Не включая, не считая, кроме, за исключением *кого/чего-н.* *Все, исключая одного*» [Ожегов, Шведова 1992, с.268]; 3) «*Исключая, предл.* Кроме» [Зализняк 1987, с.791]; 4) «*Исключая, 1) дееприч.* от *исключать*, 2) *предлог с род.* Кроме, за исключением. *Со всеми на пароходе, не исключая и молчаливого буфетчика, Смурый говорил отрывисто.* М.Горький, *В людях*»¹ [Словарь...1983, т.1, с.677].

Работа со словарями также дает возможность определить примерный список предлогов и их аналогов с семантикой 'исключение': *вне, за исключением, не считая, не включая, за вычетом, за отсутствием, за рамки/ами, за пределы/ами, за границы/ами, вне пределов, вне границ, вне рамок* и др.

Если принять во внимание, что предлог – это формант синтаксемы, то значение (денотативная роль) синтаксемы, а следовательно и отношение, выражаемое ее формантом-предлогом, определяется семантической структурой высказывания, которая включает следующие компоненты: 1) множество элементов, называемое субстантивом; 2) элемент, включаемый в множество, выраженный субстантивом, 3) предикат включения, выраженный, как правило, глаголом; 4) отношение включения, выражаемое предлогом или его аналогом. Например: **В числе** (4) *проходящих*(1) *был* (3) *Иван* (2). Аналогично выглядит и структура исключения: *Пришли* (3) *все* (1), *не считая* (4) *Ивана* (2). Предлоги включения / исключения в составе синтаксемы могут выражать как элемент, включаемый в множество или исключаемый из него, так и само множество: *Журналисты рискуют жизнью наравне с военными.*

Основой для формирования бицентричного предложного поля включения / исключения, а следовательно, и для заполнения его семантического пространства конститuentами служат различные части речи: собственно предлоги (*в, кроме / вне, из*), субстантивы в сочетании с первообразными предлогами (*в рамки, в рамках / вне рамок, из рамок, за рамками*), наречия в сочетании с первообразным предлогом (*вместе с, вкупе с*), деепричастные формы глаголов, порой с первообразными предлогами и даже с частицами, при этом могут быть и двухчастные единицы (*считая, считая и, считая от, начиная с... и кончая*).

Естественно, далеко не все подобные сочетания стали собственно предлогами, общая семантика лишь обуславливает потенциальное формирование предлога, но не означает обязательного перехода единицы в этот класс. Но то, что они способны выполнять предложную функцию, не вызывает сомнений. Так, например, речевая действительность пока не дает вариантов употребления деепричастий *присовокупляя, причисляя* и др. в значении предлогов, хотя семантика и форма ставят их в список потенциальных предлогов, образованных по аналогии с *включая*².

Деривационные корреляции способствуют втягиванию в поле предлога отглагольных субстантивов: *с включением, с причислением / за исключением* и под. См.: «Включение, сущ. В выражении. **Со включением** кого, чего, **с прибавлением, присоединением** к кому-, чему-либо. *К концу прогулки присутствовавшие, со включением даже хозяйки дома, сделались необыкновенно веселы и общительны*» [Словарь современного ... 1950-1965, т.2, с. 415]. Синонимичные корреляции позволяют наряду с предлогом *вплоть до* оказаться на крайней периферии поля и сочетанию *до... включительно* или *включительно до*: *Первые римские императоры до Нерона включительно отличались самыми порочными наклонностями.* Ср.: *Первые римские императоры вплоть до Нерона отличались самыми порочными наклонностями.*

Степень определенности исходно знаменательной части речи может быть различной, нужны операциональные методы, позволяющие определить, предлог перед нами или же выполняющая предложную функцию, но остающаяся в рамках своей части речи, единица. М.В. Всеволодова, руководитель

¹ Хотя в данном примере дается иллюстрация к значению предлога *исключая*, т.е. 'исключение', на самом деле благодаря отрицательной частице возникает значение 'включение', что дает основание видеть в сочетании *не исключая* и предлог со значением 'включение'; ср.: *Со всеми на пароходе, не исключая и молчаливого буфетчика, Смурый говорил отрывисто* – *Со всеми на пароходе, включая и молчаливого буфетчика, Смурый говорил отрывисто.*

² О формировании предлогов *включая, выключая, исключая* подробно изложено в [Черкасова 1967, с. 26-28].

международного проекта «Грамматика славянского предлога...», в рамках которого выполнено и наше исследование, в своих программных работах и выступлениях предлагает приёмы, позволяющие определить словоформу либо как перешедшую в разряд предлогов, либо как контекстуально выполняющую функции предлога (см., например [Всеволодова 2002; 2003 и др.]).

Поскольку в силу полевой организации языка различия между предлогом и не-предлогом не всегда очевидны, разработчиками проекта принята концепция рассматривать предлог не только как морфологическую категорию, но и как морфосинтаксическую. В последнем случае границы поля предлога значительно расширяются, а сам список этих единиц открыт (открыт он и в нашем списке предлогов включения / исключения). В этом широком понимании предлога диагностическим приемом для определения предложной функции языковой единицы можно считать выявление границ синтаксической позиции синтаксемы. Поскольку предлог или его аналог выступает в качестве форманта синтаксемы, он не может занимать самостоятельную синтаксическую позицию в структуре предложения. Если диагностируемая единица не только синсемантична, но и синсинтаксична и без управляемого лексического компонента не заполняет автономную синтаксическую позицию, значит, она изофункциональна предлогу. Именно с этих позиций и формировался нами перечень конститuentов, относящихся к бицентричному полю предлогов с семантикой включения / исключения, хотя многие потенциальные аналоги предлога (например, наряду с *под аккомпанемент* можно было бы включить и *под свист, под шум, под грохот* и т.п.) сюда не включались в силу контекстуального характера их предложной функции.

Несмотря на антонимичность подполей названного поля, их объединяет общая сема 'наличие множества', в которое объекты либо включаются (субинвариант 'включение'), либо из которого объекты исключаются (субинвариант 'исключение'). Доминантами включения являются предлоги *включая, считая, учитывая, не исключая*, доминантами исключения – *исключая, не считая, не включая, не учитывая*. Предлоги *кроме, помимо, кроме как*, а также стилистически маркированные *окромя, кроме, oprичь* энантиосемичны: они способны выражать оба значения, т.е. являются доминантами инварианта всего поля. Ср.: *Кроме нас с тобой в этом зале есть еще люди* (= *включая*). – *Израиль поздравляют все, кроме иранских евреев* (= *исключая*). Высокая употребительность предлога *кроме* (≈72 млн. словоупотреблений) показывает обеспечение потребностей носителей современного русского языка в знаке для двух противоположных значений, устаревшие же предлоги можно встретить лишь в стилизованных текстах.

Вариантные значения в поле определяются дополнительными семами: 'количественные характеристики множества', 'пространственные характеристики множества', 'объекты внутри или вне границ множества', 'комитативность' (с маркированным равноправием участников либо без такового), 'градация', 'параллельное сосуществование объектов во множестве', 'включение с перечислением' и др.

С учетом дополнительных сем подполе включения распределилось на 7 микрозон, подполе исключения – на 3. Причины асимметрии увидим позже.

1. Зона комитативности характеризуется общей семой совместности с учетом а) маркированного равноправия участников совместной деятельности или сосуществования, б) невыраженного равноправия и в) градации. Семы равноправия, согласия эксплицируются семантикой дериватов-отсубстантивов в составе предлога, а также префиксом *со-*: *в сочетании с, в сотрудничестве с, в паре с, в соединении с, в соавторстве с, в совокупности с, в содружестве с, в сообществе с, в союзе с, в тандеме с, в унисон с, дружно с, заодно с, наравне с, одинаково с, на пару с, совокупно с, совместно с, сообща с* и др. В контекстах³: *Доллар укрепил позиции в паре с евро; ОАО "Луч" начало шить обувь в соавторстве с китайцами; Исследование феномена рефлексии в совокупности с вопросом о свободе; Детская спальня в согласии с фэн-шуй; Экономическая психология в содружестве с поведенческой экономикой изучаются в одном разделе; Правильное богословское понимание Писания возможно лишь в союзе с критической библеистикой; Ильф написал эту книгу в сообществе с Петровым; Полет на парашуте в тандеме с инструктором может стать удивительным и захватывающим дух подарком для любителей активного отдыха; Жёлтый. Теплый окрас. Вероятно, ассоциироваться дружно с солнцем, а также золотом; Вот почему колокольный звон казанских христианских храмов звучит в унисон с призывами муэдзинов к молитве. Подгруппа имеет потенциал к пополнению за счет фразеологизмов, имеющих близкое значение, напр.: *в один голос с, рука об руку с, в одном ряду с, плечом к плечу с* и др.*

Предлоги второй подгруппы этой зоны выражают также отношения совместности, но маркировка семы 'равноправие' отсутствует: *с, вместе с, скопом с, вкупе с, в компании с, в комбинации с, за компанию с, нераздельно с, одновременно с, при участии, рядом с, с учетом, с участием, при наличии* и др. Эта группа находится в зоне поля наиболее близкой к ядру, формирует синтаксемы со значением комитативности при включении, однако характер предлогов позволяет увидеть очевидную разницу между ними, что обусловлено способом перехода в другой класс слов: предлоги, образованные от деепричастий, указывают на процесс объединения, предлоги, образованные от существительных, указывают на комитативность объектов списка. Данная группа предлогов имеет большой потенциал для пополнения: *в доле с, в упряжке с, в спулке с* и др. В

³ Для экономии места здесь и далее ссылки на автора не даются. Все примеры взяты из поисковых систем GOOGLE, GRAMOTA.RU, CORPORA.RU Интернета

контекстах: *Длительное пребывание в самолетном кресле **вкупе с взлетно-посадочными перегрузками и повышенным давлением в салоне** нередко приводит к смертельному исходу; Красный. Отождествляется **скопом с мужским началом**; Госрегистратор оформил сделку по продаже домов **вместе с людьми**. Заседание пройдет при участии **представителей Международного валютного фонда**; Сильный мужчина **рядом с Пугачевой** не ужился бы никогда!; Даша приехала не одна, а **в компании с Клавой и Ларисой**; Впервые начинают появляться полноценные кабинеты **нераздельно с обшивкой стен** в едином стиле **нераздельно с мебелью**.*

Третью подгруппу рассматриваемой зоны составляют предлоги с семей градации, т.е. включаемый объект маркируется как неравный с остальными объектами множества: *не без, плюс, наряду с*. Например: *Немцы живут **не без проблем**, но с оптимизмом; В корзине было полно ягод **плюс те**, что я собрала в передник.*

Наиболее употребительные в этой группе предлоги – **вместе с** (≈5 млн. словоупотреблений)⁴, **совместно с** (≈3,5 млн.), **в компании с** (≈1 млн.).

2. Вторая зона состоит из предлогов, выражающих включение в множество с количественной семей, причем здесь четко просматриваются две сопряженные подгруппы а) с директивным значением (управляющие вин.п.) и б) с локативным значением (управляющие предл.п.): а) *в, в ряд, в ряды, в число, к числу, в состав, в состав из, в список, в список из, в списки, к ряду, к составу, к числу* и т.д. – б) *в, в ряде, в ряду, в рядах, в числе, в составе, в составе из, в списке, в списке из, в списках, из числа* и т.д.

В контекстах: а) директивные синтаксемы: *Федор Бондарчук решил **влиться в ряды "Единой России"**; Ледокол «Варандей» вошел **в состав арктического флота ЛУКОЙЛа**; **В состав команды из десяти человек** включили тренера; Иерусалимская гостиница "Дан-бутик" включена **в список Tablet Hotels**, в который входят самые фешенебельные, престижные и эксклюзивные; Китай, Россия и Канада вошли в 2009 году **в список из 12 стран**, которые, по мнению администрации президента США, требуют «особого внимания»; «Челноков», которые возят товар из Украины, **внесут в списки невыездных**; Терпение никогда не входило **в число достоинств** губернского архиерея; б) локативные синтаксемы: *Российские моряки **в составе экипажа** контейнеровоза попали в плен к сомалийским пиратам; Россиянин Роман Абрамович сохранил второе место **в списке самых богатых жителей**; Софтбол, бейсбол и гольф значатся **в списке из 7 видов спорта**, ожидающих включения в олимпийскую программу Олимпиады 2016 года; **В списках невыездных – 100 тысяч** белорусов; **Внутренние противостояния в рядах оппозиции неизбежны** и т.д.**

Директивные роли в структуре предложения распределяются, как известно, на директив-старт и директив-финиш: *идти из дому – идти в поле*. Эта дихотомия намечается и применительно к предлогам включения: к названным выше директивно-финишным предлогам примыкают и директивно-стартовые: *из числа, из ряда/ов, из списка/ов* и др. Таким образом, пары типа *в число – из числа*, имея общее значение включения (*Он входит **в число** победителей – Он **из числа** победителей*), дифференцируются по вектору (финишному и стартовому оттенкам) в зависимости от структуры предложения, а точнее – от валентности предиката и коммуникативных намерений говорящего. Наиболее употребительными предлогами по результатам поиска являются **в составе** (≈5 млн. словоупотреблений), **к числу** (≈5 млн.).

3. Сема 'пространственность' формирует группу предлогов, значение включения которых сопряжено с указанием на границы множества (носителями дополнительной семы являются отсубстантиваты с пространственным значением). Здесь также отмечается дихотомия «директив– локатив»: а) *в границу, в границы, в зону, в зоны, в круг, в область, в области, в поле, в поля, в предел, в пределы, до пределов, в рамку, в рамки, в сферу, в сферы, в черту, в черты, в лоно, в общество, в среду* и др. – б) *в границах, в зон/ах, в круге/ах, в области/ях, в поле/ях, в пределе/ах, в рамке/ах* и т.д.

В контекстах: а) директивные синтаксемы: *О включении земельного участка **в границу деревни Луговики** города Кирова и установлении его вида разрешенного использования; **В границы Парижа** вернулись трамваи; Волны ПК **входят в зону** магнитной амплитуды; Высокотехнологичная индустрия **входит в круг государственных приоритетов Украины**; Ватикан признал ошибочным возвращение **в лоно Церкви** отрицателя Холокоста; Все силы должны быть направлены **в поле деятельности** с экспериментальным образцом; **В предел Лимкиного мечтания** входило заставить меня стать фанаткой КАСТЫ; Окно браузера **вставят в рамку закона**. – *Позволено все, разумеется, **в границах разумного**; Предлагаем услуги по регистрации доменов **в зонах .ru и .su** по очень низким ценам; Мисс мира Чжан Цзылинь – поднимающаяся звезда **в кругах рекламы**; Стало очевидно, что любое явление культуры и искусства находится **в поле действия двух сверхмощных сил**; Лёгкий компактный штурмовой спальный мешок MARK 20 SB Super Light с температурным режимом использования до +3° C **в пределе комфорта**; **В среде биатлонистов** зреет новый допинг-скандал.**

⁴ Количество единиц указывается в соответствии с результатами в поисковой системе GOOGLE. Абсолютное количество предлогов и их аналогов установить невозможно, т.к. поисковая система отбирает все единицы, не дифференцируя значение синтаксем.

Потенциал для пополнения этой группы очевиден, т.к. в русском языке очень много существительных со значением пространства. По аналогии 'локатив/директив' по формуле «в + сущ. со значением пространства» можно образовать *в лучах, в системе, в системах, в системы, в серии, в сериях, в районе, в пространстве, в цикле* и т.д. Предлоги из этой группы по употребительности бьют все рекорды среди аналитических производных предлогов данной семантики: **в рамках** (≈37 млн.), **в границах** (≈16 млн.), **в пределах** (≈16 млн.).

4. Основу группы предлогов со значением 'локум относительно других объектов в множестве' составляют предлоги *среди, средь, между, меж, в середине, промеж, промежду, "Средь бушующих созвучий" он улавливал биение сердца родной земли; Оказаться в середине собравшихся; Меж двух огней; Все, что говорено, промеж нас одних и останется; Ты меж сестер, словно горlinkка белая промежду сизых простых голубей.*

5. Предлоги со значением 'включение при перечислении' с указанием первого и/или последнего объекта в списке можно считать периферийными относительно данного поля. Во-первых, в конструкциях с этими предлогами само множество может не быть выраженным. Во-вторых, в силу этой импликации множества неясны его объекты, будь то конкретные предметы, время, пространство, числа и т.д. В-третьих, по этой причине синтаксемы с предлогами этой группы совмещают, как правило, несколько ролей: включение + время, включение + пространство, включение + дименсив и т.д.⁵ В-четвертых, многие предлоги этой группы двухчастны (если речь идет о включении объектов в начальную и конечную границы перечисляемого множества с элиминацией синтаксемы, называющей само множество).

Это предлоги *с, до, с ... до, с... и до, ажно до, вплоть до, вплоть до конца, до конца, до окончания, вплоть до окончания, начиная ... кончая, начиная с... кончая, начиная с... вплоть до, начиная с... вплоть до, до момента, с момента, с момента... до момента, начиная от..., от начала... до конца, с числом от... до, с составом от... до* и т.д. В контекстах: *Судебный пристав учел все, вплоть до золотой и серебряной посуды и одежды; Паспорта, выданные ранее белорусским детям для пересечения границы, будут действительны вплоть до окончания срока их действия; Над задачей Коля думал до вечера с самого обеда; От любви к своей Родине до ненависти к другим народам — один шаг; Лавка ростовщика работала до 1917 года с момента появления первого клиента; В первой части справочника список фамилий кончая Лебедевым; Все чины и власти города О... получили приглашение [на бал], начиная с горodничего и кончая аптекарем; От обеда ажно до вечера слышались песни из дома Анны; Борьба за саудовскую нефть (с момента открытия до 1945 года).*

Наиболее частотными предлогами из этого списка являются предлоги *начиная... (и) кончая* (≈1,5 млн. случаев употребления), *от... до* (≈1.2млн.).

6. Немногочисленная группа предлогов со значением 'дополнительное включение' объединяет предлоги, которые обозначают включение с оттенком некоторого временного запаздывания и меньшей значимости включаемого объекта относительно множества: *в добавление к, в дополнение к, вслед за, вдобавок к, дополнительно к, Нечего сказать в добавление к уже сказанному; Домен ".RF" в дополнение к ".RU" появится в интернете летом 2009 года; Заработок дополнительно к основной работе.* Группа остается открытой, имея потенциал для пополнения по модели «(в) + сущ. с семой 'дополнение' + к»: *в приложение к, в прибавление к, в присовокупление к* и др.

7. Еще одна группа предлогов имеет значение 'параллельное, сопутствующее включение', т.е. указание на объекты, которые существуют параллельно множеству и тем самым сопряжены с его элементами. Эта группа находится в отдаленной зоне поля предлога и представлена следующими предлогами: *в сопровождении, с сопровождением, под аккомпанемент* и др.: *Элтон Джон приедет в Москву в сопровождении 48 грузовиков; Инициативный аудит с сопровождением налоговых проверок.* Синтаксемы с этими предлогами тоже выполняют совмещенные роли – «включение + образ действия». Группа открыта для пополнения: *под аплодисменты, под овации, под грохот, под шум, под свист, под конвоем* и др.

Субвариант 'исключение' по значению диаметрально противоположен субварианту 'включение' и теоретически должен содержать столько же семантических зон, равно как и такое же число конститuentов. Однако несмотря на диалектическую связность и корреляцию этих контрарных субвариантов, подполя, организуемые ими, обладают разной семантической структурой и соответственно имеют разную конфигурацию: поле исключения членится иначе и в количественном отношении меньше поля включения. Это различие, как будет видно из анализа, имеет когнитивную основу.

Общее значение 'исключение' содержит два подзначения – 'исключение' и 'невключение' (в отличие от моносемантического субварианта 'включение'; дополнительные семы не в счет). Доминантой первого является предлог *исключая*, второго – *не включая, не считая, не учитывая*. С учетом этой дихотомичности и делится данное подполе на семантические зоны.

⁵ Не случайно в обыденной жизни носитель языка не всегда различает границу, обозначенную предлогом *до*. К примеру, жители дома прочитают объявление ЖЭС типа *С 20 мая до 30 мая будет отключена горячая вода*, то едва ли все будут уверены, что 30 мая они еще не получают горячую воду. Предлог *до*, кроме терминативного значения, предполагает семантику включения: указанное время включено в сроки отсутствия горячей воды.

1. Зона 'отсутствие объекта в множестве' представлена двумя группами предлогов: а) со значением 'исключение из множества': *за вычетом, за исключением, за отсутствием, минус* и б) со значением 'невключение в множество': *без/безо, без учета, без участия, в отсутствие* и др. В контекстах: а) синтаксемы исключения: **За вычетом сотрудников милиции и людей в штатском едва ли набралось человек пятьдесят; На Северном Кавказе, за исключением Чеченской республики, перепись будет проведена в "обычном режиме"**; б) синтаксемы невключения: **Аграрный саммит в Италии прошел без участия стран СНГ; Все цены указываются без учёта налогов; Уголовное дело прекращено за отсутствием состава преступления; Рубль укрепляется в отсутствие иностранных участников.**

2. С семантикой исключения и невключения хорошо коррелируют директивное и локативное значения: а) директивно-стартовое исключение (в отличие от директивно-финишного включения), формируемое сочетаниями предлогов *за + вин.п* или *из + род.п.* субстантива с количественным и пространственным значением: *за границы, за рамки, за пределы, за черту, из поля, из области, из сферы, из числа, из списка* и др.; б) локативное невключение, формируемое сочетанием предлогов *за + тв. п.* или *вне + род.п.* субстантива: *за рамками, за чертой, за пределами, вне пределов, вне рамок, вне поля, вне списка, вне состава* и т.п. В контекстах: а) **Вопрос поставок российского газа вышел за рамки юридического поля; Мастерство управления проектами выходит за рамки производства уставов; Заповедник исключается из границ природного парка республиканского значения; "Время новостей": религия в России из сферы духовной перешла в сферу политики; Принято решение исключить из числа призеров спортсменов, не прошедших допинг-контроль;** б) **Элементы вне границы системы составляют окружающую среду, в которой система функционирует; Понять возникновение вселенной вне рамок человеческого разума; Самоубийство всегда за рамками приличного/неприличного; Белорусские спортсменки остались за чертой призеров в финале олимпийских соревнований по спортивной ходьбе на 20 км.**

3. Небольшую и мало пополняемую группу представляют предлоги со значением, антонимичным параллельному включению: *без аккомпанемента, без сопровождения, отдельно от, автономно от: Первоначально фламенко начинался с канте без аккомпанемента гитары; В опере " Царская невеста" Марфа поет свою песню без сопровождения оркестра; МРОТ растет отдельно от зарплат.*

4. Значение 'локум относительно других объектов вне множества', которое можно было бы теоретически выделить как контрарное значению 'локум относительно других объектов в множестве' (см. п. 4. выше) не представлено в рассматриваемом подполе по когнитивным причинам: говорящий не дифференцирует и не означает то, что вне поля его внимания, поэтому и не формируются списки объектов, исключаемых или не включаемых в множество, а равно и не категоризируется занимаемый такими объектами локум⁶.

Таким образом, предложное поле с инвариантом 'включение' / 'исключение' представляет собой диалектическое единство двух контрарных значений, с общей доминантой *кроме* и его вариантами, которое постоянно пополняется аналитическими сочетаниями. Однако между вариантами этого единства нет симметричной корреляции. Асимметрия наблюдается а) в доминантах обоих подполей: семантика включения представлена в основном специализированными лексемами (*включая, считая, учитывая*), семантика исключения – в основном этими же лексемами с отрицанием *не* (*исключая, не считая, не включая, не учитывая*); б) в векторной разнице в директивных синтаксемах, оформляемых такими предлогами (директивно-финишное включение vs. директивно-стартовое исключение); в) в более активном образовании и более продуктивной семантической дифференциации предлогов в подполе включения. Отмеченные различия обусловлены в русском языке когнитивными и коммуникативными факторами.

Литература

Всеволодова, М.В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики / Всеволодова М.В. // Вопросы функциональной грамматики: сб. научн. тр. Вып.4.– Гродно: ГрГУ, 2002.– С. 14-25.

Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога / М.В.Всеволодова, Е.В.Клобуков, О.В. Кукушкина, А.А. Поликарпов // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – М.: МГУ, 2003. – С. 17-59.

Зализняк, А.А. Грамматический словарь русского языка / А.А. Зализняк. – М., 1987.

Карпов, В.А. Русский язык как система / В.А. Карпов. – Мн.: Выш. шк., 1992.

Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1992.

Словарь русского языка: в 4 т.– М.: АН СССР, 1987.

Словарь современного русского литературного языка: в 17 т.– М-Л: АН СССР, 1950-1965.

Словарь сочетаемости слов русского языка. – М.: Русский язык, 1983.

⁶ Единицы типа *не из числа тех, кто...или не из тех, кто...* выходят за рамки предложно-падежных синтаксем, и поэтому здесь они не принимаются во внимание.

Черкасова, Е.Т. Переход полнозначных слов в предлоги / Е.Т.Черкасова. – М.: Наука, 1967.

The article deals with the characteristics of the lexico-functional field of the prepositions with the 'inclusion'/'exclusion' invariant. The dialectic entity of the two opposite variants of the fields and their asymmetry of the dominants, semantic structure and productive constituents are reflected.

Key words: preposition, field, inclusion, exclusion, the Russian language.

Надійшла до редакції 27 березня 2009 року.

Інна Піддубська

ББК Ш12 = 411.4*212.5

УДК 81'366.582 = 161.2

ФУНКЦІОНАЛЬНА ПЕРИФЕРІЯ ДІЕСЛІВНИХ ФОРМ МИНУЛОГО ЧАСУ

Метою статті є дослідження вторинних функцій дієслівних форм минулого часу на матеріалі сучасної української мови. Внутрішній механізм транспозиції часових форм з'ясовується на основі аналізу семної структури граматичного значення.

Ключові слова: дієслівна форма, минулий час, транспозиція, граматичне значення, сема.

Вивчення первинних і вторинних функцій часових форм дієслова в українській лінгвістиці має певну традицію, вироблену завдяки працям вітчизняних і зарубіжних мовознавців (В.М.Русанівського, О.В.Бондарка, І.Р.Вихованця, С.С.Єрмоленка, А.П.Загнітка, М.О.Луценка, О.С.Шевчук, М.В.Всеволодової та ін.). Найбільша увага приділялася з'ясуванню умов, за яких дієслівна форма часу набуває того чи іншого значення [2; 3], дослідженню образно-експресивного вживання часових дієслівних форм [7; 8]. Темпоральна транспозиція як вияв вторинних функцій граматичної форми часу, її функціональної периферії активно розглядається сучасними дослідниками на матеріалі української мови (О.І.Бондар [1], Л.Б.Наконечна [5]). І в наш час дискусійним залишається питання механізму процесу транспозиції, мало досліджена причинова обумовленість конотацій, що з'являються в результаті транспозиції часової форми.

Мета дослідження: узагальнити й систематизувати наявний у науковій літературі досвід вивчення транспозиції форм минулого часу, з'ясувати механізм виникнення супровідних конотацій на основі аналізу семної структури граматичного значення.

Важливою передумовою розгляду транспозиції дієслівних форм із семантикою минулого є усвідомлення того, що значеннєва структура граматичного значення минулого часу характеризується такими особливостями: 1) містить сему реальності дії (оскільки минула дія – це та, яка (не) відбувалася/ (не) відбулася); 2) минулий доконаний називає дію, що відбулася, тобто характеризується результативністю, минулий недоконаний – дію, яка відбувалася, тобто виявляє процесність дії, необмеженість розгортання дії до моменту мовлення. Названі ознаки активізуються в процесі транспозиції в результаті взаємодії семантики двох темпоральних планів і спричиняють як стилістично-експресивні ефекти, так і образно-сміслову конотацію переданої думки.

І. Минулий час у значенні майбутнього

Дослідники з різних позицій підходять до розгляду механізму переносного вживання форм минулого часу в значенні майбутнього. Так, О.І.Бондар [1, с.24] відзначає, що цей тип транспозиції пов'язаний "з уявним перенесенням майбутньої дії в минуле, майбутня дія при цьому уявляється як вже здійснена". С.С.Єрмоленко [3, с.78] пов'язує переносне вживання минулого в значенні футурума з "метафоричним ототожненням майбутнього і минулого".

Обидва ці підходи видаються слушними, оскільки підкреслюють різні сторони метафоричного процесу. Ми ж спробуємо з'ясувати особливості механізму транспозиції в різних видах цього типу граматичної метафори і пов'язані з нею прагматичні ефекти.

1. Минулий доконаний у значенні близького майбутнього.

У цій функції вживається обмежена кількість дієслів. Як правило, це інхотивні лексеми (позначають початок переміщення у просторі): *пішов, побіг, поїхав* тощо. Транспоновані дієслівні форми минулого часу називають дію, що має здійснитися в найближчому майбутньому, яке безпосередньо межує з моментом мовлення [3, с.79]:

– *Нарвіть же тепер і в пілотки, додому понесете, – сказав Штокало. – А я пішов спать... Заходьте й це, як закортить* (Григор Тютюнник).

Основою метафоричного переносу в цьому типі транспозиції виступає, по-перше, те, що з формами минулого доконаного, вжитими у вторинній функції, поєднуються займенники 1-ї особи. Очевидно, таке обмеження на вживання категорії особи пов'язане з характером цієї транспозиції, яка передбачає залежність відповідної майбутньої дії безпосередньо від волі мовця [3, с.80]. Емоційно-вольовий компонент думки людини

про майбутню дію стосується саме моменту мовлення. Крім того, близьке майбутнє – це, фактично, віддалене теперішнє (пор. кваліфікацію дослідниками майбутнього доконаного як теперішньо-майбутнього). Ці фактори обумовлюють те, що суміжною точкою двох темпоральних планів (минулого й майбутнього) виступає саме момент мовлення. На основі цієї суміжності і відбувається метонімічний перенос значення. Семантика майбутності переноситься на дієслівну форму минулого доконаного. В уяві мовця і слухача дія вже ніби відбулася. Але до дійсної її реалізації має пройти якийсь проміжок часу.

Мовець говорить про дію як про минулу, тим самим підкреслюючи намір її виконати. Але цей намір не обов'язково виявляється як рішучий. Пор.: *Ну, я пішов і Ну, я, мабуть, пішов* (розм.). (У другому випадку значення невпевненості експлікується лексемою *мабуть*). Уживаючи транспоновану часову форму, мовець може свідомо або несвідомо очікувати певної реакції співрозмовника на його повідомлення:

– *А ти хоч знаєш, чому я за тебе вийшла?*

– *Чому?*

– *Бо ти без мене отак би й пропав.*

– *Ну так і пропав би!.. То я, Катю, побіг* (А.Дімаров).

Заміна розповідної інтонації на питальну посилює значення невпевненості, пор.: *То я, Катю, побіг?*

Минулий доконаний близької дії є синонімічним теперішньому у значенні близької наміченої дії. Про це свідчать і випадки вживання цих форм в одному контексті: *А ми втрьох zostалися. Василеві Кібкалові йти під гору, він живе недалеко від Штокала, а Мані й мені – до мосту.*

– *Що ж, пішов і я, – кажу. – Щасливо. Ти не йдеш, Маню?*

– *Іду. Я сама боятимусь* (Григор Тютюнник).

Ці граматичні синоніми – минулий доконаний близької дії (*пішов*) і теперішній близької наміченої дії (*йдеш, іду*) – відрізняються відтінками значення. Темпоральна відстань від моменту мовлення до моменту реалізації дії при вживанні теперішнього наміченої дії може бути більш-менш довільною (від мінімальної до відносно тривалої, що вимірюється місяцями, навіть роками). Минулий близької дії називає дію, що безпосередньо йде за моментом мовлення, часова відстань до її реалізації є мінімальною, вимірюється секундами, хвилинами.

Крім того, вживання теперішнього наміченої дії забарвлене відтінком категоричного наміру її виконати. Тут некоректними будуть уживання типу: *Я, мабуть, через два дні іду додому* (розм.). Закономірним є: *Я через два дні іду додому*. Тим самим мовець дає зрозуміти, що його рішення є остаточним, не залежить від реакції співрозмовника. Конотація впевненості у цьому випадку зумовлена вживанням форми теперішнього часу, оскільки саме це значення актуалізує дію, реальність якої стає безсумнівною. Минулий доконаний теж називає реальну дію, але при цьому не актуалізує її, а підкреслює результативність. Тому в значенні близького майбутнього форми минулого доконаного можуть супроводжуватися модальною конотацією широкого діапазону – від упевненості до невпевненості.

2. Минулий доконаний у значенні бажаного майбутнього.

Суттєвою ознакою цього різновиду переносного вживання минулого доконаного є те, що дієслівна форма влітається в антифразис (висловлювання, яке передає зміст, зворотний тому, про що думають. Антифразис як метафорична модель передачі думки у цьому випадку виявляється у вживанні стверджувальних, позитивно-оцінних, конструкцій для вираження негативного змісту (як правило, при відповідній зміні інтонації) [6, с.141]). Напр.: *Андрій знову обійшов свою колимагу: “Жигулі” вліпились не в жарт... Хоч їм дісталося більше .., “Волгу” теж пом'яло як слід. В сотню обійдеться, не менше, – подумав Андрій про ремонт. – От і купи машину. Беріг гроші на пральну машину, та не просту – автомат...* (А.Дімаров). Модальність ірреальності майбутньої дії (*купити*) передається стверджувальною конструкцією, у якій дія сприймається як реальна, пор.: *Тепер не куплю машини*. Функція модальної метафори в цьому випадку значно посилена переносним уживанням дієслівної форми. Загалом граматична метафоричність спричиняє ряд конотацій: модальність розчарування, впевненості й визначеності щодо характеру майбутньої дії (її нездійсненність).

3. Минулий доконаний у значенні небажаного майбутнього.

Незначна кількість дієслів минулого часу доконаного виду здатна вживатися із значенням небажаного майбутнього. Цей вид транспозиції поширюється тільки на лексеми із семантикою негативного для мовця наслідку типу: *пропав, загинув*. Напр.: *Зараз ви пишете гарно, тому що не бачите за своїм твором нічого, крім самого твору. А от уявіть собі, що в одну печальну мить ви побачите за ним славу, добробут, становище серед своїх колег... І тоді ви пропали* (Григор Тютюнник).

Транспонована дієслівна форма минулого часу позначає майбутню дію, яка може здійснитися за певних умов. Отже, цей вид переносного вживання реалізується тоді, коли наявний умовно-наслідковий зв'язок. Семантика умови може передаватися як попереднім контекстом (у наведеному прикладі), так і частиною складного речення (складносурядного або складнопідрядного): (Кушта:) – *...А хіба мені завжди бути рибаком? Десь проштрафлюся – й загриміло за мною* (Є.Гуцало); *Якщо Павло не принесе мені конспекти, я загинула* (розм.) – відповідно складносурядна і складнопідрядна конструкції.

Конотація небажаності реалізації умови посилюється вживанням минулого доконаного. Використання форми минулого часу унаочнює наслідок, результат від реалізації небажаних обставин. Форма минулого часу позначає дію, яка вже відбулася, має ознаки реальної. Ця семантика проектується у площину майбутності, тим

самим привносячи семи результативності, реальності. Тому можливий наслідок сприймається наочно як жахлива для усвідомлення людиною дія.

Аналогічні конструкції із формами майбутнього часу (*Деся проитрафлюся – й заgrimить за мною; Якщо Павло не принесе мені конспекти, я загину*) позбавлені відчуття незворотності негативного наслідку дії за умови її реалізації, яке виникає при вживанні минулого доконаного. Цю думку підтверджує факт можливого експліцитного вираження цієї конотації, цих смислів в одному контексті з формами минулого на позначення майбутньої дії: *Це могла бути тільки міліція. Або дружинники. "Пронав! Оце вже пронав!.." І коли він (Кобзик) уявив, як його зараз візьмуть і, перш ніж саджати до машини, поведуть до Іри Марківни вияснити, що він украв... Коли Кобзик подумав про це, його охопив такий жах, що він ледве втримався на ринві (А.Дімаров).*

Показниками переносного вживання форм минулого на позначення майбутньої небажаної дії виступають як лінгвістичні фактори (інтонація, вербальний контекст), так і паралінгвістичні (ситуативний контекст).

4. Минулий доконаний у функції іронічного заперечення майбутньої дії.

Цей тип переносного вживання минулого доконаного реалізується в непрямих мовленнєвих актах і "супроводжується одночасною транспозицією афірмативності в негативність" [1, с.25]: *Так він тобі й повіриє (=Він тобі не повірить); Так вона тобі й сказала правду (=Вона тобі не скаже правду); Так він тебе й послухався (= Він тебе не послухається)(розм.).*

5. Минулий доконаний у значенні допустового майбутнього [1, с.25].

Цей різновид переносного вживання форм минулого часу позначений семантикою ймовірності. Майбутня можлива дія сприймається як одна серед інших варіантів дій і стає відправним моментом для аналізу можливих наслідків її реалізації: *Отже, (припустимо) я підписав Вам заяву, які Ваші дії далі? Добре, (припустимо) я погодився на Вашу пропозицію – і що з цього? (розм.).*

Цей тип минулого доконаного обмежений ситуативною, контекстуальною і навіть інтонаційною семантикою. Він реалізується в мовленнєвому акті запитання (як правило, нериторичного). Картина можливої реалізації дії та її наслідків сприймається як наочна, цілісна завдяки саме вживанню форм минулого часу в першій частині складного речення й наявності темпорального плану теперішності в другій (результативній) частині. Майбутня дія, передана формою минулого доконаного, унаочнюється через наявність в її граматичному значенні сем результативності, реальності. План теперішнього результативної частини складного речення може встановлюватися як імпліцитно, на основі логічного аналізу (пор. з наведеними вище прикладами: *Отже, (припустимо) я підписав Вам заяву, якими є ваші дії далі? Добре, (припустимо) я погодився на Вашу пропозицію – і що ми маємо з цього?*), так й експліцитно, коли його створюють наявні в реченні дієслівні форми презенса.

Слід зауважити, що в усіх цих випадках транспозиції дієслів минулого часу вживаються форми доконаного виду, оскільки саме доконаність реалізує сему "результативність", яка актуалізується в транспонованій формі. Що ж до дієслів недоконаного виду, то С.С.Єрмоленко вважає переносним уживанням такий функціональний тип, як "намічене" майбутнє в минулому: *Цікавим також видався матч між збірними Угорщини й Югославії. В разі успіху угорські гандболістки здобували бронзові нагороди світової першості. Тому зрозуміло, що до цієї гри вони готувалися ретельно і заздалегідь [Спортивна газета 1978, 12 груд.] [3, с.73-74]. Ми ж погоджуємося із думкою О.І.Бондаря, що минулий "наміченої" дії в минулому характеризується не переносним, а відносним уживанням форм минулого недоконаного виду [1, с.24], оскільки він називає дію, яка співвідноситься не з моментом мовлення, а з іншою дією в минулому.*

Таким чином, уживання минулого в значенні майбутнього значно обмежене як лінгвістичними факторами (семантикою дієслів, ознакою "доконаність", вербальним контекстом), так і паралінгвістичними (ситуативним контекстом).

II. Минулий час у значенні теперішнього

1. Минулий у значенні абстрактного та розширеного теперішнього.

Ця функція переносного вживання реалізується дієсловами як доконаного, так і недоконаного видів. Конструкції з минулим у значенні абстрактного або розширеного теперішнього характеризуються різноманітністю семантико-синтаксичної структури і широкими можливостями втілення різних прагматичних настанов мовця (унаочнене змалювання певного умовно-наслідкового процесу, категорична заборона виконувати якісь дії, ненаполегливе прохання тощо).

1.1. Минулий доконаний на позначення абстрактного й розширеного теперішнього.

Яскравим прикладом образного вживання форм доконаного виду минулого часу є висловлювання на позначення легкості процесу виконання певних дій: (1) (Андрій) *беріг гроші на пральну машину, та не просту – автомат: сама й пере, сама й виварює, виполіскує й сушить, тільки й того, що не прасує, ввімкнув програму й гуляй собі паном...* (А.Дімаров); (2) *Здається, немає нічого простішого від вимірювання температури: поклав під паху термометр і чекай собі, поки ртутний стовпчик підніметься до певної позначки...* (Г.Навроцька); (3) *Це ж нині так просто: написав цибулю вініченосламу можновладцю – й маєш за пазухою одразу кілька хуторів, а то й сіл (Ю.Мушкетик); (4) *Станція складається із стандартних блоків, котрі серійно випускає промисловість. Замінив блок, от і вилікував робота (І.Падалка).**

Аналізовані конструкції (у прикладах виділені напівжирним шрифтом), мають двокомпонентну побудову і передають умовно-наслідкові відношення. Дієслово у формі минулого часу називає дію-умову, а у формі

наказового способу (прикл. (1), (2)), теперішнього часу (прикл. (3)) або минулого часу (прикл. (4)) – наслідок дії. Причому уявлення про наслідок дії подається, як правило, у згорнутому вигляді; пор. з прикладом (1) його трансформацію: *...Ввімкнув програму, й для того, щоб білизна була чиста, більше нічого не треба робити.*

Дієслівна форма минулого часу являє собою переносне вживання, оскільки позначає не минулу дію, а дію в плані абстрактного теперішнього. У прямому часовому значенні в цих умовах має вживатися презенс або форма теперішньо-майбутнього, пор.: *...Вмикаєш програму – й гуляй собі паном.* Але вживання форм із семантикою теперішнього значною мірою позбавляє висловлення конотації унаочнення ситуації, знімає актуальність зв'язку “умова – наслідок”. При використанні в першій частині дієслова теперішнього часу відбувається накладання темпоральної семантики обох частин висловлення (оскільки наказова форма другої частини вживається в значенні модального теперішнього: *...Ввімкнув програму – й гуляй (можеш гуляти) собі паном; ...Поклав під пахву термометр – і чекай (можеш чекати) собі, поки ртутний стовчик підніметься до певної позначки...*). При цьому зникає часова відстань у сприйнятті реалізації двох дій (умови й наслідку) і нівелюється актуальність умовно-наслідкового зв'язку.

Транспонована форма минулого часу представляє метонімічне вживання, оскільки називає одну дію серед цілого ряду однорідних дій. До переосмислення часового значення додається й переосмислення аспектуальної семантики, бо “передача розкритої, не обмеженої внутрішніми чи зовнішніми рамками дії суперечить категоріальній семантиці доконаного виду” [4, с. 24].

Поширеним є вживання минулого доконаного в значенні унаочненого наслідку дій, що повторюються: *Бо письменники так, проста, не бувають... Таки справді письменника супроводять в його житті явища незвичайні, явища оригінальні... Підскачуть оті явища – і записала людина (О.Вишня); Маляренко – маленька, з терновими очима, в'юнка й зарічана, все підбиває дівчат заспівати на прощання... Гришка зітхає, підсмикує штаненята й терпляче чекає... Повернеться до нього обличчям Маляренко – так він одразу застиг і прив'яв (Г.Косинка).* Такі транспоновані форми позначають дії, що сприймаються як безпосередній наслідок реалізації умови. За допомогою минулого доконаного передається висока динамічність умовно-наслідкового зв'язку, посилюється його актуалізація. Логічний зміст висловлення не руйнується при заміні минулого доконаного на теперішній час або теперішньо-майбутній, але супровідна конотація змінюється: *Підскачуть оті явища – і починає писати (запише) людина; ...Повернеться до нього обличчям Маляренко – так він одразу застигає (застигне) і в'яне (зів'яне).* Отже, у цьому випадку транспозиції знову спрацьовує наочно-зрима функція минулого доконаного, завдяки якій картина в цілому динамізується, стає рельєфнішою й образнішою.

Минулий доконаний уживається також у зіставно-протиставних, допустово-наслідкових конструкціях, де транспонована форма позначає небажану дію¹: *Зірка стала для них радістю й горем. Людська худоба на толоці попасться й потім дасть молока, а Зірка – кілька крапель... Інша й тількию не перестав доїтись, а в Зірки ще задовго до отелу спорожнідо вим'я (Є.Гуцало); Ви лише не подумайте, що я все нинішнє ганьблю. Лишень треба, щоб нашим хлопом більше цікавились... А то як... скаже голова, що в нього в селі все добре, а йому й повірили (Р.Іванчук).* Завдяки реалізації наочно-зримої функції минулого доконаного, відсутності темпорального збігу дієслівних значень обох частин конструкції конотація небажаності дії посилюється, загострюється. В аналізованих конструкціях із протиставно-зіставними зв'язками різниця в темпоральних планах обох частин посилює протиставлення, акцентує його, оскільки стикаються семи різних граматичних значень. Таким чином, протиставлення реалізується не тільки на рівні семантико-синтаксичної структури висловлення, а й на рівні семної структури граматичного значення предикатів.

Закономірним для української мови є вживання минулого доконаного на позначення конкретних за своїм характером повторюваних дій, властивих теперішньому [3, с.82; 2, с.134-141]: *...Дмитро Іванович і так майже не бере ніякої участі в громадському житті їхнього шкільного колективу, завжди осторонь, одчитає уроки – й гайда додому (Є.Гуцало).* Близьким до цього типу є використання форм минулого доконаного під час фіксування порядку виконання певних дій (опис технологічних процесів, рецепти тощо): *Узяли півсклянки цукру, два яєчних жовтки. Цукор розтерли з жовтками і додали склянку борошна. Усе це добре перемішали...* (розм.). Кожна дія сприймається як закінчений процес. Послідовність цих процесів формує унаочнене сприйняття порядку дій. Оскільки виконання кожної наступної дії передбачає закінченість попередньої, використання минулого доконаного якнайкраще передає послідовність дій у цілому.

Форми минулого доконаного можуть уживатися в українській мові для створення модальної рамки висловлення: *Принциповість? Добре бути принциповим тому, хто незалежний, як вітер! В кого ні сім'ї, ні дітей. Розплювався, розлаявся й майнує світ за очі. На Камчатку або й на Курили. Спробуй – дістань!* (А.Дімаров). Тут акцентується не повторюваність дії, а потенційна можливість її здійснення. Аналізовані форми передають модальність спроможності особи виконати певні дії. Ці потенційні дії оформлюються у цілісну ситуацію поведінки, у певний стереотип. Реальна можливість реалізації цього стереотипу значно посилюється наочно-зримою функцією доконаного минулого, оскільки вчинок сприймається як такий, що вже відбувся.

1.2. Минулий недоконаний на позначення узагальненого й розширеного теперішнього.

¹ Ми аналізуємо провідний тип семантико-синтаксичних відношень у реченні.

Найпоширенішим типом такого вживання виступає минулий у кваліфікуючій функції або, за термінологією О.І.Бондаря [1, с.21], минулий абсолютної власне становості. Цей різновид транспозиції “пов’язаний з передачею значення, що характеризує суб’єкт речення у плані його властивостей, якостей, поглядів, схильностей тощо. При цьому характеристика суб’єкта, що стосується минулого, є ніби ґрунтом для того, щоб інакомовно зобразити відповідну якість як властиву йому взагалі...” [3, с.87]: *Я завжди любила дивитись на зірки; Мені ніколи не подобались нахабні люди (розм.); Район Шацьких озер завжди привертав увагу природодослідників, археологів, істориків (С.Стойко).* Близьким до минулого абсолютної власне становості є минулий недокоаний у значенні розширеного теперішнього: (Пшеничний:) – *...А тепер, коли здалося, що вчительського інституту замало, (Скрипка) вступив й до педагогічного... Та хіба він у нашій школі засидиться! Мусив їздити, поки в районі не було місця для нього, а звільниться місце – тільки ми його й бачили (Є.Гуцало).* Ці випадки транспозиції ґрунтуються на перенесенні темпоральної відстані, характерної для минулого, на дистанції теперішнього і майбутнього. При цьому й ознака суб’єкта уявно поширюється по часовому вектору. У зв’язку з цим сама дія сприймається як процесна, що “розгортається” перед нами. Звідси – акцентація в аналізованих висловленнях на самій дії. За умови вживання теперішнього часу (*Я люблю дивитись на зірки* тощо) загальний зміст думки не міняється, але певні відтінки втрачаються: висловлення характеризується констатацією факту як такого, більшою узагальненістю думки, а “процесність” дії, її розгортання в часі не сприймаються, тобто увага мовця від самої дії зміщується на модальність констатації того чи іншого стану речей.

Переносне вживання минулого недокоаного в значенні узагальненого теперішнього відбувається за обов’язкової наявності у найближчому словесному оточенні лексичного показника темпоральності: *завжди, ніколи, зроду-віку* тощо. Ці слова виявляють метафоричність уживання відповідних граматичних форм, оскільки ситуативний контекст функціонування таких конструкцій не є індикатором переносного значення.

Минулий недокоаний на позначення узагальненого або розширеного теперішнього є прикладом граматичної метонімії (а саме – синекдохи, оскільки темпоральне значення сприймається за принципом “частина замість цілого”). Транспозиція охоплює тільки часове значення дієслівної форми і не супроводжується переосмисленням видової семантики, оскільки недокоаний вид не висуває обмежень для розгортання дії, виявлення її процесності.

2. Минулий на позначення актуального теперішнього.

Слід зазначити, що спектр функцій дієслівних форм із цим значенням не є таким різноманітним і багатим, як при транспозиції дієслова у темпоральну площину узагальненого, розширеного теперішнього, але є характерним для системи мови і входить до функціональної периферії дієслівних форм минулого часу.

Нами визначається незначна кількість варіантів реалізації минулого недокоаного у цій функції. Усі випадки такого вживання пов’язані з уявленнями про минулу дію, передану недокоанним видом, як про процесну, нерезультативну, що відбувалася до моменту мовлення. Така характеристика минулого недокоаного спричиняє певні модальні відтінки, що якраз і оформлюються завдяки транспонованій формі. Крім того, у цій функції зафіксовано дуже обмежену кількість дієслів, а саме – *хотіти*, лексичне значення якого вже передає модальність бажання, *вистачати*, що разом із часткою *не* виражає модальність заперечення, неповноти чогось.

Функціональна семантика дієслова *хотіти* в умовах актуального теперішнього у різних типах мовленнєвих ситуацій ґрунтується на одних і тих самих засадах. Напр., мовленнєвий акт – запитання:

– *Алло!* – сказав він.

– *Ти щось хотів?* – спитала Ліда.

– *Хотів бачити тебе* (В.Шевчук);

мовленнєвий акт – прохання: (Михайло:) – *Ніхто не знає, Івасю, котрий із нас скоріше повернеться у Пилипівку. І чи повернемось... Я хотів тебе попросити... Прибережи якось Катрусю, якщо ...* (Р.Іваничук).

Форми минулого недокоаного в умовах актуального теперішнього уявно знижують актуалізацію переданої ними дії. Тому запитання або прохання звучать не так відверто і прямо, м’якше, ненаполегливо. Це все створює ефекти ненав’язливого прохання (пор. синонімічний наведеному вираз, у якому вживається форма умовного способу: *Я хотів би тебе попросити...* і трансформацію запропонованого прикладу із заміною минулого недокоаного формою теперішнього часу: *Я хочу тебе попросити...* Умовний спосіб дієслова передає ту ж конотацію, що і минулий недокоаний, а теперішній час її знімає, оскільки актуалізує, підкреслює дію), м’якого запитання (пор.: *Що ти хочеш?* – спитала Ліда).

На нашу думку, оскільки випадки вживання дієслова *хотіти* в цій функції є дуже поширеними в розмовному мовленні і характеризуються стійкістю синтагматичного оформлення (Ще такий поширений приклад: Продавець звертається до покупця із запитанням: *Що ви хотіли?*, а не *Що ви хочете?*, але при цьому можливий і варіант *Що ви бажаєте?*, а не *Що ви побажили?*), є достатні підстави віднести аналізований тип минулого докоаного до мовних кліше.

Наступний приклад демонструє функціонування лексеми *вистачати* в контексті актуального теперішнього: *Ганчірку викрутила (прибиральниця), ще й під ноги послала. То вона* (Алла Василівна) *переступила ганчірку, мов і не бачила...*

– *Щоб це було востаннє! Не вистачало, щоб мій кабінет прибирали під час роботи* (А.Дімаров).

Пор. трансформацію цього прикладу: *Не прибирайте мій кабінет під час роботи*, де та сама думка оформлюється за допомогою наказового способу дієслова.

Зміст висловлення не руйнується, якщо виділену форму замінити формою теперішнього часу: *Не вистачає, щоб мій кабінет прибирали під час роботи*, але непогодженість мовця з наявним станом речей звучить менш категорично й безапеляційно, навіть іронічно. Конотація категоричного заперечення щодо здійснення певних дій виникає внаслідок темпоральної метонімії форм минулого недоконаного.

Аналізований вираз характеризує експресивне, емоційно забарвлене мовлення, пов'язаний із бажанням мовця якомога сильніше вплинути на слухача, а також із прагненням виявити власні емоції.

На нашу думку, цей тип функціонування лексеми *вистачати* теж можна зарахувати до мовних метафор-кліше, оскільки він відзначається високою частотністю відтворення в системі мови і зниженням образної конотації.

Отже, минулий із значенням теперішнього реалізується насамперед у плані абстрагованого та розширеного теперішнього. Транспозиція його у сферу актуального теперішнього є значно обмеженою не тільки контекстуально (минулий доконаний із значенням повторюваної дії-результату в умовно-наслідкових конструкціях), а й семантикою дієслів (минулий недоконаний демонструє транспозицію лише певних лексем). Подальші дослідження доцільно зосередити на вивченні явища транспозиції форм минулого часу у діяхронічному аспекті.

Література

1. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові (Функціонально-ономасіологічний аспект): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1998. – 32 с.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971. – 239с.
3. Ермоленко С.С. Образные средства морфологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 113с.
4. Ермоленко С.С. До питання про системну зумовленість переносних значень морфологічних категорій // Мовознавство. – 1981. – №6. – С.23-29.
5. Наконечна Л.Б. Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2008. – 20с.
6. Тараненко А.А. Языковая семантика в её динамических аспектах. – К.: Наук. думка, 1989. – 256с.
7. Шевчук О.С. Семантичні можливості граматичної категорії часу в сучасній українській мові // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. – К.: УМК ВО, 1988. – С.61-69.
8. Шевчук О.С., Юхименко О.В. Образно-експресивне вживання часових форм дієслова в українській мові // Українська мова. Теорія і практика. – К.: НМК ВО, 1993. – С.106-117.

The purpose of the article is the investigation of secondary functions of verbal forms of the Past Tens in the Ukrainian language. The internal mechanism of transposition of verbal forms of the Past Tens is elucidated on the basis of the analysis of semantic structure of grammatical meaning.

Keywords: verbal form, Past Tens, transposition, grammatical meaning, seme.

Надійшла до редакції 11 березня 2009 року.

Ірина Скорейко-Свірська

ББК 81.411.4-1
УДК 001.4.81.161.'36

ГРАМАТИЧНЕ ОСВОЄННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ-ІМЕННИКІВ АНГЛОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано особливості освоєння англomовних термінів-іменників, які входять до складу української науково-технічної термінології, на рівні основних граматичних категорій іменника в українській мові.

Ключові слова: англomовні запозичення, терміни-іменники, освоєння, граматичні категорії роду, числа, відмінку.

Дослідження іншомовної спеціальної лексики в галузевих терміносистемах є однією з актуальних проблем української лінгвістики: у сучасному запозичена термінологія починає відігравати провідну роль. Особливо активізувався процес запозичення термінів з англійської мови в українську науково-технічну термінологію: галузь науки й техніки є відкритою терміносистемою, яка постійно збагачується новими поняттями іншомовного походження.

Актуальність запропонованої наукової розвідки полягає в необхідності упорядкування терміносистеми науки й техніки, до складу якої входять англomовні запозичення, яка, незважаючи на значну зацікавленість ученими питаннями запозичення іншомовних термінологічних одиниць (О. Боровська, А. Д'яков, Т. Кияк, О. Лисенко, А. Олійник, Г. Онуфрієнко, В. Пілецький, Г. Сергєєва та ін.), на сьогоднішній день не одержала відповідної словотвірної, структурно-морфологічної та лексико-семантичної характеристики. Мета публікації – визначити особливості морфологічного освоєння англomовних термінів, які входять до української науково-технічної термінології, на рівні основних граматичних категорій мови-реципієнта. Зазначимо, що серед проаналізованих нами понад 900 науково-технічних одиниць англomовного походження найбільшу кількість становлять іменники – 92% одиниць. У зв'язку з цим, ми аналізуватимемо особливості морфологічного освоєння запозичених термінів саме цього лексико-граматичного розряду слів на рівні основних граматичних категорій іменника в українській мові. Приклади запозичених англomовних прикметників та дієслів галузі науки і техніки, зафіксовані під час дослідження, є поодинокими, тому вважаємо неможливим робити узагальнені ґрунтовні висновки щодо тенденцій їхнього морфологічного освоєння в українській мові.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**: здійснити загальний порівняльний аналіз граматичної будови української та англійської мов; визначити основні типологічні протиставлення на морфологічних рівнях порівнюваних мов; проаналізувати співвіднесення науково-технічних термінів-іменників англomовного походження з основними граматичними категоріями іменника в українській мові – з категоріями числа, роду та відмінку.

Під час освоєння в новому мовному середовищі іншомовні терміни підпадають під вплив граматичної системи мови-реципієнта. Асимілюючись на граматичному рівні української мови, англomовні науково-технічні терміни зазнають значних змін, що можна пояснити існуванням багатьох відмінних рис у граматичних будовах англійської та української мов, де навіть аналогічні граматичні значення виражаються неоднаковими формальними способами. Так, завдяки флективній граматичній будові українській мові притаманний синкретизм афіксального вираження словозмінних морфологічних категорій [Вихованець та ін. 2004: 28]. Тоді як аналітична будова англійської мови зумовлює вираження граматичних значень лексичних одиниць за участю формальних (службових) слів, порядку слів у реченні [Morokhovska 1993: 20]. Окрім того, унаслідок граматичного оформлення слова в українській мові переважно морфологічними засобами, зовнішні засоби виявлення його лексичного та граматичного значення не є визначальними. В англійській мові ті частини мови, які не зберегли або майже не зберегли флексій (наприклад, іменник), постійно взаємодіють із зовнішніми засобами виявлення значення. Саме тому межі між окремими частинами мови в українській мові є більш чіткими й постійними, ніж в англійській, і можливості переходу лексичної одиниці з однієї частини мови до іншої тут значно менші [Жлуктенко 1960: 37].

Для морфологічних систем англійської та української мов характерна велика кількість ізоморфних рис, що насамперед можна пояснити приналежністю обох мов до індоєвропейської сім'ї. Відмінності ж у граматичних системах порівнюваних мов з'явилися у процесі історичного розвитку останніх і значно впливають на освоєння запозичень з англійської мови в українській. Основними типологічними протиставленнями на морфологічному рівні є частини мови, їхні граматичні категорії, морфеми [Корунець 2003: 179].

Морфологічні класи слів – частини мови – в англійській та українській мовах є основою їхньої морфологічної будови і переважно збігаються як за лінгвістичним характером, так і за функціями. Англійська та українська мови мають загалом однакову систему частин мови і при запозиченні англomовних лексичних одиниць лексико-граматичні класи слів, як правило, збігаються.

Суттєвою відмінною рисою англійської граматичної системи від української є клас артиклів (*a (an), the*), які є морфологічним засобом вираження граматичної категорії означеності/неозначеності іменника [Блох 1983: 74, 75]. В українській мові категорія означеності/неозначеності “позбавлена концентрованого морфологічного вираження і ... більшою мірою існує як мисленнєва категорія, а не граматична” [Вихованець та ін. 2004: 94]. Зазначимо, що за науковими спостереженнями до української мови входить лише незначна кількість слів французького та арабського походження, запозичених з артиклями. Лексичних одиниць англійського походження, які були б запозичені з артиклем, у словниковому складі української мови не зафіксовано [Цимбалюк 1982: 120-126].

Зважаючи на результати нашого дослідження, констатуємо, що перехід усіх проаналізованих запозичених англomовних іменників відбувся з повною втратою артикля, що, на нашу думку, можна визначити як одну з ознак пристосування запозичень до граматичних особливостей української мови як мови-реципієнта.

Під час морфологічної асиміляції в мові-одержувачі запозичені науково-технічні терміни-іменники англійського походження співвідносяться з основними граматичними категоріями іменника, які властиві цій частині мови в українській мові, а саме: з категоріями числа, роду та відмінку. Зазначимо, що на освоєння англomовних номінативних утворень на українськомовному ґрунті впливають як спільні, так і відмінні характеристики граматичних систем порівнюваних мов.

Беззаперечно спільною категорією іменників в англійській та українській мовах є граматична категорія числа, завдяки якій можливе відображення кількісних співвідношень предметів у позамовній дійсності [Вихованець та ін. 2004: 92]. Ця категорія має велику синтаксичну значущість, яка виявляється в різних видах

предикативного та атрибутивного узгодження, різноманітності семантичних функцій числової опозиції [Жлуктенко та ін. 1981: 65]. Категорія числа виражається в англійській та українській мовах загальними мовними засобами – морфемами та лексичними одиницями.

Як в українській, так і в англійській мовах іменники мають два числа: однину і множину. Однак способи творення множини в порівнюваних мовах різні й наділені сукупністю диференційованих характеристик:

- в англійській мові множина іменників утворюється здебільшого шляхом додавання до основи іменника закінчення *-(e)s*, яке має три фонетичні варіанти: [s], [z], [ɪz] (*bike – bikes, computer – computers, autobus – autobuses*). Винятки з цього правила нечисленні (слабка форма множини (*child – children*), зміна кореневого голосного (*man – men*), збереження деякими іншомовними іменниками форм множини, які вони мали в мовах-стимонах до запозичення в англійську мову (*nucleus – nuclei*);

- в українській мові засоби творення множини набагато складніші: кожна з чотирьох відмін іменників має у формі множини свої закінчення (*машина – машини, прилад – прилади, заповідь – заповіді, лоша – лоша́та*);

- форма множини англійських іменників фактично незмінна. В українській мові множина іменників протиставлена однині не лише формою називного відмінка, а всією системою відмінків;

- в обох мовах деякі іменники вживаються тільки в множині (або однині). Однак саме уявлення про речі, які позначають такі іменники в носіїв англійської та української мов, не завжди однакове: в українській мові *ворота* вживаються тільки в множині, тоді як відповідна англійська назва *gate* може вживатися в обох числах [Жлуктенко 1960: 38, 39; Thomson 1999: 25].

Для нашого дослідження важливо визначити, яким чином невідповідність числових форм іменників у порівнюваних мовах впливає на пристосування англійських науково-технічних термінів-іменників до лексико-граматичної категорії числа в українській мові.

Як показують результати дослідження, іменники англійського походження, що входять до української науково-технічної термінології, запозичуються переважно у формі однини. Множина таких термінів утворюється, як правило, за законами української мови, що вказує на пристосування запозичень до особливостей граматичної системи мови-реципієнта. Так, більшість англійських іменників, які в українській мові належать до граматичної категорії чоловічого чи жіночого роду, утворюють множину шляхом додавання закінчень *-и, -і, -ї* (так само, як це відбувається з питомими іменниками першої та другої відмін), наприклад: *адаптер – адаптери, біт – біти, джойстик – джойстики, галон – галони, клаксон – клаксони, курсор – курсори, форсунка – форсунки, степлер – степлери, плунжер – плунжери, сейнер – сейнери, тостер – тостери, шхуна – шхуни, яхта – яхти, миля – милі, ватерлінія – ватерлінії*.

Запозичена з англійської мови науково-технічна термінологічна одиниця *фут*, яка в мові-джерелі утворює множину шляхом зміни кореневого голосного (*foot – feet*), в українській мові утворює парадигму множини за правилами української граматики – *фут – футу*, що вказує на пристосування цього англійського терміна до особливостей морфологічної категорії числа іменників у мові-реципієнті.

Морфологічна асиміляція англійських іменників галузі науки й техніки супроводжується і деякими особливостями в системі української граматики. Серед проаналізованого фактичного матеріалу як окрему групу виокремлюємо терміни, які були запозичені у формі множини зі значенням однини і зберегли формальний показник множини – закінчення *-(e)s* у мові-реципієнті, наприклад: *cringles – кренгельс, props – пронс, timbers – тимберс, beams – бімс, limbers – лімберс, piers – пірс, reps – ренс, pillars – пілерс* та ін. Зауважимо, що на україномовному ґрунті англійське закінчення множини в таких термінах втрачає своє граматичне значення й іменники цього типу утворюють флективну парадигму множини за правилами мови-реципієнта, а саме: *кренгельс – кренгельси, пірс – пірси, пілерс – пілерси, тимберс – тимберси*.

Запозичені з англійської мови лексичні одиниці, основа яких закінчується на *-o, -y, -i*, не мають в українській мові граматичної форми множини. В іменників такого типу є омонімічні з граматичного погляду форми однини і множини в одній лексемі, а їхня одиничність чи множинність виявляється у відповідному контексті [Вихованець та ін. 2004: 94]. Отже, можна сказати, що такі іменники мають поняттєву категорію числа і, відповідно, семантичне значення множини [Сергєєва 2002: 102]. Серед проаналізованих науково-технічних англійських термінів до цієї групи належать такі англізми, як *buggy – багі, dinghy – дингі, radio – радіо, canoe – каное* та ін.

Спільним у граматичних систем англійської та української мов є існування класів іменників *singularia tantum* та *pluralia tantum*. Ця особливість характерна і під час запозичення англійських науково-технічних термінологічних одиниць: серед проаналізованих прикладів зафіксовано англізми, які мають неповну парадигму лексико-граматичної категорії числа. До англійських термінів, що входять до української терміносистеми науки й техніки, які мають тільки форму однини (*singularia tantum*), належать англізми, що позначають абстрактні поняття, назви речовин, матеріалів, процесів і т. ін., наприклад: *трафік, мальтоза, вельвет, молескін, керлінг, бельтинг, джерсі, кашемір, ренс, лістинг, лапінгування, мерсеризація, свопінг, гупатерча, шевінгування, петролеум* та ін.

Серед проаналізованого матеріалу також виокремлюємо науково-технічні термінологічні одиниці англійського походження, які є іменниками, що належать до класу *pluralia tantum*, наприклад: *deal-ends – дилени, ruffles – рифлі, battens – батенсу, wales – вельсу, deals – дильсу, cheeks – чиксу, mouldings – молдінгу*,

рифлі – *riffles*. У запозичених іменниках такого типу відбувається заміна англійського закінчення множини *-(e)s* відповідним закінченням множини української мови, що вказує на пристосування науково-технічних термінів англомовного походження до граматичних норм української мови.

Родове оформлення науково-технічних термінів-іменників англомовного походження на українському ґрунті відбувається виключно за законами української граматичної системи, оскільки рід як граматична категорія в англійській мові відсутній: тут немає формальних ознак граматичного роду, немає системи узгодження іменників. Умовний розподіл слів між родами здійснюється на суто логічній основі: назви істот належать до чоловічого або жіночого роду, назви неістот – до середнього [Thomson 1999: 24, 25].

Зауважимо, що в мовознавстві дискутується можливість англійських іменників (хоч і обмежена) виражати категорію роду. Зокрема як засіб вираження даної граматичної категорії розглядають властивість багатьох іменників співвідноситись з певним особовим займенником – *he, she* або *it*. Однак вибір займенника в подібних випадках визначається виключно семантикою того іменника, який співвідноситься з відповідним займенником. Тобто за “родом” класифікуються не слова, а власне самі суб’єкти/об’єкти, що позначаються відповідними словами [Жлуктенко 1960: 45].

У сучасній українській мові категорію роду кваліфікують, як правило, за сукупністю таких ознак: “1) за ознакою семантико-граматичної чи формально-граматичної домінанти її змісту; 2) за синтаксичною або несинтаксичною спрямованістю у граматичній системі; 3) за характером морфологічного вираження категорії у межах того самого слова або поза межами форм того самого слова); 4) за специфічністю для певної частини мови або за корелятивністю категорії в різних частинах мови” [Вихованець та ін. 2004: 90]. Категорію роду в українській мові структурують три грами: грами чоловічого, жіночого і середнього родів [Вихованець та ін. 2004: 86]. Поза нею існують тільки ті іменники, які не мають повної парадигми числа й передають відповідні лексичні значення за допомогою форми множини [СУЛМ 1997: 332].

Досліджуючи морфологічне освоєння англомовних науково-технічних термінів-іменників на рівні граматичної категорії роду, ми дійшли висновку, що, пристосовуючись до граматичної системи української мови, запозичені терміни-англізми набувають родових ознак. Більшість іменників англомовного походження набувають в українській мові значення чоловічого роду – 90% одиниць. На нашу думку, приналежність термінів-англізмів на україномовному ґрунті здебільшого до чоловічого роду можна пояснити насамперед тим, що переважна частина запозичених англійських термінологічних одиниць закінчується на приголосний, тобто такі терміни мають нульове закінчення, що є типовим для іменників чоловічого роду в українській мові.

Серед англомовних номінативних утворень, які в українській мові набули значення чоловічого роду (практично без зміни основи), виокремлюємо такі групи термінів-іменників галузі науки й техніки:

1) англізми, основа яких закінчується на твердий приголосний, наприклад: *bulker* – балкер, *siding* – сайдинг, *vocoder* – вокодер, *domain* – домен, *deep-tank* – дунтанк, *express* – експрес, *drainage* – дренаж, *elevon* – елевон, *compost* – компост, *modem* – модем, *notebook* – ноутбук, *nylon* – нейлон/найлон, *resistor* – резистор, *plastic* – пластик, *rod* – род та ін. Сюди також належать запозичені з англійської мови терміни, які набули значення однини на ґрунті української мови і їхня основа закінчується на приголосний, наприклад: *beams* – бімс, *cringles* – кренгельс, *limbers* – лімберс, *pillars* – пілерс, *piers* – пірс, *partners* – п’артнерс, *props* – пронс, *reps* – репс, *timbers* – тимберс та ін.;

2) англомовні науково-технічні терміни, основа яких закінчується на *-й*, наприклад: *display* – дисплей, *permalloy* – пермалой, *spray* – спреї, *tramway* – трамвай, *trolley* – тролей та ін.;

3) запозичення, що закінчуються “німим е”, яке в англійській мові не вимовляється і, відповідно, не відтворюється в українській мові як мові-реципієнті, наприклад: *clearance* – кліпенс, *gigabyte* – гігабайт, *interface* – інтерфейс, *cartridge* – картридж, *paravane* – параван, *dragline* – драглайн, *stone* – стон, *file* – файл, *antifreeze* – антифріз та ін. (У термінах такого типу перед “німим е” основа, як правило, закінчується на приголосний, що пояснює логічність набуття такими іменниками значення чоловічого роду).

Що стосується визначення категорії роду в англомовних термінах, які закінчуються на м’який приголосний, то родова приналежність таких лексичних одиниць може бути різною в українській мові, де іменники як чоловічого, так і жіночого роду можуть мати таке закінчення. У процесі дослідження встановлено, що більшість термінів такої групи є іменниками чоловічого роду, наприклад: *wind-sail* – віндзейль, *gas oil* – газойль, *joule* – джоуль, *mule* – мюль, *nipple* – ніпель, *pixel* – піксель, *stencil* – стенсель, *trysail* – трисель, *tunnel* – тунель, *chisel* – чизель та ін. Терміни-англізми, які закінчуються на м’який приголосний і належать до класу іменників жіночого роду, є поодинокими прикладами серед проаналізованого фактичного матеріалу, наприклад: *bridle* – бредель, *strand* – стренд, *shrapnel* – шрапнель, *flannel* – фланель.

Запозичені терміни, які мали в англійській мові або отримали внаслідок фонетичного та графічного оформлення в українській мові закінчення *-а(-я)*, функціонують в українській мові як іменники жіночого роду. Варто зазначити, що в таких іменниках переважно відбуваються структурні зміни в їхній морфемній будові, оскільки для англійських слів не характерне іменникове закінчення *-а(-я)*, наприклад: *diskette* – дискета, *barquentine* – баркентина, *drag* – драга, *canister* – каністра, *maltose* – мальтоза, *mile* – миля, *pint* – пінта, *schooner* – шхуна, *league* – ліга, *yacht* – яхта, *waterline* – ватерлінія. Під час граматичного освоєння на україномовному ґрунті ці терміни отримали закінчення жіночого роду *-а(-я)*.

Акцентуємо, що серед проаналізованих англомовних науково-технічних термінів зафіксовано приклади (хоч і нечисленні) англізмів, які набули в українській мові значення жіночого роду практично без зміни основи, наприклад: *bazooka* – *базука*, *veranda* – *веранда*, *radiola* – *радіола*, *solvent naphtha* – *сольвент-нафта*, *gutta-percha* – *гуттаперча*.

До категорії жіночого роду належать також запозичені терміни, в яких суфікс *-tion* був замінений суфіксом *-ція*. Ми поділяємо думку про те, що причиною такої заміни можна вважати дотримання українських адаптаційних традицій, згідно з якими “заміна суфіксів *-tion*, *-sion* еквівалентним українським суфіксом *-ція* є загальним правилом при запозиченні з європейських мов абстрактних іменників із цими суфіксами, зважаючи на однакову семантику цих афіксів у більшості мов, зокрема й в англійській та українській” [цитовано за: Сергєєва 2002: 110]. Отже, іменниками жіночого роду є такі науково-технічні терміни англомовного походження, як *merserisation* – *мерсеризація*, *vulcanisation* – *вулканізація*, *installation* – *інсталяція*, *escalation* – *ескалація*, *replication* – *реплікація*, *tabulation* – *табуляція*, *floatation* – *флотація* та ін.

Під час дослідження процесу освоєння англомовних термінів-іменників на рівні лексико-граматичної категорії роду в українській мові зафіксовано випадки функціонування морфологічних варіантів англійських термінів *drain* і *deck*, а саме: *дрен*, *дек* – чоловічий рід, *дрена*, *дека* – жіночий рід. Структура жодного з цих варіантів не суперечить граматичним нормам української мови, однак вважаємо існування такої варіантності небажаною в термінології. Оскільки в літературі науково-технічного характеру надають перевагу використанню варіантів *дрена* і *дек*, то саме їх пропонуємо обрати нормативними.

Науково-технічні англомовні запозичення, які в українській мові мають закінчення *-y*, *-o*, *-i*, *-e*, набувають значення середнього роду, наприклад: *bungalow* – *бунгало*, *canoe* – *каное*, *radio* – *радіо*. Зазначимо, однак, що під час дослідження зафіксовано ряд термінів-англізмів, які, хоч і мають закінчення, характерне для іменників середнього роду, належать до іменників чоловічого чи жіночого роду. Наприклад, науково-технічний термін *dingi* є іменником жіночого роду. Вважаємо, що це зумовлено його семантикою, а саме: *dingi* < *dinghy* – “*маленька суднова або яхтова шлюпка*” [ССІС 2006: 224]. У цьому випадку система лексико-семантичних зв'язків термінологічної одиниці *dingi* відіграла вирішальну роль при передаванні її граматичного роду в українській мові.

До лексико-граматичного класу іменників середнього роду належать також запозичені терміни галузі науки й техніки, які позначають назви процесуального стану, абстрактної дії і до англомовної основи яких доданий український формант *-вання* (*-ювання*), наприклад: *мікшування* < *міх* – “*регулювання рівня звуку оператором під час звукозапису для виокремлення звучання окремого інструмента (виконавця)*” [ССІС 2006: 456], *мульчування* < *tulch* – “*укривання ґрунту торф'яними крихтами, мульчпапером тощо для збереження вологи в ґрунті, проти його переохолодження чи перенагрівання*” [ССІС 2006: 466], *хонінгування* < *hoping* – “*чистове обточування заздалегідь відшліфованих циліндричних деталей машин за допомогою хона на хонінгувальному верстаті*” [ССІС 2006: 737], *шевінгування* < *shaving* – “*чистове оброблення незагартованих сталевих зубчастих коліс шевером*” [ССІС 2006: 752]. Вважаємо, що віднесення таких віддієслівних іменників до категорії середнього роду не суперечить нормам граматики української мови, де іменники середнього роду можуть мати флексію *-а(-я)* [Вихованець та ін. 1982: 59].

У мовознавчій літературі існують різні погляди стосовно граматичної категорії відмінка іменника в англійській мові [див. Жлуктенко 1960: 40-46; Жлуктенко та ін. 1981: 84-85]. У формальному плані цю категорію тут можна виділяти швидше теоретично, ніж практично: вона є залишком колишньої флективної структури, побудована на основі опозиції загальний (objective case) – присвійний (possessive case) відмінки [Mogokhovska 1993: 177-180; Блох 1983: 62] і має дуже мало спільного з парадигмою категорії відмінка в українській мові, де система відмінювання складається з сімох градем [Вихованець та ін. 2004: 57; Безпояско та ін. 1993: 21].

Усі проаналізовані терміни англомовного походження, які входять до української терміносистеми науки й техніки, можна умовно поділити на дві групи: відмінювані та невідмінювані. До відмінюваних англізмів належать запозичені іменники, які в українській мові набули значення чоловічого чи жіночого роду.

Запозичені з англійської мови науково-технічні терміни-іменники чоловічого роду з нульовою флексією в називному відмінку однини отримують відмінкові закінчення іменників другої відміни, що відповідає нормам української мови [Безпояско та ін. 1993: 68], наприклад: *гіратор* – *гіратора* – *гіратору (-ові)* – *гіратор – гіратором* – (на) *гіраторі*; *думпер* – *думпера* – *думперу (-ові)* – *думпер – думпером* – (у) *думпері*; *дисплей* – *дисплея* – *дисплеєві (-ю)* – *дисплей – дисплеєм* – (на) *дисплеєві (-ю)*. За тими ж правилами відмінюються англомовні запозичення з нетиповим для української мови закінченням *-інг*: *скролінг* – *скролінга* – *скролінгові(-у)* – *скролінг – скролінгом* – (у) *скролінгу*.

Англомовні терміни-іменники жіночого роду, які закінчуються на *-а(-я)*, відмінюються за зразками відмінювання іменників першої відміни української мови, наприклад: *базука* – *базуки* – *базуці* – *базуку* – *базукою* – (на) *базуці*; *пінта* – *пінти* – *пінті* – *пінту* – *пінтою* – (у) *пінті*; *мерсеризація* – *мерсеризації* – *мерсеризації* – *мерсеризацію* – *мерсеризацією* – (у) *мерсеризації*. Зауважимо, що під час відмінювання в запозиченні *базука* в давальному відмінку однини відбувається чергування приголосних – *базука* – *базуці*, що вказує на повне освоєння цього англомовного терміна на морфологічному й фонетичному рівнях української мови.

Відмінкові закінчення науково-технічних термінологічних одиниць, запозичених як множинні іменники, відповідають закінченням іменників множини української мови, наприклад: *дилени* – *диленив* – *диленам* – *дилени* – *диленами* – (на) *диленах*; *чикси* – *чиксів* – *чиксам* – *чикси* – *чиксами* – (на) *чиксах*. Таке відмінювання англійських іменників *pluralia tantum* вказує на дотримання граматичних норм української мови як мови-реципієнта [Безпояско та ін. 1993: 79].

Серед проаналізованих англійських науково-технічних термінів до групи невідмінюваних іменників належать переважно англійські середнього роду із закінченнями *-o*, *-i*, *-e* (*бунгало, каное, радіо*) і деякі термінологічні одиниці чоловічого та жіночого роду з тими ж флексіями (*багі, дингі*). Як правило, у реченні граматичне значення таких іменників виражається синтаксично – за допомогою прийменників або різних відмінкових форм узгоджених з цими іменниками прикметників і займенників [Безпояско та ін. 1993: 80; Жлуктенко 1960: 41; СУМ 1997: 119].

Більшість складних слів та термінологічних словосполучень, запозичених з англійської мови в українську науково-технічну термінологію, лексикалізувалися на україномовному ґрунті (відбулось перетворення окремих елементів мови-джерела в одне слово в мові-реципієнті) і їхнє відмінювання здійснюється за тим самим принципом, що й відмінювання простих іменників-англійців – відповідно до граматичних норм української мови, наприклад: *шингард* (< *shin guard*) – *шингарда, пакетбот* (< *packet boat*) – *пакетбота, відротор* (< *wind rotor*) – *відротора, відеоплеєр* (< *video player*) – *відеоплеєра, кильблок* (< *keel block*) – *кильблока, кікстартер* (< *kick starter*) – *кікстартера, отертрал* (< *otter trawl*) – *отертрала* та ін.

Серед англійських науково-технічних термінів, проаналізованих під час дослідження, зафіксовано складні лексичні одиниці, які не змінили своєї структури на ґрунті мови-реципієнта. Відмінювання таких англійців супроводжується зміною тільки другого компонента складного терміна, що цілком відповідає особливостям відмінювання українських складних іменників, які пишуться через дефіс, наприклад: *гауч-прес* (< *gauge-press*) – *гауч-преса, хескер-пікер* (< *husker-picker*) – *хескер-пікера, хескер-шредер* (< *husker-shredder*) – *хескер-шредера*.

Вивчення особливостей освоєння англійських термінів-іменників, які входять до української терміносистеми науки й техніки, на рівні основних граматичних категорій української мови підсумовуємо такими спостереженнями: 1) у результаті граматичної адаптації запозичені з англійської мови іменники утворюють форму множини за правилами української мови, що вказує на пристосування англійських запозичень до законів мови-реципієнта та відповідність їм граматичним нормам; 2) унаслідок пристосування до морфологічних особливостей української мови всі науково-технічні терміни англійського походження в формі однини набули граматичної категорії чоловічого, жіночого або середнього роду. Як показують результати дослідження, визначальною рисою при віднесенні запозиченої термінологічної одиниці до тієї чи іншої категорії роду є насамперед її формальні ознаки (фонетичне оформлення), хоча зафіксовані також випадки передавання граматичного роду англійців в українській мові їхнім семантичним значенням; 3) серед запозичених науково-технічних термінів є як відмінювані, так і невідмінювані іменники. Однією із ознак пристосування англійської спеціальної лексики до законів граматичної системи української мови є відмінювання іменників-англійців відповідно до правил відмінювання іменників мови-реципієнта.

Перспективність подальших наукових розвідок убачаємо в дослідженні особливостей морфемно-словотвірної та лексико-семантичної адаптації запозичених з англійської мови термінологічних одиниць, які входять до української терміносистеми науки й техніки.

Література

1. Безпояско та ін. 1993: Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія: Підручник для студентів філол. фак-тів вузів. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
2. Блох 1983: Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка: учебник для студ. филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. педвузов. – М.: Высшая школа, 1983. – 383 с.
3. Вихованець та ін. 1982: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Радянська школа, 1982. – 208 с.
4. Вихованець та ін. 2004: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во “Пulsари”, 2004. – 400 с.
5. Жлуктенко 1960: Жлуктенко Ю. О. Порівняльна граматики англійської та української мов. Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1960. – 160 с.
6. Жлуктенко та ін. 1981: Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов / Ю. О. Жлуктенко, Т. О. Бровченко, В. М. Вовк та ін. / Відп. ред. Ю. О. Жлуктенко. – К.: Наукова думка, 1981. – 354 с.
7. Корунець 2003: Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов: Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене й перероблене. – Вінниця: Нова книга, 2003. – 464 с.
8. Сергєєва 2002: Сергєєва Г. А. Англійські запозичення в українській правничій термінології: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 2002. – 250 с.
9. ССІС 2006: Сучасний словник іноземних слів: Близько 20000 слів і словосполучень / Уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, НАН України. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

10. СУЛМ 1997: Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
11. СУМ 1997: Сучасна українська мова: підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
12. Цимбалюк 1982: Цимбалюк Ю. В. Іншомовні слова з артиклями, засвоєні українською мовою // Українське мовознавство. – 1982. – № 10. – С. 120–126.
13. Morokhovska E. J. Fundamentals of English Grammar: Theory and Practice. – К.: “Vyšča Škola”, 1993. – 472 p.
14. Thomson A. J. A Practical English Grammar / A. J. Thomson, A. V. Martinet. – 4th edition. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 383 p.

The article focuses on the determination of the grammatical adaptation peculiarities of the English noun-borrowings that function in the system of the Ukrainian terminology of science and technology.

Key words: English noun-borrowings, adaptation, grammatical categories of gender, number and case.

Надійшла до редакції 16 жовтня 2008 року.

Олена Стефурак

ББК Ш12=471.1*212.71+ Ш12=474.1*212.71

УДК 811.13'367.633

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТОПОЛОГІЧНОЇ ЗОНИ ПОВЕРХНЯ У ПРИЙМЕННИКАХ ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ МОВ

У статті розглянуто прийменники французької і румунської мов, зіставлювані за семантикою з поняттям зони поверхня. Геометричні концепти контакту з поверхнею є когнітивними універсалами, вони служать посередниками (третім членом порівняння) у цьому дослідженні. Ознаки лінгвістичного релятивізму у процесі концептуалізації зони поверхня у французькій і румунській мовах пов'язані з функціональним поняттям опори.

Ключові слова: румунська мова, поверхня, прийменник, французька мова.

Простір – одна з основних категорій буття, яка є найбільшою за своїми масштабами та найважливішою для сприйняття світу та всієї життєдіяльності людини. Останнім часом суттєво зріс інтерес до мовних одиниць із просторовим значенням, що пов'язано із залученням когнітивного аналізу та вивченням мовної концептуалізації світу. Дослідження ж мовної концептуалізації *просторових відношень* є тією точкою, де перетинаються майже всі основні програми когнітивної лінгвістики. Це зумовлює **актуальність** даного дослідження, оскільки прийменники є основним засобом вираження просторових відношень у мові. У когнітивній лінгвістиці значення просторових прийменників розглядається як геометрично-функціональна схематизація просторових відношень (А.Херсковіц, Л.Тальмі, Б.Ландау та Р.Джекендоф, К.Ванделуаз, М.Орнаг, А.Борільйо). Міжмовне ж дослідження просторової семантики прийменників повинно спиратись на певні універсальні концепти, такі як просторові зони, які передбачають як геометричний, так і функціональний опис суміжного з об'єктом референції простору (Й.Златев, С.Свору). Відповідно, **мета** даної розвідки – виокремити ознаки когнітивного детермінізму та мовного релятивізму у концептуалізації просторових відношень (топологічного відношення контакту з поверхнею) франкомовною та румуномовною спільнотами.

Зона – один з основних концептів, присутніх майже у всіх описах просторової семантики мовних одиниць [Zlatev 2003b]. На погляд багатьох вчених, мова не передає просторове відношення між об'єктом локалізації та об'єктом референції прямо, а за посередництвом певної „зони” [Landau & Jackendoff 1993; Svorou 1994; Zlatev 2003b]. А просторові прийменники, на думку Б.Ландау та Р.Джекендофа, слід розглядати як функції, що визначають релевантну зону об'єкта референції [Landau & Jackendoff 1993: 229]. С.Свору визначає термін „зона” як „частину простору, суміжну із об'єктом референції (або його частиною), яка визначається за допомогою специфічного просторового опису” [Svorou 1994: 13]. Концепт зони якнайкраще відповідає релятивістській теорії простору, тобто простору, що розглядається за посередництвом відношень між об'єктами, де важливе місце займають знання про розміри, мобільність, інтеракціональні та функціональні властивості сутностей [Svorou 1994: 15].

Й.Златев зауважує, що „більшість, якщо не всі *зони*, релевантні просторовій семантиці, відповідають різним типам образ-схем, таким як контейнер або опора” [Zlatev 2003b: 310]. Отже, *зона* (С.Свору, Й.Златев), як і *образ-схема* (М.Джонсон, Дж.Лаков) являє собою тополого-геометричну, зумовлену тілесним досвідом внутрішньо комплексну, пре-концептуальну схематизацію *простору* [Clausner & Croft 1999: 14]. Комплексний характер цього концепту, на нашу думку, проявляється у тому, що та чи інша просторова зона охоплює як геометричні, так і функціональні характеристики, що постають під час локативного відношення. Так,

С.Левінсон, визнаючи універсальність концепту зона, вважає, що його наповнення варіюватиме залежно від мови: „мови відрізняються залежно від того, чи вони використовують геометричні (перцептуальні) або функціональні (динаміка сил) властивості об'єкта референції при визначенні зони” [Levinson 1994: 803].

Зона поверхні, будучи елаборацією образ-схем *поверхні, контакту* та *опори*, є комплексною категорією, представленою певним набором прийменників у французькій та румунській мовах. Геометричні конфігурації зони поверхні як пре-концептуальні, а отже, когнітивно зумовлені схематизації простору слугують спільним знаменником і третім членом порівняння (*tertium comparationis*) для прийменників досліджуваних мов. Функціональні ж характеристики просторових сутностей, що беруть участь у локативній ситуації зони поверхні, відображають прояви лінгвістичного релятивізму у процесі концептуалізації просторових відношень різними мовними спільнотами.

Геометричні (топологічні) характеристики прийменників зони поверхні у французькій та румунській мовах.

Зона поверхні, спираючись на образ-схеми *поверхні* та *контакту*, описує просторову ситуацію, коли об'єкт локалізації займає контактну позицію на *поверхні* об'єкта референції. Цю просторову ситуацію описують прийменники *sur, à, contre* у французькій мові [Vandeloise 1986: 200] та *pe, de* в румунській [Candrea 1967: 241]. Спільним знаменником для цих прийменників є топологічне відношення контакту із поверхнею, яка займає певну позицію на *вертикальній вісі* [Aurnague & Vieu & Borillo 1997; Flageul 1997; Vandeloise 1986].

М.Орнаг, Л.В'їо та А.Борільйо [Aurnague & Vieu & Borillo 1997], замінивши поняття *поверхні* на *контактну зону*, виокремлюють наступні релятивні позиції *контактних зон* на вертикальній осі:

1. Об'єкт локалізації розташований вище за об'єкт референції: об'єкт референції має вигляд горизонтальної опори. Ця просторова ситуація описує горизонтальний контакт (між двома горизонтальними поверхнями), який може бути прямим та опосередкованим [Vandeloise 1986: 187-188]. Дана просторова ситуація пов'язана зі стандартними (прототипними) вживаннями прийменників *sur* та *pe*. У наступних прикладах йдеться про прямий горизонтальний контакт між об'єктом локалізації та об'єктом референції: сніг знаходиться у безпосередньому контакті зі сходами (*la neige sur les marches*), як і золоті монети перебувають у контакті з поверхнею стола (*galbeni întinși pe o masă*): фр. “*Enfin cette neige devenait la neige sur les marches...*” (Cocteau 1925: 10) – рум. “*Ce lucru poate fi mai luminat ca un jeratic de galbeni întinși pe o masă*” (Delavrancea 1996: 76).

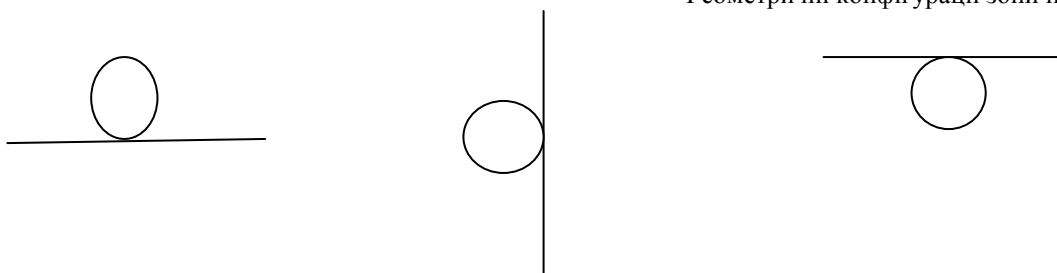
Про зовсім інший вид контакту з поверхнею йдеться у наступних прикладах: фр. “*...un peu de poulet froid ... sur la table de la cuisine*” (Delerm 1993: 36) – рум. “*Două lumânări de seu ard pe o masă rotundă cu trei picioare*” (Delavrancea 1996: 32). Очевидно, що в цих прикладах виражено непрямий або опосередкований контакт: смажене курча (*le poulet*), як і свічки (*lumânările*), не знаходяться безпосередньо на столі: можна уявити тарілку та підсвічник, які є посередниками між об'єктом локалізації (*le poulet, lumânările*) та об'єктом референції (*la table, masa*).

2. Об'єкт локалізації розташований на одному рівні з об'єктом референції, який представляє собою вертикальну опору типу фасаду. У цьому випадку для французької мови характерна конкуренція *sur / à / contre*; в румунській мові контакт з вертикальною опорою виражено за допомогою прийменників *pe* та *de*. Наприклад: фр. “*Au mur, une tapisserie beige*” (Delerm 1993: 34); “*Sur un mur, une invraisemblable galerie de photos*” (Le monde 2004); “*Il ya avait contre le mur de ce salon un très grand tableau*” (Le monde 2003) – рум. “*Asta pentru a-mi expune nemurirea pe vre-un perete*” (Dinescu 1996: 50).

Румунський прийменник *de*, виражаючи контакт з вертикальною поверхнею виступає частковим еквівалентом французького *contre*. Він вживається після дієслів цілеспрямованої дії, таких як *a se lipi, a se rezema, a se sprijini; a se ciocni, a se izbi, a se lovi* (Dilema veche, 2005). Наприклад: фр. “*Les deux kamikazes qui ont lancé leurs camionnettes contre les synagogues ... étaient des islamistes turcs*” (Le monde 2003) – “*Râul Doamnei...izbește sloiuri de gheață și butuci groși de meterezele podului*” (Delavrancea 1996: 16).

3. Об'єкт локалізації розташований нижче за об'єкт референції, який представляє собою „перевернуту горизонтальну опору” (*porteur horizontal inversé*) (Dendale & De Mulder, 1997: 212). У французькій мові контакт з перевернутими горизонтальними опорами передається за допомогою прийменників *sur* та *à*. В румунській у цьому значенні використовують прийменник *pe*. Наприклад: фр. “*La mouche est sur le plafond*” (Dendale & De Mulder 1997: 219); “*La calebasse est au plafond*” (Vandeloise 1986: 201) – рум. “*Zărise-i o muscă mare pe pod*” (Nedelcovici 1991: 75).

Загалом геометричну конфігурацію зони поверхні можна представити наступним рисунком:

У відповідному контексті ці конфігурації актуалізовано за допомогою прийменників *sur*, *à*, *contre* у французькій мові та *pe* в румунській.

Функціональна характеристика прийменників зони поверхні у французькій та румунській мовах.

Функціональною базою топологічної зони поверхні слугує „універсальне” відношення *опори*. Відношення опори ми розглядаємо як один із проявів динаміки сил, тобто як фізичний вплив, що здійснюють один на одного сутності, які вступають у локативне відношення. У випадку з відношенням опори об’єкт референції фізично контролює розташування об’єкта локалізації через можливість підтримувати цей об’єкт.

Відношення опори у французькій мові актуалізується за допомогою кількох лексичних одиниць (прийменники *sur*, *à*, *contre*); в румунській мові вживаються прийменники *pe* та *de*. Ця розбіжність у використанні мовних засобів свідчить про відмінності концептуалізації цього відношення у досліджуваних мовах: опора постає як холистичне (цілісне) явище в румунській мові та як диференційоване – у французькій.

У французькій мові диференційоване відношення опори з горизонтальною та вертикальною поверхнями, коли напрям сил у контакті вертикальний або близький до вертикального [Vandeloise 1986: 201-202].

Відношення опори з горизонтальною поверхнею є прототипом відношення опори як такого: об’єкт референції розташований нижче за об’єкт локалізації; між цими двома просторовими сутностями існує контакт (прямий чи опосередкований); об’єкт референції більший за розмірами, ніж об’єкт локалізації, але частково прикритий (прихований) останнім; об’єкт референції протистоїть силі тяжіння, що діє на об’єкт локалізації [Vandeloise 1986: 194]. Таке прототипне відношення опори представлено найпростішим прикладом: *la tasse est sur la table*. Відношення опори з горизонтальною поверхнею розглядається як активне та неопосередковане: об’єкт референції активний завдяки здатності підтримувати об’єкт локалізації та протистояти силі тяжіння, що на нього діє. Напрямок сил у контакті – *вертикальний*: чашка тисне на стіл своєю вагою, стіл опирається.

Більш складним виявляється відношення опори з вертикальною поверхнею, яке згідно з К.Ванделуазом може бути активним, проміжним та пасивним [Vandeloise 1986: 201]. Активним відношення опори з вертикальною поверхнею буває у випадку, коли активним є об’єкт локалізації. У синтагмі *la mouche est sur le mur* муха сама тримається на стіні, а отже, йдеться про активний об’єкт локалізації. В цьому випадку у французькій мові використовують прийменник *sur*. Проміжне відношення опори (коли відношення опори тлумачиться двозначно: як активне та як пасивне) у французькій мові концептуалізується у семантиці двох прийменників *à* та *sur*. Розглянемо наступні приклади: “*Au mur, une tapisserie beige*” (Delerm 1993: 34) / “*Son portrait trône sur le mur du café*” (Le monde 2003). У першому випадку використання прийменника *à* вказує на те, що відношення опори сприймається концептуалізатором як пасивне: килим висить на цвяхах, які є посередниками між ним та стіною (ні об’єкт локалізації, ні об’єкт референції не є активним). У другому випадку відношення опори концептуалізується як активне (портрет висить на цвяху, але завдяки тертю зі стіною він певним чином протистоїть силі тяжіння, а отже, є активним), про що свідчить вживання прийменника *sur*. І в цьому випадку напрямок сил, що діють одна на іншу вертикальний.

Пасивне відношення опори стосується контакту з “перевернутими горизонтальними поверхнями” і у французькій мові актуалізується за допомогою прийменника *à*. В таких випадках завжди існує посередник між об’єктом локалізації та об’єктом референції, тому і перший і другий виступають пасивними учасниками локативного відношення. У синтагмі *la lampe est au plafond* – лампа висить на дротах, тому відношення опори є пасивним. При пасивному відношенні опори з “перевернутими горизонтальними поверхнями” напрямок сил у контакті також вертикальний.

Румунська мова, як на це вказують дані вибірки, проявляє лінгвістичну індиферентність до розмежування активного, проміжного та пасивного відношення опори, що встановлюється між вертикальними та горизонтальними поверхнями. Про це свідчить розподіл прийменників, в семантиці яких концептуалізується відношення опори у французькій та румунській мовах, що представлено у таблиці № 1.

Концептуалізація відношення опори у французькій та румунській мовах

Відношення опори	Мова	
	Французька	Румунська
Активне з горизонтальною поверхнею	Sur – “...ils semblaient au large... <u>sur</u> les banquettes” (Camus 1956: 12)	Pe – “Churchil, Roosevelt și Stalin stau <u>pe</u> trei scaune alăturate” (Dilema veche 2005)
Активне з вертикальною поверхнею	Sur – “Elle notait les rides supplémentaires <u>sur</u> le visage de Laura” (Sagan 1961: 146)	Pe – “Una se întinse <u>pe</u> obraz, iar alta îi încreți gura” (Delavrancea, 1996: 18)
Проміжне (активне) з вертикальною поверхнею	Sur / À – “Son portrait trône <u>sur</u> le mur du café”	Pe – “Iar <u>pe</u> pereți, armele vechi stăteau mărturi
Проміжне (пасивне) з вертикальною поверхнею	(Le monde 2004) / “ <u>Au</u> mur, une tapisserie beige” (Delerm 1993: 34)	<i>i practice</i> ” (Camilar, 1983: 32)
Пасивне з перевернутою горизонтальною поверхнею	À – “La calebasse est <u>au</u> plafond” (Vandeloise 1996: 201)	Pe – “Zărise-i o muscă mare <u>pe</u> pod” (Nedelcovici 1991: 75).

Окремо слід розглянути відношення опори, при якому напрямок сил у контакті, які вчені визначають як *дія-протидія* (*Force / Contre-force*) [Schepping 1991; De Mulder & Vanderheyden 2001; Vandeloise 1986], *горизонтальний* або з *нахилом*. Цей тип відношення опори є основою просторового значення французького прийменника *contre* [Dendale 2003; Dendale 2003] та румунського *de* у певних контекстах [Candrea 1967]. Дія-протидія між об'єктом локалізації та об'єктом референції згідно з П.Дендалем може прийняти наступні дві форми [Dendale 2003: 551-553]:

а) вплив, який сутність X здійснює на сутність Y за посередництвом своєї ваги. Наприклад: “*Le buffet ... avait trouvé place au cœur de la salle à manger, contre le mur*” (Delerm 1993: 43); “*Il dormira contre moi, en m'écrasant*” (Sagan 1961: 14).

Аналогічні приклади з румунської мови передбачають вживання прийменника *lîngă*, який ми відносимо до прийменників проксимальної зони. Порівняймо: фр. *le buffet est contre le mur* – рум. *dulapul e lîngă perete*; фр. *il dort contre moi* – рум. *el doarme lîngă mine*.

Отже, дана локативна ситуація по-різному концептуалізується у досліджуваних мовах. У французькій мові представлено відношення опори, при якому напрямок сил у контакті горизонтальний; об'єкт локалізації нерухомий, але за посередництвом своєї ваги він діє на об'єкт референції, який йому протистоїть. В румунській мові дана ситуація концептуалізується як максимальне наближення об'єкта локалізації та об'єкта референції, дія-протидія об'єкта локалізації та об'єкта референції не релевантна для даної локативної ситуації.

б) вплив, який сутність X здійснює на сутність Y за посередництвом свого руху: в цій ситуації об'єкт референції рухомий, тобто скоріше йдеться про динамічні вживання французького *contre* та румунського *de* відповідно. Наприклад: фр. “*Les deux kamikazes qui ont lancé leurs camionnettes contre les synagogues ... étaient des islamistes turcs*” (Le monde 2003) – “*Răul Doamnei...izbește sloiuri de gheață și butuci groși de meterezele podului*” (Delavrancea 1996: 16).

Таким чином, просторова зона поверхні постає як геометрично-функціональна схематизація просторових відношень. Геометричним характеристикам зони поверхні, таким як *контакт* із різними типами *поверхонь* (горизонтальними, вертикальними, та перевернутими горизонтальними), відповідають прийменники *sur*, *à*, *contre* у французькій мові та *pe* і *de* в румунській. Геометричні концепти *контакту* та *поверхні* слугують своєрідним посередником для міжмовного порівняння, об'єднуючи прийменники досліджуваних мов у мікросистему з умовною назвою “прийменники зони поверхні”. Функціональні характеристики мовних сутностей, що беруть участь у локативній ситуації, яку описує зона поверхні, обґрунтовують ознаки мовного релятивізму у процесі концептуалізації просторового відношення контакту з поверхнею. Функціональним підґрунтям дослідження зони поверхні слугує *відношення опори* – спроможність об'єкта референції контролювати розташування об'єкта референції, підтримуючи останній. У досліджуваних мовах цей функціональний концепт характеризується за напрямком динаміки сил, що встановлюється між об'єктом локалізації та об'єктом референції: вертикальним (для прийменників *sur* та *à* у французькій мові) і (*pe* в румунській) та горизонтальним (прийменник *contre* у французькій мові та *de* в румунській). Однак у французькій мові, на противагу румунській, відношення опори з вертикальним напрямком сил залежно від вжитого прийменника концептуалізується як активне, проміжне та пасивне. Відношення опори, при якому напрямок сил горизонтальний, актуалізуючись в семантиці прийменника *contre* у французькій мові, постає як вплив, що здійснює сутність X на сутність Y за посередництвом своєї ваги або руху. В румунській мові цей тип відношення опори відповідає динамічним вживанням прийменника *de*, тобто концептуалізується як рух у

горизонтальному напрямку, який здійснює певний вплив на поверхню, яка йому протистоїть. Статична ситуація, при якій сутність X здійснює вплив на сутність Y за посередництвом своєї ваги в румунській мові концептуалізується як відношення максимального наближення.

Використання концепту зони, який об'єднує універсальні (геометричні) і релятивістські (функціональні) характеристики простору, виправдане при дослідженні типології просторових відношень як на матеріалі близькоспоріднених, так і типологічно віддалених мов.

Література

1. Aurnague M. Vieu L. Borillo A. Représentation formelle des concepts spatiaux dans la langue / Langue et cognition spatiale. – P.: Masson. Michel Denis (éd.), 1997. – P. 69-102.
2. Camilar E. Stejarul din Borzești. – București: Editura Ion Creangă, 1983. – 142 p.
3. Camus A. Les muets / Nouvelles. – J.: Просвещение, 1956. – С.28-42.
4. Candrea I.-A. Cours complet de grammaire roumaine. – Bucarest: Cartea românească, 1967. – 317p.
5. Clausner T.C. Croft W. Domains and image schemas // Cognitive linguistics. – 1999. – Vol. 10, №1. – P. 1-31.
6. Cocteau J. Les enfants terribles. – Paris: Edition Bernard Grasset, 1925. – 177 p.
7. De Mulder W. Vanderheyden A. L'histoire de *contre* et la sémantique prototypique / Langue française. – 2001. – №130. – P. 108-125.
8. Delavrancea B. Nuvele. – București: Editura fundației culturale române, 1996. – 157 p.
9. Delerm Ph. Les amoureux de l'Hôtel de ville. – Paris: Editions du Rocher, 1993. – 187 p.
10. Dendale P. De Mulder W. Les traits et les emplois de la préposition spatiale *sur* // Faits de langues. – 1997. – Vol. 5, № 9. – P. 211-220.
11. Dendale P. La polysémie de CONTRE: quelques hypothèses pour lier spatial et non-spatial // CONTRE. "Identité sémantique et variation catégorielle". – Metz: Université de Metz, 2003. – P. 65-90.
12. Dendale P. Sens spatial *contre* sens adversatif: quelques éléments dans le débat sur le sens prototypique de *contre* // Mémoire en temps advenir. Hommage à Theo Venckeleer. – Louvain/Paris/Dudley: Peeters, 2003. – P. 547-568.
13. Dilema veche. – 2005. – №56. – 11-17 februarie.
14. Dinescu M. Pamflete vesele și triste. – București: Seara, 1996. – 174 p.
15. Flageul V. Description sémantico-cognitive des prépositions spatiales du français: Thèse de doctorat. – Université de Paris – Sorbonne, 1997. – 296 p. – Bibl.: – p. 286-295.
16. Landau B. Jackendoff R. "What" and "Where" in spatial language and spatial cognition / Behavioral and brain sciences. – 1993. – № 16. – P. 217-265.
17. Le monde Collection hebdomadaire / № 2873, 29.11.2003. – 12 p.
18. Le monde Collection hebdomadaire / № 2893, 17.04.2004. – 12 p.
19. Le monde. Collection hebdomadaire / № 2920, 23.10.2004. – 12 p.
20. Levinson S. Vision, shape and linguistic description: Tzeltal body-part terminology and object description // Linguistics. – 1994. – № 32. – P. 791-855.
21. Nedelcovici B. Al doilea mesager. – București: Editura Eminescu, 1991. – 308 p.
22. Sagan F. Les merveilleux nuages. – Paris: Julliard, 1961. – 189 p.
23. Schepping M.-T. The lexical meaning of the French preposition *contre* // Approaches to prepositions. – Tübingen: Niemeyer, 1991. – P. 225-252.
24. Svorou S. The grammar of space. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1994. – 290 p. – Bibl. – 263-279.
25. Vandeloise C. L'espace en français. Sémantique des prépositions spatiales / P.: Editions de Seuil, 1986. – 253 p. – Bibl.: p. 243-245.
26. Zlatev I. Holistic spatial semantics of Thai // Cognitive linguistics and non-Indo European languages. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003b. – P. 305-336.

The article analyses the prepositions reflecting the Surface region in French and Romanian. Geometric concepts of contact with the surface as cognitive universals are the basis of the investigation. The linguistic relativity in the conceptualization of the Surface region in French and Romanian is linked with the functional concept of support.

Keywords: Romanian, surface, preposition, French.

Надійшла до редакції 20 березня 2009 року.

ББК Ш12=461*212.5

УДК 811.124'367.625

СЕМАНТИКА ТА ПРАГМАТИКА НАРРАТИВНИХ ЧАСІВ У ПІЗНІЙ ЛАТИНІ (НА МАТЕРІАЛІ „ITINERARIUM EGERIAE”¹)

Аналіз уживання минулих часів в анонімному подорожньому щоденнику IV ст. н.е. „Itinerarium Egeriae” засвідчує про їх переважне уживання у відповідності з нормами класичної латини. Позначаючи ситуації, що припинилися до моменту мовлення, перфект виступає як розповідний час, що формує основну сюжетну лінію твору, у той час як імперфект, описує тривалі ситуації або ситуації, що тривають, які кореспондуються з заднім планом. Зрідка спостережувана в аналізованому творі функціональна тотожність обох часових форм має маргінальний характер, відносячись переважно до зображення дуративних ситуацій.

Ключові слова: імперфект, перфект, пізня латина, темпоральність.

Аналізу темпоральної системи латинської мови у різні періоди її розвитку присвячена обширна наукова література. Серед праць, що звертаються до даної проблеми, відзначимо монографію С. Мелле, М. Д. Жофре, Г. Сербі, у якій детально проаналізовано семантику латинських часових форм з позицій комунікативного акту [Mellet, Joffre, Serbat 1994]. Проте матеріалом для переважної більшості досліджень виступає класична латина, тоді як темпоральності у пізній приділяється порівняно мало уваги, особливо, що стосується змін у значенні та функціях часових форм. Водночас, вирішення цих питань має важливе значення для розуміння історичного синтаксису не лише латинської, а й романських мов.

Темпоральні форми у пізній латині становлять об'єкт досліджень Г. Гаверлінг [Haverling 2001; Haverling 2005], Г. Пінкстера [Pinkster 1998], К. Кроон та П. Розе [Kroon, Rose 1996], які відзначають появу нових рис у семантиці та прагматиці імперфекта, зокрема перехрещення зон його вживання з перфектом.

Перефразовуючи слова автора аналізованого твору, *nunc ad rem redeo*². Подорожній щоденник анонімного автора з описом паломництва до святих місць, яке датується 381 – 384 р.р., вже від часу його першої публікації Й. Ф. Гамурріні у 1877 р. викликає інтерес не лише в істориків церкви, а й у філологів. Останніх, зокрема, він цікавить з огляду на наявність елементів розмовної латини, які присутні на різних мовних рівнях — лексичному, фонетичному, морфосинтаксичному. Через це простий за змістом і невибагливий за формою твір фігурує чи не у кожному підручнику або хрестоматії з народної латини.

Незважаючи на те, що мовним особливостям „Itinerarium” присвячено чимало публікацій, серед яких варто згадати ґрунтовні дослідження Е. Лефстедта [Löfstedt 1911] та В. Веєненена [Väänänen 1987], відзначимо, що аналіз часових форм у них приділяється мало уваги. При цьому основний акцент робиться на відхиленнях від класичних норм, наприклад, на аналітичних конструкціях з *habeo* або *participium praesentis activi*, тоді як семантика та функції часових форм у згаданому творі залишаються поза увагою лінгвістів.

У представленому дослідженні ми зупинимось на функціонуванні нарративних часів, які, стосуючись „плану інформації” [Бенвенист 1974: 271], є засобом формування розповіді.

Вжиті в аналізованому творі часові форми, загалом, відповідають нормам класичної латини. Серед девіантних відзначимо оказіональне вживання відкладного дієслова замість властивого класичній латині активного (*optati sumus ire* (10, 9)) і *viceversa* (*coepimus egredere* (12, 3), *furasse* (37, 2)).

Іноді в аналізованому творі зустрічається абсолютно вжитий *participium perfecti passivi*, напр.:

1) *Ac sic ... visa loca sancta omnia, quae desideravimus, ..., visis etiam et sanctis viris, qui ibi commorabantur, ... regressi sumus in Pharan.* (5, 11) „Таким чином, ми, побачивши всі святі місця, які бажали..., побачивши також і святих мужів, які там жили,... повернулись у Фаран”.

Водночас відзначимо, що еліпсис дієслова *esse*, як у наведеному вище прикладі, був звичним і для класичної латини, пор.:

2) *Ea classis ingens ... procul visa cum magna laetitia civium ....* (Liv. 22, 22, 2-3) „Цей величезний флот... побачили здалека з великою радістю громадяни і союзники...”

Подібно до класичної та ранньої латини інгресивність у „Itinerarium” виражається аналітичною конструкцією *coepi*+інфінітив, напр.:

3) *Ecce et coepit iam esse hora forsitan octava...* (4, 5) „Ось почала вже бути приблизно восьма година...”.

Проте доволі часто поряд із нормативним *coepi* зустрічається монофтонгізований варіант *cepi*, напр.: *cepi eos rogare...* (5,7) „я почала їх просити...”. Згідно з Г. Райхенкроном, монофтонгізація *oe* до *e*, засвідчена в

¹ Замість традиційної назви „Peregrinatio Aetheriae” сучасні дослідження послуговуються назвою „Itinerarium Egeriae”, якої ми будемо притримуватись.

² У оригіналі: *Sed ut redeam ad rem ...*, Але, щоб, перейти до справи...” (23, 4). Тут і далі посилання здійснюються на видання Silviae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta/ ed. W. Heraeus. — Heidelberg, 1908.

епіграфічних джерелах вже з I ст., згодом спричинилась до злиття первісно цілком відмінних дієслів *coepi* (*coepisse*) та *cepi* (*capio*) [Reichenkron 1957: 475].

У тексті твору зустрічаються також поодинокі випадки вживання конструкції *habere* + інфінітив, яка у романських мовах розвинулась до майбутнього часу (напр. італ. *canterò* „співатиму” < лат. *cantare habeo*), але у „*Itinerarium*” ще зберігає своє модальне значення, слугуючи для вираження необхідності, напр.:

4) *Ipsam ergo vallem nos traversare habebamus, ut possimus montem ingredi* (2,1) „Отож, нам було потрібно (досл. „ми мали”) перетнути долину, щоб могли піднятися на гору”.

Також серед притаманних розмовній мові явищ спостерігаємо перифрастичні конструкції, які складаються з *participium praesentis activi* та дієслова *esse*:

5) *Qui fodientes in eo loco, qui ostensus fuerat, invenerunt speluncam, quam sequentes fuerunt forsitan per passus centum, quo ad subito fodientibus illis adparuit lapis* (16,6) „Вони, копаючи у тому місці, яке було показане, знайшли печеру, вздовж якої йшли приблизно сто кроків, доки раптово їм не з’явився камінь”.

Подібні перифрази представлені вже у ранній латині, зокрема, у Плавта³, дозволяли краще відтворити процесуальність ситуації і, на відміну від імперфекта, були однозначнішими, але набули поширення лише у пізній латині, можливо, під впливом аналогічної конструкції у давньогрецькій мові⁴ [Eklund 1970: 74].

Серед форм, які набули поширення у пізній латині, відзначимо також вживання форм перфекта дієслова *esse* у складі аналітично утвореного *plusquamperfectum passivi*:

6) *Cum ... ingressi fuisset ad eos, facta oratione cum ipsis eulogias nobis dare dignati sunt ...* (11, 1) „Коли ... ми прийшли до них (= ченців), після спільної молитви вони удостоїли нас благословення...”.

Вживання *fuisset* замість звичного у подібному випадку для класичної латини *esset*⁵ зумовлюється бажанням підкреслити передумання стосовно дії головного речення, тоді як вживання *esse* у формі імперфекта сприяло б розгляду ситуації як одночасної з нею (пор. [Hofmann-Szantyr 1965: 322; Kühner-Stegmann 1976: 167]). Однак, форми перфекта пасивного стану утворено виключно з нормами класичної латини.

У аналізованому творі засвідчено 696 форм часів претерита⁶, серед яких 434 форми перфекта, 169 — імперфекта, 82 — плюсквамперфекта, 2 — історичного теперішнього⁷. Таке співвідношення, не враховуючи історичного теперішнього, відповідає кількісній дистрибуції минулих часів у розповідному контексті у різні періоди розвитку латинської мови і зумовлюється тим, що перфект та імперфект виступали в латинській мові основними засобами творення „часового порядку” [Бондарко 1996 : 7]. Зокрема, співвідношення між перфектом та імперфектом залежно від типу інформації та особистих преференцій автора може коливатись межах від 3:1 до 5:1. Наприклад, у біографії Гая Юлія Цезаря, укладеній Светонієм, засвідчено 387 форм перфекта та 73 імперфекта. Подібні цифри засвідчив також Г. Пінкстер, досліджуючи агіографічні твори епохи Мерovingів [Pinkster 1998: 230].

Таким чином, у „*Itinerarium*” перфект є найпоширенішим нарративним часом. Щодо імперфекта і плюсквамперфекта, то їх кількість залежить від ступеня деталізації розповіді. Зокрема, описуючи місцевості, через які пролягало паломництво, автор вдається до імперфекта, а в екскурсах до подій біблійної історії зростає кількість форм плюсквамперфекта. На відміну від інших творів розповідного характеру *praesens historicum* тут практично відсутній. Засвідчені два випадки його вживання певною мірою виходять за рамки розповіді, будучи включеними у пряму мову, а саме, у розповідь єпископа Едесси про царя Агара (... *superveniunt Perse et girant civitatem istam* (19, 8) „приходять перси і оточують це місто”). Його відсутність зумовлюється передусім монотонним характером розповіді, відсутністю у ній ключових моментів, на яких би акцентувалась увага і саме у яких відбувається переключення між власне минулими часами (передусім перфектом) і історичним теперішнім (пор. [Pinkster 1990: 242; Nejmanová 1999: 387]).

Функціонування перфекта в аналізованому творі загалом відповідає нормам класичної латини. Він вживається для інформації про послідовні минулі ситуації, напр.:

7) *... proficiscens de Tharso perveni ad quandam civitatem ...,que (sic!) appellatur Pompeiopolim. Et inde, iam ingressa fines Hisauriae mansi in civitate, quae appellatur Corico. Ac tertia die perveni ad civitatem, quae appellatur Seleucia Hisauriae* (23, 1). „... вирушивши з Тарсу, я прибула до якогось міста... , яке називається Помпейополь. І звідти, вже увійшовши у межі Ісаврії, зупинилась у місті, яке називається Коріко. А на третій день прибула до міста, що називається Селевкія Ісаврійська”.

8) *Nos ... sabbato sera ingressi sumus montem, et pervenientes ad monasteria quaedam susceperunt nos ibi satis humane monachi .... Ibi ergo mansimus in ea nocte, et inde maturius die dominica cum ipso presbytero et monachis ... coepimus ascendere montes singulos.*(3, 1) „У суботу ввечері ми увійшли на гору і, коли прийшли до

³ Напр. ... *tu ut sis sciens* (Pl. Poen. 1038) „... щоб ти знав”.

⁴ Пор. ... *ἦν... διδάσκων αὐτοῦς...* (NT Mt. 7, 29, 1) „... навчав (досл. був навчаючий)... їх...”

⁵ Пор. *Scripseram ad te quas ob causas in Epirum non essemus profecti...* (Cic. Att. 3, 8, 1) „Я написав тобі, внаслідок яких причин ми не вирушили до Епіру...”

⁶ До уваги брались лише темпоральні форми у головному та незалежному реченнях.

⁷ Переважна більшість згаданих часових форм належить першій частині твору, яка містить розповідь про мандрівку, тоді як у другій, де описуються літургії в Єрусалимі домінуючим є презенс, який чергується з футурум I.

якогось монастиря, прийняли нас доволі люб'язно ченці... Отже, там ми залишились на цю ніч і звідти рано-вранці у неділю почали сходити на окремі гори ... з самим пресвітером і ченцями”.

Бажаючи якомога докладніше описати свою мандрівку, автор дуже часто вдається до повторів, вживаючи при цьому форми перфекта, напр.:

9) *Ac sic denuo faciens iter per mansiones aliquot perveni ad civitatem ... Batanis ... Unde denuo proficiscens, pervenimus ... Edessam.* (19, 1-2) „І так знову йдучи через деякі заїжджі двори прибула до міста .... Ватаніс... А вирушивши звідти, ми прибули ... до Едесси.”

Крім зображення подробиць подорожі, перфект також вживається в екскурсах до подій біблійної історії, наприклад, у розповіді про сходження Мойсея на гору Синай (2, 2), історії царя Агара (19, 9 – 13) та ін.

Ще однією зоною застосування перфекта є авторські ремарки, які підсумовують сказане або впроваджують новий епізод, напр.:

10) ... *tertia die inde maturantes venimus denuo ad mansionem, ... in desertum Pharan, ubi et euntes manseramus, sicut et superius dixi.* (6, 1) „... на третій день, вийшовши звідти вранці, знову прийшли до заїзду ... у пустелі Фаран, де ми ночували у дорозі, як я сказала раніше.”

11) ... *sic ergo ab Arabia civitate iter facientes per biduo totum per terram Gessen pervenimus Tathnis* (9, 5) „...отже, так, два дні все йдучи землею Гесен від міста Аравії, ми прибули у Татніс”.

Як правило, у подібних ремарках перфект поєднується з лексичними маркерами, зокрема, прислівниками *itaque, ergo* „отже”, *sic* „так” або вживається у складі сталих словосполучень на зразок *ut superius dixi*.

Як відомо, латинський перфект поєднує у собі два значення — власне перфекта й аориста. Проте у процесі розвитку перфектне значення надзвичайно ослабло, зберігшись тільки у претерітопрезентних дієслів (*odi, meminī, novi, consuevi*) та актуалізуючись у решті під впливом контексту, а домінуючим стало значення простого претерита, що став позначати ситуацію, припинену до моменту мовлення або іншого моменту, обраного як критерій відліку. Особливо виразно „ретроспективність” перфекта простежується в епізодах, де автор описує місцевості, які припинили своє існування або змінили статус, напр.:

12) *Haec est ... civitas Tathnis, quae fuit quondam metropolis Pharaonis.* (9, 5) „Це — місто Татніс, яке колись було столицею фараона”.

13) *Locus etiam, ubi fuit titulus uxoris Loth, ostensus est nobis ... Sed ... columna ipsa iam non paret, locus autem ipse tantum ostenditur: columna ... ipsa dicitur mari mortuo fuisse quooperta.* (12, 6 – 7) „Нам також показали місце, де був стовп дружини Лота... Але ... самого стовпа вже не існує, показують тільки його місце; сам стовп, як говорять, був укритий Мертвим морем”.

Подібне вживання, яке часто характеризується як „негативне”, зустрічаємо й у класичній латині, наприклад, у відомому рядку Вергілія *fuius Troes, fuit Ilium...* (Verg. Aen. 2, 325) „ми були троянцями, був Іліон...” (= були троянцями, але тепер не є ними).

Друге місце за частотністю вживання після перфекта займає імперфект. Доволі значна кількість випадків його вживання пояснюється надмірною деталізацією розповіді: автор у подробицях описує всі відвідані під час паломництва місця. Як і у класичній латині, імперфект зберігає свій анафоричний характер, співвідносячись із певним контекстуально заданим моментом минулого і вживаючись для опису переважно статичних ситуацій, напр.:

14) *Interea ambulantes pervenimus ad quendam locum, ubi se ... montes illi, inter quos ibamus, aperiebant et faciebant vallem infinitam ..., et trans vallem apparebat mons sanctus Dei Syna* (1, 1) „Тим часом, йдучи, дійшли ми до якогось місця, де ... ті гори, між якими йшли, розкривались і утворювали безкрайню долину ..., а по той бік долини виднілась священна божественна гора Синай”.

Доволі часто імперфект у „Itinerarium” вживається для зображення позбавлених динаміки узуальних ситуацій, напр.:

15) ... *susceperunt nos ibi satis humane monachi, qui ibi commorabantur...* (3, 1) „... там нас прийняли дуже лагідно ченці, які там жили...”.

16) ... *nobis semper consuetudinis erat, ut ubicumque ad loca desiderata accedere volebamus, primum ibi fieret oratio, deinde legeretur lectio ipsa de codice, diceretur etiam psalmus unus ... et iterato fieret ibi oratio* (10, 7) „... у нас завжди була така звичка, що до якого б бажаного місця ми не приходили, спочатку складали молитву, потім читали місце з писання і один псалом... і знову складали там молитву”.

Водночас відзначимо, що для вираження узуальності був придатним також перфект, як це засвідчує наступне речення цього ж розділу:

17) *Hanc ... consuetudinem ... semper tenuimus, ubicumque ad loca desiderata potuimus pervenire.* (10, 7) „До якого б з бажаних місць ми змогли прибути, ми завжди дотримувались цієї звички”.

При тотожності виразів *nobis semper consuetudinis erat* та *hanc consuetudinem semper tenuimus* вибір на користь перфекта в останньому зумовлюється підсумовуючим характером, який підкреслюється прислівником *ergo* „отже” (пор. [Kroon 1989]).

Анафоричний характер імперфекта також зумовлює його вживання у складі підрядних речень експлікативного характеру, де він він слугує для конкретизації думки, висловленої у головному реченні, напр.:

18) *Et quoniam nobis ita erat iter, ut prius montem Dei ascenderemus, qui hinc paret, quia unde veniebamus, melior ascensus erat, et illinc denuo ad illud caput vallis descenderemus, id est ubi rubus erat, quia melior descensus*

montis Dei erat inde (2, 3) „І тому що нам так лежав шлях, щоб спочатку піднятися на божественну гору, яка видніється звідти, оскільки звідти, звідки ми підходили підйом був кращим, а потім знову спуститись до того початку долини, де була купина, тому що звідти спуск з божественної гори був легшим”.

Аналіз розподілу перфекта й імперфекта за зонами вживання засвідчує, що автор дотримується класичного канону, використовуючи перфект для вираження основної думки (передній план), а імперфект — для змалювання супутніх ситуацій (задній план). Таке розмежування нарративних часів за сферами застосування зберігається і у випадках вдаваної тотожності обох часових форм, пор.:

19) ... *cum grandi labore, quia pedibus me ascendere necesse erat* (імперфект, підрядне речення) ... *hora ... quarta pervenimus in summitatem ... montis Dei sancti Sina...* (3, 2) „... з великими труднощами, тому що мені необхідно було підійматись пішки... о четвертій ... годині ми прийшли на вершину ... божественної священної гори Синай”.

20) ... *necesse me fuit* (перфект, головне речення) *ibi* (= Hierapoli) *facere stativam, quoniam iam inde non longe erant fines Mesopotamiae* (18, 1) „... мені необхідно було там (= у Гіераполісі) зупинитись, тому що недалеко звідти вже були кордони Месопотамії”.

При збереженні функціональної різниці між імперфектом і перфектом, у аналізованому творі зустрічаються поодинокі випадки вживання імперфекта як розповідного, а не описового часу, пор.:

21) *Multos enim sanctos monachos videbam ... venientes in Ierusalimam ad visenda loca sancta...* (13, 1) „Бо я бачила багатьох святих ченців..., які приходили до Єрусалиму, щоб відвідати священні місця...”.

22) ... *in quo itinere iens vidi super ripam fluminis Iordanis vallem pulchram satis et amenam...* (13, 2) „... йдучи цим шляхом (= з Єрусалиму до Карней – Б. Ч.) я бачила на березі річки Йордан долину дуже гарну і приємну...”.

У даному випадку імперфект *videbam* (13,1) має значення простого претеріта, констатує певний факт, а не описуючи його, хоч поряд з цим зберігає зв'язок з експлікативністю, поєднуючись з сурядним сполучником *enim*. Принагідно відзначимо, що згаданий сполучник переважно поєднується з дієслівними формами зі значенням процесуальності (в аналізованому творі з 30 випадків вживання *enim* 26 засвідчують поєднання з формами інфекта). Цей можливий зв'язок аспектуальності та каузальності потребує додаткового аналізу.

Вживання імперфекта для вираження послідовних ситуацій або констатації поодиноких фактів минулого у латинській мові засвідчено вже у перших перекладах Святого Письма, де він іноді відтворює грецький аорист, а також у оригінальних латинських творах, зокрема, у Амміана Марцеліна (IV ст.), і поширюється у ранньосередньовічній латині [Haverling 2001: 363 – 367, Haverling 2005:171], знаходячись, проте, на периферії і обмежуючись дієсловами, які виражають стан або процес.

У пасажах, де перфект та імперфект чергуються, перфект позначає миттєві, динамічні події, а імперфект змальовує тривалі статичні ситуації, напр.:

23) *Statim ergo coepimus ire cum eo pedibus totum per vallem amoenissimam, donec perveniremus usque ad hortum pomarium ... ubi ostendit nobis in medio fontem aquae optimae satis et purae, qui a semel integrum fluvium dimittebat. Habebat ... ante se ipse fons quasi lacum... . Tunc dixit nobis ipse sanctus presbyter...* (15, 2 – 3) „Отже ми негайно почали йти пішки з ним (= пресвітером) через дуже приємну долину, доки не прийшли до фруктового саду..., посеред якого він показав нам джерело з прекрасною і чистою водою, з якого випливала ціла річка. Перед... джерелом було щось подібне до озера... . Тоді цей святий пресвітер сказав нам...”.

Плюсквамперфект, будучи третім за частотністю після перфекта й імперфекта, не характеризується жодними відмінностями у функціонуванні та значенні порівняно з класичною латиною. Подібно до імперфекта він є анафоричним часом, виражаючи передування певній ситуації минулого. Точка, стосовно якої здійснюється відлік, може виражатись лексично (24) або контекстуально (25), напр.:

24) ... *Tharso et eundo Ierusalimam iam fueram*. (22, 1) „... у Тарсі я вже була, йдучи до Єрусалиму”.

25) *Fecimus ... et ibi oblationem et orationem impensissimam, et lectus est ipse locus de libro regnorum: id enim nobis uel maxime ego desideraveram semper ut, ubicumque venissemus, semper ipse locus de libro legeretur* (4, 3) „... ми відслужили і там літургію і старанно помолились і прочитано було відповідне місце з книги Царств: я завжди дуже хотіла, щоб, куди б ми не прийшли, завжди читалось відповідне місце з писання”.

Аналіз нарративних часів у „Itinerarium Egeriae” свідчить про те, що вони переважно вживаються згідно з нормами класичної латини: перфект — як розповідний час, який формує канву розповіді, позначаючи ситуації, припинені до моменту мовлення (*punc*), імперфект – як описовий час, що позначає триваючі або незавершені ситуації заднього плану, співвідносні з *tum*-моментом. Функціональна тотожність обох часів, яка іноді простежується у творі, має маргінальний характер, поширюючись на зображення дуративних ситуацій.

Література

Бенвенист 1974 — Бенвенист Э. Об отношениях времени во французском глаголе // Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М. Прогресс, 1974.

Бондарко 1996 — Категории временного порядка и функции глагольных форм вида и времени в высказывании // Межкатегориальные связи в грамматике. — Спб: Дмитрий Буланин, 1996. — С. 6 – 21.

- Eklund 1970 — Eklund S. The periphrastic, completive and finite use of the Present Participle in Latin.— Uppsala: Almqvist & Wicksell, 1970.
- Haverling 2001 — Haverling G. Sur l'emploi du parfait et de l'imparfait dans le latin tardif // De lingua Latina novae quaestiones/ Actes du Xe Colloque International de Linguistique Latine.— Louvain; Paris; Sterling : Peeters, 2001.— P. 355 – 370.
- Haverling 2005 — Haverling G. Sur les fonctions de l'imparfait dans le latin tardif // Latin et langues romanes. Études de linguistique offerts à József Herman à l'occasion de son 80ème anniversaire.— Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2005.— P. 165 – 176.
- Hejtmanová 1999 — Hejtmanová M. Sur le langage et le style de l'Itinerarium Egeriae // Latin vulgaire - Latin tardif V. Actes du Ve Colloque international sur le latin vulgaire et tardif.— Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 1999. — P. 381 – 388.
- Hofmann – Szantyr 1965 — Hofmann J.-B., Szantyr A. Lateinische Syntax und Stilistik.— München: C. H. Beck, 1965.
- Kühner – Stegmann 1976 — Kühner R. Stegmann K. Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache.— Teil 2: Satzlehre.— Bd. 1.— Darmstadt: Wissenschaftliche Buchhandlung, 1976.
- Kroon 1989 — Kroon C. H. M. Causal connectors in Latin: the discourse function of nam, enim, igitur and ergo // Actes du V Colloque de Linguistique Latine. — Louvain-la-Neuve: Peeters, 1989. — P. 231-243.
- Kroon, Rose 1996 — Kroon C. H. M., Rose P. J. Atrociter corruptus? The use of „narrative” tenses in Ammianus Marcellinus' Res Gestae // On Latin. Linguistic and literary studies in honour of Harm Pinkster.— Amsterdam: Benjamin, 1996. — P. 71 – 89.
- Löfstedt 1911 – Löfstedt E. Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache.— Uppsala: Almqvist & Wicksell; Leipzig: Rudolf Haupt, 1911.
- Mellet, Joffre, Serbat 1994— Mellet S., Joffre M. D., Serbat G. Grammaire fondamentale du Latin. Le signifié du verbe.— Louvain; Paris : Peeters, 1994.
- Pinkster 1990 – Pinkster H. Latin Syntax and Semantics. — London: New York: Routledge, 1990.
- Pinkster 1998 – Pinkster H. Narrative tenses in Merovingian hagiographic texts // La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti dell Tavola Rotonda di linguistic storica.— Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.— P. 229 – 235.
- Reichenkron 1957 – Reichenkron G. Die Umschreibungen mit occipere, incipere und coepisse als analytische Ausdrucksweise eines ingressiven Aorists // Syntactica und Stilistica. Festschrift für Ernst Gamillscheg zum 70. Geburtstag.— Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1957.— S. 451-480.
- Väänänen 1987 – Väänänen V. Le journal-épître d'Egérie (Itinerarium Egeriae) : étude linguistique. — Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1987.

The analysis of the narrative tenses in „Itinerarium Egeriae” discloses their use according to the norms of Classical Latin. The Perfect Tense serves as the narrative tense forming the issue of the narration, stressing on the situations finished by the moment of speaking; the imperfect – as the describing tense, signifying continuous or unfinished background situations, correlating with tum-moment. The functional congruency of the two tenses detected in the work bears marginal character, spreading onto the depiction of durative situations.

Key words: Imperfect Tense, Perfect Tense, Late Latin, temporality.

Надійшла до редакції 20 березня 2009 року.

Оксана Щепка

ББК Ш12=411*31
УДК 81'366

СПІВВІДНОШЕННЯ КОМПАРАТИВА І ПОЗИТИВА (ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті висвітлено питання про співвідношення компаратива і позитива у функційно-семантичному аспекті, досліджено особливості компаративного потенціалу позитива, визначено подібність / відмінність компаратива і позитива з огляду на вираження компаративної семантики, встановлено їхню взаємозалежність і взаємовизначеність.

Ключові слова: компаратив, позитив, компаративний потенціал.

У сучасній лінгвістичній літературі активно досліджується проблема утворення та діапазону форм компаратива (Л.Асіїв, А.Грищенко, С.Зінченко, Н.Костусяк та ін.), низка робіт присвячена вивченню семантики компаратива (Ю.Воротніков, Ю.Князев і под.), здійснено аналіз особливостей компаративних конструкцій (С.Карцевський, І.Кучеренко, М.Черемісіна, В.Шаталова та ін.). Останнім часом з'являються дослідження, де

компаратив (вищий ступінь порівняння прикметників / прислівників або категорія в цілому) виступає ядром або структурним компонентом функційно-семантичного поля компаративності (В.Берков, О.Бондарко, О.Гулига, О.Кравець, Є.Шендельс і под.), градуальності (С.Колеснікова, Н.Халіна), інтенсивності (О.Іванова, І.Туранський). Особливості функціонування компаратива досліджуються на матеріалі російської (В.Берков, О.Бондарко, Ю.Князев, О.Кравець та ін), англійської (Л.Балута, О.Кучинська), німецької (О.Гулига, Є.Шендельс, Н.Федосєєва) мови. В українському мовознавстві компаратив аналізується у роботах М.Заборної, В.Мараховської, Н.Шаповалової та ін. Незважаючи на велику кількість різноаспектних досліджень, поза увагою лінгвістів залишається питання про змістове співвідношення компаратива і позитива за ступенем вияву ознаки та особливостями функціонування. Необхідність встановлення корелятивних відношень між компаративом і позитивом у функційно-семантичному аспекті і зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Метою статті є визначення семантичного потенціалу компаратива і позитива, з'ясування специфіки їхніх корелятивних відношень, виявлення особливостей семантичної модифікації цих форм у висловленні.

Компаратив – вищий ступінь порівняння прикметників / прислівників. Семантику компаратива визначають через його змістове співвіднесення з позитивним ступенем, тобто з нейтральною формою, тому логічно передусім визначити семантичний потенціал нейтральної форми. Перш за все зауважимо, що в її термінології немає одностайності. Так, В.Виноградов не погоджується із вживанням терміна «позитивний ступінь», пропонуючи варіант «нейтральний ступінь». «Позитивною» називають вихідну форму ступенів порівняння прикметників / прислівників такі лінгвісти, як В.Берков, Ю.Князев, Л.Панін, А.Сазонов. І.Вихованець маркує цю форму як «звичайний ступінь» [Вихованець 2004, с. 139], а О.Пешковський – «нульова категорія» [Пешковський 1956, с. 29]. Дослідники Ю.Воротніков, А.Іванова та ін. у цьому разі оперують терміном «позитив». Ми надаємо перевагу більш зручному, на нашу думку, і лаконічному терміну «позитив».

Описуючи ступені порівняння прикметників / прислівників, мовознавці лише торкаються питання про існування позитива, нейтрального ступеня, зокрема зазначають, що позитив виступає вихідною формою для утворення ступенів порівняння. «Русская грамматика – 80» дає таке визначення цієї форми: «Форма позитивного ступеня характеризує ознаку предмета безпосередньо і безвідносно щодо її вияву в інших предметах» [РГ 1982, т.1, с. 547]. О.Пешковський також наполягає на відсутності у позитива семи порівняння: «особливе значення порівняння і того або іншого ступеня порівняння існує лише у вищому та найвищому ступенях. Коли ми говоримо *розумний, красивий, розумно, красиво* і т. д. ми не маємо на увазі ніякого порівняння предметів або дій за цими ознаками, ми не думаємо про те, що інший предмет кращий, інша людина розумніша і т. д.» [Пешковський 1956, с. 28-29]. Такої ж думки дотримується й О.Єсперсен: «якщо ми називаємо коня чи книгу старою, ми не порівнюємо її з іншим конем чи іншою книгою» [Єсперсен 1958, с. 225]. Водночас активно відстоюється думка про наявність у позитива компаративного потенціалу. Так, Арістотель зазначає: «жоден предмет не називається великим або малим сам по собі, а лише через співвіднесення (читай *порівняння* – О.Щ.) його з іншими, як наприклад, гору називають малою, а просяне зерно – великим, оскільки останнє більше, ніж інші зерна, а перша менша від інших гір... ..якби предмет називався великим або малим сам по собі, то гора ніколи не називалася б малою, а просяне зерно – великим» [Арістотель 1978, с. 64]. О.Вольф стверджує: „...ми говоримо, що будинок великий, порівнюючи його з іншими будинками, фільм цікавий, порівнюючи його з іншими фільмами... . Тільки порівнюючи А з Б можемо сказати, що А велике, а Б маленьке [Вольф 2002, с. 45]. Підтверджують погляд О.Вольф і дефініції, подані у тлумачному словнику, пор.: „**старий**, ...*Який існує довгий час, давно створений // Створений, збудований раніше, від інших..* [ВТССУМ 2003, с. 1188]; „**великий**, ... // *Який значно переважає своїми розмірами інші подібні предмети... Який набагато переважає звичайний рівень, звичайну міру* [ВТССУМ 2003, с. 80]; „**високий**, ... // *Який має висоту більшу, від звичайної, середньої. // Який має рівень, більший від звичайного* [ВТССУМ 2003, с. 80] і т. ін.

Ю.Князев, розглядаючи питання про змістове співвідношення компаратива і позитива, зазначає, що вони подібні, оскільки їм обом притаманна «релятивність (співвіднесеність з певною точкою відліку), хоча принципи вибору точок відліку і характер їхнього співвідношення з позначуваною ознакою різні. Так, для позитивного ступеня параметричних прикметників типу *великий, маленький* точкою відліку зазвичай виступає середній ступінь вияву ознаки у певного класу об'єктів» [Князев 2001, с. 137]; «величина приписується предмету незалежно, а враховуючи величину певного класу предметів... . Гарна сукня передбачає певний клас суконь, які градууються за ознакою гарна / негарна... . Коли ми говоримо, що вулиця широка, усвідомлюємо, що вулиці можуть бути різної ширини і що ця вулиця знаходиться у певному ряду, де вулиці розташовані за збільшенням і зменшенням цієї ознаки» [Вольф 2002, с. 47-48]. Тому абсолютні значення ознак, позначуваних цими прикметниками, не збігаються: «те, що виступає широким для столу, не є широким для дороги» [Чейф 1975, с. 139]. Зважаючи на це, можемо зробити висновок, що різниця між позитивом і компаративом полягає не у відсутності / наявності порівняння, а в характері стандарту порівняння. Для позитива в ролі стандарту порівняння виступають певні норми – «усереднене уявлення про цей об'єкт з відповідними кількісними і / або якісними характеристиками» [Вольф 2002, с. 61]. Так, наприклад, вживання лексеми *широкий* на позначення характеристики певного предмета обов'язково передбачає співвідношення його з іншими представниками такого класу предметів, серед яких він вирізняється своєю шириною, остання постає як достатня ознака не тільки кваліфікації предмета, а й адекватного виділення за цією особливістю, пор.: *Широка вулиця постала перед ним* [Василем] (О.Гончар 1993, с. 64). Словник так тлумачить значення лексеми *широкий*: „який значно

переважає своїми розмірами в ширину інші подібні предмети» [СУМ, с. 456-457]. Отже, *широкий* – це ширший, ніж узагальнена норма. Норма – це середній ступінь вияву ознаки в зазначеного класу предметів для представників певного мовного колективу. Так, «висока людина – це людина, зріст якої вищий від зросту середнього представника певного мовного колективу: не випадково людина, яку називають високою в одного народу, може бути охарактеризована як людина середнього зросту або навіть невисокою іншим народом» [ТФГ 1996, с. 111-112]. «Лише тоді ми сприймаємо предмет «важким», якщо водночас уявляємо «легкий», шлях «довгим», якщо знаємо «короткий», будинок «великим», якщо бачили «малий». Тобто фраза Протагора «Всіх речей міра людина» і спрямовує думку на те, що часто саме параметри людини виступають нормою різних типів градаційних суджень [Рябініна 2003, с. 116]. «Так, ми оцінюємо розміри різних тварин, співвідносячи їх з нормальними розмірами людського тіла. Слони, носороги, бегемоти – великі тварини, оскільки вони більші за людину, а зайці, коти, хом'яки – маленькі тварини, тому що вони менше від людини» [Арутюнова 1988, с. 231]. Пор.: ...*товсті* книжки я любила особливо, *тоненькі*-бо прочитувала одним духом, не встигаючи розсмакувати... (О.Забужко 2001, с. 184). Поняття норми носить об'єктивно-суб'єктивний характер. Це поняття не може бути ні абсолютно об'єктивним, ні абсолютно суб'єктивним, оскільки у цьому разі значення, що вживає мовець, було б незрозумілим співрозмовникові, і у кожного з них була б своя норма.

Для компаратива стандарт порівняння обирає мовець, тому він або називається, або однозначно визначається з контексту *Ох тієї очі, темніші ночі, Хто в них задивиться, й сонця не хоче!* (І.Франко 2005, с. 25) → у цьому разі стандарт порівняння «ніч»; *М'якше од вощу дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...* (П.Куліш 1991, с. 270) – стандарт порівняння «віск»; *От виріс язик у роті – довший, ніж у корови!* (І.Нечуй-Левицький 1985, с. 423) – стандарт порівняння «язик» (корови) вербально не виражається, але може бути визначений з контексту.

Спіраючись на викладений матеріал робимо висновок: і позитив, і компаратив характеризується однаковою складом учасників ситуації з однаковими семантичними ролями (у кожному разі присутній суб'єкт порівняння і стандарт порівняння), відмінними виступають лише референційні властивості. Відмінність між конструкціями *На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили* (О.Довженко 1973, с. 67) і *Та там якийсь чоловік, такий чорнявий, високий...* (Марко Вовчок 2001, с. 252) полягає не у відсутності або наявності порівняння, а в тому, з чим відбувається порівняння. Так, у першому реченні об'єкт порівняння „батько”, у другому – „узагальнена норма” пор.: → *Та там якийсь чоловік, такий чорнявий, високий...* (Марко Вовчок 2001, с. 252) = *Та там якийсь чоловік, зростом вищий від звичайного, вищий за норму.*

Отже, як зазначає Ю.Князев, «позитив, який традиційно вважається «безвідносним ступенем порівняння», виявляється більш відносним і суб'єктивним, ніж компаратив» [Князев 2001, с. 138]; прикметники, які утворюють антонімічні пари типу *високий – низький, старий – молодий, дорогий – дешевий* не можна назвати абсолютно безвідносними. Вживання таких прикметників імпліцитно включає порівняння з нормою – середнім, найбільш звичайним ступенем вияву певної якості у певних предметів [Князев 1980, с. 70]. Про норму вияву ознаки, на яку зорієнтовані антонімічні прикметники / прислівники, пише й Н.Арутюнова, зазначаючи, що «скалярно-анатомічний комплекс» являє собою об'єднання поляризованих значень, які належать до одного параметра об'єкта (класу об'єктів) і розділяються градаційною шкалою, в середині якої проходить вісь симетрії, що відповідає нормі ознаки [Арутюнова 1988, с. 231]. Так, у реченні *І добре, що вона негарна, – аби була гарна, ти б нічого цього не побачила, бо краса – теж відхилення: як і талант, як і любов* (О.Забужко 2004, с. 208) антонімічна пара *негарна – гарна* утворена прикметниками, що передають ознаку, яка за ступенем вияву є відхиленням від норми: *негарний* – гірший, ніж звичайний, нормальний, *гарний* – кращий, ніж звичайний, нормальний. Крім того, значення лексеми *гарний* розкривається й конкретизується далі в реченні: *«бо краса – теж відхилення»* [від норми – О.Щ.]; *Мілена розмовляла з покинутими жінками. Серед них були старі й молоді, гарні й погані, розумні і не дуже (зовсім дурних Мілена відбраковувала)...* (О.Забужко 2004, с. 128) → у цьому разі поряд з антонімічними парами *старі – молоді, гарні – погані* фіксуємо три лексеми, що позначають різний ступінь вияву ознаки: *розумні – не дуже* [розумні – О.Щ.] – *зовсім дурні*, до того ж маємо лексичні маркери, що посилюють / послаблюють ступінь вияву ознаки.

Типова характеристика компаратива як грамеми ступенів порівняння така: «позначувана ним якісна ознака має більший ступінь вияву, ніж ця ознака, позначувана позитивним ступенем прикметника [РГ 1982, с. 562]. Крім того, компаратив «вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів якість виражена більшою або меншою мірою, ніж в іншому (інших) [СУЛМ 1975, с. 211]. Викінченишим постає визначення компаратива з урахуванням його інтерпретації А.Гвоздевим: компаратив «лише показує, що один предмет має більшу міру якості, ніж інший, з яким відбувається порівняння, і не обов'язково виражає безвідносну міру якості; речення *Сьогодні тепліше, ніж учора* лише повідомляє, що температура сьогодні вища, ніж учора, але не зазначає, що сьогодні тепло» [Гвоздев 1967, с. 234] (цитата за: [Князев 2001, с. 139]).

Н.Арутюнова зазначає: «там, де можна вибрати краще, зовсім не обов'язково можна знайти просто хороше» [Арутюнова 1988, с. 54], пор.: *Ганна вища від Гната* (У.Самчук 2003, с. 26) – у цьому разі нам точно невідомо, який зріст у Гната. Можливо, він високого зросту, а Ганна вища від нього, а, можливо, низького, а Ганна вища від нього. На перший план виступає акт порівняння зросту Ганни і Гната, в результаті якого стає відомим, що їхній зріст різний; *У мене будиночок гірший, ніж у Платона ...* (О.Коломієць 1990, с. 241) – наведене речення виражає різний ступінь вияву ознаки або нерівність ознаки при порівнянні двох будиночків,

хоча достовірно невідомо, які ці будиночки «хороші» чи «погані».

Компаратив може виражати більший або менший ступінь вияву ознаки порівняно з позитивом: *Вперта ти, небого, а я ще впертіший* (І.Франко 2005, с. 184); *...против мене два місяці вповні. Що один ясний, а другий ще ясніший...* (Марко Вовчок 2001, с. 56); *3 того попелу десь візьмуться маленькі хатки, ще менші крамниці, вишиті очеретом та прикриті землею...* (І.Нечуй-Левицький 1985, с. 81); *Хлопці трохи помовчали, але перегодя знов почали балакати: спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно* (І.Нечуй-Левицький 1986, с. 155); або не співвідноситься з ним, пор.: *Годилось би, правда, кучерявішим бути женихові, а то геть облісів по засіданнях* (О. Гончар 1993, с. 74) – компаратив *кучерявішим* не співвідноситься з позитивом *кучерявий*, остільки, як стає зрозумілим з контексту, жених взагалі був лисим.

Загальновизнаною виступає думка про первинність позитива щодо компаратива (це відображено подекуди і в термінології «вихідна форма», «початковий ступінь», «нульовий ступінь»), але дослідження й аналіз мовного матеріалу свідчить, що при формуванні поняття «ознака», тобто того, чим об'єкти можуть відрізнитися один від одного, процедура порівняння відіграє першорядну роль. Так, Е.Сепір вважає форму компаратива, яка відображає цю процедуру, вихідною щодо позитива: *великий і близький* необхідно тлумачити за допомогою *більший і ближчий* [Сепір 1985, с. 43]. Пор.: *Батько похитав зажурено головою, що теж зазнала на віку всякого, подивився на свої великі руки, які ніби зважували щось...* (М.Стельмах 1983, с. 275) → «великі руки» – **більші**, ніж ... . Отже, *великий* – це **більший**, ніж «норма», *товстий* – це товщий, ніж «норма», *високий* – це вищий, ніж норма.

Компаратив ми тлумачимо так: компаратив + позитив (вибір якого зумовлює ситуація або контекст). Наприклад,

І компаратив, і позитив можуть вживатися з інтенсифікаторами, які посилюють / послаблюють ступінь вияву ознаки, вказуючи при цьому на більшу / меншу відмінність між порівнюваними об'єктами. Для компаратива це маркери *ще, трохи*: *Побреду я до Марусі, а Маруся наче стала ще тихіша, ніж була; усе вона шие та вишиває, усе за ділом, усе тож в якихсь мислях* (Марко Вовчок 2001, с. 139); *Марічка зітхнула і ще сумніше додала...* (М.Коцюбинський 1947, с. 317); *Се так, певно, шумлять морські хвилі, як смерековий ліс, цілком так само..., хіба лиш голосніше трохи...* (О. Кобилянська 1988, с. 433), для позитива значно більша кількість лексем, з-поміж яких найбільш частотним виступають *дуже, надмірно, досить, трохи*, пор.: *І стало їй легко, дуже легко на серці...* (І. Нечуй-Левицький 1985, с. 36), хоча трапляються і випадки оказіонального поєднання лексеми-інтенсифікатора і позитива: *...на Мілену глигнуло її власне обличчя, тобто не її, а другої, з екрана, тільки цим разом якесь уже неправдоподібно, просто навіть не по-людському, аж моторошно вродливе...* (О. Забужко 2001, с. 146); *страшно славна жіночка, ледь припорошена сивиною чорнявка...* (О. Забужко 2001, с. 129).

Узагальнюючи, зазначимо, що компаратив і позитив у функційно-семантичному аспекті демонструють досить складні корелятивні зв'язки. З одного боку, їх зближує релятивність, наявність певної точки відліку, а також відповідно однаковий склад учасників ситуації з однаковими семантичними ролями. Водночас точки відліку компаратива і позитива не збігаються: для позитива точкою відліку виступає узагальнена норма, для компаратива точку відліку обирає сам мовець. Щодо первинності, визначення вихідної форми в опозиції «компаратив – позитив», можна зазначити, що і компаратив, і позитив виступають рівнозначними компонентами, оскільки семантика компаратива розкривається через позитив, а семантика позитива – через компаратив, що зумовлює їхній тісний зв'язок, взаємозалежність і взаємовизначеність. Компаратив і позитив характеризуються особливою рольовою структурою комунікативної ситуації, умовами вживання, але все це відкриває нові можливості подальшого дослідження.

Література

- Аристотель 1978: Аристотель. Сочинения : в 4 т., Т. 2. – М.: Мысль, 1978 – 687 с.
- Арутюнова 1990: : Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие (заметки о взаимодействии концептов) // Тождество и подобие. Сравнение и идентификация: Сб. ст. – М.: Наука, 1990. – С. 7-32.
- Асіїв 1995: Асіїв Л.В. До вивчення морфологічних явищ у системі формотворення прикметників // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 35-39.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець (ред.). – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
- Вольф 2002: Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки.– [2-е изд., доп.]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 260 с.
- ВТССУМ 2003: Великий тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ, 2003. – 1440 с.
- Грищенко 1978: Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. — К.: Наук. думка, 1978. — 207 с.
- Гулыга, Шендельс 1969: Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.

- Есперсен 2002: Есперсен О. Философия грамматики.; [пер. с англ. Б.И. Ильиш]. – [2-е изд., стереотипное]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
- Князев 2001: Князев Ю.П. Степени сравнения как морфологическая категория // Теоретические проблемы функциональной грамматики: Материалы Всероссийской научной конференции (Санкт-Петербург, 26-28 сентября 2001 г.). – СПб: Наука, 2001. – С. 137-145.
- Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении: учеб. пособие. – [7-е изд.]. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
- РГ 1980: Русская грамматика : в 2-х т. / [редкол. Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др.]. М.: Наука, 1982. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / [Н. С. Авилова, А. В. Бондарко, Е. А. Брызгунова, и др.]. – 1982. – 783 с.
- Рябинина 2003: Рябинина Л.И. К вопросу о параметрических характеристиках и их интенсификации [Электронный ресурс] // Словарь, грамматика, текст в свете антропоцентрической лингвистики: сб. ст. – Иркутск, 2003. – Вып. 2. – С. 116-123. – Режим доступа : [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/9999-0196_West_filol_2000_1\(2\)/27.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/9999-0196_West_filol_2000_1(2)/27.pdf).
- Сепир 1985: Сепир Э. Градуирование. Семантическое исследование // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16 – М., 1985. – С. 35-78.
- СУЛМ 1975: Сучасна українська літературна мова: [підруч. для студентів філологічних факультетів педінститутів] / А. П. Медушевський, В. В. Лобода, Л. М. Марченко, М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1975. – 398 с.
- СУМ 1970–1980: Словник української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та інші]. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- ТФГ 1996: Теория функциональной грамматики. Качественность, Количественность / [Акимова Т. Г., Берков В. П., Бондарко А. В. и др.]; под. ред. А. В. Бондарко. – СПб.: Наука, 1996. – 264 с.
- Чейф 2003: Чейф Уоллес Л. Значение и структура языка; [пер. с англ. Г. С. Щур] ; ред. Н. Т. Беляева. – [2.изд., стер.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 428 с.
- Черемисина 1980: Функциональный анализ единиц морфолого-синтаксического уровня: [сб. науч. тр. / редкол. М.И. Черемисина (отв. ред.) и др.]. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1980. – 156 с.

The article throws light on the problem about the correlation of the comparative and positive at the functional-semantic aspect, studies the peculiarities of the comparative potential of the positive.

It is determined likeness / difference of the comparative and positive for expressing the comparative semantic, their mutual correlation and mutual determination.

Keywords: comparative, positive, the comparative potential.

Надійшла до редакції 12 березня 2009 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Viktoria Albert

ББК 81.432.1-2

УДК 811.111(09):81'36-112

ABSOLUTE INFINITIVE CONSTRUCTION AND ITS WORD ORDER PATTERNS
IN MIDDLE ENGLISH

Стаття присвячена дослідженню функціонування маркованого та немаркованого порядку слів у поширених та непоширених структурних типах і моделях абсолютної інфінітивної конструкції у мові середньоанглійського періоду (XII – XV сторіччя). У цій статті розглядається функціонування різних типів порядку слів у мові давньоанглійського періоду, а також остаточне закріплення порядку “суб’єкт-дієслово-об’єкт” у середньоанглійському простому реченні.

Ключові слова: абсолютна інфінітивна конструкція (АІК), маркований та немаркований порядок слів, структурні типи та моделі, непоширені та поширені типи АІК.

The recent decades of the past and present century are characterized by a considerable attention to sentence study in both synchronic and diachronic aspects, such as the reconstruction of Proto-Indo-European sentence, the basic word order models, typology of syntactical structures, mechanisms of grammatical changes and syntactic universals [Danchev 1991, Harris 2008, Kiparsky 2008, Kroch 2000, Roberts 2007].

The article aims to present an overview of the word order patterns of the extended and non-extended structural types of absolute infinitive construction (AIC) in Middle English period (12-15th centuries), and to deal with the extralinguistic factors that influenced the structure and further spread of AICs in Middle English texts.

In the first place it is necessary to define the term “absolute infinitive construction”. It is assumed that AIC consists either of a single infinitive (*to wit, to conclude, to tell, to start*) or a combination of an infinitive with one or more adjectives, adverbs, pronouns, nouns, which perform the function of infinitive complements (*to speak frankly, to speak white truth, to confess the truth to you*). This construction cannot function as an independent speech unit. It expresses the speaker’s attitude towards the information and as a result it modifies the semantics of the whole sentence. AIC is characterized by peculiar phonetic and punctuation organization, which creates its syntactic isolation within the sentence.

In the present research I. Raspopov’s [1962: 198-202] definition of the term “construction” is taken as a starting point and is regarded as a combination of words built according to the laws of the definite language that can be expanded into a sentence.

This interpretation of the construction is relevant for AIC, as it can also be converted into a sentence. Moreover, the AIC developed out from the Old English simple finite sentence, for instance, *secge ic þe to soðe* [Beowulf: 590] – “for I say in sooth”, but in Middle English a similar AIC is used without explicitly available subject and hence it is represented by means of a reduced clause: *þe soth to tell* [Cursor Mundi: 143]. The latter implies that the surface and underlying forms of AIC are not identical. In the underlying structure AIC has subject-verb relations: *I want to tell the truth* or *I tell the truth*, while on the surface structure level it has a zero representation of subject (or *latent subject, PRO-form*) in terms of N. Chomsky’s *Government and Binding Theory* [1993].

In historical studies there exist different opinions as to the main word order in Old English [Bech 1998, Danchev 1991, Roberts 2007]. The Old English language could allow certain flexibility and independence of sentence constituents due to the well-developed system of inflectional elements. Some linguists claim that there were several word orders [Andrew 1966, Kroch 2000], which means that the subject (S), verb (V), and object (O) could be distributed according to several word-order patterns. Though there is another point of view according to which the Old English possessed mainly a logical word order with the verb being in the final position (OV) [Леманн: 361-362]. However, nobody doubts the fact that the word order of the Old English sentence was not “free” and its constituents did not occur in a random order. On the contrary, several patterns of word order co-existed where all elements were organized. The same types of word order were used in Middle English as well, namely: (a) verb in a final position with the object in preposition (verb-final with OV), (b) verb in medial position with the object in preposition (verb-medial with OV), (c) verb in medial position with the object in postposition (verb-medial with VO), (d) verb in initial position with the object in postposition (verb-initial with VO). It means that the subject, verb and object occupied the following positions: SVO (*he takez hys leve* “he takes his leave”), SOV (*I hym folwed* “I followed him”), VSO (*Gaf ye the chyld any thyng?* “Did you give anything to the child?”), VOS (*Thus taughte me my dame* “Thus my mother taught me”), OSV (*al þou most sugge* “you must say everything”) and OVS (*but hood wered he noon* “but he wore no hood”) [Hladký: 210].

The SVO, which started to develop already in Old English, was the usual, normal order in positive affirmative independent clauses and overtime became standard for the Present-Day English. A departure from SVO produced a marked effect. Throughout its history the English language has been constantly drifting from SOV to SVO. In this sense Middle English represents the period in which the word order was in transition from one type to the other [Roberts: 177]. In late Middle English the practice of placing the verb at the end of a subordinate clause was abandoned as well as the SOV order.

The stabilization of word order was a slow process and only in the 18th century it was based on the same principles as it is in Modern English. The fixation of word order proceeded together with the reduction or eventual loss of inflectional endings; English becoming mainly an analytic language, the word order played a significant role. The percentage of clauses with the SVO order is estimated to be 16% in Old English poetry, 40% in Old English prose, 86% in Shakespeare’s poetry and 93% in his prose, reaching 99 % in B. Shaw’s prose [Hladký: 210].

Therefore, the SVO word order in Middle English was regularized according to the general laws of the language development, namely its grammatical structure. The importance of the word order in Middle English, as a means of expression the syntactic relations, considerably grew, but still was not as essential as in Early New English period.

The process of fixing the SVO word order pattern in AIC was strengthened and accelerated by the loss of inflections in Middle English. That is why AICs present an interesting issue from the point of view of its word order patterns in Middle English, which definitely differ from the word order in Present-Day English.

In general, the frequency of usage of this or that word order pattern depends upon the discourse style. That explains why some historians of the English language stated the dominance of SOV over SVO on the basis of Old English poetic monuments. Since Middle English is a transitional language between present-day English and Old English, it is not surprising that some older constructions of the SOV-type are still found and such practices are plainly useful when the poet wishes to sustain the rhyme [Horobin: 100].

Structurally, the AIC splits into **extended** and **non-extended** types, which in their turn are divided into several subtypes. **Non-extended** AICs consist of one or two parts: either of a single infinitive or of an infinitive and a nominal (or adjectival, or adverbial) constituent, which is a dependent element. The infinitival complements are obligatory and important for the realization of the potential valence of the non-finite verbal phrase.

In this research the following three subtypes of non-extended AICs have been singled out: object, adjectival and adverbial. They demonstrate both the SVO and the SOV orders. The first subtype (see *Table 1*) manifests the SVO word order (models 1-3), where the infinitive occupies the initial position, and its complement (object, adjective or adverb) – the final position. In case an infinitival complement is expressed by an adverbial phrase, we obtain the $V_{inf}+A$, where the adverbial element usually expresses various meanings of purpose, manner of action, etc. If there is a nominal element (noun, pronoun), which syntactically functions as the object of the construction, then it is the object type – $V_{inf}+O$. The third model is the adjectival (*to be brief, to be more precise, to be frank*), and it is used with the existential verb *to be*. Adjectives are limited in their distribution; whenever there is the infinitive *to be*, so there must be an adjective, which together form the adjectival AIC – $V_{inf}+Adj$.

The second subtype is presented by the SOV sentence pattern (models 4-6), where the infinitive occupies the final position, and the dependent constituents are found on the left that is in the initial position. These constructions in their turn are also subdivided into three models: object ($O+V_{inf}$), adverbial ($A+V_{inf}$) and adjectival ($Adj+V_{inf}$).

Table 1.

The position of the infinitive in the non-extended types of AIC in Middle English

Types	Examples
1. $V_{inf}+O$	<i>to neuen þe soþe</i> [Visser: 1050] – “to know the truth”
2. $V_{inf}+A$	<i>to speke generally</i> [Chaucer: 528] – “to speak generally”
3. $V_{inf}+Adj$	<i>to be fair</i> [Langland: 235] – “to be fair”
4. $O+V_{inf}$	<i>sooth to telle</i> [Chaucer: 110] – “the truth to tell”
5. $A+V_{inf}$	<i>shortly to seye</i> [Chaucer: 156] – “to say shortly”
6. $Adj+V_{inf}$	<i>wonderfull to neuen</i> [Play: 186] – “wonderful to know”

The typical word order of the non-extended types is SOV, where the infinitive is in the final position with the adverbial or the nominal element in the initial position. According to the analysed data the non-extended constructions with the SOV order are more frequently used in Middle English texts: 323 (74%) times out of 646, which is the total

number of both non-extended and extended models. These AICs are distributed in the following way: O+V_{inf} – 178 (28%); A+V_{inf} – 141 (22%) and Adj+V_{inf} – 4 (0,6%). Constructions that reflect the SVO word order are less numerous and consist of V_{inf}+O, which is used 80 times (12,4%), V_{inf}+A – 27 (4%) and finally, the V_{inf}+Adj – 4 times (0,6%). The examples confirm that in the Middle English texts of the 12-15th centuries the reversed SOV order within AICs prevailed. The proportion of SOV and SVO orders is referred to as 323 (74%) and 111 (26%).

In the SOV constructions the pragmatic aspect seems rather acceptable because in conditions of significant divergence of syntactic models of oral and written speech the rhetorical means were more powerful than logico-grammatical means [Буніятова: 141]. The initial position of adverbial, adjectival or nominal elements is regarded as marked and it is the initial position that carries the logical stress. The adverbial constituents usually occur after the verb but in Middle English it was quite frequent to use not just adverbs in the initial position but entire phrases or clauses.

In the examples taken from G. Chaucer, it is seen how the poet vigorously took advantage of the flexibility of standard word order (SVO or SVA) and changed it to achieve a certain rhetorical effect (ASV): *out of the chambre he wente* [Chaucer: 390] or another: *And gladly wolde he lerne and gladly teche* [Chaucer: 310] – “*And gladly would he learn and gladly teach*”. Such inversion is a stylistic device and aims at emphasising certain important elements in a sentence. It is considered that the OV pattern is a dominant one, and it is characterized by a greater degree of usage. However, it does not mean at all that this word order was obligatory or fundamental for the AIC.

Any grammatical change of word order in a sentence gives a marked pattern. Such changes are not free as they perform certain functions. Marked structures have certain meanings and are opposed to unmarked (or neutral) structures. Unmarked models have neither additional connotations, nor emotional colouring. In case a speaker wants to express his emotions, he uses a marked sentence pattern, which can be found in poetry or elevated prose style. Consequently, the statement about the marked word order is considered to be appropriate for the analysed Middle English texts the majority of which were mainly poetical texts, and this feature makes them very interesting and special in terms of word order variability.

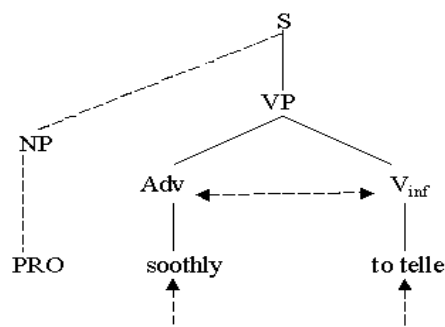
The expressiveness of the absolute constructions is achieved not only by means of a careful selection of words but also by means of their certain emphatic arrangement (or topicalization). Hence any sentence or AIC with the identical communicative meaning can be presented in two different ways, which will differ in degree of their force of utterance, as different emphatic word orders possess different level of expression. This is illustrated in G. Chaucer's *Canterbury Tales*:

So wel they lovede, as olde bookes sayn, | That whan that oon was deed, soothly to telle, | His felawe wente and soughte hym down in helle, – | But of that story list me nat to write [Chaucer, 340] – “*So well each loved the other, old books say, | That when one died, the truth to tell, | The other went and sought him down in Hell; | But of that tale I have no wish to write*”.

In the construction *soothly to telle* (A+ V_{inf}) the adverb topicalization is observed. The adverb *soothly* is placed before verb phrase expressed by the infinitive *to telle*. According to the laws of grammatical constituents, the adverbial complement is restricted in its position according to which it is frequently used after that constituent to which it belongs. The given AIC is demonstrated by means of labelled bracketing (a) and by means of a tree-diagram (b) below.

(a) [S[NP[PRO]][VP[AP_A *soothly*][VP' [_{V_{inf}} *to telle*]]]]]

b)

When the adverbial constituent occupies the initial position, the AIC becomes marked and hence acquires special connotations of emotiveness and expressiveness.

The structure of the **extended types** is rather diverse and that is why the notion of “stereotypy” is not to be applied when describing them (see *Table 2*). The extended absolute constructions are more voluminous because they consist of several elements and hence they are more informative than the non-extended ones. In these AICs the infinitive can be found in the following three positions: initial, medial, and final. Therefore, the object (VOO), adverbial (VAA, AVA), object-adverbial (VOA, VAO, AVO, OVA, AOV, and OAV) and object-adjectival (VAdjO, AdjVO and AdjOV) subtypes of AICs are distinguished. The object-adverbial and object-adjectival subtypes are of combined complementation, which means that they are quite variable, both structurally and semantically. Constructions (1-5)

demonstrate word order with the infinitive in the initial position, while (6-9) – the medial and (10-12) – the final position.

Table 2.

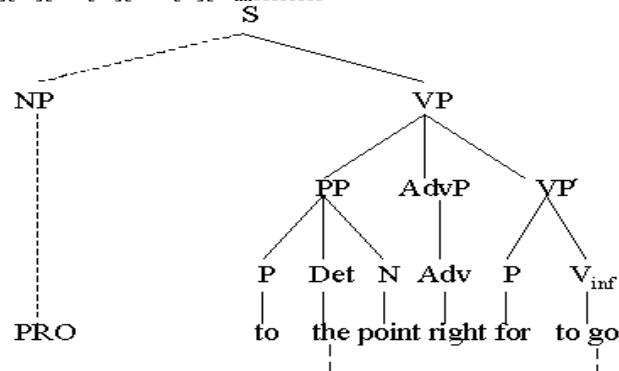
The position of the infinitive in the extended types of AIC in Middle English

Types	Examples
1. V _{inf} +O+A	<i>To telle yow al the descripcioun</i> [Chaucer: 77] – “to tell you all the description”
2. V _{inf} +O+A	<i>To speken of a servant properly</i> [Chaucer: 102] – “to speak of a servant properly”
3. V _{inf} +A+O	<i>To speak more of the name</i> [Langland: 235] – “to speak more of the name”
4. V _{inf} +A+A	<i>To speken short and pleyn</i> [Chaucer: 32] – “to speak shortly and plainly”
5. V _{inf} +Adj+O	<i>To be plain to yowe</i> [Paston: 480] – “to be plain to you”
6. A+V _{inf} +A	<i>Shortly for to tellen at o word</i> [Chaucer: 259] – “to tell it shortly at a word”
7. A+V _{inf} +O	<i>For shortly for to tellen at o word</i> [Chaucer: 135] – “to tell shortly in one word”
8. O+V _{inf} +A	<i>Soothe forto telle platly</i> [Gower: 8180] – “to tell the truth plainly”
9. Adj+V _{inf} +O	<i>The yemer to tellen trouthe</i> [Merlin: 270] – “to tell the sad truth”
10. A+O+V _{inf}	<i>Shortly of this matiere forto pace</i> [Chaucer: 128] – “to pace this matter shortly”
11. O+A+V _{inf}	<i>To the poynt right for to go</i> [Visser: 1051] – “to get right to the point”
12. Adj+O+V _{inf}	<i>Schort tale forto telle</i> [Gower: 55358] – “to tell a short tale”

The above-mentioned examples show that the infinitive occurs in three positions; nevertheless, SVO pattern is more typical of the extended AICs, where the infinitive is likely to occupy the initial position, which is regarded as unmarked word order. The constructions with the infinitive in the initial position belong to the dominant subtype as their constituents are better organized, their stylistic colouring is comparatively more neutral, and they are more frequently used in Middle English texts (i.e. 110 times, which constitutes 74%). On the contrary, models with the infinitive in the medial and final positions appear 20 times (14%) and 18 (12%) correspondingly. In general, the extended types have more possibilities in organizing their constituents. Topicalization is observed when the adjectival or any other adverbial or nominal element opens AIC. This process takes place in two cases: (a) when the infinitive is situated in the medial position, or (b) when the infinitive is in the final position in AIC. For example,

ME: *To the poynt right for to go* [Visser: 1051-1052] – “to get right to the point”.

[S[NP[PRO][VP[PP[P][Det][N][AP[A][VP'[P][V_{inf}]]]]]]]]

This example demonstrates topicalization on the surface structure level. In the initial position there is the prepositional phrase (PP) *to the point*, which performs the object function in AIC; the second is the adverbial phrase (AP) *right* with the infinitive *for to go* in the final. The marked word order as well as the word order of some non-extended AICs as in OV_{inf}: *Be soth to tell* [Cursor Mundi: 143] and AV_{inf}: *shortly to seye* [Chaucer: 435] not only accentuates a certain element, but it also causes a partial desemantisation of the main constituent explicated by a verbal

lexeme. Such position has quite a different purpose, namely, to emphasize the initial constituent (Adj, A, O), which stands before the infinitive. It is also important to note that SVO word order change cannot be infinite or conventional; it has to respond to the laws of the language.

To summarize the data that have been analysed so far, it can be said that during the Middle English period, the enlargement of the AIC's paradigm was recorded due to the new structural models that appeared in both of its types – extended and non-extended. The word order patterns in AICs gradually reduced to a limited number of patterns. In the non-extended types the infinitive occupies two positions: either (a) verb-initial or (b) verb-final. This type is rather stereotypical because it has a definite scheme according to which new constructions are formed. The usage of extended constructions is not as frequent as that of the non-extended ones (498 – 77,6%) for it was observed only 148 times (22,4%). In addition, the extended constructions are characterized by a greater degree of positional mobility of the infinitive, which is explained through pragmatic purposes, and can be found in three positions: (a) verb-initial, (b) verb-final and (c) verb-medial. Consequently, types with the infinitive in the initial position are regarded as more common for the Middle English language, which developed from SOV- to SVO-language.

Literature

- Andrew 1966: Andrew S.O. *Syntax and Style in Old English*. – N.Y.: Russel & Russel, 1966. – 202 p.
- Bech 1998: Bech K. *Pragmatic factors in language change: XVS and XSV clauses in Old and Middle English* // *Folia Linguistica Historica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae*. – N.Y.: Mouton de Gruyter. – 1998. – Tomus XIX/1-2. – P. 79-102.
- Beowulf 2000: *Beowulf. A New Verse Translation* / by S. Heaney. – N.Y.; L.: W. W. Norton&Co., 2000. – 213 p.
- Chaucer 1992: Chaucer G. *Canterbury Tales* / Ed. by A. C. Cawley. – L.: Campbell, 1992. – 612 p.
- Chomsky 1993: Chomsky N. *Lectures on Government and Binding*. – 7th ed. – Berlin; N.Y.: Mouton de Gruyter, 1993. – 346 p.
- Cursor Mundi 1893: *Cursor Mundi (The Cursor o the World)* / Ed. by R. Morris. – L.: Oxford University Press, 1893. – 620 p.
- Danchev 1991: Danchev A. *Language change typology and some aspects of the SVO development in English*. In: *Historical English Syntax* / Ed. by D. Kastovsky. – Berlin; N.Y.: Mouton de Gruyter, 1991. – P. 103-124.
- Gower 1993: Gower J. *Confessio Amantis* / University of Virginia Library Electronic Text Center // <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/GowConf.html>
- Harris 2008: Harris A.C. *On the Explanation of Typologically Unusual Structures*. In: *Linguistic Universals and Language Change* / Ed. by J. Good. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 54-76.
- Hladký 1998: Hladký J. *An Old English, Middle English and Early-New English Reader*. – Brno: Masarykova universita, 1998. – 286 p.
- Horobin 2002: Horobin S., Smith J. *An Introduction to Middle English*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002. – 182 p.
- Kiparsky 2008: Kiparsky P. *Universal Constraint Change; Change Results in Typological Generalizations*. In: *Linguistic Universals and Language Change* / Ed. by J. Good. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 23-53.
- Kroch 2000: Kroch A., Taylor A. *Verb-Object order in Early Middle English*. In: *Diachronic Syntax. Models and Mechanisms*. – N.Y.: Oxford University Press, 2000. – P. 49-57.
- Langland 2001: Langland W. *Piers Plowman with Sir Gawain and the Green Knight, Pearl and Sir Orfeo* (anon.) / Ed. by J. R. Tolkien. – L.: Campbell, 2001. – 459 p.
- Merlin 1989: *Merlin, or the Early History of King Arthur* / Ed. by H. B. Wheatley. – Ann Arbor: University of Michigan Press // www.hti.umich.edu/egl/c/cme/cme-dx?type=header&udno=Merlin
- Paston 1993: *Paston letters and papers of the fifteenth century*. – University of Virginia Library Electronic Text Center // <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/PasLett.html>
- Roberts 2007: Roberts I. *Diachronic Syntax*. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 508 p.
- Play 1993: *The Play of the Doctors*. In: *Towneley Plays* / University of Virginia Library Electronic Text Center // <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/AnoTown.html> – P. 186-194.
- Visser 1966: Visser F.Th. *An Historical Syntax of the English Language*. – Leiden: E. J. Brill, 1966. – Part II: *Syntactic Units with One Verb*. – 1305 p.
- Буніятова 2003: Буніятова І.Р. *Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV-XIIIст.)*. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2003. – 327 с.
- Леманн 1988: Леманн В.П. *Протоиндоевропейский синтаксис* // *Новое в зарубежной лингвистике*. – Вып. XXI: *Новое в индоевропейистике*. – М.: Прогресс, 1988. – С. 315-408.
- Распопов 1962: Распопов И.П. *Вариативность синтаксических конструкций и коммуникативных единиц языка* // *Филологические науки*. – 1962. – №4. – С. 198-202.

The present article deals with the research of marked and unmarked word order functioning in the extended and non-extended structural types and models of the absolute infinitive construction in the Middle English language (12-

15th centuries). In this regard the coexistence of various word order patterns in Old English as well as the fixing of SVO word order in the Middle English simple sentence are analysed.

Key words: absolute infinitive construction (AIC), marked and unmarked word order, structural types and models, non-extended and extended AIC.

Надійшла до редакції 20 жовтня 2008 року.

Адінцева Юлія

ББК Ш12*22
УДК 81'367

ПРОБЛЕМА ОПИСОВОГО ПРЕДИКАТА В КЛАСИЧНІЙ ФРАНЦУЗЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті подано аналіз досліджень, що присвячені вивченню дієслівно-іменних предикатів у французькій мові, узагальнено відомості про їхню структуру, мовне значення та функції.

Ключові слова: описовий предикат, структура, дієслівний компонент, іменний компонент.

Французька мова, як і багато інших мов, має велику кількість сполучень дієслова та іменника (V+N) на позначення дії (стану, вияву ознаки, відношення до чого- або кого-небудь).

На морфологічному рівні подібні утворення не можуть постати цілісними, оскільки репрезентують різні частиномовні виміри (кожне слово характеризується власним інвентарем реалізації частиномовної семантики), що виступають єдиним цілим тільки на синтаксичному рівні. При цьому констатація дієслівно-іменного складу подібних структур коректна лише щодо їхнього вияву на морфологічному рівні, а на синтаксичному рівні вони еквівалентні дієслову (*вести бесіду* → *бесідувати*, *проводити агітацію* → *агітувати* і под.).

В українській мові ці одиниці мають назву дієслівно-іменний описовий предикат, мовний статус цих структур остаточно не визначений, що і зумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Метою статті є аналіз досліджень, що присвячені вивченню дієслівно-іменних предикатів у французькій мові й узагальненню відомостей про їхню структуру, мовне значення та функції.

Велику кількість досліджень, що присвячені вивченню описових предикатів, можна пояснити різноманітністю підходів до виділення самого предмета дослідження і визначення його місця в системі мови, що призводить до появи різних термінів на позначення досліджуваних одиниць.

Загалом виділяється чотири основні підходи до визначення мовного статусу аналізованих сполучень: фразеологічний (Ш. Баллі та ін.), граматичний (Н.С. Дмитрієва, З.Н. Левіт та ін.), синтаксичний (В.Г. Гак, П.А. Лекант, О.Н. Скворцова та ін.) та перехідний (А.Н. Степанова, Г.В. Макович та ін.).

У французькій мові на позначення сполучень типу *avoir fait, faire date, prendre congé* звичайно використовують термін “locutions verbales” ‘дієслівні вислови’ [Brunot 1965: 220].

Аналізовані сполучення також називають *locution* ‘вислів’, *unité syntagmatique verbale* ‘дієслівна синтагматична єдність’, *groupes figés* ‘сталі групи слів’, *complexe verbal* ‘дієслівний комплекс’ [Björkman 1978: 8-9].

Ж. Дамурет та Е. Пішон ввели в науковий обіг термін *coalescence* ‘сполучення’. Вчені запропонували семантичну інтерпретацію тісного зв’язку ‘union intime’ між компонентами сполучення, при цьому відзначили семантичне злиття ‘la fusion sémiématique’ компонентів та згасання ‘l’etouffement’ значення дієслова (розгляд за: [Björkman 1978: 8]).

Концепція Дамурета та Пісона отримала подальший розвиток у працях А. Блінкенберга [Blinkenberg 1960] та С. Бйоркмана [Björkman 1978]. А. Блінкенберг розглядав описові предикати ‘coalescence’ у французькій мові у зв’язку із явищем транзитивності (перехідність визначається як семантична неповнота – *incomplétude*) [Blinkenberg 1960: 12, 81-82].

С. Бйоркман зазначає, що “типове” ‘сполучення’ складається із дієслова загального значення та абстрактного іменника. Ці два елементи в семантичному плані створюють нову одиницю, де іменник несе семантичне навантаження, тоді як дієслово домінує синтаксично [Björkman 1978: 37].

На думку Р.-Л. Вагнера та Ж. Піншон, дієслівні вислови «виражають одне поняття так само, як просте дієслово, та являють собою “лексичні одиниці”» [Wagner, Pinchon 1968: 458].

Ш. Баллі розглядав ОП серед фразеологічних одиниць перехідного типу між фразеологічною групою та фразеологічною єдністю. Критерієм розмежування таких сполучень та фразеологічних єдностей Ш. Баллі вважав наявність/відсутність артикля при іменному компоненті. Фразеологічні одиниці звичайно вживаються без артикля, сполучення перехідного типу – з артиклем. Сполучення перехідного типу можуть поширюватися (пор.: *on a une habitude de faire une chose* ‘ми маємо звичку робити щось’; *on a une habitude bonne ou mauvaise, inveteree, ancienne* ‘ми маємо добру або погану, застарілу, давню і под. звичку’), припускають зміну порядку слів

[Bally 1965: 72]. З фразеологічною одиницею *avoir coutume* 'мати звичай' такі перетворення неможливі. Тому як більш або менш вільні Ш. Баллі розглядає сполучення *recueillir des informations* 'збирати відомості'; *jeter un coup d'oeuil* 'кинути погляд'; *faire un tour* 'здійснити прогулянку'; *jouer un tour à qn* 'зіграти жарт з ким-небудь'. До фразеологічних єдностей він відносить вислови *avoir peur* 'лякатися', *avoir faim* 'відчувати голод', *perdre connaissance* 'втратити свідомість'; *tenir tête* 'чинити опір' і под. [Bally 1965: 72].

За *Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage*, маємо таке визначення "вислову" – «це група слів (іменна, дієслівна, прислівникова), своєрідний синтаксис якої надає цій групі характеру стійкого вислову і відповідає цільнооформленим словам. Таким чином *faire grâce* 'помилувати, простити' – це дієслівний вислів, що співвідноситься з *gracier* 'милувати'» [Dictionnaire 1994: 289].

Погляди лінгвістів на функцію ОП у мовній системі є різними. Так, на думку П. Гіро, вислови являють собою мовні утворення, що не вкладаються в систему мови й існують на периферії цієї системи [Guiraud 1961: 7]. Б. Грюні зазначає: "... вислів не має лінгвістичного визначення. Він витлумачується іншим шляхом (зокрема за допомогою сучасної наукової психології) і його особливі лінгвістичні характеристики є наслідком його визначених якостей" [Grunig 1996: 17].

Р. Мартен дотримується такого погляду: "... вислів – це стала синтагма, що займає позицію з одного боку слова, а з іншого – сталої фрази" [Martin 1997: 292]. Він пояснює те, що характеризує прототипні вислови, коментуючи три характерні ознаки аналізованих одиниць: вибіркові обмеження, нерозкладність змісту, інтенціональне значення (протиставлене референтному значенню).

Основоположник романського мовознавства Фридрих Діц, досліджуючи аналітичні лексеми в розділі "Словотвір", відносить ці утворення до словоскладання. Як приклади таких одиниць він наводить дієслова *avoir pitié*, *demander pardon*, *faire signe*, *mettre fin*, *prendre garde* і под. [Diez 1882: 737, 741-742, 755-759].

У романському мовознавстві вживано термін "аналітичне словотворення", тому дієслівний компонент *faire* "робити" у французькій мові розглядають як "словотворчий дієслівний суфікс" [Левит 1979: 126]. На нашу думку, дієслівний компонент описового предиката – це саме слово, а не афікс. На користь цього твердження слугує те, що синсемантичне дієслово зберігає архісему "дії" або "стану" і надає всьому сполученню характеристик дієслова.

Для Ф. Брюно дієслівне сполучення – це "справжнє складне слово" [Brunot 1965: 221]. На думку Д. Гаатона, дієслівне сполучення – не складне слово, бо кожен складовий компонент, за рідкісним винятком, має здатність виступати в інших контекстах, і еквівалентність слову є тільки функційною [Gaaton 1981: 49].

Сполучення дієслівного та іменного компонентів не функціонує в реченні як синтаксичний блок, тобто справді дорівнює слову, тому що дозволяє різні включення елементів між своїми складовими компонентами: *prends en soin*, *mettez-y fin*, *avez-vous faim* [Gaaton 1981: 56].

Еквівалентність описового предиката слову виступає диференційною ознакою описового предиката. На погляд Д. Гаатона, дієслівний вислів – це нечленована конструкція (і це її відрізняє від дієслівної синтагми, вільної конструкції), що наближається до цілісного дієслова, еквівалентом якого вона є *prendre fin = finir* [Gaaton 1981: 50].

А. Ломбар вважав, що форми VN демонструють наявність нового синтезу і зливаються з морфологічною системою [Lombar 1930: 222], звідси термін "аналітичне дієслово".

В.Г. Гак розглядає дієслівно-іменні предикати як "аналітичний дієслівний присудок, що складається з напівслужбового дієслова та віддієслівного іменника" [Гак 1983: 187].

У лексичному плані можна говорити про взаємозамінність між простим дієсловом та дієслівно-іменним предикатом, проте повної синонімії не існує. С. Бйоркман зазначає, що навіть такі пари як *connaître* 'знати' / *avoir connaissance* 'знати', *figurer* 'мати вигляд' / *faire figure* 'мати вигляд', *témoigner* 'свідчити' / *porter témoignage* 'свідчити' різняться за структурою, змістом та функцією [Björkman 1978: 9].

Л. Гільбер зазначає, що функція ОП є доповнювальною, разом із простими дієсловами описові предикати "доповнюють гамму моделей вербалізації" [Guilbert 1975: 264]. Р.-Л. Вагнер говорить про "компенсувальну функцію" ОП, з огляду на відносно меншу кількість у мові дієслівних категорій у порівнянні з іменними [Цитується за Guilbert 1975: 265].

А. Реї так визначає аналізовані одиниці: "функційна одиниця довша за графічне слово, що будується за мовними законами як стійка форма і підкоряється синтаксичним правилам так, що бере на себе доповнювальну функцію" [Rey 1993: VI].

С. Бйоркман зазначає, що аналізовані конструкції належать мові, а не мовленню [Björkman 1978: 9].

У термінології відбивається тісний зв'язок між компонентами ОП *indissociables* 'неподільні' [Björkman 1978: 7]; *inseparables* 'нероздільні' [Brunot 1965: 221] і под., до того ж багато лінгвістів зазначає, що ОП – це стійке сполучення.

Визначення стійкого виразу залежить інколи від синтаксичної стійкості, а інколи від стійкості семантичної. Г. Грос розрізняє ці два типи стійкості таким чином: "Послідовність (слів) є стійкою з синтаксичного погляду, коли вона заперечує всі комбінаторні або трансформаційні можливості ... Вона є стійкою з семантичного погляду, коли зміст виступає непрозорим або не складається зі змісту конститuentів" [Gross 1996: 154]. А. Блінкенберг відзначив, що вислови типу *avoir besoin (de)* 'мати потребу (в), потребувати',

не є сталими *'figés'* через те, що вони припускають включення до свого складу прикметників: *avoir le plus pressant besoin* 'мати настійну потребу', та перестановку компонентів: *le besoin qu'il avait toujours eu de* 'потребу, яку він завжди відчував' [Blinkenberg 1960: 12, 81-82].

Все ж таки, дєслівно-іменні предикати характеризуються семантичною та синтаксичною нерозкладністю. Синтаксична нерозкладність виражається в тому, що на синтаксичному рівні дєслівно-іменний предикат відрізняється від простого дєслівного присудка тільки кількісно, дєслівний компонент ОП піддається всім дєслівним формальним перетворенням (особа, число, час, спосіб). І на семантичному рівні дєслівно-іменний предикат є нерозкладною одиницею [Guiraud 1967: 6], бо загальне значення дєслівно-іменного предиката не є сумою значень його складових компонентів. Семантична нерозкладність підтверджується існуванням досить численних рядів: при одному дєслівному компоненті кілька іменних, напр. *avoir faim, soif, sommeil, peur, mal* і под. або при одному іменному компоненті кілька дєслівних: *avoir, prendre, faire peur; avoir, prendre, faire plaisir*, де заміна дєслівного компонента відповідає протиставленню значення, що демонструє семантичне навантаження дєслівного компонента.

Ми погоджуємося з Д. Гаатоном, що не існує суворих критеріїв, які дозволяють згрупувати велику кількість мовних одиниць, які традиційно мають назву дєслівні вислови [Gaaton 1981: 71].

С. Бйоркман пропонує тести заміни для виділення ОП на формальному рівні: 1) наявність нульового артикля, 2) відсутність прийменника **de** при запереченні; 3) неможливість зміни числа іменного компонента; 4) неможливість заміни іменного компонента займенником; 5) неможливість наявності більше одного іменного компонента; 6) неможливість синтаксичного поширення за допомогою підрядного означального речення; 7) неможливість поширення іменного компонента означенням; 8) неможливість інверсії; 9) неможливість трансформації у пасивну конструкцію; 10) неможливість "зовнішньої" прямої транзитивності (неможливість мати прямий додаток) [Björkman 1978: 39]. Більшість таких трансформацій спрямована на з'ясування ступеня граматичної самостійності іменного компонента описового предиката. З.Н. Левіт зазначає: "якщо у результаті подібних трансформацій вихідний зміст порушується або отримуємо сполучення, що не співвідноситься із вихідним членом, то це словосполучення слід вважати ОП; якщо ж трансформація не змінює вихідний зміст, то цю одиницю слід віднести до вільного словосполучення" [Левіт 1968: 205].

Щодо структури описових предикатів погляди дослідників розходяться. Так, одні вчені обмежують аналізовані одиниці типом V+N – "дєслово + іменник без детермінатива", а інші – включають до описових конструкцій, утворення з різними детермінативами V+dét.+N "дєслово + детермінатив + іменник". Під детермінативом ми розуміємо лінгвістичний показник при іменнику, що виражає граматичне значення означеності (артикль, присвійний займенник тощо).

Л. Гільбер бачить у відсутності артикля ознаку сталості, але не вирішальний критерій [Guilbert 1975: 262]. Ж. Гугенем вважає відсутність детермінатива обов'язковим критерієм віднесення одиниці до описових предикатів [Gougenheim 1962: 133]. Він наголошує, що вислів *prendre la fuite* 'вдатися до втечі' не є описовим предикатом. Проте багато лінгвістів відносять до аналізованих одиниць велику кількість сполучень з детермінативами, у яких наявна семантична та/або синтаксична зв'язаність: *prendre la fuite* 'вдатися до втечі' – *fuir* 'втекти', *prendre son parti* 'примиритися' – *se résigner* 'примиритися', *faire la guerre* 'вести війну' – *guerroyer* 'воювати' [Gaaton 1981: 58]. Л. Гільбер зазначає, що в цих випадках детермінативи є типово сталими [Guilbert 1975: 262], тобто вони не можуть взаємозамінюватися з іншими детермінативами, бо ця заміна зруйнує значення описового предиката.

О.М. Скворцова, розглядаючи аналітичні форми присудка, проводить розмежування між "аналітичними дєслівними словами" (*avoir peur* 'мати страх, боятися', *avoir faim* 'бути голодним', *prendre fin* 'закінчуватися') та "аналітичними дєслівними сполученнями" (*prendre la fuite* 'вдатися до втечі', *faire son entrée* 'увійти', *faire un sourire* 'посміхнутися'), причому останні розглядаються як найважливіші форми аналітичного присудка у французькій мові [Скворцова 1952: 7].

Функція артикля в описових предикатах не є однорідною. Використання чи невикористання артикля може розмежовувати аналітичну одиницю та вільне словосполучення (*prendre racine* 'пустити коріння' – *prendre la racine* 'взяти корінь'), різні аналітичні одиниці (*tenir tête* 'чинити опір' – *tenir la tête* 'тримати голову'), аспектуальні варіанти аналітичних одиниць (*faire signe* 'зробити знак' – *faire un signe* 'кивнути' – *faire des signes* 'кивати'), семантичні варіанти (*faire mal* 'боліти (про частину тіла)' – *faire du mal* 'спричинити біль' – *faire le mal* 'робити шкоду') [Левіт 1968: 376].

Паралельно з відсутністю детермінатива констатовано відсутність прийменника **de** при запереченні прямого додатка (*avoir faim – n'avoir pas faim*).

М. Шампань Деб'єн та М. Сімон виділяють чотири групи дєслівних висловів: 1) дєслівні сполучення, що припускають включення всіх типів детермінативів, без зміни значення (іменний компонент має тільки конкретне значення, і зміни значення неможливі *avoir tort, faire signe, faire erreur, prendre soin*); 2) дєслівні сполучення, що не припускають включення жодних детермінативів (іменний компонент – абстрактний іменник, який не може мати конкретного значення *avoir horreur, porter secours, prendre garde, rendre visite*); 3) дєслівні сполучення, що зазнають зміни значення при включенні детермінативів (іменний компонент – іменник, що має конкретне і абстрактне значення *demander pardon, avoir sommeil, faire bruit*); 4) дєслівні сполучення, що

припускають включення певних детермінативів (вибір детермінатива залежить від природи іменного та дієслівного компонентів *avoir confiance, avoir pitié, avoir besoin*) [Champagne Desbiens, Simon 2003: 47].

Деякі вчені вбачають у відсутності детермінатива прямий наслідок неозначеності іменного компонента описового предиката, неповний статус іменника. На думку Ж. Дюбуа, “відсутність артикля ліквідує існування іменної синтагми”, що і забезпечує синтаксичну нерозкладність [Dubois 1965: 150]. Цей погляд підтримує С. Бйоркман: “іменний компонент без артикля позбавлений основи своєї синтаксичної незалежності” [Björkman 1978: 39]. Втрата артикля пов’язується вченим з ознакою “абстрактний” на семантичному рівні, виявляється, в свою чергу, у відсутності різниці між однією та множиною [Björkman 1978: 39]. Інші вчені не надають цьому факту значення, часто мотивуючи це наявністю закріплених детермінативів в усіх різновидах описових предикатів [Gaaton 1981: 59].

Іменний компонент описового предиката найчастіше має форму однини, рідше – множини. Відсутність даної парадигми також може пояснюватися неповним номінальним статусом іменного компонента. Для передачі однократності дії використовується модель “дієслово + іменник в однині з неозначеним артиклем”: *jeter un regard* ‘кинути погляд’, *pousser un cri* ‘крикнути’. А ітеративність дії у французькій мові виражається за допомогою структурного типу “дієслово + іменник в множині з неозначеним артиклем”: *donner des conseils* ‘давати поради’, *donner des explications* ‘давати пояснення’, *faire des réflexions* ‘міркувати’, *prendre des décisions* ‘приймати рішення’ і под.

Неможливість заміни іменного компонента займенником *le* ‘його’, *la* ‘її’, *les* ‘їх’ або *en* ‘їх’, без зміни вихідного змісту, також виступає однією з диференційних якостей ОП. С. Бйоркман зазначає, що тільки розмовний стиль мови дозволяє подібні заміни, і наводить такий приклад: *Georges Pompidou devait garder confiance pour que les autres ne la perdent pas* ‘Жорж Помпідю повинен зберігати віру для того, щоб інші її не втратили’ [Björkman 1978: 40].

С. Бйоркман відзначив роль атрибутивних компонентів у формуванні зворотів. Прикметники і прислівники, за його спостереженнями, вносять додаткові смислові відтінки в дієслівно-іменні сполучення або змінюють їхню семантику [Björkman 1978: 52]. Прикметник у цій функції наближається до прислівника (позначається характеристика дії) (*prendre part active* ‘брати активну участь’ – *participer activement* ‘активно брати участь’), але формально він залежить від субстантивного компонента, що зберігає певні валентні якості повноцінного іменника, функція ж узгодженого означення виступає у модифікованому вигляді [Левит 1968: 383].

Велика кількість описових предикатів французької мови дозволяє включення прикметника або іншого поширювача структури, і це поширення веде за собою включення артикля: *avoir faim* ‘відчувати голод’ – *avoir une faim terrible* ‘відчувати жахливий голод’.

Існування кількох іменних компонентів при одному дієслові, на думку Д. Гаатона, можливе за умови, що іменники входять до описового предиката ідентичної структури: *Nous avons faim et soif* ‘Ми хочемо їсти та пити’; *Il me fait à la fois peur et pitié* ‘Він одночасно викликає у мене страх і жалість’. Яскравим прикладом зв’язаності ОП є наступне речення: *J’ai perdu patience et j’ai perdu mon enthousiasme* ‘Я втратив терпіння та ентузіазм’ [Gaaton 1981: 64].

Іменний компонент ОП займає позицію прямого додатка, тому “зовнішня” пряма транзитивність є неможливою. С. Бйоркман зазначає, що трансформація ОП у пасивну форму принципово не можлива, і пасивні конструкції з ОП є не частими, частіше це конструкції з дієсловами *donner* ‘давати’, *faire* ‘робити’ [Björkman 1978: 42-43].

Всі обмеження для іменного компонента (нульовий артикль, неповна парадигма числа, обмеження при поширенні) призвели до того, що такий іменник називають “несправжнім” [Gaaton 1981: 57].

Отже, описовий дієслівно-іменний предикат це семантично нечленована, синтаксично неподільна одиниця мови, що складається із дієслівного компонента, що домінує синтаксично, та іменного, який є семантичним центром сполучення. Взагалі описовий предикат за своєю природою – дуже суперечлива мовна одиниця, бо являє собою за формою – словосполучення, за функцією – слово, за відношеннями між компонентами – аналітичну конструкцію. Описові предикати французької мови, що мають у складі детермінатив, відрізняються від конструкцій з нульовим артиклем ступенем зв’язаності компонентів і є менш лексикалізованими. ОП виконують у мові доповнювальну функцію і розширюють вербальні можливості мовців у вираженні думки. Не існує суворих критеріїв, що дозволяють згрупувати всі описові предикати, набір критеріїв залежить від підходу автора. Основними диференційними ознаками ОП є: семантична та синтаксична зв’язаність, функційна еквівалентність дієслову.

Література

Гак 1983: Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1983. – 290 с.

Гак 1965: Гак В.Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса // Аналитические конструкции в языках различных типов. М., 1965. – С. 129 – 142.

- Левит 1968: Левит З.Н. К проблеме аналитического слова в современном французском языке. – Минск, 1968. – 445 с.
- Скворцова 1952: Скворцова О.Н. Аналитические построения глагольного сказуемого в современном французском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. н. – М., 1952. – 17 с.
- Bally 1965: Bally Ch. Linguistique générale et linguistique française. 4e éd., Francke, Berne, 1965. – 416 p.
- Björkman 1978: Björkman S. Le avoir besoin. Étude sur la coalescence verbo-nominale en français. – Uppsala, 1978. – 252 p.
- Blinkenberg 1960: Blinkenberg A. Le problème de la transitivité en français moderne. Essai syntactico-sémantique, Kobenhavn, Munksgaard, 1960. – 366 p.
- Brunot 1965: Brunot F. La Pensée et la Langue. 3e éd., Paris: Masson, 1965. – 982 p.
- Champagne Desbiens, Simon 2003: Champagne Desbiens M. and Simon M. Déterminants et locutions verbales. Manuscript, 2003 // www.er.uqam.ca/nobel/scilang/cesla02/mara_margue.pdf.
- Diez 1882: Diez F. Grammatik des romanischen Sprachen. Fünfte Auflage. Bonn, 1882. – P. 737, 741-742, 755-759
- Dubois 1965: Dubois J. Grammaire structurale du français: nom et pronom, Paris, 1965 – 192 p.
- Dictionnaire 1994: Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage. – Paris: Larousse, 1994 – 514 p.
- Gaatone 1981: Gaatone D. Les "locutions verbales": Pour quoi faire? // Revue Romane, 1981. – № 16-1/2. – P. 49-73.
- Gougenheim 1962: Gougenheim G. Système grammatical de la langue française. Paris: Ed. D'Artrey, 1962 – 373 p.
- Gross 1997: Gross G. Du bon usage de la notion de locution. La locution entre langue et usage. – Fontenay-Saint-Cloud: Coll. Langages ENS Editions, 1997 – P. 201-223.
- Grunig 1996: Grunig B.-N. Préface // Martins-Baltar M. La locution entre langue et usages. – Fontenay Saint-Cloud: ENS Éditions, 1996. – P. 13-17
- Guilbert 1975: Guilbert L. La créativité lexicale, Paris, Larousse, 1975. – 285 p.
- Guiraud 1961: Guiraud P. Les locutions françaises. – Paris: PUF, 1961. – 122 p.
- Rey 1993: Rey A. Locution // Dictionnaire des expressions et locutions. Dictionnaires Le Robert, Paris, 1993.
- Lombard 1930: Lombard A. Les constructions nominales dans le français moderne. Uppsala, 1930. – 295 p.
- Martin 1997: Sur les facteurs du figement lexical // Martins-Baltar M. La locution entre langue et usages. – Fontenay Saint-Cloud: ENS Éditions, 1997. – P. 291-305.
- Wagner, Pinchon 1968: Wagner R.L., Pinchon J. Grammaire du français classique et moderne, 2-ième éd., Paris, 1968. – 648 p.

The analysis of researches, which are devoted the study of verbal-nominal predicates in French and generalization of information about their structure, linguistic value and functions, is given in the article.

Keywords: descriptive predicate, structure, verbal component, nominal component.

Надійшла до редакції 31 березня 2009 року.

Катерина Виноградова, Ганна Ситар

ББК Ш12=411.2*221+Ш12=411.4*221

УДК 81'367 (811.161.2+811.161.1)

ТИПОЛОГІЯ МОДЕЛЕЙ МОДАЛЬНИХ МОДИФІКАЦІЙ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ. СТАТТЯ 2: ІМПЛІЦИТНІ МОДЕЛІ

У статті розглянуто другу частину загальної типології модальних модифікацій речень в українській і російській мовах – імпліцитні моделі (з позицій зіставного аналізу). Виділено моделі речень, спільні для основних типів модальності – бажання, можливості, необхідності, та моделі, за якими побудовано модифікації одного з указаних типів.

Ключові слова: імпліцитна модель, модальність, модель речення, модифікація речення, структурна схема речення.

Пропоноване дослідження виконано в межах міжнародного проекту "Моделі слов'янських простих речень з урахуванням їх типових значень і мовленнєвих реалізацій". Головними завданнями проекту є виділення типів слов'янських простих речень і з'ясування особливостей їх реалізацій у мовленні, тобто

визначення граматичних і структурно-семантичних модифікацій, актуалізаційних та інтерпретаційних трансформацій¹ (про завдання й перспективи проекту детальніше див. [Всеволодова 2005]).

Аналіз модальних модифікацій із позицій теорії моделі речення й системи парадигм речення є актуальним і на сьогодні нерозв'язаним завданням граматики. Окремих аспектам категорії внутрішньосинтаксичної² модальності в російській мові присвячені дослідження [Слесарева 2004, 2004а, 2004б; ТФГ 1990; Федорова 2000]. З-поміж усіх модальних модифікацій імпліцитного типу на попередніх етапах нашого дослідження розглянуто речення, що передають значення необхідності [Виноградова, Ситар 2005а], усі інші типи, як і їх зіставлення в українській і російській мовах, досі не були предметом спеціальних досліджень.

Мета статті полягає у визначенні імпліцитних моделей речень як складника загальної типології модальних модифікацій речень в українській і російській мовах, що передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) виявити максимально повний список моделей модальних модифікацій імпліцитного типу в українській і російській мовах;
- 2) класифікувати виділені моделі;
- 3) порівняти моделі речень, які виражають основні семантичні різновиди модальності – необхідність, бажання, можливість;
- 4) зіставити моделі модальних модифікацій в українській і російській мовах.

Пропонований аналіз спирається на попереднє дослідження окремих типів модальних значень (необхідності, бажання, можливості) та окремих груп моделей, у результаті чого виділено такі диференційні критерії опису засобів вираження різних типів внутрішньосинтаксичної модальності в українській і російській мовах: наявність / відсутність спеціальних лексем, тобто експліцитність / імпліцитність вираження модальності, синтаксично незмінений / змінений суб'єкт, частиномовна належність модального компонента, частиномовний статус залежного від модального компонента та ін. (детальніше див. [Виноградова, Ситар 2005а; Виноградова, Ситар 2005б; Виноградова, Ситар 2006; Виноградова, Ситар 2007 та ін.]). Наведені параметри дають змогу репрезентувати систему цих засобів у вигляді дихотомії:

1. Моделі речень з експліцитним модальним компонентом.

1.1. Моделі із синтаксично незмінним суб'єктом.

1.1.1. Моделі з дієслівним модальним компонентом.

1.1.1.1. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує інфінітив.

1.1.1.2. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує іменну групу.

1.1.2. Моделі з недієслівним модальним компонентом.

1.1.2.1. Моделі з іменним модальним компонентом.

1.1.2.1.1. Моделі з модальним компонентом-іменником.

1.1.2.1.1.1. У складі описових предикатів.

1.1.2.1.1.1.1. Речення, у яких модальний іменник приєднує інфінітив.

1.1.2.1.1.1.2. Речення, у яких модальний іменник приєднує іменну групу.

1.1.2.1.1.2. Без описових предикатів.

1.1.2.1.2. Моделі з модальним компонентом-прикметником.

1.1.2.1.2.1. Речення, у яких модальний прикметник приєднує інфінітив.

1.1.2.1.2.2. Речення, у яких модальний прикметник приєднує іменну групу.

1.1.2.2. Моделі з неіменним (прислівниковим) модальним компонентом.

1.2. Моделі із синтаксично змінним суб'єктом.

1.2.1. Моделі з дієслівним модальним компонентом.

1.2.1.1. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує інфінітив.

1.2.1.2. Моделі, у яких модальне дієслово приєднує іменну групу.

1.2.2. Моделі з недієслівним модальним компонентом.

1.2.2.1. Моделі з іменним модальним компонентом.

1.2.2.1.1. Моделі з модальним компонентом-іменником.

1.2.2.1.1.1. У складі описових предикатів.

1.2.2.1.1.1.1. Речення, у яких модальний іменник приєднує інфінітив.

1.2.2.1.1.1.2. Речення, у яких модальний іменник приєднує іменну групу.

¹ Аналіз парадигматики простого речення ґрунтується на понятті синтаксичного поля речення [Золотова 1973; Золотова, Онипенко, Сидорова 1998], а також системи парадигм речення [Всеволодова 2000].

² Про розмежування зовнішньо- і внутрішньосинтаксичної модальностей див. працю Г.О. Золотової [Золотова 1973].

- 1.2.2.1.1.2. Без описових предикатів.
- 1.2.2.1.2. Моделі з модальним компонентом-прикметником.
- 1.2.2.2. Моделі з неіменним (прислівниковим) модальним компонентом.
- 2. Імпліцитні модальні моделі речень.
  - 2.1. Нефразеологізовані моделі:
    - 2.1.1. Моделі з часткою укр. **би (б)** / рос. **бы**.
      - 2.1.1.1. Моделі з еліпсисом модального і/або основного дієслова.
        - 2.1.1.1.1. Моделі із синтаксично незміненим суб'єктом.
        - 2.1.1.1.2. Моделі із синтаксично зміненим суб'єктом.
      - 2.1.1.2. Моделі без еліпсиса.
    - 2.1.2. Моделі без частки укр. **би (б)**, рос. **бы**.
      - 2.1.2.1. Із синтаксично незміненим суб'єктом.
        - 2.1.2.1.1. Моделі з імперативом.
        - 2.1.2.1.2. Моделі без імператива.
      - 2.1.2.2. Із синтаксично зміненим суб'єктом.
  - 2.2. Фразеологізовані моделі:
    - 2.2.1. З фінітною формою дієслова.
    - 2.2.2. З інфінітивом.

Першу частину запропонованої класифікації – експліцитні модальні моделі речень проаналізовано в першій статті цього циклу [Виноградова, Ситар 2009]. У цій розвідці розглянемо імпліцитні моделі речень.

2. Імпліцитні моделі.

2.1. Нефразеологізовані моделі.

2.1.1. Моделі з часткою укр. **би (б)** / рос. **бы**. У межах цієї групи виділяємо окремий підклас моделей з еліпсисом. Відповідно другий підклас утворюють моделі без еліпсиса.

2.1.1.1. Моделі з еліпсисом модального і/або основного дієслова: укр. *Для нас ветерани Великої Вітчизняної війни здійснили подвиг, підсумок якому – Велика Перемога. Нам залишилось зовсім неважке. Нам би зрозуміти, чому вони були такими мужніми і відданими своєму народові. Нам би оцінити здійснене ними. Нам би знати і пам'ятати їх імена (Народна трибуна. – 11.03.2004); *Мені б лише трохи цукру і м'якшорому ложечку Для вірного пиття – з чайкою і спрагою* (І. Андрющенко); рос. – *Я бы жареного с кашей, – сказал В. П. Далматов (НКРЯ³); – Мне бы открывалку, – неуверенно говорю я. – Пиво открыть...* (НКРЯ).*

Щодо групи моделей з еліпсисом хочемо відзначити кілька моментів. По-перше, з формального погляду ці моделі не мають експліцитно вираженого модального компонента, що дає змогу зарахувати їх до імпліцитних моделей. Саме імпліцитні моделі (через відсутність у них вербально вираженого модального змісту) можуть викликати значні труднощі в розумінні інофонами, які вивчають українську й російську мови, що є ще одним аргументом на користь необхідності систематизації імпліцитних засобів вираження модальності.

По-друге, еліптичні речення становлять одну з можливих реалізацій відповідних експліцитних моделей, тобто їх побудовано за структурною схемою, яка містить модальний компонент. У силу цього речення з еліпсисом утворюють зону перетину систем експліцитних та імпліцитних модальних моделей. Отже, подібні речення з'являються в нашій класифікації у двох місцях: в експліцитних моделях, де вказується на можливість еліпсиса модального компонента, і в імпліцитних моделях, до складу яких потрапляють конструкції з еліпсисом.

По-третє, у деяких випадках досить складно точно визначити, який саме компонент (модальне, основне дієслово або обидва ці компоненти) еліптовано. Пор. можливість кількох інтерпретацій речення: рос. *Я бы чаю = Я бы выпил чаю; Я бы чаю = Я бы хотел чаю; Я бы чаю = Я бы хотел выпить чаю*. З метою унаочнення в структурній схемі речення перед еліптованим компонентом ставимо знак $\ni$.

Еліптичні речення можуть бути як із синтаксично незміненим, так і з синтаксично зміненим суб'єктом.

2.1.1.1.1. Моделі із синтаксично незміненим суб'єктом (структурна схема⁴ S_1 **би/бы** $\ni V_{f\ mod}$ $\ni Inf\ N_{2/4}$): рос. *"Скучно, – говорит судьба случаю. – Я бы чаю... скучаю..."* (О. Мартынова); *Вот уж кого не ждала встретить на своей кухне, так это Ее. – Может кофе тогда? – Я бы чаю зеленого ...* (www.proza.ru). В українській мові речення, побудовані за цією структурною схемою, вживаються рідко й мають недиференційоване⁵ значення: – *Я би його за це на палю. Так сотникові віддячується за те, що його ще*

³ Приклади, позначені аббревіатурою НКРЯ, почерпнуто з Національного корпусу російської мови (www.ruscorpora.ru).

⁴ Символом S у структурній схемі позначаємо суб'єкт з метою наочної репрезентації суб'єктної синтаксими і розмежування формально тотожних моделей з різним значенням.

⁵ В імпліцитних моделях досить часто складно визначити тип реалізованого модального значення. Так, поза контекстом можливою є інтерпретація речення *Мені б на дачу* і як *Мені б треба на дачу*, і як *Мені б хотілося на дачу*. Такі моделі ми будемо вважати недиференційованими щодо вираження типу модального значення. За нашими спостереженнями, така невизначеність характерна для поєднання необхідності і бажання й майже не стосується значення можливості.

малим щенюком біля себе примістив. От дивіть! Йому нашої панночки заблаглось (А.Чайковський) (= Я би його за це посадив на палю або Я би його за це хотів посадити на палю або Його за це треба посадити б на палю) на відміну від російської мови, у якій вони реалізують значення бажання.

2.1.1.1.2. Моделі із синтаксично зміненим суб'єктом. З-поміж речень з еліпсисом і синтаксично зміненим суб'єктом виділяємо модель на позначення необхідності й недиференційовану модальну модель, у якій поєднано значення необхідності й бажання:

- необхідність (структурна схема S_3 **би/бы** $\rightarrow$ Adv_{mod} Inf): укр. – На мою думку, нам би подождати на морі, щоб нікому не лізти в очі, або ховатися десь під болгарським берегом і подождати до ночі (А.Чайковський) (=На мою думку, нам би треба подождати на морі...); рос. Нам бы только до утра прокантоваться, а там... (А.Вампилов) (= Нам бы надо только до утра прокантоваться);

- недиференційовані модальні значення виражаються за допомогою моделі S_3 **би/бы** $\rightarrow$ V_{f3mod} / Adv_{mod} Inf N_{2/4}, яка має дві реалізації:

а) з одним еліптованим компонентом – модальним дієсловом / прислівником: S_3 **би/бы** $\rightarrow$ V_{f3mod} / Adv_{mod} Inf N_{2/4}: укр. "Мені б лише внука побачити", – відмахувалася від мене Світлана. Так і сталося: через два тижні після народження малюка жінка померла (Ваше здоров'я. – 03.02-09.02.05 (№ 5 (780)); (= Мені б лише хотілося внука побачити або Мені б лише треба внука побачити); рос. Мне бы (щелкнул по фотографии) такую спасти! (А.Вампилов) (= Мне бы хотелось такую спасти); Сучков вздохнул: – Мне бы денег раздобыть на учебники... И на дрова... (НКРЯ) (= Мне бы денег надо раздобыть на учебники... И на дрова...);

б) з двома еліптованими компонентами – модальним дієсловом / прислівником та основним дієсловом у формі інфінітива: S_3 **би/бы** $\rightarrow$ Adv_{mod} / V_{f3mod} $\rightarrow$ Inf N_{2/4}: укр. «А мені б морозива в чашечці і м'яч», – мріє 8-річний Діма (Україна молода. – 08.05.2009 (№ 82)); рос. Мне бы стицу вязальную, я бы ею почесалась (НКРЯ). Такі речення, як і речення із синтаксично незміненим суб'єктом (2.1.1.1), можуть бути інтерпретовані по-різному: укр. Та в нас лише сатин, мені б щось осіннє... (В.Дрозд) (= Мені б треба щось осіннє; Мені б хотілося щось осіннє; Мені б купити щось осіннє; Мені б треба купити щось осіннє або Мені хотілося б купити щось осіннє);

- можливість (на позначення можливості подібних речень не зафіксовано).

2.1.1.2. Моделі без еліпсиса.

Речення без еліпсиса охоплюють тільки моделі із синтаксично незміненим суб'єктом (структурна схема (S_1 **би/бы** V_{fpract})):

- необхідність (цю модель використовують для висловлення поради, рекомендації, у позиції суб'єктної синтаксеми передбачено другу або третю особу): укр. Сходив би ти в церкву, покайся ... (<http://forum.korrespondent.net/read.php?2,687038,page=16>); рос. – Господи, да сходил бы ты к этому адвокату сам и рассказал бы дело с глаза на глаз (НКРЯ);

- бажання: укр. – Тобі, Олюню, вже треба, мабуть, лягти. Не втомилася? Що у вас нового, Володю?

– Дякую. Нічого особливого, – сказав Володько.

– Я б ще трохи посиділа, – відповіла Ольга (У.Самчук);

рос. Кормят здесь хорошо, но все же с удовольствием поел бы сейчас твоих пельменей (А.Вампилов);

- можливість (у зібраному фактичному матеріалі речень, побудованих за цією структурною схемою, на позначення можливості не зафіксовано).

Отже, моделі з часткою укр. **би (б)** / рос. **бы** характерні для вираження необхідності або бажання й не типові для вираження можливості.

2.1.2. Моделі без частки укр. **би (б)** / рос. **бы**.

2.1.2.1. Моделі із синтаксично незміненим суб'єктом.

2.1.2.1.1. Моделі з імперативом.

Серед імперативних речень виявлено дві моделі на позначення необхідності й одну модель, недиференційовану щодо вираження бажання й необхідності.

Для вираження значення необхідності використовують такі моделі:

а) S_1 V_{imp}: укр. В цей момент менеджери їм ввічливо пояснюють, що у зв'язку з таким великим напливом клієнтів фірма не в змозі відразу видати омріяну покупку. Ми, мовляв, із Вами заключаємо договір, а Ви платіть перший внесок, своєчасно щомісяця оплачуйте рахунки, а омріяний товар отримаєте в порядку черговості через декілька місяців... (М. Горбатюк); рос. Ты гуляешь, а я – работай; Сейчас бы попала под машину / а я отвечаю / это он говорит (НКРЯ). За нашими спостереженнями, ця модель функціонує тільки за наявності протиставних відношень: Шановні колеги, з переходом до ринку нам доводиться платити за кожну цифру. Я прошу вирішити питання про надання нам інформації державними установами безплатно. Бо Держстат України каже: ми вам дамо цю інформацію, але ви платіть нам, бо нам ні за що жити (Виступ депутата С. І. Дорогунцова // Стенограма 39 засідання Верховної Ради України від 4.11.1991 р.). Переважно в подібних реченнях втілено негативну оцінку мовцем повідомлюваного (= Ми маємо платити за інформацію, і я ставлюсь до цього негативно);

б) V_{imp}: укр. З'являться хитруни до півмертвого і покажуть сухарик, промовляючи: віддай з грудей хрестик – сухарик дістанеш! (В. Барка); рос. Плати городскую подать пятнадцать целковых, да торгуй. Такі

речення становлять перетин функціонально-семантичних полів модальності й умови: *Якщо хочеш дістати сухарик, треба віддати з грудей хрестик; Если хочешь работать, надо заплатить подать.*

Модель з імперативом, побудована за структурною схемою $N_3 V_{imp} N_4$, становить результат згортання формально й семантично складного речення: укр. *Їм подавай двомовність, нереальні політичні обіцянки, пропаганду зверхності старшого брата та ненависть до інших національностей* (Кримська світлиця. – 23.06.2006 (№ 26)); рос. *Не хотят генералы контрактников, призывников им подавай, ай, до чего подлые...* (НКРЯ). У структурі подібної ситуації можна виділити два суб'єкти: перший (експліцитний) – суб'єкт волевиявлення, другий (імпліцитний) – потенційний виконавець вимог першого суб'єкта. Унаслідок згортання вихідної конструкції виникає формально просте семантично неелементарне речення, у якому адресат (ім'я в давальному відмінку N_3) є суб'єктом першої пропозиції (суб'єктом модальності), а дієслово у формі наказового способу (V_{imp}) – предикатом другої. Характерною ознакою імперативної моделі є нашарування модальних значень бажання і необхідності, напр.: укр. *За цих умов колективна оборона в рамках НАТО – найефективніша й економічно доцільна. Але що означає для українофобів чужа думка та досвід, їм подавай референдум, бо вони добре прогнозують його результати в неіноформованому про НАТО українському соціумі* (Львівська газета. – 30.05.2007) (= *Вони хочуть, щоб влада оголосила референдум; Їм потрібно, щоб влада оголосила референдум*); рос. *Не учатся, политикой занимаются, революцию затеяли, конституцию им подавай...* (НКРЯ) (= *Они хотят, чтобы парламент принял конституцию или Им нужно, чтобы парламент принял конституцию*). Відзначимо, що в нашому матеріалі зафіксовано приклади такого типу тільки з дієсловом укр. *подавати*, рос. *подавать*. Тому, очевидно, можна стверджувати, що речення, побудовані за структурною схемою $N_3 V_{imp} N_4$, близькі до фразеологізованих.

2.1.2.1.2. Моделі без імператива.

Речення з фінітною формою дієслова використовуються на позначення вміння, вони будуються за зразком ядерного дієслівного речення (структурна схема $S_1 V_f$), проте містять прихований модальний компонент. При цьому значення вміння супроводжується позитивною оцінкою, вираженою прислівниками типу *чудово, добре*: укр. *І знаєте ще що: вона чудово співає деяких наших пісень. Попрохаймо її, щоб вона нам хоч одну заспівала* (Т.Шевченко. Музика. Переклад Б. Якубовського) (= *Вона вміє співати деяких наших пісень*); рос. *Итальянские певцы прекрасно поют, но совершенно не могут создать на сцене полноценного драматического образа ...* (НКРЯ) (= *Итальянские певцы умеют петь*). Подібне значення можливості передають і моделі речень з дієсловом-предикатом у формі майбутнього часу доконаного виду, напр.: рос. *На такой вопрос я отвечу без подготовки* (= *На такой вопрос я (с)могу ответить без подготовки*); *Здесь вы спуститесь на берег* (= *Здесь вы можете спуститься на берег*) [Слесарева 2004]. Як зазначено в праці [Слесарева 2004: 376], у таких реченнях форма дієслова майбутнього часу доконаного виду виражає значення потенційно можливої дії: *Навіть дитина це зрозуміє* (= *Навіть дитина може це зрозуміти*).

2.1.2.2. Моделі із синтаксично зміненим суб'єктом.

Інфінітивні моделі використовуються для вираження необхідності (структурна схема $S_3 Inf$): укр. *Звісно, коли із банку надходить повідомлення про прострочення платежів – шахрай зітхає: „Твоє ім'я на документах, тобі і платити”, а строки ж ідуть і сума зростає* (Офіційний сайт МВС України: mvs.gov.ua, 31.07.2008); рос. *Ты – заинтересованное лицо, тебе и платить, дражайший* (М.Веллер).

2.2. Фразеологізовані моделі.

2.2.1. З фінітною формою дієслова.

Фразеологізована модель з фінітною формою дієслова (*як не* V_{f2s}) характерна для російської мови, вона вживається тільки для вираження необхідності: рос. *Как же не купишь, если сейчас по двадцать рублей продают, а потом он подорожает* [Балобанова 2001]; *А как не пойдешь, не сообщишь такие вести* (НКРЯ).

В українській мові в таких випадках використовується фразеологізована модель з інфінітивом (див. 2.2.2).

2.2.2. З інфінітивом:

- необхідність: на позначення необхідності вживаються дві моделі:

а) укр. *як не* Inf : ... *Як же не піти востаннє побачити Горovenчиху* (О.Кониський); *«Ну як тут не допомогти, – сказав командир, – все ж таки свій!»* (Є. Свірський); рос. *как не* Inf : *Как же ей не отдать, если у нее совсем ничего нет* [Балобанова 2001]; *Надзирателю, бригадиру, – а придурку посылочному как не дать?* (НКРЯ); *Как тут не вспомнить сказанные еще в 1918 г. слова Н.А. Бердяева о том, что «сцены из Гоголя разыгрываются на каждом шагу в революционной России»* (НКРЯ);

б) укр. *чи* $S_3 ne Inf$: *Народна ініціатива – це ж дуже легко. Чи тобі не знати, як сформулювати народну ініціативу?* (Радіо «Свобода», 04.04.2009); рос. $S_3 li ne Inf$: *Тебе ли не понять этого!* [Величко 1996]; *Завидовали ребяташки, соседские бабы говорили матери «Тебе ли не жить теперь... Подмога»* (НКРЯ);

- бажання (цю модель в обох мовах не реалізовано);

- можливість: укр. *чому б не* Inf : *Якщо пограбував «мать городов российских» і найдивніший собор нашої землі один князь і його це й похвалено та названо Боголюбським, то чому б не спробувати й іншим?* (П.Загребельний); *Чому б не зробити вхід збоку з брами, обладнати гарну вивіску, як це практикують, до прикладу, в Польщі, а не розрубувати віконні прорізи* (Львівська газета. – 23.07.2007 (№ 125 (195))); рос. *почему*

бы не Inf [Балобанова 2001; Величко 1996]: *Но тогда почему бы не вручат три комплекта золотых медалей?* (НКРЯ); *Володька приблизился – коротенький, широкоплечий, как краб. Не Борис, конечно. Но и не урод. Почему бы не потанцевать? Мог бы и сам подойти* (НКРЯ)⁶:

Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив продуктивність серед моделей імпліцитного типу контамінацій заперечної й модальної модифікації, до яких належать:

а) фразеологізовані речення типу: укр. *Але тут вийшов старий Козел і сказав поважно:*

– *Подивися, Владико, на Бабуїна! По-перше, він частіше вертикально ходить — з переду до зад у він вельми плаский у податковому вимірі. І як можна собі уявити процес вимірювання індексу випирання, якщо він з бабуїнками не часто гуляє. Де вже тут справедливість?*

– *Боже ти мій! – сплеснув крилами Папуга. – До чого ця заздрість? Цей Бабуїн тільки з виду чоловік, а зад у нього все одно голий* (Контракти. – 28.06.2004 (№ 26)) (= *Не треба заздрити Бабуїну*);

Де тобі його вигнати, вовчику! (Казка “Коза-дереза”) (= *Ти не можеш його вигнати*); *Куди тобі, грішному, до царівни?* (Казка про Іваньку-дурачка) (= *Ти не можеш дострибнути до царівни*); рос. *Опомнись! Зачем тебе ломать свою жизнь с больным и нищим? Вернись к себе!* (М.Булгаков) (= *Тебе не надо ломать свою жизнь*); *Куда девочке это съест!* (= *Девочка не может это съест*); *Нам ли жаловаться на судьбу!* (= *Мы не должны жаловаться на судьбу*); *К чему этот разговор!* (= *Этот разговор не нужен*) [Величко 2004: 661];

б) нефразеологізовані інфінітивні моделі: укр. *Мені не написати монографії на тему Селянського бунту, поки я не перегляну всієї присвяченої цій темі бібліографії та не простудію всіх перелічених у бібліографії праць* (Колінгвуд Р. *Ідея історії* / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Основи, 1996) (= *Я не зможу написати монографію на тему Селянського бунту*); *Допоможи, будь ласка, приготувати обід, без тебе мені не встигнути!* (zhivchik.ua/content/view/140/59/lang,uk/) (= *Без тебе я не зможу встигнути*); рос. *Мне не написать эту статью* (= *Я не смогу написать эту статью*); *В комнату не войти: все завалено книгами* (= *В комнату нельзя войти*);

в) моделі з фінітними дієсловами: укр. *Кохання перемагає все і всіх, і цього не заперечити* (Львівська газета. – 16.03.2006 (№ 48 (855)) (= *Я не могу цього заперечити* або *Ніхто не може цього заперечити*); *В'ячеслав, подивований несподіваною обізнаністю керівника, змушений буркнути: “Цього факту не заперечити...”* (Електронний підручник з сучасної української мови: linguist.univ.kiev.ua/WINS/pidruchn/dijesl/txexers.htm) (= *Я не могу цього заперечити*); рос. *С этим не поспоришь!* (= *Я не могу спорить с этим!*).

Отже, внутрішньосинтаксична модальність має надзвичайно широкий спектр засобів вираження. Імпліцитні модальні моделі характеризуються відсутністю спеціальних модальних компонентів і належать до периферії функціонально-семантичного поля модальності. Їм властиві експресивність та емоційне забарвлення, тому на відміну від стилістично нейтральних модальних експліцитних речень, вони мають стильову маркованість – вживаються переважно в розмовному, художньому й публіцистичному стилях.

Імпліцитні моделі зафіксовано на позначення всіх трьох типів модальності – необхідності, бажання, можливості. Найпродуктивнішими серед імпліцитних модальних моделей виявилися речення зі значенням необхідності: воно може бути виражене як фразеологізованими, так і нефразеологізованими моделями, моделями з часткою **би (б) / бы** і без частки, імперативними й інфінітивними моделями, а також моделями з еліпсисом. Для імперативних речень зі значенням необхідності властивою є негативна оцінка мовцем окреслюваної ситуації.

На позначення бажання вживаються тільки два типи імпліцитних речень, причому обидва належать до нефразеологізованих моделей, що містять частку **би (б) / бы**: S_1 **би/бы** $V_{f\text{прает}}$ і S_1 **би/бы** $\Rightarrow V_{f\text{mod}}$ $\Rightarrow$ Inf $N_{2/4}$ (остання продуктивна в російській мові). З-поміж фразеологізованих моделей конструкцій на позначення бажання не зафіксовано.

Серед імпліцитних моделей можливості продуктивними є власне імпліцитні речення на позначення вміння як семантичного підтипу можливості, які будуються за зразком ядерного дієслівного речення, проте містять прихований модальний компонент. Подібних моделей не реалізовано серед модифікацій бажання й необхідності. Крім цієї моделі, значення можливості має ще один засіб вираження імпліцитного типу – фразеологізована інфінітивна модель укр. *чому б не Inf*, рос. *почему бы не Inf*.

Здійснений аналіз дає підстави зробити висновок про те, що для низки імпліцитних моделей речень властивим є недиференційоване модальне значення, складність у семантизації якого безпосередньо пов'язана з відсутністю вербально виражених модальних компонентів. На наш погляд, коректна кваліфікація значення в

⁶ Відзначимо наявність низки прикладів з нашаруванням кількох модальних значень: *З усього було видно, що вони страшенні бідолахи, можливо, навіть якісь бездомні і, звичайно, голодні. Чому б не купити для них якогось їдла?* (Ю. Андрухович) (= *Я хочу / могу / повинен купити для них їжу*); *Хлопці задумали зробити електронного робота! Це кібернетична черепаха навела Голованя на таку думку. А й справді, чому б не спробувати?* (В. Бережний) (= *Можна / треба / хочется спробувати*). Очевидно, у таких випадках йдеться про специфічний підтип модальності, і для точного його визначення необхідним видається створення детальної класифікації семантичних типів модальності.

цих реченнях можлива лише за умови врахування контексту. Характерно, що недиференційоване значення стосується складних випадків розмежування значень бажання й необхідності, а значення можливості переважно виділяється однозначно.

Особливістю розглянутих фразеологізованих моделей є наявність у них заперечної частки *не*: рос. *как не* V_{f2s} , укр. *як не* Inf, рос. *как не* Inf, укр. *чи* S_3 *не* Inf, рос. S_3 *ли не* Inf, укр. *чому б не* Inf, рос. *почему бы не* Inf.

Запропонована дихотомія імпліцитних модальних моделей ґрунтується на врахуванні таких ознак:

а) синтаксична форма семантичного суб'єкта (моделі із синтаксично незмінним і синтаксично змінним суб'єктом);

б) наявність / відсутність еліпсиса модального / основного дієслова;

в) наявність / відсутність частки *би (б) / бы*;

г) фразеологізованість / нефразеологізованість моделі;

д) фінітність / нефінітність основного дієслова;

е) наявність / відсутність імператива.

Іншими словами, саме ці ознаки виявилися релевантними для систематизації імпліцитних модальних моделей.

Зіставлення критеріїв, актуальних для систематизації імпліцитних та експліцитних моделей, засвідчило, що спільною ознакою для них є тільки одна – синтаксична форма семантичного суб'єкта. Показово, що параметри, другорядні для експліцитних речень (наявність/відсутність еліпсиса та частки *би (б) / бы*), виявилися важливими для моделей імпліцитного типу. Водночас для імпліцитних моделей цілком прогнозовано (через відсутність формально вираженого модального компонента) нерелевантними є такі ознаки: частини мовна належність модального компонента, частини мовний статус залежного від модального компонента, наявність / відсутність описових предикатів.

Загалом типологія моделей речень з імпліцитним модальним значенням в українській і російській мовах характеризується спільністю. Відмінності стосуються непродуктивності або відсутності окремих моделей в українській мові. Зокрема, обмеженою є реалізація моделі S_1 *би/бы* $\rightarrow V_{f\ mod}$ $\rightarrow$ Inf $N_{2/4}$ в українській мові, замість російської моделі 2.2.1. *как не* V_{f2s} на позначення подібної ситуації вживається інфінітивна модель 2.2.2.

Перспективним для подальшого дослідження є встановлення семантичних підтипів у межах кожного типу модальності (необхідності, можливості й бажання). Окремого дослідження потребують також недієслівні моделі, зокрема, речення з так званими модальними прикметниками: укр. *Місія здійснення* (= *Місію можна здійснити*); рос. *Это поправимая ошибка* (= *Эту ошибку можно поправит*); *Эта задача выполнима* (= *Эту задачу можно выполнить*).

Література

Балобанова 2001: Балобанова Л.А. Структурно-семантические особенности и функционирование синтаксических фразеологизмов со значением невозможности // Русский язык: исторические судьбы и современность: Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М.В.Ломоносова, 13-16 марта 2001 г.): Труды и материалы / Под общ. ред. М.Л.Ремневой и А.А.Поликарпова. – М., 2001. – С.158.

Величко 1996: Величко А.В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев: Учебное пособие. – М., 1996. – 95 с.

Величко 2004: Величко А.В. Выражение отрицания // Книга о грамматике: Материалы к курсу «Русский язык как иностранный» / Под ред. А. В. Величко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004.

Виноградова, Ситар 2005а: Виноградова К.М., Ситар Г.В. Модальні модифікації необхідності: моделі імпліцитного типу // XII Міжнародна конференція по функціональній лінгвістическій "Функціоналізм як основа лінгвістических дослідвань" / Сборник научных докладов (Ялта, 3-7 октября 2005 г.). – Симферополь, 2005. – С. 62-63.

Виноградова, Ситарь 2005б: Виноградова Е.Н., Ситарь А.В. К типологии модальных модификаций в русском и украинском языках // Е.Ф.Карский и современное языкознание: материалы X международных Карских чтений, 16-17 мая 2005 г., Гродно: В 2 ч. – Ч. 1 / Отв. ред. М.И.Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 187-193.

Виноградова, Ситарь 2006: Виноградова Екатерина, Ситарь Анна. Модальные модификации желаний предложений с акциональными предикатами в русском и украинском языках // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 131-141.

Виноградова, Ситар 2007: Виноградова Катерина, Ситар Ганна. Моделі модальних модифікацій можливості речень з акціональними предикатами в українській і російській мовах // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 234-243.

Виноградова, Ситар 2009: Типологія моделей модальних модифікацій речень в українській і російській мовах. Стаття 1: експліцитні моделі // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 18 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 61-70.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 502 с.

Всеволодова 2005: Всеволодова Майя. "Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций". Задачи и перспективы межнационального проекта // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 142-146.

Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

Золотова, Онипенко, Сидорова 1998: Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г.А.Золотовой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, Ин-та русского языка РАН, 1998. – 528 с.

Слесарева 2004: Слесарева И.П. Выражение возможности и невозможности // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 370-386.

Слесарева 2004а: Слесарева И.П. Выражение желательности / нежелательности и опасения // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 403-418.

Слесарева 2004б: Слесарева И.П. Выражение необходимости и ненужности // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 387-403.

ТФГ 1990: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – 264 с.

Федорова 2000: Федорова И.Р. Модальность возможности в современном русском языке: (На материале газ.). – Калининград: Калинингр. гос. ун-т, 2000. – 85 с.

The second part of modal modifications typology with implicit models in Ukrainian and Russian languages is examined from comparative point of view. Certain modals are used to express three main modality types – wish, possibility and necessity. Some modals are relevant only for one modal meaning.

Keywords: implicit model, modality, model of sentence, modification of sentence, structural scheme of sentence.

Надійшла до редакції 3 березня 2009 року.

Анатолій Загнітко

ББК Ш12=411.4*22+Ш10*22

УДК 811.161'367

ЕКВІВАЛЕНТИ РЕЧЕННЯ: СТАТУС, ОБСЯГ І ФУНКЦІЙНА ТИПОЛОГІЯ

Розглянуто еквіваленти речень зі встановленням їхніх диференційних ознак, простежено визначальні і визначувальні параметри еквівалентів речення, охарактеризовано класифікаційні і кваліфікаційні виміри цих висловів, висвітлено структурні, семантичні і функційні типи еквівалентів речення, охарактеризовано слова-речення, незакінчені (обірвані) речення, формули мовного / мовленнєвого етикету і речення-звертання як основні типи еквівалентів речення з розмежуванням власне- і невластне-еквівалентів речення.

Ключові слова: еквіваленти речення, слова-речення, речення-звертання, обірвані речення.

1. Актуальність проблеми. Визначальні і визначувальні параметри еквівалентів речення. У лінгвістичній науці загалом, та у слов'янській і українській лінгвістиці зокрема, склалася певна традиція, за якою речення, виражені словом або синтаксично неподільною сполукою слів, називають або нерозчленованими [Беларуская 1986, с. 236], нечленованими [Современный 1964, с. 438; Современный 1988, с. 190; Бабайцева 1979, с. 139; Скобликова 1979, с. 145; Буряк 1987, с. 118], словами-реченнями [Шульжук 2004; Валгина 1991, с. 203; Яўневіч, Сцяцко 1987, с. 150; Современный 1979, с. 83], синтаксично неподільними [Беларуская 1998, с. 119], еквівалентами речення (замінниками речення) [Сучасна 1979, с. 289-309], вигуковими (у широкому сенсі) [Гвоздев 1973, с. 186-191]. Водночас І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська [Синтаксис 1994] констатують, що більшість висловів з називним відмінком здебільшого вважали номінативними реченнями, з непрямыми відмінками – неповними або еліптичними реченнями, зі звертаннями, частками, вигуками – ізольованими частинами, чи еквівалентами речень і под. [Сучасна 1972, с. 259-262, 289-309]. У шкільних підручниках такі вислови називаються словами-реченнями. Інколи наголошують, що сьогодні “до еквівалентів речення звичайно відносять слова-речення, незакінчені структури, звертання-речення (вокативні речення). Розгляд їх поза межами двоскладних і односкладних структур зумовлюється тим, що вони не мають деяких суттєвих ознак речення, зокрема не диференціюються на члени речення (слова-речення) або ж становлять незакінчену частину речення (незакінчені речення) чи характеризуються підтекстом, реалізація якого може бути різною (вокативні речення)” [Шульжук 2009, с. 173]. Очевидно, підтекст властивий усьому загалу таких

утворень – словам-реченням, незакінченим (обірваним) реченням, вокативним реченням і под., оскільки підтекст завжди вмотивовує їхню функційне навантаження.

Використання певних термінів на позначення загалу таких висловів є дискусійним. Не зовсім вдалим постає термін *слова-речення*, оскільки його основу складає суто кількісний показник – “речення з одного слова” [Шульжук 2004; Валгіна 1991, с. 203; Яўневіч, Сцяцко 1987, с. 150; Современный 1979, с. 83]. Відомо, що однослівними можуть бути й інші різновиди речень – безособові, номінативні, неповні, пор.: *Смеркає. Знову далеч млою зтягло* (А. Яна); *Весна. Струмки. Проліски. Чарівність грає у душі* (А. Яна); *«Ти щось, юначе, тут наче і шукаєш?» – «Коня»* (М. Матіос); біл. *Поцямнела. Вецер сціх. Залаціцца ціхі асенні дзень* (К. Чорні); *Жніво. Ранне. Спелае жыта схіліла каласы* (М. Гароцкі); *«Ты помніш мяне?» – «Помню»* (М. Лужанін); рос. *Светаает!.. Ах, как скоро ночь минула!* (А. Грибоедов); *Тишина... Тишина... Не во сне – наяву. И сказал пехотинец: «Отмаялись. Баста!» И заметил подснежник во рву* (А. Сурков); *«Что, господин адъютант, какие новости!» – спросил офицер... – «Хорошие!»* (Л. Толстой). До того ж, цим терміном позначають не тільки речення з одного слова, але й синтаксично нерозкладні сполуки слів: *«Щось лихе?» – «Ще ні»* (Натан Рибак); *«То можна уже й починати сіяти?» – «А то ж як! Починайте»* (Остап Вишня); біл. *«Так, у вас ёсць чаму навучыцца?» – «А як жа ж... Вядома»* (І. Мележ); рос. *«Вот, я же тебя, я же тебя – на, на, на!» – говорила бабушка, встав с места и поймал Викентьева за ухо* (І. Гончаров). Наголошення в цьому разі, що кваліфікація так званих слів-речень як нечленованих еквівалентів речень викликає найменше дискусій з-поміж усього загалу еквівалентів речення [Шульжук 2009, с. 173], вимагає уточнення, оскільки саме їхнє виділення здебільшого обґрунтовано принципом еквівалентності, пор. твердження: “С л о в а м и – р е ч е н н я м и називаються речення, виражені одним неповнозначним словом чи сполученням неповнозначних слів, що служать для передачі змісту цілого речення, виступаючи його **еквівалентом** (виділення наше – А.З.)” [Медушевський 1975, с. 343].

Інколи заперечують доцільність використання терміна *еквіваленти речення* [Беларуская 1986, с. 236] на тій підставі, що він не дає відповідь на питання, чи можна вважати реченнями вислови типу *Невже?; Няўжо?; Ах так?!; рос. Неужели?; Ах так!;* див. також [Рагаўцоў 2001, с. 111]. Оскільки за синтаксичними критеріями (у них не можна виділити ні головних, ні другорядних членів речення), тому, на думку В.І. Рагавцова та ін., їх слід кваліфікувати як синтаксично неподільні (нечленовані, нерозчленовані). Такий підхід вимагає певної корекції, тому що еквівалентність у жодному разі не означає повну формальну і семантичну, і функційну тотожність, у цьому разі говориться про можливість певного вислову заповнювати синтаксичну позицію речення і функційно дорівнювати йому – у комунікативному, денотативному, сигніфікативному, когнітивному, семантичному аспектах. Тому доцільно їх кваліфікувати як **еквіваленти речень**.

2. Основні підходи до розгляду еквівалентів речення. *Еквіваленти речень* можна розглядати у вузькому і широкому вимірах. Перший ґрунтується на простеженні специфіки та особливостей вияву тільки конструкцій з частками, модальними словами, вигуками. Широкий підхід має опертям розгляд усього загалу еквівалентів речення: 1) конструкцій, виражених частками, модальними словами, вигуками; 2) обірваних (незакінчених, незавершених) речень; 3) речень-звертань [Шульжук 2004, с. 138-150; Ачилова 2006, с. 34]; 4) формул мовного / мовленнєвого етикету.

Для вичерпної картини необхідно простежити етапність аналізу таких висловів- еквівалентів спочатку у вузькому розумінні, а потім – у широкому. У вузькому розумінні розгляд еквівалентів речення має свою традицію. Так, О.О. Шахматов говорив про ті чи інші вислови у вигукових безпідметових реченнях [Шахматов 1941, с. 86]. Як особливий підтип односкладних речень їх чи не вперше виділив М.С. Поспелов, вважаючи їх словами-реченнями [Грамматика 1954, т. 2, ч. 2, с. 79]. Оскільки вони не мають членів речення, К.М. Галкіна-Федорук вважає недоречним зараховувати їх до двоскладних чи односкладних речень, бо однослівними можуть виступати будь-які інші різновиди односкладних. Визначальною ознакою цих висловів “є не тільки їхня синтаксична нерозчленованість, а й абсолютна їхня неподільність на звичайні структурні склади – підмет і присудок” [Современный 1964, с. 438]. Це зумовило кваліфікацію К.М. Галкіною-Федорук таких висловів як неподільних речень [Современный 1964, с. 438-441]. Для Ю. Шевельова еквівалентами речення виступають “...ті слова або словосполучення, в яких не виявлені і не можуть бути виявлені жодні головні члени речення, що не перешкоджає цим словам або словосполученням концентрувати в собі значення цілих речень, напр.: *«Так ні, не лежитья Артемові!»* (А. Гол.); *«Може Ліда й боялася, а я – аніже»* (Грін.)” [Шерех 1951, с. 98]. Ю. Шевельов наголошує, що саме такими висловами можна вважати також вигуки, якщо їх ужито самостійно перед реченням або після речення, у цьому разі вони почуттєво висловлюють зміст думки, що оформилась у речення або могла б у нього оформитися, напр.: *«Вай, таточку, голубочку! – Цить, синку мій, цить!»* (Ю. Федькович), додаючи, що в ролі такого вигука може виступати і первісно повнозначне слово: *«А крик, а гомін від того народу, батечки»* (Г. Квітка-Основ'яненко) [Там само, с. 98]. Почуттєво висловлюють зміст думки – це і є той підтекст, що постає доступним завдяки мотиваційній рамі певної ситуації. Такий підхід постає досить аргументованим і переконливим.

З’ясовуючи особливості еквівалентів речення у вузькому сенсі, П.С. Дудик, услід за Л.А. Булаховським, Ю. Шевельовим, вважає їх еквівалентами речення і термінологічно позначає як слова-речення [Сучасна 1972,

с. 269; Дудик 1973, с. 212]. Він констатує, що “слова-речення є своєрідними з різних поглядів: синтаксичного – не мають будови речення, будь-яких його членів, не поширюються за допомогою пояснювальних слів; морфологічного – виражаються переважно службовими словами, і лише деякі типи повнозначних речень репрезентують їх; функціонально-змістового – через синтаксичну нечленованість не містять у собі значення диференційовано вираженого суб’єкта і об’єкта дії, різних ознак, кількостей тощо” [Сучасна 1972, с. 290].

Аналізовані утворення Н.Ю. Шведова вважає відносно незалежними висловленнями або неграматичними реченнями (під останнім витлумачено ненормативне вираження предикативної і/або граматичної основи речення) [Русская 1980], у цьому разі під граматичні речення підведено всі усталені моделі вираження предикативного мінімуму в односкладних та двоскладних реченнях. Утворення, виражені частками, модальними словами, вигуками, Н.Ю. Шведова [Русская 1980] також називає словами-реченнями, а І.І. Слинько, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська наголошують, що “точніше визначати такі конструкції все-таки не реченнями, а висловлюваннями чи комунікатами” [Синтаксис 1994, с. 202], що ні в якому разі не вичерпує і не розв’язує проблеми. Автори констатують тільки усталений вияв і функційне навітаження подібних висловів.

У вузькому розумінні еквіваленти речення інколи називають *нечленованими реченнями (словами-реченнями)* на тій підставі, що вони “не мають у своєму складі окремих членів речення (ні головних, ні другорядних), тому й не можуть бути віднесені ні до двоскладних, ні до односкладних речень” [Тихоша 2009, с. 77] (див. також: [Валгина 1973], пор.: *Ні, голосу я гучного не маю!* (Леся Українка); *Овва! Не вихвачайся, синку, з нерозумним словом* (М. Коцюбинський); *Еге! Це не ваші груші* (І. Нечуй-Левицький). Надання пріоритетності їм як *словам-реченням* не може бути викінчено мотивованим у силу того, що і ціла низка номінативних односкладних речень здебільшого виражені одним словом, де останнє дорівнює реченню: *Ліс. Питьма. І навколо ні звуку. І зоря над його головою* (О. Підсуха); *Осінь. Вокзал. І легенька валізка. Поїзд в тумані на рейках заграв* (С. Пушкін); *Сад і тіні, тишина. Очі сині край вікна* (В. Сосюра). Щоправда, це слова різних частин мови, оскільки у словах-реченнях зазвичай виступають *частки, вигуки* і под., а в номінативних – іменники або інші субстантивовані слова, але ця різниця не акцентована в терміні. Визначення їх як нечленованих речень має опертям також і те, що вони “нічого не називають, не описують ситуацію, але як і кожне речення, виражають думку про щось” [Беляев 2007, с. 174], швидше не думку, а певну емоцію, волевияв, що еквівалентна відповідній думці на психологічному рівні тощо.

Визначення еквівалентів речення у вузькому розумінні має опертям їхнє функційне призначення, коли стверджують, що вживаються “*синтаксично неподільні речення* (курсив наш – А.З.) переважно в діалозі, де контекст та особливості інтонації надають їм закінчення” [Беларуская 1989, с.162], констатуючи, що такі речення подають позитивну (стверджувальні) або негативну (заперечні) відповідь на чиесь висловлення, модально-експресивну, емоційну оцінку (емоційно-оцінні (вигукові), спонукування до дії (спонукальні), питання (питальні) [Беларуская 1989, с.162], пор.: «*Ён же яшчэ летась прадаў хату!*» – «*Ну!*» – «*Вот тебе і на!*» *Не ведаў?*» (К. Чорні); «*Я, здаецця, не ў час прыйшоў*», – *разгублена прамовіў Лабановіч. «Нічога, нічога, – сказала жанчына. – Здымайце паліто»* (Я. Колас); «*Максім яшчэ не вярнуўся?*» – «*Не*» – «*Не?*» (Я. Колас); «*Думаю, што Сяргею Мажэйку, як аграному, больш па густу будзе самы адсталы па ўрожайнасці калгас*». – «*Вось тебе і на!*» – *ледзь не вырвалася ў Сяргея»* (У. Шахавец); «*Во-о-он! – раптом крычыць Галена. – Вон! Вон!*» (К. Чорні).

До еквівалентів речення у вузькому розумінні інколи відносять також і вокативні речення, що за формою нагадують звертання, але характеризуються семантико-граматичною ізольованістю і на відміну від звертання вокативні речення не супроводжуються висловленням на адресу співрозмовника, а особливою інтонацією виражають почуття адресанта: докір, радість, подив, страх, пересторогу: «*Алеша!*» – *дзіка вырвалася з майго нутра, і я адчуў, што звар’яцею, калі не вяртую яго* (В. Бровка) [Беларуская 1989, с. 164]. Такий погляд постає, певною мірою, мотивованим.

Інколи в розгляді таких висловів наголошують, що слово-речення – “окреме слово або нерозкладний фразеологізований вислів, що функціонують як незалежні висловлення і виражають різні суто комунікативні аспекти ситуації” [Гак 2004, с. 715], що дозволяє кваліфікувати їх як *комунікативи* (В.Г. Гак), пор. у [Синтаксис 1994] – *комунікати*. Такий аналіз постає досить привабливим, оскільки семантика терміна комунікативи є прозорою, але вона радше відображає лише комунікативне спрямування, але аж ніяк не уможливує їхній розгляд на формально-граматичному, семантико-синтаксичному рівнях. Цей термін відображає комунікативну орієнтованість утворень як спеціалізовану. Тому доцільніше їх кваліфікувати як *еквіваленти речень*, що особливо показовим є на формально-граматичному і семантико-синтаксичному рівнях. Поняття еквівалентності, інколи в цьому сенсі вживають термін *аналогійність* (М.Й. Конюшкевич), послідовно використовуваним постає у морфологічних студіях, пор. еквіваленти прийменників (М.В. Всеволодова, М.Й. Конюшкевич, Г.В. Ситар, І.Г. Данилюк, А.А. Лучик та ін. [Канюшкевіч 2008; Лучик 2003; 2006]). У цьому разі під еквівалентністю витлумачено будь-який одно- чи багатослівний компонент, що у відповідній ситуації постає еквівалентом певної морфологічної форми або морфологічного слова.

Аналіз таких висловів як еквівалентів речення інколи розглядають крізь призму невизначеності й абстрагованості їхньої семантики, морфологічної “безформеності”, нечіткого вияву модально-часового

значення, що дозволяє кваліфікувати їх як “заміновачі” речень на осі перехідності від лексико-фразеологічної до синтаксичної системи [Современный 1996, с. 343]. Для І.Р. Вихованця нечленованими реченнями (словами-реченнями) є “речення, виражені частками, модальними словами і вигуками” [Вихованець 1993, с. 100], водночас автор наголошує, що висловлене нечленованими реченнями можна передати звичайними реченнями, пор.: *Ти підеш сьогодні до лісу по листя для гербарію? – Так (= Я піду сьогодні до лісу по листя для гербарію) або Ні (Я не піду сьогодні до лісу по листя для гербарію)*. У цій тезі імпліковано принцип еквівалентності. Суттєвим постає твердження про те, що у нечленованих реченнях наявні “реакції, відгуки мовця на висловлення мовця, найчастіше – на його запитання. Без зв’язку з відповідним контекстом вони втрачають комунікативний сенс” [Вихованець 1993, с. 100]. Основу тлумачення таких висловів у І.Р. Вихованця складає якраз еквівалентність, тому що будь-який такий вислів постає еквівалентним цілісному реченню: «Геть» – «Ідіть звідси!» і под. Цю ознаку тлумачить як визначальну і К.Ф. Шульжук [Шульжук 2004, с. 138-150]. Нечленованими такі вислови вважають В.В. Бабайцева та Л.Ю. Максимов [Бабайцева 1981, с. 115], які, на їхню думку, завершують систему структурно-семантичних типів простого речення.

У широкому розумінні усі еквіваленти речення в чомусь подібні до власне-речень і водночас відрізняються від них. Спільним з граматичним реченням для них є: 1) наявність відповідного інтонаційного оформлення; 2) можливість вираження суб’єктно-модальних значень; 3) наявність/відсутність поширювачів; 4) можливість поставати компонентом складного речення. Не менш значущими виступають відмінності таких висловів від граматичних речень: а) відсутність граматичного зразка чи прихованої орієнтації на нього; б) неможливість утворення парадигмальних форм; в) відсутність постійних реалізацій; г) відсутність номінативного значення у слів, що утворюють конструктивну основу таких висловів. О.Б. Сиротініна повністю підтримує погляди Н.Ю. Шведової [Сиротініна 1980, с. 83] щодо неграматичності таких висловів. Оцінка їх як синтаксичних сегментів є цілком коректною і ґрунтується на суто стилістичних засадах [Дудик 1975, с. 215].

Виділення таких відносно незалежних висловлень тільки на підставі комунікативного функціонування дозволяє І.І. Слиньку, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянській кваліфікувати їх як комунікати [Синтаксис 1994, с. 286] (пор. також погляди Г.В. Валімової, О.Б. Сиротініної [Валімова 1971, с. 34; Сиротініна 1980, с. 93]), на підтвердження чого констатовано: “...предикативні одиниці у певному розумінні становлять собою висловлення, комунікати, але за ними усталилась назва *речення*. Щоб розрізняти ці одиниці, варто користуватись терміном *комунікати*” [Синтаксис 1994, с. 286]. Сам термін *комунікати* є не зовсім прозорим у формально-граматичному і семантико-синтаксичному аспектах, у межах яких ці вислови прагнуть розглядати. Цей термін відображає тільки комунікативний статус таких висловів, а на цьому рівні і граматичні речення постають висловленнями не певною мірою (як стверджують І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська), а цілком самодостатніми.

3. Кваліфікативні і класифікаційні ознаки еквівалентів речення. Еквівалентам речень не властиві граматичні обмеження і їх здебільшого в широкому розумінні систематизують і класифікують за семантикою вияву.

Кваліфікативними ознаками еквівалентів речення в широкому розумінні є: 1) контекстуальна і ситуативна мотивованість значення; 2) відсутність внутрішнього членування, тобто виділення головних і другорядних членів речення; 3) амальгамність номінативного та оцінного начал; 4) співвідношення не з пропозицією, а із судженням; 5) інтонаційне оформлення; 6) відсутність парадигми у вузькому і широкому виявах (варіації, модифікації, трансформації); 7) наявність високого ступеня абстрагованості семантики; 8) відносна семантико-граматична автономність.

За метою висловлення еквіваленти речення в широкому розумінні можна класифікувати за: а) комунікативною настановою (розповідні, питальні та спонукальні речення); б) емоційно-експресивним забарвленням (поділяються на окличні і неокличні); в) співвідношенням з об’єктивною дійсністю і логічним критерієм (стверджувальні і заперечні). Розгляд усіх еквівалентів речення як рівнорядних без належного коментаря (типу стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, далі додаючи емоційно-оцінні (виражають емоційну оцінку висловленого або чийхось дій (схвалення, радість, здивування і под.)), є не виправданим (пор.: [Тихоша 2009, с. 78]), оскільки поєднано різні класифікаційні начала і параметри. Включення до складу еквівалентів речення утворень типу «*Яка краса! – тихо вигукнула мати*» є не зовсім коректним, тому що останні є номінативними за умови їхньої інтонаційної цілісності і двоскладними за умови наявності в них паузи між двома елементами. Не кажучи уже про спробу включити до їхнього складу також “**слова-речення**, які виражають привітання, подяку, вибачення, інші формули мовного етикету: **Наприклад:** «*На добраніч, ниви і поля*» (М. Коцюбинський)» [Тихоша 2009, с. 78], адже такі формули мовного / мовленнєвого етикету належать до еквівалентів речення, але аж ніяк не до слів-речень.

Непоодинокими постають твердження, що поза контекстом еквіваленти речень у вузькому розумінні не можуть уживатися, бо вони не мають номінативної функції, а виконують тільки комунікативну функцію – не називають певну дійсність, а виражають ствердження або заперечення чого-небудь, дають емоційно-оцінну характеристику, спонукають до дії, подають питання (В.Г. Гак та ін.), тому такі вислови поділяються на стверджувальні, заперечні, емоційно-оцінні, спонукальні, питальні, що знову ж таки засвідчує синтез кількох класифікаційних параметрів.

Щодо класифікації за особливостями вираження, то еквіваленти речень можуть бути виражені частками, модальними словами, вигуками, фразеологізмами, для їхньої семантики властивий високий ступінь абстрагованості. Морфологічне вираження еквівалентів речення дозволяє в загальному реєстрі розмежувати: а) слова-речення, виражені частками; б) модальні слова-речення; в) вигуківі слова-речення [Бабайцева 1981, с. 113].

Не зовсім викінченим та аргументованим постає твердження, що за “засобами вираження такі конструкції (еквіваленти речення у вузькому розумінні – А.З.) можна назвати неповнозначними комунікатами, бо вони виражаються переважно неповнозначними словами – частками” [Синтаксис 1994, с. 202], оскільки неповнозначне вираження ні в якому разі не може поставати діагностичним показником неповнозначності речення, пор.: *Вибігає* (маляр – А.З.), *кругом глип*, – *Мужика й ні пари!* (С. Руданський), де простий присудок виражений вигуком, але речення залишається двоскладним і повністю, вичерпно відображає певну пропозицію.

4. Функційна типологія еквівалентів речення. У широкому сенсі еквіваленти речення охоплюють і 1) слова-речення (структурно нечленовані синтаксичні одиниці, що виражаються частками, модальними словами і вигуками); і 2) незакінчені (або обірвані) речення (структури, які не містять виражених ознак внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності); і 3) звертання-речення (однослівні речення, виражені кличним відмінком іменника, що самостійно передають нерозчленовані думки, почуття, волевиявлення); і 4) формули мовного / мовленнєвого етикету.

У [Шульжук 2004, с. 138-150] до таких висловів віднесено тільки перші три. Цього ж погляду дотримується і В.П. Ачилова [Ачилова 2006, с. 34].

За семантикою часто з-поміж еквівалентів речення розрізняють: 1) форми називання; 2) форми вказівки; 3) форми заміників речення [Русская 1980, с. 419] і под. Щоправда, у такій класифікації не зовсім коректно постає остання група, що, власне, цілком синонімічна з поняттям еквівалента речення і є поняттям досить смною, охоплюючи також і дві попередні.

Перший різновид у цьому разі містить **форми називного уявлення**, на який звернув увагу і подав чи не першу кваліфікацію О.М. Пешковський, констатуючи, що таким формам властива або 1) оклична інтонація; або 2) інтонація незакінченості; або 3) питальна інтонація [Грамматика 1954, т. 2, ч. 2, с. 72-23]. Переконливішою є кваліфікація подібних форм називного як особливого вияву односкладних номінативних речень, що перебувають на межі між односкладними реченнями та еквівалентами речення [Бабайцева 1968, с. 137; Сучасна 1982, с. 262]. Розширюючи обсяги висловів зі значенням уяви та називання, до них зараховують також і відповідні інфінітивні вислови, для яких властиві: 1) відсутність емоційного забарвлення і 2) постійний зв'язок з текстом за допомогою займенників [Русская 1980, с. 420], пор.: *Підвищувати вимоги до сучасного бізнесу! Таке завдання стоїть сьогодні не тільки перед Кабінетом Міністрів України, але й перед профільними комітетами Верховної Ради України* (Україна молода. – 2007. – 21 липня). Виражені формами називного відмінка та формами інфінітива (див., наприклад: [Синтаксис 1994, с. 286-289]) конструкції зі значенням уяви і називання аж ніяк не належать до еквівалентів речення, тому що в їхній структурі наявний єдиний головний член речення (форма називного відмінка або форма інфінітива), від якого можуть залежати інші члени речення, їхня ж функція уяви і називання є чітко простежуваною в рамках певної ситуації, що засвідчує їхню ситуативну мотивованість і закріпленість. Тут уже не заторкнуто форми називання, виражені непрямими відмінковими або прийменниково-відмінковими формами типу *І тої ж ночі... У Тригубенка в хаті метушня – збори в дорогу* (А. Головка); *Біля ожереда. Саме місяць за хмару зайшов* (А. Головка), де форми *І тої ж ночі... і Біля ожереда*, кваліфіковані у [Синтаксис 1994, с. 289] як форми називання з вказівкою на місце або час, є суто внутрішньотекстовим виявом реченнєвої реорганізації для виділення певного сегмента, для чого він займає ініціальну позицію. Увесь його зміст і формальне вираження підпорядковані внутрішньореченнєвим інтенціям.

Вислови зі значенням вказівки типу *Он Тибр перед носом у нас* (І. Котляревський) або *Он і млин та болота! Передні ж підводи, погляньте, в улицю радо в'їжджають* (П. Тичина); *От і берег. Пий, Аркадію, з каски воду золоту* (В. Сосюра) [Синтаксис 1994, с. 289] постають односкладними номінативними реченнями з єдиним головним членом речення, виконуючи, поза усяким сумнівом, у спілкуванні роль комунікатив. Свого часу ще О.М. Пешковський кваліфікував їх як номінативні речення [Пешковський 1956, с. 345]. Подібні погляди висловлювали і Ю. Шевельов, і Л.А. Булаховський та ін. Так, Ю. Шевельов констатував, що “...мовець може виявити свою участь, супроводячи називне речення вказівними частками *ось, он, от*, ніби показуючи сприймане слухачеві. Це так звані вказівні називні речення, напр.: «*От пляшка дулівки, от пів сотні тарані, ще свіжа була по весні; осьде ж і серпаночок*» (Кв.)” [Шерех 1951, с. 96], пор. також: [Бінтенко 1967, с. 103; 1968]. Аргументація їхнього нереченнєвого статусу тим, що вони не називають предмети чи ситуації, а “тільки вказують на них і не мають форм парадигми” [Русская 1980, с. 421] з наголошенням особливого статусу вказівних елементів у структурі таких висловів, визначаючи їх як “вказівні прислівники” [Там само, с. 289], є дещо сумнівною. Не рятує ситуації і визначення таких вказівних елементів як синтаксичних вказівних часток [Синтаксис 1994, с. 290], тому що не з'ясовано найголовнішу специфіку таких висловів – їхню цілісність, ядром якої виступає форма називного відмінка. Необхідність концентрації уваги на певному явищі, предметі зумовлює з'яву відповідного вказівного елемента.

4.1. Еквіваленти речення: структурний аспект. Для послідовного розмежування вузького і широкого розуміння еквівалентів речення слід умовно їх диференціювати. У вузькому розумінні еквіваленти речення охоплюють тільки вислови, виражені частками, модальними словами і почасти вигуками. Це група так званих **власне-еквівалентів речення**, а незакінчені (обірвані) речення, речення-звертання, формули мовного / мовленнєвого етикету – це **невласне-еквіваленти**. Між цими двома різновидами еквівалентів не існує абсолютної рівнорядності, тому їх доцільно розглядати окремо.

4.1.1. Власне-еквіваленти речення: основні різновиди. Класифікацію **власне-еквівалентів речення** слід здійснювати за функцією з урахуванням аспектів мовленнєвої ситуації (категорії істинності, комунікативної настанови, модальності і под.).

Логічні власне-еквіваленти речення корелюють з категорією істинності і диференційовані на **стверджувальні** і **заперечні** їхні різновиди. Їхньою особливістю є анафоричний характер: у первинній функції вони корелюють з попереднім реченням і набувають точного значення завдяки цьому зв'язку, що дозволяє інколи кваліфікувати їх як *фразові займенники*: «*Ти сьогодні працював багато над продовженням експерименту?*» – «*Ні*» (П. Загребельний); «*Чи вдалося вам побувати на новобудові?*» – «*Так*» (Україна молода. – 2008. – 11 червня). Поза анафоричним використанням *так, ні/ані* виконують вторинні функції. *Так, ні* може виражати заборону, якщо воно використовується як реакція на чийсь дію. Як логічні власне-еквіваленти можуть виступати інші частки, модальні слова зі значенням ствердження або заперечення.

Для **стверджувальних власне-еквівалентів** притаманні формальні вияви типу *так, але, ого, правильно, добре, правда, звичайно, відомо; але ж, ну а як же, певне що і под.*; біл. *так, але, ого, правильно, добра, праўда, ладна, звичайно, вядома; але ж, ну а як жа, пэўне што; рос. да, нет, правильно, хорошо, известно: «Та це ж наш Варгун!»* – «*Ну, але... Зять твій, Микола, їде*» (П. Загребельний); «*Ти вже йдеш додому?*» – «*Очевидно*» (Гр. Тютюнник); «*Зерно стеріг?*» – «*Атож. На горобців кишав*» (Остап Вишня); біл. «*Та й добре нам сьогодні трапилося...*» – «*Авжеж*» (В. Земляк).

Заперечні власне-еквіваленти речень охоплюють вияви у формі заперечних часток та їхніх сполук: *ні, так ні, ні-ні, ні за що, ні в якому разі, не може бути*; слова-предикативи: *неправда, неправильно, нічого*; біл. *не, ды не, ды не ж, ні-ні, ні за што, ні ў якім разе, не можа быць; няпраўда, няправільна, нічога: «Чи знаєш, Максиме, що то за мара була в Зіньківцях?»* – «*Ні, не знаю, не чув*», – *відповів Максим і з тривогою подивився Оксані в очі* (М. Дзюба); біл. «*А ты сказаў яму пра авёс?*» – «*Ды не! Ні в якім разе. Няхай пакуль не ведае*», – *адказаў Мілоўскі* (П. Галавач).

Функційно стверджувальні власне-еквіваленти речень внутрішньо диференційовані на: а) **актуалізаційно- або власне-стверджувальні**, що виступають прямою відповіддю на те чи інше питання і виражені частками типу *еге, еге ж, ага, ага ж, авжеж, аякже, так, угу, точно* та ін.: «*А що вдало ми виступили на змаганнях?*» – «*Еге ж*» (Сільські вісті. – 2008. – 11 липня); «*Еге! Це не ваші групи!*» (І. Нечуй-Левицький); б) **неактуалізаційно-стверджувальні**, виражені словами *добре, гаразд, правильно, достеменно, звичайно, безперечно* і под., де певна ситуація стверджується як така, що має відповідний вимір у часо-просторі: «*Швиденько сідай коней та поїдемо в район*», – *сказав голова*. – «*Гаразд*» (О. Копиленко); в) **підсумково-стверджувальні**, характерним вираженням яких виступають конструкції типу, що позначають певний підсумок як ствердження: *Хвалити Бога!*; *Так тому і бути!*; *А то ж таки так!*, пор.: «*Добре тут зорано, тому будемо висаджувати капусту в ґрунт мілко*», – *сказав бригадир*. – «*Так тому і бути*»; г) **підтверджувально-стверджувальні**, виражені здебільшого словом *так* (характерним постає підтвердження власних думок, міркувань, резюмувань; для наголошення їхнього статусу вони виступають в ініціальній позиції: «*Так, так, так. Сьогодні я й справді правильно зробив*» (О. Довженко). Група стверджувальних власне-еквівалентів речення охоплює також конструкції типу *Не без того; Нічого*.

Заперечні власне-еквіваленти речень внутрішньо диференційовані на: 1) **власне-заперечні**, що прямо заперечують поставлене запитання і виражаються часткою *ні* (для змістової активізації може подвоюватися, потроюватися), яка інколи ускладнюється іншими частками (*та ні, бо ні, ба ні, майже ні, ой ні, ще ні, зовсім ні*), вигуками (*о!; е!; ах!; ох; ой!*): «*Не покинеш?*» – «*Ні, Ярино*» (Г. Шевченко); «*Дмитре, ти нічого не чув?*» – *озивається невидюча темінь*. – «*Ні*» (М. Стельмах); «*Можже, й тут розпочнемо?*» – «*Ні, ні, ні*» (Т. Осьмачка); «*Це так важливо?*» – «*Зовсім ні*» (О. Довженко). Цю ж функцію виконують модальні слова *неправда, неправильно, невірно, навпаки, ніскільки, дзуськи* і под.: *Поки вчителька читала твори, коментувала, сидів Петрик спокійно, аж тут почув про свій твір, що він списаний. «Неправда*» (П. Качкан); «*Пішли попросимо вибачення*», – *проштів Василь*. – «*Дзуськи!*» (М. Івченко); 2) **монологійно-центрично-заперечні** (заперечення адресата самому собі), виражені часткою *ні*: «*Поміркуйте, чи справді хтось може не любити ці чорнобривці, що цілий рік цвітуть і милують око. Ні! Їх не можна не любити*» (Г. Малкович).

4.1.2. Невласне-еквіваленти речення. До них належать формули мовного / мовленнєвого етикету, речення-звертання, незакінчені (обірвані) речення.

4.1.2.1. Формули мовного / мовленнєвого етикету. Особливої уваги потребують **формули мовного / мовленнєвого етикету**, які здебільшого еквівалентами речення «*вважають умовно, оскільки вони нічого не стверджують і не заперечують, позбавлені емоційно-модальної оцінки чужого висловлення, а виражають лише*

ставлення мовця до особи, якої стосується мовлення» [Шульжук 2004, с. 144]: «Добрідень, пане-товаришу!» (Ю. Мушкетик), у цьому разі назва особи і форма вітання складають одну конструкцію.

Кваліфікація формул мовного / мовленнєвого етикету як еквівалентів речення є проблемною, свого часу О.О. Шахматов, О.М. Пешковський вважали їх неповними реченнями [Шахматов 1941, с. 128; Пешковський 1956, с. 362]. Інколи їх визначають як однослівні речення [Грамматика 1954, т. 2, ч. 2, с. 88], неподільні речення [Современный 1968, с. 441], вигуківі речення [Гвоздев 1958, с. 160]. Деякі лінгвісти вислови типу *Моє шанування!* / *Моє шануваннячко!*; *Хліб-сіль!*; *Добрий день!*; *Щасливої дороги!*; біл. *Маё шанаваніе!*; *Хлеб-соль!*; *Добры дзень!*; *Добры шлях!*; рос. *Мой привет!*; *Хлеб-соль!*; *Добрый день!*; *Щасливого пути!* вважають різновидом номінативних речень – напівпредикативними [Руднев 1968, с. 43], спонукально-побажальними [Бабайцева 1968, с. 132-133; Бурак 1987, с. 113-114]; спорадично кваліфікують їх як конструкції, що тільки за формою прилягають до номінативних речень, але до них не належать [Беларуская 1986, с. 232], або розглядають як нерозчленовані (емоційно-оцінні) речення [Современный 1998, с. 193-194] або неповні спонукальні [Граматыка 1966, с. 458], пор.: «Доброго ранку, матінко!» (І. Карпа); «Гарного дня!» (М. Бажан); біл. *Добры дзень, дзяўчаты!* (К. Крапіва); *Бывайце, дарагія! Добры шлях!* (П. Глебка); *Прывітанне!* (Б. Мікуліч); рос. *Потом он шагнул к костру, улыбнулся еще светлее и сказал: «Хлеб да соль, братцы!»* (А. Чехов). О.М. Гвоздев вислови зі значенням мовного / мовленнєвого етикету на позначення привітання зараховує до особливого різновиду вигуківих речень [Гвоздев 1973, с. 189], напр.: *А чорнобривці привітно кивають і шепочуть зусібіч: «Добрідень!»* (О. Матусенко); рос. *Липа поклонилась низко и сказала: «Здравствуйте, Григорий Петрович!»* (А. Чехов); *Она подбежала к воротам. «Прощайте!» – крикнула она* (А. Чехов). Інколи їх (конструкції типу *Привіт!*; *Доброго ранку!*; *Добрідень!*) кваліфікують не як різновид односкладних номінативних речень [Бабайцева 1968, с. 132-133], а як емоційно-оцінні нечленовані речення [Современный 1998, с. 194]. Такі вислови передають не існування предмета або його вияв, а почуття мовця, тому їх доцільно визначати як еквіваленти речення, оскільки кожен такий вислів окреслює ту чи іншу ситуацію.

Щодо висловів зі значенням побажання, погрози типу *На добраніч!*; *Щасливої дороги!* *Доброго здоров'я!* (біл. *Добрай ночы!*; *Шчаслівай дарогі!*; *Добрага здароўя!*) їх здебільшого розглядають як нечленовані з контактновстановлювальною функцією [Скобликова 1979, с. 149] або як емоційно-оцінні [Современный 1998, с. 194], пор.: (Марія:) «*Щасливої дороги! Ми чекаємо на ваш приїзд*» (О. Слісаренко); біл. *Ну, бабка, іду на станцію. Паеду не больш як на два-тры дні. А ты ўжо даглядай госця. Усяго добрага, бабка Параска!* (Я. Колас); рос. *До свидания. Я вызову вас, если понадобится* (К. Федін); *...Поднялся и обнял за плечи товарищей: «Ну, счастливо»* (А. Толстой). В окремих працях наголошено, що такі утворення тільки «умовно можна віднести до неповних речень» [Грамматика 1960б, с. 108; Граматыка 1966, с. 458], пор.: «*На добраніч! На добраніч!*»; біл. «*Ну, добрай ночы! Кладзіцесья ды адпачывайце трохі!*» (П. Глебка); рос. «*С благополучным происшествием!*» (М. Гоголь). У [Беларуская 1986, с. 249] наголошено, що фразеологізовані речення типу *На добраніч! З Новим роком!*; біл. *Добрай ночы!*; *З Новым годам!*; рос. *Спокойной ночи!*; *С Новым годом!* та ін. тільки граматичною структурою наближені до еліптичних; за функцією і за відсутністю синтаксичних відношень між словами (основна ознака неподільності, нечленованості) вони наближені до синтаксично неподільних, нечленованих: *Так; Ні; Відомо*; біл. *Так; Не; Вядома*; рос. *Да; Нет; Известно* і под. На думку П.С. Дудика, формули мовного / мовленнєвого етикету “до слів-речень ... відносять умовно: вони нічого не стверджують і не заперечують, не містять експресивно-модальної оцінки чийого-небудь висловлення... Підставою для зарахування таких утворень до слів-речень служить, з одного боку, здатність їх виражати ставлення до особи, і, з другого – нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення” [Сучасна 1972, с. 302]. У [Русской 1980, с. 420] формули мовного / мовленнєвого етикету не включено до слів-речень і розглянуто як відносно незалежні висловлення, а в [Синтаксис 1994, с. 204] витлумачено як комунікати з уточненням: “Оскільки вони виражаються своєрідними формами повнозначних слів – наказовим способом дієслова, іменниками, прикметниками, прислівниками чи вигуками, – мають спеціальне значення, доречно відмежовувати цей вид комунікатів від попередніх і назвати їх комунікатами мовного етикету” [Там само, с. 204], що відображає лише їхнє комунікативне призначення, але аж ніякою мірою не окреслює співвідносність / неспіввідносність з іншими подібними і/або неподібними утвореннями: «*Добрідень, Маріє!*» – «*Вітаю, вітаю!*» (Ю. Винничук); «*Добрий ранок! Добрий ранок! Давненько вас не бачив.*» – «*Драстуйте! А чого ж ви хотіли!*» (О. Черногуз); «*Добри вечір! Чого ж ви навіть голови не повернете!*» (О. Черногуз).

Формули мовного / мовленнєвого етикету належать до еквівалентів речення, оскільки вони, попри свою певну нейтральність, ініціюють спілкування і водночас репрезентують один із параметрів речення – виражати певну думку або емоційну почуттєвість. Навіть нейтральність – це також вияв оцінки, але оцінки як похідної від осмислення, від судження.

Функційно такі еквіваленти речення диференційовані на такі, що виражають: 1) вітання, привітання: *Добрідень!*; *Добрий день!*; *Доброго дня!*; *Добри вечір!*; *Добрий вечір!* і под.; 2) прощання, прощання: *Прощайте!*; *Будьте здорові!*; *До побачення!*; *На все добре!*; *Будьте здорові!*; *На добраніч!* та ін.; 3) побажання, подяки, пробащення: *Дякую!*; *Спасибі!*; *Вибачайте!*; *Будь ласка!*; *Прошу* і под. Якщо разом з формулою мовного / мовленнєвого етикету використовується також форма звертання, то разом вони складають цілісну

конструкцію – еквівалент речення: *«Дякую, брате!»* (О. Гончар); *«Прощай, друже-козаче!»* (М. Грушевський); *«Доброго здоров'ячку, пане Василю»* (О. Слісаренко).

4.1.2.2. Еквіваленти речення – звертання – невласне-еквіваленти. Одним з перших такі вислови вирізняв О.О. Шахматов, кваліфікуючи їх як односкладні вокативні речення [Шахматов 1941, с. 261], “де головним і єдиним членом є звертання: ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це ім'я вимовлене з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, в центрі якого стоїть дана особа; в цій думці може бути виражений докір, жаль, закид, обурення. Пор., наприклад, *Коля!*, сказане тоном дорікання і яке викликає думку: *навіщо ти це зробив, для чого ти так вчинив; як тобі не соромно*” [Там само, с. 261], а О.М. Пешковський зараховував їх до односкладних [Пешковский 1956, с. 369]. Погляд О.О. Шахматова розвиває В.В. Бабайцева [Бабайцева 1968, с. 154], Б.М. Кулик [Кулик 1965, с. 168] та ін. Наголошуючи на тому, що такі вислови можуть виражатися не тільки кличним, але й називним відмінком, П.С. Дудик кваліфікує їх як звертання-речення, наголошуючи, що “Наявний у звертаннях-реченнях єдиний головний член (у кличній формі або у формі називного відмінка) не можна вважати ні підметом чи присудком двоскладного речення, ні головним членом односкладного. Тому звертальні конструкції слід вважати не реченнями – двоскладними чи односкладними, а лише їх своєрідними еквівалентами, функціональними заміниками” [Сучасна 1972, с. 309]. У [Русская 1980, с. 421] вони визначені як висловлення – ізольовані звертання – заклики, О.Б. Сиротініна надає їм статус комунікативів [Сиротініна 1980, с. 93], подібну думку розвивають і в [Синтаксис 1994, с. 296]. К.Ф. Шульжук витлумачує такого типу вислови як звертання-речення або вокативні речення, під якими він розуміє “однослівні речення, виражені кличним відмінком іменника, що самостійно передають нерозчленовані думки, почуття, волевиявлення” [Шульжук 2004, с. 146]: *Микола побачив його. Щось його вразило в ньому. «Романе!». Він так тривожно кликав, а той навіть не озирнувся* (О. Слісаренко).

Невласне-еквіваленти речення – звертання містять ту чи іншу думку, якість почуття і вимовляються з відповідною посиленою інтонацією. Цим вони відрізняються від звичайних звертань, семантика яких постає прозорою, без будь-яких глибинних відтінків. Звертання стосується речення і входить до нього як елемент інтонаційно-смыслового цілого, воно не виступає і не може бути окремим висловленням, пор.: *«Брате Павле, коли вирушимо в дорогу? Чи знову тут будемо ночувати?»* (Б. Лепкий) – *брате Павле* – це звертання; *«Брате Павле, будемо вже врушати»*. – *«Брате Миколо!..»* – *«Та що такого я сказав»* (Б. Лепкий) – *«Брате Миколо!..»* – еквівалент речення – звертання. Обсяг змісту невласне-еквівалентів речення – звертань постає очевидним з інтонаційного малюнку, вони є самостійними і не вимагають додаткового, ширшого контексту.

Невласне-еквівалентам речення – звертанням властива відносна семантико-граматична автономність, на відміну від звертання такі вокативні еквіваленти речень не супроводжуються висловленням на адресу співрозмовника, а особливою інтонацією виражають почуття мовця: докір, радість, здивування, страх, пересторогу, пор.: *«Олексію!»* – *дико вирвалося з мене, і я відчув, що здурію, якщо не врятую його* (І. Карпа) – страх; *«Ех, Петре, Петре!»* (О. Слісаренко) – докір і под.

Функційно **вокативні невласне-еквіваленти речення** диференційовані на **спонукально-кличні** та **оцінно-емоційні**. У перших наявні заклик, вимога, спонукання адресата мовця для привернення його уваги, відповідної реакції: *«Вартовий!»* – *суворо промовив капітан* (А. Кокотюха); *«Друзі»,* – *вимушено посміхаючись повернувся до них Василь, на обличчі якого відобразилося якість внутрішнє переживання* (В. Дрозд). З-поміж таких еквівалентів речення К.Ф. Шульжук [Шульжук 2004, с. 147-149] розмежує дві групи: 1) еквіваленти речення, що є закликом, проханням чи вимогою відповісти, відгукнутися і под. У таких висловах домінує волевияв адресанта: *«Наталю!»*, – *зукнув він, коли вона вже доходила до дверей*. – *«Чого вам?»* – *не повертаючись, запитала вона* (Панас Мирний); 2) вислови з домінуванням емоційності, що зумовлює певне послаблення спонукання, здебільшого це вислови, що виражають докір, закид, осуд, радість, тривогу тощо; цим мотивована їхня глибинна експресія: *В Овксентія очі горіли якоюсь несамовитістю, він не сподівався від сина такого: «Миколо!..»* (С. Яровий). Окреслювана ними семантика уможливує їхнє ускладнення вигуками *ой, ах, ох, гей, о* та ін., основним призначенням яких виступає посилення емоційності: *«Ой синку, синку!..»* У її словах наче зібрався сум і тривога пережитого протягом усіх цих важких днів і років (В. Підмогильний). Сюди ж належать і вислови, що виражають пізнання певної особи, предмета, виражаючи “емоційну реакцію того, хто говорить, до названого ним адресата” [Там само, с.148], пор.: *«Йди, йди, поглянь, хто б це міг бути такої ранньої години»*. – *«Тату! Тату!»* – *бігла вона назустріч* (М. Стельмах).

Оцінно-емоційні еквіваленти речень – звертання виражають емоційну реакцію на ті чи інші дії співрозмовника, постають відповідною емоційно-оцінною реакцією: *«Мамо!»* – *їй важко було підняти очі і подивитися на свою рідну матір, яка таке їй сказала* (А. Дімаров). В українському мовознавстві до їх розгляду існує кілька підходів. Одні лінгвісти розглядають їх окремо, виводячи за межа односкладних та односкладних речень (Б.М. Кулик, П.С. Дудик, І.І. Слинко), інші кваліфікують їх як односкладні та наголошують на їхній членованості, мотивованій комунікативно-ситуативними завданнями (І.Р. Вихованець [Вихованець 1993], І.К. Кучеренко [Кучеренко 2003], М.С. Скаб [Скаб 2002]). П.С. Дудик аналізує такі вислови “як такі синтаксичні одиниці мови і мовлення, що знаходяться поза межами як двоскладних, так і односкладних. Адже вони скільки-небудь відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної та граматичної основи двоскладного чи односкладного речення” [Сучасна 1972, с. 310], тому вони, на його думку,

і постають заміниками речень. Не має достатніх аргументів для заперечення їхньої належності до еквівалентів речення, що складають окрему своєрідну групу.

4.1.2.3. Невласне-еквіваленти речення – незакінчені (обірвані) речення. На ці вислови немає єдиного погляду. Здебільшого їх розглядають з-поміж неповних речень, оскільки недомовлені компоненти можна відновити через урахування найближчого контексту. Заторкували їх і в розгляді стилістичного навантаження неповних речень у художньому мовленні. Одні дослідники вважають незакінчені (обірвані) речення різновидом неповних і називають їх “власне-неповними”, “нерозгорнутими” реченнями (І.А. Попова [1953, с. 33]) або ж “недомовленими” (П.С. Дудик [Сучасна 1972, с. 303-306], О.М. Гвоздев [1954, с. 202]), інші ж взагалі не визнають їх реченнями (К.М. Галкіна-Федорук [Галкіна-Федорук 1958, с. 134]). П.С. Дудик називає їх незакінченими реченнями, для яких головною ознакою “є їх незакінченість, незавершеність”, які слід розуміти “поширено – як незакінченість змістову, структурну та інтонаційну” [Сучасна 1972, с. 303], наголошуючи, що поняття “речення» береться тут умовно: конструкції, що їх з певних причин не завершено, не сформовано в усіх тих складниках, які властиві загальній категорії речення, не можуть вважатися справжніми реченнями”, тому вони складають “початкові частини звичайних речень – простих «самостійних», складносурядних і складнопідрядних” [Там само, с. 303]. Їхня “уламковість”, за твердженням П.С. Дудика, стає на заваді для їхнього адекватного опису, оскільки з-поміж таких висловів “дуже складно скільки-небудь чітко розмежувати явища типові і менш типові, рідше простежувані і епізодичні” [Там само, с. 303]. Їхня малослівність, фрагментарність та відповідна будова не постає випадковою, оскільки вона мотивована їхнім функційним призначенням, джерелом якої виступає “певний емоційний стан мовця, його волевиявлення за конкретної ситуації, переживання й оцінка, міркування, наміри тощо” [Там само, с. 303].

І.А. Попова наголошує, що у таких висловах “думка ... ще недостатньо сформувалася, ще не перетворилася повністю у явище мови – речення” [Попова 1953, с. 33], а О.М. Гвоздев констатує: “Навмисне недоговорювання речень створює враження повної прозорості недомовленого, а також небажання договорювати що-небудь неприємне” [Гвоздев 1954, с. 202]. У [Грамматика 1954, т. 2, ч. 2, с. 89] щодо таких висловів зазначено, що до “неповних речень не належать речення перервані, недомовлені”. Найкатегоричнішим постає підхід К.М. Галкіної-Федорук, яка чітко резюмує: “Не можна зараховувати до неповних речень особливий розряд перерваних речень, де наявна і неповнота, і недомовленість думки. «А что касается... то нет. Не жди, беги как-либо» (Твард.). Такі недомовлені вислови не можна вважати й реченнями, оскільки ми навіть не знаємо, що хотів сказати мовець” [Галкіна-Федорук 1958, с. 134].

Незакінчені (обірвані) речення поряд з іншими типами еквівалентів речень виступають важливим засобом оформлення думки, засобом відтворення почуттів і відношень мовця до зображуваного явища, події, особи і под. Для адекватного висвітлення особливостей таких висловів їх слід зіставити з власне-неповними та еліптичними реченнями, що дозволить визначити їхній статус у синтаксичній системі, пор.: 1) *«А де мої? Вони ж знаходилися біля церкви»*. – **«Вони – біля школи»** (П. Загребельний); 2) *Я до Львова, він – зі Львова;* 3) *«Бувало, й обманюси, і неправду горюю преш, поки не стомишся... А сучасні... (хитає головою). Не розумію...»* (О. Слісаренко). У всіх виділених реченнях немає присудка, але в (1) відсутній член речення відновлюється з попереднього контексту. Залежно від мовленнєвої ситуації так само може бути опущеним і підмет, і другорядні члени речення і под. У (2) відсутність присудка – дієслова руху – не залежить від контексту. Тут наявна неповнота структури. Подібні речення “...не вимагають ні контексту, ні ситуації для створення уяви про дії і стани” [Валгіна 1962, с. 349], тому як еліптичні речення вони здебільшого конструйовані з підмета та обставини мети [Галкіна-Федорук 1958, с. 136]. Щодо (3) не можна говорити ні про контекстуальну неповноту складу, ні про неповноту структурну. Неповне перше речення та еліптичне друге на відміну від обірваного третього мають надзвичайно важливу синтаксичну ознаку – інтонаційне завершення. У третьому реченні наявна тільки інтонація початку, що переривається мовцем. Наголошення *хитає головою* не може навіть приблизно відтворити недостатній предикативний член, пор. думку О.М. Гвоздева, який відносив такі вислови до неповних речень: “Жести, що часто супроводжують усне мовлення, інколи можуть замінювати окремі члени речення, здебільшого присудок. Існує низка жестів, що виражають ствердження, заперечення, співчуття... У цих випадках заміна словами може бути тільки приблизною” [Гвоздев 1954, с. 178]. Інтонаційне незавершення ще не означає незавершення думки в комунікативному плані, оскільки те, що хотів сказати мовець, завдяки широкому контексту, мовленнєвій ситуації та жестам, постає настільки прозорим, що будь-якого уточнення не потребує. Отже, це самостійна комунікативна одиниця. Інтонаційне незавершення для висловів типу *А сучасні...; ...а я...* та ін. виступає суттєвою особливістю їхньої синтаксичної структури, що відрізняє незакінчені (обірвані) речення від неповних і від еліптичних.

Іншою розрізнювальною ознакою незакінчених (обірваних) речень є різноманітність форм їхнього вияву. Внаслідок недомовлення може обриватися вся головна або підрядна частини, друга частина складносурядного речення, будь-яке слово або словосполучення простого речення; еквівалент речення – незакінчене (обірване) речення може складатися тільки з одного слова, навіть з одного сполучника: *«Ми справді сьогодні від їжджасемо, так що...»* (Я. Стельмах); *«І ти смієш мені це говорити. Мені, хто від самих перших твоїх кроків і до сьогодні поряд з тобою, хто переживає за тебе більше, ніж твої рідні батьки, а...»* (М. Зарудний). На відміну від неповних та еліптичних речень, частини в незакінчених (обірваних) реченнях не співвідносні з

членами речення. Їх не можна вважати ні головними, ні другорядними членами речення. Це синтагматичні одиниці, а не члени речення.

У неповних реченнях відсутній член речення здебільшого згадується у попередній частині висловлення або ж у самому питанні, тому його відновлення у відповіді постає цілком надлишковим. У незакінчених (обірваних) реченнях, навпаки, опущена частина речення якщо і відновлювана мовцем або співрозмовником, то тільки у подальшому мовленні.

Незакінчені (обірвані) речення не співвідносні з неповними та еліптичними і за самою суттю неповноти. Причини неповноти в перших, і лінгвістичні, й екстралінгвістичні, різноманітніші. Вираження гніву, осуду, зневаги, небажання продовжувати мовлення або формулювати думку, відсутність необхідності продовжувати її (співрозмовнику і так все ясно), різні переривання у мовленні і т.ін. – все це може стати основою для обривання речення.

Ще однією рисою незакінчених (обірваних) речень є підвищення інтонації на слові, після якого обривається речення, а само слово набуває особливого смислового навантаження.

4.2. Типи еквівалентів речення за комунікативною настановою. За категорією комунікативної настанови всі еквіваленти речення поділяються на *розповідні, питальні, спонукальні*.

Розповідні еквіваленти речень повідомляють певну інформацію в згорнутому вигляді, постаючи співвідносними з попереднім інформаційним насиченням. Вони повністю корелюють зі стверджувальними або заперечними еквівалентами речень (вирізюваних за логічним критерієм), що промовляються з відповідною інтонацією, притаманною для розповідних речень: «Заспівай про нашого Йвана». – «Про Йвана? Ну, добре» (О. Довженко); біл. «Даруйце, калі спазніўся». – «Ды не! Я меркаваў, што ты прыбудзеш пазней – дарого ж вунь якая паганая!» – «Так, дужа паганая» (М. Ткачов).

Питальні еквіваленти речень вимовляються з відповідною інтонацією і можуть бути виражені словами типу *так, ні*; модальними словами: *добре, правильно, неправильно, справді*; частками: *хіба, невже, напевно* і под.: «Полк, який втратив прапор, розформовується. Не існуватиме більше». – «Справді?» (О. Гончар). Внутрішньо питальні диференційовані на: 1) такі, у яких попередня конструкція вимагає прямої відповіді на поставлене запитання: «Отут сядеш і чекатимеш маму з роботи. Гаразд?» – «Гаразд» (О. Довженко); 2) такі, у яких виражена семантика перепитування, уточнення: «А дітям прищеплення уже робили?» – «Ні». – «Ні?» (Сільські вісті. – 2007. 18 жовтня); 3) такі, у яких реалізоване вагання, подив, сумнів або інші емоційно-оцінні / емоційно-кваліфікаційні відтінки: *Хіба?; Справді?; Та ну?; Овва?; Невже?* та ін., пор.: «Чуєте, залізне путо бряжчить?..» – «Хіба?» (М. Стельмах); 4) такі, що виражають спонукування до певних учинків, дій. Здебільшого виражені часткою *ну*, що часто супроводжувана іншими словами: *У глухому закутку його зустріли двоє. «Ну?».* – «Не маю, чим з вами поділитися, а хочби й мав, то не дав би» (А. Кокотюха).

Спонукальні еквіваленти речень виражають спонукування: наказ, заклик, прохання і под., відображаючи певну реакцію мовця в тій чи іншій ситуації. Для них здебільшого характерне вираження вигуками та близькими до них словами типу *геть, годі, гвалт, доволі, досить, караул, марш, стоп, ура, цить, шабаш* і под.: «Геть!» – *вискакує з-за столу Крамовий* (М. Стельмах); «Цить!» – *прошепотіла Оксана* (С. Васильченко). До спонукальних еквівалентів речення належать і відповідні звертання до свійських тварин, що передбачають відповідну реакцію останніх: «Вйю! Вйю!» – *щораз гучніше долиняло зі стегу* (М. Івченко).

4.3. Емоційно-експресивні різновиди еквівалентів речення. За емоційно-експресивним забарвленням виділяють *емотивні та неемотивні еквіваленти речення*. Виділення окремої групи *емотивних* (або емоційно-оцінних) еквівалентів речення постає мотивованим, оскільки такі утворення завжди містять емоційну або модальну оцінку ситуації, дії або висловлення співрозмовника. За специфікою свого морфологічного вираження вони диференційовані на *вигуківі*: «Тьху!» – *вилаявся, закидаючи рушницю за спину, Тихін.* – *Мерзота яка...*» (К. Пісоцький); біл. «Ага! Папаўся такі, не мінуў маіх рук!» – *крычав дзед* (М. Лицьков); «Брава! Брава!» – *запляскаў у далоні памочнік, а пан падлоўчы громка засмяўся* (Я. Колас); та *іменникові*: «Біда! Знову їдуть нас перевіряти» (Сільські вісті. – 2006. – 19 січня) еквіваленти речення.

Вигуківі емотивні (емоційно-оцінні) еквіваленти речення виражають ставлення мовця до тих чи інших явищ, подій, предметів. За модально-експресивними відтінками вони надзвичайно багаті. Такі еквіваленти здебільшого виражені вигуками або словосполуками вигукового характеру *а, е, о, у, ат, ет, ей, ех, ох, тьху, ого, ба, овва, ага* і под., пор.: «Овва! Не вихвачуйся, синку, з нерозумним словом» (М. Коцюбинський). Їхнє значення є ситуативно мотивоване і легко впізнаване через вузький і широкий контекст. К.Ф. Шульжук наголошує, що досить поширеними виступають емоційно-оцінні вигуківі слова-речення із застиглою формою називного та кличного відмінків, напр.: *Ой леле! Жартуючи, я розказав найщиріші свої почування* (Леся Українка) [Шульжук 2004, с. 143], пор. також: *Господи, Боже, лишечко, лишечко* та ін.

Вигуківі еквіваленти речення за емоційно-оцінним значенням є досить ємними, охоплюючи відтінки різних почуттєво-емоційних сфер: біль, страх, жаль, переживання, тривога, сумнів, вагання, докір, невдоволення / незадоволення, гнів, іронія, недовіра, насмішка, подив, захоплення і под.: «Ой леле! Як воно болить» (М. Івченко); «Тьху! Тьху! Тьху! І ще раз трічі тьху!». *Ганна Гнатівна гнівно дивилася на свого кривдника* (Остап Вишня). Група емоційно-оцінних вигукових власне-еквівалентів речення охоплює також інтер'єктивовані фразеологізми: «*Та сором ніби сказати, батьку! За дівчиною тужу*». – «*От тобі на! Нехай*

вона за тобою тужить, а не ти за нею» (М. Грушевський) (приклад із [Шульжук 2004, с. 143]) та сполуки з компонентами *Боже, Господи*, пор.: «*О Боже мій! Дай сили і духу величного вистояти в цій нелегкій борні*» (М. Драй-Хмара).

До **іменникових емоційно-оцінних власне-еквівалентів речення** належать такі вислови, що виражені формою називного відмінка зі значенням ставлення мовця до ситуації, окреслюють певну оцінку останньої: *Ганьба! Наші депутати не підтримали ініціативу Президента України* (Україна молода. – 2008. – 14 квітня).

Неемотивними можуть виступати будь-які еквіваленти речення – розповідні, питальні тощо: *Так; Ні, Ага* і под.

5. Еквіваленти речення і структурно подібні до них вислови. До еквівалентів речення у жодному разі не належать: 1) однослівні речення, що містять будь-який член речення, виражений певною повнозначною частиною мови: *Вас на вулиці запитують: «Були?» І ви відповідаєте: «Був!»* (Остап Вишня), де *Були!* і *Був!* виступають контекстуально неповними реченнями; 2) речення, у яких після часток наявні повнозначні слова, такі частки вжиті для надання вислову того чи іншого відтінку: *Ну й погода* (М. Стельмах); *Невже, тобі неволя не обридла?* (Леся Українка). Такі утворення легко можуть бути поширені, доповнені відповідними членами речення, щоб стати повними.

Проблема еквівалентності в синтаксисі ніякою мірою не вичерпується простежуваними явищами, оскільки вона охоплює і закономірності вияву варіантності, синонімічності та ін. Усі ці явища вимагають свого цілісного та емного вивчення, що уможливить належну їхню кваліфікацію та визначення функційно-семантичної парадигми тих чи інших лексико-граматичних класів слів, зокрема часток, вигуків і под.

Література

- Ачилова 2006*: Ачилова В.П. Синтаксис і пунктуація української мови в таблицях та схемах / В.П. Ачилова. – Сімферополь: Доля, 2006. – 172 с.
- Бабайцева 1968*: Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке / В.В. Бабайцева. – М.: Просвещение, 1968. – 160 с.
- Бабайцева 1979*: Бабайцева В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В.В. Бабайцева. – М.: Высшая школа, 1979. – 205 с.
- Бабайцева 1981*: Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис и пунктуация / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. – М.: Высшая школа, 1981. – 272 с.
- Беларуская 1986*: Беларуская граматыка: У 2-х ч. – Ч. 2. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – 563 с.
- Беларуская 1986a*: Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад рэд. Я.М. Адамовіча. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – 463 с.
- Беларуская 1998*: Беларуская мова: У 2-х ч. – Ч. 2: Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. – 2-е выд. – Мн.: Навука і тэхніка, 1998. – 571 с.
- Беляев 2007*: Беляев Ю.И. Синтаксис современного русского литературного языка / Ю.И. Беляев. – Częstochowa: Wyd-wo Akademii im. Jana Długosza, 2007. – 442 s.
- Бінтенко 1967*: Бінтенко Л.О. Номінативні речення в сучасній українській літературній мові / Л.О. Бінтенко // Наукові записки Київського педагогічного інституту. – 1967. – Т. 24. – С. 99-114.
- Бінтенко 1968*: Бінтенко Л.О. Деякі відомості про номінативні речення / Л.О. Бінтенко // Наукові записки Київського педагогічного інституту. – 1968. – Т. 29. – с. 87-104.
- Бурак 1982*: Бурак Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л.І. Бурак. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 263 с.
- Валгина 1962*: Валгина Н.С. Современный русский язык / Н.С. Валгина. – М.: Высшая школа, 1962. – 478 с.
- Валгина 1973*: Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1973. – 412 с.
- Валгина 1991*: Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1991. – 407 с.
- Валимова 1971*: Валимова Г.В. К вопросу о коммуникативных единицах // Вопросы синтаксиса русского языка / Г.В. Валимова. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1971. – С. 29-37.
- Вихованець 1993*: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Гак 2004*: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка / В.Г. Гак. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.
- Галкина-Федорук 1958*: Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Синтаксис / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. – М.: Учпедгиз, 1958. – 200 с.
- Гвоздев 1954*: Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка / А.Н. Гвоздев. – М.: Учпедгиз, 1954. – 316 с.
- Гвоздев 1958*: Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык: В 2-х ч. – Ч. 2. – Изд- 2-е / А.Н. Гвоздев. – М.: Учпедгиз, 1958. – 209 с.
- Гвоздев 1973*: Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык: В 2-х ч. – Ч. 2: Синтаксис. – 4-е изд. / А.Н. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1973. – 219 с.
- Граматыка 1966*: Граматыка беларускай мовы: у 2-х т. – Т. 2: Сінтаксіс. – Мн.: Навука і тэхніка, 1966. – 612 с.

- Грамматика 1954, т. 2, ч. 2:* Грамматика русского языка: Синтаксис. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2. – Ч. 2. – 440 с.
- Грамматика 1960а:* Грамматика русского языка: В 2-х т. – Т.2: Синтаксис. – Ч. 1. – М.: Наука, 1960. – 702 с.
- Грамматика 1960б:* Грамматика русского языка: В 2-х т. – Т.2: Синтаксис. – Ч. 2. – М.: Наука, 1960. – 440 с.
- Дудик 1973:* Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: (Просте речення: еквіваленти речення) / П.С. Дудик. – К.: Наукова думка, 1973. – 288 с.
- Дудик 1980:* Дудик П.С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення / П.С. Дудик // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 204-227.
- Канюшкевич 2008:* Канюшкевич М.І. Беларуска прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. – Ч. 1. Дыяпазон Ф – Л / М.І. Канюшкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 492 с.
- Кулик 1965:* Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б.М. Кулик. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч. 2. – 312 с.
- Кучеренко 2003:* Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання / І.К. Кучеренко // Кучеренко І. Актуальні проблеми граматики. – Львів: Світ, 2003. – С. 114-128.
- Лучик 2003:* Лучик А.А. Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова / А.А. Лучик. – К.: Довіра, 2003. – 493 с.
- Лучик 2006:* Лучик А.А. Словник еквівалентів слова української мови / А.А. Лучик. – Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 220 s.
- Медушевський 1985:* Медушевський А.П. Синтаксис // Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1975. – С. 284-390.
- Пешковский 1956:* Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 7-е / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
- Попова 1953:* Попова И.А. Неполные предложения в современном русском языке / И.А. Попова // Труды Института языкознания. – 1953. – Т. 2. – С. 31-39.
- Рагаўцоў 2001:* Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні: Дапам. / В.І. Рагаўцоў. – Мн.: Універсітэцкае, 2001. – 109 с.
- Руднев 1968:* Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка / А.Г. Руднев. – Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 1968. – 378 с.
- Русская грамматика 1980:* Русская грамматика: В 2-х т. – Т. II. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
- Сиротинина 1980:* Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка / О.Б. Сиротинина. – М.: Высшая школа, 1980. – 142 с.
- Скаб 2002:* Скаб М.С. Грамматика апеляції в українській мові / М.С. Скаб. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.
- Скобликова 1979:* Скобликова Е.С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения / Е.С. Скобликова. – М.: Поросвещение, 1979. – 326 с.
- Синтаксис 1994:* Слинько І.І., Гуїванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навчальний посібник / І.І. Слинько, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
- Современный 1988:* Современный русский литературный язык / Под ред. Н.М. Шанского. – Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – Л.: Высшая школа, 1988. – 298 с.
- Современный 1996:* Современный русский литературный язык / Под ред. П.А. Леканта. – Изд. 3-е, исправленное и дополненное. – М.: Высшая школа, 1996. – 497 с.
- Современный 1964:* Современный русский язык. Морфология. Синтаксис / Под ред. Е.М. Галкиной-Федорук. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1964. – 597 с.
- Современный 1979:* Современный русский язык / Под ред. Д.Э. Розенталя. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1979. – 349 с.
- Сучасна 1972:* Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
- Тихоша 2009:* Тихоша В.І., Олексенко В.П., Гайдученко Г.М., Нагіна В.О. Сучасна українська мова. Синтаксис / В.І. Тихоша, В.П. Олексенко, Н.В. Гайдученко, Г.О. Нагіна. – Х.: Українське видавництво, 2009. – 287 с.
- Шахматов 1941:* Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
- Шерех 1951:* Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1951. – 402 с.
- Шульжук 2004:* Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.
- Шульжук 2009:* Шульжук К.Ф. Еквіваленти речення чи речення? // Філологічні студії: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Харків: Вид-во Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, 2009. – С. 173-182.
- Цой 1971:* Цой А.А. О так называемых усеченных, или недоговоренных, предложениях / А.А. Цой // Русский язык в школе. – 1971. – № 6. – С. 70-79.

Яўневіч, Сцяцко 1987: Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Синтаксис сучаснай беларускай мовы. – 3-е вид. / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – 439 с.

The equivalents of sentences with determination of their differential signs are considered, the determining and determined parameters of equivalents of sentence are certain, the classification and qualifying parameters of these utterances are described, the structural, semantic and functional types of equivalents of sentences are considered, words-sentences, ragged sentences, formulas of linguistic / vocal etiquette and sentences-appeal as basic types of equivalents of sentences with differentiating of actually- and not actually-equivalents of sentences are described.

Keywords: equivalents of sentence, word-sentences, sentences-appeal, ragged sentences.

Надійшла до редакції 5 березня 2009 року.

Світлана Лазаренко

ББК 81.411.4+81.2–22
УДК 811.161.2'367.7

ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ АКТУАЛІЗАЦІЇ СИНСЕМАНТИЧНОСТІ ГАЗЕТНИХ ЗАГОЛОВКІВ

У статті досліджено особливості реалізації синсемантичності заголовків газетної публіцистики. Проведено текстовий аналіз на рівні граматичних маркерів синсемантичності, проілюстровано роль займенників, питальних і номінативних речень, валентнонезавершеності та фрагментації як актуалізаторів заголовкової синсемантичності.

Ключові слова: синсемантичність, заголовок, граматичні актуалізатори.

Вивченню заголовка як одного з текстових компонентів присвячено чимало досліджень. Можна виділити такі основні напрями вивчення заголовка: 1) вивчення засобів заголовкової акцентуації (його увиразнення та посилення змістового навантаження) (Н. Конопленко); 2) вивчення функцій заголовка (Т. Желтоногова; В. Кухаренко); 3) вивчення зв'язків заголовка з іншими компонентами тексту (епіграфом, основним текстом тощо) (Е. Лазарева, Л. Лосєва); 4) вивчення заголовка як текстового знака (Т. Желтоногова; В. Кухаренко, Л. Лосєва).

Останнім часом у лінгвістиці тексту помітна тенденція до вивчення категорії зв'язності як реалізації зв'язків між текстом та його заголовком (Ю. Карпенко, О. Траченко, Н. Кожина, Л. Ставицька, А. Мойсієнко, А. Загнітко та ін.). Проте, незважаючи на низку наукових праць, присвячених зазначеній проблемі, це питання залишається недостатньо висвітленим та актуальним для дослідження. Це можна пояснити складністю взаємозв'язків між заголовком і текстом.

Особливо актуальним є це питання тоді, коли маємо справу з газетним текстом, адже заголовки є одним з найважливіших елементів газети й мають досить вагоме функціональне навантаження. Є. Лазарева [Лазарева, 1989, с. 3] слушно зауважує: “Заголовок є першим сигналом, що спонукає нас читати матеріал або відкласти газету. Передуючи тексту, заголовок експлікує певну інформацію про зміст публіцистичного твору. Разом з цим заголовки газетної шпальти, газетного номера мають емоційне забарвлення, збуджують читачський інтерес, привертають увагу. Дослідження психологів виявили, що близько вісімдесяти відсотків читачів надають увагу лише заголовкам”.

Серед основних функцій газетного заголовка виокремлюємо імперативну функцію, яку витлумачуємо як спонукання до ознайомлення зі змістом наступних компонентів газетного тексту (підзаголовком, лід-абзацом, основним текстом). Імперативна функція заголовків актуалізується тоді, коли повна й адекватна інтерпретація їхнього змісту неможлива одразу після первинного сприйняття. Такі заголовки є синсемантичними: розуміння їхнього цілісного змісту можливе лише після сприйняття й усвідомлення змісту інших текстових компонентів. На нашу думку, синсемантичні заголовки є найнефективнішими для газетного тексту, оскільки вони посилюють інтерес до декодування свого змісту в реципієнта, і він змушений прочитати, сприйняти й усвідомити зміст усієї статті. Актуалізувати синсемантичність газетних заголовків можна різними мовними засобами. У статті зосереджено увагу на граматичних засобах актуалізації синсемантичності заголовків газетних текстів.

Об'єктом дослідження стали тексти газетної публіцистики, предметом безпосереднього вивчення – граматичні засоби актуалізації синсемантичності газетних заголовків. Метою дослідження є вивчення функціонування граматичних засобів актуалізації синсемантичності заголовків газетних текстів.

До граматичних засобів актуалізації синсемантичності газетних заголовків належать морфологічні й синтаксичні засоби. Морфологічні засоби меншою мірою представлені в газетному тексті. Ми зафіксували лише поодинокі випадки вживання в семантико-синтаксичній структурі заголовка займенника замість позначення об'єкта (теми статті). Заголовки, у структурі яких замість позначення об'єкта вжитий займенник,

характеризуються неозначеністю, інформаційною неповнотою, оскільки вони не відображають об'єкт (тему) статті. Це зумовлює потребу звернутися до інших компонентів тексту. Лише після сприйняття їхнього змісту можна встановити об'єкт, на який вказує вжитий у заголовку займенник, реконструювати інформативну повноту семантико-синтаксичної структури заголовка, повно й адекватно інтерпретувати його зміст. Напр.: *“А талант її від батька-матері”* (Урядовий кур'єр. – 2007. – 07.03). Об'єкт, на який вказує займенник *її*, ужитий у семантико-синтаксичній структурі заголовка, установлюється в основному тексті: *вона* – заслужена художниця України Тамара Гордова. *“Вона була з планети Квітів”* (Вечірній Київ. – 2006. – № 116). Лід-абзац: *вона* – художниця Катерина Білокур.

Порівняно з морфологічними засобами актуалізації синсемантичності газетного заголовка, синтаксичні засоби широко вживають в газетному тексті. У їхніх межах виділяємо такі різновиди.

1. Вираження заголовка питальним реченням. Репрезентація заголовка питальним реченням є одним з найпоширеніших засобів синсемантичності. Причину цього вбачаємо в тому, що запитання – це звернення до кого-небудь, яке передбачає відповідь, пояснення, коментарі. Заголовок, виражений питальним реченням, виступає для реципієнта своєрідним імпульсом для звернення до інших компонентів тексту для з'ясування інформації, потрібної для відповіді на питання. Здебільшого інформація, що дає відповідь на експліковане заголовком запитання, викладена в основному тексті, проте вона може бути викладена також у підзаголовку або лід-абзаці. Напр.: *“Де наша крайня північ?”* (Дзеркало тижня. – 2004. – № 37). Лід-абзац: *В усіх нинішніх географічних довідниках зазначено, що найпівнічнішою точкою України є село Грем'яч. “Гривня насправді удвічі міцніша?”* (Високий замок. – 2007. – № 21). Лід-абзац: *Курс української гривні щодо долара насправді становить 2,8 гривні* – висновок: гривня дійсно удвічі міцніша за долар. За таких умов зазначені компоненти утворюють із заголовком діалогічну єдність, їхнє функціональне навантаження в ланцюгу “заголовок → підзаголовок → лід-абзац → основний текст” зростає. Зміст основного ж тексту виступає конкретизацією, уточненням, поширювачем інформації, отриманої внаслідок сприйняття заголовка й підзаголовка / лід-абзаца в їхній взаємодії.

2. Валентнонезавершеність заголовка. Поняття “валентність” в україністиці дістало теоретичне обґрунтування в працях І. Вихованця [Вихованець, Городенська 1988] й А. Загнітка [Загнітко 1990]. Валентність дослідники пов'язують із “семантичною здатністю дієслівних лексем поєднуватися із певною кількістю залежних іменникових компонентів (актантів, аргументів, партнерів)” і визначають її як “семантично передбачувану сполучуваність слів” [Вихованець, 2004, с. 269]. Семантично передбачувана сполучуваність валентного дієслова або віддієслівного слова із залежними від нього лексемами передбачає, що повне й адекватне сприйняття змісту речення, до складу якого входить валентне дієслово або віддієслівне слово, можливе лише за наявності всіх валентнозумовлених лексем, тобто за умов заповнення всіх семантичних позицій, відкритих валентним дієсловом або віддієслівним словом. Опущення однієї з валентнозумовлених лексем зі складу речення зумовлює появу змістової неповноти (семантичної лакуни) й позбавляє реципієнта можливості повно, цілісно й адекватно зрозуміти зміст речення. Для заповнення лакуни потрібно звернутися до інших речень. Лише після їхнього сприйняття й усвідомлення реципієнт здатний встановити опущену лексему, заповнити семантичну лакуну та повно й адекватно інтерпретувати зміст речення. Опущення зі складу заголовків валентнозумовленої лексеми є досить поширеним явищем. На позначення таких заголовків пропонуємо термін “валентнонезавершені заголовки”. Опущення валентнозумовленої лексеми зі складу заголовка позбавляє останній семантико-синтаксичної повноти та актуалізує його синсемантичність. Реципієнт змушений звернутися до інших текстових компонентів для встановлення опущеної лексеми, заповнення семантичної неповноти заголовка й інтерпретації його змісту. Напр.: *“Міністри обговорили...”* (Дзеркало тижня. – 2004. – № 24). Основний текст: *обговорили діяльність ТОВ “Міжнародний консорціум з управління й розвитку газотранспортної системи України”.* *“Обігріють і нагодують”* (Вечірній Київ. – 2006. – № 237). Основний текст: *обігріють і нагодують громадян без певного місця проживання.* *“Афганістан не відпускає”* (Україна молода. – 2006. – № 244). Підзаголовок: *не відпускає з посади Яапа де Хооп Схеффера.* *“Троєщинці, нарешті, дочекалися!”* (Вечірній Київ. – 2005. – № 32). Лід-абзац: *дочекалися актів про власність на землю.*

3. Вираження заголовка номінативним реченням. Основне призначення номінативних заголовків – експлікація теми статті. Проте, позбавлені реми, що містить основний зміст повідомлення та є його ядром, номінативні заголовки характеризуються змістовою неповнотою. Двоскладні заголовки чітко й однозначно відображають об'єкт (тему) і його статичні або динамічні ознаки (предикат). Такі заголовки повно передають основну ідею статті, їхній зміст реципієнт розуміє одразу після первинного сприйняття, безвідносно до інших компонентів тексту, останні ж виражають додаткову інформацію, конкретизуючи, уточнюючи, удокладнюючи інформацію, експліковану заголовком. З огляду на це двоскладні заголовки мають найменшу залежність від інших текстових компонентів (відносно автосемантичність). Те саме можна сказати про заголовки, виражені дієслівними односкладними реченнями. У таких заголовках тема (об'єкт) статті не експлікована, проте це не позбавляє їх змістової повноти, оскільки вони містять основний зміст повідомлення – рему. Щодо об'єкта, то, зважаючи на специфіку кожного з указаних видів односкладних дієслівних речень, він може бути виражений імпліцитно (означено-особові речення), або він не є суттєвим з погляду мовця, а вся увага сконцентрована на ремі (неозначено-особові речення), або він є узагальненим, характерним для будь-якого об'єкта (узагальнено-

особові речення, інфінітивні), або об'єкт (тема) не може бути експлікований у семантико-синтаксичній структурі заголовка, оскільки дія або процес, репрезентовані у ньому, відбуваються незалежно від об'єкта (безособові речення). Проте, незважаючи на високий ступінь інформативності двоскладних заголовків, вони є малоефективними для газетного тексту, оскільки, експлікуючи основну ідею статті, позбавляють реципієнта потреби звертатися до змісту інших текстових компонентів. Натомість односкладні номінативні заголовки є більш ефективними, оскільки для повноти розуміння свого змісту (для встановлення опущеної реми) спонукають і навіть вимагають ознайомлення з іншими компонентами тексту. Заголовок, виражений номінативним реченням, утворює з іншими текстовими компонентами темо-ремний комплекс, у якому перший експлікує тему, а зміст останніх – рему. Напр.: *“Е-університет: п'ятнадцять поверхів із видом на ЮНЕСКО”* (Дзеркало тижня. – 2004. – № 42). Лід-абзац: *Планується, що з осені 2005-го свої двері відчинить перший у Центральній і Східній Європі ВНЗ, який оселився у Мережі, але при цьому надає абсолютно реальну освіту. “Подводна енергія”* (День. – 2004. – № 201). Підзаголовок: *НАНУ стає партнером і науковим керівником НАЕК “Енергоатом”*. *“Пані українка”* (Україна молода. – 2005. – № 84). Підзаголовок: *Як “подружка” Горбачова Валентина Овід навчає російськомовний Харків усьому українському*.

Поряд із номінативними заголовками, що експлікують тему (об'єкт) статті, у газетному тексті широко використовують заголовки, що експлікують антитему. Напр.: *“У полоні ідеології, що віджила”* (День. – 2004. – № 216); *“Між свободою і «тінню»”* (Дзеркало тижня. – 2004. – № 48); *“Напередодні остаточного вибору”* (День. – 2004. – № 211); *“На адресу виконавчої влади”* (Урядовий кур'єр. – 2007. – 10.02) тощо. На відміну від заголовків, що відображають тему, заголовки, семантико-синтаксична структура яких містить лише антитему, мають дуже широку семантику, оскільки реципієнтові невідомі ні об'єкт (тема) статті, ні динамічні або статичні ознаки цього об'єкта (предикат). Такі заголовки потребують конкретизації, уточнення змісту. Ця конкретизація викладена в інших компонентах тексту. Лише після прочитання й усвідомлення їхнього змісту читач здатний адекватно інтерпретувати заголовковий зміст. Напр.: *«На межі самоліквідації»* (Голос України. – 2007. – 22.02). Основний текст: на межі самоліквідації перебувають об'єднання співвласників багатоквартирних будинків. *“У епіцентрі запахів”* (Вечірній Київ. – 2006. – № 220). Основний текст: у епіцентрі запахів, а саме у Бортницькій станції аерації був перший заступник голови КМДА А. Голубченко. *“У сніговому полоні”* (Україна молода. – 2005. – № 43). Підзаголовок: *перебувають кілька західних областей. “На роздоріжжі”* (Поступ. – 2006. – № 16). Підзаголовок: *Фракція БЮТ роздумує над тим, як ввійти в опозицію і не втратити влади.*

4. Фрагментація семантико-синтаксичної структури заголовка.

В основі фрагментації прагнення адресанта виділити певну частину повідомлення у відносно самостійну комунікативну одиницю, підкреслюючи її змістову значущість, актуалізуючи й посилюючи її інформативну місткість, експресивну виразність [Загнітко, 2001, с. 426]. Фрагментація семантико-синтаксичної структури заголовка фокусує увагу реципієнта на відокремленому компоненті, акцентуючи його форму й зміст. З'являється бажання з'ясувати комунікативну інтенцію автора щодо фрагментації заголовкової структури, що зумовлює звернення до інших компонентів тексту та актуалізує синсемантичність заголовку. Аналізуючи фрагментацію як лінгвістичне явище, А. Загнітко виокремлює такі види її реалізації, як: сегментація, парцеляція, біфуркація [Загнітко, 2001, с. 469]. У газетному тексті найпоширенішими є перші два види.

Сегментація в газетному тексті має певну специфіку. Зокрема, вона охоплює не тільки заголовок, а весь заголовковий комплекс (заголовок, підзаголовок, лід-абзац). Причому сегментованим компонентом є заголовок, виражений здебільшого називним реченням. Напр.: *“Бар'єр на шляху до СОТ”* (Дзеркало тижня. – 2004. – № 43). Підзаголовок: *Спорудила влада, блокувавши розвиток ЛУАЗу. “Захист потерпілих від торгівлі людьми”* (Дзеркало тижня. – 2004. – № 46). Підзаголовок: *Залежить від міжнародної співпраці України*. Механізм дії сегментації заголовкового комплексу як засобу заголовкової синсемантиї тотожний механізму дії заголовків, виражених номінативним реченням. А саме: заголовок експлікує тему, підзаголовок або лід-абзац – рему – основний зміст повідомлення.

Інший механізм дії має парцеляція. Зокрема, стимулом для звернення до інших компонентів газетного матеріалу є не змістова неповнота заголовка, що характерно для сегментації, а бажання реципієнта встановити причини, що зумовили відокремлення заголовкового компонента.

Підсумовуючи наше дослідження, зробимо висновки. Синсемантичні заголовки – це заголовки, повний та адекватний зміст яких розкривається лише у взаємодії з іншими текстовими компонентами тексту (підзаголовком, лід-абзацом, основним текстом). Синсемантичні заголовки є найефективнішими для газетної публіцистики, оскільки стимулюють читача до ознайомлення зі змістом усіх компонентів газетної статті. Актуалізаторами синсемантичності заголовків є різні засоби мови, які можна класифікувати відповідно до належності мовному рівню. Граматичні засоби синсемантичності заголовків представлені морфологічними та синтаксичними засобами. Морфологічні засоби в українському газетному тексті є маловживаними. Вони репрезентовані здебільшого вживанням у структурі заголовка займенника на позначення об'єкта статті. Синтаксичні засоби є поширенішими. До них належать вираження заголовка питальним реченням, валентнонезавершеність заголовка, вираження заголовка номінативним реченням, фрагментація семантико-синтаксичної структури заголовка.

Література

- Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Загнітко 1990: Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
- Лазарева 1989: Лазарева Э.А. Заголовок в газеті. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 94 с.
- Вихованець, Городенська 2004: Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І.Вихованець, К.Городенська; За ред. І.Вихованця. – К.: Університетське видавництво «Пulsари», 2004. – 400 с.

The article deals with analysis of coherence and its realization in the titles of newspapers' texts. Such kinds of the grammatical means of coherence's representing as pronoun, interrogative and nominative sentences etc were ascertained.

Key words: coherence, the titles of newspapers' texts, the grammatical means of coherence's representing.

Надійшла до редакції 18 листопада 2008 року.

Марія Панкова

ББК Ш 12=411.4*22
УДК 811.161.2'367

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПИТАЛЬНІ РЕЧЕННЯ: ДИФЕРЕНЦІЙНИЙ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ

У дослідженні проаналізовано еволюцію лінгвістичних поглядів на питальні речення, їхній статус у синтаксичній системі української мови, обґрунтовано теоретичні засади класифікації питальних речень та реалізовано класифікацію питальних речень за функціонально-семантичними та структурними ознаками.

Ключові слова: речення, питальне речення, аналітичні форми, граматична категорія, класифікація.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки мало уваги приділяється такому різновиду речень, як питальні. Проблема такого типу речень і до сьогодні залишається актуальною, оскільки природу запитання тлумачать по-різному, а у визначеннях питальних речень враховано здебільшого лише деякі їхні властивості. Не зроблено і ґрунтовного опису функціонування питальних конструкцій у системі синтаксичних одиниць української мови. Немає загальноприйнятої класифікації питальних речень. Переважно питальні речення досліджувалися в аспекті формальної структури. Але речення, крім формальної, має семантичну структуру, яка є результатом взаємодії семантичного предиката і його аргументів, що заповнюють його валентні позиції.

У структурі речення та його функціонуванні існує такий вимір, який не може бути з'ясований поза врахуванням специфіки ситуації, контекстного оточення. Механізм самого речення в такому випадку можна з'ясувати за умови звернення до тієї мовної ситуації, того контексту, у яких певне речення функціонує як повідомлення. Це – комунікативна будова речення, яка є незалежною від формально-граматичної і семантичної. Вона визначається мовним контекстом, комунікативним завданням, що виникає в цьому контексті, щодо якого речення зорганізовує порядок своїх компонентів і відбувається наголошення певного елемента. Питання є класичним прикладом речень, не закінчених у логіко-змістовому плані поза умовами живого спілкування. Закінченим воно є лише за наявності відповіді, яка без питання – теж штучне утворення. Відповідь вмотивовується тільки наявністю питання. Якщо ж питальне речення відірвати від контексту і розглядати поза ситуацією, то воно втрачає комунікативний аспект і може розглядатися тільки в раціонально-експресивному плані, тобто як таке, що виражає загальний логічний зміст питальної думки, її мовний варіант, з чітким розподілом на тему і рему. І тільки на комунікативному рівні встановлюється пізнавальна значущість для співрозмовника в момент акту комунікації.

В українському мовознавстві проблема вивчення питальних речень є не достатньо розкритою і має багато спірних моментів, одними з головних свідчень чого і постає наявність досліджень лише окремих аспектів проблеми, відсутність загальноприйнятої класифікації питальних речень української мови та ґрунтовного опису функціонування питальних одиниць, що розкриває перед нами певні перспективи у подальшій роботі над проблемою.

Отже, об'єктом нашого дослідження є питальні речення української мови, а метою роботи постає аналіз еволюції поглядів на питальні речення, дослідження формально-граматичної, семантичної і комунікативної структури питальних речень української мови та реалізація класифікації питальних речень за функціонально-семантичними та структурними ознаками.

© Панкова М.В., 2009

Мовлення людини завжди цілеспрямоване, підпорядковане певній меті. Російський дослідник О.М. Пешковський зазначає: “Якщо ми говоримо тільки для того, щоб повідомити свої думки іншому, то таке мовлення можна назвати розповідним... Ми можемо спонукати співрозмовника повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше запитання – мовлення питальне, і можемо спонукати його зробити саме те, що ми йому наказуємо або про що просимо, – мовлення спонукальне” [12, 392].

В основі поділу мовлення на зазначені три ланки лежить функціональний критерій, який є домінуючим у визначенні питального речення. Ця функціональна кореляція, пов'язана з різноманітними комунікативними настановами, відбивається в структурі та семантиці питального речення. На думку Г.В. Валімової, питальна функція речення вимагає наявності в ньому питального члена, тип якого залежить від характеру запитання. Так, П.С. Дудик вважає, що питальними називаються речення, у яких за допомогою інтонації, а також за допомогою спеціальних слів або словопорядку мовець висловлює своє бажання про щось дізнатись від співрозмовника, мовець прагне отримати відповідь на запитання [6, 27]. У цьому визначенні акцентовано увагу на участі співрозмовника в мовленнєвому акті. М.П. Івченко зазначає, що питальні речення можуть вживатися замість розповідних (риторичне запитання), якщо вони в своєму складі не мають питальних часток або інших слів з питальним значенням. Слід зазначити, що саме на комунікативній основі найбільш адекватно, на нашу думку, визначати риторичне питальне речення як конструкцію, в якій мовець використовує риторичну форму для підсилення експресивного забарвлення вислову, таким чином відбувається не спонукання співрозмовника до відповіді, а заострення уваги на інформації, яка передається. М.У. Каранська вказує, що “питальними реченнями думка повідомляється як запитання до когось, щоб дізнатися правду про сказане, щоб одержати інформацію про його існування” [10, 21]. Таке визначення свідчить про те, що питальне речення інформативне, оскільки ним передається думка, але не враховано те, що запитання – це передусім реалізація питального значення на комунікативному рівні, а тому основним навантаженням є прагнення отримати відповідь. О.М. Пазяк вважає, що питальне речення виявляє прагнення мовця або з'ясувати невідоме, або переконатися в чомусь, або звернути на щось увагу [17, 240]. Питальні речення у своїй первинній функції містять пошук повідомлення: мовець інформує про те, що він хоче отримати інформацію від іншого. На думку В.А. Белошапкової, чотири типи речень – розповідні, питальні, спонукальні й оптативні – розрізняються на основі різних критеріїв: розповідні, спонукальні й оптативні речення виділені за модальним принципом, питальні – на основі існування особливої форми думки – питання [16, 525]. В українському мовознавстві І.Р. Вихованець комунікативну спрямованість ототожнює з метою висловлення, тому ми не будемо розмежовувати комунікативність і функціональність питальних речень. Л.О. Кадомцева усі типи простих речень виділяє за модальним принципом, тобто питальні речення розглядаються як модальний різновид простих речень [18, 128 – 134]. Але питальні речення, як зазначили І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, виражають не тільки думку з іншою модальністю, а й зовсім іншу форму думки – прагнення одержати інформацію.

У мовознавстві є різні погляди щодо класифікації питальних речень. М.П. Івченко здійснив поділ питальних речень за емоційними відтінками, розрізняючи дві групи: 1) питальні речення, які виражають спонукання до відповіді: *Косте, що за знак?... Як це розуміти?* (О. Гончар, 94); 2) питальні речення, що виражають риторичне питання: *Та що це зі мною?... До чогось прислухаюсь в собі? Щось хочу почути? А що чую?* (О. Гончар, 178).

Подібною класифікації дотримується О.М. Пазяк, поділяючи питальні речення на власне-питальні, які використовуються в діалогах і полілогах, питально-риторичні, що містять у собі приховане ствердження і не вимагають відповіді, і питально-спонукальні речення, котрі мають у собі спонукання до дії [17, 240 – 241]. У російському мовознавстві Л.Ф. Бердник окремо досліджує проблему питально-спонукальних речень, наголошуючи на тому, що в самій природі питального речення є спонукання до дії, а саме до відповіді.

Розширює класифікацію питальних речень А.П. Загнітко, поділяючи їх на: 1) власне-питальні – речення, в яких мовець спонукає співбесідника відповісти на запитання: *Скажи краще, коли ти матері невістку приведиш?* (О. Гончар, 11); 2) питально-стверджувальні – речення, що містять і питання, і відповідь на нього: *Ви до нас сьогодні завітаєте, чи не так?*; 3) питально-заперечні – речення, в яких заперечується висловлене в самому питанні: *Яке місто? Ніколи, чуєте?* (О. Довженко, 272); 4) питально-риторичні – речення, на поставлене питання яких не вимагається відповіді: *«...І навіщо я покинула рідний край? Навіщо я послухала пані Суфчинської?...»* (І. Нечуй-Левицький, 183); 5) питально-спонукальні – речення, в яких спостерігається спонукання співрозмовника до певної дії: *Чого б тобі й їхати з Виговським вдвох в таку далечинь?* (І. Нечуй-Левицький, 314) [7, 57 – 58].

С.Т. Шабат подає поділ питальних речень за типом запитання і передбачуваною відповіддю та за комунікативно-функціональним спрямуванням: 1) власне-питальні – речення, в яких міститься запит-пошук інформації, її з'ясування й уточнення: *Що ти собі задумала, серце Олесю?* (І. Нечуй-Левицький, 314); 2) фатичні та контактні – речення, в яких реалізовано запит-засіб підтримання контакту зі співрозмовником: *Розкажи ж мені врешті, як це сталося?*; 3) питально-спонукальні – речення, якими відтворюється запит-спонукання до дії: *А хто підбиратиме? Усе ми, жінки? А чому б не вам, Самбісти?* (О. Гончар, 49); 4) констативні і риторичні речення, які окреслюють запит-констатацію інформації: *«Кого ж це я покохала? Для*

кого ж це я покинула рідний край, покинула родину, рідну сім'ю?...» (І. Нечуй-Левицький, 182); 5) оптативні – речення, які містять запит-бажання: *Коли б я була ти, а ти – я?*; 6) авторизовано-оцінні – речення, які мають запит-авторизована оцінка: *А ти часом з собору не падав? Може ти контужений?* (О. Гончар, 262) [19, 54].

Дещо інший поділ подається Л.О. Кадомцевою, яка питальні речення поділяє за гносеологічним принципом на: 1) речення зі значенням прямої питальності, що полягає у встановленні реальності висловленої думки, в очікуванні ствердної чи заперечної відповіді або в одержанні нової інформації щодо предмета питання; ці речення можуть мати також з'ясувальне або уточнювальне значення; 2) речення зі значенням непрямой питальності, в яких у формі питання виражене судження-повідомлення, так звані риторичні питання [18, 128 – 134].

Так, речення зі значенням прямої питальності поділяються на уточнювальні питання, в яких висловлюється прагнення мовця до встановлення реальності чи нереальності загального змісту речення: *Чого це ти скочив, наче обпечений? Тобі, певно, на очі нависла ота снігова Олена?* (І. Нечуй-Левицький, 259), і з'ясувальні питання, що виражають бажання мовця отримати нову інформацію щодо предмета думки, з'ясувати вірогідність чи невірогідність окремого моменту відображуваного факту дійсності: *Дядьку Ягоре, а на заводі, після ступу... трудно було вам звикати?* (О. Гончар, 50). Залежно від граматичного оформлення обох різновидів речень прямої питальності з'ясувальні питальні речення називають ще займенниковими, а уточнювальні – незайменниковими. У свою чергу уточнювальні питання мають такі різновиди, як альтернативні питання (ширше – питання вибору), в яких питання стосуються двох чи кількох пов'язаних розділовим зв'язком членів речення з вимогою до співрозмовника вказати на те, котрий з них відповідає реальному стану речей: *– Та що воно таке є? – спитав Йосипович. – Чи се вірша, чи що інше?* (Г. Квітка-Основ'яненко, 39), і питання-перепитування, тобто повторення речення чи частини речення, висловленого співрозмовником з метою переконатися, чи саме так було сказано, виявити сумнів щодо правильності сказаного: *– Науме, Науме! Либонь, старости йдуть. – Старости? До кого?* (Г. Квітка-Основ'яненко, 166).

П.С. Дудик альтернативні питальні речення зараховує до питально-з'ясувальних речень, аргументуючи це тим, що мовець прагне дізнатись від співрозмовника, котрий з перелічених членів речення відповідає реальному стану речей [6, 28]: *Що то вгорі: місяць чи сонце?* (О. Гончар, 22). Ми вважаємо, що альтернативні питальні речення належать до питально-уточнювальних речень, тому що мовець хоче саме уточнити, який з кількох членів речення відповідає реальній дійсності. Також П.С. Дудик класифікує питальні речення на власне-питальні, або речення прямої питальності, питально-риторичні і непрямой-питальні речення, в яких мовець може викласти зміст запитання не обов'язково в питальних конструкціях, а й у структурах складнопідрядного речення [6, 28 – 29].

Крім того, поширеною є класифікація питальних речень за наявністю чи відсутністю у складі речення питального слова. І.П. Распопов зазначає, що за характером і призначенням у мовленні дуже виразно протиставляються речення з питальними займенниками і речення, оформлені як питальні тільки за допомогою інтонації [13, 35] (порівняйте: *Сьогодні відбудеться концерт?* і *Чи сьогодні відбудеться концерт?*). Але, на нашу думку, така класифікація має дещо загальний, поверховий характер і вигідна тільки для формального розмежування питальних речень.

Часто систематизація питальних речень ґрунтується на багатоплановості вивчення інтеррогативних структур. Таким чином, питальні речення розрізняються за: 1) формальною організацією (питальність виражається спеціальними словами – питальними займенниками чи питальними частками); 2) інтонацією; 3) типом питання й очікуваною відповіддю: загальнопитальні й частковопитальні; 4) значенням: власне-питальні й невластне-питальні речення.

Основними ознаками при класифікації питальних побудов, на думку Н.В. Гуйванюк і С.Т. Шабат, повинні бути передусім загальна питально-функціональна настанова і модальне значення запиту як універсальної категорії питальності [5, 14]. Ці дослідники питальні речення диференціюють за такими ознаками: 1) за комунікативно-функціональним спрямуванням: власне-питальні та невластне-питальні речення; 2) за формально-синтаксичною організацією, що дає підставу виділити структури з питальним компонентом і без питального компонента; 3) за типом запитання і передбачуваною відповіддю – загальнопитальні та частковопитальні [5, 14 – 16].

Питальні речення мають первинні і вторинні функції. У своїх первинних функціях питання спрямоване на пошук інформації, тобто на отримання відповіді; у вторинних функціях воно орієнтоване на передавання інформації, на безпосереднє повідомлення про щось.

На основі первинних функцій питальні речення поділяються за: 1) характером й обсягом одержаної інформації на: загально-питальні речення, які спрямовані на отримання інформації про ситуацію загалом, і частково-питальні речення, котрі містять питання про окремий аспект якого-небудь факту; 2) обізнаністю мовця на: власне-питальні, в яких відбита повна непоінформованість мовця, неозначено-питальні, в яких наявний здогад або сумнів, констатувально-питальні речення, в яких є майже повна упевненість, твердження; 3) очікуваною відповіддю на: речення, що потребують відповіді-підтвердження або відповіді-заперечення, речення, що потребують у відповідь інформації про те, що питається.

Питальні речення, основу яких складають первинні функції, і є питальними реченнями прямої питальності, а риторичні питання – це питальні речення з вторинними функціями.

Отже, питальними реченнями називаються речення, в яких за допомогою інтонації, спеціальних слів або словопорядку мовець виражає своє прагнення одержати, підтвердити або заперечити інформацію. Питальне речення може розглядатися як специфічна граматична категорія, як окремий функціонально-комунікативний та модальний різновид речень. З гносеологічного погляду питальні речення, встановлюючи зв'язок висловлених у них думок з об'єктивною дійсністю, мають власне внутрішнє членування.

Література

1. Бердник Л.Ф. Вопросительно-побудительные предложения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1989. – №2. – С. 88 – 91.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1977. – 248 с.
3. Валимова Г.В. О взаимодействии формальной и грамматической структуры вопросительного предложения // Русский язык: Сб. трудов. – М.: Московский государственный педагогический институт им. В. Ленина, 1975, С. 62 – 70.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Гуйванюк Н.В., Шабат С.Т. Питальні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Рута, 2000. – 66 с.
6. Дудик П.С. Питальні речення і питальні слова-речення // Українська мова і література в школі. – 1975. – №1. – С. 26 – 36.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Загнітко А.П. Український синтаксис. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
9. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид-во Київського університету, 1965. – 523 с.
10. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – С. 15.
11. Кондратенко Н.В. Питальні речення в українському поетичному мовленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одес. нац університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – 16 с.
12. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 392.
13. Распопов И.П. Вопросительные предложения // Русский язык в школе. – 1958. – №1. – С. 34 – 37.
14. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 824 с.
15. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 430 с.
16. Современный русский язык / Под. ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1989. – 560с.
17. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 2001. – 365 с.
18. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 645 с.
19. Шабат С.Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 2001. – №1. – С.53 – 58.

Джерела

1. Гончар О.Т. Собор: Роман. – К.: Дніпро, 1989. – 272с.
2. Довженко О.П. Зачарована Десна; Україна в огні; Щоденник. – К.: Веселка, 1995. – 575с.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Маруся. Вибрані твори. – К.: Веселка, 1975. – 216с.
4. Нечуй-Левицький І.С. Князь Єрмія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи / Упоряд., авт. післям. та приміт. Р.С. Міщук. – К.: Дніпро, 1991. – 511 с.

In research the evolution of linguistic points on the question sentences are analyzed, also it is status in syntactical system of Ukrainian language, the substantiated theoretical ambushes, and classifications of the question sentences and realized classifications of the question sentences for function-semantics and structure features.

Key words: sentence, question sentences, classification, analytical forms, grammatical category.

Надійшла до редакції 2 квітня 2009 року.

ББК 81.2 Ук
УДК 811.161.2

АСЕМАНТИЧНІ СПОЛУЧНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядається семантична сфера складного речення, зокрема специфіка семантико-синтаксичних відношень між компонентами складного речення, виразником яких здебільшого виступає сполучник. Аналізуються різноманітні концепції семантики сполучника та його семантичної нівеляції, окреслюються перспективи подальших досліджень асемантичних сполучників в українській мові.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, асемантичність, асемантичний сполучник, семантична нівеляція.

Актуальність теми. Актуалізація досліджень різноманітних аспектів синтаксису останніми десятиліттями засвідчують не тільки їх актуальність, а й виявляють чимало сторін синтаксичної будови мови, які потребують ґрунтовного наукового аналізу. Однією з них залишається проблема так званих асемантичних сполучників – специфічних засобів зв'язку частин складного речення, які зазнають семантичної нівеляції і чітко не виражають певні семантико-синтаксичні відношення між цими частинами. У вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці асемантичним сполучникам приділялася певна увага (див., напр.: [Вихованець 1983; Вихованець 1993; Оганесова 1974; Черкасова 1973; Слинько 1994; Городенська 2007, Пузанко 2002 та ін.]), однак досі залишаються остаточно нез'ясованими природа їх семантичної нівеляції, специфіка семантико-синтаксичної структури речення, яке містить такий сполучник, тощо. Усе це зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою нашої розвідки є аналіз існуючих концепцій асемантичності сполучника як центрального засобу вираження семантико-синтаксичних відношень та синтаксичних зв'язків у складному реченні.

Основною сферою вживання сполучників є складне речення. Тут вони функціонують як виразники двох основних граматичних функцій, а саме: 1) як засоби вираження сурядного і підрядного зв'язку між предикативними частинами складного речення; 2) як засоби вираження різних типів семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складносурядному та складнопідрядному реченнях.

Проблема асемантичності сполучників виокремлюється у контексті неоднорідного розуміння семантики синтаксичних структур, у тому числі й на рівні складного речення, адже в семантику речення вчені вкладають неоднорідні поняття: комунікативна установка, модальна характеристика, співвіднесеність із судженням, смислова інтерпретація змісту висловлення тощо. Це дає підстави дослідникам стверджувати, що “сучасна граматична теорія потребує багатоаспектного, частіше – синтезованого аналізу синтаксичних одиниць з урахуванням різноманітності їх семантичних ... ознак” [Кононенко 1976, с.14].

Наявність змістових сторін у синтаксисі визнають більшість лінгвістів. Розбіжності виникають там, де йдеться про конкретні одиниці змісту, змістові “молекули”. Семантика нерідко постає як супровідна формальних одиниць, і в такому випадку нечіткими й неоднозначними виявляються і категорійні значення. Неусталеність підходів до визначення понять “синтаксичне значення”, “синтаксична форма”, “синтаксична категорія”, що спостерігаємо в сучасних лінгвістичних студіях, зумовлює також неоднозначне трактування формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур речення. Ці два основні аспекти речення намагаються роз'єднати і досліджувати автономно, але при цьому виявляється незаперечна взаємодія власне синтаксичних і семантичних ознак (див., напр.: [Валимова 1978; Чесноков 1978; Шведова 1973] та ін.).

Для позначення семантичного рівня речення застосовують терміни “глибинна структура”, “семантична структура”, “базова структура”, а реальні висловлення-речення, які передають реченневу семантику, – “поверхнева структура”, “синтаксична структура” [Богданов 1984, с.13]. Концепція наявності двох структур в одному реченні – глибинної і поверхневої – найдетальніше опрацьована у генеративній теорії Н. Хомського. При формуванні так званих правильних речень будь-якої мови спочатку утворюється деяка абстрактна семантична структура, яка пізніше за допомогою правил трансформації перетворюється на поверхневу структуру – звичайне речення, що має звукове вираження [Хомський 1972, с.39-43]. Сполучник визнається як один із центральних засобів поєднання частин складного речення, від його типу залежить як поверхнева, так і глибинна структура речення.

У системі частин мови сполучники, поряд із частками та прийменниками, традиційно належать до класу несамостійних (службових, неповнозначних) частин мови. Проблема службових слів у лінгвістиці залишається складною і дискусійною. Їх концепція, як свідчить аналіз наукових джерел, представлена в різноманітних варіаціях – від розуміння їх як незмінних слів і до сучасного трактування як граматичних синсемантичних слів і морфем. Так, на основі застосування різнорідних критеріїв класифікації І. Р. Вихованець встановив морфемний характер прийменників, сполучників, зв'язок і часток. Зваживши на суто синтаксичне призначення цих одиниць мови – переводити одні частини мови в інші або модифікувати чи поєднувати речення в межах складних синтаксичних конструкцій, – учений витлумачив їх як аналітичні синтаксичні морфеми (див.: [Вихованець 1980, с.16-24, 51-52; Вихованець 1988, с.23; Вихованець 2004, с.328-373 та ін.]). Ще раніше концепція

службових слів не як частин мови, а як окремих утворень, “часток мови” (В. Виноградов), була розроблена в російському мовознавстві. Розмежовуючи критерії виокремлення частин мови в російській мові, пізніше цю концепцію підтримав і М. Панов, який однозначно підкреслив: “Поza системою частин мови знаходяться вигуки, слова на зразок *так, ні* і всі частки мови (службові слова). Система частин мови пов’язана з функцією найменування; але саме такої функції не мають ні вигуки, ні частки. [...] У всіх цих слів немає значень, співвідносних зі значеннями: процесуальна ознака, непроцесуальна ознака і т. ін.” [Панов 1960, с.14].

Різниця в трактуванні сполучників як складової системи частин мови чи як одиниці, яка перебуває поза цією системою, зумовлює й те, що в лінгвістиці по-різному трактувалося й трактується питання лексичного й граматичного значення сполучника та й службових слів у цілому.

Представники одного напрямку розглядають сполучники (і загалом усі службові слова) як одиниці, які мають тільки граматичне значення (див., напр.: [Шахматов 1941, с.27; Стеблин-Каменский 1954] та ін.). Такий підхід ґрунтується на вузькому розумінні лексичного значення, згідно з яким позначення відношень між мовними одиницями не включається до поняття лексичного значення (лексичне значення приписується тільки словам, які позначають різні явища об’єктивної дійсності: предмети, дії, ознаки тощо).

Інші дослідники визначають сполучники (як і всі службові слова) як одиниці, які мають лексичне і граматичне значення. Зрозуміло, що лексичне значення тут розуміється широко: лексичне значення мають і слова, позбавлені предметної співвіднесеності, предметної референції. При цьому підкреслюється різниця між лексичним значенням самостійних слів, яке є номінативним, і лексичним значенням службових слів, зокрема сполучників, яке є релятивним (див., напр.: [Черкасова 1966, с.10; Левковская 2005 та ін.]). При цьому підкреслюється, що лексичне й граматичне значення сполучників або ж збігаються, або ж суттєво відрізняються між собою (див. огляд концепцій у праці [Оганесова 1974]).

У працях послідовників цього напрямку стала розроблятися думка про відмінності, які існують між групами сполучників у лексичному значенні (звідси – поділ їх на семантичні, з одного боку, та синтаксичні, асемантичні, з іншого) [Белашапкова 1967, с.158].

Як показують спостереження за історією формування сполучників, визнання лексичного й граматичного значень в службовому слові є більш перспективним, оскільки саме ці сторони слів по-різному змінюються в процесі переходу самостійних слів у службові (див., зокрема: [Черкасова 1973; Конюшкевич 2005 та ін.]). Зміна значень тих форм, із яких формуються сполучники, відбувається двома шляхами: “1) розвиток у лексичних значеннях цих форм релятивності (тобто семантичне їх зближення із загальними лексичними значеннями сполучників відповідної функціонально-сміслової групи) та 2) розвиток граматичних значень шляхом зміни первинних синтаксичних функцій тих самих форм, що нерозривно пов’язано зі зсувами в членуванні того речення, у побудові якого ці форми беруть участь” [Черкасова 1973, с.11]. Змінам другого типу в цих процесах належить вирішальна роль.

О. Черкасова пропонує розрізняти в семантичній структурі сполучника три компоненти: 1) загальне лексичне значення, яке притаманне всім сполучникам, що об’єднуються в одну функціонально-сміслову групу; 2) часткові (“індивідуальні”) лексичні значення, тобто ті значення, якими цей сполучник відрізняється від інших сполучників тієї самої функціонально-сміслової групи; 3) граматичне значення у всіх сполучників одне – вони вказують на наявність синтаксичного зв’язку між словоформами чи частинами складного речення [1973, с.8-9].

Існуюче в традиційній граматиці поняття “асемантичності” бере свій початок від формального морфолого-синтаксичного трактування значення частиномовних одиниць. У рамках цього семантичного напрямку значення речення виводиться із значення слів, а значення мовного знака визначається, як відомо, здатністю знака виступати заступником певного класу об’єктів, тобто у кожного знака, що має значення, повинен бути денотат, фрагмент дійсності, що позначається. Представники цієї школи, як уже згадувалося, послідовно позбавляють всі службові слова лексичного значення й іменують їх неповнозначними. Але оскільки між значеннями, як і між класами явищ в дійсному світі, існують відношення, то, ігноруючи характер відношень, традиційні граматисти упускають щось головне. Це головне – призначення мовного знака. Без дослідження відношень між мовними знаками і виразами, встановлюваними носіями цієї мови, неможливо вивчати мовний знак як складову частину при створенні цілого.

У сучасній лінгвістиці дотепер панує наступна семантична класифікація сполучників: сурядні, які виражають відношення переліку (єднальні), відмінності, невідповідності (протиставні), взаємовиключення (розділові), і підрядні, які, у свою чергу, поділяються на семантичні – які передають смислові відношення, і асемантичні, які виконують лише синтаксичну функцію оформлення підрядних зв’язків і виражають тільки формальне граматичне значення.

Для того, щоб окреслити в загальних рисах специфіку складних речень з асемантичними сполучниками, розглянемо як приклад сполучник *що*, який функціонує в складнопідрядних реченнях з підрядною з’ясувальною частиною. Сполучник *що* в термінології В. Белашапкової визначається ще й як синтаксичний, оскільки передусім “з’ясувальні відношення з’являються й функціонують тільки в структурі складного речення” [1967, с.232]. Через те в утворенні цих відношень беруть участь багато елементів конструкції. Так, з’ясувальний сполучник *що* приєднує прислівним зв’язком різноманітні за структурою і семантикою підрядні

речення [Городенська 2007, с.279-286] до слів певних лексичних груп (мовлення, мислення, сприйняття, волевиявлення і под.), коли сама семантика опорного слова для повноти свого вияву потребує “з’ясування” незалежно від того, які граматичні властивості цих слів, якою частиною мови вони є. Пор.: *Їм повідомили, що...; Отримав повідомлення, що...; Повірів, що... і под.*

Суттєвою і важливою у цьому сенсі є заувага: “У реченнях нерозчленованого типу завжди поряд із сполучником, і навіть **більшою мірою, ніж сполучник** (виділення наше. – О. Р.), організацію складного речення визначають деякі інші явища: наявність у головній частині вказівних займенників чи інших слів, в цьому випадку не зовсім автосемантичних, які передбачають своє розширення підрядною частиною, – так що підрядна частина тут цілковито обов’язкова, сам факт її наявності і характер її будови диктуються складом головної частини, яка без підрядної не може функціонувати як комунікативна одиниця”. Симптоматично, що й у працях, присвячених проблемам машинного перекладу, виокремлюються ті елементи головної частини, які **передбачають** сполучник *що*. Сюди належать і слова з активно обов’язковою валентністю – сильнокеруючі слова: “...стверджував, що...”; співвідносні слова, які потребують конкретизації змісту, коли підрядна частина доповнює лексичну неповноцінність вказівного займенника: *стільки, настільки* та ін (див. про це: [Каплан 1964, с.38]).

Таким чином, сполучники з’ясувальної семантики виокремлюються з-поміж інших груп сполучників тим, що відношення, які вони позначають, характерні тільки для складного речення і ускладнюються елементами його структури. Крім того, саме значення **з’ясувальне** – дуже узагальнене: містить з’ясування, пояснення. Фактично такий сполучник і “позначає одну з частин як залежну від іншої” [Белошапкова 1967, с.79]. Інакше кажучи, асемантичні сполучники безпосередньо не виражають семантико-синтаксичні відношення між підрядною та головною частиною в складнопідрядному реченні, оскільки цю функцію значною мірою перебирають на себе інші його елементи. Це насамперед опорне предикатне слово в головній частині, що своєю семантикою відкриває об’єктну валентність, яку заповнює підрядна частина, набуваючи відповідного семантико-синтаксичного відношення: “Складнопідрядні речення з асемантичними сполучниками мають подібну не до складних, а простих речень синтаксичну організацію. Здебільшого в цих реченнях предикатне слово відкриває правобічну валентну позицію, яка може заповнюватися словом або предикатною (реченнєвою) одиницею. Семантико-синтаксична валентність предиката зумовлює сильний підрядний зв’язок і водночас семантичну нейтралізацію сполучника” [Вихованець 1993, с.320].

Отже, нівеляція семантико-синтаксичної функції підрядних сполучників відбувається під впливом різних значень об’єктної валентності опорного предикатного компонента в головній частині, себто їх асемантичність валентно зумовлена.

Серед складносурядних речень також виокремлюють речення з семантичними та асемантичними сполучниками. До речень з асемантичними сполучниками належать речення зі сполучниками *і (й), та* (у функції *і*) [Вихованець 1993, с.301], оскільки ці сполучники лише поєднують сурядні частини, вираження ж семантико-синтаксичних відношень припадає на інші елементи складносурядного речення.

Кількість асемантичних сполучників, які функціонують у складнопідрядних реченнях, обчислюється кількома одиницями [Пузанко 2002, с.91]. У їх групу включають *що, як, щоб, ніж, наче* [СРЯ 1999; Богданов 1997; Гужва 1987 та ін.]. Необхідно відмітити, що семантична кваліфікація багатьох сполучників супроводжується модально-оцінною характеристикою. Пор., “ті, які виражають різні види з’ясувальних, умовних, причинних, порівняльних відношень, (сполучники) одночасно інформують про достовірність або невірність, реальність або гіпотетичність повідомлюваного в підрядній частині” [РЯ 1998, с.528]. Висловлювання з самого початку будується у відповідь з урахуванням реакцій не тільки на поточну тему комунікативного акту, але і на попередні й на подальші ланки мовного спілкування. Як бачимо, лексична індивідуальність сполучників спирається на чинники, що характеризують висловлювання.

Таким чином, асемантичні сполучники в складносурядних і складнопідрядних реченнях вказують тільки на наявність підрядного зв’язку між компонентами складнопідрядного речення, а семантико-синтаксичні відношення між ними маркуються не стільки сполучниками, скільки валентністю опорного слова (в складнопідрядних реченнях) чи іншими компонентами – співвідносними вищо-часовими формами дієслів-предикатів, лексичним наповненням частин складного речення тощо. Детальний аналіз процесів такої семантичної нівеляції в складних реченнях української мови дасть змогу глибше розкрити особливості семантичної сфери українського синтаксису.

Література

- Белошапкова 1967: Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке: Некоторые вопросы теории. – М.: Наука, 1967. – 260с.
- Богданов 1984: Богданов В. В. Деятельностный аспект семантики // Прагматика и семантика синтаксических единиц: Сб. научн. трудов. – Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1984. – С.12-23.
- Богданов 1997: Богданов С.И. Морфология неполнозначных слов в современном русском языке. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1997. – 140 с.

- Валимова 1978: Валимова В. Г. О соотношении семантической и формальной структуры предложения // Семантическая структура предложения. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1978. – С. 20-29.
- Вихованець 1980: Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
- Вихованець 1983: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219с.
- Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256с.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
- Вихованець 2004: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400с.
- Городенська 2007: Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340с.
- Городенська 2007: Городенська К. Г. Сполучникова спеціалізована й транспозиційна реалізація семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних реченнях // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – Вип.321-322. – Чернівці, 2007. – С.73-77.
- Грищенко 1972: Грищенко А. П. Складнопідрядні речення з підрядними додатковими // Сучасна українська мова. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1972. – 520 с.
- Гужва 1987: Гужва Ф.К. Морфология русского языка: Пособие для учителей. – Киев: Рад. шк., 1987. – 223 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Каплан 1964: Каплан Л. И. Структурные признаки некоторых классов сложноподчиненных предложений (в связи с вопросом омонимии союзов) // Научно-техническая информация. – М.: ВИНТИ, 1964. – №3. – С.30-44.
- Кацнельсон 1972: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 216 с.
- Кононенко 1976: Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. – К.: Вища школа, 1976. – 209с.
- Конюшкевич 2005: Конюшкевич М. И. Русские и белорусские предлоги: списочный состав, закономерности образования, первый опыт составления // Вестник МГУ. Серия 9: Филология. – М., 2005. – №4. – С.64-79.
- Левковская 2005: Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. – М.: КомКнига, 2005. – 296с.
- Милованова 2007: Милованова Л. А. Соотношение лексического и грамматического значений предлогов в современном русском языке // [режим доступа]: www.sgu.ru/faculties/physical/departments/it-physics/international2007/docs/Milovanova_L.A.doc
- Оганесова 1974: Оганесова Р. Д. О значении и функции союза // Спорные вопросы синтаксиса: Сб. статей. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – С.226-243.
- Олійник 2007: Олійник Е. В. Семантика та прагматика з'ясувальних складнопідрядних речень: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2007. – 20 с.
- Панов 1960: Панов М. В. О частях речи в русском языке // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – М.: Высшая школа, 1960. – №4. – С.3-14.
- Пузанко 2002: Пузанко Л.В. Асемантические союзы в лингво-когнитивном осмыслении // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №27. – С. 90-95.
- РГ 1982: Русская грамматика: В 2-х т. – Т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1982. – 710 с.
- РЯ 1998: Русский язык. Энциклопедия / Гл.ред. Ю.Н.Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1998. – 703 с.
- Савченко 1999: Савченко А. Л. Конструктивні особливості прислівних складнопідрядних речень з'ясувального типу: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1999. – 14 с.
- Скринник 2005: Скринник Г. В. Слова і лексикалізовані сполуки із займенниковим компонентом *що* в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2005. – 20с.
- Слинько 1994: Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 840с.
- СРЯ 1999: Современный русский язык / В.А.Белошапкова, Е.А.Брызгунова, Е.А.Земская и др.; Под ред. В.А.Белошапковой. – 3-е изд., испр. доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 928 с.
- Стеблин-Каменский 1954: Стеблин-Каменский М. И. К вопросу о частях речи // Вестник ЛГУ. – 1954. – №6. – С.29-35.
- Степаненко 2004: Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: Монографія. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.
- Хомский 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 259с.
- Христіанінова 2005: Христіанінова Р.О. Синтаксичний зв'язок між частинами елементарного складнопідрядного речення // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. / Редкол.:

В.О.Соболь (відп. ред.) та ін. – К.: Знання України, 1993. – Вип.Х: Лінгвістика і літературознавство. – 2005. – С.140-148.

Черкасова 1966: Черкасова Е. Т. Переход полнозначных слов в предлоги. – М.: Наука, 1966. – 166с.

Черкасова 1973: Черкасова Е. Т. Русские союзы неместоименного происхождения. Пути и способы их образования. – М.: Наука, 1973. – 180с.

Черкасова 1973: Черкасова Е. Т. Русские союзы неместоименного происхождения. Пути и способы их образования. – М.: Наука, 1973. – 220с.

Чесноков 1978: Чесноков П. В. Семантическая структура предложения // Семантическая структура предложения. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1978. – С. 3-20.

Шахматов 1941: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – М.-Л.: Наука, 1941. – 240с.

Шведова 1973: Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // VIII Международный съезд славистов: Славянское языкознание. – М.: Наука, 1973. – С. 457-483.

The semantic sphere of complex sentence is examined in the article, including specific of semantic relations between the components of complex sentence, expresses of what an conjunction comes forward mostly. Various conceptions of semantics of conjunction and its semantic leveling are analysed, the prospects of subsequent researches of non-semantic conjunctions in Ukrainian are outlined.

Keywords: semantic-syntax relations, non-semantic conjunction, semantic leveling.

Надійшла до редакції 6 листопада 2008 року.

Ірина Тимофєєва

ББК 81.2УК-411.2-22

УДК 81'37:81'367:811.161.2

СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ РЕЧЕНЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття розпочинає цикл публікацій авторки з проблем семантико-синтаксичних особливостей конструкцій з предикатом фізичного стану людини в українській мові. У ній розглянуто суб'єкт стану, елімінований суб'єкт фізичного стану, трансформації суб'єктних висловлювань.

Ключові слова: фізичний стан, елімінований суб'єкт, семантична трансформація.

Сучасна лінгвістика досліджує речення у багатьох аспектах, проте такі науковці, як Н.М.Арват, В.М.Брицин, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, Н.В.Гуйванюк, С.Я.Єрмоленко, А.П.Загнітко, Н.Л.Іваницька, В.І.Кононенко, М.Я.Плющ, В.М.Русанівський, К.Ф.Шульжук; Т.Б.Алісова, Й.Ф.Андерш, Н.Д.Арутюнова, В.В.Богданов, В.Г.Гак, Г.О.Золотова, О.В.Падучева, Ю.С.Степанов, Н.Ю.Шведова та ін. звертаються до семантичного аналізу, зокрема відношення речення до позамовної ситуації, що ним позначена.

Відправною точкою дослідження семантичної структури речення може стати вивчення предиката як організуючого компонента, оскільки саме він зумовлює наявність інших компонентів і визначає їх семантичні функції. В україністиці такий підхід представлений у дослідженнях, що присвячені розгляду речень з різними типами предикатів. Так, предметом аналізу в дисертаційних дослідженнях О.І.Леути та О.А.Семенюк були предикати в семантико-синтаксичній структурі, але їх автори зосереджують увагу на вербативах та предикатах емоційного стану відповідно.

До предикатів фізичного стану входить лексико-семантична група слів, що містять у своєму значенні архісему "фізичний стан" (*холодно, спекотно, тепло, млосно, погано* та ін.). Мета даної статті – дослідити семантичну функцію речень на позначення фізичного стану людини в українській мові. Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних завдань: надання характеристики особливостей денотативної ситуації фізичного стану, що знаходять мовне втілення у досліджуваних реченнях; визначення допустимості трансформацій предикатних конструкцій; вивчення впливу оцінного компонента семантики речень на допустимість трансформування конструкцій із предикатом фізичного стану.

Аналіз конструкцій, що містять предикати фізичного стану, передбачає розгляд питань семантичної організації речень із предикатом та інфінітивом, речень із предикатом фізичного стану та елімінованим суб'єктом, речень із предикатом фізичного стану, що включають локативний компонент. Неоднорідність підходів до опису названих синтаксичних одиниць та значні розбіжності у їх трактуванні, відсутність комплексного дослідження речень з предикатами фізичного стану особи спостерігаються не лише серед представників різних мовознавчих напрямів, а й у працях, що ґрунтуються на однакових принципах аналізу синтаксичних явищ, зокрема у працях із семантичного синтаксису. Необхідність інтерпретації

конструкцій, що містять архісему "фізичний стан", дослідження типології семантичної структури речень з предикатом фізичного стану, висвітлення проблеми трансформації речень з предикатом фізичного стану та інфінітивом, речень із предикатом фізичного стану і локативом окреслюють перспективи подальших досліджень.

У мові нація закодує історію, багатовіковий досвід, здобутки культури, духовну самобутність. Українська мова виробила розвинуту систему моральних пріоритетів, психічних та фізичних станів людини й под., відтак відображає український менталітет, національний психотип. Семантична структура висловлювання опосередковано відбиває предикатні відношення, співвіднесені зі станом людини в його часово-просторовому вимірі.

Проблема елімінованого суб'єкта у висловлюваннях типу *Йому неспокійно* у співвіднесеності із суб'єктивними висловлюваннями типу *Він неспокійний* розглядається з позиції семантичних трансформацій і синтаксичної конгруентності [Гуйванюк 1999]. Сучасні науковці здебільшого розрізняють дані моделі за ознаками зовнішньої виявленості / невиявленості стану особи [Золотова, Онипенко, Сидорова 1998, 192-193]. Однак лише друга модель позначена цією ознакою: в ній повідомляється про зовнішню виявленість стану в категоріях семантичної моделі речення; пор. відмінне розуміння семантики структурної схеми в академічній "Русской грамматике" [Русская грамматика 1982, 87].

Значення ад'єктива, що утворює другу модель, містить вказівку на сприйняття спостерігача-адресата, відмінного від суб'єкта стану. Слідом за О.В.Падучевою такі предикати відносять до розряду слів зі "стереоскопічною" семантикою, які "припускають погляд на ситуацію... з кількох різних точок зору" [Падучева 2004, 140]. За О.С.Яковлевою, це "епістемічно позначені" предикати, що не тільки характеризують суб'єкт, а й задають "модальну перспективу" висловлюванню [Яковлева 2003, 142-143].

Твердження про те, що предикати на *-но*, *-то* є формою прикметника, в семантичному синтаксисі втрачає свою актуальність. Неможливість трансформації конструкції типу *Мені легко, мені холодно* В.В.Мартинів пояснює "узуальними обмеженнями" й "дефектністю самого предикатива" [Мартынов 1982, 21-22]. Трансформації предикатної конструкції з давальним суб'єктом стану не допустима, очевидно, в зв'язку із наявністю семантики оцінки. Ю.А.Пупинін, наприклад, вважає, що відсутніми можуть бути корелятивні суб'єктні конструкції у безсуб'єктних висловлюваннях з такими предикатами, як *неприємно*, *мерзенно*, тобто з предикатами, що характеризують стан як дискомфортний [Пупынин 1992, 49]. Проте не тільки предикати з оцінною негацією не мають активного трансформанта. Неможливо також трансформувати в суб'єктні конструкції, предикати в яких виражають позитивну оцінку стану: *Мені добре. Їм приємно* й под. Наприклад: *Грають колдовку, і Дмитро ніколи не візьме Марії "колдувати". Все інших, все не Марію. Прикро їй боляче, інші: "Чекай, чекай! Як скажу мамі - побачиш!" Марія ж не каже чекай, чекай. Що з того? Піде над річку, порюмсає - і знову добре* (У.Самчук). Елімінована позиція суб'єкта може бути заміщена за допомогою контексту, в той час як предикат стану трансформацийним змінам не підлягає. Конструкції *Вона прикра; Вона добра* семантично некоректні як трансформи висловлювань *Їй прикро; Їй добре*.

Простежується відсутність смислової близькості між конструкціями в парах *Йому добре. – Він добрий. Йому легко. – Він легкий. Йому холодно. – Він холодний* й под. при можливій відповідності типу *Йому сумно. – Він сумний*. Ад'єктиви не утворюють конструкцій, семантично конгруентних з безсуб'єктивними структурами. Вони не мають валентності на експерієнцера в номінативі.

Предикати на *-но*, *-то*, що позначають фізичний стан, потребують використання дативу інактивного суб'єкта. Для визначення складу предикатів, орієнтованих на датив або номінатив суб'єкта фізичного стану, нами вивчалися ресурси Інтернету та були залучені дані електронного видання "Семантичного словника української мови" (для порівняння використані дані двох випусків "Системного семантичного словаря русского языка" Л.М. Васильєва [Васильев 2000 а; Васильев 2000 б]).

Співвіднесеність типу *Йому сумно. – Він сумний* властива таким парам висловлювань: *Йому весело. – Він веселий. Йому радісно. – Він радісний. Йому смутно. – Він смутний. Йому спокійно. – Він спокійний. Йому неспокійно. – Він неспокійний. Йому бентежно. – Він бентежний. Йому журно. – Він журний (зажурений). Йому тривожно. – Він тривожний. Йому тужно. – Він тужливий. Йому самотно. – Він самотній*. Можливі й інші кореляції, хоча їх використання оказіональні. *Йому безтурботно. – Він безтурботний. Йому погідно. – Він погідний. Йому нервово. – Він нервовий. Йому сито. – Він ситий. Йому голодно. – Він голодний.; Йому пітно. – Він пітний. Йому скорботно, вільно, щасливо/нещасливо, нещасно, бідолашно, безталанно, понуро, кисло. – Він скорботний, вільний, щасливий/нещасливий, бідолашний, безталанний, понурий, кислий*. Дані висловлювання є стилістично маркованими: вони використовуються виключно у художньому мовленні і відзначаються чималим образотворчим потенціалом. Наприклад: *Уродись, жито, щоб нам було сито* (прислів'я).→ Буде жито – ми будемо ситі.

Предикати стану навколишнього середовища *похмуро, хмарно, захмарено, душно, затишно, морозно, сніжно, тепло, холодно* і под. мають свої кореляти. Стану докільця, як і фізичному стану особи, на думку Н.Кавери, "властиве незалежне, автономне щодо носія стану існування. Він не потребує жодних зусиль ... носія для своєї наявності. Причиною виникнення того чи того стану є зовнішня стосовно носія стану сила" [Кавера 2006, 83]. Пор.: *Падав дощ, і було похмуро, а мені було похмуро удвоє* (форум сайта hatanm. org. ua) і *Все погано*.

Життя не миле. Сонце світить, а мені похмуро (там само). У першому прикладі стан природи передається експерієнцеру й підсилює його фізичний стан, натомість другий приклад свідчить про необов'язковість відповідності стану природи станові суб'єкта.

Конструкції з предикатами на *-но, -то* з однокореневим каузативом з безсуб'єктного висловлювання трансформуються в пасивні конструкції: *Йому втішно – Він втішений; Йому спокійно – Він заспокоєний; Йому бентежно – Він збентежений; Йому соромно – Він присоромлений; Йому страшно – Він настрашений*. Специфіку предикатів фізичного стану, за словами І.Р.Вихованця, "становить їх сполучуваність із суб'єктною синтаксею, що виражає значення неактивності, пасивності" [Вихованець 1992, 98]. Орієнтацію предикатів стану на "пасивний" суб'єкт відзначають також М.В.Мірченко [Мірченко 2001, 132], О.Г.Межов [Межов 1998, 8], В.М.Ожоган [Ожоган 1997, 84], К.Ф.Шульжук [Шульжук 2004, 198] та інші дослідники. Модель з пасивним дієприкметником, як і модель з предикатом на *-но, -то*, маркується не за ознаками зовнішньої виявленості / невиявленості стану, а за ознаками видимого / істинного: обидві моделі називають справжній стан речей. Пор.: *Йому тривожно, голодно* і т.п., *але насправді він не відчуває тривоги, голоду* і т. п. при коректності *Він веселий, хоча насправді йому невесело; Йому сумно, але він не відчуває суму*; пор. також: *Йому кисло, похмуро, але він не демонструє свого стану*. Наприклад: *В устах кисло, в кімнаті темно...* (О. Забужко). Отже, модель з предикатом, що позначає зовнішній прояв стану, очевидно, не може маркуватися за ознакою видимості / істинності. Модель з типовим значенням суб'єкта і його зовнішнім проявом стану, особливо фізичного, не вносить в свою семантику компонента безпосереднього сприйняття зовнішнього спостерігача. На думку Анни Залізняка, внутрішній стан, що позначається предикатом, "... охоплює доволі широкий діапазон – від емоційного переживання до гадки (включаючи всі проміжні можливості, тобто стани, що містять елементи того й іншого)" [Залізняка 2005, 109-110]. Пор. цілком коректні висловлювання: *Йому погано, але він не демонструє свого стану; Йому погано, але він приховує це; Я припускаю, що йому погано*.

Не простежується корелятивності конструкцій з інактивним суб'єктом і конструкцій з ад'єктивом при трансформуванні у висловлювання з суб'єктом в номінативі. До таких конструкцій входять предикати фізичного стану із термальним значенням – перегріву або переохолодження: *Йому спекотно, жарко, душно, гаряче, тепло, сухо; Йому холодно, мерзлякувато, холоднувато, прохолодно, свіжо, сиро, мокро*. Наприклад: *Федькові було дуже холодно ...* (В.Винниченко); *Бруньки дерев свіжі, пахучі, набряклі. Під ногами мокро, чути весну. Навіть від мокрої землі чути* (У. Самчук). Предикат *мокро* у наведеному прикладі розглядається як результат дії, проявів неживих об'єктів навколишнього середовища. Конструктивно необхідним компонентом подібних висловлювань є локатив, що репрезентує простір, у якому відбувається дія невизначеного суб'єкта. Пор. також висловлювання з предикатами фізичного стану, що позначають зорове сприймання суб'єктом світлового стану навколишнього середовища: *Мені темно, тьмяно, похмуро, непроглядно, безпросвітно; світло, ясно, сліпучо, яскраво, іскристо, променисто*. Наприклад: *...там уже вечоріло, уже й місяць зійшов, у вікно було видно – повний місяць, жовтогогарячий, як жар...* (О. Забужко). Фізичний стан навколишнього середовища, а саме повний місяць, робить можливим для експерієнцера зорово сприймати довкілля вночі, адже наявність даного суб'єкта неживої природи впливає на зміну стану середовища, тобто освітлює простір.

Модель з давальним експерієнцера може залучати предикати звучання: *Мені тихо, гучно, голосно*. Наприклад: *Тихо... тихо... лише чалапкає дощ... лише зітхання... як у церкві тихо... як у полі священному* (Р.Федорів); *... нечутно лише за броньованими дверима...* (О. Забужко); *Було гамірно в хаті, надимлено* (М.Вайно). У наведених прикладах контекст сприяє "психологізації" семантики предикатів, підсилює їх значення "засобами семантико-експресивних потенцій мовних одиниць" [Кононенко 2002, 175]. Пор. некоректність: **Йому оглушливо, розкотисто, мелодійно* й под. У безсуб'єктних конструкціях з віддієслівними предикатами світла і звучання неможливе використання давального експерієнцера: **Йому заблищало, задзвеніло* (матеріали сайту domivka.net).

Не мають трансформів з суб'єктом в номінативі наступні безсуб'єктні конструкції:

– висловлювання з предикатом тактильного відчуття: *твердо, мулко, м'яко, жорстко, шершаво, шерхло, шорстко, шерехато, колко, колючо*;

– висловлювання з предикатом м'язового відчуття: *тяжко, трудно, нелегко, легко, неважно, просто*; (матеріали сайту hoobka.googlepages.com); наприклад: *Парцела дісталася йому кам'яниста, затовчена, як тік, на якому чорти молотили залізний горох, не так легко тут викопати рівчак під фундаменти нової хати* (Р. Федорів); – *А мені – от легко! – всміхнулася Олександра* (В.Шевчук);

– висловлювання з предикатом смаку: *смачно, добре, кисло, соковито, солодко, гірко, гостро, нудотно, пряно*. Наприклад: *Не міг я в тій масці, задихався, зняв... А на вечір очі мої налилися кров'ю, нудило, крутило...* (М. Вайно); *Нудно їй* (І.Багрянний).

Способи вираження суб'єкта у реченнях стану зазвичай пов'язуються із семантичними особливостями: датив кваліфікується як суб'єкт стану [Вихованець, Городенська 2004, 73; Вихованець 1992, 115-116; Межов 1998, 12; Арват 1984, 105] або як незамінна детермінація [Русская грамматика 1980, 380]; родовий з прийменником *для* – як комодалний суб'єкт [Арват 1984, 105] чи взаємозамінна детермінація [Русская грамматика 1980, 380]; прийменниково-відмінковий комплекс – як розчленований суб'єкт стану [Арват 1984, 105] або як суб'єктно-просторова детермінація [Русская грамматика 1980, 380].

При позначенні фізичного стану особи характерним є зазначення його просторової локалізації. Сам експерієнцер (водночас і посесор) може набувати форму в-/у-локалізатора (*у серці, у роті, у боці* й под.). Наприклад: *В очах у мене пече, як сіль, щось давить у горлі* (Р. Іваничук). Втім, зазначення локалізації фізичного стану можливе і у безсуб'єктних конструкціях з суб'єктом в дативі. Наприклад: *Володимирові було так легко на серці, що захотілося підхопити цей посвист* (В.Шевчук); *... стало їй погідно й тепло на серці* (В.Шевчук); *Після таких візитів Петрові було легко і радісно на душі* (І.Багрянний); *Мені стало холодно ногами; Мені в роті від лимона кисло;*

– висловлювання з інактивним суб'єктом і предикатом більшого або дискомфортного відчуття типу *Йому боляче; Йому погано, зле; Йому тоскно, тужно; Йому нудно*. Наприклад: *З усвідомленням цього не одному з них, з тих "хлопців", гірко було на серці й на душі* (І.Багрянний); *Їй раптом зробилося нудно* (О. Забужко); *Через це і в душі йому холодно* (В.Шевчук).

Водночас конструкції з давальним експерієнцера та предикатом на *-но, -то* не використовуються для позначення фізичного стану сну, втомленості, сп'яніння. Пор. неможливість використання: **Йому сонно, стомлено, н'яно*. Очевидно, причина недопустимості трансформацій наведених предикатних конструкцій з дативом полягає у семантиці оцінки, що характеризує стан як дискомфортний.

Модель з предикатом фізичного стану у значенні хворобливого стану також не корелює з безсуб'єктною моделлю (висловлювання типу **Йому хворо / здорово / нездорово* є некоректними). Хоча конструкції з давальним суб'єкта здатні передавати загальну оцінку фізичного стану: *Йому погано / недобре / негоже / зле / слабо / кепсько / мерзенно; Йому добре / хороше*. Подібна оцінка може передаватися і за допомогою орудного з локативом: *З ним не все гаразд; З серцем недобре; Зі слухом погано* й под. Предикати смакового відчуття *Йому гірко, кисло, солодко* мають певний локатив (фізичні відчуття гіркоти й под. можуть локалізуватися тільки в роті, на губах). Наприклад: *Я підставляв лице доцеві... краплі солоно пекли на губах... солоно і гірко...* (Р. Федорів).

Виключення із загального правила про відсутність у висловлювань з давальним суб'єкта і предикатом фізичного стану суб'єктних трансформів становить пара *Йому голодно – Він голодний*. Якщо вважати конструкції типу *Йому сито* нормативними, то корелюють і висловлювання *Йому сито – Він ситий*. Використання предиката *ситно* (*Йому ситно – Він ситний*) випадає з цього ряду.

Разом з тим висловлювання з предикатами цієї групи можуть містити локативні форми, що вказують на скупченість стану у "вмістилищі емоцій" (як слідом за Ю.Д. Апресяном, Н.Д. Арутюною та О.М. Вольф називає серце і душу Ю.А. Пупинін [Апресян 1974; Арутюнова 1979; Вольф 1989; Пупинін 1992]: *На душі/на серці у нього було спокійно / тоскно / радісно / тривожно і т.п.*). Наприклад: *Від його доброго усміху і теплового погляду усім стає легко на душі* (К. Ватаманюк); *І в хаті холодно, й на душі холодно* (В.Шевчук).

За участю предикатів фізичного стану особи і істоти на *-но, -то* утворюються метафоричні висловлювання, які характеризують зовнішній вигляд суб'єкта, що переживає певний фізичний стан. Оскільки фізичний стан як такий прихований від спостереження, тільки зовнішні прояви можуть передавати стан суб'єкта, який знаходиться у тяжких роздумах, переживає відчуття безвідрадності (*Йому похмуро / хмарно / захмарено / затьмарено*), перебуває у поганому настрої (*Йому кисло*). Наприклад: *Гірко на думці в Мирона Даниловича* (В.Барка); *І, як блискавка з громом, освітло мою свідомість: а що, як загадковий козак Михайло, який разом з Іваном Бойком діяв у загоні Довбуша, то і був Михайло Царенко з Моринців...* (С.Пушик). Предикат смаку *гірко*, як і предикат візуального сприйняття *освітло* (як *блискавка з громом*), використовуються нараторами з метою надання висловлюванню експресивності через метафоризацію.

Однак про тяжкий фізичний стан говорять: *Йому погано – розм. → Він поганий* (пор. також *тяжко хворий*). Будучи предикатом суб'єктної конструкції, ад'єктив, на зразок наведеного, виражає оцінку кодованого номінативом учасника ситуації. Утворені від таких ад'єктивів предикати на *-но, -то* у поєднанні з дативом суб'єкта формують модель з типовим значенням оцінки фізичного стану суб'єкта: *Йому погано; Йому добре* й под. Тут домінує значення оцінки, оскільки оцінний компонент специфікує предикати стану, в тому числі й фізичного [Вольф 1982].

Таким чином, простежується обмежена кількість корелятивних пар у сучасній українській мові. Безсуб'єктна модель з суб'єктом фізичного стану успішно функціонує і є продуктивною, оскільки здатна залучати в метафоричних значеннях предикати смаку (*Йому кисло / солодко*), світла (*Йому світло / хмарно / хмуро / похмуро*). Пор. також спорадичні використання предиката кольору: *Мені похмуро, тоскно й сіро* (матеріали сайту hoobka.googlepages.com/friends); *Без вас мені було сіро і сумно* (форум сайту domivka.net); *І осліпло серце, змаліло - і захмарилось, і потемніло у світі...* (К. Ватаманюк); *І морозець, і перший сніг... А на душі так чисто й біло* (В.Крищенко). Пор. неможливість перетворень у суб'єктні конструкції й конструкції з предикатом, що містять оцінку оточуючого суб'єкта середовища: *Йому зручно / незручно / затишно / комфортно / тісно*.

Отже, предикати на *-но, -то*, що беруть участь у формуванні моделей з давальним суб'єкта стану, відкривають суб'єктну позицію, орієнтовану на інактивний суб'єкт. Висловлюванням властива кореляція типу *Йому весело – Він веселий*. Проте виникає сумнів щодо можливості зарахування подібної співвідносності до продуктивних особливостей сучасної української мови. Конструкції з дативом суб'єкта, що являють собою

модель з типовою семантикою "позначення фізичного стану суб'єкта", утворюють трансформи з суб'єктом стану в номінативі і з предикатом-ад'єктивом.

Література

- Апресян 1974: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М., 1974. – 367 с.
- Арват 1984: Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 159 с.
- Арутюнова 1979: Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 147-173.
- Васильев 2000 а: Васильев Л.М. Системный семантический словарь русского языка: Предикатная лексика. Вып. 1. Предикаты бытия, пространственной локализации, отношения, оценки, состояния и количества. – Уфа: "Восточный ун-т", 2000. – 200 с.
- Васильев 2000 б: Васильев Л.М. Системный семантический словарь русского языка: Предикатная лексика. Вып. 2. Предикаты свойства, поведения и звучания. – Уфа: БГУ, 2000. www.gramota.ru/slovari/types/17_7
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2004. – 400 с.
- Вольф 1982: Вольф Е.М. Состояния и признаки: Оценки состояний // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – 365 с.
- Вольф 1989: Вольф Е.М. Эмоциональные состояния и их представление в языке // Логический анализ языка: Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1989. С. 55- 74.
- Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н.В. Формально-семантические співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
- Зализняк 2005: Зализняк Анна А. О семантике сожаления // Логический анализ языка. Избранное 1988–1995. – М.: Индрик, 2005. – 344 с.
- Золотова, Онипенко, Сидорова 1998: Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – С. 192-193.
- Кавера 2006: Кавера Н. Суб'єктна синтаксема в семантико-синтаксичній структурі речень із відприслівниковими предикатами стану // Рідний край. – 2006. – № 1 (14). – С. 82-87.
- Кононенко 2002: Кононенко В. І. Мова. Культура. Стил. Зб. статей. – Київ – Івано-Франківськ, 2002. – 460 с.
- Мартынов 1982: Мартынов В.В. Категории языка: Семиологический аспект. – М.: Наука, 1982. – 192 с.
- Мірченко 2001: Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк, 2001. – С. 132.
- Межов 1998: Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – С. 8.
- Ожоган 1997: Ожоган В.М. Функціонування прономінативних синтаксем у реченнєвій структурі (субстанціальні базові синтаксеми) // Проблемні питання синтаксису: Зб. статей. – Чернівці, 1997. – С. 84.
- Падучева 2004: Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. – М.: УРСС, 2004. – 288 с.
- Пупынин 1992: Пупынин Ю.А. Безличный предикат и субъектно-объектные отношения в русском языке // Вопросы языкознания. – 1992. – № 1. – С. 48-63.
- Русская грамматика 1982: Русская грамматика. Наука. Т. 2. Синтаксис. – М.: Наука, 1982. – 711 с.
- Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Підручник. – К.: Академія, 2004. – 408 с.
- Яковлева 2003: Яковлева Е.С. Согласование модальных характеристик в высказывании // Прагматика и проблемы интенциональности. www.sgu.ru/faculties/philological/decanat/nich/candidate/10.02.01.php
"Семантичний словник української мови". Електронне видання. <http://www.mova.info/semvok.aspx>

The article is starting the author's series of publications on semantic functions of the constructions denoting physical state of the person in the Ukrainian language. The author considers the subject of physical state, eliminated subject of physical state, the subject statements' transformations.

Keywords: physical state, eliminated subject, semantic transformation.

Надійшла до редакції 3 листопада 2008 року.

ББК Ш12=411.4*221

УДК 81'367.5=161.2

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ В НАУКОВОМУ ТА ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИМУ СТИЛЯХ МОВЛЕННЯ

Стаття присвячена вивченню особливостей наукового та офіційно-ділового стилів мовлення з погляду комунікативно-синтаксичних типів висловлювань. У роботі проаналізовано висловлювання обох стилів з урахуванням глибини, ємності та довжини їх тематичного й рематичного компонентів. У результаті аналізу здійснено порівняльну характеристику наукового та офіційно-ділового стилів мовлення в аспекті актуального членування речення.

Ключові слова: науковий стиль, офіційно-діловий стиль, комунікативно-синтаксичний тип висловлювання, тема, рема, комунікативно-синтаксичний елемент.

Відправним моментом в опрацюванні вчення про актуальне членування речення вважаються ідеї А. Вейля. Подальшу інтерпретацію теорії було здійснено в роботах В. Матезіуса, Ф. Данеша, Я. Фірбаса, Б. Трнки, П. Адамця, І. Распопова, І. Ковтунової, О. Мельничука, І. Вихованця, А. Загнітка, О. Сиротиніної, О. Лаптевої, О. Крилової, Г. Золотової, Н. Нагайцевої тощо.

Надзвичайно важливим у теорії актуального членування тексту є «простеження специфіки актуального членування висловлення» [3, с. 61]. Ідея поділу змісту висловлення на тему (*T*) і рему (*P*), тобто вихідну частину повідомлення й те, що стверджується, знайшла реалізацію у прихильників логічного напрямку (Я. Головацький, М. Осадца, Ф. І. Бусласв), формального (Л. А. Булаховський, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов) та психологічного (О. О. Потєбня, В. Вундт).

Проблеми комунікативного синтаксису є одним з актуальних питань сучасного мовознавства. Причому дослідниками ці питання розглядаються як у функціональному, так і в прагматичному напрямку. Проте, незважаючи на чисельність робіт, присвячених актуальному членуванню речення, деякі аспекти цього питання й досі потребують уточнення й доповнення, зокрема це проблеми глибини, ємності та встановлення межі між тематичним і рематичним компонентами висловлювання, проблеми актуального членування речення на рівні наукового та офіційно-ділового стилів тощо.

Метою роботи є виявлення специфіки наукового та офіційно-ділового стилів мовлення на рівні актуального членування речення.

Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі завдання:

- 1) визначити поняття й відповідну термінологію, пов'язану з розробкою теми;
- 2) встановити й описати типи висловлювань залежно від їх структури, характеру виконуваних комунікативних завдань, а також розподілу комунікативної значущості між елементами теми й реми у науковому та офіційно-діловому стилях;
- 3) зіставити науковий та офіційно-діловий стилі мовлення з погляду глибини теми й реми, взаємозв'язку між глибиною та довжиною теми й реми у висловлюванні.

Як відомо, проблеми комунікативного синтаксису тісно взаємопов'язані з проблемами функціональної стилістики. Тому, перш ніж аналізувати комунікативно-синтаксичні особливості наукового та офіційно-ділового стилів мовлення, доцільним видається приділити увагу питанню їх загальної характеристики.

Основним і вихідним у стилістиці є поняття функціонального стилю. За визначенням Л. І. Мацько, стилі – це «історично сформовані, суспільно усвідомлені різновиди загальнонаціональної літературної мови, які різняться принципами відбору та організації мовних засобів і частково самими мовними засобами відповідно до сфер спілкування» [7, с.148]. Трактують стиль у тлумачному словнику лінгвістичних термінів репрезентоване як різновид літературної мови, що виокремлюється серед інших «відповідно до колективно усвідомлюваних типів спілкування і функцій мови у різних сферах суспільної комунікації» [2, с.195].

Оскільки кожен стиль обслуговує певну галузь діяльності людини, основні мовні характеристики його пов'язані з екстралінгвістичними чинниками. Так, науковий стиль використовується у сфері освіти, навчання й наукової діяльності суспільства. Тому основними ознаками наукового стилю є: «інформативність, понятійність і предметність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, доказовість, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причинно-наслідкових відношень, висновки» [7, с.284].

У межах наукового стилю виділяють такі підстили:

1. Власне науковий.
  - 1.1. Науково-інформативний.
  - 1.2. Науково-довідковий.
2. Науково-популярний.
3. Науково-навчальний.

Кожен із підстилів репрезентований певним набором жанрів. Жанр – це «різновид функціонального стилю, форма мовного спілкування, продиктована певними умовами побудови композиційно цілісного висловлювання» [2, с. 60]. Так, власне науковий підстиль реалізується у вигляді монографії, статті, наукової доповіді, дисертації й аналітичного звіту. Науково-інформативний його різновид репрезентований, зокрема, такими жанрами, як реферат, огляд, анотація, резюме, а науково-довідковий – довідниками, словниками, каталогами. Виклад наукових даних для нефахівців здійснюється науково-популярним підстилем, репрезентованим у вигляді книг і статей у неспеціальних виданнях, наприклад, журналах. Науково-навчальний підстиль проявляється у двох основних жанрах: підручник і навчальний посібник.

Вищезазначені підстилі й жанри характеризуються власними особливостями використання мовних засобів, зберігаючи, проте, основні ознаки функціонального стилю.

Офіційно-діловий стиль обслуговує галузь офіційного спілкування у державно-політичному, економічному житті, а також законодавчу й адміністративно-господарську діяльність. Головні ознаки його: «регульовально-імперативний характер, документальність, стабільність, стислість, чіткість, висока стандартизація значної частини висловів, сувора регламентація тексту» [7, с. 257].

Серед підстилів офіційно-ділового стилю мовлення виділяють:

1. Законодавчий.
2. Дипломатичний.
3. Адміністративно-канцелярський.

До законодавчого підстилю відносять тексти таких жанрів, як конституція, закон, декрет, кодекс, указ, постанова, рішення. Дипломатичний підстиль реалізується жанрами конвенції, пакту, угоди, протоколу про наміри, декларації, ноти, міжнародної заяви, меморандуму, комюніке. Адміністративно-канцелярський підстиль репрезентований такими жанрами: наказ, постанова, рішення, резолюція, розпорядження, договір, статут, інструкція, тарифікація, звіт, заява, автобіографія, план, характеристика, довідка, інформація.

Усі вищезазначені жанри й офіційно-діловий стиль мовлення загалом виконують функцію повідомлення та доносять до громадян, установ і організацій чинну офіційну інформацію усіх рівнів державного, суспільного, громадського та виробничого життя.

Більшість дослідників, характеризуючи особливості стилів, їх специфіку, приділяють увагу особливостям диференціації рівня лексики, морфології та синтаксису (М. Кожина, В. Домбровський, С. Єрмоленко, Л. Мацько та інші). Цю ж статтю присвячено проблемі внутрішньо лінгвістичних ознак розглядуваних стилів лише в аспекті комунікативного синтаксису, тобто комунікативно-синтаксичної структури висловлювання, його глибини й довжини.

Враховуючи комунікативне завдання мовця, яке виконують висловлювання, а також розташування й поєднання комунікативно-синтаксичних елементів (підмета (*П*), присудка (*Пр*) та детермінанта (*Д*)), усі речення можуть бути поділені на кілька груп. Розчленовані висловлювання, які складають переважну більшість висловлювань у науковому та офіційно-діловому стилях, розподіляються на дві групи:

- ті, що виконують *однопланове* комунікативне завдання;
- ті, що виконують *комплексне* комунікативне завдання.

Висловлювання з одноплановим комунікативним завданням називають або тільки предмет, або тільки ознаку предмета, або тільки обставини / об'єкти, або тільки нерозчленований факт.

Рема у висловлюваннях, які виконують однопланове комунікативне завдання, зазвичай елементарна й виражена одним комунікативно-синтаксичним елементом. У разі наявності комплексної реми, комунікативна інформація, вміщена в ній, все одно сприймається як дещо ціле, тобто так само, як інформація, виражена ремою елементарною.

Таким чином, однопланове комунікативне завдання виконують висловлювання таких комунікативно-синтаксичних типів:

1) тема виражена підметом або підметом у поєднанні з детермінантом, рема – присудком (Наприклад: *Середній коефіцієнт екологічної стабільності (П+Д=Т) // становить 0,4 (Пр=Р)* (2, с. 48); *Результати розрахунків (П=Т) // повинні поліпшити екологічну стабільність територій (Пр=Р)* (3, с. 11));

2) тема виражена присудком або присудком у поєднанні з детермінантом, рема – підметом (Наприклад: *Підставою для державної реєстрації прав є (Пр=Т) // також технічні документи (П=Р)* (2, с. 38));

3) тема виражена підметом і присудком або їх поєднанням із детермінантом, рема – детермінантом (Наприклад: *Засоби керування полегшують роботу (П+Пр=Т), // збільшуючи область годографа (Д=Р)* (4, с. 45));

4) тема виражена детермінантом, рема – поєднанням підмета й присудка (Наприклад: *3 прийняттям Земельного кодексу (Д=Т) // утворена Координаційна рада (П+Пр=Р)* (3, с. 56)).

Друга вищезазначена група – це висловлювання з комплексним комунікативним завданням. Вона містить висловлювання, які називають предмет і додаткові обставини або об'єкти, ознаку й додаткові обставини або об'єкти, нерозчленований факт і додаткові обставини або об'єкти, лише за наявності яких ці предмети, ознаки чи нерозчленовані факти можуть мати місце.

Рема у висловлюваннях, що виконують комплексне комунікативне завдання, є складною (комплексною), тобто складається з двох або трьох комунікативно-синтаксичних елементів. Кількість останніх зумовлює глибину реми.

Доцільним видається виділити такі комунікативно-синтаксичні типи висловлювань, що виконують комплексне комунікативне завдання:

1) тема виражена підметом або поєднанням підмета з детермінантом, рема – поєднанням присудка й детермінанта (Наприклад: *Недолік формули ($P=T$) – // відсутність оцінки похибки на кожному кроці, який повинен обиратися з найгірших умов ($Pr+D=P$)* (5, с. 67); *Перед використанням функція ($D+P=T$) // повинна бути досліджена для оцінки кількості коренів та їх положення ($Pr+D=P$)* (5, с. 74));

2) тема виражена поєднанням детермінанта з присудком, рема – детермінанта з підметом (Наприклад: *Підставою для державної реєстрації прав є ($P+Pr=T$) // правовстановлюючі документи, подані заявником ($P+D=P$)* (1, с.122));

3) тема виражена детермінантом, рема – поєднанням підмета, присудка й детермінанта (Наприклад: *Під час роботи з тривимірними графіками ($D=T$) // користувачі досить часто застосовують команду *contour* для побудови еквіпотенціальної лінії ($P+Pr+D=P$)* (4, с. 99)).

Отже, рема у висловлюваннях з комплексним комунікативним завданням завжди є складною (комплексною). Вона виражена мінімум двома комунікативно-синтаксичними елементами. Інформація, вміщена у комунікативно-синтаксичних елементах комплексної реми, сприймається розчленовано. Тому комплексна рема по суті несе згорнуту комунікативну інформацію кількох висловлювань.

Порівнюючи кількісно-якісний склад висловлювань різних типів, можна наголосити, що характер комунікативного завдання є одним із стилістичних особливостей. Так, у текстах наукового стилю переважають висловлювання однопланового комунікативного завдання. І навпаки, у текстах офіційно-ділового стилю кількісно домінують висловлювання, які виконують комплексне комунікативне завдання. У зв'язку з особливостями функціонування досліджуваних стилів слід відзначити відмінність їх у здатності виконувати комплексні комунікативні завдання. Такі висловлювання майже не репрезентовані в науковому стилі, у той час як тексти офіційно-ділового стилю містять висловлювання обох видів із кількісною перевагою комплексних висловлювань.

Таким чином, специфіка наукового та офіційно-ділового стилів мовлення в аспекті актуального членування речення полягає зокрема у відмінності кількісно-якісного складу висловлювань їх текстів з погляду особливостей комунікативних типів висловлювань, а також глибини та довжини тематичного й рематичного компонентів висловлювання та висловлювання загалом, що можна вважати однією зі стилістичних особливостей аналізованих функціональних стилів.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г.; За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
3. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
6. Матезиус В. О. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 239-245.
7. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; За ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.

Джерела

1. Земельна реформа: Законодавчі та нормативні акти (збірник документів). – К., 1996. – 294 с.
2. Землевпорядний вісник: Науково-виробничий журнал. – 2002. – № 4. – 112 с.
3. Землевпорядний вісник: Науково-виробничий журнал. – 2003. – № 4. – 88 с.
4. Лозинський А. О. Розв'язання задач електромеханіки в середовищах пакетів MathCAD і MATLAB: Навчальний посібник / Лозинський А. О., Мороз В. І., Паранчук Я. С. – Львів: Видавництво Державного університету «Львівська політехніка», 2000. – 166 с.
5. Microsoft QBasic: програмування та розрахунок динаміки електроприводів: Навчальний посібник / [Лозинський А., Мороз В., Паранчук Я., Паранчук Я.]. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2001. – 276 с.

The article deals with peculiarities of the scientific speech style and business style from the point of view of communicative and syntactical utterance types, comprising the texts of the former. The utterance analysis of both above-mentioned styles has been performed, taking into account the depth, volume and the length of the theme and

rheme components. As a result of the analysis the comparative characteristics of scientific and business style have been derived.

Key words: scientific speech style, business style, communicative-syntactical utterance types, theme, rheme, communicative-syntactical unit.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

Людмила Шитик

ББК 81.2Ук – 22
УДК 811.161.2'367

БЕЗСПОЛУЧНИКОВО-ПІДРЯДНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено дослідженню явищ перехідності в системі складного речення сучасної української мови. Деталізовано, зокрема, обсяг синтаксичних конструкцій безсполучниково-підрядного типу, визначено їхні кваліфікаційні характеристики, з'ясовано структурно-семантичні особливості.

Ключові слова: перехідність, синкретизм, безсполучниково-підрядні складні речення, сполучники-частки, частки-сполучники.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях сфокусовано увагу на проблемі складних відношень динамізму в мові, а тому актуальним є вивчення явищ перехідності. Конструкції перехідного типу – численні у сфері складного речення, адже синтаксичні одиниці, що уможливають подвійне трактування, відображають діалектику людського мислення, а також двоїстість чи й троїстість природи відтворюваних явищ [Гаврилова 1985, с. 3]. З огляду на це, вивчення перехідних явищ дає змогу осмислити багатство й ресурсний потенціал мови, урахувати в класифікаційних моделях усі периферійні випадки.

Традиційно в системі складного речення виокремлюють три структурно-семантичні типи: складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові речення. Незважаючи на суттєві розбіжності між цими різновидами, усі вони поєднані явищами перехідності. В. В. Бабайцева взаємодію названих типів складних речень наочно подає у вигляді кругів (полів), які накладаються один на одного й утворюють чотири перехідні ланки: 1) перехідні явища між складносурядними і складнопідрядними; 2) між складнопідрядними й безсполучниковими; 3) між складносурядними й безсполучниковими; 4) перехідні утворення, що поєднують ознаки складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових [Бабайцева 2000, с. 503].

Найменш описані синтаксичні одиниці другого типу – складні речення, перехідні між безсполучниковістю й підрядністю, або безсполучниково-підрядні конструкції. Дослідження порушеної проблеми має нечисленну бібліографію, а тому питання відкрите й потребує спеціальних розвідок.

У монографії В. В. Бабайцевої репрезентантами опозиції „складнопідрядні / складні безсполучникові речення” визначено конструкції з фразеологізованою першою частиною та підрядним сполучником *как* у другій: *стоит (стоило) – как, не успел – как, не проходило (не прошло) – как, достаточно – как* та ін.; речення із часткою-сполучником *ли* та конструкції, у яких виражено умовні відношення без допомоги сполучників [Бабайцева 2000, с. 511–512].

Г. Ф. Гаврилова зосереджує увагу на конструкціях, що перебувають на межі складнопідрядних і безсполучникових, – перехідних утвореннях між безсполучниковістю й відносною підрядністю з'ясувальних одиниць [Гаврилова 1985, с. 39–51]. На своєрідності таких речень наголошував ще О. М. Пешковський, висловлюючи думку про те, що конструкції зі сполучними словами належать до безсполучникових, де засобами зв'язку постає інтонація та ритм, а „відносні слова, по суті, не є сполучними елементами” [Пешковский 1956, с. 235]. С. Г. Ільєнко аналізує ці речення на периферії сполучникових – як такі, що „посідають місце, значно ближче до сполучникової підрядності, ніж до безсполучниковості” [Ільєнко 1982, с. 14]. Коментарі стосовно специфіки окремих складних речень у ракурсі опису сполучних засобів подано в окремих посібниках [Слинько 1994, с. 513–519; Курс СУЛМ 1951, с. 227–228], у статтях [Рогожнікова 1983, с. 48–57; Гаврилова 1992, с. 91] та в дисертації [Ясакова 2001, с. 8–9, 13].

Аналіз літератури з окресленої проблеми дає підстави вважати, що феномен перехідності у сфері складних речень безсполучниково-підрядного типу є недостатньо потрактованим, що й зумовлює актуальність наукового пошуку.

Пропоноване дослідження виконане в аспекті системного аналізу складних речень та має на меті виявити перехідні утворення безсполучниково-підрядного типу й схарактеризувати їхні структурно-семантичні особливості.

Наукова новизна полягає в спробі теоретично обґрунтувати доцільність виокремлення складних речень, перехідних між безсполучниковістю й підрядністю, та системно описати їхні різновиди.

У сфері складного речення діють взаємоспрямовані процеси диференціації й інтеграції семантики, наслідком яких може бути, з одного боку, формування різноманітних засобів диференціації значень, а з іншого – синкретизм значень [Бабайцева 2000, с. 511–512], зумовлений зазвичай відсутністю типових формальних показників синтаксичного зв'язку – сурядних і підрядних сполучників. Натомість функціонують так звані синкретичні, або гібридні, слова, лексико-граматичний статус яких визначають по-різному (найчастіше їх називають сполучники-частки, частки-сполучники, напівсполучники, сполучникові частки, аналоги сполучників, сполучникові поєднання, функтиви, скрепи, сполучнословні чи сполучнословно-сполучникові пари (єдності) тощо) [Колосова, Лапынин 1989, с. 128–129; Городенська 2007, с. 5] (Див. детальніше: [Шитик 2009, с. 227–236]).

Так звані граматикалізовані елементи, чи конкретизатори (частки, прислівники, модальні слова, займенники та ін.), що функціонують самостійно в ролі засобів зв'язку, доцільно кваліфікувати як аналоги сполучників. Статус синкретичної одиниці вони мають з огляду на те, що поєднують ознаки частини мови, до якої належать, та сполучника, оскільки є засобом зв'язку. Аналоги сполучників – поліфункціональні: виконують формально-синтаксичну (оформляють синтаксичний зв'язок, поєднуючи предикативні частини) і семантико-синтаксичну роль (виражають семантико-синтаксичні відношення).

Найчастіше аналогами сполучників є частки, хоч непоодинокі й випадки, коли на сполучники, що виконують роль засобу зв'язку, нашаровуються семантичні відтінки часток. На думку О. М. Пешковського, відбувається функціональне та семантичне поєднання ознак сполучника й частки і в категоріях слів, що є сполучниками, і в частках [Пешковский 1956, с. 167]. Однак не всі частки можуть виконувати функцію сполучника, найчастіше такого статусу набувають підсилювальні частки, адже, як зауважував О. М. Пешковский, саме підсилення зближує їх зі сполучниками [Там само]. „Очевидно, підсилювальні функції легше, ніж обмежувальні, поєднуються зі сполучниковим значенням” [Виноградов 1986, с. 627]. В українській мові, за словами О. Є. Вержбицького, спостерігається тісний зв'язок між сполучниками й модальними словами та частками. Мовознавець звертає увагу на специфіку функціонування в ролі сполучників-часток лексем *тільки, лиш (лише), таки*, слів займенникового походження *проте, зате*, поєднань займенника із часткою *все ж, все ж таки* та ін. [Курс СУЛМ 1951, с. 167–177].

Р. П. Рогожнікова виокремлює два структурні типи складних речень, предикативні частини яких поєднані сполучниками-частками: 1) конструкції, у яких гібридне слово, зберігаючи формальні ознаки частки, не заповнює позицію сполучника (стоїть не на початку речення), а тому складна конструкція за структурою нагадує безсполучникове, хоч функціонально частка наближається до сполучника, виконуючи роль засобу зв'язку; 2) конструкції, у яких частка більшою мірою має ознаки сполучника, оскільки стоїть на початку речення, а тому формально нагадує сполучник, хоч зберігає і властивості частки. Таким чином, перший тип речень за структурою наближається до безсполучникових, а другий – співвідноситься зі сполучниковим складносурядним чи складнопідрядним реченням [Рогожнікова 1983, с. 48–50]. Відповідно до представленої вище класифікації, лінгвіст подає дві групи сполучникових часток: 1) *ж, и, ли*; 2) *ведь, разве, разве что, ан* [Там само, с. 50].

На нашу думку, у сфері репрезентантів опозиції „безсполучникове складне речення / складнопідрядне” функціонують синтаксичні одиниці, що перебувають як на периферії безсполучникових, так і на периферії складнопідрядних конструкцій. Міра вияву синтезованих ознак залежить від специфіки формальних показників синтаксичного зв'язку (сполучних слів, сполучників-часток, часток-сполучників), їхньої позиції в структурі підпорядкованої частини, пунктуаційного оформлення речення, його комунікативного призначення тощо.

Безсполучниково-підрядними вважаємо такі складні речення, предикативні частини яких поєднані сполучниками-частками, частками-сполучниками або сполучними словами (в одиницях питального типу) для вираження семантико-синтаксичних відношень, властивих складнопідрядному реченню.

В українській мові перехідні конструкції безсполучниково-підрядного типу репрезентовано нерозгалуженим набором синтаксичних одиниць. На наш погляд, до цього різновиду належать нетипові утворення зі сполучником-часткою *бо*, із частками-сполучниками *чи, аж, лиш би, тільки б, лише б, хай, нехай, так, то* та окремі одиниці питального типу зі сполучними словами. Речення з фразеологізованою першою частиною і підрядним сполучником *як* у другій (на зразок *не встиг – як, не минуло – як, не пройшло – як, варто – як* та ін.), російські відповідники яких В. В. Бабайцева вважає репрезентантами опозиції „складнопідрядне речення / складне безсполучникове речення”, мотивуючи такий висновок тим, що основна інформація зосереджена в другій частині, а „слово *как* утрачає значення підрядного сполучника” [Бабайцева 2000, с. 511], ми кваліфікуємо як перехідні конструкції сурядно-підрядного типу (Див. детальніше: [Шитик 2008, с. 56]).

Доцільність визнання безсполучниковості названих конструкцій мотивуємо тим, що в них засобом вираження семантико-синтаксичних відношень підрядності є вторинні частки, які, виконуючи функцію підсилення чи запитання, водночас є засобом зв'язку предикативних частин, або сполучні слова (займенники, прислівники), що функціонують у реченнях питального типу. Так, сполучник *бо*, змінивши звичну для нього позицію, втрачає функцію показника початкової межі залежного компонента складнопідрядних конструкцій. Уживаючись після повнозначного слова, він співвідноситься з омонімічною часткою, що засвідчує його давнє походження від частки *бо*, а причинове значення його при цьому послаблюється [Слинько 1994, с. 553], напр.:

Не піддавайся на обман ворога і не купляй славослів'я у підлабузника; один **бо** розставив сіті хитрості, а інший роззявив рота жадності (Сааді). Бажав еси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутою: ти-**бо** його любив, і малював, і голосно прославляв (П. Куліш). І відчуються щасливими вони всі, пізнають-**бо** свою єдність, адже колись були вони злиті в два начала (М. Матіос). Анатоль так ніколи й не побачить її перетворення – він-**бо** в казки, здається, не вірив (М. Матіос). Юстинин же пес звівся на ноги і печально на все те дивився, і ніби щось сказати хотів, але не міг, – не дано-**бо** псам мови для вислову своїх думок (В. Шевчук). Міра вияву синтезованих ознак залежить і від пунктуаційного та орфографічного оформлення конструкцій. Так, написання **бо** через дефіс свідчить про перевагу диференційних ознак частки, а отже – безсполучниковості конструкції. Наявність варіантних розділових знаків (коми, крапки з комою, двокрапки, тире, коми з тире), їхня неоднозначність забезпечує сприйняття речень у всій їхній багатоманітності, але водночас й ускладнює можливість чіткої інтерпретації типологічних характеристик. Так, двокрапка, тире чи кома з тире репрезентують пунктуаційний малюнок безсполучникового речення, а отже засвідчують перевагу диференційних ознак цього типу синтаксичних одиниць.

Частка **аж** вживається у ролі сполучника, „коли треба підкреслити надзвичайне значення наслідку” [Слинько 1994, с. 576]. Напр.: *Тоді вона раптом стала, аж мало не наскочив на неї, і подивилася дивними, гейби мертвими очима* (В. Шевчук). *Інколи біси тимчасово покидають тіло, яке ніби вільне від усілякого мучення, аж недужий уважатиме, що звільнився від них...* (В. Шевчук) У текстах народно-розмовного стилю функціонує як аналог наслідкового сполучника частка **так**, напр.: *Зовсім не тямив діла, так і не вередовав же нічого* (Г. Квітка-Основ'яненко). Ці лексеми не можуть взаємозамінюватися зі сполучником **так** *що*, бо надають реченню своєрідного забарвлення й позначені певним стилістичним та жанровим обмеженням [Там само].

Продуктивними є синтаксичні одиниці з часткою-сполучником **аж**, у яких поєднано кількісно-наслідкове значення, напр.: *У цей час чорний човен, котрий плив чорною водою, раптом здригнувся, ніби вдарився об підводного каменя, й затрусився, аж ветхі дошки на ньому зарипіли й захиталися* (В. Шевчук). *І грав у них, і мінився вогонь, і той вогонь увійшов мені в душу і засліпив очі, аж ті почали сльозитися* (В. Шевчук).

Поєднуючись зі співвідносними вказівними словами *такий, так, настільки, стільки, до того* та ін., частка-сполучник **аж** „кількісно-характеризаційної семантики” [Городенська 2007, с. 29] формує модель складних речень займенниково-співвідносного типу, напр.: *І така моторошна тиша була навколо, аж кожен мій крок із виляском бив у доколишні скелі* (В. Шевчук). *Серце так стиснуло, аж почав шукати в кишенях ліки* (Л. Романчук). Свідченням того, що **аж** зберігає властивості частки, слугують випадки розташування її не на початку предикативної частини, а в середині, напр.: *І так швидко поспішала, Еней не чув аж підошов* (І. Котляревський).

Аж є виразником і часових семантико-синтаксичних відношень, оскільки уможливорює синонімічну заміну на *поки*, напр.: *Граната крутилася на підлозі, аж я вирішив припинити цю комедію й наступив її ногою* (Л. Конончук). ... *але тут же лице її стало мінятися, перекошуючись жорстокою втіхою, яка росла й росла, аж нараз вихлопнулася несамовитим, звірчачим криком* (Л. Конончук). Кваліфікація **аж** як частки-сполучника мотивована тим, що, крім функції засобу зв'язку предикативних частин, вона зберігає властивості підсилювальної частки.

У ролі сполучника мети може вживатися поєднання обмежувально-видільних часток *тільки, лише (лиш)* і частки *би (б)* „як маркера гіпотетичної (оптативної) модальності” [Ясакова 2001, с. 8]. О. Є. Вержбицький вважає, що підрядне мети з обмежувальним значенням приєднується сполученням *тільки б*, у якому в ролі сполучника підрядності функціонує саме *б*, а *тільки* є часткою, що надає підрядній частині обмежувального значення (*тільки б* семантично тотожне *тільки щоб, тільки аби*) [Курс СУЛМ 1951, с. 285], напр.: *І проситься, і ридма никне ниць, лиш би допасть до омани* (І. Калинець). Ці сполучні засоби можуть бути формантами й семантико-синтаксичних відношень умови за наявності в обох частинах частки *б*, напр.: *Чесно кажучи, я б усе здолав, лиш би ти завжди була зі мною* (Із журналу). *Це був спогад про спогад, їх розділяли відстань і час..., і їй на мить видалося, що могла б утекти від смерті, обдурити її, тільки б поїхати звідси далеко-далеко* (І. Багрянний). Якщо ж сполучний засіб стоїть у середині підрядної частини, у ньому актуалізується відтінок посилювального й модального значення з елементом бажаності (завдяки частці *б*), напр.: *Собі очиці зав'язала [Дідона] І у панаса грати стала, Енея тільки б уловить* (І. Котляревський).

Сполучним засобом мети можуть бути частки *хай, нехай*, які посилюють „спонукання в досягненні мети” [Слинько 1994, с. 572], слугуючи водночас граматичним засобом вираження наказового способу дієслова, напр.: *Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати* (Т. Шевченко). На підставі цього робимо висновок про безсполучниково-підрядний статус таких речень (пор. зауваження О. Є. Вержбицького про те, що ці синтаксичні одиниці наближаються до складносурядних з огляду на їхню більшу самостійність, порівняно з конструкціями зі сполучником *щоб*) [Курс СУЛМ 1951, с. 572].

До безсполучниково-підрядних складних речень, очевидно, варто зарахувати й конструкції з компонентами *то, так*, функціонально-граматичний статус яких визначають по-різному: як кореляти [Слинько 1994, с. 545], частки [Чернишова 1983; Чернишова 1988], як сполучник (*так*) [Городенська 2007, с. 220] чи сполучник-відповідник (*то*), що „вживається на початку одного (звичайно головного) речення для

підкреслення його співвідносності з попереднім (переважно підрядним): а) зі значенням умови; б) із наближенням до висновкового значення; в) із часовим значенням; г) з відтінком наслідковості, результативності; ґ) з причиновим значенням; д) зі значенням зіставлення; е) зі значенням мети” [ВТССУМ 2003, с. 1251].

А. Ю. Чернишова вважає, що є всі підстави виокремлювати три лексеми так: частку так₁, співвідносну з часткою *то*, частку так₂, не співвідносну з часткою *то*, і частку так₃, співвідносну з протиставними сполучниками [Чернишова 1983, с. 116]. Речення з *так*₁ мовознавець кваліфікує як безсполучникові з умовною семантикою. На нашу думку, ці конструкції, як і синонімічні з *то*, можна трактувати як безсполучниково-підрядні з еліпсованим умовним сполучником *якщо* чи часовим *коли*, напр.: *А не видно – то ніхто й не повірить* (Л. Романчук) – Т.: *А якщо не видно – то ніхто й не повірить. Будують новий цех, то якихось кілька цеглин знайдеться і для розширення директорського кабінету* (Л. Романчук) – Т.: *Коли будують новий цех, то якихось кілька цеглин знайдеться і для розширення директорського кабінету*.

Як зазначено вище, до безсполучниково-підрядних складних речень зараховують конструкції зі сполучними словами, мотивуючи це відсутністю типового показника сполучникового зв'язку – підрядного сполучника. На нашу думку, перехідними можна вважати конструкції непрямо-питального типу, частини яких поєднуються за допомогою питальної частки *чи*, питально-відносних займенників *хто*, *що*, *який*, *чий*, *котрий*, *скільки* або прислівників *де*, *куди*, *звідки*, *коли*, *як*, *чому*, *навіщо*. Ці питальні засоби починають виражати не пряме запитання, а „підпорядкування питальної частини головній, тобто стають відносно-питальними або непрямо-питальними засобами” [Слинько 1994, с. 513].

Міру вияву синтезованих диференційних ознак різних типів складних одиниць прогнозує й пунктуаційне оформлення речення. Так, домінують формальні й значеннєві показники складнопідрядного з'ясувального речення за умови, якщо розділові знаки не порушують пунктуаційного ладу означеного різновиду речень (кома перед *чи* і крапка в кінці речення), напр.: *Досі не знав, чи любить вона його, чи любила, згоден був на все, лиш би вона була коло нього* (І. Багрянний). *Чемний чайханчик побожно чекав, чи не буде замовлено ще чогось* (І. Ле). *Преображенський знітився, якимось ніби півголомом і без бажання висловлював сумніви про те, чи можна подати самоходом воду з гірської річки в проваллях на Голодний степ* (І. Ле).

Периферію безсполучникових речень становлять конструкції, пунктуаційне оформлення яких не порушує нормативності вживання розділових знаків у безсполучникових одиницях (двокрапка перед *чи* і знак запитання в кінці речення), напр.: *Сидить у пластиковому кріслі, думає: чи занесе мене сюди це якимось вітром?* (Є. Кононенко) *Проте варто задуматися: чи ми не стаємо при цьому заручниками їхніх смаків і преференцій у виборі вартих уваги публікацій, чи не занадто покладаємось на російських лоцманів у морі іноземних мас-медіа і книжок?* („Урок української”) Наявність знака запитання та двокрапки засвідчує перевагу безсполучниковості аналізованого речення, що підтверджується й функціональним статусом лексеми *чи*: у ній переважають диференційні ознаки частки, а не сполучника.

До проміжної ланки зони перехідності, що позначена однаковою мірою вияву синтезованих показників, належать конструкції, пунктуаційне оформлення яких відповідає схемам: [двокрапка – *чи* – крапка] або [кома – *чи* – знак запитання]. Напр.: *Отож передусім належить звірити себе: чи достойний на такий великий подвиг* (В. Шевчук). – *Що ж, Омельку, – проказав рішуче пан возний, – маємо забрати тебе до секвестру, щоб попитати: чи не переховав ти далі отих грошенят* (В. Шевчук). *Розгублено зашамотавсь, озирнувся на господаря в одвірках і сам собі не йняв віри, чи був він там колись, чи це йому тільки ввижалося?* (В. Шевчук)

Серед дібраного лексичного матеріалу виявлено конструкції зі з'ясувально-причиновим значенням, напр.: *Він зробився такий погордливо-серйозний і діловитий, що Любов Прохорівна навіть завагалася: чи сказати дійсну причину візиту, чи жартами відбутись?* (В. Шевчук) *І йому стало страшно: чи не перевищив власної сили?* (В. Шевчук)

Складні речення зі значенням мети, причини, пояснювальною об'єктно-атрибутивною семантикою тощо, пунктуаційний лад яких не порушує норм оформлення безсполучникових речень, доцільно кваліфікувати як безсполучникові складні речення, напр.: *А Андрій дивився в вікно, на млинове решето: чи проб'є він його головою?* (І. Багрянний) *Приглянься до облич, що мерехтять На голубому тлі телеекранів: Чи риси їх тобі не воскресять Катів твоїх колишніх і тиранів?* (М. Луків) *Мов запитання знак, На дибки став курок: Чи зважиться герой На божевільний крок?* (Р. Чілачава) *Єдине мучило Павла: чи потрібна їй його жертва, чи полегшиться її доля, коли й він услід за нею піде за грати?* (О. Компанієць)

Синкретичними безсполучниково-підрядними варто номінувати й конструкції питального типу зі сполучними словами *хто*, *що*, *який*, *чий*, *котрий*, *скільки*, *наскільки*, *де*, *куди*, *звідки*, *чому*, *навіщо*, напр.: *Озирається кожен на власному хуторі, у власному раю на три кімнати з балконом – де ж оті гетьмани?* (Л. Романчук) *...біля них [картин] товпились відвідувачі на міжнародних виставках: хто ж авторка цих незвичайних полотен?* (О. Гончар) *Але з усвідомленням того, що таких не буде, депутати замислюватимуться: як прожити до нових чергових?* („Газета по-українськи”) *Ми їли мовчки в сутінках, що затоплювали нас, і я думав: де знайти силу й принадність, щоб відчарувати дівчину, яка так зачарувала мене...* (В. Шевчук)

Отже, прокоментований мовний матеріал засвідчив існування перехідності безсполучниково-підрядного типу. У межах цих конструкцій логічно виокремлювати речення зі сполучниками-частками, які є переважно периферією складнопідрядних речень, та частками-сполучниками, що тяжіють до безсполучникових. Серед складних речень з'ясувально-питального типу доцільно розмежовувати, крім периферії безсполучникових та складнопідрядних речень, і проміжну ланку, що зумовлено специфічним пунктуаційним оформленням синтаксичної одиниці, її комунікативним призначенням тощо. Визначальним фактором, що дає змогу надати такого статусу складним реченням, є синкретизм, гібридність сполучного засобу, що функціонує як аналог сполучника чи сполучне слово.

У пропонованій студії феномен перехідності безсполучниково-підрядних конструкцій окреслено загалом з акцентом на дібрані лінгвофакти, однак конкретний мовний матеріал дає змогу розширити спектр дослідження, виявити інші модифікації, що й уможливує перспективу подальших наукових пошуків.

Література

- Бабайцева 2000: Бабайцева В. В. Явление переходности в грамматике русского языка. – М.: Издательский дом „Дрофа”, 2000. – 638 с.
- ВТССУМ 2003: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
- Виноградов 1986: Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове: 3-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
- Гаврилова 1985: Гаврилова Г. Ф. Переходные конструкции в синтаксисе сложного предложения и их системные отношения: Учебное пособие по спецкурсу. – Ростов н/Д, 1985. – 84 с.
- Городенська 2007: Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
- Ильенко 1982: Ильенко С. Г. К вопросу об общей типологии сложного предложения // Переходность в системе сложного предложения современного русского языка. – Казань, 1982. – С. 13 – 20.
- Колосова 1989: Колосова Т. А., Лапынин Н. Н. О союзной функции дело в том, что и его компонентов // Синтаксические отношения в сложном предложении. Сб. научн. трудов. – Калинин, 1989. – С. 128–136.
- Курс СУЛМ 1951: Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 2. – К.: Рад. шк., 1951. – 407 с.
- Пешковский 1956: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
- Рогожникова 1983: Рогожникова Р. П. Сложные предложения с союзными частицами // Синтаксис предложения. – Калинин, 1983. – С. 48–57.
- Слинько 1994: Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 630 с.
- Стародумова 1984: Стародумова Е. А. Функции ограничительного слова „только” в современном русском языке // Синтаксические связи в русском языке. – Владивосток, 1984. – С. 32–54.
- Чернышова 1983: Чернышова А. Ю. Частица так в бессоюзных сложных предложениях с распространительным значением // Семантика и функционирование синтаксических единиц. – Казань, 1983. – С. 115–124.
- Чернышова 1988: Чернышова А. Ю. Типы употребления „заключительной частицы” „так” // Синтаксические структуры русского языка. Строение, содержание и функции. – Иркутск, 1988. – С. 106–115.
- Шитик 2008: Шитик Л. В. Перехідні конструкції сурядно-підрядного типу в українській мові // Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – Вип. 6. – С. 49–58.
- Шитик 2009: Шитик Л. В. Сполучні засоби української мови в аспекті теорії перехідності (на матеріалі „Грамматичного словника української мови: Сполучники” Катерини Городенської) // Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 227–236.
- Ясакова 2001: Ясакова Н. Ю. Грамматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.

The article is devoted to the phenomena of transitivity in the system of composite sentens in the modern Ukrainian language. Certainly, in particular, volume of syntactic constructions of asyndetic-subordinate type, their qualifying requirements are singled out, their structurally semantic features are found out.

Keywords: transitivity, syncretism, asyndetic-subordinate difficult suggestions, unions-particles, particles-unions.

Надійшла до редакції 23 березня 2009 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Людмила Бороденко

ББК Ш 12=411.4*322

УДК 81`373.613=111

ПРОБЛЕМА ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядаються лінгвістичні погляди на запозичення в діахронічному і синхронічному аспектах, аналізуються різні типи запозичень.

Ключові слова: запозичення, запозичене слово, іношомовне слово, варваризм, вкраплення, чужорідне слово, графічно-орфографічні іношомовності.

Зміни в суспільстві кінця ХХ – початку ХХІ століття характеризуються кардинальними політичними та економічними зрушеннями. Це не могло не знайти відображення в процесах, що відбувалися відповідно і в сучасній українській мові, оскільки відомо, що еволюційні мовні зміни мають місце саме в період глобальних трансформацій у суспільстві. Глобалізація – це насамперед відкритість, а отже, й інформаційна присутність чужоземних учасників комунікативного процесу.

Серед причин запозичення, які існують в мові нашого часу, дослідники називають розширення складу учасників комунікації, психологічну відстороненість від мови минулого, послаблення цензури та інше.

Вивчення сучасних процесів запозичення в зіставленні з процесами минулих етапів існування мови дає можливість виявити тенденції мовного розвитку, простежувати співвідношення внутрішньомовних та екстралінгвістичних факторів у визначні періоди розвитку мови.

Метою пропонованої статті є аналіз існуючих теорій запозичення та характеристика статусу цих мовних одиниць на сучасному етапі розвитку мови.

Необхідно зазначити, що складні процеси в сучасній українській лексико-семантичній системі, пов'язані з появою значної кількості запозичень, спричинили посилення уваги вчених до особливостей засвоєння і функціонування іношомовностей.

В українській лінгвістиці другої половини ХХ століття теоретичні питання функціонування запозичених слів (запозиченої лексики) досліджували Б.М.Ажнюк, В.В.Акуленко, І.К.Білодід, Р.В.Болдирев, Ю.О.Жлуктенко, А.П.Непокутний, С.В.Семчинський, К.М.Тищенко, О.Б.Ткаченко, Г.І.Халимоненко та інші.

Розробка основ теорії лексичного запозичення найбільш інтенсивно здійснювалася протягом ХІХ – першої половини ХХ століття, коли почали з'являтися праці, присвячені вивченню переходу лексичних елементів з однієї мови в іншу.

Аналізуючи запозичені елементи у тканині мови у цей період, лінгвісти перш за все робили акцент на мовні контакти між народами, тобто «для праць кінця ХІХ – початку ХХ століття, присвячених запозиченням, характерним є розгляд лінгвістичних питань у тісному зв'язку з питаннями культури» [Крысин 1968, с. 11]. Це стосується праць як вітчизняних, так і іноземних лінгвістів: І.Ворда, Д.Джоунза, М.П.Кочергана, Л.П.Крисіна, А.Сміта, Е.Хаугена, М.М.Шанського, О.О.Шахматова та ін.

Але слід зазначити, що ще в ХІХ столітті О.О. Потебня підкреслював, що питати слід не те, від кого запозичене слово, а про те, що додано, що створено в результаті діяльності, збудженої відповідним поштовхом при запозиченні слова від іншого народу [Потебня 1968, с. 65]. Але цей погляд в той час не отримав підтримки.

Звертаючи увагу на творчий елемент у процесі запозичення, О.О.Потебня зазначав, що «запозичувати – означає брати для того, щоб можна було внести в скарбницю людської культури більше, ніж отримувеш» [Потебня 1968, с. 68]. Тобто, такий підхід до питання про запозичення дозволяє виявити закономірності, яким підпорядковується розвиток словникового складу мови, пояснити явища, які в ньому відбуваються і виявити їх причини, визначити зв'язок між історією окремих слів, історією мови та історією народу.

У лінгвістиці існує значна кількість визначень іношомовної лексики, які відображають розуміння самого явища запозичення як факту.

Так, на думку Я.К.Грота, запозиченнями є «здавна пришлі слова, які можуть бути названі засвоєними або, ще простіше, застарілими, а інші, новітніми, – іношомовними» [Грот 1849, с. 82].

У зв'язку з вищезазначеним Я.К.Грот пропонує виділяти такі групи іношомовних слів за їхнім входженням у мову:

- 1) чужі слова, які засвоюються без будь-яких змін (крім закінчення);
- 2) перероблені по своєму слова;
- 3) перекладені слова та складені за чужим зразком.

Для людини, яка не володіє іноземною мовою або навіть яка володіє, але спеціально не замислюється над походженням того чи іншого слова, запозичені елементи будуть здаватися «своїми» або «чужими» не за часовим критерієм.

Серед багатьох українських досліджень запозиченої лексики значне місце посідають студії С.В.Семчинського, присвячені лексичній взаємодії іншомовної лексики української та російської мов. Запозичення вчений аналізує як результат дво- чи багатомовного спілкування носіїв мов, повністю засвоєного мовою-реципієнтом. Дослідник підкреслює, що вивчаючи термін «запозичення», перш за все, слід звернути увагу на лексичні сфери слів, проте не менш важливим є фонетичний та морфологічний аналіз такого запозичення [Семчинський 1999, с. 25].

На початку ХХ століття значну увагу запозиченням приділяв І.І.Огієнко [Огиенко 1915]. Характеризуючи іншомовні елементи, вчений не дає єдиного визначення терміну «запозичена лексика», але виділяє три групи запозичених елементів, позначаючи їх різними термінами:

1) іншомовні елементи – це «слова, які були запозичені здавна і цілком засвоєні в нашій мові, так що іноземне походження вже не відчувається і вони вільно вживаються між людьми та мають похідні»: (*літера, пляшка, вишня, молоко, чобіт, скло* та ін.);

2) запозичення – «слова суто іноземні, але які вживаються у нашій мові дуже часто, внаслідок чого вони набули у нас право громадянства та проникли навіть у народну мову: *доктор, аптека, солдат, школа, студент, гімназія* і т. ін.»;

3) варваризми – «слова суто іноземні, в нашій мові вживаються не часто, такі слова легко замінюються російськими відповідниками і вживаються тільки серед інтелігентів – народній мові вони не відомі: *констатувати, культивувати, індустрія, гастричний* і т. ін.».

Отже, характерними ознаками запозиченої лексики І.І. Огієнко вважає не тільки ознаку часу їх запозичення, але й одночасно ступінь їх розповсюдження. Таке визначення запозичених елементів уявляється нам дуже умовним і надто вільним.

Вчення про запозичення розширив С.О.Карцевський в 20-ті роки ХХ століття. Під запозиченням дослідник розумів «не тільки входження в мову іншомовного слова, але й проникнення слів з будь-якої спеціальної мови – технічної, жаргону або говору якої-небудь соціальної групи, галузевої мови і т. ін. в загальну мову» (див. за [Крысин 1968, с. 108]). Причому, дослідник вважав процес запозичення позитивним явищем для розвитку і вдосконалення мови в цілому.

Такої ж думки на сучасному етапі дотримується Р.А.Будагов, підкреслюючи, що вдосконалення мови також пов'язане із запозиченням іншомовних слів: «Певна річ, нові слова, як і запозичення слів, звичайно збагачують лексику кожної мови і в цьому плані дають матеріал для осмислення проблеми вдосконалення мови» [Будагов 1953, с. 71].

Найбільшої уваги, на нашу думку, заслуговує концепція Д.С.Лотте, який виділив основні критерії для віднесення будь-якого слова до числа «чужих» або «своїх» (засвоєних). Дослідник називає такі критерії виокремлення запозичень у тканині рідної мови: 1) наскільки склад звуків певного слова відповідає загальноприйнятому звукоскладанню відповідної мови; 2) наскільки морфологічна форма й окремі склади слів (афікси) відповідають загальноприйнятим у цій мові, гармонують зі всім складом мови; 3) чи аналізовані слова мають похідні. Зважаючи на всі ці три основні фактори Д.С.Лотте розуміє запозичені слова – як іноземні (чужі) слова, які не засвоєні нашою мовою (фонетично, морфологічно) та не мають відповідних синонімічних форм у мові-рецепторі [Лотте 1968, с. 33].

Учений зазначає: «Під «запозиченими словами у чистому вигляді» (дамо йому назву буквально запозичення) будемо розуміти слово, перенесене у дану мову з якої-небудь мови у тому вигляді (у тій формі), в якій воно в ній існує на момент запозичення. У тому випадку у запозиченій мові відсутні будь-які творчі елементи (елементи власного творення слова, елементи словотворчості). При цьому дрібні фонетичні зміни, обумовлені різними системами звуків, на увазі, природно, прийматися не повинні. Не слід враховувати також особливості «народної фонетики» (наприклад, перестановку в словах звуків *p* і *л*, заміну одного з двох *p* звуком *л* і т. ін.)» [Лотте 1968, с. 42].

На відміну від Д.С.Лотте, дослідник О.Б.Ткаченко визначає запозичені слова як іншомовні, які цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. На думку О.Б.Ткаченка, запозичені слова не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення. На відміну від іншомовних слів, які розглядаються у спеціальних словниках, запозичені слова подаються у загальних словниках разом із питомою лексикою [Ткаченко 2007, с. 121].

Енциклопедія «Українська мова» не розводить поняття «запозичення» та «іншомовні слова», а визначає запозичення як перехід елементів однієї мови в систему іншої, що є наслідком більш чи менш тривалих контактів між цими мовами.

Аналогічного погляду дотримується російська дослідниця і О.С.Ахманова, яка в «Словнику лінгвістичних термінів» визначає запозичення таким чином: «Запозичення – звернення до лексичного фонду інших мов для вираження нових понять, подальшої диференціації вже тих, які є, та позначення невідомих раніше предметів. Нерідко самі ці поняття або предмети стають відомими носіям певної мови лише внаслідок контактів з тими народами, з чиїх мов запозичуються відповідні слова» [Ахманова 1969, с.150-151]. Отже, запозичення – це поняття іншої дійсності, яке виконує функцію економії мови, тобто її стискання.

Отже, цілком можна погодитись з Л.П.Єфимовим, що «в дослідженнях ХХ століття запозичення розумілося лише як пересування слів і окремих елементів слів з однієї мови в іншу» (див. за: [Крысин 1968, с. 106]).

Таким чином, на сьогодні в лінгвістиці немає єдиного визначення явища запозичення. Російський дослідник Л.П.Крисін вважає, що це пов'язано з відсутністю досліджень, які характеризують процес лексичного запозичення, міграції лексичних елементів з однієї лексичної системи в іншу, що, в свою чергу, пояснюється відсутністю єдності в завданнях, цілях та методах досліджень у вивченні процесу запозичення» [Крысин 1968, с. 108].

Крім того, в сучасній лінгвістиці запозиченням називають не лише міжмовні процеси, але й внутрішньомовні. Так Л.В.Щерба зазначає: «Запозичення можуть відбуватися не тільки з чужих мов, але й із діалектів, як географічних, так особливо із соціальних» [Щерба, 1957, с.56]. Такої ж думки дотримується і О.О.Реформатський: «Можуть бути запозичення і в середині однієї мови, коли загальна літературна мова запозичує будь-що з діалектів, професійного мовлення, жаргонів, і навпаки» [Реформатский, 2001, с. 476].

Слід зазначити також, що термін «запозичення» може використовуватися для визначення відповідно процесу та результату цього процесу. Так М.О.Брейтер розглядав запозичення як: «процес, під час якого відбувається поступове просування від разових, оказіональних використань певного запозичення, шляхом його поступового засвоєння засобами мовної системи і, нарешті, включаючи його як повноправного елемента в систему мови-рецептора з наданням характеристик, властивих первинним одиницям відповідних класів» [Брейтер 1997, с. 60].

Досліджуючи термін «запозичення», М.Маковський вважав, що запозичення – це звук, морфема, слово, або його окреслене значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесена з однієї мови в іншу, а також сам процес подібного перенесення [Маковский 1970, с. 11-19].

Французький лінгвіст Ж.Марузо вказував на два значення терміна «запозичення». Цей елемент позначає одночасно і акт, у результаті якого одна мова засвоює елементи іншої мови, і сам запозичений елемент [Марузо 2004, с. 82].

Отже, традиційно термін «запозичення» вживається в мовознавчій літературі в двох значеннях: у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні термін «запозичення» розглянуто у зв'язку з теорією мовних контактів, взаємодією мовних систем, як один із шляхів збагачення словникового складу мови. Так, у дослідженнях О.О.Реформатського лексичні запозичення розглянуті як один із шляхів та наслідків культурних, політичних, економічних взаємовпливів між народами. У вузькому розумінні термін «запозичення» позначає процес входження в систему мови й адаптацію лексичної системи. Наприклад, у дослідженнях І.М.Обухової запозичення розглянуто як складний мовний процес, що відбувається в межах міжмовного і характеризується освоєнням іншомовної лексики системою мови-реципієнта на всіх рівнях.

Терміном «запозичення» можуть називатися запозичені слова, а також одиниці мови будь-якого рівня. І в такому разі постає питання про термінологічне розмежування понять «запозичення» і «запозичене слово» Оскільки терміном «запозичення» на сьогодні позначаються одиниці різних мовних рівнів.

Термін «запозичення» використовується також для охоплення одним словом усього кола явищ: як запозичених одиниць, так і самого процесу запозичення (наприклад, іншомовне слово, екзотизм, варваризм, калька, екзонім і т. ін.).

Деякі вчені розглядали запозичення в мові як початковий етап входження слова в мову і, таким чином, тимчасовим явищем (див. за [Сорокина 1979, с. 91-93; Рахманова, Суздальцева 1997, с. 194-195]).

Отже, як бачимо, в науковій літературі запозичення розглядали як мовні одиниці, що в певній мірі адаптовані до системи мови. Але недостатньо вивченими є також запозичення, які не адаптувалися до мови, яка їх запозичила.

Іншомовні слова, представлені в мові в неадаптованому вигляді, в лінгвістичній науковій літературі позначаються термінами «іншомовні краплі» [Леонтьев, 1966; Крысин, 1968; Крысин, 1998] або «варваризми» [Ахманова 1965, с. 70; Баш 1989, с. 22-34]. Окремі дослідники уточнюють ці терміни – «графічні варваризми» [Арапова, 1989].

Але, не зважаючи на те, що вищезазначені одиниці нечасто, але все ж таки вживалися в мові, хоча б у вигляді сталих виразів, запозичення вважалося чужорідним і деякі наукові джерела описували його дуже обмежено (М.М. Шанський, Д.Е.Розенталь, М.А.Теленкова), визначаючи їх як іншомовні слова і вирази, не до кінця засвоєні мовою, «частіше за все у зв'язку з труднощами граматичного засвоєння» [Розенталь, Теленкова, 1976, с. 44].

Досить активно на сьогодні постає питання доцільності вживання запозичених елементів у мові. Одні вчені вважають процес запозичення позитивним явищем, що збагачує мову, сприяє активним зв'язкам між представниками різних національних культур (І.К.Білодід, Ю.О.Жлуктенко, М.М.Шанський). Інші – заперечують позитивний характер запозичень, засвідчуючи, що такі елементи засмічують мову (В.А.Будагов, С.О.Карцевський, М.П.Кочерган). Хоча, вчені підкреслюють, що окремі запозичення вживалися або й досі вживаються тільки з моди, без потреби, як наприклад: *Власне кажучи, якби я робив це відкрито, тримаючи книгу на своєму столі, усе виглядало б не так reinlich (нестерпно соромно)* (Ю.Андрухович «Тасмниця»). *У 98-му ми з ним кілька годин крокували Бродвеем, і це було something!* (Ю.Андрухович «Тасмниця»). *A soft of (tiny*

цього) у першому таборі кучкувалися православні слов'яни, а в другому – жидомасони (Ю.Андрухович «Таємниця»).

В українському мовознавстві традиційно прийнято виділяти такі групи запозиченої лексики: запозичення і власне іншомовні слова. Запозичення – це слова, які давно і глибоко ввійшли в мову, підпорядкувалися всім її законам, близькі за фонетичною структурою до звукового складу власне українських слів; власне іншомовні слова – ті, які зберегли чужорідність звучання і форми та наводяться в словниках іншомовних слів [Пономарів 2003, с. 215].

Проте слід зазначити, що сучасний стан розвитку мови фіксує такі запозичені мовні елементи, які не зовсім відповідають проаналізованам вище. Ці елементи вже виконують не стільки функцію економії мови, скільки зворотню функцію: розширюють смислові граматичні і власно текстові обрії. А отже, на нашу думку, на сьогодні постала необхідність уточнення терміну «запозичення». Для позначення іншомовних неадаптованих вкраплень в тканині української мови, зокрема в тканині художнього тексту, ми пропонуємо використовувати термін графічно-орфографічні іншомовності. Цей термін ми розуміємо як слова, словосполучення, фрагменти тексту, запозичені з інших мов, які усвідомлюються мовцями як чужорідні, повністю зберігаючи ознаки свого походження. Тобто графічно-орфографічними іншомовностями ми вважаємо мовні елементи, абсолютно не адаптовані до фонетичної, семантичної та лексичної системи української мови; вони вживаються у тому вигляді, в якому існують у мові першоджерелі і являють собою не лише цільні слова, словосполучення, але й речення, вислови та цілі частини тексту. Прикладом цього можуть слугувати тексти української художньої прози пострадянського періоду. Наприклад: *Вони побили наших французькою зброєю і тепер марширують центром Станіслава і співають своє rozkwiatały pęki białych róż – так вона мені про це розповідала багато-багато років по тому* (Ю.Андрухович «Таємниця»). *And I kissed her – good bye – said all beauty must die... - Марла потріпала його руське волосся* (І.Карпа «Фройд би плакав»). *Well, Fabian, its inuf, - сказав він, даючи мені сеанс розшифровки логопедичних загадок* (Кузьма Скрябін «Я, «Победа» і Берлін»). *Виключають тисе, вмикають FM станцію* (І.Карпа «Перламутрове порно»). *Дівчина – to public person, а я від них тримаюся подалі* (І.Карпа «Перламутрове порно»). *Його лист складався лише з двох речень: Hello. Will you marry me?* (І.Карпа «50 хвилин трави»). *В цей же барчик заглядають головно підстаркувати канадійці разом зі своїми хазбендами (“On, let me introduce my hasband...” - “fuck, no! You are my husband”)* (І.Карпа «Перламутрове порно»).

До теперішнього часу не було спеціальних досліджень з проблеми виникнення графічно-орфографічних іншомовностей. Кожного дня зростає кількість незрозумілих, невідомих для широких мас читачів нових слів в ЗМІ, які частіше використовуються як відданість моді, тому дослідження графічно-орфографічних іншомовностей потребують подальшої детальнішої уваги, а запровадження цього терміна має подальший перспективний розвиток і в семантиці, і в структурі тексту.

Література

1. Арапова Н.С. Варваризмы как этап в освоении иноязычного слова // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9: Филология. – М., 1989. – № 4. – С. 9–16.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – 608 с.
3. Баш Л.М. Дифференциация термина «заимствование»: хронологический и этимологический аспекты // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – М., 1989. – № 4. – С. 22-34.
4. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке. М., 1997. – 274 с.
5. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. – М., 1953. – 280 с.
6. Грот Я.К. Учебник русского языка. - 2-е изд. – М., 1849. – С. 194-204.
7. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 1996. – С.142-161.
8. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – 209 с.
9. Леонтьев А.А. Иноязычные вкрапления в русскую речь // Вопросы культуры речи. – М., 1966. – № 7. – С. 60-68.
10. Лотте Д.С. Как работать над терминологией. Основы и методы. – М., 1968. – 76 с.
11. Маковский М.М. Языковой механизм лексико-семантического заимствования // Иностранные языки в школе. – 1970. – № 3. – С. 11-19.
12. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – К.: Едиториал УРСС, 2004. – 440 с.
13. Огиенко И.И. Иноземные элементы в русском языке. – К., 1915. – 186 с.
14. Пономарів О.Д. Сучасна українська мова. – К., 2003. – 400 с.
15. Потєбня А.А. Из записок о русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – 269 с.
16. Рахманова Л.И., Суздальцева В.Н. Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология. Учебное пособие. – М., 1997. – 480 с.
17. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 2001. – 536 с.
18. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. – М., 1976. – 543 с.

19. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К., 1999. – 413 с.
20. Сорокина Л.Н. Графическое переоформление заимствованной лексики // Русский язык в школе. – 1979. – № 3. – С. 89-94.
21. Ткаченко О.Б. Мова і національна ментальність. – К., 2007. – 240 с.
22. Щерба Л.В. Безграмотность и её причины // Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 56-62.

In the article linguistic looks are examined to borrowing in diachronous and synchronous aspects, the different types of borrowings are analysed.

Keywords: borrowing, borrowing word, foreign word, varvarism, interspersion, stranger word, graphic-orthographic borrowings.

Надійшла до редакції 18 березня 2009 року.

Марина Гонтар

ББК 81.2УКР-3

УДК 811.161.2'373:070.41

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНІВ ЖУРНАЛІСТИКИ У МОВІ ДРУКОВАНИХ ЗМІ

У статті описано особливості функціонування українських термінів журналістики у мові друкованих засобів масової інформації, зокрема вживання термінів у своєму прямому значенні, семантичні зміни, які відбуваються з термінами, фіксування неологізмів, активне використання аббревіатур та синонімічних одиниць.

Ключові слова: термін журналістики, мова ЗМІ, пряме значення, зміна значення, аббревіатура.

Терміни є важливою, невід'ємною частиною кожної галузі знання чи діяльності. Журналістські терміни зафіксовано в науковій, науково-популярній галузевій літературі, різноманітних навчальних та методичних посібниках із журналістики, термінографічних працях, а також їх вживають в усному спілкуванні фахівці цієї галузі. Термінологічна лексика переважає в науковому стилі. Проте терміни широко використовуються й у публіцистичному стилі. Терміни журналістики знаходимо в газетах та журналах, чуємо на радіо і телебаченні.

Питання функціонування спеціальної лексики поза науковим контекстом порушено в працях [Бойко 1989; Семенишина 1997; Суперанская 1989] та ін., терміни в публіцистичному стилі досліджували [Горпинич 1989; Стишов 2003] тощо, проте специфіка вживання журналістських термінів на шпальтах української преси ще не була об'єктом вивчення.

Мета цієї статті – дослідити різні аспекти функціонування термінів журналістики в друкованих засобах масової інформації (ЗМІ), прослідкувати семантичні процеси, які відбуваються у термінологічній лексиці на шпальтах газет („Голос України”, „День”, „Вечірній Київ” (1998 – 2008 рр.)). Тема пов'язана з проблемою становлення, формування та функціонування термінів журналістики в сучасній українській мові.

О. В. Харченко лексику ЗМІ поділяє на лексику продукції ЗМІ та лексику професіоналів, що створюють цю продукцію [Харченко 1999: 18]. Частиною останньої є термінологія журналістики. Функціонуючи в пресі, лексика фахівців ЗМІ стає частиною лексики продукції ЗМІ. У цьому випадку терміни опиняються в неспеціальному контексті, виходять за межі свого термінологічного поля і стають частиною загальноновживаного словника, тобто відбувається детермінологізація терміна. На думку О. В. Суперанської, детермінологізація може мати дві стадії: на першій стадії термін „втрачає свою сувору концептуальність, системність, однозначність і набуває прагматичних властивостей, яких раніше був позбавлений, тобто виникає нове слово з термінологічним значенням, яке вимагає вже не дефініції, а тлумачення”, на другій – вже в загальноновживаній мові в цього слова з'являється переносне значення і на його основі виникає побутове слово [Суперанская 1989: 133-134]. О. А. Стишов розглядає процес детермінологізації як „вихід лексичних одиниць за межі власне термінологічного вживання”, наслідком якого є переосмислення окремих термінів та цілих терміносистем, виникнення в спеціальних слів нових переносних значень [Стишов 2003: 232-233]. Досліджуючи терміни, які функціонують поза науковою чи виробничою сферою, Л. Семенишина вказує на такі зміни семантики спеціальних слів: поширене використання слова (спостерігається розширення сполучальних властивостей терміна зі збереженням однієї чи кількох основних сем) та метафоризація (семантичне перенесення на основі терміна) [Семенишина 1997: 108-109].

Спостереження за вживанням термінів журналістики в друкованих ЗМІ показує, що терміни поза спеціальним контекстом можуть мати різні ступені детермінологізації. Більшість термінів входить до газетних текстів зі своїм прямим значенням і переважно зберігає сполучуваність, властиву їм у текстах фахового призначення, адже в публіцистиці „важливо представити термін саме як носій спеціального значення, як елемент якоїсь професійної системи понять” [Костомаров 1971: 115]. Здебільшого це стосується тематичних

публікацій, де порушено різні проблеми журналістики, ведуться розмови з особами, що мають відношення до журналістики тощо, прикладом може бути уривок інтерв'ю: *Моя ж журналістська діяльність почалася в газеті „Московский комсомолец”, де я за шість років роботи побував і кореспондентом, і спецкореспондентом, і заступником директора інформаційної служби. Я був серед першого складу так званого термінового номера – рубрики-підвалу на першій шпальті, який формувався на жорсткій конкурсній основі. Паралельно, в рамках розширення спеціалізації, мені довелося ввійти у президентський журналістський пул (День 23.06.2006). У цьому випадку у тексті функціонує слово з термінологічним значенням і хоча, як зазначено вище, значення терміна зберігається, але саме “поняття редукується, спрощується, пристосовуючись до сприймання нефахівців” [Суперанская 1989: 136].*

Частина термінів зрозуміла пересічним читачам, оскільки має тривалу історію побутування в ЗМІ. Проте інші терміни, особливо такі, що почали з'являтися на шпальтах преси порівняно недавно, потребують пояснення, наприклад, *журналістський пул* (група журналістів різних ЗМІ, які призначені висвітлювати певні події): *Вранці журналістський пул відправили до Лівадійського палацу, де й мав відбуватися саміт* (День 14.10.2003). „Часто незрозумілі без розшифрування терміни знаходять семантичну інтерпретацію у тексті статті” [Шевченко 1997: 61]: *В усьому світі ланкою, що стимулює експертне оцінювання, є спеціалізовані журналісти. Вони об'єднуються в так звані пули, що з літописною ретельністю супроводжують життя державних інституцій. Свій пул у Білому домі, у Кремлі й на Банковій. Члени журналістських пулів не лише піддають експертній перевірці одержані на регулярних брифінгах відомості, а й супроводжують посадовців у відрядженнях, на місці оцінюючи ефективність тих відряджень* (День 19.09.2005). Термін може бути пояснений у дужках: *Коли закінчили знімати, Андрій запитує: а стенд-ап (репліку журналіста безпосередньо в кадрі) знімати не будеш?* (День 28.05.2004), *У нас є два серіальні слоти (час виходу) в прайм-таймі – це 20.00 і 21.15. Кожен канал виділяє певний час, тобто певний слот під серіали, цим самим забезпечуючи собі рейтинг* (День 12.09.2003). Проте в багатьох випадках терміни вжито без додаткових пояснень і вони лишаються незрозумілими для значної частини читацької аудиторії.

Шпальти газет також стають сферою функціонування нових спеціальних лексичних одиниць, активно вживаних у мові ЗМІ, але не зафіксованих у словниках: *нішевий канал* (канал, який орієнтується на певну аудиторію): *СТБ - нішевий канал, який виробляє децю інший продукт* (День 20.01.2006), *„Нішевий” канал проривний канал має стати аполітичним і орієнтуватися на довгостроковий прибуток* (День 24.05.2005), *топ-новини* (найважливіші, найактуальніші новини): *Є велика ймовірність того, що «Рок-Січ» як культурна подія також потрапить у топ-новини* (День 12.04.2006), *Перші шпальти газет і топ-новини на телебаченні ... були прикуті до корупції у спорті* (День 14.03.2004). Поряд із запозиченим словом *прайм-тайм*, який став частиною термінології радіо- і тележурналістики, зустрічається лексема *постпрайм-тайм*: *Ситуація на вітчизняному ТБ в цілому зміниться тоді, коли в прайм-тайм або пост-прайм-тайм в ефірі будуть змагатися програми українського виробництва* (День 24.01.2004).

Входження нових інформаційних та телекомунікаційних технологій у всі сфери діяльності людини, формування такого нового виду журналістики як мережева журналістика (журналістика в мережі інтернет) спричинює появу значної кількості складених слів із початковою частиною *інтернет*: *інтернет-видання, інтернет-газета, інтернет-журнал, інтернет-ЗМІ, інтернет-медіа, інтернет-телебачення*, напр., *Інтернет-медіа в Україні займають досить своєрідну нішу. Фактично вони існують поза законом. Або, іншими словами, за законом інтернет-ЗМІ в Україні просто не існує: на них не подаси до суду за наклеп, образу честі та гідності... Як можна судити з передмови до інтерв'ю, та й із нього самого, полковник сам вийшов на журналіста інтернет-газети „Трибуна” (<http://tribuna.com.ua>) і вирішив дати інтерв'ю, оскільки побоюється за своє життя та життя своїх близьких* (День 02.04.2005), *Київська міська держадміністрація та інтернет-журнал „Наш Київ” оголосили конкурс на найкрасивіший квітучий балкон* (ВК 03.09.2008), *Інтернет-телебачення можна буде дивитися... без комп'ютера* (День 04.08.2006). Децю менше зафіксовано слів із частиною *онлайн*: *онлайн-видання, онлайн-репортаж, онлайн-телеканал*, напр., *Антимонопольний комітет Європейської комісії може накласти величезний штраф на корпорацію „Майкрософт”... , повідомила в середу у своєму онлайн-виданні газета Wall Street Journal* (День 11.10.2001), *ВВС запропонує своїм глядачам, слухачам й інтернет-користувачам радіотрансляції кожного матчу й онлайн-репортажі, в яких хід кожної хвилини гри описуватимуть максимально детально* (День 06.06.2006), *17 вересня розпочав мовлення онлайн-телеканал Європейського парламенту EuroParlTV - <http://www.europartv.europa.eu/>* (День 19.09.2008).

У газетних текстах зустрічаємо короткі варіанти термінів, які здебільшого утворюються в усному мовленні фахівців і вживаються поряд із нормативними термінами: *прайм (прайм-тайм)*: *Як повідомляє моніторингова компанія GFK, художні фільми „Люблю тебе до смерті” і „Нульовий кілометр” у недільному праймі залучили до перегляду каналу кожного четвертого глядача* (ВК 07.04.2008) *постпрайм (постпрайм-тайм)*: *Це телебачення, а не філософський, соціологічний чи політологічний семінар. Тому „Документ” зовсім логічно переходить у постпрайм* (День 11.03.2005).

На шпальтах газет засвідчена значна кількість аббревіатур, які теж можна розглядати як короткі варіанти термінів. Наявність аббревіатур у текстах періодики можна пояснити тим, що „у мові діє закон економії мовної енергії, мовних засобів, який тісно пов'язаний із прагматичним чинником – ощадливим використанням газетної

площі” [Навальна 2008: 45].

Широко вживані аббревіатури, утворені на основі журналістських термінів, серед них уламкові (утворені поєднанням асемантичних частин слова): власкор (власний кореспондент), спецкор (спеціальний кореспондент), юнкор (юний кореспондент): *Життя журналістки ... проходить між Парижем і Києвом. Там вона - власкор української редакції Бі-бі-сі, тут - координатор програми „Репортери без кордонів” (День 17.12.1999), Спецкором телеканалу „1+1” у Польщі я працюю з серпня минулого року (День 06.06.2008), Спецкор „Інтеру” переміг у номінаціях публіцистичних програм як автор „N-кілометру” і як кращий репортер за зйомки в Афганістані (День 25.03.2002), Нещодавно талановитий юнкор у складі донецької команди побував на IV всеукраїнському турнірі юних журналістів у Сумах (ГУ 19.04.2008).*

Представлені також усичено-словесні аббревіатури (утворені поєднанням частини слова цілого слова): інформагентство (інформаційне агентство), інформповідомлення (інформаційне повідомлення), інформпривід (інформаційний привід), корпункт (кореспондентський пункт), редколегія (редакційна колегія), спецвипуск (спеціальний випуск), напр.: *В останні тижні в кількох інформагентствах Києва проходили прес-конференції, в ході яких противників забудов звинувачували в тому, що вони займаються здирництвом грошей у будівельників (ВК 03.09.2008), Роз’яснювальна робота, яку проводить Президент, мабуть, покликана якось компенсувати інформаційний вакуум, що склався (незважаючи на численні, але досить загальні за змістом інформповідомлення) навколо переговорного процесу стосовно газового консорціуму (День 09.10.2002), Це інтрига, це ще один інформпривід заявити про себе (День 31.03.2005), За кілька місяців відкрився корпункт „Інтеру” в Лондоні, де я працював до травня цього року (ВК 29.08.2008), Відомо, що редколегія – дорадчий орган при головному редакторові, яка збирається з питань стратегічних, кардинальних (ГУ 28.02.2008), Було розповсюджено спецвипуск газети „Здоров’я киян”, а також роздано десятки тисяч інформаційно-просвітницьких листівок про цукровий діабет (ВК 28.11.2007).*

На шпальтах газет зафіксовано активне використання аббревіатур ТРК (телерадіокомпанія) та ТБ (телебачення): *Загальнонаціональні ТРК також зобов’язалися робити все можливе для припинення демпінгу з боку їхніх представників на місцях, а регіональні й місцеві ТРК домовилися підтримувати ринкові ціни на рекламні послуги, які ними надаються (День 15.12.2006), Суспільне ТБ має компенсувати все те, що глядач недоодрержує на комерційних телеканалах (День 21.01.2005). Численні приклади слів, у яких одним із компонентів виступає аббревіатура ТБ: ТБ-трансляція (трансляція по телебаченню), ТБ-новини (новини телебачення), ТБ-сигнали (сигнали телебачення): *Компанія Media Sport Promotion оприлюднила показник, за яким визначається рейтинг ТБ-трансляцій матчів футбольних клубів України (ВК 05.06.2008), Як ви вважаєте, чи існують, у принципі, різні методики роботи в жанрі ТБ-новин? (День 23.06.2006), Компанія, що управляє ними, стягує плату з усіх громадян, які мають удома працюючий телевізор, здатний приймати ТБ-сигнали (ВК 26.02.2008), зафіксовано низку слів із компонентом ТБ (телевізійний): ТБ-канал, ТБ-програма: *Широкий резонанс, якого набула акція завояки ТБ-каналам... та підтримка її багатьма ЗМІ... можуть послужити й досягненню журналістами країни значно ширших і більш значущих цілей, ніж локальні вимоги „Експреса” (День 26.04.2000), Як повідомляло УНІАН, книга Людмили Скирди в Японії викликала широкий інтерес. Відбулись громадські презентації, ТБ і радіопрограми (День 04.02.2003), рубрики друкованих видань, наприклад, газети „День” мають назви ТБ-дайджест, ТБ-новини.***

У газетних текстах зустрічаємо терміни-синоніми, здебільшого це терміни: питомі і запозичені (примірник – екземпляр), (наклад – тираж) або запозичені з різних мов (часопис (чес.) – журнал (фр.)). Для наукового стилю синонімія термінів є небажаною, однією з вимог до терміна є однозначність: один термін – одне поняття, проте і в науковому тексті однозначність терміна часто не вдається зберегти. У текстах публіцистичного стилю синоніми „використовуються для врізноманітнення викладу, для уникнення монотонності, набридливості” [Пономарів 2000:59]. Вони виступають у тексті як абсолютні синоніми, є взаємозамінюваними в реченні: *Наймасовішим виданням у США є „USA Today”. Щоденний тираж газети перевищує 2,25 млн примірників, і серед усіх англомовних паперових видань у світі вона поступається лише „The Times of India” з накладом понад 2,6 млн екземплярів (ВК 13.11.2007). Такі синоніми також можуть вживатися в одному реченні: *Якщо йдеться про Україну, то в 90-ті роки це був інтелектуальний часопис номер один, журнал для думаючих людей – пояснює директор „Сучасності” (День 03.07.2008) або ж у сусідніх: *У часописі „Я сама” спілкування особливе – суто дитяче. Створюється враження, що один незвичайний педагог зумів об’єднати навколо себе хлопчиків і дівчаток з усієї України і зайняти їх дуже корисною і цікавою справою – саморозвитком. Та не лише дітлахів, а й їхніх батьків і вчителів, які також захопилися ідеєю журналу (День 16.04.2003). Приклади функціонування синонімічних пар в одному реченні нечисленні, частіше автори публікацій вживають лише один із термінів пари по всьому тексту. Використовуючи той чи інший термін, журналісти сприяють закріпленню його в мовній практиці. Слово часопис вживається на шпальтах газет не лише як синонім до слова журнал, але і до газета, а також як узагальнена назва газет і журналів: *Щиро вітаю вас із восьмою річницею від часу заснування всеукраїнської газети „День” – популярного щоденного часопису про Україну та світ, історію та сьогодення (День 29.09.2004). Загалом така практика вживання слова часопис у мові ЗМІ відображає неунормованість цього терміна в терміносистемі журналістики, адже у фахових словниках спостерігаємо співвіднесеність терміна з різними поняттями.****

Як було зазначено вище, термін у неспеціальному контексті може змінювати своє значення, зокрема

розширювати його додаванням нових сем, при цьому сполучуваність слова змінюється. Так, термін *дайджест* у фахових словниках має визначення „1) періодичне видання, яке містить адаптований виклад художнього твору; 2) періодичне видання, яке передруковує (часто скорочено) найцікавіші матеріали з інших видань” [Словник журналіста 2007: 31]. У текстах газет слово *дайджест* вжито зі значеннями „періодичне видання, яке містить вибрані матеріали конкретного видання”, напр.: *Вирішили разом ... розпочати спільну акцію газети „День” і Центру „Інтенсив” під гаслом „Уся Україна вчить англійську!”*. У рамках цієї акції в англомовному щотижневому *дайджесті* газети „День” „The Day” ми публікуватимемо уроки англійської, що базуються на прогресивній методиці Китайгородської (День 23.04.2004), *Які вітчизняні видання особисто вас все ж таки задовольняють як професіонала?.. Читаю дайджест „Независимости” – не саму „Независимость”, а дайджест* (День 02.07.1998), „короткий огляд новин з певної теми на телебаченні”: *За 15 хвилин до матчу транслюватиметься дайджест новин ліги, підготований журналістами телеканалу „1+1”* (ВК 03.03.2008), *Ви дізнаєтеся про останні події в житті „зірки” із перших уст, а також переглянете дайджест найсвіжіших новин* (ВК 25.09.2007).

Зафіксовано також невелику кількість випадків образного вживання термінів журналістики. Такі вживання мають швидше індивідуально-авторський характер: *Міра ж моєї журналістської свободи максимальна. І лімітується вона тільки моїм „внутрішнім редактором”, тобто досвідом, почуттям міри і небажанням, боязню зашкодити* (День 16.10.1998), *Нещодавно на електронну адресу газети надійшов лист від запорізьких студентів, який вони самі визначили як „своєрідний дайджест думок” про історію, газету „День” та їхнє творче співіснування* (День 01.07.2005). У названих прикладах маємо метафоричне перенесення: лист як дайджест думок, тобто текст, де коротко викладено основні думки, положення авторів. Величезна кількість газет асоціюється у автора наступного речення з морем, як наслідок отримуємо образне вживання терміна *газетний*: *Якось навесні на шпальтах пробиваючого собі шлях у газетному морі, – як криголам у рихлих торосах, – тижневику „Подноготная правда” серед інших солідних матеріалів з’явилися дві замітки* (День 12.04.2002).

На шпальтах періодичних видань також засвідчено помилкові вживання журналістських термінів. Так, виявлено кілька прикладів використання абревіатури *ТВ* зі значенням „телебачення”, наприклад, у заголовку *„Несподійний” ефект дитячого ТВ*” (День 09.12.2005), *Нині на ТВ одноманітні програми, одноманітний підхід* (День 13.01.2006). Припускаємо, що абревіатура *ТВ* – це транслітерація іншомовної абревіатури TV (television) або запозичення з російської мови ТВ (телевидение). Видається помилковим вживання абревіатури *ТВ* у наведених контекстах, адже в українській мові активно вживаною є абревіатура *ТБ*, тож, на нашу думку, варто послуговуватися саме нею.

Замість нормативного терміна *рухомий рядок* автори публікацій часто використовують словосполучення з не властивим для української мови активним дієприкметником теперішнього часу *біжучий рядок*: *За кордоном, наприклад в Австрії, Італії, на ТБ є окремі програми, де подається довідка про погодну ситуацію, умови проживання і ціни на тих чи інших курортах. Ця інформація вміщується у „біжучий рядок”, але одночасно на екрані з’являється й відеоряд* (День 23.07.2004), *Мене не цікавить біжучий рядок із вказівкою марки одягу ведучого, було б цікавіше прочитати прізвище редактора передачі* (День 29.12.2004). Часто вживаними у газетних текстах є пасивні конструкції на -ся замість традиційних для української мови активних конструкцій: *На ТВТ транслюється багато концертів, але музичні кліпи одні й ті самі* (День 23.08.2002). Загалом, порушення мовних норм у публікаціях, на жаль, досить поширене явище. Це стосується не лише термінів журналістики, але й термінів інших галузей та слів загальноновживаної мови.

Отже, терміни журналістики, вживаючись у мові ЗМІ, стають частиною загальноновживаного словника. Засвідчено різні ступені детермінологізації термінів у текстах періодичних видань. Як правило, терміни журналістики функціонують у газетних матеріалах зі своїм прямим значенням і є засобом передачі фахової інформації, проте можуть змінювати своє значення і лексичну сполучуваність, вживатися в переносному значенні. Шпальти газет фіксують нові лексичні одиниці, які потрапляють із термінології журналістики у загальний вжиток, численні абревіатури та синоніми, помилкові вживання окремих термінів, а також приклади порушення мовних норм.

Плануємо продовжити дослідження проблеми взаємозв’язку і взаємопроникнення загальноновживаної і спеціальної лексики на прикладі термінологізації в українській терміносистемі журналістики слів загальноновживаної мови.

Література

Бойко 1989: Бойко Н. І. Від терміна до слова // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови. – Ужгород, 1989. – С. 17-18.

Горпинич 1989: Горпинич Н. Г. Засоби масової інформації як джерело вивчення змін у лексичному складі мови // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови. – Ужгород, 1989. – С. 42-44.

Костомаров 1971: Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 266 с.

Навальна 2008: Навальна М. Акроніми в мові сучасної української періодики // Наукові записки. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Вип. 10. У 2-х т. – Вінниця, 2008. – Т. 2. – С. 45-50.

Пономарів 2000: Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: Підр. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

Семенишина 1997: Семенишина Л. До питання семантичного перетворень термінів в умовах неспеціального контексту // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1997. – С. 107-110.

СТИШОВ 2003: Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Пугач, 2005. – 388 с.

Словник журналіста 2007: Словник журналіста: Терміни, мас-медіа, постаті / За заг. ред. Ю. М. Бідзілі. – Ужгород: ВАТ „Видавництво „Закарпаття”, 2007. – 224 с.

Суперанская 1989: Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.

Харченко 1999: Харченко О. В Особливості розвитку сучасної журналістської термінології англійської мови (1960-1990-і роки): Дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 234 с.

Шевченко 1997: Шевченко Л. І. Функціонування термінів у сучасній пресі // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1997. – С. 61-63.

Умовні скорочення

ВК	газета „Вечірній Київ”
ГУ	газета „Голос України”
День	газета „День”

The article describes the features of the functioning of the Ukrainian journalistic terms in the print media language, in particular the use of terms in its direct meaning, semantic changes of the terms, recording neologisms, active use of abbreviation and synonyms.

Keywords: journalistic term, media language, direct meaning, changing of meaning, the abbreviation.

Надійшла до редакції 17 листопада 2008 року.

Тетяна Деркач

ББК 83.011.7

УДК 81'373.612.2:82.09

МІЛІТАРНА МЕТАФОРА В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ТЕКСТІ

У статті аналізуються механізми метафоричних перетворень у літературознавчих текстах. Дослідження демонструє шляхи поповнення фахового словника за рахунок термінів, транспонованих із мілітарної сфери.

Ключові слова: військова метафора, літературознавчий текст, термін, образність, термінологічна транспозиція.

Інтерес до метафори як універсального засобу й способу людського мислення та процесів його вербалізації не послаблюється, а навпаки, стимулює розширення аспектів мовознавчих досліджень – семасіологічних, ономасіологічних, лінгвокогнітивних та стилістичних. Як відомо, уже від початку XIX ст. метафору почали вивчати у зв'язку з особливостями національної мови та фольклору (О. Потебня, Ф. Буслаєв, О. Веселовський та ін.). У сучасних наукових розвідках метафору розглядають: як засіб формування понять (А. Баранов, М. Джонсон, А. Зеленько, Дж. Лакофф, Ю. Караулов, Е. Мак-Кормак); як семантично двопланову одиницю (О. Авелічев, Н. Арутюнова, М. Басілая, О. Тараненко, О. Черкасова, В. Русанівський та ін.); як семантично гнучку конотовану одиницю (М. Блек, М. Бірдслі, В. Телія); як образотворчу й образну одиницю мови (М. Басілая, О. Блінова, В. Вовк, І. Мурзін, В. Телія, О. Тараненко та ін.); як показник ідіостилю мовної особистості (С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, Н. Варич, Т. Єщенко, Л. Кравець, О. Тищенко та ін.); як об'єкт лінгвокультурних досліджень (Т. Кіс, Н. Сукаленко, О. Тараненко, В. Русанівський).

І все ж питання про роль метафори у формуванні тих чи інших терміносистем, писемних текстів певних галузей знань в українському мовознавстві лишається відкритим. З-поміж них і терміносистема літературознавства.

У зв'язку з цим є потреба у створенні ґрунтового словника літературознавчих термінів, у досягненні чіткості й недвозначності у вживанні тих чи інших наукових понять.

На нашу думку, вирішення цих питань перебуває у площині пізнання функціонально-стильових параметрів літературознавчого тексту. Об'єкт літературознавства як науки вже за своїм характером передбачає постійне залучення понять, а отже, і термінів, близьких, а часом і віддалених галузей наук. Правомірність таких запозичень не викликає сумнівів.

Мета та завдання статті: на основі аналізу функціонування мілітарних метафоричних мовних одиниць у сучасних літературознавчих текстах установити їх структурні, семантичні, комунікативні властивості, а також типологічні ознаки; з'ясувати можливості їх нормалізації та стандартизації; продемонструвати механізми метафоризації мілітарної лексики у літературознавчому тексті.

Відомо, що роль термінів у сучасній мовній практиці стрімко активізується у зв'язку з підвищенням освітнього рівня мовців, популяризацією наукових знань, а також у зв'язку з особливістю сучасного мислення, яке характеризується прагненням до точності найменування. Така тенденція особливо показова для гуманітарного (в нашому випадку – літературознавчого) мислення, яке, залучаючи в коло своїх робочих понять іншодискурсивні позначення та активно оперуючи ними, „розвиває“ їх термінологічну однозначність та експресивну нейтральність. Адже, як відомо, у номінаціях термінологічного характеру переважає один тип лексичного значення – номінативне, пряме. Це відповідає лінгвальній природі термінології, її визначальному принципів предметно-логічного співвідношення означуваного та означувального. При актуалізації іншодискурсивних понять, їх адаптації до комунікативно-прагматичних потреб літературознавчого тексту відбувається перерозподіл первинного семантичного об'єму. Відповідно відбувається розвиток метафоричного, переносного значення терміна, актуального для літературознавчого тексту, оформлюється його контекстуальна (оказіональна) конотація. Подібні процеси визначаються характером певного образу, закладеного у тому чи іншому метафоризованому терміні, своєрідністю позамовних і внутрішньомовних факторів.

Таким чином, унаслідок метафоричної транспозиції відбувається модифікація первинного номінативного значення, а сам термін набуває функції вторинної номінації, вступає у сферу нових лексико-семантичних зв'язків, які регулюють смислове співвідношення понять у системі літературознавчої метамови.

У термінологічній практиці соціально мотивований вихід терміна за межі вузькофахового вжитку кваліфікується як *детермінологізація*. Обраний для розгляду у статті процес асиміляції військових термінів у мовну структуру літературознавчого дискурсу є одним із напрямів детермінологізації.

Розглядаючи сучасну когнітивну модель, Дж. Лакофф та М. Джонсон підкреслювали особливе значення метафори „суперечка – це війна“ [Лакофф 1990, с.127-129]. Отже, полеміка, яка формує один із об'ємних сегментів новітнього українського літературознавчого дискурсу, детермінує активне використання номінативних одиниць та словосполучень, запозичених із сфери *військової галузі*. Її семантичні параметри повинні максимально сприяти вичерпній реалізації комунікативної та сугестивної мети висловлювання.

Парадигма зафіксованих у сучасних літературознавчих текстах військових термінів є достатньо переконливою з погляду тематичної репрезентації. Метафоризуючими компонентами, що на інтерпарадигмальному рівні зближують літературознавчий та військовий дискурси, виступають:

- номінація *війна* та усталені вислови, до складу яких вона входить (*вести війну*);
- назви осіб, діяльність або спосіб життя яких пов'язані з військовою справою (*солдат, новобранець*);
- назви військових дій, маневрів та процесів (*форсований марш, будувати шеренги*);
- номінації засобів ведення бойових дій (*заряд, стріли, обойма, вибух*);
- військові назви локальної семантики (*полігон*).

Пристає до комунікативно-прагматичних потреб нового дискурсивного середовища, вони набувають нових семантичних ознак, однак чітко корелюють із первинними термінологічними значеннями. Універсальна модель, у рамках якої відбуваються відповідні асоціативно-смислові зближення, кваліфікується як „літературна діяльність – війна“.

Обґрунтовуючи мотивованість зв'язку між дискусійними дискурсами та посиленням вживанням військової термінології, Дж. Лакофф та М. Джонсон підкреслювали: „Ми не просто говоримо про суперечки у термінах війни. Ми можемо реально виграти чи програти у суперечках“ [Кутина 1964, с. 338]. У досліджуваних зразках літературознавчого дискурсу відповідна аксіологічна модель знаходить вияв у метафоричній кореляції *дискутувати – вести війну*: „*Вал. Шевчук у своєму „Мисленому дереві“ веде більш обґрунтовану війну з християнством*“ [Діброва 1991, с.21]. Засвідчена у цьому контексті сполучуваність із абстрактним іменником посилює публіцистичний характер вислову та увиразнює негативну інгерентну конотацію іменника *війна*. Метафоризовані сполуки цього типу „характеризуються, як правило, пейоративною аксіологічною маркованістю“ [Кудрявцева 2005, с. 65].

Продемонстрована процесуальна семантика мілітарної метафори *вести війну* кульмінується у тематично спорідненому вислові *розгромити кого-небудь* (розвиток метафоричної ситуації за схемою *вести війну* → *перемогти* → *розгромити*). Наприклад: „*Коли Єфремов розгромив Кобилянську, в тому числі й „Землю“, Іван Франко виступив із відповіддю йому не як прихильник Кобилянської, а як редактор ЛНВ, захищаючи право журналу друкувати твори різних напрямів*“ [Павличко 2002, с.73]. Враховуючи закріплену в узусі агресивну семантику дієслова *розгромити* („завдати поразки кому-небудь у бою // *перен.* Завдавати ідейної поразки кому-

небудь, доводити помилковість поглядів, переконань“ [СУМ – Т.VIII 1977, с. 658]), констатуємо, що метафоризація відбувається на ґрунті результативно-фінитивної ознаки „здавати ідейної поразки“.

Окремі літературознавчі ситуації метафорично інтерпретуються як *ведення воєнних дій*. Лексичні компоненти, які репрезентують цей тип, у військовій сфері вживаються на позначення стратегічної дії, що здійснюється цілеспрямовано, інтенсивно. З цією метою автори використовують тематично специфіковані терміни – *будувати в шеренги, починати форсований марш, дислокувати* тощо. Накладання на метамову літературознавства відбувається завдяки логічним операціям умовної та безумовної аналогії. Саме вони уможливають продуктивне перенесення „найменувань різних референтів однієї предметної сфери на референти іншої сфери“ [Теля 1988, с. 23]: „Відтоді починається **форсований марш** П. Филиповича по всіх літературно-громадських часописах (зб. „Гроно“, журнал „Шляхи мистецтва“, „Нова громада“, „Червоний шлях“, „Життя й революція“, „Глобус“) [Капуста 1991, с.33]; „Він [В. Хмельюк] **будує свої рядки в шеренги**, немов військо, що шикуються до атаки. Рядок за рядком не суцільно, а в певній каліграфічній позиції під оглядом графічного ефекту“ [Федорчук 1993, с.61]; „Автор **дислокує** полярні сакральні локуси на краю світу [...], однак розміщує їх не по вертикалі, а по горизонталі“ [Лисюк 2004, с.38]. Наведені приклади підтверджують думку Х. П. Дацишин про те, що в сучасному дискурсі метафора війни перестає бути виявом агресії [Дацишин 2003].

Антропоцентрична спрямованість сучасного літературознавчого дискурсу виступає концептуальною креативною запорукою активного функціонування різнотипних *номінацій осіб*. Відомо, що у структурі будь-якого тексту комунікативно-прагматичного характеру номінації осіб несуть особливе навантаження у процесі окреслення певного елемента мовної картини: „В ході такої боротьби література перетворюється на ідеологічне бойовисько, письменник – на **солдата ідеологічного фронту**, що, забувши про свої традиційно-естетичні функції, перебирає на себе обов'язки політика, журналіста, історика та лінгвіста“ [Діброва 1991, с.16]; „Ще з початку 60-х молоді „**новобранці поезії**“ голосно били на сполох, попереджаючи, застерігаючи людство від варварів двадцятого століття „3 страхіттям атомним в руці“ (В.Симоненко)“ [Ткаченко 1991, с.33].

Як відомо, функціональна організація метафори ґрунтується на тому, що „будь-який компонент тексту із активізованим внутрішньоформним значенням може задавати множинність позицій смислоутворення, він спрямований відразу на декілька мовних рівнів, і його декодування базується на знанні структури дій, ситуацій, на ієрархічності структури фреймів (сценаріїв), тобто вона „прагматично“ навантажена“ [Голянич 2003, с. 63]. Фахова прагматична навантаженість стрижневих понять військової мови *заряд, вибух* використовується як основа для ситуативного смисломодельовання образів експресивно-інтенсифікаційного змісту. Пор.: зумовлений конкретними комунікативно-виражальними потребами контексту семантичний пререрозподіл у структурі лексем *заряд та вибух*: „Скажімо, в поезії „Сум та розвага“ народнопоетичні засоби інтимізації несуть в собі високій етичний **заряд**, викликають роздуми над життям, повсякденною дійсністю“ [Вертії 2004, с.20]; „**Вибухом** небароко можна вважати також „екзотичні птахи і рослини“ Андруховича“ [Зборовська 1999, с.106].

У ряді випадків адгерентність контекстуальної конотації підкреслюється засобами графосемантичного виділення метафоризуючого компонента у тексті: „Лірика кохання поета [П. Филиповича] не вирізняється підвищеною екзальтацією, як „**вибухові**“ інтимні *поезії* В. Сосюри“ [Райбедюк 1993, с.69]; „**Вибуховість** його ліричних *реакцій*, їхня емоційна багатогранність, різкі переходи від одних почуттів до інших [...] усім цим визначаються суб'єктивно-психологічні особливості Шевченкової лірики“ [Новиченко 2003, с.15-16].

Автори сучасних літературознавчих текстів вдаються також до експресивно-оцінного переосмислення якісної ознаки *вбивчий*: „Сьогодні у своєму **вбивчому тексті** (тут слово – дійсно меч, що повинен зняти вражій голови) Пашковський картає всіх, хто відступився від національної традиції, католицької віри, від свого народу“ [Зборовська 1999, с.157].

Оказіональна сполучуваність стрижневого літературознавчого поняття *текст* із прикметником *вбивчий* у його нормативному узуальному переносному значенні „який дуже вражає, нищівний, різкий“ [СУМ – Т.I – 1970, с. 300], з одного боку, свідчить про розширення лексико-граматичної сполучуваності, завдяки чому відбувається його інклюзія у літературознавчу ситуацію „інтелектуальна війна“.

Комунікативне наставлення на опредметнення абстрактних категорій, якими оперує літературознавчий текст, зумовлює асоціативне співвіднесення художньо-образного простору поетичного тексту та локативно конкретизованого військового поняття *полігон* – „1. Ділянка місцевості, обладнана спеціальними допоміжними спорудами та приладами для проведення навчальної, перев. артилерійської стрільби, а також для випробування різних видів озброєння“ [СУМ – Т.VII – 1976, с.73]: „Усі переклади Костецького були **полігоном** для вербальних вправ, навіть приводом для них. Він часто перекладав не для того, щоб ознайомити читача з новим автором, а для того, щоб погратися у філологічні ігри“ [Павличко 2002, с.358]. У цьому випадку функціональні властивості використаної спеціальної номінації забезпечують належний рівень переконання читача.

Смислово двоплановість зумовлює й опредметнення абстрактного значення „літературний процес“ у генитивній бінарії *ешелон літпроцесу*: „Суть такої залежності полягає в тому, що літературознавство завжди перебуває ніби в другому **ешелоні літпроцесу**“ [Наєнко 1997, с.10].

Грама­тично агресивним і динамічним із погляду розширення лексичної валентності та частоти актуалізації у „чужому“ дискурсі є поняття військової сфери *аван­гард*. Його термінологічне значення зафіксоване у СУМ як основний ЛСВ і підкреслене відповідною ремаркою: „1. *військ*. Частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил” [СУМ – Т.І – 1970, с.7]. У сучасному літературознавчому дискурсі номінація *аван­гард* не сприймається як метафора. Образність цього слововживання виразно конвенціоналізується, про що свідчить, зокрема, його термінологізація. Пор. уживання ад’єктивного утворення *аван­гардний* як кваліфікативної характеристики літературних явищ: „*Аван­гардний міфологізм* [...] *яскраво пред­ставлений у творчості відомих письменників ХХ століття Кафки, Джойса, а в сучасному українському процесі – у творчості О. Уляненка та Є. Пащковського*“ [Зборовська 2004, с.3]; „*Прагнучи самовираження в аван­гардній літературній творчості чи забороненій політичній діяльності, молодь надихалась спогадами попередників про недалеку, але малознану історію*“ [Будний 2004, с.12].

Зауважимо, що, незважаючи на дискурсивну термінологізацію похідної номінації *аван­гардизм* (пор. „умовний термін, яким позначають ряд нереалістичних течій європейського мистецтва та літератури з різними, філософськими, політичними і естетичними програмами“ [УЛЕ – Т.І – 1988, с.14-15]), її зв’язок із первинною мілітарною терміносферою залишається чітким і легко реконструюється.

При метафоричній експлікації літературознавчих понять або для окреслення дискурсивно значущих дискусійних ситуацій значне функціонально-семантичне навантаження несуть адаптовані до контекстуальних комунікативно-прагматичних потреб *назви зброї*. До цієї мікрогрупи належать номінації *зброя, обойми*, а також *стріли*. Пор.: „*Головною зброєю літературознавства є аналітизм*“ [Наєнко 1997, с.9]; „*Ще б пак: у згадуваній двотомній „Історії української літератури“ (1954, 1957) одних письменників розміщено в непорушних **обоймах критичного чи соціалістичного реалізму**, інших охрещено буржуазними націоналістами чи формалістами*“ [Наєнко 2001, с.267]. Включені до складу генітивних метафор як стрижневі смислотвірні одиниці, іменники *зброя* та *обойми* демонструють як усталені вже, так і оказіональні вектори термінологічної сполучуваності, що, у свою чергу, свідчить про потужність механізмів інтерпарадигмальної образної кореляції.

Водночас належний до периферії термінологічної ЛТГ „назви зброї“ іменник *стріла* („тонкий стрижень із загостреним кінцем або гострим наконечником, що його використовують для стрільби з лука“ [СУМ – Т.ІХ – 1978, с.773]) помірно експресивізується в стереотипному епітетному словосполученні *сатиричні стріли*: „*Сатиричні стріли молодий поет випробував передовсім на деяких своїх учителях – невігласах та хабарниках*“ [Федченко 1993, с.10].

Із аналізованими номінаціями за семантичними параметрами пов’язаний також іменник *арсенал* – „1. Склад зброї та військового спорядження [...] 3. *перен.* Великий запас чого-небудь (засобів, можливостей та ін.)“ [СУМ – Т.І – 1970, с.62]. Присутня в ЛСВ₁ та ЛСВ₃ інтенсіональна сема ‘багато чого-небудь’, очевидно, слугувала мотиватором виходу іменника за межі фахової терміносистеми і його поширення в іншодискурсивні практики. Пор. у літературознавчих текстах: „*Це метафорична характеристика предмета, що використовує весь багатий арсенал художніх засобів, – символ, алегорію, персоніфікацію та ін.*“ [Павличко 2001, с.136]; „*На зіткненні двох планів цитати-ремінісценції виникає іронія – безперечний лідер в арсеналі художніх прийомів автора повісті про бражника*“ [Мельник 2004, с.16]; „*Деякі радянські філологи (В. Жирмунський, В. Виноградов та ін.) пробували доповнити О. Потебню міркуваннями про ритм чи мелодіку в літературному творі, на які нібито вчений не звертав уваги, а вони ж, мовляв, теж належать до арсеналу образності, поезики творчості*“ [Наєнко 1997, с.112]. В основі таких метафоричних перенесень лежить безумовна аналогія на основі кількісної семантичної ознаки.

Зауважимо, що традиція використання первинно військового терміна *арсенал* як вторинної номінації великої кількості, набору чого-небудь є показовим підтвердженням того, що взаємодія об’єктивних і суб’єктивних факторів у розвитку семантики слова „розпочинається з індивідуального, зумовленого життєвим досвідом людини конотативного моменту або із своєрідного розуміння внутрішньої форми слова, продовжується в суспільному усвідомленні суб’єктивної оцінки і в розвитку нового мовного значення“ [Русанівський 1988, с.60]. Важливим чинником при цьому виступає кількісна частота актуалізації нового значення: епізодичність сприяє збереженню експресивно-конотативного звучання, натомість активність використання призводить до конвенціоналізації метафоричності. Саме такий механізм десемантизації образності спостерігаємо у наведених ілюстраціях.

Безумовна аналогія уможливує також процес літературного освоєння військового терміна *пароль*: „*У сюжетній композиції роману новела „Вовча зоря“ є своєрідним **паролем***“ [Зборовська 1993, с.14]. Проілюстроване слововживання зберігає виразний мотиваційний зв’язок із первинним термінологічним значенням („секретне умовлене слово, фраза, рідше якийсь умовний сигнал для розпізнавання своїх людей на військовій службі або в конспіративних організаціях“ [СУМ – Т.ІІІ – 1975, с.74]). Образно-метафоричне значення додатково забезпечується наявністю у складі синтагми формального виразника когнітивної аналогічної-порівняльної операції – прикметникового кваліфікатора *своєрідний*. Вторинна експресивність „постає в результаті строгої функціонально-ситуативної обумовленості та певного структурно-семантичного оновлення мовного засобу“ [Чабаненко 1984, с.121].

У багатьох випадках для експлікації метафоричного значення автори використовують факультативні лапки, які виконують функцію не тільки інтенсифікатора, але й модифікатора експресивного значення. Напр., за допомогою факультативних лапок вивільнюються й акцентуються непоняттєві компоненти (зокрема, соціальна маркованість), наявні у лексичному значенні номінації. Адже, за твердженням Л. П. Жаркової, структура емоційно-оцінного слова містить кілька рівнів (або типів) інформації: воно називає явище, характеризує це явище з позитивного чи негативного боку і відбиває ставлення мовців до нього. Крім здатності повідомляти що-небудь, таке слово має властивість впливати на читача і слухача, на його розум, емоції, волю, тобто сприяє дієвості висловлення [Жаркова 1969, с.79]. Пор. метафоричну характеристику літературознавчих функціонерів – працівників служби безпеки, як здійснювали контроль за благонадійністю літературознавчої теорії: „Здавалося б, нині, коли немає прискіпливого ока „літературознавців у цивільному“ і за результатами дискусії не відбудеться трагічних „орґвисновок“, дискусії мали б точитися чи не повсякчас і з усіх приводів“ [Клименко 2001, с.5-6].

Тематична прив'язаність літературознавчого вислову до військового дискурсу здійснюється завдяки наявності атрибутива у *цивільному*, антонімічного до уставної ознаки у *формі*. При цьому нейтральна у військовій метамові характеристика у *цивільному*, ужита щодо номінації осіб *літературознавці* й доповнена графосемантичним чинником, набуває виразного іронійно-зневажливого звучання.

Із погляду експресивно-виражального потенціалу факультативних лапок, показовим є також популярний літературознавчий термін „розстріляне відродження“. Він увійшов в активний обіг у кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. як метафоричне визначення літературно-мистецької генерації 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст., що була тотально репресована. У наведеній метафоросполучі важливу смисломодельючу функцію виконує прикметник агресивно-руйнівної семантики *розстріляний*: його відносне значення трансформується в якісну характеристику, пор.: „Загальна зміна всіх засад життя породила, проте, не модернізм, а явище, яке пізніше дістало назву „розстріляного відродження“, на зміну якому прийшла радянська література, яка так само великою мірою була *розстріляна*“ [Павличко 2002, с.175]; „Термін „розстріляне відродження“ не відображає суті феномена української літератури першого пореволюційного десятиліття, він фіксує тільки факт небувалої спалаху творчої активності українських літераторів і більшовицької розправи над ними“ [Павличко 2002, с.175]; „В 1966 – 69 рр. на сторінках „Дуклі“ він опублікував цикл статей про українських поетів „розстріляного відродження“: Євгена Григорука, Валеріана Поліщука, Олександра Влизька, Євгена Плузника, Антона Павлюка та Володимира Свідзинського“ [Мушчинка 1993, с.33]; „Ця риса – схожість їхнього життєвого світовідчужання, подібність ціннісної орієнтації, а найголовніше – непримиренність молодих людей, які народилися за кілька років до війни, у векторі пострілів у спину „розстріляного відродження“ 20 – 30-х років, до злежалих традицій, історико-культурних форм, ідей, оцінок, інститутів“ [Астаф'єв 1998, с.15]. На сучасному етапі вибудована із залученням військової лексики метафоросполучка „розстріляне відродження“ втратила експресивно-конотаційні відтінки і вживається як нейтральний термін.

Отже, актуалізовані у рамках українського літературознавчого дискурсу метафори, стрижневим компонентом якої є військовий термін, мають виразне комунікативно-прагматичне спрямування. Вони переконливо підтверджують, що метафора належить до найдієвіших засобів пізнання та інтерпретації окремого когнітивного фрагменту за допомогою апарата іншої поняттєвої сфери. У майбутньому перспективним і цікавим є аналіз функціонально-стилістичних можливостей мілітарної метафори і в інших сучасних тематичних дискурсах – політичному, економічному, спортивному тощо.

Література

1. Астаф'єв 1998: Астаф'єв Олександр. „Нью-Йоркська група“: до генези назви // Слово і час. – 1998. – № 2. – С. 14-18.
2. Будний 2004: Будний Василь. Поліфонія критичного слова: до 70-річчя Миколи Ільницького // Слово і час. – 2004. – № 9. – С.10-21.
3. Вертій 2004: Вертій Олексій. З'ясування народних джерел творчості письменника в школі // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 4. – С.20-26.
4. Голянич 2003: Голянич М. І. Внутрішньоформна номінація у політичному дискурсі // Семантика мови і тексту: Зб. наук. пр. VIII Міжнар. конф. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 104-110.
5. Дацишин 2003: Дацишин Христина. Транспортна метафора в українському політичному дискурсі: конотативний аспект // Серія: Журналістика. 2003. – Вип. 23. – С. 108-116.
6. Діброва 1991: Діброва В. Проблема збереження національної тотожності за умов тоталітаризму // Слово і час. – 1991. – №3. – С.15-23.
7. Жаркова 1969: Жаркова Л.П. Емоційно-оцінна лексика сучасної української мови / Загальні назви осіб. – К.: Вища школа, 1969. – 135 с.
8. Зборовська 1993: Зборовська Ніла. Романи Євгена Пашковського // Слово і час. – 1993. – №7. – С. 12-18.
9. Зборовська 1999: Зборовська Ніла, Ільницька Марія. Феміністичні роздуми: На карнавалі мертвих поцілунків. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 336с.
10. Зборовська 2004: Зборовська Ніла. Літературний процес і завдання критики // Слово і час. – 2004. – № 4. – С.3-7.

11. Капуста 1991: Капуста Володимир. Різьбяр поетичного слова // Слово і час. – 1991. – №9. – С. 32-35.
12. Клименко 2001: Клименко Борис. Криза термінологічної системи українського літературознавства чи криза наукової свідомості літературознавців? // Слово і час. – 2001. – № 4. – С.5-14.
13. Кудрявцева 2005: Кудрявцева Л. О., Дядечко Л. П. та ін. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція // Мовознавство. – 2005. – №1. – С. 58-66.
14. Кутина 1964: Кутина Л. М. Формирование языка русской науки. – М.: Наука, 1964. – 296 с.
15. Лакофф 1990: Лакофф Д., Джонсон М. Метафори, котрими ми живем // Теория метафоры: Сборник / Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
16. Лисюк 2004: Лисюк Наталія. Фольклорне підгрунття поеми-комедії Тараса Шевченка „Сон“ // Слово і час. – 2004. – № 4. – С.36-42.
17. Мельник 2004: Мельник Ярослав. Легенди І.Франка і Biblia Aposyphra // Слово і час. – 2004. – № 6. – С.10-24.
18. Мушинка 1993: Мушинка Микола. Українці із золотої Праги // Слово і час. – 1993. – №11. – С. 29-37.
19. Наєнко 2001: Наєнко М.К. Історія українського літературознавства. – К.: ВЦ „Академія“, 2001. – 360с.
20. Наєнко 1997: Наєнко М.К. Українське літературознавство: Школи, напрями, тенденції.– К.: ВЦ „Академія“, 1997. – 320с.
21. Новиченко 2003: Новиченко Леонід. Лірика Тараса Шевченка // Слово і час. – 2003. – № 3. – С.3-17.
22. Павличко 2001: Павличко Соломія. Зарубіжна література: Дослідження та критичні статті. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи“, 2001. – 559с.
23. Павличко 2002: Павличко Соломія. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи“, 2002. – 679с.
24. Райбедюк 1993: Райбедюк Галина. Інтимна лірика Павла Филиповича // Слово і час. – 1993. – №7. – С. 68-72.
25. Русанівський 1988: Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
26. СУМ 1970 – 1980: Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
27. Телия 1988: Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 21-52.
28. Ткаченко 1991: Ткаченко Анатолій. Мета-морфози? // Слово і час. – 1991. – №4. – С. 32-40.
29. УЛЕ 1988 – 1995: Українська літературна енциклопедія. – Т. I – III. – К.: Укр. енциклопедія, 1988 – 1995.
30. Федорчук 1993: Федорчук Олександр. Хмелюк – поет // Слово і час. – 1993. – №7. – С. 56-63.
31. Федченко 1993: Федченко Павло. Між „Енеїдою“ і першою українською байкою // Слово і час. – 1993. – №4. – С. 10-15.
32. Чабаненко 1984: Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984. – 167 с.

Mechanism of the metaphoric transformation in the literary studies texts are analysed in the article. The researches show the ways the replenishment of the professional dictionary at the expense of the terms transferred from the military sphere.

Key word: army metaphor, literary studies text, term, image, terminological transposition.

Надійшла до редакції 12 листопада 2008 року.

Світлана Івашків-Когут

ББК 81.02
УДК 811.111'37'367.7

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ АУГМЕНТАТИВНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена з'ясуванню лінгвістичного статусу аугментативності у контексті мовної категоризації дійсності. Зокрема, автор встановлює співвідношення цієї функціонально-семантичної категорії з фреймом, полем, простором та сферою.

Ключові слова: категоризація, аугментативність, фрейм, поле, семантичний простір.

У формально-семантичному описі мов рівнозначно важливим є пошук внутрішньо-змістових універсалій та універсальних формальних виразників цих смислів. Крім того, першочерговим завданням типології лексико-семантичних універсалій є встановлення набору концептуальних категорій, лексикалізованих у більшості мов.

Визначення конститuentів цих категорій наштовхується на низку проблем, адже концептуалізація світу у різних мовах різна. Попри це існують вдалі спроби наведення переліку універсалій, у яких визначальним є зведення числа значеннєвих констант до мінімуму, тому що лише так стане можливим пояснення всіх семантичних відношень, які утворюють структуру мови. Цій меті підпорядковані численні дослідження А. Вежбицької, у яких вона розробляє теорію семантичних примітивів [Wierzbicka 1996]. Присутність у переліку примітивів інтенсифікатора «*дуже*» (*very*) й аугментора «*більше*» (*more*) та закономірності функціонування категорії аугментативності в англійській мові дозволяють нам припустити, що й сама зазначена категорія є універсальною, передаючи семантичну константу – «збільшення».

Мета даного дослідження полягає у з'ясуванні лінгвістичного статусу аугментативності як універсального смислу. Актуальність вибору зазначеної теми безперечна, адже ці питання теоретичного функціонування збільшувальності, на відміну від її окремих формальних виразників (напр., морфологічних [Карбелашвили 1994] та лексичних [Раскалей 1985] тощо) досі не були предметом самостійного вивчення.

Вивчення мови як системи, утвореної різноманітними складовими, дає змогу проникнути в глибинну сутність мовних явищ, простежити принципи їх функціонування у зазначених структурах, з'ясувати конвергентні та дивергентні риси. З цією метою сучасні мовознавчі дослідження передусім акцентують на *мисленнєвих* аспектах мовної діяльності людини, відтак, звертаючись до все нових понять (як-от, «когнітивна операція», «когнітивна карта», «когнітивно-ономасіологічний аналіз» тощо) та галузей мовознавства (наприклад, когнітивна граматики, когнітивна семантика, когнітивна прагматика та ін.). Розвиваючи тезу про актуальність когнітивного підходу, О. Кубрякова підкреслює, що принцип когнітивізму уможливило співвіднесення «мовних форм із їх ментальними репрезентаціями і тим досвідом, який вони відображають як структури знання» [Кубрякова 2001, с. 9].

Відображенням багатоаспектних мисленнєвих процесів у свідомості людини є складні когнітивні структури даних – *фрейми*. Вони характеризуються динамічністю, гнучкістю та залежністю від контексту. Початки теорії фреймів знаходимо у працях Ч. Філмора в рамках його «фреймової семантики». Ключовою ідеєю автора є гіпотеза про те, що кожне слово (у котромусь зі своїх значень) викликає у свідомості певний фрейм і, ймовірно, «профілює» деякі елементи цього фрейму. Іншими словами, фрейм – це об'єм знання, необхідний для розуміння тієї чи іншої мовної одиниці, а «профіль» – компонент цього фрейму, який інтегрується безпосередньо в семантичну структуру тексту чи речення.

Поняття досвіду, зокрема його рефлексія, є одним із фундаментальних аспектів не тільки теорії фреймів, а й процесу мовної категоризації, теоретичне осмислення якої знаходимо у багатьох наукових дослідженнях. Під *категоризацією* розуміють загальне підведення пізнаваного під певні спільні розряди, акт віднесення слова (об'єкта) до групи, мисленнєвий механізм, який «передбачає об'єднання предметів і явищ у відповідні класи як рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини» [Селіванова 2006, с. 200].

Ці рубрики досвіду слід уважати семантичними константами, які в мові представлені різноманітними *категоріями*, що утворені «замкнутою системою значень певної універсальної семантичної ознаки або ж окремим значенням цієї ознаки безвідносно до ступеня їх [значень. – С. І.-К.] граматикизації та способу вираження у конкретній мові» [ЛЭС 1990, с. 216]. Загальновідомим є виокремлення таких типів категорій, як поняттєві, мисленнєві, семантичні, когнітивні, ономасіологічні, ноематичні, граматикичні тощо. Типологія цих категорій (особливо суперечливим є питання диференціації семантичних та поняттєвих) і досі викликає наукові дискусії у рамках двох підходів. Так, група мовознавців, яку очолює О. Бондарко, не вбачає різниці між цими поняттями, акцентуючи на їхній повній еквівалентності. Учений не зіставляє поняттєві категорії зі семантичними, припускаючи, що вони функціонують як два різні аспекти одного й того ж досліджуваного явища: «Поняття мовного змісту неможливо сформулювати поза його зв'язком із мисленнєвим змістом. Мовний зміст, звичайно, не є немисленнєвим» [Бондарко 2003, с. 57]. Автор також зазначає, що мисленнєва основа мовного змісту [...] і його мовна інтерпретація (спосіб мовного вираження) завжди подані разом.

Однак у той же час існує й альтернативний погляд на співвідношення семантичних та поняттєвих категорій. Так, на думку Л. Васильєва, на відміну від поняттєвих, «семантичні категорії при їх реалізації у конкретних мовних значеннях можуть обростати різноманітними конотаціями, тобто додатковим змістовим наповненням, що співвідноситься з образним, а не поняттєвим мисленням» [Васильєв 1986, с. 3].

На нашу думку, більш обґрунтованою є концепція О. Бондарка, а тому, услід за ним, вважаємо, що *семантичні* категорії – мовне втілення категорій *поняттєвих*. Зважаючи на провідну роль функціоналізму (поряд із дещо ширшим когнітивним підходом) у сучасному вивченні мов, коректніше вести мову не про семантичні, а *функціонально-семантичні категорії (ФСК)*. На думку В. Павлова, систематизація мовних явищ під кутом зору їх функціонально-семантичних об'єднань може розглядатися як «спосіб системного дослідження в лінгвістиці, який в аспекті класифікаційної діяльності піднімається на рівень змістових класифікацій. Як змістові класифікації не відмінюють класифікацій формальних, а «вбирають» їх у себе [...], так і польова систематизація об'єктів лінгвістичної науки підкоряє собі рівневий спосіб побудови мовної системи, відкриваючи перспективу глибокого проникнення у властивості її організації» [Павлов 1996, с. 21-22].

Саме в рамках формально орієнтованого польового підходу, фундаментальною характеристикою якого є розуміння мови як системи систем, і можливе поглиблене вивчення ієрархічного впорядкування мовних одиниць. Попри те, що окремі дослідники все ж висловлюють сумніви в актуальності застосування цієї

методики (напр., [Wyler 1990]), вважаємо її застосування особливо доцільним при вивченні плану вираження окремих категорій, зокрема й аугментативності.

Структура будь-якого *поля* (семантичного, понятійного, лексемного, словотвірного, морфемного, фонемного, функціонально-семантичного тощо) є лінгвістичною універсалією й будується за принципом повноти і максимальної інтенсивності ознак у центрі структури та їх розрідженості й послабленості на периферії. Ця константа представлена і в переліку характерних ознак функціонально-семантичного поля (ФСП): «1) наявність у мовних засобів, які входять у дане угруповання, спільних інваріантних семантичних функцій; 2) взаємодія не тільки однорідних, а й різнорідних елементів – граматичних та лексичних; 3) структура, в якій визначальну роль відіграють такі ознаки: а) членування «центр (ядро) – периферія»; б) поступові переходи між компонентами даного угруповання й іншими угрупованнями, точки перетину, «спільні сегменти» [Бондарко 2005, с. 171].

ФСП функціонують у рамках складної ієрархічної системи, яка включає три рівні: а) угруповання ФСП, б) комплекси ФСП та в) окремі ФСП. Наприклад, угруповання ФСП із акціональним ядром включає три комплекси ФСП – аспектуально-темпоральних, модально-буттєвих та акціонально-суб'єктно-об'єктних відношень, які містять окремі ФСП аспектуальності, темпоральності й таксису; об'єктивної модальності, суб'єктивної модальності, афірмативності й негативності тощо.

На думку О. Бондарка, слід розрізняти два основні структурні типи ФСП:

1) моноцентричні (сильно центровані) поля, які спираються на граматичну категорію. Сюди зокрема належать аспектуальність, темпоральність, модальність, компаративність та інші поля.

2) поліцентричні (слабо центровані) поля, які не утворюють єдиної гомогенної системи форм. Ця неоднорідність складових поля зумовлює виокремлення двох підвидів поліцентричного поля: ФСП дифузної структури (як-от поле визначеності й невизначеності) та ФСП компактної поліцентричної структури (напр., поле кількисності й аугментативності).

Як бачимо, ключовими поняттями у будь-якому ФСП є система різнорівневих засобів вираження та ядро-периферійна структура, роль якої тут беззаперечна на відміну від ФСК (функціонально-семантичної категорії). Відомо, що в останній основний акцент падає радше на корелятивні мовні засоби, а не на виділення центру та периферії. Окрім того, в основі ФСК не завжди лежить відповідна граматична категорія, тоді як ФСП без граматичного ядра – нетипове явище. Так, ФСК темпоральності в англійській мові об'єднує як граматичні (часові форми дієслова), так і лексичні засоби (іменники та прикметники зі семантикою темпоральності); ФСК каузативності виражена перш за все лексично (дієслова-каузативи); ФСП аспектуальності ж однозначно відносить нас до виду дієслова; ФСП визначеності й невизначеності у т.зв. «артиклевих» мовах базується на означеному й неозначеному артиклі, в інших – здебільшого передається за допомогою лексики.

Дотичними до поняття «поля» є відносно нові концепти – «простір» та «сфера». Варто зауважити, що оскільки ці терміни зафіксовано порівняно недавно, однозначного їх розуміння у сучасній лінгвістиці ще не сформульовано. Так, при визначенні співвідношення багатогранних категорій якісності та компаративності дослідники пропонують вважати їх конститuentами не «простого» поля, а «складного» – тобто *сфери*, у даному випадку сфери якісності, яка включатиме «власне якісність» (без категоріальної ознаки ступеня якості) та компаративність (тобто якісність із вказаною категоріальною ознакою) [Теория 1996, с. 6].

Опис мовних категорій та всієї мовної системи як особливих *просторів* зі «специфічною для них стратифікацією та структуризацією, одиницями виміру, визначенням місця того чи іншого явища в системі координат або загальному просторі мови» [Кубрякова 1997, с. 13] цілком відповідає новітнім уявленням про сутність мови та демонструє нові інструменти для вивчення семантичних змін та семантичної структури. З огляду на актуальність цієї проблеми, у сучасному мовознавстві розроблено типологію просторів, серед яких лексичний, лексико-семантичний, семантичний, дериваційно-семантичний, денотативний та концептуальний простори.

Проблема з'ясування статусу аугментативності в англійській мові зумовлює особливий інтерес до *семантичного простору*, під яким розуміють «сукупність семем, структурно організованих в семантичні комплекси, котрі включають у себе категоріально-лексичну та диференціальну семантику» [Глагольная лексика 1999, с. 12]. Очевидно, семантичний простір окреслює мовні явища різнопланового характеру, суть яких найповніше розкривається в кількох вимірах.

Незважаючи на чіткі критерії розмежування понять «категорія», «функціонально-семантична категорія», «поле» та «сфера» зафіксовано досить вільне їх тлумачення в наукових працях, причому лінгвістичний статус предмета цього дослідження – аугментативності – й досі залишається невизначеним. Так, у «Словаре лингвистических терминов» О. Ахманової [Ахманова 2007, с. 192] та «Лингвистическом энциклопедическом словаре» [ЛЭС 1990, с. 385] аугментативність позиціонується як одна із *понятійних категорій*, складових *сфери* якості. Водночас, у дисертаційній роботі Н. Раскалей [Раскалей 1985, с. 3] аугментативність ототожнюється лише з *семантичною категорією*, щоправда, без жодних теоретичних обґрунтувань цього твердження. Далі, як видно із тексту дослідження, Н. Раскалей веде мову вже про *ФСП збільшуваності*, аналізуючи його ядро-периферійну структуру та конститuentи [Раскалей 1985, с. 2 і далі]. Мету своєї докторської дисертації С. Карбелашвілі вбачає у вивченні *«лексико-семантичних категорій»* аугментативності

й демінутивності – загальномовних категорій, які реалізуються на різних рівнях мовної системи» [Карбелашвили 1994, с. 1]. Оскільки у фокусі уваги автора система німецького словотворення, а отже, словотвірний аспект зазначених категорій, віднесення аугментативності до лексико-семантичних категорій небезпідставне. З іншого боку, таке дещо звужене окреслення лінгвістичного статусу збільшуваності не враховує інших, не менш важливих її аспектів, як-от частиномовну та синтаксичну актуалізацію.

Неоднозначність у трактуванні суті аугментативності потребує невідкладного вирішення, адже статус цього мовного явища, критерії його виділення та головні закономірності функціонування зумовлюють вибір методики дослідження. Отже, виходячи із вищенаведених властивостей поля, можна стверджувати, що аугментативність, мабуть, не може визначатися як ФСП. Це пояснюється передусім тим, що її категоріальним базисом не слугує корелятивна граматична категорія. Безперечно, не варто залишати поза увагою і функцію категорії компаративності та, відповідно, її граматичної актуалізації – ступенів порівняння. Однак, для об'єктивації інваріанта збільшуваності визначальним є сам принцип компаративності (співвідношення з певною нормою та динаміка щодо неї у бік збільшення), а ступені порівняння прикметників та прислівників не належать до ядерних засобів вираження семантики аугментативності.

Отож, вважаємо аугментативність функціонально-семантичною категорією, в основі якої, безумовно, лежить корелятивна поняттєва категорія, основний смисл якої полягає у передачі семантики «нарощення певного параметра чи ознаки». Згідно з теорією поняттєвих категорій О. Бондарка, викладеною вище, ФСК аугментативності вважаємо мовною маніфестацією відповідного поняття. Різномірні засоби вираження аугментативності утворюють семантичний простір із квалітативно-квантитативним ядром, дослідження якого і вважаємо доцільним на наступному етапі нашої роботи.

Література

- Ахманова 2007: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 4-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 576 с.
- Бондарко 2003: Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 208 с.
- Бондарко 2005: Бондарко А. В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования / РАН; Ин-т лингвистических исследований. – М.: Языки славянских культур, 2005. – 624 с.
- Васильев 1986: Васильев Л. М. Понятийные, семантические и грамматические категории как объект современной лингвистической семантики (к постановке вопроса об их сущности и взаимоотношении) // Исследования по семантике: Межвуз. науч. сб. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1986. – С. 3-9.
- Карбелашвили 1994: Карбелашвили С. О. Категории аугментативности и диминутивности в современном немецком языке (словообразовательный аспект): Автореф. дис.... д-ра филолог. наук / Тбилисский государственный университет. – Тбилиси, 1994. – 47 с.
- Кубрякова 1997: Кубрякова Е. Вступительное слово // Категоризация мира: пространство и время: Материалы науч. конф. – М.: Диалог – МГУ, 1997. – С. 3-14.
- Кубрякова 2001: Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2001. – Вып. 1. – С. 4-10.
- Лазарев, Правикова 2002: Лазарев В. В., Правикова Л. В. Теория фрейма: интердисциплинарный подход // Когнитивная парадигма. Фреймовая семантика и номинация: Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 1. – Пятигорск: ПГЛУ, 2002. – С. 3-19.
- ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. Ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
- Павлов 1996: Павлов В. М. Полевые структуры в строе языка. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1996. – 116 с.
- Раскалей 1985: Раскалей Н. В. Средства языковой номинации функционально-семантической категории увеличительности в современном английском языке: Дис.... канд. филолог. наук: 10.02.04 / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1985. – 190 с.
- Глагольная лексика 1999: Русская глагольная лексика: денотативное пространство / Под общ. ред. Л. Г. Бабенко. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1999. – 460 с.
- Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
- Теория 1996: Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность / А. В. Бондарко (отв. ред.) и др. – Санкт-Петербург: Наука, 1996. – 264 с.
- Wierzbicka 1996: Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 500 p.
- Wyler 1990: Wyler S. Ist die Wortfeldtheorie noch zeitgemäß? // Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik. – 1990. – Jg. 38. – № 1. – S. 14-24.

The article is devoted to defining the linguistic status of augmentativity in the context of language categorization. In particular, the author determines the correlation of this functional-semantic category with frames, fields, spaces and spheres.

Keywords: categorization, augmentativity, frame, field, semantic space.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Галина Клімчук

ББК 81.2Ук
УДК 811.161.2'373

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ В ПЕРІОДИЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Статтю присвячено дослідженню суспільно-політичної лексики; здійснено аналіз структурно-семантичних та функціональних особливостей політичного узусу української мови кінця XIX – початку XX століття на матеріалі публіцистичних творів Михайла Грушевського.

Ключові слова: суспільно-політична лексика, термінологія, тематична група, лексико-семантичні особливості, функціональний аспект.

Пріоритетним напрямком сучасної лінгвістики є висвітлення проблеми взаємовідношення мови та політики. Розвідки мовознавців з теорії політичного дискурсу, як правило, спрямовані на вивчення лексико-семантичної системи мови, що безпосередньо пов'язана з динамікою соціального життя. Перспективними в цьому аспекті є дослідження суспільно-політичної лексики, яка вважається спеціалізованою для політичної комунікації.

Посилений інтерес науковців викликає суспільно-політичний узус української мови кінця XIX – початку XX століття. І це цілком закономірно, адже відповідні роки пов'язані з переломними моментами в житті суспільства, що не могли не відбитися в дзеркалі мови. Вихід тогочасного письменства за межі традиційної романтично-етнографічної селянської тематики та революційні події 1905 року спричинили появу нових тематичних груп лексики, визначальну роль серед яких посіли мовні одиниці, що обслуговували сферу політики. Як відзначав С. Карцевський, „1905 р. залишив після себе деякий лінгвістичний спадок у вигляді цілої низки слів, частково нових, частково мало відомих... Слова ці були, головним чином, політичними термінами, що виникли для позначення нових політичних явищ” [Карцевский 2000, с. 207].

Суспільно-політична лексика української мови дореволюційного періоду вже була предметом ґрунтовного лінгвістичного аналізу в розвідках радянських мовознавців. Так, висвітленню лексико-семантичних особливостей політичного дискурсу кінця XIX – початку XX століття присвячені праці О. Аксьонової [Аксьонова 1968], О. Муромцевої [Муромцева 1985], спроби структурування відповідного шару лексики на матеріалі періодичної преси знаходимо в монографії М. Жовтобрюха [Жовтобрюх 1970]. Однак названі дослідження були виконані за часів іншої ідеологічної парадигми, а тому об'єктивно неопінієними в них залишилися мовні досягнення визначних українських політиків, творчість яких вважалася ідейно ворожою для радянського суспільства. Як наслідок, за межами пропонованих класифікацій суспільно-політичного лексикону опинилося чимало ідеологем, державотворчої термінології, мовних одиниць світоглядно-філософського змісту. Належно неопрацьованим залишається цей лексичний словник і в новітній період. Тому метою пропонованої статті є вивчення суспільно-політичного узусу української мови кінця XIX – початку XX століття на матеріалі публіцистичного доробку відомого громадського діяча Михайла Грушевського, твори якого впродовж багатьох років були штучно вилучені з мовно-літературного процесу.

Окреслена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- розкрити зміст поняття „суспільно-політична лексика”, визначити його обсяг;
- охарактеризувати структурно-семантичні й функціональні особливості аналізованої лексики в публікаціях Михайла Грушевського;
- створити тематичну класифікацію політичного словника української мови кінця XIX – початку XX століття та виявити його специфіку.

Порівняно з іншими лексико-семантичними групами, суспільно-політична лексика має значний обсяг і відрізняється від них тематичною дисперсією та широтою сфери функціонування. Це відкрита система, яка постійно поповнюється одиницями інших лексичних розрядів. Тому в лінгвістичній практиці немає єдиної загально визнаної дефініції досліджуваної категорії слів, неодностайними є думки мовознавців щодо тлумачення складу, меж та критеріїв виокремлення соціально-політичного словника. Так, одні вчені відносять до аналізованого шару лексики номени з царини політики, соціології, політекономії та філософії [Протченко

1985], інші додають ще й терміни зі сфери юриспруденції, історії, військової справи [Бурячок 1983], [Холявко 2004]. Недиференційовано використовуються сучасними науковцями і поняття „суспільно-політична лексика” та „суспільно-політична термінологія”.

З-поміж різних підходів до тлумачення природи відповідної категорії слів ми виокремлюємо твердження Т. Панько, яка зауважує, що „суспільно-політична лексика створює не строго замкнену термінологічну систему, а систему більш вільних лексичних одиниць, ядро якої складають терміни” [Панько 1984, с. 110-111]. З огляду на це вважаємо за доцільне розглядати термінологічні одиниці політичної комунікації в зіставленні з суспільно-політичним лексиконом, а не протиставляти їх.

У пропонованій роботі розглядаємо суспільно-політичну лексику як „неоднорідну за складом макроструктуру одиниць різного походження, спрямованих ідеологічно та спеціалізованих лексично, семантично та фразеологічно для вираження понять з галузі суспільного, політичного, соціального, економічного, морально-етичного життя соціуму” [Холявко 2004, с. 5].

Варто відзначити, що однією з передумов дослідження лексичного словника є розподіл мовних одиниць на семантично пов’язані тематичні групи, у яких слова об’єднуються за спільною темою, що відображає певну комунікативну ситуацію. На основі ієрархічного структурування тематичні групи послідовно розподіляються на підгрупи від ширших до вузких категоріальних значень. Такий поділ є зручним робочим прийомом, який дозволяє вченим зосередити увагу на тематично схожій сукупності лексем і ґрунтовно вивчити їх структурно-семантичні та функціональні особливості.

Виділення тематичних груп у межах суспільно-політичного словника є до певної міри умовним, продиктованим необхідністю впорядкування та систематизації фактичного лексичного матеріалу. Адже в політичній науці зміст та обсяг таких понять, як, скажімо, держава і політика, держава та суспільство, держава і право, політика й економіка і т. ін., частково перетинаються, засвідчуючи складність системи суспільного устрою та створюючи певну дисперсію між тематичними групами.

Структурно-семантичний аналіз мови періодики Михайла Грушевського дає підстави для виокремлення наступних тематичних груп суспільно-політичної лексики на зламі XIX та XX століть:

1. Назви етнічних спільнот. Основним у публіцистиці видатного діяча було національне питання. Саме тому центральною в цій групі є лексема *нація*, навколо якої об’єднується ціла низка мовних одиниць: *українство* [Грушевський 2005 II, с. 9]; *громадянство* [Грушевський 2005 II, с. 10]; *народність* [Грушевський 2002, с. 298]; *демос* [Грушевський 2005 II, с. 14]. Наприклад: *Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей* [Грушевський 2002, с. 300].

2. Номен державно-територіального устрою, знаків і символів країни, форм державної влади та форм правління. У суспільно-політичних творах Михайла Грушевського зазначений лексико-семантичний різновид представлений великою кількістю відомих сучасній політологічній науці термінів та термінологічних сполучень (пор.: *конституційний устрій* [Грушевський 2005 II, с. 12]; *державна* [Грушевський 2002, с. 385]; *федерація* [Грушевський 2002, с. 322]; *автономія* [Грушевський 2002, с. 359]; *республіка* [Грушевський 2002, с. 325]; *державний герб* [Грушевський 1991, с. 97]; *народоправство* [Грушевський 2002, с. 307]; *парламентаризм* [Грушевський 2002, с. 544]; *централізм* [Грушевський 2002, с. 164]; *автократизм* [Грушевський 2002, с. 319]; *режим* [Грушевський 2002, с. 385]). Наприклад: *Українська ж делегація, виступаючи представницею Української Республіки як самостійної держави, довела до миру почесного, гідного, демократичного* [Грушевський 1991, с. 74].

3. Найменування безпосередніх суб’єктів політики, серед яких виокремлюємо дві підгрупи:

1) назви виконавчо-розпорядчих органів влади: *Дума* [Грушевський 2002, с. 357]; *Центральна Рада* [Грушевський 1991, с. 86]; *сойм* [Грушевський 2002, с. 568]; *комітет міністрів* [Грушевський 2005 II, с. 33]; *уряд* [Грушевський 2002, с. 369]; *місцева адміністрація* [Грушевський 2002, с. 538]; *магістрат* [Грушевський 2002, с. 203]. Наприклад: *Прихильники парламенту доводять, що не всюди революція переходила до парламенту через установчі збори* [Грушевський 1991, с. 86];

2) номені представників владних структур. Цей різновид суспільно-політичних лексем у канві творів відомого діяча об’єднує суто понятійні найменування представників виконавчих (*міністр* [Грушевський 2005 II, с. 8]; *президент* [Грушевський 2002, с. 258]; *прем’єр-міністр* [Грушевський 2005 II, с. 412]) та адміністративних (*генерал-губернатор* [Грушевський 2005 II, с. 8]; *градоначальник* [Грушевський 2002, с. 324]; *депутат* [Грушевський 2002, с. 310]; *референт* [Грушевський 2002, с. 465]) структур, назви зі збірним значенням або семантикою сукупності (*міліція* [Грушевський 2002, с. 302]; *депутація* [Грушевський 1991, с. 88]; *бюрократія* [Грушевський 2002, с. 297]): *Між національно неозначеними депутатами з України багато пройшло правих, з якими депутатам-українцям буде не по дорозі* [Грушевський 2005 II, с. 11].

Специфічною рисою аналізованої тематичної групи є певна неусталеність її термінології. Так, Михайло Грушевський рідко послуговується словом *уряд*, здебільшого він використовує русизм *правительство*. Наприклад: *Уряд байдужою рукою розірвав нитку російського конституціоналізму, замкнув останній просвіт – і народи й суспільності Росії опинилися в безпросвітній п’ятмі анархії* [Грушевський 2002, с. 369]; *І проявився сей сервілізм, розуміється не тільки в відносинах до правительства чи правительственої політики, а взагалі перед усякою чужою силою – чи фізичною чи моральною* [Грушевський 2005 I, с. 40].

4. **Лексика сфери внутрішньої політики держави**, яка об'єднує номен на позначення діяльності у сфері відношень між суб'єктами політики (політеми) та назви різних регулятивних принципів суспільно-політичного розвитку держави. Центральним, найбільш загальним за значенням у складі цієї групи є термін *політика*, навколо якого групується цілий ряд однослівних і складених найменувань: *дебати* [Грушевський 2002, с. 363]; *бюрократизація* [Грушевський 2002, с. 431]; *аграрна реформа* [Грушевський 1991, с. 88]; *інтерпеляція* [Грушевський 2002, с. 155]; *директива* [Грушевський 2002, с. 136]; *резолуція* [Грушевський 2002, с. 306]; *консолідація* [Грушевський 2002, с. 136]; *політичний кризис* [Грушевський 2002, с. 364]; *національне питання* [Грушевський 2005 II, с. 170]; *суспільний катаклізм* [Грушевський 2005 I, с. 317] тощо. Наприклад: *Варто б зостановитися над симптомом іще грізнішим – страшенною апатією, викликаною неясностями, неконсенсуальними тої партійної політики...* [Грушевський 2002, с. 269].

Період революційних подій та УНР сприяв розвитку номінації різних реалій і понять, пов'язаних з державними перетвореннями, зумовленими новим суспільним ладом. У публікаціях Михайла Грушевського така лексика позначена активним використанням. До неї відносимо наступні суспільно-політичні одиниці: *незалежність* [Грушевський 1991, с. 92]; *відродження* [Грушевський 2005 II, с. 42]; *реформація* [Грушевський 2002, с. 251]; *націоналізація* [Грушевський 2002, с. 247]. Наприклад: *І проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення нашої державності й нашого соціального будівництва...* [Грушевський 1991, с. 73]; *Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови...* [Грушевський 1991, с. 45].

5. **Найменування класів, прошарків, груп суспільства та їх представників**, які відображають соціально-майнову диференціацію індивідів у суспільстві, є номенами осіб або груп осіб, що ведуть певний спосіб життя. Твори Михайла Грушевського віддзеркалюють наступну соціальну стратифікацію українського суспільства на зламі віків: *народні маси* [Грушевський 2002, с. 327]; *селянство* [Грушевський 2005 II, с. 4]; *міщанство* [Грушевський 2002, с. 209]; *службовці* [Грушевський 2005 II, с. 14]; *дрібні землевласники* [Грушевський 2005 II, с. 14]; *безробітні* [Грушевський 2005 II, с. 239] тощо. Наприклад: *...Харків на просвітний центр видвигнуто стараннями самої місцевої, української інтелігенції, не уряду: університет засновано на гроші, зібрані місцевою шляхтою* [Грушевський 2002, с. 210]. Нами зафіксовано також чимало емоційно забарвлених слів, які використовуються для аксіологічної характеристики, здебільшого негативної, окремих прошарків суспільства. Наприклад: *Перехід сеї страшної обосічної зброї в руки промислових богачів, спекулянтів і аферистів, які продають свої впливи на читачів, на суспільність першому ліпшому авантюристові за дзвінкий метал або різні секретні услуги, – незмірна шкода для ... розвою суспільності* [Грушевський 2005 I, с. 109].

6. **Номен політичних партій, об'єднань, угруповань** активно функціонують у більшості статей громадського діяча. Найбільш продуктивним серед них є слово *партія*, що об'єднує навколо себе такі нейтральні з погляду конотації мовні одиниці: *партія „народної свободи”* [Грушевський 2002, с. 359]; *політична партія* [Грушевський 2002, с. 360]; *революційна партія* [Грушевський 2002, с. 316]; *союз* [Грушевський 2002, с. 284]; *фракція* [Грушевський 2005 I, с. 26]; *Народний комітет* [Грушевський 2002, с. 131]; *поступова опозиція* [Грушевський 2002, с. 302]; *котерія* [Грушевський 2002, с. 226]. Наприклад: *Одинокий д.Шеремет перейшов як репрезентант української демократично-радикальної партії* [Грушевський 2002, с. 360].

7. **Назви людей за характером і способами їх політичної діяльності, партійною прихильністю / неприхильністю до тієї чи іншої форми правління, певної ідеології.** Ця тематична група представлена значною кількістю нейтральних з погляду конотації найменувань (*націоналісти* [Грушевський 2002, с. 319]; *праві* [Грушевський 2005 II, с. 11]; *москвофіли* [Грушевський 2002, с. 158]; *автономісти* [Грушевський 2002, с. 240]; *безпартійні* [Грушевський 2002, с. 360]; *революціонери* [Грушевський 2002, с. 319]; *провідники* [Грушевський 2005 II, с. 42]; *мазепинці* [Грушевський 2005 II, с. 411]), а також номенами з соціально-оцінним, часто перифрастичним, значенням (*галицький „захребетник”* [Грушевський 2002, с. 293]; *кнутопоклонник* [Грушевський 2002, с. 293]; *шовіністи* [Грушевський 2002, с. 326]; *українофоб* [Грушевський 2002, с. 294]; *„культурники”* [Грушевський 2002, с. 303]; *попличники* [Грушевський 2005 I, с. 277]; *зрадники* [Грушевський 2005 II, с. 411]). Наприклад: *Я був і зостаюсь і далі федералістом* [Грушевський 1991, с. 24]; *Минулого року українська суспільність Росії й Австрії ліквідувала один з таких містичних каменів прибіжища українських зайців – слов'янську ідею* [Грушевський 2005 I, с. 98].

8. **Найменування соціальних процесів дезорганізації суспільного життя.** Заперечення колонізаційної класової політики Австро-Угорської й Російської імперій та урядових репресій проти „недержавних народностей” зумовили активне функціонування в статтях Михайла Грушевського суспільно-політичних лексем, пов'язаних з національним гнітом, визвольним рухом, класовою боротьбою. До зазначеної групи належать як однослівні (*репресії* [Грушевський 2002, с. 334]; *насилство* [Грушевський 2002, с. 293]; *терор* [Грушевський 2002, с. 250]; *реакція* [Грушевський 2002, с. 136]; *ворогування* [Грушевський 2002, с. 136]), так і складені найменування (*українофільський рух* [Грушевський 2002, с. 430]; *офіційні обмеження* [Грушевський 2005 II, с. 34]; *адміністративні репресії* [Грушевський 2005 II, с.34]; *національні змагання* [Грушевський 2002, с. 293]; *хліборобські страйки* [Грушевський 2002, с. 257]): *Історія ... дала лекцію,*

що **насильство і утиск не можуть бути тривкими, бо вони гинуть від власної гіпертрофії...** [Грушевський 2002, с. 293].

9. Лексика виборчого процесу. Твори публіциста засвідчують, що українська мова початку ХХ ст. мала вже вироблену суспільно-політичну лексику, за допомогою якої можна було повністю передати характер та перебіг передвиборчих кампаній. Одиниці цієї групи в періодиці Михайла Грушевського представлені здебільшого складеними номенами, які усталилися в сучасній літературній мові (пор.: *мандат* [Грушевський 2005 I, с. 320]; *виборці* [Грушевський 2002, с. 358]; *кандидат* [Грушевський 2002, с. 360]; *виборча кампанія* [Грушевський 2005 II, с. 14]; *виборчий комітет* [Грушевський 2002, с. 137]; *передвиборча агітація* [Грушевський 2002, с. 355]). До аналізованого тематичного ряду належить значна кількість метафоризованих найменувань з соціально-оцінним значенням: *виборчі розбої* [Грушевський 2005 I, с. 318]; *виборча апатія* [Грушевський 2005 I, с. 319]; *виборча „закраска”* [Грушевський 2005 I, с. 320]. Наприклад: *Пригадати хоч би таку голосну свого часу жулинську справу – чи звернув хто увагу на її епілог, що відігрався саме під час виборчої гарячки?* [Грушевський 2005 I, с. 320].

10. Лексика сфери зовнішньої політики та дипломатичної практики. Поділ українських земель у кінці ХІХ – початку ХХ століття між двома імперіями спричинив потребу творення соціально-політичного словника, що відображав би взаємостосунки між державами, їх зовнішню політику, а період УНР висунув ще й потребу становлення дипломатичного лексикону української мови. У публікаціях цього періоду знаходимо цілу низку термінів зі сфери міжнародної політики та дипломатичної практики: *дипломат* [Грушевський 2005 II, с. 33]; *делегатія* [Грушевський 1991, с. 74]; *межнародна інтервенція* [Грушевський 2002, с. 367]; *митний кордон* [Грушевський 2002, с. 347]; *антигерманська коаліція* [Грушевський 2005 II, с. 520]; *окупація* [Грушевський 2002, с. 367]; *переговори* [Грушевський 1991, с. 113]; *товарообмін* [Грушевський 1991, с. 75] тощо. Наприклад: *Майже всі **посли** чужих держав прибули до російського **міністерства заграничних справ** і через **посла** австрійського подали заяву, що вони виїдять з Росії з цих причин* [Грушевський 2005 II, с. 8].

Михайло Грушевський активно послуговується синонімом до терміна *посол* – *відпоручник*. Етимологію цього номена подає І. Огієнко: „слово *відпоручник*, часто вживане в Західній Україні, подібне з німецьким словом *Sendbote* й польським *emisar* і означає „заступник, представник, посланець, посол” [Поліщук 1994, с. 9]. Нами зафіксовано використання відповідного терміна в двох значеннях – „посол” та „представник” (пор.: *...козацьке правительство вислало своїх **відпоручників** до Москви* [Грушевський 2002, с. 239] та *...віче удалося дуже добре: окрім студентів Львівського університету, в нім узяли участь **відпоручники** русинів-студентів Львівської політехніки...* [Грушевський 2002, с. 184]).

Однотимчасне функціонування синонімів *посол* і *відпоручник* свідчить про пошук слова в публіцистиці відомого вченого та відображає характерну для тогочасного мовознавства тенденцію до створення термінів на українському мовному ґрунті. На жаль, у сучасній дипломатичній лексиці це слово не прижилося.

11. Ідеологеми суспільно-політичної сфери відображають систему політичних і філософських поглядів суб’єктів політики. Серед них виокремлюються дві підгрупи:

1) політико-ідеологічні концептуальні номени, що характеризують різні типи політичної свідомості – політичні та ідеологічні вчення, концепції, доктрини, громадські рухи й течії: *європеїзм* [Грушевський 1991, с. 12]; *націоналізм* [Грушевський 2002, с. 212]; *ідеалізм* [Грушевський 2005 I, с. 324]; *москвофільство* [Грушевський 2005 II, с. 30]; *панросизм* [Грушевський 2002, с. 132]; *лібералізм* [Грушевський 2002, с. 284]; *„галичанщина”* [Грушевський 2002, с. 379]; *гуманізм* [Грушевський 2002, с. 251]; *шовінізм* [Грушевський 1991, с. 60]. Наприклад: *... з української сторони повинно робитися все для нейтралізування й викорінення **антисемітизму**, що раптом прокинувся останніми часами, підогрітий **вульгарним націоналізмом**...* [Грушевський 1991, с. 42];

2) мовні одиниці політико-філософського змісту: *політична самосвідомість* [Грушевський 2005 II, с. 95]; *аксіома* [Грушевський 2002, с. 262]; *національні постулати* [Грушевський 2005 II, с. 26]; *національне почуття* [Грушевський 2002, с. 157]; *національна ідея* [Грушевський 2002, с. 208]; *політична свобода* [Грушевський 2002, с. 112]; *загальнолюдська культура* [Грушевський 2005 II, с. 466]; *демократична субстанція* [Грушевський 1991, с. 54]. Наприклад: *Народ показав велику **національну свідомість*** [Грушевський 2005 II, с. 30].

12. Політико-юридична лексика, до якої відносимо найменування різних правових норм, що виступають регуляторами соціального життя та покликані координувати суспільно-політичні відносини в державі: *Конституція* [Грушевський 2002, с. 165]; *законодавство* [Грушевський 2002, с. 356]; *свобода друку* [Грушевський 2002, с. 294]; *адвокат* [Грушевський 2002, с. 340]; *особиста недотикальність* [Грушевський 2002, с. 548]; *правонарушення* [Грушевський 2002, с. 240]; *обер-прокурор* [Грушевський 2002, с. 143]; *воєнний суд* [Грушевський 2002, с. 357]; *амністія* [Грушевський 2002, с. 158]; *сецесія* [Грушевський 2002, с. 113] тощо. Наприклад: *З другого боку, не поступила ані кроку справа таких елементів горожанського життя, **як безпечність особиста, свобода слова, право зібрань і організації*** [Грушевський 2002, с. 301].

13. Соціально-економічні найменування. Політика й економіка – важливі підсистеми суспільства, що перебувають у функціональних зв’язках між собою, з іншими суспільними підсистемами і з суспільством загалом [ПЕС 1997, с. 259]. Закономірно, що економічні проблеми завжди виступають об’єктом жвавого обговорення на сторінках періодики. Публіцистичні статті Михайла Грушевського в цьому плані не виняток.

Вони засвідчують чимало економічних термінів, які стали надбанням сучасної суспільно-політичної термінології: номен загальних політико-економічних понять, лексеми, що стосуються економічної політики держави, найменування фінансово-банківської та податкової сфер, наприклад: *капітал* [Грушевський 2002, с. 318]; *експропріація* [Грушевський 2002, с. 365]; *фінансові інституції* [Грушевський 2005 II, с. 300]; *торгівля* [Грушевський 2002, с. 141]; *грошові засоби* [Грушевський 2002, с. 266]; *економічна експансія* [Грушевський 1991, с. 24]; *дотація* [Грушевський 2002, с. 266]; *бюджет* [Грушевський 2002, с. 193]; *хронічний дефіцит* [Грушевський 2002, с. 192]; *податок* [Грушевський 2002, с. 216]; *банк* [Грушевський 2005 II, с. 302]; *кредитувати* [Грушевський 2002, с. 243]; *банкротство* [Грушевський 2002, с. 114]; *підприємці* [Грушевський 2002, с. 244] тощо. Наприклад: ... **економічна криза** вдарила дуже сильно по кишені не одного з учасників тої газети... [Грушевський 2002, с. 328].

14. Лексика морально-ідейної сфери суспільного життя, у складі якої виокремлюємо дві підгрупи:

1) номен світглядних понять, що відображають умонастрої, інтереси, ідеали людей, станів, суспільства загалом: *одностайність*, *солідарність* [Грушевський 2005 II, с. 12]; *сентименталізм* [Грушевський 2002, с. 252]; *сервілізм* [Грушевський 2005 I, с. 10]; *народолюбство* [Грушевський 2002, с. 214]; *ура-патріотизм* [Грушевський 1991, с. 60]; *українське самозречення* [Грушевський 2002, с. 391] тощо. Наприклад: *Се, до речі, маленька ілюстрація нашої великої національної легководушності* [Грушевський 2002, с. 326];

2) найменування характерних для української спільноти ідейно-моральних тенденцій: *деморалізація* [Грушевський 2002, с. 326]; *зросійщення* [Грушевський 2002, с. 209]; *полонізація* [Грушевський 2002, с. 143]; *українізація* [Грушевський 2005 I, с. 10]. Наприклад: *І що було найстрашніше – се винародовлення* осягалося не самими тільки примусовими способами; в значній мірі воно було також і добровільне, що вказувало на глибокий занепад нації [Грушевський 2002, с. 208].

Таким чином, лінгвістичний аналіз публікацій Михайла Грушевського засвідчує цілковиту сформованість, тематичну розгалуженість та різноплановість суспільно-політичної лексики кінця XIX – початку XX століття, її здатність забезпечити найрізноманітніші сфери життя українського соціуму. Переважна більшість аналізованих номенів поповнила термінологічний словник літературної мови, а це дозволяє спростувати усталене донедавна твердження деяких радянських мовознавців про становлення української суспільно-політичної лексики в повоєнний період.

Звичайно, порушена в статті проблематика не вичерпується пропонованим дослідженням і потребує подальшого висвітлення. Проте навіть такі фрагментарні спостереження над мовним матеріалом демонструють вагомий внесок Михайла Грушевського в процес становлення та формування лексичного складу мови сучасної політичної комунікації.

Література

- Аксьонова 1968: Аксьонова О.Г. З історії суспільно-політичної лексики української літературної мови (робітник, пролетар, пролетаріат) // Мовознавчі студії. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 100-107.
- Бурячок 1983: Бурячок А.А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – 247 с.
- Грушевський 1991: Грушевський Михайло. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Наук. думка, 1991. – 128 с.
- Грушевський 2002: Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія „Суспільно-політичні твори (1894-1907)”. – 2002. – 592 с.
- Грушевський 2005 I: Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 2: Серія „Суспільно-політичні твори (1907-1914)”. – 2005. – 704 с.
- Грушевський 2005 II: Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 3: Серія „Суспільно-політичні твори (1907- березень 1917)”. – 2005. – 792 с.
- Жовтобрюх 1970: Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – 302 с.
- Карцевский 2000: Карцевский С.И. Из лингвистического наследия. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 344 с.
- Муромцева 1985: Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – початку XX ст. – Харків: Вища шк., 1985. – 152 с.
- Панько 1984: Панько Т.И. Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков. – Львов, 1984. – 178 с.
- ПЕС 1997: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. – К.: Генеза. 1997. – 400 с.
- Поліщук 1994: Поліщук Н.М. Українська дипломатична лексика періоду УНР : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 „Українська мова” / Поліщук Надія Михайлівна. – К., 1994. – 16 с.
- Протченко 1985: Протченко И.Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи (социолінгвістический аспект). – Изд. 2-е, доп. – М., 1985. – 271 с.

Холявко 2004: Холявко І.В. Суспільно-політична лексика у пресі 90-х років ХХ ст. (семантико-функціональний аналіз): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Холявко Ірина Вікторівна. – Кіровоград, 2004. – 20 с.

The article is devoted to investigation of social-political vocabulary; the analysis of structural-semantic and functional features of political rule of Ukrainian language in the end of the 19th at the beginning of the 20th century is made on the material of Mykhailo Hrushevsky's compositions.

Key words: social-political vocabulary, terminology, thematical group, lexical-semantic features, functional aspect.

Надійшла до редакції 6 листопада 2008 року.

Олена Ковтун

ББК Ш 81=39.5я2

УДК 81+629

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВІАЦІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті порушено питання про необхідність досліджень у царині української авіаційної термінології і формування стандартної фразеології радіообміну українською мовою. Зроблено спробу проаналізувати українськомовні авіаційні тексти 30-х років ХХ ст. з метою дослідження авіаційної терміносистеми означеного періоду. Подібний аналіз покликаний сприяти вдосконаленню сучасної авіаційної терміносистеми української мови, зменшенню її русифікації, закріпленню в словниках власнеукраїнських термінів, які були витіснені іншомовними запозиченнями.

Ключові слова: термінологічна система української мови, авіаційна термінологія, термін, лексикографія, макрополе, термінологічна група

Українська термінологія, яка недостатньо розвивалася в багатьох галузях науки і техніки впродовж тривалого рядянського періоду, повинна надолужити згаяне і набути форм та змісту повноцінної і самодостатньої системи. З-поміж багатьох галузевих термінологічних систем, які потребують негайної уваги мовознавців і термінологів, перебуває й авіаційна терміносистема. Склалося так, що Україна традиційно послуговується у цій царині мовою сусідньої держави, бо мовою авіації СРСР була російська мова. Відтак, нерозвинутими є терміносистеми багатьох макросистем авіації (наприклад, «конструкція літального апарата», «системи керування», «рух літального апарата» і т. ін.). Особливо прикро, що не розвивається й сьогодні фразеологія радіообміну українською мовою. У «Повітряному кодексі України», який був затверджений у 1993 році, коли Україна мала значні амбіції щодо власної незалежності й самодостатності, вписано, що «ведення радіообміну між органами обслуговування повітряного руху (ОПР) на території України та екіпажами повітряних суден України здійснюється українською або російською мовою, а з екіпажами повітряних суден зарубіжних держав – англійською або російською мовою» [Повітряний кодекс 1993]. Однак розвиток української авіаційної фразеології радіообміну так і не відбувся. Свідченням цього є документ, який набув чинності у 2004 році «Про затвердження Правил ведення радіотелефонного зв'язку та фразеології радіообміну в повітряному просторі України», в якому зазначено, що «ведення радіообміну між екіпажами повітряних суден, органами обслуговування повітряного руху та відповідними наземними службами на території України, у повітряному просторі України та повітряному просторі над відкритим морем, де відповідальність за ОПР покладено на Україну, здійснюється англійською або російською мовою» [Про затвердження 2004]. Вибір англійської мови не є випадковим, оскільки згідно з вимогами Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) при обслуговуванні міжнародних повітряних рейсів органи обслуговування повітряного руху повинні переходити на ведення радіообміну англійською мовою при першій вимозі з повітряного судна. Зважаючи на значну кількість авіаційних подій, інцидентів і катастроф, що були результатом непорозуміння між повітряним судном і органами обслуговування повітряного руху через недостатнє володіння мовою радіообміну, необхідність у єдиній обов'язковій для всіх мов, що обслуговує міжнародну авіацію є незаперечною. Такою мовою в авіації стала англійська мова – Aviation English. Подив викликає те, що другою мовою, яка визначена українським законодавством для ведення радіообміну в повітряному просторі нашої держави, є недержавна мова. Думається, на це також можна знайти пояснення, оскільки російська мова разом з англійською, французькою, китайською, іспанською та арабською мовами належить до шести мов, що визнані ІКАО офіційними міжнародними мовами цивільної авіації. Однак це пояснення може втішити авіаційних чиновників, а не свідому частину авіаційного персоналу та й народу України загалом, оскільки дуже маловірогідно, що в якійсь іншій державі (можливо за винятком окремих держав пострадянського простору), заборонено вести обмін на внутрішніх рейсах державною мовою. Основна причина такої ситуації полягає, на нашу думку, в

неналежній розробці української авіаційної термінології та стандартної фразеології радіообміну державною мовою, небажанні авіаційних чиновників працювати в означеному напрямку.

Закономірним постає питання про те, яка робота здійснюється лінгвістами і термінологами щодо дослідження означеного пласту лексики і фразеології. Аналіз наукових праць мовознавців та перекладознавців України останнього десятиріччя свідчить про те, що авіаційна термінологія не займає провідного місця в колі їхніх інтересів. Окремі наукові роботи здійснюються вченими Національного авіаційного університету. Зокрема, в 1999 році в зазначеному вище університеті (на той час Київському міжнародному університеті цивільної авіації) відбулася конференція, присвячена проблемам вивчення авіаційної термінології [Нагальні проблеми 1999]. У доповіді З. У. Борисової було визначено коло питань, які потребували першочергового вивчення. З-поміж них: «лексико-семантичний та словотворчий аналіз тематичних і лексико-семантичних груп авіаційної лексики української мови, розгляд даної лексики щодо її походження, дослідження шляхів переходу авіаційних термінів до інших терміносистем та їх функціонування» [Борисова 1999]. У 2000 році М. М. Бондарчук була захищена дисертація з питань дослідження структурно-семантичних параметрів авіаційної терміносистими (макрополе «рух літального апарата»), однак на матеріалі російської мови [Бондарчук 2000]. Окремі дослідження з проблем виявлення закономірностей перекладу англійської авіаційної термінології українською мовою здійснюються Г. Г. Фесенко та Р. О. Гільченком [Гільченко 2002]. У 2002 році вийшов друком посібник «Російсько-українсько-англійська авіаційна термінологія», укладений Д. Г. Бабейчук [Російсько-українсько-англійська авіаційна термінологія 1997]. У посібнику представлено нормативний український реєстр широковживаних англійських та російських авіаційних термінів, які активно використовуються в міжнародній авіації під час обслуговування повітряного руху у повітряному просторі України. Певних зрушень досягнуто і в лексикографії. У 2005 році світ побачив «Англо-український навчальний словник авіаційних термінів», укладений Р. О. Гільченком [Гільченко 2005]. Найбільш ґрунтовною лексикографічною працею у даній галузі можна вважати «Російсько-український словник авіаційних термінів» Н. М. Кириченко [Кириченко 2004].

Зростає інтерес науковців до проблем галузевого перекладу, зокрема в березні 2008 року відбулася І всеукраїнська науково-практична конференція «Соціокультурні та етнолінгвістичні проблеми галузевого перекладу в парадигмі євроінтеграції», організована кафедрою англійської філології і перекладу Національного авіаційного університету, чільне місце в якій належало питанням перекладу авіаційної терміносистеми українською мовою (означена конференція планується стати щорічною). Однак на сьогодні відсутні роботи, в яких би подавався цілісний підхід до авіаційної термінології, практично немає робіт, що розкривали б авіаційну термінологію в діахронічному аспекті тощо.

Дослідження сучасної авіаційної терміносистеми дають більше запитань, ніж відповідей. В межах цієї роботи ми не зможемо зупинитися на всіх проблемах, що потребують вирішення. Мета поданої роботи – проаналізувати авіаційну термінологію української мови в період становлення авіації в Україні.

Основна проблема, яку потрібно було з'ясувати, була пов'язана з пошуком матеріалу дослідження. Вивчення української авіаційної термінології 20-30 рр. макрополів «рух літального апарата», «конструкція літального апарата» та деяких інших ми планували здійснити на матеріалі наукових авіаційних українськомовних видань означеного періоду. Однак аналіз фондів (для статті матеріалами слугували фонди Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) засвідчив, що таких видань є надзвичайно мало. Нам не вдалося знайти відповідної літератури, яка була опублікована у 20-ті роки. Аналіз видань 30-х років засвідчив, що вони носять переважно не науковий, а науково-популярний характер і є, як правило, перекладами з російської мови [Беляков 1938; Вечфинський 1931; Мошковський 1938; Бронтман 1939 та ін.]. Мета всіх зазначених видань – популяризація авіаційної професії, поширення інформації про досягнення радянської авіації. Хоча вказана література й не носить суворо наукового характеру, ми вважали за можливе і доцільне проаналізувати її з лінгвістичного погляду, бо саме ці видання були джерелами поповнення української авіаційної терміносистеми в означений період.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що вже в 30-х роках в українській мові існували терміни, які називали авіаційні реалії – процеси, об'єкти, пристрої тощо. Звичайно, термінологія тих часів була не така розвинута, як сучасна. Це можна пояснити тим, що досліджувана авіаційна термінологія відбиває лише ту частину авіаційної техніки, технологій, способів пілотування і т. ін., що існували в тогочасній авіації.

Проаналізуємо досліджуваний матеріал за тематичними групами.

Аналіз фактичного матеріалу дозволив визначити низку термінів тематичної групи «авіаційні професії»: *бортмеханік, моторист, механік, льотчик-випробувач, командир, інструктор, льотчик, льотчиця, авіатор, літун, авіаторка, пілот, перший / другий льотчик, перший / другий пілот, перший / другий літун, облавок-механік, штурман, радист, літун-офіцер*. Аналіз матеріалу дозволив дійти висновку, що в означеній тематичній групі наявні терміни, які не застосовуються в сучасній українській мові. Насамперед, це *літун, облавок-механік, моторист*. У досліджуваній групі відсутній термін *бортінженер*, що свідчить про його входження в авіаційну терміносистему української мови в більш пізній період. Не вживаються в сучасній українській мові двокомпонентні терміни *перший льотчик, другий льотчик*, які замінені словосполученнями *перший пілот, другий пілот*. У зв'язку зі змінами авіаційної техніки змінюються технології керування

повітряним судном. Все більша комп'ютеризація багатьох систем управління призводить до скорочення функцій, що виконуються льотчиками, а відтак, і до зменшення кількості членів екіпажу. В подальшому це може призвести до того, що значна кількість термінів, які позначають авіаційні професії, набудуть статусу історизмів. Це, насамперед, *бортмеханік, моторист, итурман, радист*.

У тематичній групі «типи повітряних суден» були відзначені такі терміни: *авіетка, апарат, важчий від повітря, багатомісцевий / двомоторний літак, легкомоторний / суцільнометалевий моноплан, одномоторний гідролітак, учбовий / тренувальний / спробний / пасажирський / воєнний / поштовий / вантажспідіймальний / суходільний / морський літак, розвідач*. Аналіз вказаної групи свідчить, що в ній представлений не весь діапазон сучасних типів повітряних суден. Зокрема, в галузі цивільної авіації існують такі типи літаків: *пасажирські, транспортні, літаки спеціального призначення, навчальні і спортивні*. З-поміж військових виокремлюють *бомбардувальники, винищувачі, винищувачі-бомбардувальники, итурмовики, військово-транспортні літаки, літаки-розвідники*. Значні відмінності у назвах літальних апаратів 30-х років і сучасності свідчать про те, що в досліджуваній період не було такого широкого діапазону типів літаків, а також про те, що терміносистема означеної тематичної групи в той час перебувала в умовах становлення.

Аналіз тематичної групи «авіація, авіаційна промисловість, повітряні сполучення, аеродромне обладнання», до якої ми віднесли такі терміни і термінологічні сполучення, як *авіазавод, авіопромисловість, авіація / авіація, авіаційна / авіаційна школа, авіаційний / авіаційний завод, аеродром, виробництво літаків і моторів, злітна стежка, маркер, повітряна техніка, повітряна фльота, повітряні лінії / сполучення, повітряно-поштові сполучення, повітряний шлях, регулярність рейсів, траса повітряної лінії, цивільна / малопотужна авіація, цивільно-повітряна фльота, засвідчив незначні розбіжності з сучасною українською мовою. На лексичному рівні різняться терміносполучення *злітна стежка*, еквівалентом якого в сучасній українській мові є багатокомпонентний термін *злітно-посадкова смуга*. Ми відзначили також певні відмінності в граматичних категоріях та правописі, однак до їх аналізу вдамося дещо пізніше.*

Досить численною є група одно- і багатокомпонентних термінів тематичної групи «конструкція і обладнання повітряного судна»: *авіагоризонт, авіомотор, авіопілот, альвейєр, альтиметр, альфаметр, антиобледенитель, барограф, бензиномір, бензиномірне скло, бензолічильник, бортовий / итурманський / радіожурнал, варіометр, висотомір, вітрочот, герметична кабіна, гіропівкомпас, гіроскопічний магнітний компас, динамо машина, дужка крила, елерон, жинклери, карбюратор, киснева апаратура, киснева маска, кисневий прилад, колектор вихлопних патрубків, компас, консоль, коромисло випускного клапана, костильна лижка, лічильник обертів, лопасть / лопать, магнітний компас, масломір, масляний бак, мотор, ogrivальна система, оптичний візір, передня кромка крила, покажчик повороту, покажчик швидкості, поплавки, прилади для сліпого польоту, пропелер, радіатор, розподільно-регуляторна коробка, розходний бачок, розширний бачок, руль, руль повороту, свічки, система бензо- і маслопроводів, система водяного охолодження, сонячний покажчик курсу, стабілізатор, стингер, трап, фюзеляж, черевце / хвостова частина фюзеляжа, хвостове оперіння, хвостова частина, хрестовина візка шасі, шасі, шпангоут, итурвал*. В результаті аналізу означеного матеріалу доходимо висновків, що основні відмінності полягають в тому, що частина з зазначених вище термінів застаріла, оскільки в обладнанні сучасних повітряних суден відсутні прилади, що позначалися цими термінами. До них належать: *альтиметр, альфаметр, барограф, бензиномір, бензиномірне скло, бензолічильник, оптичний візір, сонячний покажчик курсу*. Частина термінів була замінена на інші. Зокрема, *ogrivальна система, покажчик повороту* в сучасній українській мові мають за відповідники такі термінологічні сполучення *система кондиціонування повітря, показник крену*. В цілому система термінів означеної групи збереглася в сучасній авіаційній термінологічній системі української мови.

Аналіз фактичного матеріалу завсвідчив наявність таких термінів групи «пілотування, фігури повітряного пілотажу, види польотів»: *бовтанка, вимушена / змушена / примушена посадка, висота польоту, висотний політ, девіація, задана висота польоту, зліт / злітання, зміна курсу, істинна швидкість відносно повітряна, курс, крен, ламаний курс, літ / льоти, льотна / льотова дальність / далекість, висотність, сліпе і нічне літаководіння, план / графік / графік режиму / маршрут польоту, політ з контрольною навантаженням, посадка, безпосадковий / безпосадочний / бриючий / пробний / спробний / випробувальний / контрольний / сліпий / регулярний рейсовий / тренувальний / швидкісний політ, район гаданої посадки літака, стеця, магнітні кути шляху, магнітні схилення, наземні орієнтири, світлова сигналізація*. Переважна більшість означених термінів збереглася в сучасній українській мові. Не вживаються лише терміни *літ / льоти, сліпе і нічне літаководіння, сліпий політ*, які мають еквівалентами в сучасній авіаційній терміносистемі слова і словосполучення *політ, переліт, політ за правилами польоту за приладами*. Для *несліпого польоту* відповідником є *політ за правилами візуального польоту*. Термін *висотність* хоча й уживається в сучасній мові, однак частіше замінюється терміном *ешелонування*. Деякі з термінів, що мали декілька варіантів у авіації 30-х років, тепер мають одну усталену форму. Так, з варіантів *безпосадковий / безпосадочний політ* нормативним є *безпосадковий політ*, з-поміж варіантів *спробний / випробувальний політ* закріпився варіант *випробувальний політ*, з варіантів *вимушена / змушена / примушена посадка* вживаним є перший варіант – *вимушена посадка*.

Майже не зазнала змін тематична група «метеорологія»: *атмосферні розряди, верхня / нижня межа хмар, видимість, висхідні струми, горизонтальна видимість, грозовий фронт, льотна / нельотна погода, метеоролог, метеорологічне зведення / метеозведення / зведення про погоду, метеорологічні умови, низька /*

суцільна хмарність, рвучкий / боковий / ходовий / зустрічний вітер, тиснення. Лише термін *тиснення* у сучасній мові замінено на термін *тиск*.

Не зазнала значних змін і група термінів, що належать до «радіонавігаційного обладнання, радіозв'язку»: *аварійна рація, аварійне радіоустаткування, віддача антени, двобічний зв'язок, всехвильовий радіоприймач, зона радіомаяка, істинний / магнітний курс, короткохвильова станція, пеленг, передатчик, приймач, приймально-передаточна всехвильова радіостанція, приймально-передавальна радіостанція, радіограма, радіозв'язок, радіокомпас, радіомаяк, радіопеленгатор, радіопередавач, радіо-світловий маяк, розчолки і рамки радіокомпаса, телескопічна антена, фіддінг, хвиля, чутність*. Звичайно, в сучасній українській авіаційній терміносистемі ця група збільшилась кількісно, оскільки прогрес у сфері радіонавігації призвів до створення нових приладів, які в подальшому позначалися термінами. На сьогодні практично не застосовуються в авіації такі терміни: *віддача антени, розчолки радіокомпаса*. Окремі з дібраних термінів змінили окремі афікси в своїй структурі, наприклад, *передатчик, приймально-передаточна радіостанція*.

Ми виділили також групу дієслів, які позначають етапи і процеси пілотування: *брати / взяти курс, вести літак наосліп, вирівняти літак, вирулити проти вітру, відірватися, відхилитися від курсу, водити літак за приладами, дати газ, запеленгувати, зарулити, злітати, знятися в повітря, зробити розгін, йти ортодромією, літати всліпу, лягти на курс, набрати висоту, накрентися, настроюватися на маяк, опробувати мотор, підняти шасі, підтримувати зв'язок, пілотувати, пікірувати, повести літак на посадку, пробити хмарність, радіювати, робити коло, розминутися зустрічними курсами, рулити по аеродрому, сісти на траверзі, скапотувати, тримати літак на гальмах, увійти в зону радіомаяка, увійти в хмари*. Окремі словосполучення вийшли з активного вжитку, це – *вести літак наосліп, літати всліпу* – їх відповідником є *здійснювати політ за правилами польотів за приладами, лягти на курс – витримувати курс, підняти шасі – прибрати шасі, радіювати – підтримувати радіозв'язок, дати газ – збільшити швидкість і т. ін.* Однак, як і попередні групи, означена група в цілому збереглася в сучасній авіаційній мові.

Необхідно відзначити, що для термінології досліджуваного періоду характерна наявність варіантів термінів щодо їх правопису. У текстах паралельно вживаються варіанти *літний / льотний склад, літна / льотна школа, літні / летні якості, ескадрилья / ескадрілья, аероклуб / аероклуб, планер / планер, планерист / планерист, авіогурток / авіагурток*. Ми відзначили також окремі випадки розбіжностей за родовою ознакою *бензина, фльота*.

Українська мова, на наше глибоке переконання, може і повинна мати свою авіаційну термінологічну систему, сформувану власну фразеологію радіообміну, у формуванні яких необхідно користуватися матеріалами з історії авіації. Навіть побіжний аналіз авіаційних текстів 30-х років свідчить про наявність пласту авіаційних термінів. Деякі з них закріплені в словниках сучасної мови, деякі з них застаріли, а деякі мають право на відродження, бо дуже часто ми запозичуємо, забуваючи про власний мовний матеріал.

Література

- Беляков О. В. В Америку через північний полюс. – К. Вид-во ЛКСМУ УРСР «Молодий більшовик, 1938. – 240 с.
- Бондарчук М. М. Структурно-семантичні параметри російської авіаційної терміносистими (макрополе «рух літального апарата»). – Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 32 с.
- Бронтман Л., Хват Л. Героїчний переліт «Родини». – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри при РНК УРСР, 1939. – 84 с.
- Вечфинський Г. Досягнення радянської авіації. Переклад М. Кравченко. – Харків: ДВОУ – «НА ВАРТИ», 1931. – 55 с.
- Гільченко Р. О. Загальні аспекти нормалізації авіаційних термінів // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць. – Редкол. В. П. Андрущенко, О. Д. Гнідан (відп. ред.) та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України. – 2002. – Вип. 2. – С. 75 – 84.
- Гільченко Р. О. Англо-український навчальний словник авіаційних термінів. – К.: НАУ, 2005. – 220 с.
- Кириченко Н.М. Російсько-український словник авіаційних термінів = Русско-украинский словарь авиационных терминов: у 2 т. / Н. М. Кириченко, В. В. Лобода; ред. В. П. Бабак. – К.: Техніка, 2004. – Т. 1: А – О. – 519 с.; Т. 2: П – Я. – 447 с.
- Мошковський Я. Записки пілота (Москва – Північний полюс – Москва). – К.: Вид-во ЛКСМУ УРСР «Молодий більшовик, 1938. – 164 с.
- Нагальні проблеми вивчення авіаційної термінології: Тези міжнародної наук. конференції / З.У.Борисова (відп. ред.). КМУЦА. – К., 1999. – 44 с.
- Повітряний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 25. – Ст. 274.
- Про затвердження Правил ведення радіотелефонного зв'язку та фразеології радіообміну в повітряному просторі України // Наказ Міністерства транспорту України № 486 від 10.06.2004.
- Російсько-українсько-англійська авіаційна термінологія: Посібник / Укладач Д. Г. Бабейчук. – К.: Дієслово, 1997. – 160 с.

The article is devoted to the problems of investigations in the field of Ukrainian aviation terminology and formation of standard radiotelephony phraseology in Ukrainian. The author makes an attempt to analyze Ukrainian aviation texts written in 1930s in order to study aviation terminology of above-mentioned period. This analysis is aimed on improvement of modern Ukrainian aviation terminological system, diminution of its Russification, introduction into Ukrainian dictionaries original Ukrainian terms, which were forced out by foreign borrowings.

Key words: terminological system of the Ukrainian language, aviation terminology, term, lexicography, macrofield, terminological block.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

Олена Милостна

ББК Ш12=411.4*22+Ш12=411.4*31
УДК 81'367+81'37

ВНУТРІШНЯ СИМЕТРІЯ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ КОНВЕРСІЇ НА СЕМАНТИЧНОМУ ТА СИНТАКСИЧНОМУ РІВНЯХ

У статті опрацьовано погляди різних вчених щодо явища симетрії в конверсії та запропоновано ідею внутрішньої симетрії як властивості всіх конверсивів на синтаксичному та семантичному рівнях за аналогією до математичних та природничих наук. Виділено типи конверсивних відношень за симетричністю учасників ситуації в реченні.

Ключові слова: конверсія, симетрія, асиметрія.

Термін «конверсія» в мовознавстві є багатозначним. У словотворі він зустрічається як «перехід слова до іншої частини мови без будь-яких формальних змін», наприклад, «вартовий» (прикметник) і «вартовий» (іменник), «дідько» (іменник) і «дідько» (вигук) [Лингвистический 1990; Енциклопедія 2000]. У нашому дослідженні ми розглядаємо конверсію в межах семантики та синтаксису. Конверсію в такому розумінні розглядало чимало мовознавців (Ю.Д.Апресян, М.В.Всеволодова, Дж.Лайонз, Т.П.Ломтев, Л.О.Новіков, Ю.С.Степанов, Є.Г.Хомякова) [Апресян 1995; Всеволодова 2000; Лайонз 1978; Ломтев 1972; Новіков 1977; Степанов 1981; Хомякова 1976]. Конверсію на матеріалі української мови досліджували І.Р.Вихованець і Г.В.Ситар [Вихованець 1993; Ситар 2002; 2007; 2008].

Метою статті є опис класифікації конверсивів на синтаксичному та семантичному рівнях, розробленої нами на основі симетричних відношень між учасниками ситуації. Обрана тема є актуальною, оскільки конверсиви української мови ще досить мало досліджувалися та потребують детальнішого вивчення та використання логічних процедур до їх аналізу.

Існує кілька поглядів на те, що саме називати конверсією і де межі цього явища. За Т.П.Ломтевим, це «здатність речення під час трансформації змінювати напрям відношень між компонентом, з яких один обов'язково є підметом» [Ломтев 1972], наприклад: *Ліки розтанули у прозорій воді* <=> *Прозора вода розчинила ліки* (Французький детектив), де пара слів *розтанути* – *розчинити* виступає конверсивною на семантичному та синтаксичному рівнях. Обидва речення виражають одну ситуацію, лише підметом постає та реалія, яка для мовця під час здійснення мовленнєвого акту є важливішою. Конверсиви, на відміну від антонімів та синонімів, завжди не менш, ніж двовалентні [Апресян 1995: 261], тобто мають здатність до семантичного зв'язку не менше, ніж з двома словами [Енциклопедія 2000].

На погляд Т.П.Ломтева, найбільш загальною властивістю двовалентних відношень є їх симетричність та несиметричність [Ломтев 1972]. Дослідник називає симетричною таку конверсію, яка відбиває тотожність логічних валентностей предметів у відношенні, наприклад: *Науковість не конфліктує з політичною актуальністю* <=> *Політична актуальність не конфліктує з науковістю* (У.Еко). Л.О.Новіков називає таке явище «конверсив у собі» [Новіков 1977], адже в такому випадку відсутня конверсивна пара, обернені відношення виражаються за допомогою однієї лексеми (в нашому випадку це словоформа «конфліктує»).

М.В.Всеволодова [Всеволодова 2000] поділяє конверсію на лексичну та граматичну. Граматичною конверсією дослідниця називає таку, яка виявляється під час протиставлення активного та пасивного станів дієслова типу *розглядати* – *розглядатися*, *зумовлювати* – *зумовлюватися*, наприклад: *Питання розглядалося найвидатнішими вченими нашого часу* <=> *Найвидатніші вчені нашого часу розглядали це питання* (У.Еко). Лексичні конверсиви вона поділяє на симетричні та несиметричні. До симетричної конверсії М.В.Всеволодова зараховує відношення, які:

- 1) при конвертуванні не змінюють формальної структури: *Іван – брат Петра* <=> *Брат Петра – Іван*;
- 2) мають трансформ, що називає загальну ознаку релянтів: *Іван та Петро – брати* <=> *Петро та Іван – брати*;

3) засобом конвертування виступає одна лексема в обох реченнях: *Дрібний ворог подібний до смерті* <=> *Смерть подібна до дрібного ворога* (С.-С.Орбелідні).

Відношення першого і другого типу ми не кваліфікуємо як конверсиви, дотримуючись вужчого погляду на це явище. Так, в конструкції першого типу в ролі підмета виступає завжди одна й та сама реалія, лише в різних ролях (*Іван та брат Петра* – це одна і та сама людина), а в конструкціях другого типу підмет залишається незмінним, змінюється лише порядок його компонентів (*Іван та Петро = Петро та Іван*), що в обох випадках є протиріччям до визначення конверсії Т.П.Ломтевим, якого ми дотримуємося [Ломтев 1972].

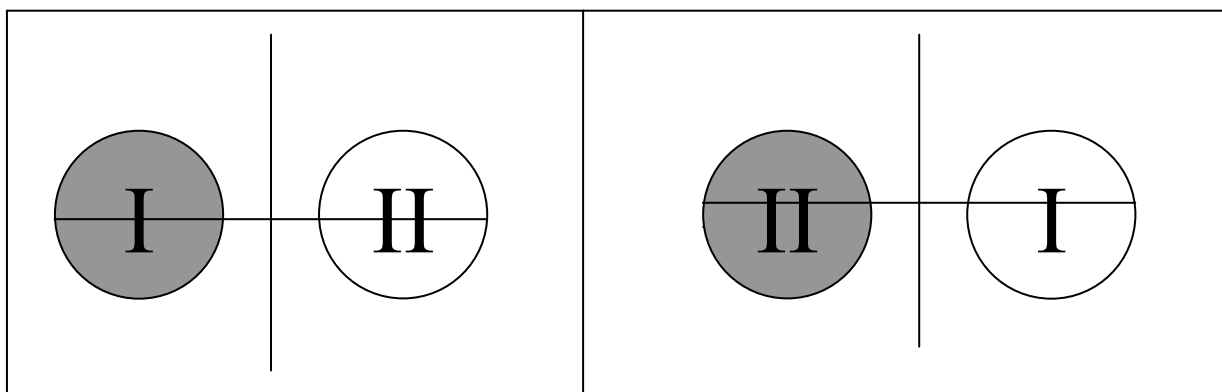
Явищем симетрії на семантичному та синтаксичному рівнях займався також Дж.Лайонз [Лайонз 1972]. Вчений розмежовує термін «симетрія» та «конверсія», зазначаючи лише спорідненість цих явищ та перетин їх у мовленнєвих актах: *Іван – брат Петра* <=> *Петро – брат Івана* (симетрія); *Іван – брат Марійки* <=> *Марійка – сестра Івана* (конверсія). На наш погляд, обидва приклади можна вважати конверсією, бо речення *Іван – брат Петра* <=> *Петро – брат Івана* відповідають на різні питання та актуалізують різні реалії: *Хто брат Івана?* та *Хто брат Петра?*

Досліджуючи конверсію на семантичному та синтаксичному рівнях, ми також зацікавилися явищем симетрії та дійшли висновку, що всім конверсивним відношенням властива внутрішня симетрія. У математичних та природознавчих науках внутрішня симетрія пов'язана з інваріантними властивостями, певною кількістю перетворень, які зберігають сутність предмета [Вікіпедія; Симетрія; Урманцев 1974]. Те саме ми спостерігаємо в мові: конверсія описує одну ситуацію під різними кутами, від чого сама сутність, факт здійснення певної події не змінюється: *Геннадій купив старий автомобіль у свого давнього знайомого* <=> *Давній знайомий продав старий автомобіль Геннадію*.

У нашій класифікації ми відштовхуємося від ідеї, що конверсиви є симетричними, але можуть різнитися за ступенем симетричності у відношеннях між учасниками ситуації. Конверсиви типу *сусід, земляк, співробітник, зустрічає, подружився*, тобто ті, які не потребують пари та є «конверсивами у собі», ми зараховуємо до **двобічної**, або **абсолютної симетрії**. Вираження дійсності в таких реченнях подається в дзеркальному, протилежному порядку, абсолютно зберігаючи тотожність відношень між складниками ситуації, наприклад: *Вранці я зустрівся з директором продуктового відділку* <=> *Вранці зі мною зустрівся директор продуктового відділку* (В.В.Генко); *Він буде сусідом нашого Сашка* <=> *Наш Сашко буде його сусідом* (П.Р.Леґейда).

На поданих малюнках ці відношення відображено за допомогою схем: ліворуч розташоване вихідне речення, праворуч – відповідне конвертоване; римськими цифрами позначаються учасники ситуації, при цьому сірий колір вказує на активний статус того чи іншого учасника; риски є осями, які відображають симетрію відношень у реченні. На малюнку ми спостерігаємо абсолютну симетрію щодо горизонтальної та вертикальної осей, ліва та права схема відрізняються лише зміною активного учасника (Мал.1). Ми не зараховуємо до абсолютних конверсивів однокореневі лексеми або словоформи, які вказують на протилежність учасників дії за статтю. Так, наприклад, не є двобічними симетричними конверсивами пари слів типу *сусід – сусідка, друг – подруга*.

Малюнок 1.
Абсолютна симетрія конверсії

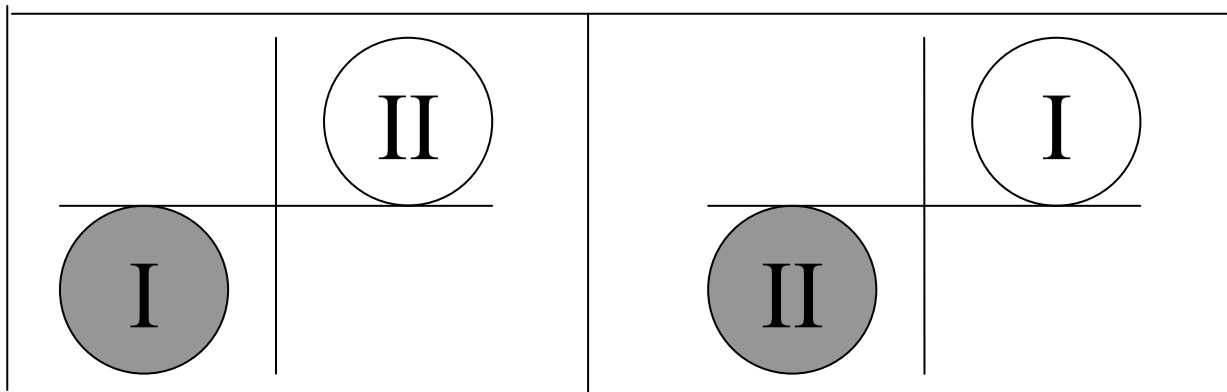

Нашу класифікацію конверсивів ми побудували на врахуванні опозиції «абсолютна» / «часткова» симетрія відношень учасників ситуації. **Часткові симетричні конверсиви** ми поділяємо на три рівні симетричності відповідно до ступеня логічної тотожності позицій у конвертованих реченнях. Перший рівень часткової симетрії – гендерний. Він включає однокореневі та різнокореневі лексеми, які вказують на симетричний статус учасників ситуації, протиставлених за статтю. Це слова типу *знайомий – знайома, однокласник – однокласниця, співробітник – співробітниця, чоловік – жінка, хлопець – дівчина*, наприклад: *Марк Васильович був давнім знайомим сестри, її колишнім однокласником* <=> *Сестра була давньою знайомою Марка Васильовича, його колишньою однокласницею* (О.Леґейда); *Усі в селі вважали, що вона його*

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

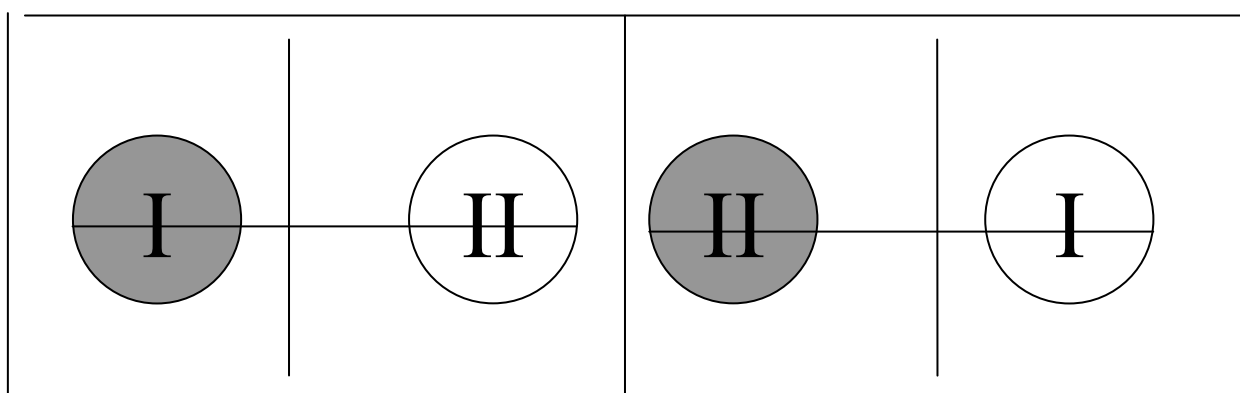
дівчина <=> Усі в селі вважали, що він її хлопець (О.Легейда). На малюнку розрізнення за статтю ми відображаємо за допомогою вертикальної асиметрії, у той час як горизонтально відношення між учасниками залишаються симетричними (Мал. 2).

Малюнок 2
Перший рівень часткової симетрії

До другого рівня часткової симетрії (власне лексичного), на наш погляд, належать інші лексичні конверсиви, окрім тих, що було зараховано до першого ступеня часткової конверсії. Відношення між учасниками ситуації на цьому рівні не характеризуються тотожністю їх статусів та дій, але при цьому зберігають внутрішню змістову симетрію та мають не менше двох активних діячів. До такого типу можна включити конверсивні пари типу *купувати – продавати, віддавати – отримувати, шеф – підлеглий, викладач – студент, легший – важчий* та інші, наприклад: *Гред часто згадував, як він був студентом видатних талановитих професорів <=> Гред часто згадував, як видатні талановиті професори були його викладачами* (У.Еко). На малюнку 3 такі відношення зображено за допомогою горизонтальної асиметрії (Мал. 3).

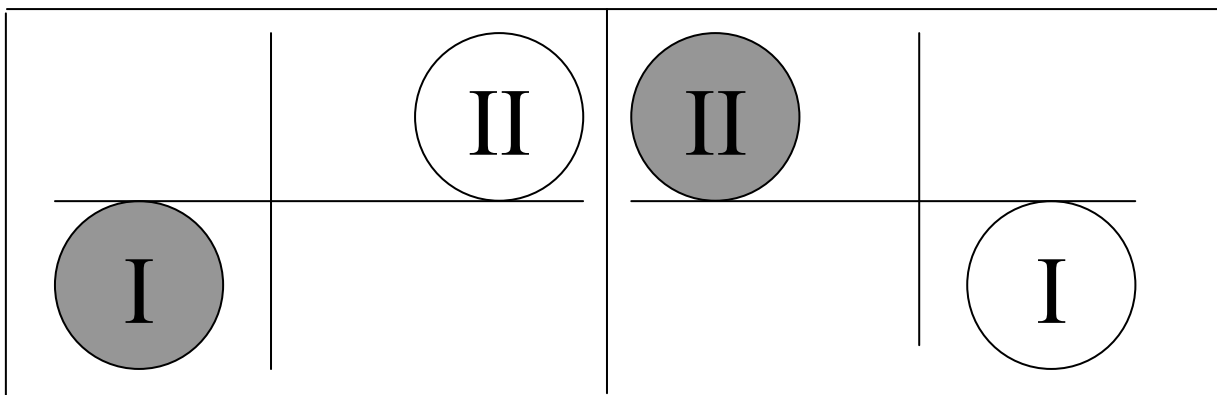
Малюнок 3
Другий рівень часткової симетрії

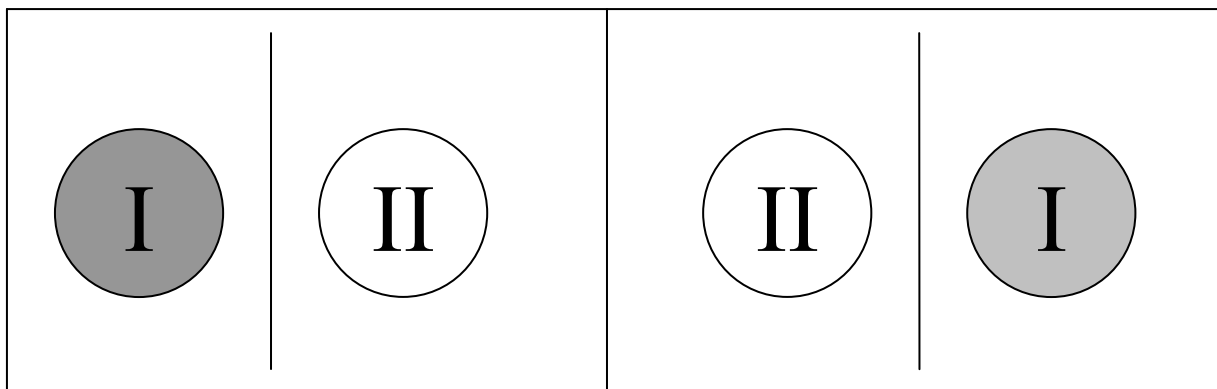
До другого типу часткової симетрії ми зараховуємо також конверсиви, які виступають в реченні нетотожними за статусом і за статтю одночасно. Схематично це можна показати за допомогою асиметрії відносно горизонтальної та вертикальної осі (Мал. 4).

Третій ступінь часткової симетрії (граматичний) утворюють граматичні конверсиви, які становлять протиставлення активного та пасивного станів однієї лексеми-дієслова, наприклад, *висвітлювати – висвітлюватися* (ми дотримуємося погляду, що активний та пасивний стан є формами одного дієслова) та протиставлення дієслова та відповідного однокореневого дієприкметника, наприклад, *розчиняти – бути розчиненим*, наприклад: *Кислота розчинила бруд на плиті <=> Бруд на плиті розчинився кислотою та Бруд на плиті був розчинений кислотою*. Граматичні конверсиви характеризуються найменшим ступенем тотожності статусів учасників ситуації, адже навіть в умовах конвертування тільки один учасник залишається активним в обох реченнях, на відміну від речень попередніх типів. На малюнку це відображено за допомогою активного статусу (сірий колір) одного й того самого учасника в обох реченнях (Мал. 5).

Малюнок 4
Другий рівень часткової симетрії (гендерний підтип)

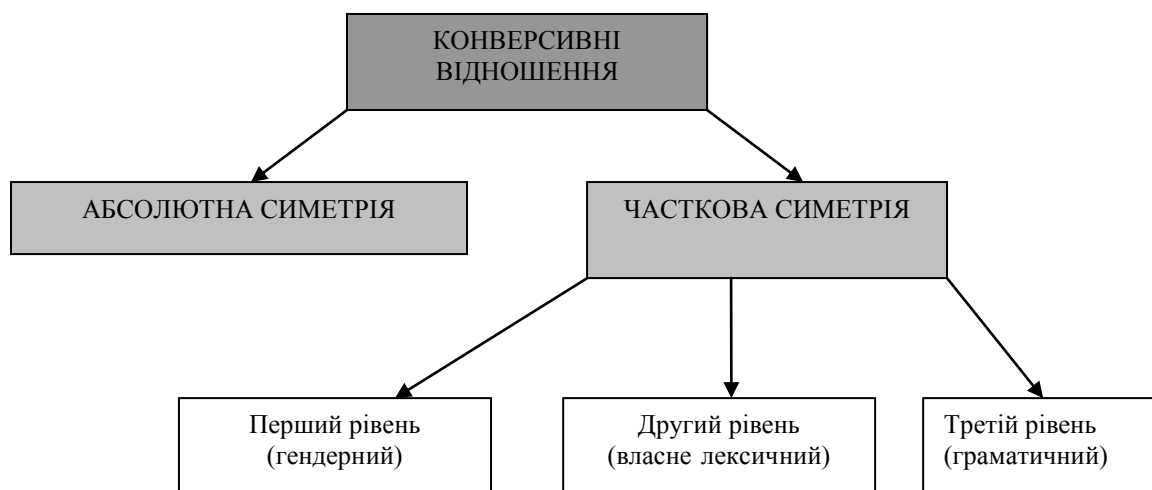

Малюнок 5
Третій рівень часткової симетрії

На малюнках 1-5 видно, що ліва частина (вихідне речення) в усіх випадках є дзеркальним відображенням правої (конвертованого речення). Явище внутрішньої симетрії, яке притаманне всім конверсіям, на мовному матеріалі характеризується як дзеркальне.

Отже, в нашому дослідженні симетрія відношень учасників у реченні є ключовою в типології конверсивів, оскільки вона властива всім конверсивним відношенням, але в різних ступенях. В основі нашої теорії симетрії конверсії лежить принцип логічності, який дозволяє розглядати конверсивні пари не на лексичному рівні (як антоніми або синоніми), а на семантичному і синтаксичному рівнях. Узагальнюючи типологію, ми виділяємо абсолютні та часткові конверсивні відношення, останні ми поділяємо на часткові конверсиви першого (гендерного), другого (власне лексичного) та третього (граматичного) типу (Схема 1). На майбутнє планується деталізувати та розширити цю типологію, а також відповідно до неї модифікувати вже створену комп'ютерну базу даних «Українські конверсиви» (про базу даних див. [Ситар, Милостна 2008]).

Література

1. Апресян 1995: Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т.1. Лексическая семантика: 2-е изд., испр. и доп. – М.: Школа «Языки русской культуры», изд.-кая фирма «Восточная литература» РАН, 1995.– XIII с., 472 с.
2. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. – Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 365 с.
3. Вікіпедія : Вікіпедія (свободная энциклопедия) (ru.wikipedia.org) [<http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%8F>].
4. Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М.: МГУ, 2000. – С.121-130.
5. Енциклопедія 2000: Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
6. Короткий словник термінів 2001: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
7. Лайонз 1978: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику (перевод с английского). – М., 1978. – 209 с.
8. Лингвистический 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 687 с.
9. Ломтев 1972: Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972. – 177 с.
10. Новиков 1977: Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1977. – 272 с.
11. Симетрія: Вересова Н.А., Жавгурян О.В. Симетрія [novgorod.fio.ru/projects/Project137/index.htm].
12. Ситар 2002: Ситар Г.В. Конверсивність предикатів частини і цілого в українській мові // Південний архів: Зб. наук. праць. Філологічні науки. – Вип. IV. – Херсон, 2002. – С. 282-286.
13. Ситар 2007: Ситар Г.В. Моделі речень із предикатами відношення частини й цілого в українській мові. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 238 с.
14. Ситар 2008: Ситар Г. Конверсивність прийменникових одиниць в українській мові // *Ucrainica III. Současná ukrajinistika: Problémy jazyka, literatury a kultury. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica Philologica 97-2008 / 1. část / Sbornik článků IV. Olomoucké symposium ukrajinistů 28.-30.srpna 2008.* – Olomouc: Univerzity Palackého v Olomouci. – P. 77-82.
15. Ситар, Милостна 2008: Ситар Ганна, Милостна Олена. База даних як інструмент лінгвістичного дослідження (на прикладі аналізу лексичних конверсивів) // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 16.* – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С. 385-392.
15. Степанов 1981: Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
16. Урманцев 1974: Ю.А.Урманцев. Симметрия природы и природа симметрии (Философские и естественнонаучные аспекты). – М.: «Мысль», 1974. – С.10-12.
17. Хомякова 1976: Хомякова Е.Г. Семантико-синтаксический анализ конверсных отношений глаголов в современном английском языке. – Л., 1976. – 19 с.

Джерела

1. Генко В.В. Забутися... – Х., 1997. – 537с.
2. Еко У. Як написати дипломну роботу. – К., 2003. – 246с.
3. Легейда П.Р. Так просто вижити. – К., 2004. – 176с.
4. Орбелідні С.-С. Мудрість вигадки. – К., 1959. – 362с.

The article deals with views of different researchers concerning the phenomenon of symmetry in conversives. The author of the article proposes idea of inside symmetry as the feature of all syntactic and semantic conversives by analogy with mathematics and natural science. There is the conversive's relations' typology of symmetry between participant of the situation in a sentence.

Keywords: conversion, symmetry, asymmetry.

Надійшла до редакції 30 березня 2009 року.

Оксана Федурко

ББК Ш 141.11 - 22
УДК 808.3-56

ПРО СПЕЦИФІКУ ПРОПОЗИТИВНОГО ЗНАЧЕННЯ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ПРИСЛІВНИКІВ НА -О, -Е

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей пропозитивного значення прислівникових слів відприкметникового походження, виділено їхні семантичні різновиди, встановлено, з дієсловами яких лексико-семантичних класів вони вживаються в поліпропозитивному простому реченні.

Ключові слова: відприкметниковий прислівник, пропозиція, вторинний предикат, вторинна пропозитивна репрезентація, предикатна і субстанціальна синтаксеми.

Постановка проблеми. У сучасному мовознавстві до кінця не з'ясовано ще усього спектра проблем семантико-синтаксичної організації доволі частотних у всіх сферах спілкування поліпропозитивних простих речень, зокрема морфологічної специфіки згорнутих пропозитивних структур, хоча встановлено, що кожна з непередикативних конструкцій – іменникова, дієприслівникова, дієприкметникова, інфінітивна, прикметникова, прислівникова – по-різному ускладнюють семантику речення.

Аналіз досліджень з проблеми. З утвердженням функціонально-комунікативного напрямку в сучасному мовознавстві активізувалися дослідження з проблем синтаксичної семантики (праці Н.Д.Арутюнової, В.В.Богданова, І.Р.Вихованця, А.П.Загнітка, Г.О.Золотої та ін.). Їхнім центральним поняттям стало поняття пропозиції як “комбінації уявлень, концептів” [Шатуновский 1996, с. 23], які описують ситуацію, “стан справ”, по-іншому – фрагмент дійсності. Як всяка комбінація, пропозиція – феномен структурований, її визначальним компонентом є предикат, який “передає сутність “стану справ” (пор.: “у семантичній структурі предикатного знака завжди наявна в ролі конститутивної сема “властивість” або “відношення” [Семантико-синтаксична 1983, с. 29], окреслює місця предметів – учасників “стану справ” (актантів), визначає їхню кількість і ролі.

Окремі пропозиції тільки в “ідеалі” відповідає окреме елементарне речення, бо останнє не є єдиним способом презентації пропозиційного змісту. Нерідко окремі пропозиції виражаються редукованими (згорнутими, конденсованими, компресованими) структурами як компонентами семантично неелементарних речень. Вони є результатом різних семантико-синтаксичних процесів – номіналізації, атрибуції, партиципації, адвербіалізації, інфінітивізації. Підпорядковуючись основній пропозиції, не змінюючи структурного типу речення, вони сприяють формуванню складного смислу [Шмелева 1980, с. 133]. Ядро усіх таких структур становлять одиниці з пропозитивним типом семантики. Пропозитивній семантиці, за Н.Д.Арутюною властиві такі ознаки: 1) вона непередметна; 2) співвідноситься з віссю часу; 3) мислиться у стосунку до предметів і явищ; 4) належить до розряду мовленнєвих значень; 5) реалізується реченням або його трансформами (номіналізаціями), заснованими на предикаті [Арутюнова 1976, с. 80].

Встановлено, що в ролі презентантів згорнутих пропозицій можуть виступати: віддієслівні та відприкметникові іменники абстрактного значення, прикметники, дієприкметники, дієприслівники, прислівники. Серед останніх – також якісно-означальні прислівники, особливості пропозитивної семантики яких найменшою мірою вивчені в сучасному синтаксисі.

Мета нашої розвідки – дослідити семантичні та валентнісні характеристики відприкметникових прислівників у вторинних пропозитивних репрезентаціях.

Виклад основного матеріалу. Як синтаксичні деревати, що виникли внаслідок переміщення якісних прикметників із позиції припідметового залежного члена в позицію другорядного члена речення з обставинним значенням, прислівники на *-о, -е* успадкували від свого мотиватора і пропозитивний тип значення, тобто такий, “що наближається до семантики речення” [Кононенко 1991, с. 9]. Одиниці такого типу ще називають вторинними предикатами [Вихованець 1993, с. 140], комплікаторами [Золотова 2003; с. 9], предикатами вищого порядку [Богданов 1977, с. 17]. Їх використанням досягається, серед іншого, конденсація мисленнєвого змісту і компактність структурно-семантичної організації висловлювань, а це забезпечує їм високу частотність у художніх текстах та в усному мовленні.

Щодо погляду на проблему заміщення обстежуваними прислівниками позицій вторинних предикатів серед дослідників немає одностійності. М.А.Корміліцина, скажімо, переконана, що вони не завжди вживаються у цій ролі. Останнє стосується тих випадків, коли згадані одиниці виконують функцію простого атрибута дії [Кормилицька 1988, с. 86].

М.В.Всеволодова [Всеволодова 2000, с. 67-69] теж розрізняє два класи прислівників – які ускладнюють семантичну структуру речення (модальні) і які її не ускладнюють (диктальні). До I класу дослідниця зараховує одиниці з власне модальним значенням (*можна, треба, необхідно, неможливо; звичайно, очевидно, напевне*), зі значенням модальної (модусної) оцінки – метричної (*добре, погано; зовсім, ніскільки, злегка, ледве-ледве; близько, далеко, давно, довго, часто, рідко, важко*) та оцінки дії (*легко красиво, незграбно*), а до II – прислівники місця, часу, причини, стану, способу дії (*там, тут, зліва, далеко, близько, часто, давно, обережно, холодно, темно, по-дружньому, навідліг*).

І.Р.Вихованець [Вихованець 1993] дотримується іншої думки: серед вторинних предикатних синтаксем слід розрізняти адвербіальні (*після дощу, вночі, протягом дня, росяніючи, завдяки настійливості* як найпоказовіший розряд вторинних предикатів), модальні (*напевне, гадаю*) й атрибутивні (*бездонне провалля, порожня луна, тихо* сміється). Атрибутивні синтаксеми «засвідчують високий ступінь згортання одного з вихідних елементарних простих речень і перерозподіл залежностей між членами речення [Вихованець 1993, с. 271-272], до них, як це виглядає зі сказаного, автор відносить усі прислівники відприкметникового походження на *-о, -е*.

Власне цей погляд покладено в основу обстеження специфіки пропозитивної семантики аналізованих одиниць словника, попри те, що вони наділені відмінними можливостями щодо вияву свого пропозиційного потенціалу. Він завуальований у семантичній структурі тих прислівників, які взаємодіють лише з предикатною синтаксемою, називаючи якість дії: *Домбровський глянув на нього допитливо (О.Турянський)* чи спосіб її виконання: *І знову тихо погашу ялинку (Л.Костенко); Літа вже не мчать, як лошата прудкі в табуні, повільно бредуть, як верблюди в піску марокканським (Б.Олійник)*, окреслюючи часові параметри протікання дії: *І довго, довго литись буде на землю промінь золотий (О.Олесь); І він (сад) мене впізнав, хоч довго придивлявся (Л.Костенко); Чи не ранувато вийшли [красногородці] на світ? (М.Стельмах)* та частотність її вияву: *Верхратський часто водив гімназистів на прогулянку до урицьких скал (Р.Іванчук); Все рідше від першого погляду серце вмира ... (Б.Олійник)*.

У прислівниках на *-о, -е*, що характеризуються взаємодією не тільки з предикатною синтаксемою, а й із субстанціальною (категорію субстанційності формують підкатегорії суб'єкта, об'єкта, адресата, інструмента, локатива [Загнітко 2007, с. 143], пропозитивна семантика прочитується значно чіткіше. Одиниці такого плану вказують або на внутрішній стан суб'єкта: *Сліпими очима глянув із зачудуванням на товаришів і тривожно запитав: – Де ми? (О.Турянський); Він похмуро вийшов з оселі... (М.Стельмах)*, або на зовнішній вияв цього стану: *Сердито цокав сучкуватою патерицею стежину, побіч якої шелестіла на вітрі торішня трава (Р.Іванченко); Як сумно вона похилила голову! (О.Турянський)*. М.А.Корміліцина наголошує, що в таких конструкціях характеризується не тільки суб'єкт і не тільки дія – прислівники приписують свою ознаку цілій ситуації, що зближує їх з явищами подієвої номінації [Кормилицька 1988, с. 87] і забезпечує з'яву у їхній семантичній структурі синкретичного атрибутивно-обставинного значення.

Синкретизм ситаксичного значення прислівників С.Я.Єрмоленко пояснює близькістю ономасіологічних характеристик прикметника і прислівника: “Особливість прислівника як ознаки полягає в тому, що він формально стосується дієслівної ознаки, а семантично характеризує, називає ознаку особи” [Єрмоленко 1981, с. 19].

Про близькість прислівникових і прикметникових слів писав також французький дослідник А.Сеше. Прислівник, каже вчений, виконує щодо дієслова ту саму функцію, що і прикметник у стосунку до іменника, – він вказує на якість процесу: “Загальне поняття процесу *courir* ‘бігти’ поділяється на кілька часткових понять за допомогою таких означень, як *lentement, rapidement, vivement, habilement, gauchement, lourdement, légèrement* ‘повільно, швидко, жваво, спритно, незграбно, важко, легко’ тощо. За заміни дієслова іменником *la course* ‘біг’ з'являється стільки ж прикметників-означень: *course, lente, rapide, vivi, habile* тощо” [Сеше 2003, с.63]. І.Р.Вихованець, розглядаючи українські прислівники *прямо (дивився), натхненно (творив ходу)* у переліку вторинних предикатних синтаксем атрибутивного типу, підкреслює, що вони виражають ознаку іншої ознаки і відтворюють приіменникову модель у віддієслівній залежності [Вихованець 1993, с. 141].

Як бачимо, семантика прислівників як носіїв пропозитивного значення складна й різноманітна, але містить вона і спільні елементи, які дозволяють виділити такі групи цих одиниць:

– які називають психічний стан особи: *Схвильовано і тихо ми ідемо по губи у Дніпрі, і погляд ваш мені любов'ю диха (М.Вінграновський) = Ми схвильовані і тихі + Ми ідемо по груди у Дніпрі; Перед ним винувато горбився цибатий темноволосий чолов'яга (Р.Іванченко) = Перед ним горбився цибатий, темноволосий чолов'яга + Чолов'яга почував себе винуватим;*

– позначають фізичний стан особи в момент здійснення певної дії: *Жінка помалу затихає під його поглядом і безсило схиляється на руки товаришок (Леся Українка) = Жінка помалу затихає під його поглядом, безсиліє і схиляється на руки товариш; Я дуже тяжко вами відболіла (Л.Костенко) = Я відболіла вами + Болість (хвороба) була тяжкою; Він втомлено склепив повіки = Він втомився + Він склепив повіки;*

– характеризують емоційно-вольову чи ментальну сфери особистості: *Князь рішуче труснув білою бородою (Р.Іванченко) = Князь рішучий + Князь труснув бородою + Борода була біла; Смісленому провідцеві не годилося б отак бездумно (= якщо не подумав) кидатись на ворожі сили (Р.Іванченко); Я безстрашно (=без страху) ходив по них, вибираючись майже прямовисними стінами на обвітрені й ковзкі вершини (Р.Іванчук);*

– позначають стан тварини: *Пташина безтямно лопотіла крильми над непрошеними і нечekanими людьми (Р. Іванченко) = Люди непрошені і нечekanі + Пташина без тям, налякана + Пташина лопотіла крильми над людьми;*

– метафорично, образно характеризують предмети, речі: *Місяць несміло, блідо (= несмілий, блідий) проглядає крізь мутні шибки (І.Франко). У таких конструкціях ознака, передавана прислівником, може стосуватися не названих у реченні аргументів: Вечоріло. Сонце пишно закотилося за гори (І.Франко) = Сонце закотилося за гори + (Небо, хмари, захід) були пишними; Сонце червоно сідало за довгі, синюваті смуги хмар (Р.Іванченко) = Сонце сідало за смуги хмар + (Небокрай) був червоним.*

У межах одного формально простого речення прислівники згаданих семантичних типів часто пояснюють той самий предикат: *Так владно, так повільно вичаровуєш мене із ночі, з тиші, з даліни (Л.Костенко); Жінка зголодніло і розпачливо сіпнула уперед (М.Івченко).*

З наведених прикладів видно, що аналогами прислівників у розгорнутих (глибинних) структурах можуть бути: прикметники (*винуватим, тяжкою, рішучий, несмілий, блідий, червоним, пишними*), дієприкметники (*налякана, схвильовані*), дієслова (*безсиліє*), прийменниково-відмінкові форми (*без тям*).

Можливість розгортання репрезентованої прислівником згорнутої пропозиції підтверджує пресупозитивну основу цих одиниць, незалежно від того, якими за характером вони є – загальномовними чи оказіональними. Інформацію, закодовану в оказіональних прислівникових формах на *-о, -е*, реципієнт може встановити за їхніми синтагматичними зв'язками, спираючись, скажімо, на предтекст: *Я сів не в той літак, він був з одним крилом. Другим крилом мав стати я. Я ним не став. І ось вже скільки днів ми однокрило летимо (М.Вінграновський) чи за асоціативними зв'язками: Снігами вітровінь поля відволочила, прижовклено збіліла даліна – Дніпровими високими очима дитинностіро глянула весна (М.Вінграновський).*

Одні словосполучення “прислівник+дієслово” легко розгортаються в предикативні структури (*А що там робить моя бідна мати? Заснула, може, не закривши піч, чи теж безсонно (= не спить) дивиться у ніч? (Л.Костенко), розгортання інших може бути утрудненим (Сосновий світ здивовано вивчаю (Л.Костенко) = Сосновий світ вивчаю; Це (вивчене, пізнане, відкрите) дивує, а може: Я здивований, бо вивчаю сосновий світ).*

Прислівники на *-о, -е* як вторинні предикати вживаються при дієсловах зазвичай таких лексико-семантичних груп:

– зі значенням говоріння: *Пошкодуєш, Яню... – засичала злютовано йому в облич (Р.Іванченко); Тонко і тужно голосив хтось над спаленою землею (Р.Іванченко);*

– зі значенням руху: *Бредуть приречено – ні скарги – високі бранці край доріг (Л.Костенко); Довготелесий, кістлявий старець широко ступав звивистою стежиною уздовж порослого бур'янами насипу (Р.Іванченко); Підготовані коники хуленько дріботіли ніжками по уторованому шляху (О.Досвітній); Любов підкралась тихо, як Даліла (Л.Костенко);*

– зі значенням стану – довкілля чи людини: *Сосновим потом пахне пряно (Л.Костенко); Він один лежить у ямі супокійно (О.Турянський); Бо тільки людина так тяжко страждає (О.Турянський);*

– зі значенням сприйняття: *Шипіння вогню вражає мило й солодко їх уха, як пестливе щебетання дитини (О.Турянський); Богдан зачудовано глянув на старого Шаламая (М.Стельмах); Сабо затиснув губи та блиснув дико очима (О.Турянський); Довірливо сягнула великими синіми очима (М.Стельмах);*

– зі значенням дії: *Орися засоромлено знизла плечима й засміялась (М.Івченко).*

– зі значенням емоційно-психічних станів: *І вона пустотливо пирснула від цих слів (М.Івченко).*

З наведених прикладів видно, що між дієсловами і залежними від них прислівниками часто має місце кореляція їхніх значенневих планів: якщо *засичала*, то *злісно*, а якщо *голосить*, то *тонко, тужно*; якщо *ступає*, то *широко*, а якщо *дріботить*, то *хуленько*.

Значення полісемантичних прислівників на *-о, -е* розкривається лише в контексті. Контекст може засвідчувати також з'яву нових значень у семантичній структурі певного прислівникового слова: *Ганьба тобі і*

кара за все, що ти любив, але ніколи не признавсь собі... лиш **сито** (=спокійно) спав вночі (М.Вінграновський) – **сито** тут означає *спокійно* (не випадково ж матері годують дітей на ніч, щоб сон був міцний).

Висновки. З усього вищевідзначеного випливає, що потенціал прислівника як носія стягнутої пропозиції виявляється лише в контексті. Наявність у складі речення прислівника на **-о, -е** лише сигналізує про його поліпропозитивність. Презентантом якої саме згорнутої пропозиції є прислівник – на це питання дає відповідь тільки лексико-семантичне оточення прислівникової лексеми. Воно також вказує на ступінь вияву в прислівниках обстежуваного типу пропозитивної семантики. Про це йтиметься в наступних розвідках автора.

Література

1. Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Богданов 1977: Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Авт. дис... д-ра фил. н. – Л.: Ленингр. Ордена Ленина и ордена Трудового Красного знамени Гос. ун-т имени А.А.Жданова, 1977. – 31 с.
3. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
5. Єрмоленко 1981: Єрмоленко С.Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 18-25.
6. Золотова 2003: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского языка. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 368 с.
7. Загнітко 2007: Теорія сучасного синтаксису: Монографія. – Вид. 2-ге, виправл. і доп. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 294 с.
8. Кононенко 1991: Кононенко І.В. Пропозитивна семантика прикметника (на матеріалі української та російської мов). – Мовознавство. – 1991. – №5 – С. 9-13.
9. Кормилицина 1988: Кормилицина М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в языке и устной речи (Под. ред. д-ра филол. н. О.Б.Сиротининой). – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1988. – 151 с.
10. Семантико-синтаксична 1983: Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
11. Сеше 2003: Сеше Альбер. Очерк логической структуры предложения. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 224 с.
12. Шатуновский 1996: Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереперентные слова (семантика, коммуникативная перспектива, прагматика). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 400с.
13. Шмелева 1988: Шмелева Т.В. Пропозиция и ее репрезентация в предложении // Вопросы русского языкознания: Проблемы теории и истории русского языка. – М., 1980. – Вып. 3. – С. 131-137.

The article deals with the peculiarities of propositional meaning of the adverbs derived from adjectives. Semantic types of these lexical units are determined. Using adverbs with different verbal lexico-semantic groups in the polypropositional simple sentence is established.

Keywords: adjectival forms of adverbs, proposition, secondary predicate, predicative and substantive syntaxeme.

Надійшла до редакції 17 листопада 2008 року.

Дар'я Шапран

ББК Ш 12=411.4*34:У
УДК 81'373.611

ПРО ДЕЯКІ МЕТАМОВНО-ДЕРИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МАРКЕТИНГОВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем формування сучасної української маркетингової термінології. У ній розглянуто деякі особливості морфологічного словотворення в терміносфері маркетингу.

Ключові слова: маркетинг, терміновтворення, суфіксація.

Сучасні дослідження в галузі термінології засвідчують, що для словотворчої архітекτονіки термінологічних одиниць характерні в цілому ті ж принципи, що й для загальноновживаних одиниць [Д'яков та ін. 2000; Городенська 2003; Коць 2003; Панько 1994 та ін.]. Тому вивчення дериваційних особливостей нових

фахових підмов, що знаходяться на етапі активного формування, є актуальним не тільки для вирішення проблем уніфікації й стандартизації окремих галузевих термінологій, а й для з'ясування дериваційних тенденцій на загальнономовному рівні.

Метою статті є дослідження деяких закономірностей морфологічного словотворення на рівні маркетингової терміносистеми та визначення категорійно-класифікаційної спеціалізації окремих словотвірних формантів на прикладі однослівних похідних термінів маркетингу із категорійним значенням *дії*.

Найпоширенішим способом морфологічного терміноутворення, як відомо, є афіксація [Панько та ін. 1994: 167], зокрема, суфіксація, яка “найбільше реалізується в іменах” [УМЕ 2000: 589]. Це підтверджується проведеним дослідженням дериваційних особливостей маркетингової терміносистеми. У маркетинговій термінології використовується певний арсенал словотвірних афіксів та наявних у мові словотвірних типів, аналіз яких “дає можливість штучно запроваджувати в галузеві термінології спеціалізовані за значенням словотвірні морфеми, які, будучи в певних терміносистемах виразниками конкретних значень, виконують водночас класифікаційну роль” [Даниленко 1973: 63]. Як показали наші спостереження, у терміносистемі маркетингу діє принцип понятійно-суфіксальної диференціації й спеціалізації: суфікси виражають і диференціюють інтер- та інтракатегорійні зв'язки, внаслідок чого дериват набуває властивості експлікувати своєю формою спеціальну категорійну приналежність поняття.

У результаті дослідження суфіксальних похідних термінів маркетингу нами було виділено кілька найкрупніших понятійно-дериваційних блоків, що творяться на основі традиційних словотвірних моделей. Оскільки маркетинг – наука практична, прикладна, спрямована на вивчення й регулювання *діяльності* на ринку, природно, що в маркетинговій терміносистемі кількісно переважають терміни на позначення понять, що мають загальнокатегорійне значення дії. Вони відзначаються найбільш чітко вираженою категорійною спеціалізацією формантів:

У дериваційних моделях, які служать для номінації маркетингових понять, що відображають види та методи маркетингової діяльності, дії, процеси та їхні результати, виділяємо такі суфікси: **-нн(я)**: *спонукання, пакування, сортування, фасування, складування, бажання, андинування та ін.*; **-енн(я)**: *заохочення, залучення, засвоєння, звернення, спостереження, самовизначення тощо*; **-инг- (-інг-)**: *бакетинг, брендинг, бенчмаркінг, демпінг, дилінг, спонсоринг і под.*; **-j(а) / -аціj(а) / -ізаціj(а) / -изаціj(а) / -фікаціj(а)**: *дистрибуція, евікція, дилуція, інфрація, імітація, декомпозиція, евальвація, презентація та ін.*; **-ств(о), -цтв(о)**: *спонсорство, партнерство, виробництво, винахідництво, посередництво тощо*; **-изм-(ізм)**: *біхевіоризм, конс'юмеризм, інвайронменталізм, синергізм і под.*; **-аж-**: *бракераж, куртаж, амбалаж, лекаж, зондаж, авераж та ін.*; **нульовий**: *продаж, розпродаж, збут, заміна, запит, вибір, розподіл, обмін, перепис, угода, обіг тощо*; **-к(а)**: *доставка, доробка, упаковка, заявка, виставка, націнка і под.*; **-л(я)**: *торгівля, купівля, закупівля та ін.*

Найбільшою словотвірною продуктивністю та регулярністю у маркетинговій терміносистемі відзначаються словотвірні типи іменників із питомими суфіксами *-н(j)*, *-ен(j)* та запозиченими суфіксами *-инг- (-інг)* та *-аці(j)* на позначення абстрактних назв опредметненої дії. Цей факт відображає загальну тенденцію використання у термінології абстрактних іменників із значенням дії замість дієслів, оскільки за допомогою цих іменників здійснюється закріплення й перетворення на поняття явищ, що плінуть у часі і зникають.

Питомі суфікси *-ен(j)*, *-н(j)* беруть участь у творенні похідних, мотивованих, в основному, національними дієслівними основами: *спонук-а-ти + -н(j)* = *спонукання*; *постач-а-ти + -н(j)* = *постачання*; *заохот-и-ти + -ен(j)* = *заохочення*; *залуч-и-ти + -ен(j)* = *залучення*; вони, проте, так само активно можуть утворювати деривати і від запозичених основ: *фрахт* → *фрахтувати* → *фрахтування (фрахтува-ти + -н(j)-)*, *сорт* → *сортувати* → *сортування, транспорт* → *транспортувати* → *транспортування тощо*. Найбільшого поширення, як і на загальнономовному рівні, набули лексеми з *-н(j)*, що зумовлено посиленням творенням в українській мові дериватів від дієслів із суфіксом *-ува-*, які становлять переважну більшість порівняно з дієсловами, до складу яких входять суфікси *-а-*, *-і-*, *-и-* (див.: [Безпояско, Городенська 1987: 105]): *складувати* → *складування, опитувати* → *опитування, просувати* → *просування тощо*.

Серед досліджуваних термінів цього типу нами були виявлені й такі, що не відповідають вимогам системності термінології через невмотивоване використання формантів та словотвірних основ. Проаналізуємо значення та словотвірну будову терміна *диспонування* (лат. *disponere* – розподіляти) і зіставимо їх із спільнокореневим терміном *диспонент* (лат. *disponense* – той, що розміщує, розподіляє). *Диспонування* – *різниця між ціною на товар при замовленні та при його отриманні; диспонент* – *особа, уповноважена фірмою вести її справи, розпоряджатися засобами, майном фірми*. Як бачимо, перший термін є “неправильно орієнтувальним”, бо відсутня змістова вмотивованість, “що є структурно-семантичною характеристикою раціональної відповідності між внутрішньою формою та лексичним значенням терміна” [Кияк 1993: 37]. Посилює цю невідповідність невмотивоване використання суфікса *-н(j)* для вираження предметного значення, оскільки, як уже відзначалося, цей формант у маркетинговій термінології характеризується виразною спеціалізацією, виражаючи загальнокатегорійне значення процесу. Невідповідність терміна принципів системності простежується також при порівнянні його з формами інших термінів того ж тематичного ряду: *диферент* – “*різниця в ціні товару при його замовленні у сфері торгівлі та при отриманні*” (ЕЕ: т. I, с. 349), а

не диференціювання; дисконт – “різниця між цінами на товар при різних термінах поставки” (ЕЕ: т. I, с. 347), а не дисконтування.

Одним із найбільш активних є слотовірний формант *-аці(j)-*, який перебуває у “відношеннях повної ідентифікації з суфіксом *-н(j)-* <...> у похідних, уживаних у сфері спеціальної лексики” [Безпояско, Городенська 1987: 115]. Утворення на *-аці(j)-* мотивовані в основному основами дієслів на *-уват(-юват-)*: *реалізувати* → *реалізація*, *приватизувати* → *приватизація*, *монополізувати* → *монополізація* тощо. Хоча зустрічається багато слів, які за походженням помітно тяжіють до іменників: *боніфікація*, *контрактація* тощо. “Осмислення основ віддієслівних іменників передбачає відіменні слотовірні моделі, які минають стадію дієслова” [Канделаки 1962: 44]. Логічна підпорядкованість понять, які передаються формами дієслова, поняттю, що відповідає найменуванню дії, сприяє твірній незалежності назви дії від дієслова [Безпояско, Городенська 1987: 114]. При безпосередньому запозиченні з інших мов формант *-аці(j)-* може використовуватись для заміни не властивих українській мові іншомовних суфіксів з метою оформлення запозичених лексем відповідно до традиційних для української мови моделей, наприклад: суфікса *-tio-* з латинської: *concurrentio* – *конкуренція*; суфікса *-tion-* у запозиченнях з французької: *cooperatione* – *кооперація*; суфікса *-tion-* у нових запозиченнях з англійської: *eviction* – *евікція* тощо.

Цей слотовірний тип відзначається продуктивністю на загальномовному рівні й особливо в термінології, тому має великі потенційні можливості для побудови нових термінів, зокрема від запозичених основ. Так, наприклад, запозичене з англійської *промоушн (promotion)* зберігає не характерний для української мови збіг приголосних. Незручність у вимові призвела до поширеного використання в засобах масової інформації усіченої форми – *промо*. Більш логічно і структурно вмотивованим видається використання моделі з формантом *-ці(j)-* за аналогією до *евікція*, *кооперація*, *мотивація* та ін.: *промоція*.

Суфікс *-інг/-інг-* зустрічається лише в поєднанні з основами іншомовного походження. Про засвоєність запозиченої моделі свідчать приклади використання в українській маркетинговій термінології утворених за цим зразком термінів, які в англійській мові не мають чіткої понятійної диференціації: *брендинг*, *спонсоринг* – самостійне термінологічне значення для вираження опредметненої дії закріпилося за ними саме в межах української термінології.

Держстандарт України [Термінологія 2000] регламентує стандартизацію термінів, що закінчуються на *-ція*, *-інг*: “Не можна стандартизувати іншомовні іменники на позначення дії, що закінчуються на *-ція*, *-інг*, <...>, які не даватимуть змоги розрізнити поняття дії й події (недоконаного та dokonаного виду)” [Там само: 18 – 19]. Щодо цього, зауважимо, по-перше, що в багатьох зафіксованих нами термінах *-аці(я)* вжито за аналогією до відповідних термінів, які функціонують у ряді інших мов, що є наслідком актуальної для сучасного термінотворення інтернаціоналізації: *адаптація* – англ. *adaptation* – нім. *Adaptation*; *боніфікація* – англ. *bonification* – нім. *Bonification* – франц. *Bonification*; *диверсифікація* – англ. *diversification* – нім. *Diversifikation*. По-друге, розрізнення в семантичній структурі терміна значень недоконаної та dokonаної дії є принциповим для технічних галузей, де термінологічна одиниця номінує уречевлену, конкретну дію, процес або його результат, безпосередньо пов’язані з різними етапами технологічного процесу. Для суспільно-економічних наук така диференціація не є принципово необхідною, оскільки тут, у переважній більшості, на перший план виходить узагальненість значення дії безвідносно до її розгортання у часі. Це зумовлюється також “наявністю в іншомовних назвах двох функцій: позначати дію як тривалий процес і позначати дію, що безпосередньо закінчилася” [Безпояско, Городенська 1987: 115]. Наприклад: *евальвація* – *визначення ціни та вартості товарів і послуг*; *конкуренція* – *боротьба за споживачів і збільшення частки ринку*.

У маркетинговій термінології функціонує ряд віддієслівних іменників з нульовим суфіксом на позначення опредметненого процесу дії: *продаж*, *збут*, *заміна*, *запит*, *вибір*, *розподіл*, *обмін*, *обіг* тощо. Усі зафіксовані нами терміни цієї слотовірної моделі успадковані термінологією з давнього періоду розвитку мови. “Творення віддієслівних іменників з нульовим суфіксом в українській мові є дуже давнім і надзвичайно продуктивним упродовж усього її історичного розвитку” [Коць 2003: 218]. Упродовж історичного розвитку подібні словоформи втрачають первинне значення процесуальності, набуваючи домінуючого значення результативності дії, її локативної ознаки, натомість розгортання, протяжності дії в часі та просторі виражається віддієслівними іменниками із суфіксами *-анн(я)*, *-енн(я)*, напр.: *розподілення товарів*, *розподілення прибутку* тощо [Там само]. У зв’язку з цим актуалізується проблема термінологізації абстрактних та процесуальних іменників та вибору між ними з урахуванням їх структурно-семантичної диференціації. Оскільки термінологія співвідносить слово не тільки з конкретним предметом, дією, а з класом, тобто передбачає в будь-якому разі набуття терміном узагальненості значення, термінологізації протягом історичного розвитку зазнали слова з більшим ступенем узагальненості значення, пор.: *розподіл* – *розподілення*, *обмін* – *обмінювання*, *вибір* – *вибирання*, *запит* – *запитування* тощо. У функціонально-комунікативному аспекті розрізнення згаданих спільнокореневих пар за семантичними відтінками процесуальності та результативності не має принципового значення для забезпечення комунікативної вартості терміноодиниці, оскільки не торкається суттєвих ознак поняття. Тобто, для уникнення небажаної в термінології варіантності, цілком коректним вважаємо вживання в конкретному термінологічному контексті традиційно усталених у термінологічній функції дериватів з нульовим суфіксом так само і для вираження значення процесуальності, яке актуалізується на основі контекстуальної зумовленості, наприклад, порівняймо: “*Розподіл* передбачає

регулювання всіх виробничих заходів, спрямованих на переміщення продукту в просторі й часі від місця виробництва до місця споживання” (Примак 2001: 119); “Виробнику достатньо налагодити один або кілька контактів з посередником, який у подальшому опікуватиметься розподілом товарів між споживачами” (Там само: 20).

До малопродуктивних в українській маркетинговій термінології належать також суфікси *-к(-а) та -л(-я)* із значенням опредметненої дії. Вони представлені незначною кількістю дериватів, мотивованих дієслівними основами національного походження: *знизити* → *знижка* (*зниз-и-ти* + *-к-* = *знижка*), *поставити* → *поставка*, *оцінити* → *оцінка*, *купувати* → *купівля*, *торгувати* → *торгівля* тощо. Деякі деривати з суфіксом *-к-* фіксують повну, закінчену субстантивну транспозицію або етап, близький до її завершення. Особливістю таких похідних є семантична співвіднесеність з дієсловами, яка в окремих випадках у процесі транспозиції втрачається, і девербатив сприймається як результат чи об’єкт дії. Полісемія суфікса *-к-*, який може виражати значення предметності, результативності й опредметненого процесу, викликає небажану багатозначність окремих словоформ і відповідно змішування номінованих ними різних понять, напр.: *упаковка*, *оцінка*, *знижка*, *поставка*, *націнка*. У тому разі, коли дериваційні можливості мови дозволяють номінувати різні поняття різнооформленими дериватами, необхідно скористатися цим для чіткішого розмежування понять, наприклад: *упаковка* (предмет) – *тара або оболонка для продукту / пакування* (процес) – *діяльність щодо проектування або виготовлення тари чи оболонки для продукту*; *поставка* (результат) – *обсяг партії товарів, переданий виробником (продавцем) покупцеві / постачання* (процес) – *діяльність щодо надання виробникам ресурсів, необхідних для виробництва товарів і послуг*; *покупка* (предмет) – *придбаний за гроші товар / купівля* (процес) – *придбання товару, отримання послуги за гроші*. Невідповідність внутрішньої форми терміна категорійній приналежності поняття має місце не лише на рівні мовлення, але й на рівні фіксації: в “Економічній енциклопедії” “*грошова сума (частина ціни товару), на яку продавець зменшує ціну покупцеві*” визначається як “*зниження ціни*” (ЕЕ 2000: т.І, с. 606), тоді як “*сума*”, “*частина*” – категорії предметні, а не процесові. Для досягнення відповідності внутрішньої форми тлумаченню терміна в цьому разі перевагу слід віддати термінові “*знижка*”. У тих випадках, коли категорійна різновіднесеність дериватів не відбивається принципово на семантичній диференціації термінів, оскільки не торкається суттєвих ознак поняття, набуває сили принцип конвенційності: стандартизувати слід одну з можливих словоформ. Так, на позначення процесу визначення кількісних та якісних характеристик об’єкта в термінології зустрічаємо дві словоформи: *оцінювання* та *оцінка*: “*Оцінка конкурентоспроможності товару – обчислення кількісного показника конкурентоспроможності товару за визначеною методикою*” (ЕЕ 2000: т. II, с. 685), але там само зафіксовано форму: “*Оцінювання системне – один із функціональних типів економічного вимірювання...*” (с. 689); “*оцінювання елементарне*” (с. 688). Обидва варіанти називають процес, на що вказують наявні у визначеннях дієслова із значенням процесовості (*обчислення*, *вимірювання*), позначають однорідні поняття, тому, орієнтуючись на вимоги уніфікації, варто усталити використання для термінологічної номінації якогось одного. На користь терміна “*оцінювання*” свідчить його прозоріша вмотивованість, зумовлена чітко вираженим структурно-семантичним зв’язком з дієсловом недоконаного виду *оцінювати*, яке виражає внутрішню необмежену дію, а також системозумовлена активність і спеціалізація суфікса *-н(j)-* щодо вираження значення процесу.

Суфікс *-изм- /-ізм-* на означення опредметненої дії безвідносно до часу функціонує переважно у поєднанні з основами іншомовного походження, серед яких є й такі, що не вживаються в українській мові із самостійним значенням: *консьюмеризм* (від англ. *consumer* – *споживач*) – *організований рух за розширення прав і вплив споживачів та покупців на продавців та виробників товарів і послуг, створення товариств споживачів*; *інвайронменталізм* (від англ. *environmental* – *той, що стосується навколишнього середовища*) – *організований рух громадян і державних органів, спрямований на захист та поліпшення стану довкілля*. Слід зазначити, що в маркетингу, як у науці в основному практичній, питома частка утворень із суфіксами *-изм- (-ізм-)* значно менша, ніж, наприклад, у загальноекономічній теорії, де ці суфікси широко вживаються також на означення абстрактних якостей, наукових течій тощо. Словотвірний тип іменників із значенням опредметненої дії на *-аж-* також є малопродуктивним і представлений поодинокими термінами, утвореними на базі іншомовних основ, наприклад: *бракер* → *бракераж*, *зонд* → *зондаж*. Їх цілком можна було б замінити на більш умотивовані *бракування*, *зондування*.

Отже, для творення термінів на позначення назв дій і процесів у маркетинговій сфері найбільш перспективним є використання словотвірних моделей із суфіксами *-н(j)-*, *-ен(j)-*, *-инг-/-інг-*, *-аці(j)-*, оскільки номінація нових понять маркетингу таким способом відповідає загальним дериваційним тенденціям у цій терміносфері та вимогам системності термінології.

Література

1.Безпояско, Городенська 1987: Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 210 с.

- 2.Городенська 2003: Городенська К. Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наукових праць. – Вип. V. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 3 – 6.
- 3.Даниленко 1973: Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 76-85.
- 4.Д'яков 2000: Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 216 с.
- 5.ЕЕ: Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол. ...С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр “Академія”, 2001 – 2002.
- 6.Канделаки 1962: Канделаки Л.Т. О некоторых суффиксальных моделях технических терминов // Науч. докл. высш. шк. // Филол. науки. – 1962. – № 1. – с. 42 – 53.
- 7.Кияк 1993: Кияк Т.Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології // Мовознавство. – 1993. – № 1. – с.35 – 38.
- 8.Коць 2003: Коць Т. Вияв і виявлення. // Українська термінологія і сучасність: Зб. наукових праць. Вип. V. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 218 – 221.
- 9.Панько 1994: Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
10. Примак 2001: Примак Т.О. Маркетинг: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2001. – 200 с.
11. Термінологія 2000: Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. – К.: ДСТУ 3966 – 2000. – 32 с.
12. УМЕ 2000: Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 752 с.

The article is the sequential of the author's series of publications on the Ukrainian marketing terminology. The author considers the ways and means of termin's derivation.

Keywords: terminology, marketing, derivation.

Надійшла до редакції 17 листопада 2008 року.

Олена Шумейко

ББК 83(4 УКР)6-5

УДК 821.161.2-1

ЛЕКСИКА З ІНГЕРЕНТНИМ ОЦІННИМ ЗНАЧЕННЯМ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ II ПОЛ. XX СТ.

У статті досліджено використання лексики як характерного засобу творення комічного з урахуванням стильової поліфонії й розширення тематичних меж поезії означеного періоду, представленого авторами кількох поколінь. Аналізований матеріал засвідчує актуалізацію для творення різних видів комічного такого лексичного шару, як оцінна лексика. Фактичний матеріал демонструє переважання різних шарів оцінної лексики, представлені як елементами літературної мови, так і позалітературної – розмовної, жаргонної.

Ключові слова: поетична мова, комічне, іронія, гумор, сатира, сарказм, ідіостиль, образ, лексема.

У сучасному українському мовознавстві помітне місце посідають праці, присвячені аналізу мовних засобів творення комічного.

Оцінна лексика як дійовий чинник комічного постійно перебуває в полі зору вітчизняних науковців.

Об'єктом лінгвістичного аналізу проблем комічного, що здійснюється на матеріалі художніх творів, є в основному мова прозових творів, а саме: Попович [2001]; Семків [2004]; Сотникова [1996]; Штонь [2003] та ін. Поза увагою науковців залишається українська поезія.

Мета статті – виявити та проаналізувати лексику з інгерентним оцінним значенням як одного із лексичних засобів творення комічного в українській поезії II половини XX століття.

Предмет дослідження – особливості використання оцінної лексики для створення комічного ефекту в українській поезії означеного періоду.

Оцінне начало в поезії є його іманентною властивістю, але виявляється воно неоднаково в різні періоди розвитку літератури з притаманними їй стильовими течіями та напрямками. Сучасна українська поезія демонструє багатство мовних засобів для вираження різнопланової оцінки, різноманіття аксіологічних значень як важливих складників організації семантичної структури поетичного тексту. Теоретичною основою дослідження оцінних значень у мові є праці Н. Арутюнової [1988], Т. Космеди [2000] та ін.

У мові сучасної української поезії спостерігаємо різні засоби вираження оцінних значень. У поетичних текстах оцінна семантика часто виражається за допомогою прикметників як типових засобів для вираження аксіологічної настанови, а також стилістично маркованих іменників.

З огляду на історичний контекст для поетів-шістдесятників характерним є мотив автентичності поетичного слова. У відповідних художніх текстах досить часто актуалізуються прикметники, семантика яких уже містить аксіологічну ознаку. Розглянемо кілька контекстів: *“П’яньські лірники-поети / Співають нам про зло й добро, / Але приймають за Дніпро / Холодний плін німої Лети”* [Руденко 1991, с. 149]. Епітет *п’яньський* разом з означуванним словом, підсиленням прикладкою (*лірники-поети*), надає цілому вислову іронічного звучання, а паралельне вживання назв двох річок – *Дніпро і Лета* – акцентує смислові відтінки поетичного образу. Холодна й німа *Лета* – це поетичний символ забуття, тому він не може перебувати в одному понятійному ряду із символом України – Дніпром. Аналізований контекст становить яскравий зразок поетичної творчості, в якій текст не тільки породжує відповідні смисли, імпліцитно відсилаючи до інших сучасних авторів текстів, але й по-особливому проектується в сучасність. Образ *п’яньських лірників-поетів*, крім того, виразно проектується в історичну площину, оскільки словообраз *лірник* є знаком національної культури. Саме у взаємодії різних текстових чинників семантика іронії виявляє себе повною мірою.

Показово, що поетичні тексти, в яких розкривається мотив ідеологічного тиску, цензури, часто мають сатиричне звучання. Епітет *балухатий* у невластивому для нього оточенні надає словосполученню виразної оцінності: *“Балухаті мистецтвознавці! / Вам незручно в цивільному одязі, / вам дуже незручно, / коли ший не душить кітель, / коли ноги не чують провалля / діагоналевих галіфе”* [Стус 1999, с. 31]. Підтримуваний подальшим контекстом образ *балухатих мистецтвознавців* викликає асоціації із псевдонауковцями, які, мов маріонетки, підкоряються керівній партійно-адміністративній силі. Наведений текст має сатиричне звучання: лексема *балухатий* „задає” авторську оцінку, лексичний ряд з *не* її посилює (звернімо увагу також на ампліфікацію *“вам незручно, вам дуже незручно”*), а заперечення – *не душить кітель; ноги не чують... галіфе* – є, по суті, ствердженням бажання повернути колишнє. Наступна строфа поезії починається анафорою: *“Балухаті мистецтвознавці! / Вам даремно іспитувати мене: / Я знаю всі ходячі цитати / з патентованих класиків, / я недвозначно вирішую головне філософське питання: спочатку була матерія, / а потім ... / Що потім? – ви ж не питатимете! / А потім була свідомість балухатих мистецтвознавців, / а потім були кітелі, / діагоналеві галіфе, / одне слово – матерія вічна / тільки з діагоналлю. / Більше ніж Марксів / я вірю в ваші чоботи хромові. / То який же в біса я неблагнадійний?”* [Стус 1999, с. 31]. Образ мистецтвознавців є ключовим в аналізованій поезії, його мовне творення провокує появу інших негативно оцінних епітетів (*ходячі цитати з патентованих класиків*), що є засобом свідомого зниження понять, які не могли ставитися під сумнів, мислитися як негативні. У такому лексичному оточенні визначальна для тогочасної ідеології теза про первинність матерії теж сатирично оцінюється (*одне слово – матерія вічна тільки з діагоналлю*).

Схожий з попереднім образ *істоти з портфелем* функціонує в поезії М. Руденка: *“Кремезна істота портфеля трима. / Як щит мої предки тримали. / Ні баби уже, ні могили нема – / Є тільки бульдозерні рала. / Є хриплий матюк, та безрадісний сміх. / Та мозок, потьмарений хмелем... / Хай половець прийде, хай вернеться скіф – Аби не істота з портфелем”* [Руденко 1991, с. 192]. Ключове слово *істота* в перифразі із зневажливим емоційно-оцінним значенням реалізує значення “примітивне, нікчемне створіння”; загострює звучання зіставлення *половець, скіф – істота з портфелем*, яка становить більшу загрозу, ніж названі вороги.

Згаданий мотив творчої несвободи реалізується через метафору *болото* – несправжність, позірність буття, творчості, як, наприклад, в “Інкустаціях” Л. Костенко: *“Болото цмокає губами. / Болотяні класики кумкають на купині”* [Костенко 1999, с. 546]. Ця метафора поширюється й на оцінку тогочасного життя в цілому: *“Дев’ятий вал болотяних емоцій. / Мистецтво подивитися не в суть. / І жєнщини, схвильовані собою, / у тривіальність бюсти понесуть. / Чутки. Плітки. Патетика. Розмови. / Апофеоз дрімучої гризні. / Колись напишуть спогади про море / ті, що тепер сидять на купині”* [Костенко 1999, с. 546]. Звернімо увагу на імпліфіковане в контексті протиставлення сем ‘простір’ – ‘обмеженість’ у художніх образах *море – купина*.

Для творення поетичних образів в одному контексті актуалізуються виразні лексеми з різним ступенем аксіологічної семантики. Сатира на соціальні вади активно послуговується оцінними лексемами: *“Самозаслуханого бєвзя / шляхетна муза обмина”* [Костенко 1999, с. 543]; *“Хоч піднімай його домкратом, / а хам не стане демократом”* [Костенко 1999, с. 536]. Афоризми Ліни Костенко побудовані на зіставленні протилежних за оцінним значенням понять, які стають у контексті антонімами: *хам – демократ, самозаслуханий бєвзь – шляхетна муза*. Традиційна лайлива лексика стає засобом сатиричної оцінки невігластва в різних його виявах.

В українській поезії означеного періоду традиційна тема творчості часто реалізується через мотив творчих шукань. У цьому зв’язку доречним видається звернутися до наскрізно іронічної поезії І. Жиленко „Господина карнавалу”: *“Хтось затагнув: “Ехегі топипентим!..” / І я, ревниво буркнувши: “Зціпів!” – позаздрила отому елементу, / котрий воздвигнув пам’ятник собі. / Щасливчик! <...> А тут сиди, мордуй своє перо – аж плач, / і думай, замордовано й сердито: / ну що воно таке, отой читач? / І дідько знає, як йому вгодити! // І так, і сьж годила, і інак. / І в тих думках, зловісно-іронічних, мій бідний розум / ів себе, мов свічка. / Аж поки зжер. І стала я дурна. // Оскільки, кажуть, щастя любить дурнів / і шефство над блаженними бере,*

– / воно встромило *радісно-безжурні*, / різноколірні *пера* в мій берет. // І стала я щаслива. І зухвала. / *Немудра поетеса* карнавалу, / де *примітив*, *малиново-лазурний*, / мурчить з балконів арії *амурні*” [Жиленко 1985, с. 40–41]. Інтертекстуальний натяк на відомий тестамент є відправною точкою іронічних роздумів про власну творчість. Епітетні ряди *зловісно-іронічні думки*, *радісно-безжурні пера*, *бідний розум*, *малиново-лазурний примітив* характеризують неістинну, минущу, примітивну поезію, на яку боїться збитися лірична героїня. Характерним тут є звернення до символіки карнавалу, яка обертається навколо понять “святкове, показне, несправжнє, минуще”. Самоіронія простежується в метафорах *немудра поетеса карнавалу*, *весела господиня карнавалу*. Загалом слід відзначити іронічне начало сучасних ліричних текстів, у яких розкривається мотив творчості.

Така одночасна актуалізація різних мовних засобів, які у своїй взаємодії увиразнюють оцінно-експресивне з відтінком комічного значення образу, є однією з важливих рис побудови комічного: “*Ми бовтаємось в тій калюжі дрібні герої істеричні / довкола земляки байдужі / на нас пускають клини звичні*” [Стус 1999, с. 204]. Уживані художні означення *дрібний* та *істеричний* однопорядкові з точки зору оцінної семантики. Контраст створюється сполучуваністю слів з антонімічними семами: *дрібний* – сема ‘малий розмір’, *герой* – сема ‘велич’. Іронічність такого мікрообразу підтримується актуалізацією слів з негативною оцінною семантикою – *бовтатися*, *калюжа*. Створений образ героїв – це авторська глибока самоіронія як результат переживання своєї національної сутності. Наведений контекст показовий ще одним глибоко національним образом – *байдужих земляків*, який корелює з образом героїв. Ці два образи, по суті, є соціальними типами українців.

Іронічна експресія завжди характеризується наявністю певної оцінної структури. Комічне часто виникає внаслідок появи несподіваного висновку, що за змістом суперечить висловлюванню. Такий прийом творення комічного характерний для ідіостилю М. Вінграновського: “*Скажіть мені: ви люди чи ви сні? / В душі у вас ні літа, ні весни! / Одна безслідна добрість – боягузтво! / І ні політики, ні генія вогонь / Вам ні сердець не палять, ані скронь! / Для вас є ви! А все навколо пусто!*” [Вінграновський 2004, т. I, с. 80–81]; “*Доріг багато, але шлях один! / Ганьба, хто вибрав стежечку-обніжку: / Людська земля – це не двоспальне ліжко!*” Вінграновський [2004, т. I, с. 81]. У тексті чітко вказується об’єкт іронії. У першому прикладі він міститься в предикаті, а подальший контекст розкриває авторську оцінку. У другому – оцінна структура поєднує протилежні за предметно-логічним значенням слова *земля – двоспальне ліжко*.

Показовим для аналізованої поезії є використання оцінної лексики, основна сема якої передає негативну оцінку, для змалювання діяльності певних історичних осіб: “*Не утечеш, стара блюзнірко! / А прикидалася – свята. / Мовляв, од слави виверта, / Сама ж не знає славі мірки*” [Верховень 1992, с. 16]. На нашу думку, сарказм у висловлюваному підтримується сполуками *вивертати від слави*, *не знати славі мірки*. Гостру оцінку, що переходить у сарказм, спостерігаємо в поезії Т. Мельничука: “*от велети були / мушкет лишивсь / а що лишилось від цариці Катерини / що зжерла серце України? – / ядуча / купка глини / та бридке волосся / що розпуюстю / смердить і досі / від цариці / як від тхориці*” [Мельничук 1990, с. 110]. Поетичне осмислення діяльності російської імператриці та наслідків її правління для України увиразнюють оцінні епітети (*бридкий*, *ядучий*), знижена лексика (*зжерла серце*, *розпуюстю смердить як від тхориці*), які надають тексту відповідного звучання.

Подекуди в поетичній мові використовуються лайливі слова *дурень*, *дурник*, *дурний* з оцінним значенням: “*Тобі захотілось, / Дурнику, / Неба? / Як не побачить, / Бодай понюхать... / Ти думаєш – / Можна втекти від себе / Заради вітру, / Що ріже вуха?..*” [Чекмишев 1996, с. 69]; “*Безсмертна мово! Ти смієшся гірко. / Ти ж в тій труні й не вмістишся, до речі. / Вони ж дурні, вони знімали мірку / з твоїх принижень – не з твоєї величі*” [Костенко 1989, с. 161]; “*Батьку хмеле / з-під носа твого / україну вкрали / посікли на січку / дрібнішу сльози / і тобі ж дурному / підсипали в люльку / а ти палиш – / тютюн хвалиш*” [Верховень 1992, с. 64]. Варто звернути увагу на написання з малої літери власних назв *Хміль* (Хмельницький) та *Україна*, що сприяє інтенсифікації негативною емоційно-експресивною оцінки. Утім, це лише один із прийомів мовного конструювання комічного. Слід відзначити характерне інтертекстуальне навантаження звертання *батьку хмеле* та семантику предикативної структури *підсипали в люльку*. Знання історичної інформації, лінгвокультурних смислів, пов’язаних зі світом українських вірувань (тютюн – це дарунок чорта), зумовлює художню інтенціональність стрижневого образу й розгортання його значення у площину саркастичної оцінки.

До зниженої оцінної лексики належать такі лексеми, як *хохляндія*, *хохлацький*, що передають зверхнє ставлення до українців та України взагалі: “*...Що путне щось / Ще виросте з хохляндій...*” [Чекмишев 1996, с. 34]; “*Де ви подінете “хохлацькі” імена? / Де списки заховаєте вкраїнські, / козацькі черепи й лоби?!*” [Тома 1982, с. 43]; “*... так орфей хохлацький в’юсь під клавікорди*” [Андрухович 2002, с. 60]. В останньому контексті з поезії Ю. Андруховича “*Арія Олексі Розумовського*” виразний епітет *хохлацький* реалізує своє зневажливо-оцінне значення, яке поширюється й на словообраз *орфей*, знижуючи його високе звучання. Оцінний епітет *хохлацький* теж є складником певного інтертексту, причому реалізується він не тільки як чуже, але й своє слово, чим зумовлена зміна його аксіологічної семантики на зневажливо-іронічну.

У зв’язку з мотивом засудження вдаваного патріотизму доречно звернутися до такого контексту із поезії О. Білаша: “*Як ми й досі в шароварах / По сценах гасаєм, / Та гиканням, та тюканням / Націю спасаєм!*” [Білаш 1992, с. 10]. Розмовні лексеми стають засобом творення безпосередньої авторської сатиричної оцінки.

Характерним засобом вираження оцінки в поетичному мовленні часто є нанизування лексем із підсилювальним оцінним зарядом: “*Навчителі, / блазні, / кривляки, / гульвіси, / учора спудей, а днес пиворізи, / торбами обвішані, люд переймають / і полами ряс шляхи підмітають. / Лжемудрствують пишно не з божої ласки, / латиною брежуть, а більше по-наськи*” [Базилевський 1987, с. 52]; “*Найшли, налетіли, зом’яли, спалили, побрали / з собою в чужину весь тонкоголосий ясир, / бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали, / бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір*” [Стус 1999, с. 109]. У наведеному контексті з поезії В. Базилевського “Мандрівні дяки” виділені лексеми, об’єднані в один синонімічний ряд, мають виразне емоційне забарвлення: одна й та ж особа – дяк – характеризується різнобічно, що й надає цілому контекстові комічності. В останньому прикладі слід звернути увагу на два синонімічні ряди: дієслівний на початку строфи та іменниковий у кінці. Короткий ряд *лях, бусурмен, бузувір* із лайливими словами має явно знижену емоційну характеристику. Дієслівний ряд передає ампліфіковану дію, де суміщаються семи ‘грабувати’, ‘плюндрувати’. У прокляті звертання *синочки* енантіосемічне, бо йдеться про загарбників, а семантика слова передбачає кровні зв’язки, рідню. Посиленням протилежного значення вважаємо й уживання зменшено-пестливої форми слова.

Привертає увагу такий прийом побудови комічного, як оксюморон, що створюється шляхом контекстуального зіткнення позитивно і негативно маркованих лексем. Оксюморон у класичному вияві представлений у “Коректній оді ворогам” Л. Костенко: “*Мої кохані, милі вороги! / Я мушу вам освідчитись в симпатії. / Якби було вас менше навкруги, – / людина може вдаритись в апатію. <...> Отож хвала вам! / Бережіть снагу*” [Костенко 1989, с. 150]. Іронічне начало поезії засноване на прийомі пародії. Поетеса добирає відповідні словесні засоби для дотримання жанру: *мої кохані, милі вороги; хвала вам*. Ода як жанр передбачає звеличення, оспівування, але об’єкт звеличення – вороги – формально не відповідає обраній літературній формі, що створює ситуацію суперечності, яка є рушійною силою розгортання авторської думки.

З огляду на історичний контекст характерним для мови досліджуваного періоду є також зниження колишніх ідеологем, які в системі відповідних ціннісних орієнтирів мислилися й зображувалися лише як позитивні. У цьому зв’язку доречно навести думку В. Проппа: “Сміх – це зброя знищення: він знищує вдаваний авторитет і вдавану велич тих, з кого насміхаються” [2002, с. 30]. Зниження відповідних ідеологічно забарвлених одиниць може відбуватися шляхом уведення їх в однорідний ряд лексем з експліцитно вираженою негативною конотацією: “*Тепер / тут править інший бог: / марксист, расист і людоджер – / один – за трьох. / Москва – Чиб’ю, / Москва – Чиб’ю, / печорський концентрак / споруджує нову добу / на крові і кістках*” [Стус 1999, с. 37]. У наведеній поезії В. Стуса, де в сатиричному плані зображується радянська дійсність, спостерігаємо прийом градації: іменники, різні за тематичними полями й оцінним значенням, несподівано поєднуються, створюючи експресивність висловленої авторською оцінки.

В іронічній поезії В. Бойка авторське інакомовлення розраховане на фонові знання: “*Державу правили / царі / і воеводи, / і псарі, чийсь батьки і їхні діти, / і маркітанти, і пійти, / вождь всіх часів і всіх народів, / великий спец полів-городів, / довгенько мав державний розум / значний лауреат у прозі, / цивільний розставляв пости, / та всіх розставити не встиг, / отримувала спецквартиру / іще одна особа сіра... / Наступний хто? / Згубився лік... / Невже порядний чоловік?*” [Бойко 1994, с. 25]. Початок вірша має інтертекстуальні зв’язки з Шевченковими рядками: “*Слава, слава хортам, і гончим, і псарям. І нашим батюшкам царям слава*”. Створені поетом перифрази є засобом іронічної оцінки, механізм виникнення якої досить прозорий. Образні номінації влучно характеризують показові риси перебування при владі кожного керівника держави. Самі назви вже містять негативну оцінку, оскільки об’єкт змалювання – найвища особа в країні – “знижується” через уведення відповідних оцінних лексем (розмовне *великий спец*, іронічне *значний лауреат*). Крім того, остання фраза поезії (*Невже порядний чоловік?*) надає негативного оцінного значення й тим поетичним номінаціям, які сприймалися як нейтральні: вони протиставляються сполучі *порядний чоловік*. Саме ж питально-риторичне речення є ключовим у розгортанні поетичної думки, оскільки ставить під сумнів узагалі можливість появи гідного керівника.

Отже, лексеми з оцінним інгерентним значенням виступають в аналізованих поетичних текстах засобом прямої комічної оцінки. Ці слова поєднуються в градаційні ряди, оксюморонні сполуки, увиразнюючи висловлену авторську оцінку. Комічні образи, побудовані з допомогою такої оцінної лексики, часто є ключовими в художньому цілому.

У перспективі планується видання монографії, присвяченої проблемі мовних засобів творення комічного у сучасній українській поезії.

Література

1. Андрухович 2002: Андрухович Ю. Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія». Колекція віршів. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2002. – 112 с.
2. Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений (оценка, событие, факт). – М.: Наука, 1988. – 338 с.
3. Базилевський 1987: Базилевський В. Вибране: Поезії. – К.: Дніпро, 1987. – 239 с.
4. Білаш 1992: Білаш О. І. Ти відчал, моя печаль...: Поезії. – К: Укр. письменник, 1992. – 95 с.

5. Бойко 1994: Бойко В. С. Планида: Вірші. – Харків: Видавець, 1994. – 147 с.
6. Верховень 1992: Верховень В. М. На цвинтарі слова: Поезії. – Харків: Вісті-Сівер Л.Т.Д., 1992. – 71 с.
7. Вінграновський 2004: Вінграновський М. С. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 1: Поезії –Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.
8. Жиленко 1985: Жиленко І. Останній вуличний шарманщик: Вірші та поеми. – К.: Рад. письменник, 1985. – 143 с.
9. Космеда 2000: Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2000. – 349 с.
10. Костенко 1999: Костенко Л. В. Берестечко: Історичний роман. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
11. Костенко 1989: Костенко Л. В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
12. Мельничук 1990: Мельничук Т. Князь роси: Вірші. – К.: Молодь, 1990. – 152с.
13. Попович 2001: Попович А. С. Мовностилістичні особливості української сатирично-гумористичної прози: на матеріалі романів С. Гуцала та О. Черногуза: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.
14. Пропп 2002: Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. – М.: Лабиринт, 2002. – 189 с.
15. Руденко 1991: Руденко М. Д. Поезії. – К.: Дніпро, 1991. – 413 с.
16. Семків 2004: Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 135 с.
17. Сотникова 1996: Сотникова С. І. Мовні засоби комічного в німецьких народних казках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 1996. – 17с.
18. Стус 1999: Стус В. Вечір. Зламана віть: Вибране. – К.: Дух і літера, 1999. – 383 с.
19. Тома 1982: Тома Л. В. Поклик зорі: Поеми та вірші. – Харків: Прапор, 1982. – 46 с.
20. Чекмишев 1996: Чекмишев О. В. На порозі хрещатого неба: Поезії. – К.: Смолоскип, 1996. – 80 с.
21. Штонь 2003: Штонь О. Б. Мовностилістичні засоби реалізації гумору, іронії і сатири в американських коротких оповіданнях: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2003. – 20 с.

Among lexical means of creation of comical the estimative vocabulary predominates. Because of its nature this kind of vocabulary is able the most distinctly reproduce the disconformities between the desirable and the real in accordance with the author's idea. The achievement of comic effect is often based on such realisation of image-semantic potential of lexical units which posses inherent estimation which in stylistic sense is supported by "collision" of usual and contextual meanings of the lexeme or its linguistic meaning and the context.

Key words: poetic language, comical, irony, humor, satire, sarcasm, idiostyle, image, lexeme.

Надійшла до редакції 6 листопада 2008 року.

Мирослава Ющенко

ББК Ш12=471.1*31

УДК 811.133.1'37

ОЗНАЧЕНА І НЕОЗНАЧЕНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПРЕДМЕТА У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено встановленню семантики та засобів вираження типових описів просторових ситуацій з означеною та неозначеною локалізацією предмета, визначенню чинників профілювання певних елементів концептуалізованої ситуації та зроблено спробу простеження зв'язку між семантичними категоріями означеності / неозначеності, суб'єктивності / об'єктивності, приблизності / точності, узагальненості / деталізації оцінки та опису просторової ситуації.

Ключові слова: концептуальна система мови, просторові відношення, означеність / неозначеність, французька мова.

Важливим для розуміння закономірностей концептуалізації простору у природних мовах є встановлення зв'язків між загальними семантичними категоріями, які виявляються у семантиці узвичаєних типових просторових ситуацій, вироблених на основі узагальненого досвіду носіїв мови та закріплених у їх свідомості.

Дослідники, які вивчали відображення простору та вираження просторових відношень у французькій мові (А.Борільо, К.Ванделуаз, Ж.Фоконьє, Ж.Маторе, Б.Бжозовська-Збужинська), зважаючи на антропоцентризм як основний принцип концептуалізації простору, звертали особливу увагу на суб'єктивність / об'єктивність сприйняття просторових ситуацій та засоби вираження відношення суб'єкта – концептуалізанта до сприйнятої ним і описаної засобами мови просторової ситуації. Учені відзначали, напр., відносність та суб'єктивність оцінки відстані між просторовими предметами залежно від етнічно-культурних чи ситуативних особливостей сприйняття просторових відношень мовця (див.: [Vandeloise 1986: 85; Lachur 1999: 47 та ін.]).

Суб'єктивність сприйняття й вираження концептуалізованого відрізка реальності виявляється також у виборі окремих її сегментів, які доцільно в конкретній ситуації профілювати, а отже, означити за допомогою спеціалізованих мовних засобів, а також тих сегментів, які можуть залишитися неозначеними. У зв'язку з цим актуальним видається визначення чинників, які впливають на цей вибір, а також встановлення семантики та засобів вираження типових описів просторових ситуацій з означеною та неозначеною локалізацією предмета, що й обрано за мету цієї статті.

Формалізація, тобто мовне вираження просторової ситуації залежить значною мірою від семантики просторових локативів (див., напр.: [Cifuentes Honrubia 1989: 143; Borillo 1998: 1]) – елементів, які уточнюють характеристику відношення між предметом локалізації та місцем. Їх ще називають просторовими маркерами, тобто показниками просторової локалізації, і вони виступають спеціалізованими засобами мовного вираження просторової ситуації у французькій, як і в інших європейських мовах.

Таким чином, означеною може бути визнана локалізація предмета чи суб'єкта, місце розташування якого визначено і названо відповідним локативом. Неозначеною називаємо локалізацію предмета, місце розташування якого не визначено і не означено локативом.

Поява неозначеної локалізації може бути викликана різними комунікативними чинниками. Так, місце розташування предмета залишається неозначеним, якщо:

1. Місце локалізації невідоме, оскільки мовець сам не знає місця реальної чи потенційної локалізації предмета, напр.: *Claire lâche ma main sans prévenir, et déjà je ne sais plus si elle est près ou loin* (Claire Gallois). У цьому реченні невизначеним є розташування предмета локалізації відносно самого мовця, невідомою є важлива для мовця складова просторового відношення – відстань (*près ou loin*).

Неозначеною виявляється також локалізація предмета, для якого не вибрано місце можливого розташування: *On ne sait plus où se mettre* (Claire Gallois). У цьому прикладі місце доцільної локалізації не відоме суб'єктові локалізації.

Невідомим може бути напрямок локалізації, неозначеним – просторовий орієнтир: *Pourtant, je ne m'arrêterai pas: quand la route est difficile, quand la plupart ne comprennent ni où l'on va ni pourquoi, c'est le signe qu'on ne se trompe pas – on marche vers soi* (Françoise Chandernagor). У цьому випадку місце локалізації – абстрактне, орієнтирів розташування якого не знає мовець.

Усі ці випадки відбивають явище дезорієнтації мовця чи суб'єкта локалізації у фізичному чи ментальному просторі, а висловлювання часто набувають емоційно забарвленого характеру. Формально неозначеність локалізації предмета, місце розташування якого невідоме, позначається за допомогою заперечувальної форми предиката, вираженого дієсловом знання, сприйняття та орієнтації: *ne savoir pas où, ne comprendre pas où, ne voir pas où* та под. Альтернативність потенційного розташування предмета у просторі передається введенням до контексту можливих просторових характеристик неозначеного місця: *près ou loin, ça ou là*.

2. Мовець не хоче називати місце локалізації, яке йому відоме. Локалізація предмета може бути відома як мовцеві, так і адресату мовлення, але з певних причин місце розташування об'єкта не може бути назване: *Il a poussé une pointe vers les choses inexplorées et découvert l'existence de ce que Vous savez, là, où Vous savez, sans rien dire à personne* (Puoic-puoic). У цьому випадку мовець не називає ні місця локалізації предмета, ні самого предмета, щоб уникнути поширення ніби-то невідомої іншим інформації.

Не названим може бути напрямок динамічної локалізації, напр.: *Désormais je sais où aller: depuis qu'il a neigé, une empreinte géante se dessine sous mes yeux – plus vaste que le jardin, que le lac, que la colline: au vide qu'a laissé son absence je mesure la grandeur de Dieu* (Françoise Chandernagor). Це речення є прикладом абстрактної, ментальної локалізації. Мовець знає куди йти, але не називає місця, до якого спрямований рух. Комунікативним завданням цього повідомлення є не означення місця – мети руху, а ствердження знання про це місце.

У випадках неозначеності відомого місця розташування предмета, яке не бажано чи не важливо називати, основним маркером неозначеності виступає прислівник *où* в поєднанні з прислівником *là* (*là où...*), з інфінітивом дієслова буття, розташування чи руху (*où se mettre, où aller*), а також з виразом, який уявляє факт знання про місце (*là, où vous savez*).

3. Мовець вважає за надлишкове називати місце локалізації, напр.: *Les placards ou la voiture, ils ne regardent jamais, ils n'y pensent pas, ils appellent toujours loin, là où on n'est pas* (Claire Gallois). У аналізованому реченні локалізація *далеко, там, де нас немає* є неозначеною, уточнення якої для мовця є надлишковим. Потенційне місце розташування може бути скрізь, окрім того місця, де ми є. Отже, надлишковість означення цього місця впливає з його вибірковості, а неможливість – зі змінності, непостійності розташування в просторі локалізанта і локуму.

Надлишковим виявляється означення місця локалізації предмета чи явища, якщо у повідомленні стверджується універсальність їх поширення: *Téléphoner gratuitement partout dans le monde: le rêve de l'Homo communicatus est maintenant réalisable avec le logiciel Skype* (L'Expansion, 697). Це речення є прикладом надлишковості уточнення місця локалізації, бо потенційно ним може бути будь-яке місце в світі.

4. Мовець не називає місця локалізації, але називає його ознаку. Причина неозначеності місця локалізації

в цьому випадку полягає в тому, що мовець вважає важливішим наголосити на певній характеристиці локуму, не називаючи його: *...aussi Monsieur et Madame ont-ils décidé d'un commun accord d'installer la petite dans un coin plus chaud* (Dominique Rolin). У цьому прикладі не називається місце локалізації, але подається його ознака: *тепліше приміщення*. Його конкретне розташування поки що не відоме і не важливе для локалізанта.

За названою ознакою адресат мовлення може відтворити в пам'яті або уявити місце розташування предмета: *Là où quelque chose de vivant demeure inscrit sur les statues de marbre* (Claire Gallois). Наявність якісної характеристики не надає локалізації означеності не тільки тому, що місце із такою характеристикою може бути багато, але й тому, що неозначеність є комунікативною метою мовця. За її допомогою він прагне змусити адресата до співучасті у визначенні локуму, подає ширшу інформацію про просторовий об'єкт.

Названа ознака може також мати просторову семантику, коли неозначеному локуму надається непряма характеристика за відстанню: *A l'automne, au moment des chasses, il invitait, comme à l'ancien temps, ses amis, et il aimait entendre au loin les détonations* (Guy de Maupassant). У цьому реченні мовець не вказує на місце локалізації дії – чинника звуку, але називає, що вона відбувалася *вдалині*.

Подібним видається приклад, у якому мовець не називає місця локалізації суб'єкта, але називає мету переміщення у просторі, з якої ми можемо лише припустити, де знаходиться суб'єкт локалізації: *Valérie était sortie faire des courses d'enterrement* (Claire Gallois). Формальними показниками неозначеності, як і в попередніх випадках, можуть виступати прислівники *là où* в сполученні з іншими прислівниками, які уточнюють просторову ознаку місця (*loin, là où; partout où, quelque part, etc.*), та найменуваннями якісних ознак локуму, вираженими різноманітними словосполученнями чи підрядними реченнями, до складу яких можуть входити неозначені артиклі, неозначені займенники, тощо (*dans un coin plus chaud*).

5. Для мовця не має значення місце локалізації. У випадку локалізації суб'єкта *будь-де (n'importe où)*, мовець підкреслює той факт, що місце локалізації для нього не важливе: *N'importe où, n'importe quoi, n'importe quand* (Lire, 332). Означення просторового об'єкта не наступає й тоді, коли мовець хоче підкреслити, що в повідомленні важливими виступають такі ознаки локалізації, як її змінність, випадковість, непередбачуваність, тощо: *...et surtout en jetant les yeux ça et là d'un rapide coup d'oeil qui ne rencontrait partout que de la misère* (Hector Malot). У цьому випадку відсутнє уточнення місця локалізації, вказується тільки на її змінність.

Неозначеність місця розташування об'єкта локалізації може полягати в тому, що воно відоме мовцеві або локалізантаві, але залишається невідомим тому, хто сприймає текст: *Si on capture trop de poisson au même endroit, il risque de ne plus y en avoir assez dans la mer pour pondre des oeufs* (La mer). Тут для мовця важливою виступає така ознака локалізації, як її сталість (*au même endroit*), а не встановлення точного місця перебування об'єкта локалізації.

Подібним за комунікативною метою є випадок часткової неозначеності, де відсутня точна локалізація предмета, але присутня назва ширшого локуму, до якого входить неозначене місце: *En effet, elle ne tarda pas à revenir et se mit à chercher ça et là dans la voiture, d'où elle sortit le fourneau de terre...* (Hector Malot). Структурно подібним, але відмінним за комунікативною метою є висловлювання, яке передає означену локалізацію з відтінком неозначеності, коли мовець позначає місце перебування предмета його точною назвою, а вживання неозначеного прислівника у словосполученні *quelque part au fin fond de son âme* посилює враження глибини, на якій заховано давнє бажання: *On la sentait frémissante d'un vieux désir qu'elle avait laissé reposer depuis longtemps quelque part au fin fond de son âme...* (Dominique Rolin). У наведеному вище прикладі місцем локалізації абстрактного предмета є *найпотаємніші закутки* іншого абстрактного предмета, *душі*, яка, для мовця і читача – європейця є абстрактним вмістилищем.

Відтінку неозначеності набуває повідомлення, у якому міститься вказівка на випадковість вибору місця статичної чи динамічної локалізації: *Papa marchait au hasard à travers le jardin, il avait repris son vieux tic des mains croisées derrière le dos en s'arrachant les ongles* (Claire Gallois: 133). Те, що для мовця не має значення точне місце локалізації суб'єкта в процесі його переміщення, підкреслено в тексті прислівником *au hasard* "навмання".

Формальними показниками неозначеності локалізації тут виступають засоби, які підкреслюють важливість її змінності, непередбачуваності, неважливості (*n'importe où, ça et là, au hasard, etc.*).

6. Для мовця не важливе саме місце локалізації, але важливо встановити суб'єктивні просторові відношення між місцем локалізації, яке може бути невідоме одному з учасників локалізації, та іншим, відомим йому місцем: *Plus loin que le grand-père numéro un, vêtu de blanc dans le jardin de notre enfance, plus loin que notre jeune grand-mère disparue entre les plis de sa robe bleue* (Claire Gallois). У цьому реченні місце локалізації є не визначеним об'єктивно, але подане суб'єктивне сприйняття простору (у цьому випадку абстрактного) відносно локалізації інших предметів. Для мовця тут важливе лише те, що суб'єкт локалізації знаходиться далі, ніж відомі йому інші суб'єкти.

Часто місце розташування передається через відстань як важливу ознаку локалізації, яка також може бути визначена суб'єктивно: *Le nez contre les vitres, nous regardions les champs d'avoine, les avions géométriques et tout était à des distances considérables* (Claire Gallois). У цьому випадку мовець передає суб'єктивне сприйняття відстані, яка характеризується ним як *значна*, без уточнення її величини у одиницях виміру.

Таким чином, виникнення неозначеної локалізації має різні комунікативні причини, серед яких основними можна вважати такі: місце локалізації невідоме; мовець не хоче називати місце локалізації, яке йому

відоме; мовець вважає за надлишкове називати місце локалізації; мовець не називає місця локалізації, але називає його ознаку; для мовця не має значення місце локалізації; для мовця не важливе саме місце локалізації, але важливо подати суб'єктивну оцінку просторових відношень.

Неозначеність локалізації є повною, коли відсутні будь-які вказівки на характер локуму, і неповною, коли в контексті знаходимо назви окремих просторових або якісних ознак локуму. У більшості випадків висловлювання, які містять вирази неозначеної локалізації, вирізняються емоційно-оцінним відтінком значення.

Означеною називаємо локалізацію, якщо вона передає:

1. Точне місце перебування предмета, його позицію, розташування у просторі відносно конкретного просторового орієнтира; характеристику ділянки простору, яку цей предмет займає. До висловлювань, які виражають означену локалізацію, входять назви локуму: *Les derniers rayons du jour filtrent à travers les persiennes fermées de ma chambre et tissent de fils d'or le nylon blanc des voilages* (Françoise Chandernagor). У цьому прикладі передається означене місце руху світлових хвиль відносно конкретного просторового орієнтира, позначеного найменуваннями частини приміщення (*les persiennes fermées de ma chambre*).

Локум може означитися найменуваннями будь-яких просторових предметів, що належать до різних природних категорій: *L'ombre de la nuit emplissait encore le chemin, mais au-dessus de sa tête elle voyait l'aube blanchir déjà la cime des arbres et le faite des maisons, dans quelques instants, il ferait jour* (Hector Malot). Тут предметом, відносно якого відбувається розташування предмета у просторі, є частина тіла – голова людини (*au-dessus de sa tête*); *Au moment où, sortant de l'oseraie, elle arrivait dans le chemin, un gros sifflet fit entendre sa voix rauque et puissante au-dessus de l'usine, et presque aussitôt d'autres sifflets lui répondirent à des distances plus ou moins éloignées, par des coups également rythmés* (Hector Malot). У наведеному реченні предметом локалізації є звукові хвилі, які поширюються над конкретним просторовим орієнтиром – будівлями (*au-dessus de l'usine*); – *Diable ! dit le poète en trouvant au fond de sa poche la réalité, c'est à dire le vide* (Victor Hugo). Це речення є прикладом означеної локалізації абстрактного предмета (відсутність грошей, *le vide*) відносно іншого просторового предмета (у глибині кишені, *au fond de sa poche*). Усі наведені випадки ілюструють точну означену локалізацію.

2. Приблизне місце перебування предмета: *Cela ne fait pas loin de trois kilomètres*. У наведеному прикладі приблизно означено відстань, на якій знаходиться предмет локалізації, без називання просторового орієнтира, бо точкою відліку виступає тут позиція концептуалізатора. Формальними показниками приблизно означеної локалізації є загальні виразники приблизності – прислівники *un peu, environ, pas loin de, à peu près, presque* у поєднанні з найменуваннями просторового орієнтира.

Приблизно може бути визначена як відстань від просторового орієнтира, так і напрямок орієнтації у просторі, напр.: *Debout, derrière la loge de Natacha, se tient une... et là, aux fauteuils d'orchestre, un peu en retrait de la loge, voici, ma foi, deux autres visages qu'il a croisés le matin même sur les paliers de Koupriane !* (Leroux). *C'est une espèce d'accordéon ... ainsi en avait-il vu et entendu un après-midi qu'il était allé à Pergalowo et, un peu plus loin, sur la ligne de Viborg* (Leroux).

3. Об'єктивні дані про перебування предмета у просторі (постійне місце його перебування, змінну позицію): *Je vis à ciel ouvert dans une maison fermée* (Françoise Chandernagor). У цьому реченні передано об'єктивні дані про перебування суб'єкта локалізації у просторі. Вираз *à ciel ouvert dans une maison fermée* є контекстуальним оксимороном на позначення постійного місця перебування суб'єкта. Об'єктивний характер може мати як статична, так і динамічна локалізація: *...mais voilà qu'ayant suivi dans le labyrinthe du Palais des chemins différents nous nous sommes soudain retrouvés sur le même trottoir* (Françoise Chandernagor). У наведеному реченні передано динамічну локалізацію двох суб'єктів. Специфікою цієї локалізації є одна вихідна точка (про це ми дізнаємося з контексту), два різні шляхи *qu'ayant suivi dans le labyrinthe du Palais des chemins différents* та одна кінцева точка *nous nous sommes soudain retrouvés sur le même trottoir*.

4. Суб'єктивну оцінку перебування (розташування предмета): *A vol d'oiseau, il ne doit pas être distant de plus de cinq lieues (environ vingt kilomètres) des premières huttes des elfes de Gael* (Jean-Louis Fetjaine). Це приклад суб'єктивної означеної оцінки відстані, на якій перебуває предмет, де величину просторового відрізка подано в архаїчних одиницях виміру *lieues* та у приблизному перерахунку на сучасні одиниці *kilomètres*.

Суб'єктивність оцінки локалізації предмета в наведеному випадку полягає в тому, що суб'єкт визначає відстань, виходячи з власного досвіду, і виражає свою невпевненість в об'єктивності оцінки за допомогою виразу *il ne doit pas être* та приблизність оцінки виразом *de plus de*.

5. Відносну характеристику місця перебування (розташування, руху) щодо попереднього або наступного місця локалізації: *Il y régnait une étouffante chaleur et il y avait une telle foule que les danseurs piétinaient sur place* (Dominique Rolin). Тут місце локалізації суб'єктів точно не названо, але сказано, що переміщення суб'єктів у просторі практично не відбувалося *piétinaient sur place*.

Характеристика місця локалізації предмета може бути як лаконічною, так і розгорнутою, представленою відносно одного або кількох просторових орієнтирів, щодо яких одночасно або послідовно локалізується предмет: *Quand elles arrivèrent devant lui, Rosalie dit à Perrine de la suivre et, sortant de la foule, elle s'approcha, sans paraître intimidée* (Hector Malot). Тобто, протягом одного висловлювання суб'єкт дії змінює свою локалізацію відносно двох просторових орієнтирів.

Складність означеної характеристики локуму передається також за допомогою деталізації просторового орієнтира: *Il fait froid et une neige neuve recouvre les fleurs des pommiers* (Lire 2005, N332). Тут предмет локалізації *une neige* вступає у просторові відношення з локумом *les fleurs des pommiers*, який, за своєю просторовою структурою є складеним з двох елементів: *цвіт яблунь* – “цвіт, що знаходиться на яблунях”. В означенні локалізації предмета бере участь метонімія: *Un peu perdu parmi les robes noires des avocats, quelques hommes et femmes en costume et tailleur attendent avec anxiété que soit enfin jugé ce conflit avec leur employeur qui hante leurs nuits depuis des années...* (L'Expansion 2005. N697). Вираз *parmi les robes noires des avocats* є метонімічним вираженням місця розташування суб'єктів локалізації, тобто у залі суду.

Отже, просторова ситуація, сприйнята мовцем, може бути передана ним засобами мови із вирізненням місця розташування предмета чи особи шляхом означення локалізації за допомогою відповідних локативів. Мова виробила також спеціалізовані засоби вираження неозначеної локалізації предмета. Означена локалізація зазвичай передає точне і приблизне місце розташування предмета, виражає суб'єктивну та об'єктивну оцінку локалізації. Неозначеність просторової локалізації може бути повною і частковою, при цьому неозначена просторова локалізація є стилістично маркованою.

Вибір означеності / неозначеності локалізації концептуалізованого відрізка дійсності залежить від комунікативної мети, суб'єктивного сприйняття локалізації предмета, рівнем знань мовця про просторову ситуацію, яку він описує.

У концептуалізації просторових відношень простежується зв'язок між семантичними категоріями означеності / неозначеності, суб'єктивності / об'єктивності, приблизності / точності, узагальненості / деталізації оцінки та опису просторової ситуації.

Література

1. Borillo 1998 – Andrée Borillo. L'espace et son expression en français. – Paris : Ophrys, 1998. – 170 p.
2. Brzozowska-Zburzyńska 2004 – Beata Brzozowska-Zburzyńska. Analyse contrastive de certains marqueurs de localisation spatio-temporelle (adjectifs, adverbes, prépositions) en français et en espagnol: Praca doktorska. – Lublin : UMCS, 2004. – 196 s.
3. Cifuentes Honrubia 1989 – J.L. Cifuentes Honrubia. Lengua y espacio. Introducción al problema de la deixis en español. – Alicante: Universidad de Alicante, 1989. – 289 p.
4. Dervillez-Bastuji 1982 – J. Dervillez-Bastuji. Structures des relations spatiales dans quelques langues naturelles : introduction à une théorie sémantique. – Genève: Librairie Droz, 1982. – XVI + 448 p.
5. Fauconnier 1985 – Gilles Fauconnier. Représentation linguistique du mouvement et de l'espace : Thèses. – Paris : E.H.E.S.S. – 1985. – 389 f.
6. Lachur 1999 – Lachur Czesław. Semantyka przestrenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim. – Opole: Uniwersytet Opolski, 1999. – 302 s.
7. Matoré 1962 – Matoré George. L'espace humaine : l'expression de l'espace dans la vie, la pensée et l'art contemporaines. – Paris : La Colombe, 1962. – 299 p.
8. Vandeloise 1986 – Claude Vandeloise. L'espace en français. Sémantique des prépositions spatiales. Paris : Éditions du Seuil, 1986. – 253 p.

This article is dedicated to the establishment of semantics and the means of expression typical of descriptions of spatial situations with defined and indeterminate object localization, identify the factors shaping certain elements conceptualized the situation and attempt of view the connection between semantic categories determinancy/undeterminancy, subjectivity / objectivity, proximity / accuracy, generality/ detailed assessment and description of spatial situations.

Key words: conceptual system of language, spatial relation, determinancy/undeterminancy, French.

Надійшла до редакції 19 березня 2009 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ. МОРФОНОЛОГІЯ

Інна Демешко

ББК 81. 2Ук

УДК 811.161.2'373.611

ТИПОЛОГІЯ МОРФОНОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЕЙ У ВІДДІЄСЛІВНОМУ СЛОВОТВОРЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті встановлено механізми впливу на структуру девербативів, виявлено типи морфонологічних позицій, релевантні для віддієслівних дериватів субстантивної зони, проаналізовано морфонологічні засоби морфемного варіювання і виявлено різновиди морфонологічних моделей віддієслівних іменників у сучасній українській мові.

Ключові слова: морфонема, девербативи, консонантні альтернації, морфонологічні позиції, морфонологічні моделі.

Питання морфонологічної проблематики, валентності морфем були і залишаються важливим елементом опису мов. Наукове пізнання актуальних проблем словотвірної морфонології в сучасному мовознавстві передбачає концептуального й теоретичного підходу, комплексного дослідження різних типів морфонологічних змін у процесі деривації, вироблення методології з використанням методів морфемного, словотвірного, морфонологічного, елементів етимологічного, контекстуального аналізу, описового методу, методу моделювання, структурного методу, зокрема дистрибутивного аналізу, методики безпосередніх складників, аналогії, квантитативного методу, прийомів внутрішньої інтерпретації. Парадигматична методика охоплює опозиційний прийом, встановлюючи диференційні ознаки мовних одиниць, а синтагматична – фонотактичні і морфотактичні властивості морфем української мови.

У коло важливих питань сучасної описової морфонології дослідники висувають перегляд деяких наукових понять, систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах. Це засвідчують праці С.М. Толстої [1991, 1998], В.П. Русак [1990, 2004], І.В. Козленко [1992], С.М. Єлдінової [1994], С.Л. Асіїв [1995, 1997], І.Б. Іткіна [1998], М.В. Панова [1999], М.Ф. Алефіренка [1999], В.А. Дібо [2000, 2006], О.О. Лукашанця [2001], О.Г. Антипова [2002, 2008], С.О. Крилова [2004], М.Ю. Федурко [2005] та ін.

В україністиці досить плідними виявилися дослідження морфологів у функціональному аспекті, зокрема теоретичні проблеми морфонологічного опису (П.П. Коструба, В.О. Горпинич); питання класифікації морфемної і словотвірної структури дериватів української мови, закономірності комбінаторики афіксів, валентних властивостей морфем, їхніх позиційних характеристик, аглютинативності в словотворенні, моделювання словопороджувального механізму сучасної української мови в словниках інтегрального типу (Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська); принципи внутрішньої організації слова, зокрема питанням структурної організації відіменних дієслів і суфіксальних іменників із демінутивним значенням, проблеми словотвірної мотивації в процесі формування дериватів, закономірності реалізації морфонологічних явищ в українському словотворенні (К.Г. Городенська, М.В. Кравченко); характеристика морфонологічних альтернацій у системі парадигм іменників (Л.І. Комарова); морфонологічні модифікації в системі словозміни іменників (Л.О. Кондакова), у процесі словозміни дієслова (І.В. Козленко); морфонологічні процеси при словозміні і словотворенні прикметників сучасної української літературної мови (Л.В. Асіїв).

На сучасному етапі дослідження словотвірної морфонології української мови простежується тенденція опису формальних ознак мовних одиниць із погляду системно-структурної лінгвістики. М.Ю. Федурко, з'ясовуючи роль морфонологічного чинника у формуванні відіменникових словотвірних гнізд шляхом виділення моделей морфонологічної взаємодії словотвірних морфем у структурі похідних, виявила різновиди морфонологічної структури відіменникових словотвірних гнізд в українській мові [Федурко 2005: 3]. Г.М. Потапова дослідила морфонологічні операції у віддієслівних словотвірних гніздах із вершинами-дієсловами звукопозначення, віддієслівних зонах відіменникових словотвірних гнізд в російській мові [Потапова].

Метою наукової розвідки є дослідження синхронного опису морфонологічних трансформацій девербативів субстантивної зони. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) встановити механізми впливу на зовнішній вигляд девербативів; 2) визначити типи морфонологічних позицій, релевантні для віддієслівних іменників; 3) проаналізувати морфонологічні засоби морфемного варіювання похідних субстантивної зони в сучасній українській мові з питомими основами; 4) виявити різновиди морфонологічних моделей девербативів у сучасній українській мові.

Словотвірна морфонологія становить відносно автономну систему, займаючи проміжний рівень між фонологією і морфологією. При цьому виникає складна залежність морфонологічних змін від результатів фонологічного і морфологічного аналізу. «...Чим більш автономний статус вона (морфонологія) набуває, тим

більш очевидною стає залежність морфології від результатів морфологічного і словотвірного аналізу» [Толстая 1998: 11], а морфологічний опис набуває аналітичного характеру [Лопатин 1977].

Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізняти альтернативу, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усичення належить до морфології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова. Для всіх девербативів загальна морфологічна операція – усичення дієслівної фіналі, яка нерідко поєднується з іншими морфологічними операціями.

З'ясовуючи закономірності формального варіювання морфем, необхідно враховувати тип чергувань у віддієслівному словотворенні. Опис словотвірної морфології віддієслівних дериватів доцільно починати із встановлення альтернатив мінімальних морфологічних сегментів. Визначення функціональних класів приголосних дає можливість встановити загальні морфологічні умови, спрогнозувати та описати економним способом поведінку приголосних при поєднанні з будь-яким формантом, оскільки не кожна фонема чергується з будь-якою фонемою мови: в альтернативах перебувають певні фонемні, утворюючи закриті ряди. Необхідно зауважити, що кожен член альтернативи виступає аналогом змінного сегмента морфа і певної морфологічної позиції (палаталізації, депалаталізації, амбівалентної).

У мовознавстві поняття позиції використовується стосовно різних одиниць мовних рівнів (фонології, лексикології, словотвору, морфології, синтаксису), конкретизуючи значення мовної одиниці. Позиція як синтагматичне поняття характеризується сполучуваністю одиниць одного рівня (фонем у складі морфем, морфем у складі слів), а як парадигматичне – виявляється в реалізації алоодиниць (алофони, аломорфи).

Морфологічна позиція відрізняється від фонологічної більшою кількістю релевантних ознак, які належать до фонологічного складу і граматичних функцій фонем. Поняття позиції використовувалося в працях М.В. Панова, О.О. Реформатського, О.А. Земської, В.Г. Чурганової, Т.В. Булигіної, В.В. Лопатіна, С.М. Толстої. У лінгвістичній літературі поняття морфологічної позиції розглядається через поняття фонологічної позиції. На думку В.Г. Чурганової, якщо позиції, в яких можлива відсутність сильного варіанта приголосної морфемні належать до відповідних морфологічних позицій, то приголосні морфемні у цих позиціях слід розглядати як сильні морфемні, синтаксис яких визначається даними морфологічними позиціями [Чурганова 1973: 37].

С.М. Толстая, досліджуючи морфологічні позиції словозмінних дериватів, пропонує виділяти чотири типи позицій: 1) амбівалентні (нульові) позиції; 2) позиції, що вимагають палатального ступеня наступного приголосного; 3) позиції, що вимагають йотованого ступеня наступного приголосного; 4) позиції, що вимагають твердого ступеня приголосного [Толстая 1998: 89]. Для віддієслівних дериватів характерні такі типи морфологічних позицій: 1) амбівалентні (нульові) позиції; 2) позиції палаталізації; 3) позиції йотації; 4) позиції депалаталізації.

Поняття морфологічної позиції складніше від фонологічної, оскільки враховуються релевантні ознаки фонологічного складу і граматичні функції морфем. Так, наприклад, фонологічна позиція перед фонемою /i/ допускає м'які приголосні фонемні (передньязыкові) в основному варіанті, а губні і шиплячі фонемні перед фонемою /i/ реалізуються в комбінаторному варіанті (*дробити* – **д**р**обі**н**ня**, *теребити* – **т**ер**ебі**н**ня**, *ловити* – **л**ов**і**н**ня**, *ворожити* – **в**ор**ожі**н**ня**, *волочити* – **в**ол**очі**н**ня**, *учити* – **у**ч**і**н**ня**, *сушити* – **с**у**ші**н**ня**).

Морфологічна позиція перед морфемою {i} допускає тільки м'які консонанти (C//C'): *везти* – **в**ез**і**н**ня**, *бурити* – **б**ур**і**н**ня**, *гасити* – **г**ас**і**н**ня**, *молотити* – **м**ол**оті**н**ня**. Формант **-in'н'** не поєднується із губною /ф/, задньязыковими і глотковою фонемнами.

Істотною ознакою українського віддієслівного словотворення є взаємодія морфологічних механізмів, наприклад, усичення, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення з форматива на дериваційний суфікс): (C//C'): *садіти* – **с**ад**і**н**ня**, *смаіти* – **с**м**алі**н**ня**, *говоріти* – **г**ов**орі**н**ня**, *носіти* – **н**ос**і**н**ня**, *мастіти* – **м**ас**ті**н**ня**.

Термін «форматив» вживаємо на позначення післякореневої морфемі, що використовується для творення граматичних форм слова, як синонім термінів «граматична морфема», «тематичний, формо- або основотвірний суфікс» [Карпіловська 1999: 16].

Тип морфологічної позиції – це абстраговане поняття від фонологічних і морфологічних властивостей конкретної позиції взаємодіючого мотиватора і мотивата, що визначається механізмами впливу на зовнішній вигляд дериватів.

При творенні девербативів із суфіксом **-en'н'** характерні консонантні альтернативи (P//P1, C//C): *мовити* – **м**ов**і**н**ня**, *ознайомити* – **оз**на**й**ом**і**н**ня**, *закріпити* – **з**ак**р**і**п**і**н**н**я**, *допустити* – **д**оп**у**с**т**і**н**н**я**, *випустити* – **в**ип**у**с**т**і**н**н**я**. При поєднанні форманта **-en'н'** з дієслівними основами існують структурні обмеження: після приголосних /л/, /н/, /р/, /с/, /ж/, /ч/, /ш/ перед суфіксом **-en'н'** не відбуваються консонантні альтернативи: *осмислити* – **ос**м**ис**л**і**н**ня**, *уточнити* – **у**то**ч**н**і**н**ня**, *занурити* – **з**ан**у**р**і**н**ня**, *донести* – **д**он**ес**і**н**н**я**, *пророчити* – **п**р**ор**о**ч**і**н**н**я**.

Таким чином, близькість морфологічної будови фіналі твірних основ семантично й етимологічно неоднорідних дієслів не може забезпечити однотипність і однорідність морфологічної поведінки у структурі віддієслівних дериватів.

Кожна конкретна морфонологічна зміна на морфемному шві відбувається лише за наявності відповідних умов, які формують морфонологічну позицію. Вивчення морфонологічних трансформацій дає можливість виділити морфонологічні моделі, за допомогою яких можна описати морфонологічну структуру похідних лексем певної частини мови і синтезувати план вираження всіх можливих. Характерно, що морфонологічні моделі віддієслівних іменників базуються на двох і більше змінах.

Кореляція за палатальністю на рівні морфонології має морфонологічне значення, а не історичне. С.М. Толстая зазначає, що збереження термінів «палатальність», «палаталізація» виправдано не стільки асоціацією з історичними процесами, що лежать в основі цих чергувань, скільки тим, що кожне з таких чергувань може входити в один альтернативний ряд (ряд співвідносних чергувань) із такими приголосними, для яких опозиція за палатальністю актуальна і на сучасному фонологічному рівні [Толстая 1998: 24].

Вивчення особливостей операційної позиції дає можливість розглянути одиниці різних рівнів мотивації – один член при цьому належить мотивованому контексту (мотивату), а інший – мотиватору. Характерно, що формант виступає активним членом, який змінює мотиватор або залишає його без змін (амбівалентна позиція).

Необхідно зазначити, що саме дистрибутивний тип дає можливість дослідити фонотактичні і морфотактичні особливості віддієслівних дериватів, врахувати структурні обмеження при сполучуваності мотиватора з формантом. Операційний тип характеризується тим, як модифікується чи не зазнає змін морфонема, перебуваючи в певній позиції (враховуючи при цьому морфонологічні зміни морфем, що відбуваються на морфемному шві).

Досліджуючи морфонологічні особливості віддієслівних похідних, можна виділити морфонологічно релевантні ознаки кореневих (основних) та афіксальних морфем. Для кореневих (основних) морфем характерні такі морфонологічно релевантні ознаки: 1) належність до певної частини мови; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) фіналь кореневої морфемі. До ознак суфіксальних морфем, що впливають на морфонологічну структуру похідних, належать: 1) закріпленість за частиною мови; 2) структура форманта, переважно ініціаль; 3) зміна акцентних позицій.

М.Ю. Федурко зазначає, що каталогізація морфонологічних моделей, долучуваних до процесів творення похідних, вимагає враховувати якість (палатальна / велярна) кінцевої морфонеми основи, адже остання може потрапляти у відмінні морфонологічні умови – позиції палаталізації, депалаталізації, йотації, що відповідно змушує її змінювати фонему-репрезентанта [Федурко 2005: 226].

Морфонологічна модель являє собою не тільки статичну одиницю опису, що відображає безпосередню реальність мови, вона є також аналогом правил перетворення, властивих морфам однієї морфемі у відповідній парадигмі, і тому таку модель можна вважати моделлю синтезу форм у складі однієї парадигми [Макаєв, Кубрякова 1972: 103]. Кожна модель складається із автономних блоків. Так, для девербативів субстантивної, ад'єктивної і вербальної зон характерні лінійні перетворення (усічення дієслівної фіналі, нарощення), консонантні і вокалічні альтернативи, акцентні модифікації.

Дослідження морфонологічних моделей, за якими відбувається пристосування віддієслівних іменників на **-ен'н'-** до словотвірних умов, дозволяє виділити шість різновидів морфонологічних моделей [Демешко 2006], чотири різновиди морфонологічно гомогенних парадигм девербативів на **-ін'н'-**.

Для першого різновиду морфонологічних моделей на **-ін'н'-** характерне переміщення наголосу з тематичного голосного на формант (125; 72,6 %): «У + С//С' + Ас»: *водіти* – *водіння*, *хваліти* – *хваління*, *творіти* – *творіння*, *гасіти* – *гасіння*, *крутіти* – *крутіння*.

Особливості другого різновиду парадигм – усічення дієслівної фіналі, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення наголосу з кореневої морфемі на дериваційний суфікс) (25; 14,5 %): «У + С//С' + Ас»: *жәліти* – *жәління*, *пәрити* – *пәріння*.

Для третього різновиду парадигм характерне усічення наголошеної дієслівної фіналі, консонантні альтернативи, переміщення наголосу з інфінітивного суфікса *-ти* на формант (18; 10,5 %): «Ун + С//С' + Ас»: *сплесті* – *сплетіння*, *верзті* – *верзіння*, *везті* – *везіння*.

Диференційна ознака четвертого різновиду парадигм – усічення дієслівної фіналі і постійний наголос (4; 2,4 %): «У + С//С' + Ас»: *ләгодіти* – *ләгодіння*, *жәріти* – *жәріння*, *пестіти* – *пестіння*, *ләзіти* – *ләзіння*.

Істотною ознакою українського віддієслівного словотворення є взаємодія морфонологічних операцій, наприклад, усічення і консонантні альтернативи: *підчістити* – *підчіщення* {ст/шч}, *насідити* – *насідення* {т~ч}; усічення, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення з тематичного голосного на дериваційний суфікс): *городіти* – *городіння* {д~д'}, *хваліти* – *хваління* {л~л'}, *говоріти* – *говоріння* {р~р'}.

Віддієслівні іменники на **-іль** представлені трьома різновидами морфонологічно гомогенних парадигм.

Для першого різновиду парадигм характерне усічення наголошеної дієслівної фіналі, консонантні альтернативи, переміщення наголосу з інфінітивного суфікса *-ти* на формант (4; 57,1 %): «У + С//С' + Ас»: *заместі* – *заметіль* (зворотне чергування {с~т} і палаталізація).

Диференційною ознакою другого різновиду морфонологічних моделей на **-іль** характерне усічення дієслівної фіналі, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення наголосу з тематичного голосного на кореневу морфему) (2; 28,6 %): «У + С//С' + Ак»: *скрутіти* – *скрутіль* (1. діал. Петля, кільце.

2. Скрутень. 3. Сувій, згорток) (СУМ Х: 326); *в'язати* – *в'язіль* (назва ряду дикорослих рослин родини бобових) (СУМ І: 797).

Особливістю третього різновиду морфологічних моделей на *-іль* є усічення дієслівної фінали, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення наголосу з тематичного голосного на дериваційний суфікс) (1; 14,3 %): «У + С//С' + Ас»: *крутіти* – *крутіль* (1. Пристрій для сукання мотузків. 2. *діал.* Вир (у 1 знач.)) (ВТССУМ: 469).

Віддієслівні іменники на *-іж* представлені двома морфологічними моделями.

Для першого різновиду парадигм характерне усічення дієслівної фінали, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення наголосу з тематичного голосного на дериваційний суфікс) (3; 75 %): «У + С//С' + Ас»: *платіти* – *платіж*, *крутіти* – *крутіж*, *свербіти* – *свербіж*. Особливість другого різновиду морфологічних моделей на *-іж* – усічення дієслівної фінали, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення наголосу з кореневої морфеми на формант) (1; 14,3 %): «У + С//С' + Ас»: *красити* – *красіж*.

Необхідно враховувати, що консонанти /б/, /н/, /в/, /м/, /ж/, /ч/, /ш/ перед суфіксами

-ін'н'-, *іль*, *-іж* зазнають лише часткової палаталізації: *дробити* – *дробіння*, *шкребти* – *шкребіння*, *купати* – *купіль*, *важити* – *важіль*, *платити* – *платіж*.

Історично склалося, що український дієслівний корінь – відкрита структура, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усічення дієслівної фінали, також на межі морфем можуть відбуватися й інші морфологічні явища (консонантні альтернативи, вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу.

Фактичний матеріал засвідчує наявність механізмів впливу словотворчих морфем на зовнішній вигляд похідного: 1) усічення дієслівної фінали; 2) консонантні і вокалічні альтернативи; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу. Це дає можливість розрізняти морфологічні операції консонантних і вокалічних альтернатив, усічення дієслівної фінали, нарощення суфіксальної морфеми (пор. *-ен'н'-(оздбити – оздоблення)*, *-ець (мешкати – мешканець, жити – жилиць)*, *-ильник (прясти – прядильник)*), акцентні модифікації.

При вивченні морфологічних особливостей словотворення девербативів з аналізом морфологічно релевантних ознак словотворчих морфем доцільно використовувати елементи діахронічного аналізу, що дозволить розкрити загальний механізм виникнення варіювання і виявити фонологічні, аналогічні й адаптаційні процеси, які зумовили формування морфологічних модифікацій, і виявити специфіку їх функціонування в синхронній системі девербативів сучасної української мови, тому при творенні віддієслівних дериватів доцільно враховувати історичні зміни в структурі слова (перерозклад).

В.О. Горпинич указує на значення перерозкладу для словотвору і морфології української мови, оскільки цей процес викликає утворення суфіксів, префіксів ускладненої структури з новими морфологічними властивостями і формує твірні основи нової структури з новими валентнісними можливостями: твірна основа може змінювати свій морфологічний характер (*постача-льник, формува-льник, щедрува-льник, годуюва-льник*) [Горпинич 1999: 72]. Так, внаслідок перерозкладу сформувалася дієслівна твірна основа, замість ад'єктивної, і нова структура твірної основи (вокалічний характер твірної основи замість консонантної). Таким чином, при перерозкладі змінюється структурно-граматичний характер мотиватора, структура і валентність форманта.

Аналіз девербативів субстантивної зони дає підстави виділити такі морфологічні моделі: Ун + Ас (*ходити* – *ходіння*, *видавати* – *видав'єць*, *стріляти* – *стріло́к*), Ун + Р//РІ + Ак (*оздбити* – *оздоблення*, *оздорівити* – *оздорівлення*), У + С//С' + Ас (*зудити* – *зудок*, *паліти* – *палій*, *креслити* – *кресляр*, *свистіти* – *свисту́н*), У + С//С' + Аф (*різати* – *різьба́*), Ун + С//С + Ак (*обороняти* – *оборонець*), У + V//V + Ап (*виходити* – *ві́хід*), У + С//С' + Ап (*зав'язатись* – *за́в'язь*), Ун + Ас (*колюти* – *колу́н*), Ун + К//С + Ак (*розпекти* – *розпече́ння*).

Доречно зауважити, що морфологічна модель носить більш узагальнений характер, ніж дериваційна модель. Зміни на морфемному шві відбуваються при взаємодії кореневої (основної) морфеми із суфіксальною за наявності відповідних умов, які становлять морфологічну позицію. Для девербативів характерні лише неелементарні морфологічні моделі (ґрунтуються на двох і більше змінах).

При морфологічному моделюванні необхідно враховувати не тільки структуру, а й семантику мотиватора. Так, для інхотативних дієслів (становлення дії), твірні основи яких неперехідні дієслова, можуть бути паралельні основи перехідних дієслів: пор. *молодіти* – *молоді́ння*, *омолодіти* – *омоло́дження*; *біліти* – *білі́ння*, *біліти* – *білення*.

Аналізом встановлено, що морфологічну структуру віддієслівних похідних необхідно досліджувати з використанням морфологічних моделей. Зміни на морфемному шві відбуваються при взаємодії кореневої (основної) морфеми із суфіксальною за наявності відповідних умов, які становлять морфологічну позицію. Суб'єктами морфологічних трансформацій частіше виступають суфіксальні морфеми.

Дія форманта на твірну основу певною мірою залежить від його фонологічної структури. Так, якщо ініціаль суфікса складається з голосної переднього ряду /i/, то відбуваються консонантні альтернативи С//С' (палаталізація приголосного мотиватора), а якщо /e/ – консонантні альтернативи Р//РІ, Т//С (пор. *ходити* –

ходіння, возити – возіння, платити – платіж, свердлити – свердлій; поглибити – поглиблення, зумовити – зумовлення, усвідомити – усвідомлення, скріпити – скріплення, розграфити – розграфлення; коптити – копчення).

Кожна морфема-суб'єкт має певну позицію. Так, позицію палаталізації створюють суфікси **-ін'н'** (*лагодіння, возіння, творіння*); **-ій** (*водій, носій, палій*), **-іж** (*платіж, надіж*), **-інь** (*скру́тінь, крутінь*), **-Ø** (*зав'язь, сповідь*), **-б(а)** (*дільба, голосьба*), **-аг(а)** (*бродяга, блудяга*); позицію йотації – суфікс **-ен'н'**: *дроблення, зацікавлення, повідомлення, розграфлення, -ель* (*дішень*); позицію депалаталізації – суфікси **-ець** (*охоронець, стрілець, нирець*); **-ок** (*стрілок, нирок*), **-ун** (*шелестун*), **-ень** (*сідень*), **-Ø** (*довіра, обстріл*); позицію перехідного пом'якшення – суфікс **-ник** (*запобіжник, сподвижник*), **-к(а)** (*запряжка, передишка*), **-ець** (*переможець*).

Вивчення особливостей морфологічної адаптації віддієслівних іменників субстантивної зони у сучасній українській мові дає можливість дослідити механізм модифікації основи, а також морфологічні властивості основного корпусу субстантивних формантів, які викликають морфологічні модифікації мотиватора.

Аналіз морфологічних особливостей віддієслівних дериватів субстантивної зони дає можливість зробити такі висновки:

1. На зовнішній вигляд девербативів впливають такі механізми: усічення дієслівної фінали, консонантні і вокалічні альтернативи, нарощення суфіксальної морфеми, модифікація наголосу.

2. Кожна конкретна морфологічна трансформація у фонемному вияві кореневих (основних) та афіксальних морфем при їх взаємодії відбувається за наявності певних умов. Характер дії форманта на похідну основу залежить від його фонологічної структури.

3. Члени однієї автономної зони характеризуються різним набором морфологічних операцій у похідному.

4. Для девербативів на **-ін'н'**, **-ій**, **-іль**, **-іж**, **-інь**, **-б(а)**, **-аг(а)** характерна морфологічна позиція палаталізації, для віддієслівних дериватів на **-ен'н'**, **-ель** – морфологічна позиція йотації, для віддієслівних похідних на **-ець**, **-ок**, **-ун**, **-ень**, **-Ø** – морфологічна позиція депалаталізації.

5. Комплексне вивчення морфологічних змін на морфемному шві передбачає залучення елементів діахронічного аналізу.

Вивчення особливостей морфологічних моделей при операційному підході дає можливість визначити механізм вибору оточення і модифікацію мотива під впливом форманта.

Умовні скорочення

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980; ММ – морфологічна модель; {} – морфологічний запис; -Ø – нульовий суфікс; V – будь-яка голосна; C – консонантний формант у структурі морфеми; Т – клас твердих передньоязикових; Щ – клас шиплячих африкат; К – клас задньоязикових приголосних; C//C' – консонантні альтернативи передньоязикових приголосних, P//P1 – перехідне пом'якшення губних приголосних; У – усічення дієслівної фінали, Ун – усічення наголошеної дієслівної фінали, А – зміна наголосу (п – префіксальний, к – кореневий, с – суфіксальний наголос; ф – флексійний).

Література

Горпинич 1999: Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В.О. Горпинич. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.

Демешко 2006: Демешко І.М. Морфологічна адаптація віддієслівних іменників на **-ни(я)**, **-ени(я)** в сучасній українській літературній мові / І.М. Демешко // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. – Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. – Вип. 3. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. – С. 29-34.

Карпіловська 1999: Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова і реалізація / Є.А. Карпіловська. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.

Макаев Э.А., Кубрякова Е.С. Отличительные черты морфологии германских языков с историко-типологической точки зрения / Э.А. Макаев, Е.С. Кубрякова // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. – М.: Наука, 1972. – С. 7-39.

Лопатин 1977: Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфеміка / В.В. Лопатин. – М.: Наука, 1977. – 315 с.

Пінчук 1975: Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української мови / О.Ф. Пінчук // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 35-82.

Потапова 2008: Потапова Г.М. Морфологія віддієслівного словотворення (на матеріалі словотвірних гнізд з вершинами-дієсловами та віддієслівних словотвірних зон): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Г.М. Потапова. Київ. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 19 с.

Толстая 1998: Толстая С.М. Морфологія в структурі славянських мов / С.М. Толстая. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.

Федурко 2003: Федурко М.Ю. Морфологія відіменникового словотворення / М.Ю. Федурко. – Київ–Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.

Чурганова 1973: Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии / В.Г. Чурганова. – М.: Наука, 1973. – 239 с.

In the article the mechanisms of influence on the structure of deverbatives are set on, the types of morphological positions, relevant for verbal derivatives of substantive block are found out. It also analyses the morphological facilities of the morpheme varying and finds out the varieties of morphological models of verbal nouns in modern Ukrainian.

Key words: morphoneme, deverbatives, consonant alternations, morfonological classes of consonant, morfonological position, morfonological models.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

Ольга Ситенко

ББК Ш12=411.4*20+Ш12=432.1*20

УДК 81'373.611 (811.111+811.161.2)

ТИПОЛОГІЯ МІЖРІВНЕВИХ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ДЕМІНУТИВНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Стаття присвячена дослідженню специфіки функціонально-семантичних та структурних особливостей демінутивних одиниць на матеріалі різноструктурних мов. У ній простежено структуру категорійної семантики демінутивності, проаналізовано структурнотвірні чинники категорії демінутивності на різних рівнях в англійській та українській мовах.

Ключові слова: демінутивність, фундаментальні та периферійні семантичні ознаки, структурнотвірні чинники, функція.

Якість, властивість, ознака – це набір універсальних для людства понять, що спираються на засоби мовного вираження шляхом втілення в універсально-мовних категоріях, одною з яких, безперечно, постає категорія демінутивності. Категорія демінутивності існує у мовах різних структурних типів, бо поділу предметів на мале та велике притаманна універсальність: „поняття *малий, маленький* існують в усіх мовах” [13, с. 20]. Остання в кожній мові має багатий арсенал засобів вираження та „обслуговує функцію характеристики” [2, с. 47]. Однак за усієї універсальності демінутивності в кожній мові наявний свій специфічний інвентар мовних засобів з кореспондувальними та притаманними лише певній мові структурними та функціональними диференційними ознаками.

Спектр категорійної семантики демінутивності, особливості її вияву вимагають зіставного аналізу як споріднених, так і неспоріднених мов для визначення регулярності / нерегулярності певних засобів реалізації тієї чи іншої семантики та встановлення специфіки градування такої семантики, наявності засобів імплікованої модифікації категорійної семантики демінутивності, що актуалізує проблему адекватного відтворення такої семантики спеціалізованими / неспеціалізованими засобами української та англійської мов. Останнє підтверджує актуальність такого аналізу категорійної семантики демінутивності, що в обох мовах репрезентовано цілим спектром експлікативних та імплікативних засобів, аналіз яких є предметом дослідження даної статті. У силу цього надзвичайно важливим постає простеження функціонально-семантичного діапазону форм демінутивності та окреслення кореспондувальних словотвірних, морфологічних, лексичних, текстуальних та інших засобів її вираження в аналізованих мовах. Це детермінує розв'язання таких завдань: 1) простежити спеціалізовані / неспеціалізовані засоби вираження категорійної семантики демінутивності на різних мовних рівнях; 2) виявити ієрархію форм демінутивної ознаки в англійській та українській мовах; 3) проаналізувати особливості парадигматичної структури категорії демінутивності в аналізованих мовах; 4) описати синтетичні та аналітичні засоби вираження категорії демінутивності різними частинами мови на матеріалі досліджуваних мов; 5) простежити продуктивність засобів творення демінутивних форм; 6) визначити площини спільного та відмінного у структурнотвірному вимірі.

Демінутивність, поза всяким сумнівом, належить до універсально-типологічних явищ, оскільки в самій людській природі закладена потреба диференціювати ставлення до певної особи, предмета чи явища і висловлювати певним чином власну емоційно-експресивну оцінку до учасника / неучасника комунікативно-мовленнєвого акту.

Терміном „демінутив” кваліфікуються зменшені слова, змістова структура яких репрезентує, як зазначає А.І.Макарова, „своєрідний семантичний синтез, що інтегрує одночасно значення розмірної ознаки об'єктивно існуючих предметів та емоційно-оцінного відношення до них з боку мовця” [7, с. 24]. Слово „демінутив” походить з латинської і перекладається як зменшеність, відповідно демінутиви трактуються як зменшувальні похідні. В.М.Русанівський в енциклопедії «Українська мова» кваліфікує демінутиви як похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще і значення суб'єктивної оцінки (позитивної

або негативної) [9, с. 189]. Але демінутивність не вичерпувана вираженням лише зменшеної та суб'єктивної оцінки, вона значно ширша: „охоплює ще й поняття про зменшену, знижену якість предметів істот чи явищ... Як реальна зменшеність тлумачиться й неповнота вияву ознаки предмета чи явища” [6, с. 117]. У межах значення об'єктивної зменшеності слід також виокремлювати значення недорослості, яке є різновидом значення об'єктивної зменшеності, бо воно вказує на малих тварин, птахів, комах тощо, які ще не досягли дорослого віку.

Демінутивність може бути покваліфікована як системно-мовне явище, оскільки на окремих мовних ярусах (лексичному, синтаксичному, морфологічному, словотвірному) уже закріпилися певні засоби для регулярної її реалізації. Особливості складу, кореспонденції, розподілу закономірностей функціонування словотвірних, лексичних, синтаксичних та контекстуальних засобів вираження демінутивних відношень детермінують сам зміст цих відношень у їхніх конкретних мовних змістових варіантах, у певних типах ситуацій і контекстів.

Розгляд демінутивності не повинен обмежуватись окремою частиною мови чи рівнем мовної системи, а, навпаки, мати її всеохопний розгляд. У такому разі дослідження демінутивності інтегрує семантичну і формальну частини. Залучення мовного матеріалу досліджуваних мов дозволяє спостерігати значну спільність у семантичному та структурному аспектах категорії демінутивності слов'янських та германських мов. Семантична спільність категорії демінутивності досліджуваних мов передбачає певну однорідність у формальних засобах вираження. Такі паралелі легко простежуються, але стверджувати їхню гомогенність є необґрунтованим. Вони часто виявляють ряд споріднених між собою рис, однак зберігають мовну специфіку, яка нерідко виступає стилістичною. Практично кожен рівень мови цих структурно різних мов має свої засоби вираження демінутивного значення, оскільки кожна мова зберігає свою специфіку. Відмінності у конкретних засобах вираження та їхньому комбінуванні фактично не впливають на загальні основи існування категорії демінутивності. Значний вплив справляє співвідношення синтетичності й аналітичності в слов'янських та германських мовах. Перші за рахунок більш розвинутих морфологічних форм слів менш залежні від синтаксичного оточення слова. Другі володіють більшим числом багатозначних форм та постають більш залежними від синтаксичної позиції, контексту чи ситуації спілкування.

Знакова репрезентація категорії демінутивності англійської та української мов є досить різноманітною й охоплює кілька рівнів мови. Система засобів вираження демінутивності інтегрує фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні та контекстуальні засоби, неоднорідні за своєю структурою, але об'єднані на основі інваріантного значення демінутивності. Кожен мовний рівень виконує свою функцію в реалізації значення висловлення. Морфеміка та словотвір здебільшого обслуговують номінативні потреби, синтаксис та фонетика концентруються на комунікативних.

Основними формальними компонентами категорії демінутивності є:

а) система, що об'єднує ряди граматичних форм з однорідним змістом (морфологічна категорія, репрезентована афіксальним способом творення): укр. *дубок, браток, котик, возничок, бджілочка, ротеня, манюній, добренький, спатоньки, ойойоєчки* тощо; англ. *puppy, laddie, calfing, motherling, booklet, playlet, childishly* і под.;

б) демінутивні утворення та їхні угруповання з неповною граматикалізацією (обмежене та нерегулярне охоплення граматичних форм, репрезентоване складними словами, редуплікаційними формами): укр. *котик-коток, ротик-роток, золотенький-золотенький, милесенький-премилесенький, швиденько-прешвиденько* тощо; англ. *cry-baby, puppy-dog, lovey-dovey* та ін. Українській мові не властиві складні демінутивні утворення тоді, як для англійської мови це цілком природно;

в) демінутивні утворення з відсутніми спеціальними граматичними маркерами (лексичні засоби у формі кореневих слів): англ. *kid, lamb, path, brief, low, slow, to weak, to narrow* тощо. Кореневих слів на позначення демінутивності в українській мові не зафіксовано;

г) синтаксичні засоби на рівні словосполучень та синтаксичних моделей, що виявляється в плеоназмі: укр. *маленький синочок, рідненька донечка, старенька матуся* тощо. Подібних типологічно споріднених структурних словосполучень на позначення демінутивної ознаки в англійській мові не зафіксовано. Для денотації демінутивного значення англійська мова широко використовує словосполучення, де ця ознака репрезентована тільки атрибутивним компонентом: англ. *low hillocks, little girl, young doctor, tiny little kid* тощо. Досить розповсюджені такі словосполучення і в українській мові, пор.: укр. *маленький син, невеличка квартира, тихесенький вітер* і под.;

г) різні комбіновані та контекстуальні засоби, що виявляють або інтенсифікують можливості, закладені в семантиці зменшено-емоційних одиниць, у тому числі такі, що належать до сфери „прихованої граматики”. Так, до контекстуальних засобів, що посилюють значення зменшеності-пестливості, можна віднести прислівники з позитивним навантаженням: укр. *Затишно там, веранди у виноградах, металеві ворітця чепурно пофарбовані, а на ворітцях у кого що: у того якір, у того чайка, вирізана з жерсті, а в того вітрильце теж залізне* (Гончар О.Т., Бригантіна); англ. *In the lower ground a streamlet ran among the dense trees. It could be hardly noticed* (Voinich E.D., The Gadget). У другому реченні вказівка на малість, зменшене значення слова „streamlet” увиразнюється контекстологічним аналізом – наявністю в контексті слів-індикаторів „could be hardly noticed” та

„dense trees”, які розкривають та уточнюють демінутивне значення;

д) фонетичні й акцентологічні варіанти зменшено-емоційних слів, пор.: укр. *березонька* – *берізонька*, *лебедонька* – *лебідонька*, *суботонька* – *субіточка*; *козаченько* – *козаченько*, *дівчинонька* – *дівчинінька*, *озеречко* – *озеречко*, *зозуленька* – *зозуленька*, *пісенька* – *пісенька* тощо. Подібних фонетичних або акцентологічних демінутивних варіантів в англійській мові не зафіксовано.

Українська та англійська мови забезпечені як синтетичними, так і аналітичними засобами словотвору форм демінутивності. Розвиток синтетичних і аналітичних форм демінутивного ступенювання йшов різними шляхами: у слов'янських мовах синтетичні форми з'являються пізніше аналітичних, але перерва між цими часовими зрізами відносно незначна; у германських мовах цей процес йшов довше, період між появами аналітичних та синтетичних форм демінутивності становить кілька століть [4, с. 41-50]. Це пов'язано з тим, що слов'янські мови більш флективні, ніж германські, що виявляється у творенні афіксальних форм. Особливістю, що суттєво відрізняє аналізовані мови, є перевага, яка надається морфологічному способу творення демінутивних одиниць в українській мові, а саме суфіксальному, що зумовлено синтетизмом слов'янських мов. Для англійської мови суфіксація не є продуктивним типом демінутивного словотвору, що детерміновано аналітичним ладом германських мов. Це зумовлює широке використання лексико-синтаксичних засобів творення лексичних одиниць.

Якщо проградуювати аналізовані мови за фриквентативністю вживання суфіксальних демінутивних форм, то умовно їх можна розмістити так: українська (52 суфіксальні демінутивні морфеми), англійська (16 суфіксальних демінутивних морфем). Навіть, порівнюючи такі близькостпоріднені мови як українська та російська, можна без сумнівів першество віддати українській мові. Так, Л.П.Дідківська зазначає, що 5 російським іменникам зі зменшеними формантами відповідають 14 українських [3, с. 8]. Українська мова займає перше місце не випадково, бо „демінутивна лексика є поширеною в усіх смислових (і не тільки) частинах мови” [12, с. 142]. Сучасні дослідники слов'янських мов теж одностайні у твердженні щодо вирішального чинника українських демінутивних суфіксів у створенні емоційно-експресивного колориту в мові: „Емоційним суфіксам належить вирішальна роль в оформленні емоційного та кваліфікаційного значень великої групи слів в слов'янських мовах, особливо в українській” [10, с. 19]. Апроксиматично українська мова нараховує 54 демінутивних іменникових суфіксів, причому за кожним родом іменників закріплені в абсолютній більшості випадків певні суфікси. Зокрема для жіночого роду: *-к-*, *-очк-*, *-ечк-*, *-оньк-*, *-еньк-*, *-ин-*, *-иц-*, *-ун-* (*-юн-*), *-ус-*, *-ц-*; для чоловічого: *-ок*, *-очок*, *-ичок*, *-(ч)ик*, *-ец-*, *-еньк-*, *-к-*, *-ус-*; для середнього: *-к-*, *-ц-*, *-чк*, *-очк*, *-ц-* та ін. Переважна більшість українських демінутивних суфіксів є продуктивними, поліфункціональними, фриквентативними та градуальними.

Демінутивні суфікси української мови характеризуються міжкласністю та міжкатегорійністю. Потенційно можлива міжкласна категорія демінутивності стала в українській мові універсальною завдяки тому, що первісно іменникові і прикметникові суфікси *-к-*, *-еньк-* (*-оньк-*) перенесено в дериваційні системи займенників (пор. *всенький*, *саменький* тощо), числівників (пор. *двійко*, *двоєчко* та ін.), дієслів (пор. *їстки*, *спатки*, *їстоньки*, *спатоньки* і под.), прислівників (пор. *таменьки*, *тутеньки*, *додомоньку* і т. ін.). Подібні демінутивні афіксальні синоніми можна вважати міжкласними синосуфіксами.

Необхідно зазначити, що продуктивність демінутивних суфіксів у межах різних класів неоднакова. Найбільші дериваційні можливості вони виявляють у сферах іменника, прикметника та прислівника, найменші – в межах числівника, займенника, дієслова та вигука.

Міжкатегорійна омонімія формантів розвивається через словотвірну полісемантичність зменшено-емоційних афіксів, шляхом перенесення їх з однієї категорії в іншу, семантично близьку, пор. *гороб'я* „пташа горобця”, *кур-ча* „пташа курки”, *гус-еня* „пташа гуски” – *чабан-я* „дитина чабана”, *турч-еня* „дитина турка” – *стар-ча*, *стар-ченя* „дитина жабрак” – *мал-еня* „мала дитина”, *дошкільн-я* „дитина, яка ще не ходить до школи”, *дівч-а* „дівчинка” (здріб.-пестл.) – *дитин-ча* (здріб.-пестл.) – *кон-еня* „малий кінь, кінь невисокого зросту” – *руч-еня* „рученька” (здріб.-пестл.) – *сороч-еня* „невелика сорочка”, *горн-я*, *горщ-а* „малий горщик”.

Категорійна семантика демінутивності є регулярною щодо прикметникових суфіксів *-еньк-*, *-есеньк-*, *-юсінк-*, *-ус-*, *-ус* + *еньк-* та ін., оскільки вони навіть поза лексею містять у собі семантику пестливості, зменшеності. Як правило, афіксальні демінутивні утворення у текстовій площині відіграють особливу синтаксико-композиційну функцію, постаючи структурнотвірними чинниками, сприяючи інтонаційній та ритмомелодійній насиченості.

Зменшено-емоційні суфікси сучасних слов'янських мов репрезентують продуктивну групу у словотвірній системі мови, детермінують відповідну квалітативну її природу. Сам термін „зменшено-емоційний” розтлумачує основну семантичну функцію суфіксів – надавати лексемам зменшеного й емоційного значень симультанно або з перевагою однієї з функцій залежно від семантики твірної основи або контексту. Переважна більшість слов'янських демінутивних суфіксів є продуктивними, поліфункціональними, частотними та градуальними. Визначення ступеня ознаки залежить від кількості суфіксів, що створюють демінутивне значення слова: „чим більше демінутивних суфіксів приєднується до тієї самої основи, тим багатша його сема демінутивності” [11, с. 432]. В українській мові до основи іменника може приєднуватись від одного до трьох демінутивних суфіксів. Відповідно демінутивність може визначатись трьома ступенями: *дівчина* – *дівчинка* –

дівчинонька, хатина – хатинка – хатиночка – хатинонька, дубок – дубочок – дубочечок, мати – матінка – матіночка тощо. В міру приєднання демінутивних суфіксів до основи лексеми значення здрибності послаблюється або зовсім зникає, тоді як емоційний відтінок стає домінувальним.

Англійська мова репрезентована невеликою кількістю суфіксів демінутивності, що характеризуються низькою продуктивністю (лише 4 демінутивні суфікси *-y / -ey / -ie / -ee* є продуктивними, інші обмежені у своєму лексичному обсязі лише кількома лексемами) та меншим семантичним діапазоном відтінків, утворених за їхньою участю слів. Основною детермінувальною причиною економного використання демінутивних суфіксів в англійській мові є запізніла підтримка в розвитку суфіксів демінутивної системи англійської мови: „Більш пізній розвиток суфіксального способу вираження зменшеності сприяло міцному укоріненню в англійській мові інших лексичних засобів, яким властива певна гнучкість для вираження як об’єктивної малості, так і різних відтінків експресії” [8, с. 20]. Для сучасної англійської мови не властива суфіксальна градуальна система: до твірної основи може приєднуватись не більше одного суфікса; виняток складають кілька пестливих утворень з відтінком другого ступеня: *nanny, mummy, daddy* [5, с. 83]. Зменшено-емоційні суфікси англійської мови не відображають навіть усіх можливостей вираження даного категорійного поняття.

Аналітичний лад англійської мови зумовлює широке використання лексико-синтаксичних засобів творення лексичних одиниць. Найбільш продуктивними є безафіксальний спосіб творення демінутивів, репрезентований кореневими лексемами, та синтаксичний спосіб на рівні словосполучень.

Кореневі слова постають необхідним та невід’ємним конститuentом вираження категорії демінутивності. Безафіксне демінутивне словотворення в сучасній англійській мові постає надзвичайно продуктивним способом творення нових слів, на противагу слов’янським мовам, де безафіксне словотворення взагалі мало розвинуте [1, с. 208].

До цієї групи слів належать слова, що позначають демінутивність без будь-яких спеціальних граматичних показників, тобто маркерів демінутивності і тому пов’язуються з поняттям імпліцитності. Цей спосіб творення демінутивних одиниць є міжрозрядним та інтегрує окремі групи іменників (*kid, lamb, calf, path, stream* тощо), прикметників (*brief, small, low, slight* і под.), дієслів (*to weak, to slit, to narrow, to cut* та ін.), прислівників (*little, a little, less, least, slow* і т. ін.) що зовсім не характерно для граматичного ладу слов’янських мов. Демінутивне значення корневих слів пов’язано не з окремими словотвірними формантами, а з лексичним значенням їхньої основи, які поряд з конкретним лексичним значенням виражають узагальнене значення зменшеності або зменшеності-пестливості: *I had rheumatic fever when I was a kid* (Salinger J, *Nine Stories*); *She was slight and small, with the large, dark, starry eyes of her race and a mass of raven hair* (Murdoch I, *The sandcastle*).

Демінутивне значення англійської мови можуть передавати також складні слова, утворені за рахунок приєднання двох основ. Основною за фриквентативними показниками є модель складання двох субстантивних основ: *cry-baby, puppy-dog, herd-boy, lovey-dovey, petty-cake* тощо.

Визначальним засобом творення демінутивних одиниць англійської мови є синтаксичний, репрезентований різними за структурою та об’ємом типами словосполучень, а саме дво- та трискладовими: *tiny table, little flat, young doctor, tiny little kid, small pocket, poor little girl* і под. Домінувальними постають словосполучення, конституйовані пре- та іноді пост позиційними щодо іменника, з яким вони узгоджуються, якісні прикметники на позначення малого розміру, віку, ваги тощо або з семою оцінки: *little, young, small, short, few, narrow, tiny, low, thin, dear, sweet* та деякі інші [6, с. 58 – 70]. Подібні ад’єктивно-субстантивні моделі словосполучень постають основними виразниками демінутивного значення в англійській мові, пор.: *Fiesta sat with her hands cupping her chin, staring at a corner of the little kitchen* (Abrahams J, *The Path of Thunder*); *At this other tiny table, right to my left ... there was this funny-looking girl* (Sheldon S, *The Doomsday Conspiracy*); *I had often heard the song before, and always with lively delight; for Bessie had a sweet voice – at least, I thought so* (Brontë Ch., *Jane Eyre*). Для системи англійської мови характерне однобічне вираження демінутивного значення ад’єктивним конститuentом. Модель *Adj + N* є найпоширенішою в кількісному плані, що становить 78% від загального числа наявних словосполучень в англійській мові. Синтаксичному рівню творення демінутивів властива певна градуальність у вираженні демінутивного значення, що досягається поєднанням препозитивного прикметника зі значенням демінутивності та іменника з демінутивним суфіксом: *low hillocks, little hamlets* тощо. Але ці явища значно рідше зустрічаються в англійській мові порівняно з українською мовою, в якій явище семантичного плеоназму є досить поширеним: *маленький синочок, рідненька донечка, старенька матуся, дороженька бабуся; малюсенькие рученьки, красивенький столик, вкусенький супчик, чистенькая водичка* та ін. Отже, демінутивна синтаксична система слов’янських мов також є важливим структурнотвірним чинником вираження відтінків демінутивності.

Фонетичні й акцентологічні засоби творення емоційності притаманні лише слов’янським мовам. Пестливо-зменшувальні акцентологічні та фонетичні модифікації слів, поєднуючись із жанровою маркованістю, стилістично збагачують українську та російську літературні мови, значно посилюють виразність висловлювання. Акцентологічні варіанти мають народнопісенне походження і віддавна служать українським та російським поетам засобом стилізації під фольклор [14, с. 129]. Наприклад, такі демінутивні форми як *козаченько, дівчинонька, озерецько, зозуленька, пісенька* тощо значно виразніші від форм *козаченько,*

дівчинонька, озеречко, зозуленька, пісенька та ін. Функціонально-стилістичні фонетичні варіанти демінутивів з'явилися як результат взаємодії літературної мови з діалектами та говорами: *березонька – берізонька, лебедонька – лебідонька, суботонька – субіточка* і под.

Отже, категорійне поняття демінутивності існує у мовах різних структур. Категорія демінутивності є універсальною, закономірно з кореспондувальними та притаманними лише певній мові структурними та функціональними диференційними ознаками.

Література

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Физматлит, 2000. – 256 с.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 363 с.
3. Дідківська Л.П., Родіна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наукова думка, 1982. – 172 с.
4. Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 5 – 58.
5. Корунець Л.І. Категорія демінутивності в англійській та українській мовах // Мовознавство. – 1981. – №4. – С.81-85.
6. Кравченко М.В. Зменшено-емоційні іменники в сучасній українській мові // Словотвірна структура слова. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 109 – 189.
7. Макарова А.И. Именная деминутивная система молдавского языка (деривация): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Кишинев, 1970. – 27 с.
8. Макарчев Б.В. Словообразовательная структура и семантико-функциональные особенности диминутивных образований в английском и немецком языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1973. – С.20.
9. Русанівський В.М. та ін. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енци. ім. М.П.Бажана, 2000. – 820с.
10. Сагач Г.М. Эмоциональные суффиксы имен существительных современного украинского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1977. – 21 с.
11. Сальникова О.О. Функціонально-семантичне поле здрибнілості в українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 11. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Ч.ІІ. – С. 429 – 433.
12. Ткачук В. Категорія суб'єктивної модальності: Монографія. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
13. Успенский Б.А. Некоторые гипотетические универсалии из области грамматики // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М.: Наука, 1969. – С. 5 – 20.
14. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984. – 166 с.
15. Longman Dictionary of Comprehensive English. – London: Longman Dictionaries, 1995. – 1668 p.
16. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. – München, 1969. – 545 p.

In this article the structure of the categorical semantics of diminutiveness is observed. The stress is made on the finding out of the markers of diminutiveness from the different language layers (phonetic, morphological, lexical, syntactical, lexical-syntactical and textual levels) in the languages with different grammatical structure.

Key words: diminutiveness, synthetic form, analytical form, functional-semantic paradigm, function.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

Марія Федурко

ББК 81.411.1-2

УДК 811.161.2'373.611

ПОНЯТТЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ МОДЕЛІ ТА ЙОГО РОЛЬ В АНАЛІЗІ ТА СИНТЕЗІ ПОХІДНИХ ОДИНИЦЬ СЛОВНИКА

У статті проаналізовано морфологічну модель як елемент морфологічної системи мови. Виділено елементарні і неелементарні морфологічні моделі. Доведено, що вони можуть бути схарактеризовані за ознаками регулярності, активності, продуктивності.

Ключові слова: морфологічна модель, морфологічна альтернація, елементарні морфологічні моделі, неелементарні морфологічні моделі.

Здавна спостережено, що у всіх слов'янських мовах явища видозміни зовнішнього вигляду кореневих та афіксальних морфем є важливим складником словозмінних і словотвірних процесів. Науку, що вивчає ці явища, започаткував російський мовознавець М.Трубецької і назвав морфологією, а засоби формальної видозміни морфем – морфологічними.

Визнання факту видозміни (модифікації, трансформації) зовнішнього вигляду морфем за їхньої взаємодії у структурі реальних слів заактивувало в мовознавчій науці питання про доцільність виділення й характерологізації поняття, яке коригує згадані процеси, а також спричинилося до дискусії щодо його

термінологічного окреслення – це засвідчують праці морфонологів, які належать до різних лінгвістичних шкіл та напрямків (Г.Улашин, М.Трубецької, Д.Ворт, Г.Аронсон, Р.Лясковський, К.Ковалик, О.Реформатський, В.Касевич, О.Кубрякова, Т.Булигіна, Т.Попова, В.Чурганова, С.Толстая, В.Горпинич, В.Руснак та ін.).

Вивчення морфонологічних характеристик похідних відіменникових словотвірних гнізд (а проаналізовано їх було понад 1,5 тис.) дало підстави до висновку, що цій вимозі відповідає поняття морфонологічної моделі, котра ”являє собою не тільки статичну одиницю опису, що відображає безпосередню реальність мови, вона є також аналогом правил перетворення, властивих морфам однієї морфеми у відповідній парадигмі, а тому таку модель можна вважати моделлю синтезу форм у складі цієї парадигми” [Кубрякова, Панкрац 1983, с. 103]. Зміст цього поняття становить правило (система правил) формального перетворення словотвірних морфем (обох чи однієї) [Толстая 1998, с. 247], адже “структуру маркерів-не знаків (морфонологічних засобів – М.Ф.) характеризують певні закономірності і строге співвідношення всіх елементів”; “передбачуваність того чи того маркера прямо залежить від жорстких правил моделювання, притаманних граматичній системі мови” [Попова 1971, с. 56].

Отже, морфонологічна модель має стаціонарно-процесуальний характер. Як результат узагальнення морфонологічної структури певного класу похідних, зведення їх в одну систему, вона дозволяє передбачити морфонологічну структуру нових похідних одиниць словника у згоді з чинними морфонологічними закономірностями. Це засвідчує нерозривний зв’язок проблем морфонологічного моделювання з проблемами словотвірного моделювання, що постає “як певна системно організована сукупність прийомів та засобів, пов’язаних з побудовою таких складних одиниць, як похідні” [Раевская 1988, с. 158], а також підтверджує його перспективний характер, що виявляється в тлумаченні морфонологічних характеристик наявних у лексиконі одиниць та в передбаченні морфонологічних особливостей нових.

Оскільки у процесі дериваційної взаємодії словотвірчі морфеми зазнають відмінних формальних перетворень (чергування фонем і наголосу, розширення та скорочення свого фонемного складу), уважаємо за доцільне розрізняти морфонологічні моделі пом’якшення (*про[с]-о – про[с’]-ан-ий*) та ствердіння приголосних (*зосу[л’]я – зосу[л]-еньк-а*), вокалічні альтернативні моделі (*стїл – стбл-ик*), акцентологічні (*сніг – сніг-ов-ій, кєдр – кєдр-їн-а*), моделі нарощення (*кіно – кіно/ш-ник*) та усікання (*хім/їй-а – хім-ік*) морфем. Навіть побіжний погляд на структуру похідних переконує: зазвичай вони є ареною застосування кількох морфонологічних правил, скажімо, ствердіння і переміщення наголосу (*картбн[л’]-я – картбн[л]-їн-а*), нарощення основи і переміщення наголосу (*аргб – аргб/т-їзм, алгебра – алгебра/ї-їч/н-ий*), нарощення суфікса та переміщення наголосу (*континєнт – континєнт-аль/н-ий*). Поокремий розгляд цих явищ не формує цілісного уявлення про морфонологічну структуру різнотипних дериватів, у зв’язку з чим поняття морфонологічної моделі набуває особливої ваги

Урахування кількісного показника (одна чи більше трансформацій) дає підстави виділяти елементарні й неелементарні морфонологічні моделі (далі – ММ). Ту чи ту модель кваліфікуємо як елементарну, якщо морфонологічну структуру похідного слова маркує лише одна морфонологічна трансформація. Так, деривати на зразок: *дуббк, гайбк, синбк, ставбк, чайбк, ярбк* (від *дуб, гай, син, став, чай, яр*) сформовані за участю елементарної ММ “Ас”, в основі якої – чергування наголосу, регульоване наступним морфонологічним правилом: у дериватах з модифікаційним словотвірним значенням суфікс {-ØК} (символом Ø позначено нульову морфему {o-ø}) завжди наголошений, якщо твірні іменники з односкладовою основою, належать до усіх акцентних парадигм (скорочено – **а.п.**), крім **а.п. а** (постійний наголос на основі). З творення похідних від багатоскладових основ ця модель застосовується без винятків: *волосбк, колосбк, черепбк, чересбк* від *волос (-а, -и), кблос (-а, -и), чєрєп (-а, -и), чєрєс (-а, -и)*. Односкладові основи **а.п. а** підпорядковуються іншому правилу, наголос у похідних з суфіксом {-ØК} константний: *см’їх ‘хутрб’ – см’їшбк, цвях – цвяхбк*. Натомість структура згаданих дериватів може зазнавати дії іншого морфонологічного правила, якщо корінь завершується морфонемами {z}, {k}, {x}: перед суфіксами з ініціальною нульовою морфонею в них відбувається чергування *z//ж, k//ч, x//ш* – модель “С//С’”, теж елементарна. Відзначимо, що модель “С//С’” являє собою найвищий ступінь узагальнення чергувань, оскільки об’єднує усі різновиди пом’якшень, а саме: Т//Т’ (неперехідне пом’якшення парних за твердістю/м’якістю фонем), Т//Ї та Т’//Ї’ (перехідне пом’якшення цих фонем), С’//Ї’ (перехідне пом’якшення /ц’/), К//Ї’ (перехідне пом’якшення задньязыкових та /r/), R//R’ (неперехідне пом’якшення сонорних), Р//РІ, Р//РІ’ (перехідне пом’якшення губних). У наступному викладі послуговуватимось символом “С//С’”, лише за необхідності конкретизуючи його.

Застосування моделі “С//С’” спостерігаємо також у словотвірних парах *сніг – сніжний, грїх – грїшний, місяць – місячний, кирилиця – кириличний, пишиця – пишичний, столиця – столичний, криниця – криничний, полуниця – полуничний та черевик – черевичок, яцик – яичок, горицк – горищок, жєвжєк – жєвжєчок*, де твірні субстививи мають різнятися своєю морфонологічною будовою: перші два формально нечленовані, решта ж виділяють субморфеми, тобто такі сегменти основи твірної, що не наділені словотвірним значенням, а лише формально нагадують афіксальні морфеми.

Словотвірно тотожні зі словом *дуббк* похідні *сніжбк, грїшбк, батїжбк, вершбк, бурячбк, язичбк, балїчбк, куличбк* відрізняються від нього своєю морфонологічною структурою, адже маркована вона 2

морфологічними перетвореннями – чергуванням приголосних і наголосу (ММ “C//C'+Ac”), регламентованих обома сформульованими вище правилами. Отже, це неелементарна модель. Неелементарні ММ складаються з відносно автономних блоків, серед яких: блок консонантних і вокалічних чергувань, блок альтернатив наголосу, блок лінійних перетворень (нарошення, усікання) основи і/чи афікса.

Відносна самостійність окремих блоків неелементарних ММ дозволяє вести мову про ієрархізованість формальних трансформацій у структурі похідного слова. Проілюструємо сказане таким прикладом. Творення експресивів *п'янюга, бандюга, садюга, мерсюга*, мотивованих субстантивами *п'яниця, бандит, садист*, супроводжує ММ “У+С//С'+Ac”. Морфологічні трансформації відбуваються саме в такій послідовності, бо, з одного боку, чергування некінцевих (передсуфіксальних/передсубморфних) приголосних не може відбуватися раніше, ніж усікання, яке ставить ці приголосні в морфологічно релевантну позицію – позицію кінця основи, а переміщення наголосу, з другого, може відбутися тільки після приєднання суфікса, оскільки він (наголос) хоч і є “індивідуальною ознакою слова, тобто характеризує слово поряд з окремими фонемами” [Кирилович 2000, с. 436], у похідному слові він зазвичай прив'язаний до суфікса, є “надбудовою над суфіксом” [Кирилович 2000, с. 437].

Як випливає з наведеного, у ході дериваційної процедури модель “У+С//С'+Ac” може бути застосована до нетотожних з погляду словотворення основ: *п'ян-ий – п'ян-иц-я – п'ян-юг-а, банд-а – банд-ит – банд-юг-а, сад/изм – сад-ист – сад-юг-а*. Ті самі твірні можуть вдаватися до однієї ММ (наприклад, “У”) за взаємодії з різними словотворчими засобами, скажімо, з суфіксами *-ець, нульовим, -ськ-*: *Іспан/і-а – іспан-ець, іспан-ськ-ий, Югослав-і-а – югослав, югослав-ськ-ий*. Отже, кожна з морфологічних моделей характеризує не окреме слово (слова) і навіть не окремий словотвірний тип (типи); їхню дію простежуємо за творенням похідних від слів **різної** словотвірної структури, на **різних** ступенях словотворення та у взаємодії з **різними** словотворчими афіксами, що засвідчує високий ступінь абстрагованості ММ як такої.

Завдячуючи своїм постанням механізмам відмінних позицій, морфологічні моделі різняться наборами морфологічних перетворень. Однак не тільки ними, бо властиві їм також ознаки, що характеризують інші мовні феномени, зокрема словотвірні моделі, – це регулярність, активність, продуктивність.

Регулярність – чи не найважливіша з характеристик морфологічної моделі, оскільки “регулярність морфологічних явищ становить, з одного боку, необхідну умову системного опису морфології, а її виявлення, з другого, є найпершим завданням морфології” [Бульгіна 1977, с. 213]. Поняття регулярності ММ тісно пов'язане з поняттями передбачуваності та повторюваності: знаючи морфологічні характеристики твірної основи та словотворчого афікса, можна спрогнозувати морфологічну структуру деривата, а тотожність морфологічної будови морфем певного класу уможливує неодноразовість застосування тієї чи тієї з морфологічних моделей. Регулярні морфологічні моделі реалізуються в усіх (чи в більшості) похідних, що мають спільні умови для застосування відповідних морфологічних правил. Такими є, до прикладу, ММ “Ø//V+C//Ĉ”: *ластівка – ластівочка, жінка – жіночка, українка – україночка, лебідка – лебідочка* чи “V//Ø+Г'//Ĉ”: *перець – перочик, засць – зайочик, хлопець – хлопчик, ситець – ситчик, палець – пальчик, стілець – стільчик, корінець – корінчик*.

Прикметно, що не всі дослідники поділяють думку про доцільність застосування поняття регулярності щодо морфологічних трансформацій. О.Реформатський, скажімо, уважав морфологію “поштучним відділом” мови [Реформатський 1975, с. 118], не погоджуючись надавати їй явищам статусу регулярних. Більше рації, на нашу думку, мають ті вчені (К.Ковалик, С.Толстая, Т.Попова, Т.Булігіна, О.Кубрякова з Ю.Панкратом), що зараховують морфологічні трансформації до переліку регулярних мовних явищ, наголошуючи водночас на особливому характері морфологічної регулярності: морфологічні правила діють здебільшого вибірково (“Регулярна альтернатива часто реалізується в окреслених контекстах” [Kowalik 1998, с. 92]) і характеризують обмежене коло лексем. Подеколи, крім того, фонологічна структура основ допускає прийняття альтернативних рішень щодо морфологічного оформлення похідних слів [Кубрякова, Панкрат 1983, с. 29], і це має наслідком з'яву цілком нормативних дуплетних форм: *Венеція – венеційський і венеціанський, негр – негритянський і негрський* чи навіть стилістично маркованих: *Америка – американський і америцький, баски – баскський і баскійський*. Безперечно, має рацію М.Панов, стверджуючи: “Морфологічні закономірності діють в закритій зоні, вони відділені від решти граматичним значенням. Де певним чином чергуються морфонеми, там і граматичне значення певного типу. Два контури збігаються, один підтримує інший. Однак можливі відхилення від строгості чергування, тоді виникають варіанти, 2 вибори, 2 рівноможливі заміни” [Панов 1999, с. 28].

Отже, вибіркового характеру морфологічних правил, наявності у системі мови морфологічних варіантів не є підставою для заперечення регулярності морфологічних змін. Навпаки, морфологічні нерегулярності лиш увиразнюють її, підпорядковуючись закономірності, відзначеній свого часу Фердинандом де Сосюром: “Синхронічні закономірності є загальними, але не обов'язковими. Тобто в мові немає жодної сили, яка б гарантувала збереження регулярності, властивої певному явищу” [Сосюр 1998, с. 109].

С.Толстая [Толстая 1998, с. 245] пропонує розрізнити лексичну і парадигматичну морфологічну нерегулярність. Перша виявляє себе в наявності паралельних форм, а також у тому, що в одних похідних та чи

та зміна відбувається, а в інших – ні; друга ж – у непослідовності поведінки одиниць, належних до одного морфологічного класу.

У кожному конкретному випадкові морфологічної нерегулярності важливо з'ясувати, чим є ця нерегулярність – відхиленням від норми чи проявом іншої, можливо, менш універсальної морфологічної закономірності. При цьому дуже важливо не робити поспішних висновків, спираючись лише на поокремі факти. Так, на тлі утворень від іменників на *-ня* невмотивованою, а отже, аномальною виглядає морфологічна зміна *o//o* в дериватах *кухня – кухонька, кухонний; сукня – суконька* супроти *o//e*, що домінує в переважній більшості утворень, наприклад, *стайня – стаснний, вишня – вишенька, шпаківня – шпаківенька*. Натомість уведення іменника *кухня* в коло субстантивів на зразок *земля, ікра, церква* дозволяє сформулювати інше морфологічне правило, лексично, щоправда, менш потужне: після морфем *{z}, {k}, {x}* має місце чергування *o//o* супроти *o//e*.

Регулярні морфологічні моделі бувають продуктивні й непродуктивні: “Є продуктивні морфологічні правила з широким діапазоном дії, які проникають у різні сфери граматики; є також правила з жорсткими обмеженнями” [Кубрякова, Панкрац 1983, с.30; Kowalik 1998, с. 94], і це становить найважливішу прикмету морфологічного рівня мови. **Продуктивність ММ** проявляється в тому, наскільки активно її використовують за творення неологізмів ті словотвірні структури, які формально “готові” до її застосування – незалежно від того, належать вони до продуктивних чи непродуктивних словотвірних типів. Так само в лінгвістичній літературі трактують зміст поняття продуктивність словотвірного типу: “Продуктивність словотвірного типу – це його здатність бути моделлю для творення нових висловів (тобто нових похідних слів – М.Ф.)” [Waszakowa 1996, 76].

Продуктивними треба визнати, до прикладу, моделі “Ас” (*галузевий* → *галузе́вік* ‘робітник галузевої промисловості’, *силовий* → *силови́й* ‘працівник силових структур’, *постовий* → *постови́к* ‘постовий міліціонер’), “Нс+Ас” (*фермер* → *фермериза́ція, вéксель* → *векселіза́ція, Макдона́льд* → *макдона́льдиза́ція*), які використовують також сьогочасні утворення.

Поняття **активності** словотвірної моделі, як відомо, корелює з поняттям її лексичної потужності: чим більше похідних одиниць словника засвідчує її застосування, тим вища її активність. Так само окреслюється активність ММ: активні ММ – це ті, за участю яких утворено максимум похідних із переліку можливих.

Отже, вивчення закономірностей формування морфологічних характеристик дериватів за допомогою поняття морфологічної моделі дозволяє абстрагуватися від конкретних словотвірних морфем, а співвідносити його з усією сукупністю морфем певного морфологічного різновиду, забезпечуючи тим самим ефективність морфологічного опису.

Література

1. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей // Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей. – М.: Наука, 1977. – С. 205-237.
2. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
3. Кирилович Е. Очерки по лингвистике. Биробиджан: ИП «Тривиум», 2000. – 490 с.
4. Панов М.В. Морфология // Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М.: Школа «ЯРК», 1999. – С. 24-25.
5. Попова Т.В. О предмете морфологии, иерархии анализа и единицах описания морфологической структуры языка // Советское славяноведение. – 1971. – № 2. – С. 53-61.
6. Раевская Л.В. Роль модели в словообразовательном синтаксисе (на материале французского языка) // Семантика и структура деривационных моделей. – Владивосток, 1988. – С. 157-167.
7. Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М.: Наука, 1975. – 134 с.
8. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
9. Толстая С.М. Морфология в структуре славянских языков. – М.: ИНДРИК, 1998. – 318 с.
10. Kowalik K. Morfologia // Gramatyka współczesnego języka polskiego/ Morfologia. – Warszawa: PWN, 1998. – S. 59-97.
11. Waszakowa K. Problem produktywności formantów obcych // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. – Warszawa, 1996. – 33. – S. 75-85.

The article deals morphological model as element of morphological system of language. Elementary and non-elementary morphological models are single out. It is proved that they can be characterized on the basis of their activity, regularity, productivity.

Key words: morphological model, morphological alternation, elementary morphological models, non-elementary morphological models.

Надійшла до редакції 10 лютого 2009 року.

РОЗДІЛ VI. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Марія Донець

ББК 81.2УКР-5
УДК 811.161.2'37'42

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ІСТИНА / ПРАВДА В КОМУНІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

У пропонованій статті висловлюється думка про те, що концепт ІСТИНА / ПРАВДА є способом репрезентації й ретрансляції політичних міфів, цінностей, релевантних для різних соціальних груп. Проблема ідеологічно зумовленого характеру вербалізації відповідного концепту розглядається на матеріалі комуністичного дискурсу української преси.

Ключові слова: концепт ІСТИНА / ПРАВДА, комуністичний дискурс, маніпуляція, ціннісна картина світу, політичний міф.

Функціонуючи в межах певного соціокультурного контексту, дискурс сучасної української преси як спосіб вербалізованої комунікації не може бути індиферентним до влади. Питання про вплив лінгвального аспекту комунікації на сприйняття та структурування соціально-політичної реальності, про механізми мовної (мовленнєвої) реалізації влади в дискурсивному просторі є позачасово актуальними й постають об'єктом наукового інтересу й пильної уваги дослідників у галузі, філософії, психології, соціології та, безперечно, лінгвістики. Останню в розв'язанні означеної проблеми яскраво репрезентують праці зарубіжних і вітчизняних науковців, таких, як О. Баранов, Р. Блакар, Х. Вайрхіх, Т. ван Дейк, Л. Кудрявцева і низки інших.

Основним механізмом реалізації влади як специфічної форми домінування є політична комунікація. Політичні дискурси мас-медіа, на думку дослідників, не об'єктивно відображають, а інтерпретують навколишню дійсність, створюючи міфологічну реальність, що упорядковує картину світу соціуму й опосередковує формування ціннісного ставлення суспільства до тих чи інших явищ дійсності [Анненкова 2005, с. 108]. Сучасні політичні міфи відіграють вирішальну роль у завоюванні й утриманні політичної влади: „Влада над мисленням є найбільш довершеним і найбільш бруталним різновидом тиранії; будь-яка тиранія розпочинається саме з намагання контролювати думки й закінчується ним” [Djilas 1957, с. 145]. Тож метою політичних дискурсів є формування в соціумі необхідної картини світу для здійснення влади. Одним зі способів реалізації експансивної макроінтенції політичних дискурсів є „параметрування” соціально-політичної реальності за допомогою певних концептів – квантів знання, „ментальних утворень, які є типізованими фрагментами індивідуального та колективного досвіду, що зберігаються в пам'яті людини” [ИМ 2005, с. 8]. Серед таких концептів – концепт ІСТИНА / ПРАВДА, лінгвокогнітивні особливості вербалізації якого ми маємо на меті дослідити.

ІСТИНА / ПРАВДА є універсальною світоглядно-пізнавальною категорією, дослідження якої розпочалося ще за античних часів і триває до сьогодні. Спроби аналізу понятійного змісту феноменів істини / правди наявні в наукових працях вітчизняних і зарубіжних філософів, мовознавців із позицій загальнотеоретичних міркувань (Є. Андрос, Р. Квіжинадзе), аналітичної філософії (П. Вейнгартнер, А. Пап), логічного аналізу мови (Н. Арутюнова, В. Лукін, І. Шатуновський, О. Клевакіна), у дослідженнях на матеріалі окремих мов (М. Малинович, Ю. Малинович).

ІСТИНА / ПРАВДА – одне з центральних для людини понять, що акумулює в собі світоглядну й етичну інформацію, набуваючи функцій „засобу свідомої орієнтації людини в світі” [Андрос 1984, с. 81] і ціннісної категорії, котру можна розглядати як власне-концептивний і дискурсивний феномен. Відповідний концепт формується внаслідок усвідомлення людиною дуалізму свого буття й принципових відмінностей у природі співвідносних світів. На думку Н. Арутюнової, основна відмінність між ПРАВДОЮ й ІСТИНОЮ полягає в тому, що ці концепти локалізовані в принципово різних просторах: „Істина формується в релігійному контексті, стосується Божественного світу, істина й істинність – в епістемічному (логічному) контексті, контексті раціонального пізнання, правда ж безпосередньо стосується світу людини... Коли йдеться про спосіб життя людей, то різні правди легко вступають у боротьбу між собою. Істину проповідують, за правду борються” [Арутюнова 1991, с. 26]. Таке розмежування „сфер впливу” дозволяє класифікувати концепти. ІСТИНА в епістемічній іпостасі – універсальне нерегулятивне ментальне утворення, що репрезентує наднаціональні, загальнолюдські цінності – концепт логіко-філософського порядку. ІСТИНА в релігійному контексті належить до класу теософських концептів. ПРАВДА як концепт морального порядку відбиває загальні уявлення про моральні цінності, утілює моральний ідеал, „пропонує” певні норми поведінки й орієнтує на їх дотримання, виконуючи регулятивну функцію. „Правди” різних мікросвітів порівнюються. Правда стає, таким чином, граудіюваним поняттям: одна правда може бути ближчою до істини, більш істинною, ніж інша [Арутюнова

1991, с. 26]. Попри наявність диференційних ознак концепти ІСТИНА та ПРАВДА співвідносні, оскільки мають спільний понятійний субстрат – „те, що є коректним і адекватним, відповідає дійсності або тотожне, еквівалентне їй” (теорія кореспонденції). Про тісний взаємозв’язок, що існує між цими концептами, свідчить також той факт, що в багатьох мовах поняття правди й істини номінуються однією лексемою: в англійській мові – truth, у французькій – verite, в іспанській маємо слово verdad, у німецькій мові – Wahrheit. З огляду на це вважаємо доцільним розглядати поняття ІСТИНА та ПРАВДА як концептуальну пару (пор. ВОЛЯ / СВОБОДА).

Концепт ІСТИНА / ПРАВДА є однією з найбільш значущих когнітивних структур у свідомості людини, що характеризує як об’єкти, так і суб’єкти соціальної дійсності, а також ментальні уявлення про них і ставлення до них, дає їм оцінку. Дискурсивно-комунікативний аспект дослідження відповідного концепту акцентує увагу на сконструйованості останнього, штучності формування й коригування його „параметрів” і, отже, розглядати цю ментальну одиницю як таку, що зумовлює й спрямовує зміни в ціннісній картині світу соціуму. Вираження істини не є основною функцією мовної системи, навпаки, ця можливість є наслідком комунікативної функції мови [Лукин 1993, с. 70]. Слова не можуть бути істинними або хибними, такі ознаки властиві лише судженням. Істинність значень постає одним із фундаментальних питань, пов’язаних із уживанням мовних знаків. ІСТИНА / ПРАВДА розглядається, таким чином, як „частина використання мови” [Дэвидсон 1986, с. 116; Болинджер 1987, с. 29]. Серед основних факторів успішної комунікації є така її фундаментальна властивість, як „презупція істинності” висловлювань партнера з комунікації. Інакше кажучи, мовленнєвий акт, одиниця комунікації, можливий лише тоді, коли мовець і реципієнт виходять із того, що зміст висловлювання співрозмовника відповідає істині, не суперечить реальному стану речей. Постулюючи істинність / правдивість тих чи інших декларативних тверджень, можна „створювати” реальність і її атрибути, які не завжди еквівалентні об’єктивній картині реальності, але ідентифікуються індивідуальною та масовою свідомістю саме як істинні, правдиві. „Процеси розуміння вигаданого дискурсу не відрізняються від процесів розуміння істинних тверджень. Ось чому, мабуть, мова – настільки потужна зброя формування вірувань” [Джонсон-Лерд 1988, с. 237].

На нашу думку, концептуальна пара ІСТИНА / ПРАВДА в українському комуністичному дискурсі як формі прояву ідеології й реалізації влади набуває функцій „оцінного оператора” [Суковата 1998, с. 11], що розподіляє й оцінює об’єкти, явища, процеси соціально-політичної дійсності за принципом „свій – чужий” Перший член концептуальної опозиції СВІЙ – ЧУЖИЙ містить ознаки відповідності істині, правді й аксіологізований позитивно (корелює з позитивно-оцінним предикатом „добре”). Другий член указаної опозиції стає носієм ознак невідповідності істині, правді, асоціюється з неправдою, брехнею й, відповідно, аксіологізується негативно (співвідноситься з предикатом негативної оцінки „погано”). Слово-ім’я концепту ІСТИНА / ПРАВДА „приписується” певним явищам соціально-політичної реальності, розгортається в дискурсі як їхні іманентні характеристики. Це зумовлює розгляд способів вербалізації відповідного концепту як інструмента маніпулювання масовою свідомістю: „Урешті-решт справа не лише в істині як такій, а в якомусь вишуканому психологічному формуванні цієї істини. Стосовно ж утілення істин, то це можливо лише в тому випадку, коли вони оволодівають масами. Для агітації істинність суджень є, звичайно, необхідною, однак ще не достатньою передумовою. Для істинних суджень повинні обиратися такі мовні форми, які були б максимально впливовими” [Клаус 1967, с. 132]. „Пояснення” явищ дійсності в межах комуністичного дискурсу шляхом апелювання до базисного концепту ІСТИНИ / ПРАВДИ й експлуатація його аксіологічних потенцій стає засобом формування оцінного ставлення до цих явищ в читацької аудиторії в напрямі, заданому ціннісною системою відповідної ідеології.

Дослідження концепту ІСТИНА / ПРАВДА закономірно ставить питання про опис способів його мовної реалізації. Розглянемо лінгвокогнітивні особливості вербалізації відповідного концепту на матеріалі газети „Комуніст” (далі в статті ми будемо посилалися на цю газету, подаючи її скорочену назву, – К).

Наша зброя – слово правди [К. – 2003. – №10].

Ядерну зону концепту ІСТИНА / ПРАВДА становить його ім’я, смислового домінанта – позитивно аксіологізоване в свідомості мовців стрижневе слово *правда*, яке внаслідок уведення в контекст набуває додаткових семантичних компонентів. У наведеному фрагменті газетного повідомлення – заголовку, що концентрує найбільш релевантну інформацію, яка розгортається й конкретизується в „перспективі” тексту, – експлікується метафора *слово – зброя*, що активізує за принципом інкорпорації сценарій ЗБРОЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ, ВІЙНА. „Більшість штучних натоплів – армії, церкви, партії – пов’язані з таємницею. Соціальна підстава цієї таємниці – захист проти ворожого зовнішнього світу, проти ворогів і тих, хто переслідує” [Черепанова 2003, с. 279]. Правдивість „своїх” (присвійний займенник *наша*) суджень, позиції, цінностей, системи, претензії на „дзеркальність” відображення дійсного стану речей автоматично імплікує хибність, неправдивість і необ’єктивність політичних дій „чужих” – опонентів. Так ПРАВДА як моральна цінність, ідеал, зразок поведінки апіорно предикуює „свій” світ.

Завдання комуністів – організаційно і політично очолити боротьбу трудящих за справді народну, а не буржуазну демократію, за соціалізм, і виправити історичний гріх мовчазної згоди на ліквідацію Радянської

влади, за якої люди мали реальні права і можливості для всебічного розвитку. А за влади нинішніх псевдодемократів є лише право на вимирання [К. – 2003. – №86].

Слова *демократія* та *соціалізм* функціонують у тексті газетного повідомлення як контекстуальні синоніми. Вибір слів, як відомо, пов'язаний із відповідними концептами.

Парадокс будь-якої політичної мови, на думку О. Баранова, полягає в тому, що одна й та сама ціннісна категорія, що посідає досить високе місце в ціннісній ієрархії, використовується для обґрунтування зовсім різних дій [Баранов 1990, с. 170]. У комуністичній пресі такою цінністю є ДЕМОКРАТІЯ. Внутрішня форма слова-імені концепту ДЕМОКРАТІЯ вказує на „владу народу”. Однак НАРОДОВЛАДДЯ виявляється категорією, що не викликає такої кількості позитивних асоціацій у свідомості українського соціуму порівняно з іменем концепту ДЕМОКРАТІЯ: „Те, як сприймається явище, може залежати від того, як сприймається ім'я. Ім'я... визначає й зумовлює наше розуміння того, що малося на увазі, і наше ставлення до нього” [Блакар 1987, с. 112-113]. Концепт отримує додаткові аксіологічні характеристики завдяки тому, як оцінюється його ім'я й відповідний референт офіційною ідеологією певного суспільства. Міф про „світле комуністичне майбутнє”, що не здійснилося, не настало, відбився в суспільній свідомості як міф про „швидке й нездоланне просування до царин демократії та свободи” [Авксентьєва 2007, с. 263]. „Комуністичний міф”, що культивувався радянською владою, із розпадом радянської влади трансформувалася в „демократичний міф”, що зумовило порівняння демократії з „державою загального добробуту”. Концепт ДЕМОКРАТІЯ пов'язаний із поняттям свободи як загальнолюдської цінності. На ім'я автохтонного, ключового для комуністичного дискурсу концепту-константи СОЦІАЛІЗМ унаслідок конгломерації з концептуальною перемінною цього дискурсу, „чужим” концептом ДЕМОКРАТІЯ, за допомогою конектора СВОБОДА переноситься позитивно-оцінна конотація слова-імені дискурсивної перемінної.

Таким чином, звичне для радянського комуністичного дискурсу концептуальне протиставлення „наше / соціалістичне народовладдя – їхня / буржуазна демократія”, що мало чіткий оцінний корелят „добре – погано”, переосмислюється, прагматично „перейменовується”. *Справді народний* (комунікативна структура значення іменника *правда* відображається його дериватом – словом *справді*) „демократичний соціалізм”, що постає „справжнім”, „істинним”, „правдивим”, „справедливим” (ці ад'єктивні номени містять семи, наявні в структурі концепту ІСТИНА / ПРАВДА як інваріанти відповідних мовних форм). Такий політичний устрій, форма держави протиставляється *буржуазній демократії*, „антинародній” за своєю суттю (буржуазія – „панівний клас капіталістичного суспільства”), „неправильній”, „несоціалістичній”, такій, що виявляється стихійно, усупереч законам комуністичного будівництва й тим самим стає носієм деструктивного начала, хаосу, спричиняє смерть, *вимирання* (семи „кінцевість”, „руйнування”, „невідворотність” становлять ядерну зону концепту СМЕРТЬ).

Інтенсифікації негативного оцінного ставлення до дій *нинішніх псевдодемократів* сприяє вживання номена *гріх*, що кваліфікує результат дії – *ліквідацію Радянської влади*, активізуючи однойменний концепт, із яким у свідомості мовців пов'язані негативні асоціації (*згрішити* – значить „переступити певну межу, межу дозволеного, вчинити злочин”).

Позиція комуністів чітка, чесна й послідовна. Ми виступали й виступаємо проти спроб кримінально-олігархічних кланів зберегти нинішній злочинний режим. Ми виступаємо за повернення влади трудящим, за встановлення реального народовладдя, невпинне дотримання вічних, істинних лєнінських принципів [К. – 2004. – №49].

Словосполучення *лєнінські принципи* апелює до концепту-символу ЛЕНІН. Складниками однойменного політичного міфу є „муміфікація партійного божества... канонізованого святого” [Черепанова 2003, с. 279], заперечення факту його смерті й постулювання актуальності (*вічні лєнінські принципи*) та істинності (*істинні лєнінські принципи*) його вчення. Висока соціодискурсивна цінність відповідного концепту-символу (авторитетність постаті Леніна для комуністичної ідеології) зумовлює напрям аксіологізації політичної програми (*повернення влади трудящим, встановлення реального народовладдя*) членів комуністичної партії. Істинність *лєнінських принципів* – це відповідність істині в її теологічному розумінні – як Божественній істині в останній інстанції, що не потребує верифікації та сприймається як даність.

Дискредитація концептів із погляду аксіологічної семантики, зазначає А. Приходько, припускає їх протиставлення „за принципом позитиву й негативу, оскільки концептуальний корпус може формуватися не тільки ціннісними орієнтирами зі знаком плюс, але й зі знаком мінус – антиконцептами” [Приходько 2008, с. 100].

Сучасний антикомунізм багатолікий і небезпечний. Він вбирається в личини „демократії” та „ліберальної економіки”, прикривається гаслами „свободи і рівноправності” [К. – 2003. – №55].

Прикметник *багатолікий*, дієслово *прикриватися* та стійке словосполучення *вбиратися в личини* виконують роль оцінних предикатів, що кваліфікують „дії” персоніфікованого об'єкта – *сучасного антикомунізму*. Відомо, що людина зазвичай намагається негативні факти свого життя приховати. Маскою прийнято вважати такий аспект поведінки людини, який не є для неї органічним. Надягати маску, *вбиратися в личини* (пор. *бісова, вража, зла, диявольська, лукава личина*) означає „прикидатися, виконувати роль, обманювати зовнішністю, лицемірити, бути дволичним, нещирим”. Тож таке слововживання апелює до концепту БРЕХНЯ, що постає як антиправда, те, що свідомо приховується. Антоніми слова *правда* – *неправда*,

брехня – включають у своє значення компонент „контрольованість”. І. Шатуновський зауважує, що „в найбільш різкій формі ця ознака наявна в слові *брехня* – навмисне викривлення правди” [Шатуновський 1991, с. 35-36]. Наведене висловлювання імплікує інше: якщо брехня, антиправа є ознаками *сучасного антикомунізму*, то правда предиктує, напевно, сучасний комунізм. Негативній аксіологізації реципієнтом явища, про яке йдеться в тексті повідомлення, сприяє й апелювання до концепту НЕБЕЗПЕКА (*сучасний антикомунізм... небезпечний*), бо, як відомо, основною психологічною потребою людини є саме потреба в захисті й безпеці.

Те, що владний бомонд нашої країни переповнений усілякими злодіями, що розкрадають природні ресурси, бюджетні кошти й об'єкти народного господарства під маскою приватизації, ні для кого не секрет [К. – 2004. – №86].

У наведеному фрагменті газетного повідомлення опис дій об'єкта – *владного бомонду* – активізує концепт БРЕХНЯ (*розкрадають... під маскою приватизації*). Прикметним є те, що „факту”, який подається в інвективній тональності, приписуються ознаки загальновідомості й правдивості (*ні для кого не секрет* – те, що „відомо всім”), відповідності реальному станові речей. Істинність, правдивість пов'язується з відвертістю, а автор матеріалу постає об'єктивним, незаангажованим „рупором правди”.

Багатьох думаючих людей в Україні, в їх числі й комуністів, заводить у глухий кут незвичайна ситуація, що складається у нашій країні в останні роки. З одного боку, влада трубить про високі показники економічного зростання, а з іншого боку, життя народу не покращується, більш того, за багатьма показниками відзначається подальше його погіршення. Адже ніякий буржуазний політиканин, що знає свою справу, не ступить кроку не збрехнувши – такий уже закон царює в їхньому специфічному світі – і тому підтвердженням є переможні зведення про небувалі результати сільськогосподарського виробництва високоврожайного 2002 року [К. – 2003. – №34].

Контекст актуалізує сценарій поділу соціуму за „чорно-білим” принципом, що загалом характерний для комуністичного дискурсу: *думаючі люди, у їх числі й комуністи* (а також імпліцитно – ви, аудиторія), із одного боку, і *влада, буржуазні політиканини*, з іншого. Посилання на „статистику” – авторитетне джерело (*переможні зведення про небувалі результати сільськогосподарського виробництва високоврожайного 2002 року*) і маніфестація невідповідності статистичних даних реальній ситуації активізують концепт-антицінність НЕПРАВДА. Формуванню в читацькій аудиторії негативно-оцінного ставлення до дій *влади* сприяє аргументація, до якої вдається журналіст, пояснюючи ситуацію, що склалася (*Адже ніякий буржуазний політиканин, що знає свою справу, не ступить кроку не збрехнувши*), а також категорична форма цього пояснення (*...такий уже закон царює в їхньому специфічному світі*). Категоричне судження, як відомо, є таким типом суджень, у якому виражаються знання про наявність чи відсутність певних ознак в об'єкта незалежно від обставин.

Основним способом „втління” концепту ІСТИНА / ПРАВДА в комуністичному дискурсі є лексичний, який полягає в уживанні номенів *істинний, правда, справжній, справді, реальний* тощо, які функціонально приписуються різним об'єктам дійсності: явищам, процесам, особам, експлікуючи їхню оцінку. Використання аксіологічних можливостей цього концепту як базисної ціннісної категорії виявляється в дискурсивному структуруванні полярної, роздвоєної соціально-політичної реальності: комуністична ідеологія, політичні дії членів комуністичної партії наділяються позитивними характеристиками, тобто відповідають критеріям істини / правди. На іншому полюсі, полюсі неправди, брехні, відповідно, – усі інші, „чужі”, „ворожі” ідеологічні системи, що аксіологізуються негативно. Концепт ІСТИНА / ПРАВДА має високу соціодискурсивну цінність і є тим засобом, за допомогою якого комуністичний дискурс української преси як дискурс ідеологізований, у якому „цінна не правда факту, а факт правди” [Арутюнова 1991, с. 28], „діагностує” українську соціально-політичну дійсність, подаючи її власну інтерпретацію й скеровуючи сприйняття останньої адресатами повідомлень в „необхідному” напрямі.

Перспективним напрямом подальшого дослідження вважаємо аналіз особливостей дискурсивного прояву концепту ІСТИНИ / ПРАВДИ в опозиційній націоналістичній пресі.

Література

Авксентьева 2007: Авксентьева Т. Г. Конфликт ценностных приоритетов украинского общества доби посткомуністичних трансформацій // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 760. – Сер.: Питання політології. – Вип. 9. – С. 260-265.

Андрос 1984: Андрос Е. С. Истина как проблема познания и мировоззрения. – К.: Наук. думка, 1984. – 144 с.

Анненкова 2005: Анненкова И. В. Язык современных СМИ как система интерпретации в контексте русской культуры (попытка осмысления) // Язык современной публицистики: Сб. статей / Сост. Г. Я. Солганик. – М.: Флинта: Наука, 2005. – С. 99-114.

Арутюнова 1991: Арутюнова Н. Д. Истина: фон и коннотации // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 21-30.

Баранов 1990: Баранов А. Н. Политическая аргументация и ценностные структуры общественного сознания // Язык и социальное познание. – М.: Центр совет. филос. (методол.) семинаров при Президиуме АН СССР, 1990. – С. 66-81.

- Блакар 1987: Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88-126.
- Болинджер 1987: Болинджер Д. Истина – проблема лингвистическая // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 23-43.
- Джонсон-Лэрд 1988: Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. – 1988. – С. 234-257.
- Дэвидсон 1986: Дэвидсон Д. Истина и значение // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – Вып. 18: Логический анализ естественного языка. – 1986. – С. 99-120.
- ИМ 2005: Иная ментальность / В. И. Карасик и др. – М.: Гнозис, 2005. – 352 с.
- Клаус 1967: Клаус Г. Сила слова: Гносеологический и прагматический анализ языка. – М.: Прогресс, 1967. – 215 с.
- Клевакина 1990: Клевакина Е. Б. Истина, значение и речевая деятельность // Концептуализация и смысл: Сб. науч. трудов. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 139-146.
- Лукин 1993: Лукин В. А. Концепт истины и слово *истина* в русском языке (Опыт концептуального анализа рационального и иррационального в языке) // Вопросы языкознания. – 1993. – №4. – С. 63-85.
- Малинович 2006: Малинович Ю. М., Малинович М. В. Истина. Правда: Варианты их вербализации в разноязычных культурах // Концепт и культура: Материалы II Междунар. науч. конфер. – Прокопьевск: Полиграф-центр, 2006. – С. 92-102.
- Приходько 2008: Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
- Суковата 1998: Суковата В. А. Концептуально-модельючі опозиції в культурно-мовній картині світу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1998. – 17 с.
- Черепанова 2003: Черепанова И. Ю. “Ангельский огонь”: Красные PR России. – М.: “КСП +”, 2003. – 928 с.
- Шатуновский 1991: Шатуновский И. Б. „Правда”, „истина”, „искренность”, „правильность” и „ложь” как показатели соответствия / несоответствия содержания предложения мысли и действительности // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 31-38.
- Djilas 1957: Djilas M. Tyranny over the Mind // Djilas M. The new class: An Analysis of the Communist system. – New York, 1957. – P. 124-146.

The concept TRUTH is described in this article as a category, which represents and retranslates relevant values and political mythes for different social groups. The problem of ideologically determined verbalization of the concept TRUTH is analysed at the background of the communist discourse of Ukrainian press.

Keywords: concept TRUTH, discourse, manipulation, evaluative picture of the world, political myth.

Надійшла до редакції 10 листопада 2008 року.

Юлія Зеленська

ББК Ш12=411.4*50
УДК 811.161.2'42

СТИЛІСТИЧНІ ФІГУРИ ІЗ ПОВТОРОМ У СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

У статті проаналізовано основні стилістичні фігури із повтором у поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття. Зокрема простежено специфіку функціонування та стилістичного навантаження ітеративних (епаналепсис, епанастрофа, ампліфікація тощо) та фонетичних фігур (асонанс, алітерація, рима, паронимазія) у мові творів сучасної української поезії.

Ключові слова: повтор, стилістичні фігури, епаналепсис, ампліфікація, анафора, епіфора, рефрен, асонанс, алітерація.

Однією з головних умов в естетичі поетичного твору є поняття вмотивованості художнього слова. Тривалий час в теорії та практиці аналізу літературного твору провідною була концепція зображально-виражальних засобів, коли певне мовне явище (епітет, метафора, повтор, порівняння та ін.) розглядалось як щось автономне та самодостатнє. Тим самим ігнорувалися загальні закономірності мистецтва словесної творчості, органічна особливість якого полягає у зіставленні життя з ідеальним уявленням про нього, що характеризує всі сфери суспільної свідомості та практичної діяльності людини. В результаті мовна одиниця стає ще й формою вираження особистісного (ідеального) уявлення про певний об'єктивний факт та його оцінку, а слово, крім об'єктивного загальнонародного значення, набуває певних суб'єктивних ознак. У цьому розумінні

можна говорити про суб'єктивно-об'єктивну природу мистецтва словесної творчості або ж його двоплановість, яка особливо увиразнюється концепцією функціонально-стилістичного ускладнення мовної одиниці.

Повтор як стилістична фігура нерідко привертає увагу дослідників, зокрема до цієї проблеми у своїх дослідженнях звертаються В. Домбровський, С. Єрмоленко, Т. Жук, А. Загнітко, Ю. Ковалів, Е. Маліновський, А. Папіна, Л. Пришляк, А. Сингаївська, А. Ткаченко та ін. І це не випадково, адже саме вживання повтору в художньому тексті часом може мати настільки сильний стилістичний ефект, що увага читача зосереджується на основних мотивах, оскільки повтор концентрує в собі головну думку, висловлену автором.

Метою статті постає аналіз стилістичних фігур із повтором у поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття, що зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- 1) виявити диференційні ознаки стилістичних фігур із повтором;
- 2) простежити специфіку функціонування таких одиниць у художньо-поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття.

«З огляду на те, що слово є не тільки знаком якогось уявлення, що промовляє до нашого розуму чи уяви, але через свою звукову форму може діяти на відчуття слуху, як кожен звук або тон, служить повторенням слова чи низки слів не тільки для підкреслення думки, а й для піднесення звучності, евфонії стилю» [Домбровський 2008, с. 102]. Різні форми такого повтору є тільки варіаціями однієї основної форми, що постали внаслідок локалізації повтору в певних місцях речення, вірша або строфи.

Основною, а водночас і первісною формою повтору, на думку В. Домбровського, є **епаналепсис** (епаналепса) – інтонаційно-звуковий, лексико-композиційний прийом поетичного мовлення, що ґрунтується на повторенні у наступному віршовому рядку, переважно на його початку, слів, фраз або їх частин, якими закінчувався попередній рядок [Літературознавча 2007, с. 336]. Такий повтор постає різновидом градації. Наступний віршовий рядок, підхоплюючи зміст і звучання попереднього, інтонаційно стикується з ним, зумовлює формування відповідної ритмо-інтонаційної експресії, як, наприклад, у поезії Валентини Коваленко «предтечо ліс втужавів...»: *Й дечу / дечу / дечу собі / дечу й / тим летом / літавичим / розпалахкую совниці воскостанної / свічу й шишину / що / мережитья жар-птахою...*

Повторення певного слова або фрази з кінця одного рядка на початку наступного у поетичному тексті називається **епанастрофою** (підхопленням) [Домбровський 2008, с. 104]. Такі повтори служать об'єднувальними віршовими елементами, що, ніби ланки ланцюга, в'яжуть в одну цілість окремі думки ліричного твору: *Себто у другій половині двадцятого століття / коли вирубали праліси // А коли вирубали праліси / тоді зафарбували велике серце Спасителя на іконах Пресвятого Серця //* (Василь Герасим'юк «Поет у повітрі»).

Зупинимося на аналізі ампліфікації як особливої мовно-стилістичної фігури, властивої ідіостилію поетів кінця ХХ – початку ХХІ століття. **Ампліфікація** – стилістичний прийом в художній літературі для підсилення характеристики, доповнення і збагачення думки за допомогою нагромадження однорідних мовних засобів – синонімів, епітетів, порівнянь, антонімічних протиставлень тощо [Літературознавча 2007, с. 60]: *Не тільки ілюзій / реалій нема // Стільці Іонеско // Дванадцять / здається // Листочком зеленим осіння зима над літнім століттям тріщить і сміється //* (Тарас Федюк «Не тільки ілюзій – реалій нема...»); *пірнаєш за скло / сходами усе вище / спогадами усе нижче / ліворуч праворуч обіруч* (Віхта Сад «пірнаєш за скло»).

Далі розглянемо вияв та специфіку мовно-естетичного наповнення анафори в поезії творів сучасних митців. **Анафора** – єдинопочаток; одна з риторичних фігур; уживаний на початку віршових рядків звуковий, лексичний повтор чи повторення протягом цілого твору або його частин синтаксичних, строфічних структур [Домбровський 2008, с. 106]. Як стилістичний прийом градації анафора подекуди близька до анаколуфа: *Я тебе не навмисно зрадив // Я тебе на руках носив // Розумію / немає ради // Співчуваю / немає сил //* (Олексій Ганзенко «Прощай, моя горда, єдина»); *Знаю точно відтепер / Хто любив / той і не вмер // Знаю / з вами цим ділюся // Вірю і не помилюся...* (Лариса Зіганшина «Вічно треба жити!»).

Особливу увагу слід відвести специфіці функціонування епіфори в мовній тканині творів поетів кінця ХХ – початку ХХІ століття. **Епіфора** – стилістична фігура, протилежна анафорі, повторення однакових слів, звукосполучень, словосполучень наприкінці віршових рядків, строф у великих поетичних творах, фраз – у прозі чи драмі [Домбровський 2008, с. 106]. Вживається задля увиразнення художнього мовлення: *Виживе без корови і кози / але не без коня // А коли я сідаю на коня / я скачу верхами Чорногори //* (Василь Герасим'юк «Поет у повітрі»).

Досить частотним у творах сучасних поетів є **рефрен**, або приспів – повторення групи слів, рядка або кількох віршових рядків у строфах, що надає мові поетичних творів естетичної завершеності, викінченої обрамленості [Домбровський 2008, с. 109]. Рефрен часто являє собою таку фразу, в якій висловлена основна або провідна думка твору, як, наприклад, у поезії Лариси Зіганшиної «Баба Оришка»: *Бабусю моя Оришко / бабусю моя вишенько / дай мені стиглих ягідок // Та чи я б їх / онучку / ховала / налетіли іптаки / поклювали // Ой іптаки / ой роки / ой чорнесенькі // Бабусю моя Оришко / бабусю моя вишенько / дай листочок тоді зелений // Ой проходи якось тут малярі / Торгували мальованим маком і мальвами / Вони ж кожен листочок мені пожовтили // Бабусю моя Оришко / бабусю моя вишенько / але дай мені жовтий у спомин // Лиш на хвильку спізнився / хлопчику / віддала на гніздечко горобчику // Бабусю ж моя Оришенько / що в тобі полишилось від вишеньки // Лиш на нігтику міточка / ген остілечки / оце ти / що із ягоди кісточка / та сухесенькі гілочки.*

Доречним буде надалі проаналізувати таку композиційну стилістичну фігуру, як **цикл**, тобто повтор початкового слова або фрази в кінці того самого речення, вірша, строфи або цілого твору, через що певна думка або низка думок, що творять логічну цілість, отримує своєрідне заокруглення; звідси й назва цієї фігури [Домбровський 2008, с. 107]: *Застели моє ліжко / я маю сюди повернутись / після шурхлого одноманіття чисельних доріг / (18 рядків) Застели моє ліжко / я маю навчитись вертатись / я повинен забути бажання топтати асфальт // (Хома Данилець «Застели моє ліжко – я маю сюди повернутись...»).*

Проаналізувавши ітеративні стилістичні фігури, що постають найбільш уживаними в сучасному поетичному мовленні, звернемо увагу на функціонування фонетичних фігур, з-поміж яких найхарактернішими виявляються алітерація, асонанс, рима, паронимазія.

Асонанс – різновид звукопису, концентроване повторення голосних звуків у суміжних чи близько розташованих словах, переважно у віршовому рядку чи строфі, який витворює ефект милозвуччя, що набуває іноді особливого значення у поєднанні з алітераціями [Літературознавча 2007, с. 101]. Асонанс як засіб фоностилістики взаємодіє із системою ритмомелодики певної фрази або мовного періоду: *Мови данина // Дивом Нотую у тон / О / соло гождо-голдосо / Е / Лель / леле // А / Вада / гадає // У / гуд у дугу / И / буряну наруби / І / лети, Боже, меж обителі // Ноті тут і тон // У нурт / струну Мови / де дивом / І леза на зелі // (Анатолій Мойсієнко «Мови данина... Дивом...»).*

Не менш уживаною в сучасному поетичному мовленні постає **алітерація** (повторення приголосного звука у двох або більше словах у художньому творі задля підвищення інтонаційної виразності вірша, для емоційного поглиблення його смислового зв'язку) [Літературознавча 2007, с. 53]: *Гамір // і має Ухука макуху // Акин войовника Вимив Алмази сенсу // гусне сиза мла // (Анатолій Мойсієнко «Гамір... і маг...»); Подорожує снами / Не з нами / Тіло нірвани / Из рваної рани / Ранок стікає / Стікс до краю / Себе виливає / У вільний простір / Це просто постріл / Стрілками часу / У біомасу / Сум чи втіха / Тихо / Маєстро джазу / Зараз заграє / Музику зграї // (Марина Соколян «Подорожує снами не з нами...»).*

Рима витворилася з асонації, переміщеної в останній склад вірша, який через природне пониження голосу виявлявся менш помітний і тому мав бути відзначений окремим евфонічним способом [Домбровський 2008, с. 116]: *Знов вода переломилась / Навпіл вдосвіта / не спитьсья // І до неї прихилцалась / Річка м'яко / що їй снитьсья // (Тетяна Дорош-Мишеніна «Білим снігом зайнялися...»).*

Досить цікавою фонетичною фігурою щодо стилістичного навантаження постає **паронимазія** – повтор окремих ідентичних або подібних за звучанням складів так, що ці слова звуково уподібнюються одне до іншого, відрізняючись значенням [Домбровський 2008, с. 120]. Цікаво, що в поетичних творах Валентини Коваленко повтор окремого складу впродовж цілого твору подано із виділенням цього фонетичного відрізка шрифтом, так, наприклад, зустрічаємо склад *-ра-*, виділений червоним кольором у поезіях «Тону в осоння рапсяне», «Украє мене у степ», «Цей дикий сад», «Розтіки твоїх пальців», «В стременах злив твоїх», «На дні трави», що містяться в поетичній збірці «Перелесниця»: *УкРав мене у степ / у зливу тРає / у шалину цілунків // Так шалено зійшло тоді твоє жаскливе Ра у мене // (Валентина Коваленко «Украє мене у степ»).*

Отже, у поетичному мовленні, окрім експресивної та прагматичної функцій, повтор створює певний римомелодійний та інтонаційний контур тексту, тобто виконує естетичну й емоційну функції, що є важливими для автора твору. Варто відзначити, що одним із головних аспектів організації тексту постає власне-семантичний критерій, що спирається на вербальний, на вибір переваги слів і своєрідність їхнього взаєморозташування. Повтор як ознака поетичного тексту створює враження емоційного нагнітання, ліричного згущення переживання. Увага до цієї стилістичної фігури в художніх творах останнім часом не тільки не слабшає, але й зростає, що пояснюється посиленням інтересу до вивчення майстерності письменника, до вияву його індивідуального стилю, а також широким спектром функціонування стилістичних фігур із повтором у сучасному поетичному мовленні.

Пропонована стаття може слугувати матеріалом для встановлення функційних, стилістичних типів повтору в сучасному поетичному мовленні, а також у перспективі постати джерелом для укладання типології повтору в художньому мовленні.

Література

- Домбровський 2008: Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поетика. – Дрогобич: Відродження, 2008. – 448 с.
- Дудик 2005: Дудик П.С. Стилістика української мови. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 368 с.
- Єрмоленко 1999: Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
- Загнітко 2006: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
- Літературознавча 2007: Літературознавча енциклопедія. – У 2 т. – Т. 1 / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
- Лингвистический 2002: Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Яревой. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 780 с.

Мацько 2003: Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

Потебня 1990: Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая шк., 1990. – 320 с.

Пришляк 1999: Пришляк Л.Б. Функціонування синтаксичних конструкцій з повтором у поетичному мовленні Ліни Костенко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Загнітко А.П. (наук. ред.) та ін. – Вип. 5. – Донецьк, 1999. – С. 162-164.

Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.

Теорія 2005: Теорія літератури: Підручник / За ред. О. Галича. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 488 с.

Ткаченко 2003: Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.

In the article the basic stylistic figures with repetition in the poetry of the end of the 20th – beginning of the 21st centuries are analysed. The specific of functioning and stylistic yield of frequentative (epanalepsis, epanastrofa, amplification and the others like that) and phonetic figures (assonance, alliteration, rhyme, annomination) is in particular traced in the modern Ukrainian poetry.

Keywords: repetition, stylistic figures, epanalepsis, amplification, anaphora, epiphora, refrain, assonance, alliteration.

Надійшла до редакції 31 березня 2009 року.

Ірина Клименко

ББК 81.411.1-2

УДК 811.161.2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті проаналізовано сучасні підходи до визначення та дослідження дискурсу. З'ясовано комунікативно-функціональну та соціальну сутність політичного дискурсу.

Ключові слова: дискурс, прагматичний аспект, комунікативна ситуація, політичний дискурс.

У сучасній лінгвістиці чітко окреслилися тенденції не тільки формально-структурного аналізу мови, але й в аспекті тієї семантичної і прагматичної інформації, яку вона реалізує у комунікативному процесі. Підґрунтям такого вивчення мови є її визначальна функція – бути засобом комунікації, зокрема політичної. Політична комунікація – це процес обміну інформацією, під час якого відбувається передача повідомлень усередині самої політичної сфери, а також від суб'єктів політичної діяльності до адресатів у соціумі. Українська політична комунікація ще й досі не була предметом усебічного лінгвістичного наукового аналізу, а досліджувалися лише деякі її фрагменти (наприклад, дослідження політичної риторики Г.М.Яворською, офіційного та альтернативного дискурсів О.В.Зарецьким, параметрів дискурсу І.В.Стецулою, мовної репрезентації образу держави І.І.Брагою; аналіз ідеологічно забарвлених номінативних одиниць 1990-х років, здійснений Г.Б.Мінчак, дослідження ідеологічного та національно-культурного компонентів дискурсу – Т.В.Весною, аналіз синтаксичних закономірностей політичного газетного дискурсу А.П.Загнітком).

Метою статті є встановлення теоретичних засад лінгвістичного дослідження дискурсу зі з'ясуванням специфіки політичного дискурсу як мовленнєвого процесу відповідного соціального інституту. Мета зумовлює потребу розв'язання таких завдань: описати сучасні підходи до визначення та дослідження дискурсу; визначити комунікативно-функціональну сутність політичного дискурсу.

Лінгвістичні дослідження останніх років свідчать про значну зацікавленість дискурсом як багатовимірним явищем, що ґрунтується на комунікативно-функціональному підході до взаємодії його учасників. Увага науковців звернена сьогодні до проблем лінгвістичного тлумачення постаті головного продуцента вербальних дискурсів – адресанта. Ґрунтовне вивчення мовної канви дискурсу через призму цільових настанов та вольових станів суб'єкта мовлення зумовлено переважанням у сучасній вітчизняній лінгвістиці антропоцентричного напрямку. Зацікавленість вивченням діалогічного дискурсу (а таким є і політичний) пов'язана з розглядом функціонування мови як цілісної структури в різних сферах життя людини й суспільства. Сутність дискурсу та підходи до його аналізу активно розробляються й уточнюються. Проблеми комунікативної діяльності мовця та адресата, їх мовленнєві стратегії й тактики досліджувалися в аргументативному та прагмалінгвістичному аспектах у різних типах діалогічних дискурсів.

У сучасній науковій традиції існує кілька підходів до вивчення дискурсу як одного з найважливіших понять лінгвістики [Бацевич 2004, Селіванова 2002]. Як об'єкт лінгвістичних досліджень дискурс вивчається з позиції лінгвістики тексту, а також у прагматичному (комунікативно-функціональному), соціолінгвістичному,

когнітивному та семіотичному аспектах. Така багатоаспектність зумовила й різноманітність визначень поняття дискурсу.

Соціолінгвістичний підхід до вивчення дискурсу ґрунтується на протиставленні особистісно зорієнтованого та статусно зорієнтованого типів дискурсу. За прагматичного підходу дискурс сприймається як висловлення в комунікативній ситуації. Процес міжособистісного спілкування здійснюється з використанням ідіоетнічної мови у поєднанні з конкретними фізичними, психічними, когнітивними діями, станами, почуттями.

Намагання розглядати мовлення як соціальну дію привернуло особливу увагу до вивчення мовленнєвої діяльності як багатогранного процесу. Об'єктом лінгвістичного дослідження стало вивчення актуального функціонування мови в соціальному контексті. У лінгвістичній літературі термін «дискурс» тлумачиться дуже широко, однак на сьогодні не існує єдиного визначення, що охоплює всі контексти його вживання. Одним з перших, хто вживав «дискурс» як термін, позначивши ним мовлення, що привласнюється мовцем, був Е.Бенвеніст. За його концепцією теорії дискурсу як прагматизованої форми тексту, дискурс є реальним виявом мовлення, текст, узятий у подієвому аспекті, мовлення, занурене в життя. Згодом поняття дискурсу було поширено на всі види прагматично зумовленого мовлення, які розрізняються за своїми цільовими настановами.

Узагальнивши різні розуміння поняття дискурсу як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві, В.С.Чернявська пропонує звести їх до двох основних типів: 1) «конкретна комунікативна подія, зафіксована у тексті й усному мовленні, що здійснюється у конкретному когнітивно зумовленому комунікативному просторі», і 2) «сукупність тематично співвіднесених текстів» [Чернявская 2001 с. 14, с. 16]. В основу нашого аналізу покладено визначення дискурсу як конкретної комунікативної події, що здійснюється у конкретному інтенційно зумовленому комунікативному просторі.

За своєю організацією дискурс є інтерактивним явищем, а у змістовому відношенні дискурс є використанням мови в соціальному контексті, тобто дискурс є діалогічним за своєю суттю. Однак не слід ототожнювати діалог як форму, що припускає обмін репліками, та діалогічність (адресність) як особливу властивість дискурсу. Дискурс не репрезентує реальність, а активно конструює її, іншими словами, дискурс розуміється в термінах діалогічних відношень, що встановлюються між комунікантами. Визначаючи дискурс як комунікативну подію, Т.А. ван Дейк зазначав, що «дискурс» у широкому розумінні є складним поєднанням мовної форми, значення й дії, яку можна найкраще схарактеризувати через поняття комунікативної події чи комунікативного акту. Адресант і адресат, їх особистісна й соціальна характеристики, інші аспекти соціальної ситуації, безсумнівно, стосуються цієї події [Дейк ван Т.А. 1988]. Багатозначність терміна «дискурс» і дискусійність проблем, пов'язаних із його дослідженням, як зазначає О.О.Селіванова, «зумовлені новизною й нерозробленістю дискурсології як галузі мовознавства» [Селіванова 2002]. Розглядаючи дискурс як складний феномен, погоджуємося з твердженням про те, що дискурс – це «замкнена цілісна комунікативна ситуація, складниками якої є комуніканти й текст як знаковий посередник, зумовлена різними чинниками, що опосередковують спілкування й розуміння (соціальними, культурними, етнічними і т. ін.)» [там само].

Підсумовуючи різноманітні підходи до поняття «дискурс», російський лінгвіст М.Л.Макаров зазначає, що «можливі три типи координат визначення сутності дискурсу», а саме: з погляду *формальної інтерпретації* дискурс – це утворення вищого рівня, ніж речення; з позицій найширшої *функціональної інтерпретації* – дискурс є уживання мови у всіх її різновидах; у дещо звуженій *ситуативній інтерпретації* дискурс – це уживання засобів мови (мовного коду) в оточенні соціальних, психологічних і культурних обставин спілкування особистостей [Макаров 2003]. У такому розумінні дискурс виступає як прагмалінгвістичне явище, що є важливим для нашого дослідження.

Дискурсна репрезентація є справді сміною. У сучасній лінгвістичній літературі зустрічається кілька типологій дискурсу, зокрема, дискурси розрізняють на підставі мети, типу актуалізованих в мовленні знань, мовленнєвих операцій тощо. За *характером стосунків між учасниками* комунікативного діалогу виділяють міжособистісний, публічний, масовий та організаційний дискурси. За умови різних *загальних настанов й комунікативних принципів* реалізуються аргументативний, конфліктний та гармонійний типи дискурсу. До прагматичного типу дискурсу належать: педагогічний, батьківський, етичний, релігійний, науковий, критичний, політичний, адміністративний, діловий, юридичний, військовий, спортивний, медичний, рекламний, масово-інформаційний дискурси. Усі перелічені дискурси відносять до того чи іншого типу на тій підставі, що в кожному з них актуалізуються певні комунікативні стратегії.

Водночас потрібно зазначити, що більшість текстів містять у собі ознаки різних дискурсів. Ще одним визначальним критерієм у розмежуванні видів дискурсів є *орієнтованість на реципієнта*. Кожен дискурс подається у вигляді різноманітних ситуацій, які утворюють типи всередині дискурсу.

Визначальним в дослідженні дискурсу на сучасному етапі є вивчення взаємодії дискурсу та суспільства. Дискурс аналізується з позицій загальної теорії комунікації із залученням категорій лінгвопрагматики, таких, як особливості ролей комунікантів, комунікативно-прагматичні наміри адресанта, міжособистісні стосунки учасників тощо.

Відповідно до дихотомії «мова усна – мова писемна» фіксують: дискурс тексту та дискурс усної комунікації. Залежно від кількості учасників спілкування виокремлюють монологічний та діалогічний типи дискурсу. Діалогічному дискурсу властивий емоційно-експресивний контакт його учасників та взаємне

сприйняття ними комунікативної ситуації. Формування цього типу дискурсу залежить від того, як взаємодіють його компоненти, пов'язані з партнерами комунікації (їхніми комунікативними ролями та досвідом), з темою і предметом спілкування, мовленнєвою ситуацією.

Водночас вважаємо за необхідне наголосити, що, хоча текст і дискурс пов'язані відношеннями реалізації, однак вони не є однозначними. Як компонент дискурсу текст є знаковим посередником між комунікантами, результатом людської діяльності, що спрямована на виконання стратегічного й тактичного завдання спілкування.

Ознакою, яка відрізняє дискурс від тексту, є дискурсний контекст, що є визначальним чинником як єдність соціальних, психологічних, прагматичних параметрів. Так, у соціологічному дискурс-аналізі дискурс прийнято визначати як мовлення, взяте в єдності зі своїм соціальним контекстом, як соціально структурований феномен. Дослідники з лінгвістики тексту встановили, що позиція в тексті та функція визначають не лише особливу послідовність речень або цілих фрагментів тексту, а й фонологічну та синтаксичну структури, а також семантичну інтерпретацію речень. Текст формується на основі логіко-смыслового розгортання комунікації і залежно від обсягу тексту ступінь його формальної організації зменшується відповідно до зростання інформаційної насиченості. Текст є комунікативною діяльністю (чи її скопійованою формою), і його структура відображає логічні взаємозв'язки між відповідними комунікативними діями. Семантична цілісність і структурна організація тексту, яка базується на ній, може бути зрозумілою лише на основі вищого комунікативного призначення.

Дослідники дискурсу намагалися визначити основну одиницю членування дискурсу. У фокусі їх уваги перебувають, залежно від шкіл, які вони представляють, функціонально-структурні та когнітивно-семантичні аспекти дискурсу. Представники шкіл дискурс-аналізу до основних одиниць дискурсу відносять комунікативну взаємодію, транзакцію, обмін, хід, комунікативний акт, вважаючи мінімальною одиницею комунікативної дії комунікативний хід.

Сучасні вчені-дискурсологи виділяють визначальні риси дискурсу як комунікативної ситуації. По-перше, це *контекстуальність*, що визначається як сукупність викладених подій, їх учасників, перформативної інформації та обставин, що супроводжують ці події; оцінювання учасників подій. По-друге, це *особистісність* дискурсу, яка є двобічною й визначається спільним для адресанта й адресата світом. По-третє, це *процесуальність* дискурсу, закладена у спільній комунікативній діяльності комунікантів, що розвивають його структуру. По-четверте, структура дискурсу є *замкненою*, відкритою є лише інформація тексту.

Комунікативно-функціональна сутність політичного дискурсу репрезентується насамперед як реалізація потенцій системи мови для досягнення учасниками спілкування комунікативної мети. Актуальним при цьому стає не лише вивчення особливостей ролі комунікантів чи комунікативно-прагматичних намірів адресанта, а й усього комунікативного ланцюжка та специфіки міжособистісних стосунків комунікантів. Адресант як ініціатор політичної комунікації добирає адекватні форми для досягнення конкретної мети спонукання, тим самим опосередковано керуючи поведінкою адресата. Структуру мовця-адресанта лінгвісти розглядають у термінах «бази знань» і «бази цілей». Ознака соціального статусу є одним із компонентів прагматичного значення, разом з ознакою оцінювання, модальності, емотивності, стилістичного регістру тощо. При цьому відкривається можливість розглянути як спільні, так і специфічні характеристики поведінки комунікантів, які розмовляють однією мовою і поділяють систему оцінних норм певного суспільства.

Дискурс є частиною безперервного руху людського досвіду. Завдяки цьому він відображає той унікальний збіг обставин, у яких і для яких він був створений. Визначаючи основні умови успішної взаємодії комунікантів політичного дискурсу, поділяємо думки учених (Ф.С.Бацевич, В.І.Карасик, О.О.Селіванова), які зараховують до таких умов: 1) комунікативні наміри адресанта-ініціатора; 2) взаємостосунки адресанта й адресата; 3) різноманітні «обставини», значущі й випадкові; 4) стилістичний клімат епохи і того конкретного середовища та конкретних особистостей, до яких звернено повідомлення; 5) жанрові й стилістичні риси як самого повідомлення, так і тієї комунікативної ситуації, частиною якої воно є.

Акцентуючи не лише комунікативно-функційну, а й соціальну природу дискурсу, ми визнаємо той факт, що політичний дискурс, з одного боку, є породженням соціального контексту, а з іншого – продукує зміни, що виникають у соціальному контексті в результаті функціонування дискурсу.

Політичний дискурс розглядається лінгвістами як об'єкт лінгвокультурологічного вивчення, як вторинна мовна підсистема з функціями, словником та комунікативним впливом. У політичному дискурсі репрезентується майже весь комплекс взаємозв'язків між людиною та суспільством, його аналіз передбачає, передусім, дослідження текстів у сукупності з екстралінгвальними чинниками та показує, як у різних мовних колективах моделюються культурні цінності, як пропагується соціальний порядок, які елементи мовної картини світу лишаються поза межами свідомих мовленнєвих стратегій мовців, як формується концептуальна картина світу, властива кожному мовному колективу.

Цілями політичного дискурсу можуть бути: досягнення суспільної згоди, прийняття й обґрунтування політичних і соціально-ідеологічних стратегій, підтримка або руйнування позицій, нав'язування тієї або іншої ідеологічної орієнтації масовій свідомості та інше.

Основними функціями політичного дискурсу є: маніпулятивна; функція переконання; інформативна; аргументативна; створення переконливої картини кращого майбутнього.

Загалом політика й ідеологія не можуть бути нейтральними до мови як найрепрезентативнішої ознаки людського суспільства, тому що не можуть існувати незалежно від людей, людської спільноти. Репрезентуючи собою сукупність ідей, які виражають зацікавлення, мету і завдання відповідних класів, політика опрацьовується на ґрунті накопиченого мисленневого матеріалу й активно впливає на суспільство, пришвидшуючи або гальмуючи його розвиток. Політика народжується, розвивається в суспільстві, у процесі діяльності людей, за своєю природою вона відображається у мові, тому що людське суспільство, перебіг його життя не можуть існувати поза мовою [Загнітко 2007].

Для досягнення тих чи інших політичних завдань можуть бути використані не тільки певні слова, але й та чи інша синтаксична конструкція. Думка, що в синтаксисі, меншою мірою ніж у лексиці, відображаються особливості політичної комунікації, некоректна, оскільки синтаксична організація мовлення, як форма для вираження відповідного змісту, відіграє суттєву роль у вияві функції впливу публіцистики.

Політичні дії здійснюються переважно за допомоги політичного дискурсу, глобальною метою якого є боротьба за владу, її розподіл і використання. Лінгвістичний підхід до політичного дискурсу має своїм предметом як політичну мову, використовувану з маніпулятивною метою, так і мову політики – термінологію і риторику політичної діяльності. Проте політичний дискурс не обмежений професійними рамками і доступний для розуміння переважній більшості суспільства.

Політичний дискурс є складним комунікативним явищем, метою якого є боротьба за владу способом формування суспільної думки, яке включає текст як вербалізований результат мовлення, контекст – ситуативний і соціокультурний, а також спеціальні мовні засоби, які відповідають цілям і завданням дискурсу.

Соціокультурний контекст політичного дискурсу характеризується орієнтацією на масову аудиторію, об'єднану спільними цінностями і настановами, якими можна керувати; національно-культурною специфікою; ідеологічністю (дискурс відображає погляди, переконання, ціннісні орієнтації певної соціальної групи).

Зацікавленість аналізом політичних текстів зумовлена такими чинниками: внутрішніми проблемами лінгвістичної теорії, цей аналіз потрібен для суто практичних цілей: для вивчення політичного мислення суспільства і моніторингу різноманітних тенденцій у царині громадської свідомості, спроби звільнити політичну комунікацію від маніпуляції громадської свідомості.

До політичного дискурсу можна віднести публічні виступи політиків, заяви політиків, політичних оглядачів та коментаторів, публікації у ЗМІ, матеріали спеціалізованих видань, що мають справу з різними аспектами політики. Політичний дискурс – це дискурс політиків. Він формується в контексті функціонування політичних інститутів (засідання уряду, сесія парламенту, з'їзд партії тощо) і є політичним, якщо супроводжує політичний акт у відповідній інституційній атмосфері.

Сучасне політичне життя в Україні актуалізувало значення політичного слова, це істотно змінює систему вимог до політика, до кожного члена суспільства та ситуації загалом. Політик мусить вміти зрозуміло висловлювати свою думку, а також політичну волю спільноти, лідером якої він виступає.

Враховується, перш за все, те, що основною функцією політичного дискурсу є функція впливу за допомоги мовлення, а лінгвістів цікавить те, які мовні та мовленнєві засоби використовуються для нав'язування політичних уявлень.

Прагматичний аспект наявний у всіх стилях і в усіх жанрах, а у текстах політичного дискурсу він відрізняється кількісним і якісним характером. Кількісність характеризується інтенсивністю впливу, а якісний аспект вирізняється змістом прагматики і засобами її реалізації у процесі комунікації. Політичний дискурс – це продукт ментальних процесів як індивідуальних, так і колективних. Кожна ментальна модель унікальна. Але гендер, вік, ролі належать до груп і виявляються релевантними дискурсу тільки в тому випадку, коли комуніканти звертають на них увагу.

Отже, політичний дискурс як мовленнєвий процес відповідного соціального інституту вимагає ґрунтового дослідження, тому що його складники постають дієвим засобом політичного впливу.

Література

- Бацевич 2004: Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Академія, 2004. – 342с.
- Дейк ван Т.А. 1988: Дейк ван Т.А., Кинч В. Стратегии понимания святого текста: Пер.с англ.// Новое в зарубежной лингвистике. – Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – Вып.23. – С.153-211.
- Загнітко 2007: Загнітко А. Сучасний політичний газетний дискурс: риторика і синтаксис // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т.16 – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2007. – С.5-19.
- Макаров 2003: Макаров М.Л. Основы теории дискурса: Монография. – М.: Гнозис, 2003.
- Селіванова 2002: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Брама, 2002. – 336 с.
- Чернявская 2001: Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса. – СПб.: Изд-во С.-Петербургск.гос.ун-та экономики и финансов, 2001. – С.11-22.

In the article the modern approaches to identify and research discourse are analyzed. Communicative-functional and social nature of political discourse is found out.

Key words: discourse, pragmatic aspect, communicative situation, the political discourse.

Надійшла до редакції 5 листопада 2008 року.

Альбіна Ковтун

ББК 81.411.1-34

УДК 811.161.2'373.46:2

МОДИФІКАЦІЯ СЕМАНТИКИ НАЙМЕНУВАНЬ БОГОСЛУЖБОВИХ РЕАЛІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТ.

Автор продовжує цикл публікацій про функціонування релігійно-християнських лексем в українському художньому мовленні ХХ ст. У цій статті розглянуто процес збагачення внутрішньої лексико-семантичної організації групи найменувань богослужбових реалій традиційними та інноваційними для сакральних понять значеннями.

Ключові слова: лексема, сема, семна актуалізація, семне ядро, периферія значення.

Перспективним з погляду сучасної лінгвістики є дослідження функціональних аспектів мовних явищ, розкриття семантико-стилістичного і комунікативно-прагматичного потенціалів мовних одиниць, виявлення особливостей національно-мовної картини світу чи її окремих фрагментів. Тільки багаторівневий аналіз слова (з урахуванням узуально-системних, комунікативних, аксіологічних чинників та ін.) дає підстави збагнути принципи його внутрішньої організації, причини збереження ознак стабільності й цілісності чи механізм еволюції його семантичного наповнення. Важливою є увага до значущості в духовному житті народу тих фрагментів дійсності, які об'єктивовані в лексемах. О.Кубрякова [2004: 388], розвиваючи думку В.Гумбольдта про зв'язок мови й духовного розвитку людини, з-поміж провідних чинників „ментального лексикону” як сукупності „слів чи концептів, репрезентованих свідомістю”, доречно, на наш погляд, першим виокремлює екстралінгвальний – відображення у слові „рис історії”. Цілком закономірно, що у ХХ ст. – в епоху активної боротьби з „релігійними упередженнями” – пласт лексики на позначення релігії та церкви називали „пережиточним”. Державна політика перешкоджання розвитку релігійної сфери фактично призупинила функціонування означеної групи лексики як термінологічної, що не завадило інтенсивному проникненню її в українську художню літературу того періоду, оскільки для нашого народу „сфера релігійних понять” завжди була „джерелом метафоричних інновацій” [Тараненко 1980: 8]. Хоча досліджень задекларованої теми є чимало (В. Німчук, С. Богдан, М. Скаб, Л. Струганець, Н. Пуряєва, Н. Піддубна, Т. Берест, Ю. Браїлко та ін.), однак відомостей про співвідношення (взаємозв'язок і взаємовплив) назв богослужбових реалій з художнім текстом поки що мало. Зокрема, Н.Пуряєва, вивчаючи взаємодію загальноновживаної та церковно-термінологічної лексики у сфері спеціальної комунікації, вказує, що одним з виявів такого зв'язку є детермінологічні процеси церковно-обрядової лексики: „Детермінологізацію церковно-обрядових термінів (зокрема назв богослужбових предметів) зрідка супроводжувала поява відтермінологічного загальноновживаного значення... Загалом же, вихід церковно-обрядових термінів поза межі спеціального використання у загальнолітературне мовлення відбувався без зміни їхньої семантики” [Пуряєва 2001: 11]. Припускаємо, що пов'язані глибинними мотиваційними зв'язками із зображуваними подіями, різноманітними ситуаціями назви богослужбових реалій у художньому мовленні утворюють ієрархію смислоутворень різної значущості. Тому завданням нашого дослідження є вивчення лексико-семантичних та стилістичних процесів в українських лексемах – найменуваннях богослужбових реалій як елементах структурно-семантичної організації художнього прозового тексту ХХ ст.

Прямі денотативні значення назв богослужбових реалій, що входять до складу лексико-семантичного ядра християнської лексики, незважаючи на тривале нав'язування державою атеїстичної ідеології у минулому столітті, функціонують в українській художній літературі минулого століття не як матеріальні архаїзми, або історизми. Це, перш за все, назви предметів, до яких мовець виявляє своє шанобливе ставлення, наприклад, *образ* або *ікона* – ‘сене життя’, ‘святина’, ‘благословення’, ‘мир’, ‘любов’, ‘предмет поклоніння’, ‘предмет шанування’, ‘предмет присягання’, ‘оберіг’ та ін.: *На старість побачила: знещещено їхню хату, хату-святиню, де ікона споконвіку осяювала хліб на столі* (В. Барка); *Здається, не образа, а її розстріляв Максим* (У. Самчук). Навіть поза „рідною” комунікативною сферою (Божим Словом, богослов'ям, богослуженням) прямі актуалізаційні назв богослужбових реалій зберігають свою традиційно-позитивну естетику: *Пахло ладаном, свіжим хлібом, супокій і затишок огортали того, хто переступив поріг* (Ю. Мушкетик); *...коли проходив повз диякона, руку з кадилом відставляв далеко, щоб не куріло святим димом на немилого йому диякона* (Ю. Мушкетик); *...взяв кропило-снопик пахучого зілля...* (Р. Федорів).

Семантику ключових слів можуть наповнювати й текстуально-синонімічні одиниці з яскраво вираженою внутрішньою формою, наприклад, *свячена вода* → *святиня*, *ладан* → *живиця*, які допомагають письменникам передавати власне світобачення чи посилювати оцінку духовного світу їхніх літературних героїв: *Піди і покропи святинню праліс* (Р.Федорів); *...запах живиці з кадила не може перебити медвяного духу його цигарки* (В. Міняйло).

Досить близькі між собою два значення полісемічної лексеми *корогва* – світське й церковне: “**Корогва**. 1. *заст.* Прапор, стяг, знамено... 3. *церк.* Прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) з зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час ходу” [СУМ 1973, IV: 295]. В одному із текстуальних сегментів автор, відображаючи урочисто-зворушливу атмосферу революційних подій початку ХХ ст., варіює синонімічні лексеми *корогва* і *прапор*: *Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожних ясних обличчях... 3-за вугла виплив другий потік і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду. Прокіп високо підняв свою корогву...* (М. Коцюбинський). Припускаємо вплив колориту особливої урочистості, „високої” експресії „церковного” значення, пов’язаного з Божим знаменням, на „світське” значення лексеми *корогва* ‘прапор’. Саме таке стилістичне прочитання лексичної одиниці *корогва* підтверджує і її здатність творити яскраві, піднесені метафори, як, наприклад, у М. Стельмаха: *Ось річка, що має чотири броди, ось і принишкле село з корогвами тополь...; Перед нею, мов зелена короговка, стояла молода тополя й тримала в собі обрис осіннього сонця*, де образи *корогва* і *короговка* добре зберігають у своїй „конототивній пам’яті” – динамічному складнику значення – традиційно-позитивне експресивно-стилістичне забарвлення, а із ознак предметно-логічного змісту архісемну ознаку ‘призначення’ втрачено, натомість актуалізовано окремі диференційно-периферійні характеристики: ‘висота’ (полотнище прикріплене до довгого держака), ‘неспокій’ (зміна в повітряному просторі) тощо. Інший текстуальний сегмент із твору цього ж автора: *Обабіч липового шляху, як і колись, з пагорба на пагорб підіймалися корогви молодого життя*, де актуалізовано значно багатший спектр семантичних характеристик метафоризованих лексем *корогва* і *хлібний лан*, уточнених багатьма конкретизаторами: ‘колір’ (‘золотавий’ – колір жита, пшениці, вівса та інших злакових; поширене забарвлення церковних корогів); ‘форма’ (‘складкоподібність’ – здаля пагорби схожі на згини тканини корогви під вітром); ‘стан’ (‘неспокійний’ – зріюче жито пнеться вверх; полотнище корогви змінює свій зовнішній вигляд за повітряними потоками), ‘рівень зорового сприйняття’ (‘високий’ – житне поле розміщене на пагорбах; полотнище корогви кріпляться до довгого держака) і т.ін.

Подібне явище часткової актуалізації узуальних сем характеризує низку прикладів переносних значень інших лексем означеної групи. Так, структура релігійно-християнської лексеми *паникадило* в текстуальному сегменті *Каштани, наче великі паникадила, парадно розставлені на вулиці, встромлені в чорну, зволожену травневим дощем землю* (І. Багрянний) зазнала низки семантичних зрушень: розщеплення диференційної семи ‘церковний пристрій для свічок’ → модифікація розщепленої семи ‘пристрій’ → „підставка” для квіток’ (квітучий каштан) + конкретизація варіації периферійних сем: ‘урочистість’, ‘ошатність’, ‘пишність’, ‘святковість’, ‘краса’, ‘чимала кількість (про квіти-свічки)’. *Нахилився, але зірвав скромну квіточку чебрика-материнки. Притулив до уст. „І пахне ж! Яко кадило перед тобою, Господи!..”* (Н. Королева) – розщеплення семи ‘церковний металевий посуд’ з наступною модифікацією: ‘посуд’ → ‘містилице’ (квітка) + конкретизація варіації диференційно-периферійних сем ‘специфічний запах’ + ‘зцілювальна сила’ + ‘оберіг’ + ‘форма’.

Збільшення яскравості деяких диференційних чи периферійних (імпліцитних, ймовірних, невиразних чи ін.) сем на тлі втрати окремих ядерних є специфічною ознакою метафоризованих актуалізацій богослужбових найменувань і особливо тих, що входять до порівняльних конструкцій (останніх у художньому мовленні ХХ ст. більше). Наприклад, лексеми *ікона* та *образ* стають об’єктами порівнянь у порівняльних конструкціях для таких суб’єктів:

- **обличчя жінки** (‘краса’¹, ‘досконалість’, ‘таїнство’): *Обличчя в неї гарне, з тонкими рисами, немов старовинна, хорошого письма ікона* (М. Стельмах);

- **хлопець** (‘краса’, ‘об’єкт пильної уваги’): *А їй-богу, гарний парубок!.. І втупився на тебе, як на образ* (В. Міняйло);

- **людина** (‘об’єкт поклоніння’): “*Що ти, батюшко, колінкуєш переді мною, наче перед іконою, образом Божим? Я – тільки людина* (В. Дрозд);

- **портрет Шевченка** (‘об’єкт шанування’): *Чиста, затишна, маленька хатина... з маленьким портретом Шевченка, що висів біля покуття, мовби образок, під королівськими рушниками...* (І. Багрянний);

- **дзеркало** (‘дорогоцінність’, ‘об’єкт пильної уваги’): *Лице його розтягала блаженна посмішка, а в руках він тримав, як ікону, Руденкове длюстро* (І. Багрянний);

- **місяць** (‘вічність’, ‘спокій’, ‘незмінність’): *Ночами мідяний місяць, як і всі роки, як і завжди, спокійно висів, немов образ, над садами та галями* (У. Самчук).

¹ Спільні семи для об’єкта і суб’єкта порівняння.

Детермінологічні процеси у християнсько-релігійній лексиці характеризує й вербальна ампліфікація актуалізованої семи (сем). Наприклад, у контексті *Думаєш, фашисти принесуть ладан і смирну. Болячку і погибель принесуть вам, усім холуям і запроданцям* (М. Стельмах) семантичні структури лексем *ладан і смирна*, які після розщеплення архісемного ядра, пов'язаного з церковно-обрядовою сферою використання, актуалізують периферійні семи 'мир' і 'спокій', підтримані контекстуальними антонімами *болячка і смерть*.

Посилення всього семантичного ядра (цілого „пучка” елементів, які не є дифузними, а приховані у глибині семантики [Скляревская 2002: 92]) замість окремих сем у переносних актуалізаціях, за нашими припущеннями, відбувається за умови символотворення (через уособлення, синекдоху, метонімію, метафору [див. Лесин 1985: 200]). Так, з-поміж найменувань богослужбових реалій символом 'християнської віри' українці вважають *хрест, образ, ладан: Прийде час, я кину клич, я поведу вас вперед – з мечем в руці і хрестом на серці. Всемогутній бог допоможе нам* (О. Гончар); ... *замість святого образу стоїть сумнів перед моїми очима* (У. Самчук); *Стривай! Он ховається за спинами бранок шиногубе творіння, вилите з меду та з їхнього проклятушого ладану ...* (В. Яворівський) та ін. Принцип так званої оптимізації мови, коли щоразу мовець „не винаходить нові знаки, а використовує ті, що вже існують, пристосовуючи (модифікуючи) їх для виконання нових функцій мови” [Гудмен 1990: 199], – справді неоціненне надбання людства.

Головною специфічною ознакою функціонування найменувань богослужбових реалій, які завжди належали до „високого” предметного ряду [Іванова 1977: 14], у художній прозі періоду атеїстичної деформації релігійної свідомості українців (подекуди й постатеїстичної) є **нетрадиційне** увиразнення окремих структурних ознак предметно-логічного змісту і використання їх у негативній експресивно-стилістичній тональності. Так, у романі У. Самчука „Марія” літературний герой зухвало й безжалісно здійснює розправу з найдорожчою святинєю своєї матері – образом, що є її 'сенсом життя', 'макросвітом', 'символом християнської віри'; для нього ж ікона – це 'фетиш', 'старий світ', 'об'єкт насмішки', 'перешкода кар'єрного зросту' тощо. Герой замість „рідних” для українців (донедавна і для нього самого) назв *образ* чи *ікона* обирає *ідол*: – *Ну что ж, мать? Чего тарачиши глаза? Идола твоево разстрелял? – і додав мерзотну лайку.*

Для окремих персонажів радянської прози ікона чи хрестик – це тільки 'коштовна річ (якщо виготовлена з дорогого матеріалу)' (*Бач, аж до хвороби вихолоджено, потім знято з них золоті святиньки: хрестики та іконочки, а дано иматки їжі і ними добито* (В. Барка)); 'модна річ' (*Ікони? Це тепер модно. Навіть модніше за абстракції* (П. Загребельний)); 'звичайний предмет' (*Людина живе, збирає річ до речі, – ікони і кожухи, лави і столи, рушники й келихи, а тоді залишає все, і виявляється, що воно триваліше за саму людину* (Ю. Мушкетик)); 'знаряддя залякування' (*Кажуть, як батіг загубить, то хрестом божим нагрудним коняку поганяє, як налигачем* (Гр. Тютюнник)); 'непотріб' (*Навіщо в нас на покуті оті замурзані дошки? Вони ж, мовляв, уже й не ікона, а якась облуплена, закурена гонта...* (О. Копиленко); *Віддерши різку, кинув на вагу, а саму іконку швиргнув бабусі – так недбало, як цілковито зайву для нього річ* (В. Барка) тощо.

Лексикографічні джерела вказують на один із синонімів лексем *ікона / образ – богомаз* як особливий вид ікони, намальованої малярем-іконописцем [СУМ 1970, I: 209], „ремісничої роботи” [ССУМ 2001, I: с. 641]. Однак у контексті, наприклад, У. Самчука очевидними є нагітання експресії та вияв негативної оцінки у лексемі *богомаз*, незважаючи на те, що словники не фіксують конотативного компонента: хоча образи у хаті Корнія та Марії (роман „Марія”) справді були ручної роботи („дутий київський образ”), та ніхто у творі *богомазами* їх ні разу не називає. Тільки для мовлення їхнього сина Максима письменник з-поміж синонімічного ряду *ікона, образ, боги, богомаз* обирає варіант *богомаз*: – *Знаєш що, старик! Вот бачу у тебе богомази вісять... Чи не варто їх послати у н'єску?...* Знахабнілий Максим використовує це слово, швидше, для вияву глумливого ставлення до релігії, що є сенсом життя його батьків. Як відомо, *богомазом* здавна називали ще й іконописця [СУМ 1970, I: 209], проте і це значення набуло негативного забарвлення. Герой І. Багряного, щоб не образити творця ікон, „обминає” слово *богомаз*: – *То ви що... – він хотів сказати „і богомаз?”, але не сказав цього слова, а сказав після павзи інше: – „й богів малює”*. Припускаємо, що виникнення такої конотації відбулося під впливом похідного нерелігійного значення лексеми *богомаз* – „2. Плохой живописець, маляр” [СУМ Б. Грінченка 1996, I: 79], очевидно, підтриманого дієсловом *мазати* („2. розм. Те саме, що бруднити. 3. зневажл. Невміло, погано малювати” [СУМ 1973, IV: с. 595]): наявність негативних сем 'поганій', 'нестаранний', 'неумілий' у значенні лексеми *мазати* та семи 'невміло виконана робота' лексеми *богомаз* і спричинили в період так званої ідеологічної переорієнтації суспільства появу конотативного значення слова *богомаз*. Тому навряд чи лексему *богомаз* можна залишати у словниках без відповідних поміток.

Актуальними нетрадиційними актуалізаціями для літератури ХХ ст. є і переносні найменувань богослужбових реалій, основа творення яких, як і для переносних традиційних, – трансформація розщеплених архісем. Один із прикладів такої видозміни: *Коли їм (росіянам – А.К.) забрали одні ікони, вони знайшли собі інші...* (О. Забужко) – 'християнський символ' → 'символ' → 'ідея' → 'ідеологія' + негативно-оказіональна сема 'тимчасовість'.

Частково актуалізовану архісемну ознаку 'потужне джерело тепла і світла' лексеми *сонце*, а саме 'джерело світла' переносять на релігійну лексему *панікаділо*: *Він бачить, як сонце обернулося в панікаділо в чорному, сажному зеніті й присвічує богові руїни, які той вергає з чадного неба ... тисячі тонн гарячого*

металу... (І. Багрянний). У цьому текстуальному фрагменті позитивна узуальна ознака ‘джерело світла’ лексеми *панікадило*, видозмінюючись, втрачає системний характер: ‘джерело світла’ → ‘слабке джерело світла’ → ‘малокорисне джерело світла’ → ‘шкідливе джерело світла’ (зеніт – *чорний, сажний*; небо – *чадне*; провокує *руйнуванню*; замість того, щоб освітлювати, – лише *присвічує* тощо). Отже, структура лексеми *панікадило* містить оказіонально-негативну оцінку.

Несподіваний інтерпретаційний ракурс має лексема *хоругва* у одному із текстуальних фрагментів: ... *всі решта йшли з тими портретами* (Сталіна. – А.К.), *що їх неслося, як хоругви супроти сил нечистих* (У. Самчук). Спільна сема ‘призначення захищати’ актуалізована для побудови містка між образом і поняттям (*хоругва і портрет Сталіна*) на основі зближення заперечення звичного [Зеленько 2002: 38].

Лексема *кадило* давно стала джерелом творення багатьох частовживаних фразеологізмів, наприклад: *роздмухувати (роздувати) кадило* – „1. Створювати навколо чогось галас, розмови, балачки. 2. Розширювати яке-небудь починання” [ФСУМ 1999, II: 748]; *не pomoже ні кропило, ні кадило* – „Уживається для вираження повного заперечення змісту слова допомагати; зовсім не (допомагати)” (синонім до фразеологізму „як (мов, ніби і т. ін.) мертвому (умерлому) кадило” [ФСУМ 1999, I: 360] і т. ін.: ... *і вже не pomoже отим підбрехачам ні кропило, ні кадило* (Є. Гуцало). Однак у художніх текстах ХХ ст. функціонує низка відсутніх у словниках словосполучень з лексемою *кадило / кадильниця*, які також вважаємо стійкими. Серед помічених нами такі:

- *взяти кадило до рук* – „стати священиком” (*Мій крок, каже, вимушений, це через вас, каже мене тягне кадило взяти до рук, або бути в гурті тих, що по міських бульварах іржуть по-конячому* (О. Гончар);
- *махати кадилом* – „бути священиком” (*Але там хлопа вчили не кадилом махати й не тільки вівці пасти... – і урвав мову* (І. Багрянний);
- *стерегти вогонь в кадилах* – „служити священиком; підтримувати життєдіяльність церкви” (*А яка користь від тих, що стережуть вогонь в кадилах, яка слава від них рідному красві?* (Р. Федорів);
- *вимахувати при потребі кадильницею* – „вести улесливо-користолюбні розмови” (*– Що не сказати, а велося тут і про честь Підменчульського – кадильницею при требі вимахав, а якогось книша, бодай пончика, пампушки не скуштував* (І. Чендей).

Фразеологізми з лексемою *кадило* здебільшого дають негативну оцінку поведінки людей, на відміну від тих словосполучень, які за формальним складом компонентів точно дублюють склад фразеологізмів з означеною лексемою, зберігаючи при цьому абсолютно вільні граматичні зв’язки, порівн.: – *Прислужував він справою: ...носив ставники, тримав на вечірнях єлей і краще за нього ніхто не вмів роздмухувати кадило* (Б. Антоненко-Давидович); – *Новий цех організуватиму... Спершу це не цех буде, а так – невеличка установа. А там подивимось. Проте мені вже видно: таке кадило роздмухаємо...* (Ю. Шовкопляс).

Іронізація – продуктивний спосіб функціонування назв богослужбових реалій в літературі ХХ ст. Для порівняння: одним героям запах хвойного соку нагадує приємний аромат ладану і вони називають його *живицею*, збагачуючи при цьому системне значення лексеми *ладан* (*Червонясте, по-осінньому линаве його проміння навскіс лежить поміж соснами... точить з подряпин та надчухрів густу жовтогарячу живицю, і від неї в бору пахне ладаном* (Гр. Тютюнник)), інші іронічно замінюють *ладан* французьким словом *парфуми*, нейтралізуючи сакрально-значеннєві ознаки цієї церковно-обрядової назви: *Та барахло яке ж прекрасне – рясни, свічки, панікадила, парфуми, й ціле барило горілки* (О. Копиленко). Обидва використання функціонують завдяки актуалізації спільної семантичної ознаки – ‘запах’, однак уточнюють її абсолютно по-різному: ‘приємний’ і ‘неприємний’. Негативна ознака ‘неприємний запах’ контекстуально підтримана додатковими художніми засобами: ейфорія літературного героя, який серед церковного реманенту натрапив на *ціле барило горілки*, спричинює називання церковних предметів *прекрасним барахлом* (а не просто *барахлом*), *ладан – парфумами*.

Трансформуючи позитивну сему ‘життєдайність’ у негативну – ‘гидота’, О. Копиленко стикає дві стилістично несумісні одиниці *свята вода й помиї* (спільна ознака – ‘рідина’): *Святи його, братва, святою водою! – гукнув Македон, регочучи, і раптом надів на голову цеберку з помиями*. Таке енантіосемічне явище вважаємо спробою письменника збагатити свій твір експресією, дати якнайповнішу оцінку вчинків та рівня „вихованості” літературного героя. Так само характеризуємо й авторський прийом епатування читача „осучасненими” формами божби і залученням сакральних лексем до контекстів зі стилістично невідповідним оточенням: – *Та не бреши!.. – Хрест на церкві, комин на хаті, що я...* (У. Самчук); ...*він носився з своїми іконами як дурень з ступою* (П. Загребельний).

Отже, український художній дискурс ХХ ст. засвідчив вихід найменувань богослужбових реалій за межі традиційної моделі сполучуваності, що спонукало до збагачення їх внутрішньої лексико-семантичної організації як звичного аксіологічного плану, так й інноваційного.

Література

Гудмен 1990: Гудмен Н. Метафора – работа по совместительству // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 194-200.

- Зеленько 2002: Зеленько А.С. Проблеми семасіології (від класичної описової через когнітивну до семасіології лінгвістичного детермінізму): Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 210 с.
- Иванова 1977: Иванова Н.Н. Высокая и поэтическая лексика // Языковые процессы современной русской художественной литературы: Поэзия. – М.: Наука, 1977. – 177 с.
- Кубрякова 2004: Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения: Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- Лесин 1985: Лесин В.М. Літературознавчі терміни. – К.: Рад.шк., 1985. – 252 с.
- Пуряєва 2001: Пуряєва Н.В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2001. – 20 с.
- Скляревская 2002: Скляревская Г.Н. Метафора – „свернутое сравнение”? // Проблемы семантического анализа лексики: Тез. докл. междунар. конф. – М.: Русские словари, 2002. – С. 90-93.
- СУМ Б.Грінченка 1996: Словарь української мови: У 4-х т. / Зібр. ред. журн. “Киевская старина”; Упоряд., з дод. власного матеріалу, Б.Грінченко. – Репринтне вид. – К.: Лексикон, 1996.
- ССУМ 2001: Словник синонімів української мови: У 2-х т. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2001.
- СУМ 1970-1980: Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- Тараненко 1980: Тараненко О.О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наук. думка, 1980. – 115 с.
- ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. – 2-е вид. – Т. 1-2. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.

The author continues to explore how Christian liturgical lexemes function in the 20th century literary discourse. The present article presents an insight into the enriching of inner lexico-semantic setup of liturgical realia names with the meaning, both traditional and innovative ones.

Key words: lexeme, seme, seme actualization, seme nuclear, notion periphery.

Надійшла до редакції 10 листопада 2008 року.

Алла Лупол

УДК 821. 161. 2 Стус 1/7. 08:81' 373.2
ББК Ш12 = 411.4*316.1

КИЇВ ТА КИЇВСЬКИЙ ТОПОС У ПОЕТИЧНОМУ СВІТІ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті представлено фрагмент ономастичного простору поезій Василя Стуса: розглянуто вживання та особливості значень топоніма Київ та інших топонімів київського топосу.

Ключові слова: Василь Стус, ономастичний простір, поетичний онім, топоніми Київ, Софія Київська, Святошин.

Топоніми становлять у поезіях В.Стуса репрезентативний клас онімів. Перелік цих власних назв включає лексеми, різні за частотністю, локалізацією та семантичним наповненням. Цікаво, що у ментальності В.Стуса, як впливає з інформації про інтереси й уподобання майбутнього поета, власні географічні назви посідали важливе місце: «В дитинстві він полюбляв гратися з сестрою Марією в «географічні піжмурки»: по черзі «ховалися» в найневідоміших містах світу. Василь блискуче знав географію, від нього неможливо було сховатися» [Білоус 2003: 21]. У Стусових поетичних текстах топоніми виконують різноманітні функції, доносячи до читача різнопланові семи, представлені в онімі, – не тільки денотативні, а й конотативні.

Не аналізуючи спеціально використання топонімів у поезіях В.Стуса, дослідники його поезики тим не менше зазначають важливість цих власних назв у його текстах: «Номінативний націопростір В.Стуса обмежений: це, практично, Дніпро й Софія Київська, дуже рідко Київ, ще рідше – батьківська оселя. Софійський собор як сакральна точка українського світу, його краса й унікальність; Дніпро як еквівалент свободопростору. Ці національні святині, що є своєрідними кодами до розуміння міфологічної України, стали топосами Стусової духовної автобіографії» [Яструбецька 2004: 40]. Аналіз уживання всіх топонімів у поетичних текстах В.Стуса, представлених у найповнішому на сьогодні виданні його творів [СВ], дає змогу показати за допомогою цифр і назв структуру «номінативного націопростору» поета. Виявляється, що ойконім Київ аж ніяк не є рідковживаним, а навпаки, належить до найчастотніших у топоніміконі Стусової поезії: 39 уживань. Частіше згадуються лише *Україна / український* (94 рази) та *Дніпро / дніпровий* (48 разів).

Назва столиці України у поезіях В.Стуса семантично багатопланова. Вона може виконувати адресну функцію, вказуючи на місце дії (Київ – місце, де бувають емоції та переживання ліричного героя: *На віях сльози. Новий рік. Прокляття. / Святковий Київ вироста в цю мить / На пів фужера* [СВ, т.1, кн. 2: 165]). При вживанні топоніма **Київ** можуть актуалізуватися й інші семи. Так, столичний Київ протиставлений глушині, провінції: *І от – прислали вчительку в село. / Аж з Києва* [СВ, т.1, кн. 2: 175].

Типовим для мови є розвиток в ойконімі метонімічного значення «жителі даного поселення». Саме в такому значенні – «жителі Києва», «кияни» – згадується Київ у кількох поезіях раннього Стуса, зокрема у вірші «Не можу я без посмішки Івана...», написаному 6.12.1965, після арешту Івана Світличного [Стус 2005: 188]: *В проваллях ночі, коли Київ спить, / а друга десь оббріхують старанно, / склепить очей не можу ні на мить* [СВ, т.1, кн. 1: 93-94]. А також у вірші «Пригадуєш своє метро?»: *А Київ спав / у нас над головою* [СВ, т.2: 28], де відбито реальні деталі біографії поета: після виключення у 1965 р. з аспірантури Інституту літератури В.Стус не міг влаштуватися на роботу за фахом і працював прохідником у Київському містобуді [СВ, т. 2: 393]. В аналогічному метонімічному значенні виступає назва **Київ** у поетичному тексті, який набуває по-справжньому трагічного звучання: *Колись мене ти, Київ, визубриши / на ребрах прибережних круч, / від рук, в конвульсії покручених, / і до очей, для смерті визрілих* [СВ, т.1, кн. 2: 62]. У зазначеному метонімічному значенні, проте з негативною оцінкою, назву **Київ** згадано у листі поета до Олега Орача від 22.11.1977: «Той, що про шанці Волгограда писав, якось кинув був – іще тут бувши – дотеп про Київ: славна флора, але ж фауна <...> Олеже, дякую, в мене тут усе є, крім Дніпра і Софії (не Києва, а їх – Дніпра і Софії!)» [СВ, т. 6, кн. 2: 134]. У листі йдеться про відомий дотеп письменника Віктора Некрасова про «фауну Києва», і Василь Стус чітко позиціонує Київ (= «київську фауну», тобто київське літературне середовище радянських часів) та Дніпро і Софійський собор – символи України.

У віршах періоду ув'язнення ойконім **Київ** набуває нових семантично-емоційних нюансів. Адже ліричний герой дивиться на місто з-за ґрат (*Київ – за ґратами. Київ – / весь у квадраті вікна* [СВ, т.3, кн. 1: 32-33]), з-за тюремних мурів. Київ віддаляється від ліричного героя, що передано у досить несподіваному (і тому експресивному) порівнянні: *Відбіг, як пес, – / за мур і просто в рив – коханий Київ, / а замість себе пугача лишив* [СВ, т. 2, с.138]. Щемне прощання з містом є прощанням з батьківщиною: *Моє життя, мій Києве, прощай! / <...> / Дай віри, Києве!* [СВ, т. 2: 174]. У поезіях часу ув'язнення та заслання Київ постає у снах та спогадах ліричного героя: *За мною Київ тягнеться у снах* [7, т. 3, кн. 1: 101]; *Київ нічний ряхтить, ніби на білім шклі, / мертвий мій сон летить на молодім крилі* [СВ, т. 3, кн. 2: 178]; *І пригадався Київ. Ніч морозна, / і профіль твій – чорніє на стіні* [СВ, т. 3, кн. 2: 294].

Для В.Стуса, кинутого тоталітарною державою в тюрми й табори, далекий Київ уособлює найдорожче. Неодноразово він згадується разом з Софійським собором: *Роєм птиць / благословенна свінула Софія, / і галактичний Київ бронзовіє / у мерехтінні найдорожчих лиць* [СВ, т.3, кн. 1: 32]. Поет навіть створює для нього оказіональне, індивідуально-авторське іменування **Софійн град**: *І, визволений від погроз, Софійн град відкрився. / <...> з тобою, люба, ми були – од гурту відставали, / від колотнечі передмість, бо Київ семигорій / став посилати благовість – з усіх своїх соборів* [СВ, т. 3, кн. 2: 130-131]. Втім, зрілому Стусові, як і кожному справжньому поетові, не притаманне однозначне сприйняття Києва як на понятійно-логічному, так і на емоційному рівні. Песимістичні нотки й зневіра у можливості ще раз побачити рідну землю, Київ звучать у рядках *І рідний Київ мій у золото гучливе / не вдарить шанобливо і не окрилить мрій, / медяні гуки бань старкняжої Софії / не оживлять надії і чару повертань* [СВ, т. 3, кн. 2: 131].

Амбівалентне сприйняття Києва – як рідного і водночас чужого – у варіанті тексту «Яка нестерпна рідна чужина...»: *Як тяжко повернутися і не / побачити, як тяжко не зустріти! / Старанно, Києве, сховав мене / в ці мертві закамарки, схрони, скрити. / Чужим відчутти Київ – і ніти, / тамуючи скупу сльозу образи...* [СВ, т.3, кн. 2: 26]. Біографічна основа цього вірша, як відомо, така. Влітку 1975 р. у В.Стуса, який перебував в таборі ЖХ-385 у Мордовії, різко загострилася виразка шлунку. Тільки після того, як жінки-політ'язні сусіднього табору оголосили голодовку, В.Стусові надано допомогу таборовим лікарем. Проте замість лікарні поета направили спецконвоем до Києва: КДБ сподівалося, що хворий Стус підпише покаєння, аби вижити. Побачення з рідними йому не дали. Тільки 10 грудня 1975 р. Стуса прооперовано в Ленінградській лікарні ім. Гааза (лікарня для в'язнів), див. [Стус 2005: 324]. Тож не дивно, що Київ у тій ситуації сприймався поетом як *нестерпна рідна чужина*, а в незакінчених варіантах чистового автографа знаходимо іронічне: *Зогрів мене антоновим вогнем / мій рідний Київ, мій несамовитий* [СВ, т. 3, кн. 2: 317].

Багатопланово сприймається та зображується Київ у вірші, де згадується Брест-Литовська дорога (нині проспект Перемоги у Києві), в районі якої жив поет: *Траса – біла-біла. Крижана. / Вища Брест-Литовської дороги. / <...> Траси – біле-біле полотно, / Київ – наче заполярне коло. <...> / Вимерла вітчизна. Десь та хтось / гей-голосить на постелі білій. / Годі. Відлюбилося. Віджилось* [СВ, т. 3, кн. 2: 186]. З одного боку, київський топос пов'язаний з біографічними деталями. Але, з іншого боку, Київ у цьому контексті набуває узагальнювального значення «вітчизна». Крім того, здійснюється накладання, нашарування двох топосів – «київського» та «колимського». На київський топос поширюються ознаки колимського топосу: він представлений як снігово-білий та холодний, цей холод поширюється й на *постіль білу*.

Київ у Стусових поезіях може виступати і як репрезентант усієї України: *Лиш билася об браму віхола / білоголова. Об Кремля штичасті зазубні. Мулькі / сні сновигали. І під Києвом / оглохла горбилась земля* [СВ, т. 3, кн. 2: 228].

Ужиті в поезіях В.Стуса власні назви, що позначають об'єкти в межах Києва, формують київський топос, який існував у ментальності поета й зовсім не повторював усі деталі реального топосу Києва. Цей стусівський київський топос, представлений за допомогою назв і цифр як частина «номінативного націопростору» поета, має такий вигляд. У поетичних текстах В.Стуса вжито 33 топоніми київського топосу, що їх використано 71 раз. Найчастіше у поетичних текстах В.Стуса згадується Софійський собор (*Софія*) – 15 разів (без урахування варіантів). Серед неодноразово повторюваних київських топонімів – *Хрещатик* (9), *Володимирська / Володимирова гірка / гора* (5), *Святошин* (5). Рідше згадуються *Брест-Литовський проспект / тракт, Видубичі, Дарниця, Труханів острів* (по 3 рази), *міст Патона* (2). Інші київські топоніми згадані по одному разу.

Частотність оніма *Софія*, таким чином, багатократно перевищує частотність усіх інших назв київського топосу. Нерідко вірші, де згадується Софійський собор, належать до найкращих творів поета. Не випадково один із перших дослідників Стусових творів Юрій Шевельов у статті «Трунок і трутизна», написаній одразу по смерті В.Стуса (кінець 1984 р. – вересень 1985), двічі процитував поетові рядки, де згадується Софія [Шевельов 1994: 372, 379]. І пізніші дослідники звертали увагу на те, що поезія В.Стуса «позначена пильною увагою до ролі речей у навколишньому світі – макро- і мікрокосмі митця, їхньої структуротворчої ролі (Софія, Хрещатик <...>» [СВ, т.2: 43]. Тож чим можна пояснити таку підвищену частотність згадок Софійського собору у Стусових поезіях?

Безперечно, одним із важливих імпульсів, що зумовив входження концепту *Софія Київська* у ментальність поета (а відтак і в його твори), була специфіка особистісних життєвих вражень митця. Адже саме поблизу Софійського собору розташовувалися місця роботи опального поета, див. [СВ, т. 2: 390], [СВ, т.3, кн. 1: 422]. Важливою виявилася і ще одна біографічна обставина. Як зазначає Д.Стус, «з вікон камери попереднього ув'язнення Київського КДБ, де перебував під слідством В.Стус, було видно дзвіницю Софії. Ймовірно, саме тому в текстах В.Стуса образ Софії виступає втіленням останньої твердині духу, найвищою пам'яттю про Батьківщину» [СВ, т.3, кн. 1: 429]. «В'язничний» погляд на Софію зафіксовано у рядках *В віконних ґратах майне Софія / тонка, як шклянка. Лякливий дзвін / і сяйво леза осердя гріє / живим подзвінням живих годин* [СВ, т. 3, кн. 1: 159] – це замальовка побаченого під час попереднього ув'язнення у 1972 р. чи спогад про враження того періоду. Тринадцятим серпня 1972 р. датовано вірш, у якому Софія виступає знаком позаторемного світу, котрий уже знаходиться *десь* (тобто далеко) і втрачає свою реальність: *Десь цвіте Софія, мов бузок, <...>, / десь під нею мева походить, / та сумний у меві кожний крок. / <...> Стало меві жити осоружено, / бо розтав зелено-синій мир* [СВ, т. 2: 171]. Порівняння Софії з бузком повторюється й в іншому вірші: *Уже Софія відструменіла, відмерехтіла бузковим гроном* [СВ, т.3, кн. 1 153]. А мотив загрози київському топосу, мотив його щезання, танення звучить у вірші «Немов вогненні кільця леопард...»: *а брама Заборовського сховалась, / почезли бані золоті Михайла, / вже на Почайну гору не зведуть. / Так незбагненно белькотять тополі, / так хижо сонце свище над Софією, / і віщий вітер Видубичів носить / в твоїх очах ослаблих пам'ять літ* [СВ, т.1, кн. 2 173-174]. Софія оточена в київському топосі Стуса іншими знаковими об'єктами, онімійно поіменованими (Михайлівський золотоверхий собор, зруйнований за радянської влади, – *бані золоті Михайла*; Видубичі – урочище на правому березі Дніпра, де знаходиться монастирський комплекс; брама Заборовського коло собору св. Софії). Насичене київськими топонімами оточення Софійського собору й у рядках *Як гостро сколотий уламок, / що білим болем голубів, / підвівся Ярославів замок / і в серце ніж мені встромив. / Завійно-голуба Софія, / не видзвонена голубим, / до мене бігла, наче мрія, / і виривалася з обійм. / А на Михайловім узгір'ї, / на Володимира горі / мені світило надвечір'я, / зорю клечавши до зорі* [СВ, т. 3, кн. 2: 154-155]. Таким чином, Софійський собор знаходиться у центрі київського топосу, що постає у зболеній пам'яті ліричного героя.

Софія виступає не тільки як символ Києва, а й – ширше – як символ батьківщини, як її просторовий центр. Пор. послідовне звуження топосу Україна → Київ → Софія: *Отак собі й живу, позбутий часоплину, / і рідну Україну не кличу, не зову. / В невільніцьких шляхах відмарилось поволі, / вже не шумлять тополі у мене в головах. / І рідний Київ мій у золото гучливе / не вдарить шанобливо і не окрилить мрій, / медяні гуки бань стар-княжої Софії / не оживлять надії і чару повертань* [СВ, т. 3, кн. 2: 131]. Зворотний порядок переліку тих самих об'єктів – Софія → Київ → Україна – знаходимо в листі поета до Михайлини Коцюбинської від 5.12.1977: «П'ю до Тебе – чолом на Захід, на Захід, на Софію, на Київ, на Україну!» [СВ, т.6, кн. 2: 135].

Софійський собор представлений у текстах В.Стуса як явище, котре вивиснується над усім, що його оточує. Він постає на фоні неба, на фоні птахів, що летять над собором: *Свіча. Сосна. І роєм птиць / примарна свінула Софія* [СВ, т. 3, кн. 1: 184-185]; *Пливе Софія – і блакитні птиці / летять по вертикалі – із провалі* [СВ, т. 3, кн. 2: 155]. Софійський собор настільки вивиснений над усім, що навіть при погляді зверху, з сьомого неба, він сприймається як такий, що знаходиться зверху, та порівнюється з птахом – жайворонком, що злетів у небо – *жайвірна Софія (Аж ось і я: заліз на сьоме небо / і звідти надокіла зазираю: / оце Дніпро, це жайвірна – Софія, / а це Ярила вичамрлий яр* [СВ, т. 3, кн. 2: 195]). Фізична характеристика Софії Київської – висота її

дзвіниці – уособлює злет людського духу: *Над цей тюремний мур, над цю журу / і над Софіївську дзвіницю зносить / мене мій дух* [СВ, т.3, кн. 1 47]. Саме останні поетові рядки процитував Ю.Шевельов, підтверджуючи та ілюструючи ними свою думку про те, що «свідомість своєї місії підносить його [поета] понад обставини біографії, понад всякі обставини побуту й географічної приналежності» [Шевельов 1994: 372]. Але «географічна приналежність» все ж таки проступає у Стусовому поетичному світі, втілюючись у топонімах, що іменують найважливіші для ліричного героя географічні реалії українського топосу. І навіть у тих випадках, коли топонім не вводиться у поетичний текст, вистачає стислого опису об'єкта, щоб зрозуміти, що йдеться саме про Софію Київську: *Зелена, блакитна, прозора дзвіниця / так світиться щедро, так ясно світиться. / <...> Бубнявіє золото гроном калини, / тут Бог ся рождає, Господь України. / Злотогук цяткований гроном калини, / бо тут ся рождають сини України* [СВ, т.3, кн. 2: 64]. До зазначених вище рядків близькі емоційно та образно рядки *На колимськiм морозі калина / зацвітає рудими слізьми. / Неосяжна осончена днина, / і собором дзвінким Україна / написалась на мурах тюрми* [СВ, т. 3, кн. 2: 77], де собором, очевидно, названа саме Софія Київська.

Хрещатик, центральна вулиця Києва, у Стусових поезіях згадується 9 разів. Характерно, що Хрещатик представлений переважно в раннього Стуса. Зображуваний об'єкт може мати різну емоційну оцінку. Це поетичний, гарний вечірній Хрещатик, де можна зустріти майже блоківську незнайомку: *Хрещатиком вечірнім, під неоновим / блідавим світлом, у суху поземку / ти плинеш, таємнича незнайомко / із Блока – в вечір, ніби в синій сон. / <...> Хрещатик сивий, Київ теж – красиві* [СВ, т.1, кн. 1: 114]. Іншим разом ліричний герой помічає незграбні будинки **Хрещатика** [СВ, т.1, кн. 1: 105] або ж взагалі підкреслено уникає будь-якої оцінки об'єкта: *Пройшли Хрещатик, вийшли на Володимирську гірку* [СВ, т.1, кн. 1: 146]. У вірші «Не можу я без посмішки Івана...» Хрещатик представлений як місце зустрічей з друзями та знайомими: *Прости мені, недільний мій Хрещатик, / що, сівши сидьма, ці котли топлю / в оглухлій кочегарці* [СВ, т.1, кн. 1: 93-94]. Мабуть, такими самими конотаціями (Хрещатик – місце зустрічей з друзями) породжені рядки, написані набагато пізніше, але теж пов'язані з Іваном Світличним: *Цей плач Хрещатиком – плече в плече Іван. / Потюки, здвиги, тлум, сирен протягли скрики* [СВ, т. 3, кн. 2: 185].

Втіленням Києва, його характерною та невід'ємною частиною постає Хрещатик (разом з Подолом) у рядках *То як тобі пенати? / Тягнись, як шарий віл. / Десь шамотить Хрещатик / і кішлється Поділ* [СВ, т. 2: 34]. Тут введення оніма **Хрещатик** не лише репрезентує Київ, що від нього ліричний герой відірваний (вірш написано В.Стусом через 17 днів після арешту), а й дає змогу посилити алітерацію з використанням глухого шиплячого (*шарий – шамотить – Хре[шч]атик – кішлється*).

Здавалося б, не варто було очікувати якоїсь варіативності топоніма **Хрещатик**, але все ж таки варіативність є: у вірші «Опівночі, о дванадцятій годині...» [СВ, т.1, кн. 2: 46] зустрічаємо назву **Хрещатицька долина**. Тут у сюрреалістичній манері, характерній для В.Стуса періоду збірки «Веселий цвинтар», зображено абсурдну картину, типову для радянських часів. Вночі м'ягше пам'ятник Леніну в Києві на розі Хрещатика й бульвару Тараса Шевченка: *до пам'ятника, що проти Бессарабки, / з'їжджаються мовчазні машини <...>. / Мовчазні люди <...> починають мовчки шмарувати вождя. / <...> брудні патьоки води – / єдині сліди часу – / течуть асфальтом, сходами, / і навіть Хрещатицькою долиною, / де ось уже майже 200 років / не родить ні капуста, ні помідори, ні огірки* [СВ, т.1, кн. 2: 96; т.3, кн. 2: 46]. У вірші топографічно точно (зі згадкою т.зв. Бессарабки – Бессарабського ринку) позначено розташування пам'ятника. Проте Хрещатик перестає бути київською вулицею та перетворюється на **Хрещатицьку долину** (якою він був у часи, коли там ще *родили капуста, помідори й огірки*). «Хронологічні розкопки» (пересунення часу назад) здійснюються й завдяки згадці про *мезозойських / трипільських півників на вишиваних рушниках*, якими нібито витирають викупаного вождя.

Більшість згадок Хрещатика знаходимо у раннього Стуса – в поезіях другої половини 1960-х років. Тобто Хрещатик сприймався як важлива, знакова частина Києва лише тоді, коли місто ще не стало близьким для поета. Пізніше частотними стають назви Софійського собору та місць особистого Стусового топосу – Святошина та Брест-Литовського шосе.

Святошин – район Києва, де поет жив з родиною [див. СВ, т.3, кн. 1: 421]. Лише один раз Святошин згадується у радісному контексті – в момент пробудження весняної природи: *У Святошині весна – / води задзюрчали, / грає річка голосна / ніби на цимбали* [СВ, т. 3, кн. 2: 150]. Всі інші згадки лексем *Святошин / святошинський* трагічні, сповнені болем. Адже Святошин виступає тією точкою у просторі, де знаходиться сім'я ліричного героя. Тож точка ця стає больовою, бо й сама вона, і люди в ній стають недоступними: *Зазираю в завтра – тьма і тьмуца / тьма. <...> / Тільки – чорноводь. І тільки пуца. / А твого Святошина – нема. / Ні сестри, ні матері, ні батька, / ні дружини. Синку, озовись!* [СВ, т. 3, кн. 1: 115]. Святошин разом із Києвом опинився за мурами тюрми, крізь які неможливо пройти: *Дивись, дивись – за муром цим рудим, / за другим, п'ятим, може, й сотим муром / дрімучий Київ здивився буй-туром: / лукавим косить оком і незлим. / Святошин там – якраз дивись на ріг / в той кут глухий, де вартовий ступає.* [СВ, т.3, кн. 1: 43]. Для ліричного героя Святошин залишається лише в спогадах і снах, і пов'язаний він з дружиною: *Ти сниши мені – і тріпоче дорога / і сон, ніби сонях, пішов у танок. <...> / Святошинський присмерк тріпоче святково, / і костуром спогад напростує путь* [СВ, т. 3, кн. 2: 180]; *безокрай марень полудневих, / спогадувань рожевий дим: / в дуєті з лижвою – узлісся, / Святошин. Тиша. Свято* [СВ, т.3, кн. 1: 36]. Обіграння внутрішньої форми оніма (*Святошин – свято*) підсилює експресивність поетичних рядків. Святошинський топос постає і в одному з

найпроникливіших Стусових віршів, присвячених дружині: *Зажди! Нехай паде над нами дощ / спогадують святошинських, пречиста* [СВ, т.3, кн. 1: 37].

Семантичну вагомість онімів у поетичному тексті, а часто у зв'язку з цим і семантику самого тексту неможливо досягнути без фонових знань – не маючи інформації про особливості цих об'єктів чи про зв'язок іменованих об'єктів з обставинами життя ліричного героя або й самого автора. Так, неможлива інтерпретація згаданих у Стусових поезіях *Брест-Литовського проспекту / брест-литовського тракту / Брест-Литовської дороги*, якщо не знати, що йдеться про місце проживання поета з родиною у 1965-1972 роках – київську вулицю, яка сьогодні називається проспектом Перемоги (див.: [СВ, т.3, кн. 1: 437]). А володіючи цією інформацією, читач розуміє, що у рядках *Червоні коні пристрасті давно / відцокотіли брест-литовським трактом* [СВ, т.1, кн. 1 55] йдеться про кохання. Про розлуку з коханою, про відчуження і страждання внаслідок цієї розлуки – у рядках *я раптом з туги, з затканого неба, / із забуття, з безмежної розлуки, / од довгої насади захмелій, / на Брест-Литовський упаду проспект, / на ту четверту просіку зчужилу* [СВ, т.3, кн. 1: 89-91]. Додаткового пояснення потребує згадка *четвертої просіки* – ще одної власної назви, хоч і неофіційної: «Назва «просіка» збереглася від 30-50 рр. ХХ століття, коли на місці лісових вирубок почали надавати земельні площі під житлову забудову» [СВ, т.3, кн. 1: 437]. Проте для правильного розуміння тексту досить знання про *Брест-Литовський проспект* як про місце, де колись жив ліричний герой.

Цікаво, що листи В.Стуса часів ув'язнення та заслання містять набагато менше київських топонімів, ніж його вірші цього періоду. При цьому у листах згадуються частотні у його поезіях топоніми Дніпро, Софія, Володимирська гірка (листи до дружини від 8.03.1976 [СВ, т.6, кн. 1: 221] та до М.Коцюбинської від 4.07.1979 [7, т.6, кн. 2: 173]). Єдиний топонім, згаданий у листі й відсутній у поезіях, – площа Калініна – явно «антипоетичний» («Прошу, розкажи мені про київську весну, про київські квіти, котики вербові, про Дніпро з Володимирської гірки, про Софію – як вона мерехтить із узвозу – від пл. Калініна йдучи вгору» [СВ, т.6, кн. 1: 221]).

Топографічна детальність у зображенні київського топосу представлена лише в поетичних текстах молодого Стуса, де згадуються *міст Патона*, вулиця *Вернадського*, *Львівська вулиця*, *ресторан «Верховина»*, *Червоноармійська вулиця*, *площа Толстого*, *Микола Щорс* (пам'ятник), *музей Леніна*, *Бессарабка*, *Зелений театр*, *Жуляни*, *Лук'янівка*, *універмаг «Україна»*, *Золоті ворота*, *Київський / ботанічний сад* тощо. У пізніших творах київський топос віддаляється у просторовому й часовому плані від внутрішнього світу ліричного героя. Тому в них зустрічаються згадки лише про об'єкти, особливо важливі для ліричного героя – Софію Київську як символ України, а також Святошин та Брест-Литовський проспект, які належали до індивідуального київського топосу поета.

Література

Білоус 2003: Білоус Григорій. Рокований вересень: Із роздумів про життя і творчість Василя Стуса // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 20-21.

Стус 2005: Стус Дмитро. Василь Стус: життя як творчість. – К.: Факт, 2005. – 368 с.

Шевельов 1994: Шевельов Юрій. Трунок і трутизна // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Т.3. – К.: Видавництво «Рось», 1994. – С. 366-395.

Яструбецька 2004: Яструбецька Галина. Концепт «Україна» в поезотворчості Василя Стуса // Слово і час. – 2004. – №10. – С. 37-43.

СВ: Стус Василь. Твори у чотирьох томах шести книгах. – Львів: Просвіта, 1994-1997.

Summary: The fragment of onomastic space of poetry of Vasyl' Stus is presented in the article: the uses and features of value of toponim Kyiv and other toponims of the topos of Kyiv are considered.

Key-words: Vasyl' Stus, onomastic space, poetic onim, toponim Kyiv, Sofia Kyivska, Svyatoshin.

Надійшла до редакції 12 листопада 2008 року.

Наталія Медвідь

ББК Ш 141.4 - 3
УДК 811.161.2*373

ПРАВОСЛАВНО-ХРИСТІЯНСЬКІ ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ОБРАЗНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОЗИ І ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено спробу розкрити сутність православно-християнських лінгвокультурем як елементу образності. Виявлено та проаналізовано лінгвокультурем в українській соціально-психологічній прозі І половини ХХ століття.

Ключові слова: релігійна картина світу, православно-християнські лінгвокультурем, образність, символ, лінгвокультурологічне поле, інтерпретація.

Проблема образності займає помітне місце у працях Н. Арутюнової¹, В. Виноградова², С. Єрмоленко³, Б. Ларіна⁴, Л. Мацько⁵, О. Потебні⁶ та інших учених. Дослідження її залишається на сьогодні важливим завданням лінгвостилістики, у якій образність тлумачиться як «властивість слів, словосполучень передавати не лише логічну, а й конкретно-чуттєву, емоційно-оцінну інформацію» [Мацько 2003:185].

Образність розглядається і в лінгвокультурології. Науковців цікавить дослідження лінгвокультури як елементів образності тексту, яке на сьогодні залишається мало вивченим у мовознавстві. Окремі аспекти проблеми є предметом розгляду дисертаційного дослідження М. Шевченко, яка аналізує образотворчу функцію лінгвокультури, з'ясовує їх участь у формуванні ядра національно-словесних художніх образів [Шевченко 2002]. Мета нашої розвідки – аналіз православно-християнських лінгвокультурем як елементів образності в українській соціально-психологічній прозі I половини XX століття. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: з'ясувати сутність поняття «православно-християнські лінгвокультури», виділити образні слова та словосполучення на позначення православно-християнських лінгвокультурем в українській соціально-психологічній прозі I половини XX століття, описати їх семантику.

У соціально-психологічній прозі I половини XX століття українська релігійна мовна картина світу репрезентує не лише запозичене християнське віровчення, адаптоване до культури українського народу, але й залишки дохристиянських міфів, які функціонують у наївній картині світу українців. Вона формується одним із різновидів релігійних лінгвокультурем – християнськими лінгвокультурами⁷, що містять знання про різноманітні християнські конфесії, традиції, обряди тощо; відображають християнські поняття; часто характеризуються символічно-сакральними значеннями.

Зважаючи на те, що у межах християнських лінгвокультурем виділяється три підгрупи лінгвокультурних одиниць (православні, католицькі, протестантські), уточнюємо, що українське віровчення концептуалізується у православно-християнських лінгвокультурах. Вони є стилістами конфесійного стилю й у художньому стилі функціонують як стилістично маркована лексика. Вербалізуючись у мові, християнські лінгвокультури набувають аксіологічності, виступають носіями як лінгвістичної, так і екстралінгвістичної інформації.

Актуалізація християнських лінгвокультурем у соціально-психологічній прозі зумовлена необхідністю осмислення морально-етичних засад героїв, їхньої психології, духовного світу, цінностей суспільства та окремої людини крізь призму біблійних образів. Їх рецепція у митців різних часових вимірів представлена по-різному: відповідно до поглядів на світ та людину у ньому у певну епоху.

У I половині XX століття духовний зв'язок українського народу з релігією був порушений новою владою, яка проповідувала атеїзм. Тому на терені «червоної України» на біблійні мотиви та образи у мистецтві було накладено табу, хоча у цей час у Західній Європі спостерігається посилений інтерес до Бога. Ці тенденції позначились на літературній творчості українських письменників, серед яких лише ті, що перебували в еміграції, мали можливість для творчого осмислення Біблії у своїх творах. Використовуючи біблійні міфи, митці прямими чи контрастними паралелями з біблійної міфології акцентують певні ситуації й колізії їх сьогодення [Литвиненко 2002: 43].

Велику увагу літературній рецепції біблійних образів приділяє Іван Багряний у соціально-психологічній романістиці («Сад Гетсиманський», «Людина біжить над прірвою», «Тигролови»). У ній християнські лінгвокультури займають значне ідейно-тематичне спрямування у тексті, допомагають автору дослідити епоху, що «підлість вивела в чесноту, в зразок, в мораль...» [ІУЛ 1998: 29]. До християнських образів та символів, які перебувають у безпосередньому зв'язку з болючими проблемами сучасного суспільства, звертаються Галина Журба («Зорі світ заповідають»), Улас Самчук («Марія», «Волинь») з метою розкриття глибини морального і духовного стану героїв.

На дослідження біблійних сюжетів, мотивів, образів у художній літературі не одноразово спрямовували уваги вчені (В. Антофійчук⁸, М. Балаклицький⁹, І. Бетко¹⁰, О. Ковальчук¹¹, Т. Литвиненко¹², В. Мелешко,

¹ Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 896 с.

² Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 360 с.

³ Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987. – 249 с.

⁴ Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Художественная литература, 1974. – 285 с.

⁵ Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

⁶ Потебня А.А. Из записок по теории словесности // Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 132-314.

⁷ Калугина Т.В. Аспекты изучения христианских лингвокультурем // Изучение языка в аспекте проблем лингвокультурологии. – С.107 – 109 // <http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp44/kr>

⁸ Антофійчук В. Трансформація образу Іуди Іскаріота в українській літературі XX ст. // Слово і час. – 2001. – № 2. – С. 53 - 58.

⁹ Балаклицький М. «Нова релігійність» Івана Багряного. – К.: Смолоскип, 2005. – 169 с.

¹⁰ Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття (монографічне дослідження). – Zielona Gora – Kijow, 1999. – 218 с.

¹¹ Ковальчук О. Новітній українець у саду страждань // Дивослово. – 1997. – № 7. – С. 38 - 40

П. Хропко¹³, З. Савченко¹⁴, Н. Сологуб¹⁵, М. Шевчук¹⁶, О. Шугай¹⁷). Разом з тим мало вивченими у лінгвістиці залишаються мовні одиниці релігійної культури українського народу, які до того ж мають різноманітну номінацію: «біблійні слова-символи» (П. Кононенко¹⁸), «конфесійна лексика» (Л. Мацько¹⁹), «православна лексика» (Г. Склярівська²⁰) тощо.

В українській мові біблійна лексика та фразеологізми з погляду їх стилістичного забарвлення є вербальним вираженням православно-християнських лінгвокультурум, які, зберігаючи загальнолюдську символіку, у тексті доповнюються національними рецепціями та індивідуально-авторськими інтерпретаціями Біблії. Дефініцію поняття «православно-християнські лінгвокультуруми» визначаємо як: мовні одиниці, які відображають релігійне життя православних християн у взаємозв'язку із культурою народу. Окрім теологізмів, православно-християнські лінгвокультуруми представлені також загальнонавжivanoю лексикою з конфесійної конотацією (гірка чаша) та народними назвами християнських понять (Водохреща).

Межі православно-християнських лінгвокультурум окреслюються класифікаціями (за вербалізаторами, символікою тощо), запропонованими Т.Калугіною, Л.Мацько, П.Кононенком, Г.Склярівською. Орієнтуючись на класифікації науковців та мовний матеріал із творів Г.Журби, У.Самчука, І.Багряного, можна виділити такі групи православно-християнських лінгвокультурум: 1) лінгвокультуруми на позначення божеств, пророків та святих (Бог, Всевишній, Господь Бог, Саваоф, Месія, Ісус Христос, Божа Мати, Богоматір, Ной, Ірод, Юда, Мойсей); 2) лінгвокультуруми на позначення календарних церковних свят та постів (Різдво, Великодня ніч, Великдень, Водохреща, Пилипівка, Маковей, Масляна); 3) лінгвокультуруми на позначення святих місць та просторових понять (Єрусалим, Голгофа, сад Гетсиманський, пекло, рай, собор, церква, Царство Небесне, монастир, гора Синай); 4) лінгвокультуруми на позначення зображень святих та церковних книг (Біблія, Плащаниця, Апостол, Псалтир, Пересопницьке євангеліє, Божий Закон, святий Михайло, святий Михайло Чудотворець); 5) лінгвокультуруми на позначення біблійних осіб (мученик, праведник, віруючі, Адам, Авраам, святий, Христові учні); 6) лінгвокультуруми на позначення предметів релігійного побуту (церква, монастир, Божий престол, розп'яття, іконостас, хрест, чаша, вітвар, лампадка, образи, ряси, хоругви, митра, свічка, дзвіниця, паска); 7) лінгвокультуруми на позначення небесних та церковних ієрархій (архангел, ангел, пророк, ченці, патріарх, отець, священник, староста, піп); 8) лінгвокультуруми на позначення елементів богослужіння та обрядодій (панахида, служба, молитва, хрещення, благословення, христосування, молитися, хреститися, сповідатися, кадити, поставити свічку, причащатися); 9) лінгвокультуруми на позначення цінностей християнської етики (гріх, віра, потойбічне життя, душа, добро, зло, побожність).

Кожна із виділених груп утворює власне мікрополе, яке входить до складу загального лінгвокультурного поля «православне християнство» та об'єднується з іншими мікрополлями архісемою «православ'я». Мовні одиниці мікрополів виступають в якості мікротекстів (прецедентних текстів-номінацій), у яких поєднуються різні типи інформації (денотативна, оцінна, культурна тощо).

У художньому тексті лінгвокультуруми в імпліцитній формі містять підтекст з релігійними та етнокультурними нашаруваннями, який функціонує як «згорнуте знання»²¹ та потребує декодування. Адже біблійні оніми та апелювати є носіями не лише актуалізованої інформації у тексті, але й культурно-історичної, яка є національно маркованим культурним компонентом структури православно-християнської лінгвокультурум [Бельчиков 1988].

Розглянемо складові найбільш чисельних мікрополів, представлених у соціально-психологічній прозі І.Багряного, Г.Журби, У.Самчука. Мікрополе «божества, пророки та святі» охоплює значний шар лінгвокультурум, об'єднаних спільними архісемами «Бог», «пророк», «святий».

Домінантою даного лінгвокультурного поля та української християнської картини світу в цілому є лінгвокультурема «Ісус Христос», навколо якої інтегруються інші знакові лінгвокультуруми, зокрема у І.Багряного – «Іуда», «Ірод», «Петро», «Давид», У.Самчука – «Марія», у Г.Журби – «Бог» тощо. В українській

¹² Литвиненко Т. «Сад Гетсиманський» Івана Багряного як твір доби неоміфологізму // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіах. – 2002. – № 5. – С.39-47.

¹³ Мелешко В., Хропко П. Особливості прочитання роману І.Багряного «Сад Гетсиманський» // Збірник наукових праць ПДПУ. Серія «філологічні науки». – Полтава, 1999. – Вип. 2 (6). – С.33 - 44.

¹⁴ Савченко З. Біблійно-християнські мотиви та образи в романі «Сад Гетсиманський» // Слово і час. – 1996. – № 10. – С.57-61.

¹⁵ Сологуб Н. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С.43 - 47.

¹⁶ Шевчук М. «Вічний» сюжет у національних шатах // Суспільствознавчі науки та відродження нації. – Кн. 1. – Луцьк, 1997. – С. 117 - 119.

¹⁷ Шугай О. Іван Багряний або Через терни Гетсиманського саду. – К.: Рада, 1996. – 480 с.

¹⁸ Кононенко П. Рідне слово. – К.: Богдана, 2001. – 303 с.

¹⁹ Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови: Підручник / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

²⁰ Склярівська Г.Н. Словарь православной культуры. – СПб: Пб. писатель, 2001. – 458 с.

²¹ Сологуб Н. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С.43-47

мові лінгвокультурема «Ісус Христос» вербалізується у лексемах «Христос», «Ісус», «Бог», «христосуватися», фразеологізмі «Христос воскрес».

У біблійній традиції осмислює лінгвокультурема «Ісуса Христос» Іван Багряний: *«Христос. Це Христос. Це ж Він – бідолашна людина тілом і Бог душею. Боголюдина!»* (І.Багр.1, с.334). Виділяючи дві рівнозначні семи «людина» та «Бог» у лінгвокультуремі, письменник відображає народне уявлення про Ісуса Христа у синонімічній лексемі «Боголюдина», яка характеризується емоційним забарвленням на основі антонімічного поєднання двох протилежних понять: «Бог» і «людина». Започаткована релігія Боголюдиною – Сином Божим і водночас Сином Людським, який зійшов на Землю і прийняв страждання заради спасіння людства [Жайворонок 2006: 624], отримала назву християнство від імені Христос.

Лінгвокультурема «Христос» перехрещується з лінгвокультурею «Бог» у семантиці та характеризується у горизонтальному контексті семами «володар», «вічність»: *«- Моїм нареченим - Христос! Без золота, без самоцвітів - володар над володарями!.. - У чому ж сила твого Бога? - У Його ... вічності.»* (У.Самч., с. 410-411).

Аломорфні значення лінгвокультуреми «Ісус Христос» у контексті містять семами «жертва», «в'язень сталінської системи», які перетинаються з ізоморфною моделлю «Ісус Христос-людина», проводячи імпліцитно паралель між стражданнями Андрія Чумака та муками Ісуса Христа: *«Андрій підіймався крутими сходами, тяжко й подалу ступаючи, немов ішов на Голгофу.»* (І.Багр.2, с. 542).

Ізоморфне значення «втікач» лінгвокультуреми «Христос» пов'язує образ Ісуса Христа з Максимом Колотом, який відчуває у своїй душі спорідненість з Христом, його долею: *«Так ніби то друг намалював її навмисне для Максима як указівку чи як потіху, що не тільки йому доведеться бігти по землі, бо ж бігали й інші. Чи, може, як іронію, що от, мовляв, Христос мав куди бігти, рятуючись утечею, а він, Максим, не матиме?...»* (І.Багр.1, с.72), *«Гарячкові очі дивилися в ту снігову закрижанілу пустелю, а перед очима чомусь поставав давно забутий, колись бачений образ, поставав чітко до галюцінації: «Христос у пустелі»... Цей образ заступив собою весь світ... Самотній Христос у безмежній і холодній, у мертвій, кам'яній пустелі.»* (І.Багр.1, с.246). Відчуття присутності образу Христа у творі посилюється порівняннями: *«Андрій мається, як на розп'ятті.»* (І.Багр.2, с. 220).

Символічне значення «милосердя» лінгвокультурема «Христос» набуває у мовному оточенні словосполучення «простив розкаяного»: *«Тут тихий слідчий навів приклад навіть з Біблії, коли Христос простив розкаяного розбійника...»* (І.Багр.2, с.494).

Ізоморфні семи «страждання», «мука», «скорбота», «віра», «любов» лінгвокультуреми «Ісус Христос» у контексті зі словами «молитися», «чаша» (у значенні «доля»), перифразою «основоположник вчення про братерство й любов» доповнюються конотативним значенням «сила волі»: *«Петровський розповідав про муки Христа, очевидно, шукаючи в стоїцизмі й безмежній вірі основоположника вчення про братерство й любов моральної сили для себе. Він тихо й скорботно розповідав про те, як Христос, приречений на розп'яття, молився про чашу, обливаючись потом від скорбі й душевної муки...»* (І.Багр.2, с.225).

Християнській лінгвокультуремі «Ісус Христос» як символу віри та любові протиставляється лінгвокультурема «Іуда» – символ зради та епохи сталінських таборів, що породила людину з продажною душею.

Лінгвокультурема «Іуда» вживається на позначення одного із дванадцяти учнів Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя: *«...отець Яков... Читав про зраду Юди...»* (І.Багр.2, с.6), символізує зраду: *«На цій місці стара здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що віщував зраду, чи дійшло до свідомості ім'я «Юда», при якому завжди стискалося її щире материнське серце.»* (І.Багр.2, с.6), *«Прийде час, і він усе знає і всього спробує! Знає й, хто був Юда, а хто той, що пускатиме кулю в потилицю.»* (І.Багр.2, с.123).

Іуда нового часу асоціюється з поняттями «брехун», «провокатор», які породила тоталітарна дійсність, створюючи оптимальні умови для страху та підлості, перетворюючи в Іуд багатьох людей: *«А-а!! Як блискавкою прорізало мізок: – сцена в хаті, батькова Біблія і цей погляд на прощання... «Юда!!! Ось він Юда!! Ось він!!!»* (І.Багр.2, с.524), *«Андрій схлипує, схоплюється й безтямно кричить: – Це провокатор!! Це брехня!! Це все брехня!! Провокатор!!! – кричить в самісіньке Юдине обличчя.»* (І.Багр.2, с.524).

До парадигми лінгвокультурного поля «Іуда» входить лінгвокультурема «осика», оскільки на ній повисівся біблійний зрадник. Народні символічні значення лексеми «осика» – «свідок смерті», «символ жалоби» – актуалізує у літературному контексті автор: *«Осика – дерево жалоби. Дерево, на якому повисів Юда... Ця легенда про тремтливу осику, про свідка останнього зітхання нещасливого учня Христового, Юди Іскаріотського...»* (І.Багр.2, с.234). Сполучення «осиковий листок» осмислюється у тексті одночасно з двома протилежними фоновими семами «втіха душі» та «пересторога від зради», які викликані асоціативними зв'язками: листок/краса, воля; осика/зрада: *«Зелений листочок з волі... на нім багато написано, лише треба вміти те все прочитати. На нім написано надзвичайну поему, що стрясє душу, – поему про сонце, вітер, волю, життя... і поему про зраду... якщо той листочок осиковий.»* (І.Багр.2, с. 236-237).

Лінгвокультурема «Марія» вживається на позначення імені матері Ісуса Христа, є уособленням духовної чистоти, великої материнської любові, символом матері, життя, світла, мудрості [Жайворонок 2006: 45].

У художньому мовленні Марія осмислюється із значенням «заступниця», «захисниця» матерів та дітей: *«Тепер висів лише образок Марії з дитям – над тим місцем, де горіла свічечка.»* (І.Багр.2, с. 7).

Християнська лінгвокультурема «сад Гетсиманський» входить до мікрополя «просторові поняття». Вона є назвою твору Івана Багряного, у якому лінгвокультурема «сад Гетсиманський» функціонує з символічним значенням «зрада/страждання». У тексті біблійна лінгвокультурема «сад Гетсиманський» постає символом домівки, яка стала країною зла, де на кожному кроці підстерігає зрада, страх, байдужість, сталінські репресії; людської душі, у якій співіснує любов і зрада.

Паралеллю до біблійного саду Гетсиманського (місця мук Ісуса Христа перед розп'яттям) у сучасній автору дійсності виступає новітній «сад Гетсиманський» - в'язниця, у якій в'язнів чекають нелюдські муки та страждання. Символами нового саду Гетсиманського є темний та чорний – кольори смерті: *«Андрій слухав про Юду, думав про братів, і в темряві, що застигла зір, йому вживався темний, сповнений чорного, задушливого тропічного мороку сад, тоскна тиша й силуети мірт та кипарисів...»* (І.Багр.2, с.226).

Ядро мікрополя «церковні книги» утворює лінгвокультурема «Біблія», що вживається на позначення священної книги християнства, яка містить сакралізовану історію світу і людства. Вона символізує мудрість Божого слова, характеризує українську релігійну ментальність: *«Розгорнувши стару Чумакову Біблію – отаку грубу книгу, що її любив читати Чумак вечорами осінніми, - отець Яков тихо, але все серце вкладаючи, читав матері про сад Гетсиманський.»* (І.Багр.2, с.6). У словосполученні «Чумакова Біблія» лінгвокультурема набуває значення «духовна родинна цінність», у якій герой шукає відповіді на запитання «хто зрадив?».

Лінгвокультурема «Біблія» із семами «духовна опора», «моральна сила», «істина», «святість» символізує відродження у душі героя віри у людей: *«Другим по силі місцем в цілій Біблії для Андрія була «Пісня Пісень» Соломона – це чомусь прийшло на пам'ять мимохоть, либонь, для того, щоб зрівноважити кричущу трагедію людського серця, поставленого перед розп'яттям. Незрівнянна «Пісня Пісень!» Пісня про велику, неосяжну, божественну, всеперемагаючу любов...»* (І.Багр.2, с.225-226).

Мікрополе «календарні церковні свята» охоплює лінгвокультуреми на позначення назв християнських свят. У художньому мовленні вони вербалізуються часто у народних назвах, наприклад, свято Святого Богоявлення як Водохреща, Різдво Богородиці – Друга Пречиста, свято мучеників Маккавеї – Маковій тощо, які відображають народне осмислення номінацій християнських свят в українській мові.

Лінгвокультурема «Водохреща» вживається на позначення християнського свята, пов'язаного з хрещенням Ісуса Христа у воді річки Йордан. Вертикальний контекст лінгвокультуреми «Водохреща» містить інформативний сегмент про те, що річкова вода набуває у це свято особливої сили, яка здатна зілловати найтяжчу хворобу, відвертати нечисту силу з хати, очищати душу від гріхів.

Чимало народних звичаїв, пов'язаних з Водохрещам, згадується у художніх текстах. Наприклад, лінгвокультурема «тягати колодку», «виправляти колодку» вживається на позначення покарання неодружених: *«Дядьки чавитимуть «шпаліки», парубки гулятимуть з дівчатами, тягатимуть на Водохрещі «колодку». Тут «колодку» на Водохрещі виправляють. Деінде – на Масляну.»* (Г.Журба, с. 26).

Лінгвокультурема «колодкування» позначає народну гру, що супроводжувала святкування Масляниці – язичницького свята зустрічі зими та весни, яке пристосовано християнською церквою до тижня перед Великим постом, символізувало веселе, безтурботне життя. Колодка вважається символом спокутування кари неодруженої молоді, а також стриманості, дотримання молоддю громадської моралі.

Одним із компонентів мікрополя «предмети релігійного побуту» є лінгвокультурема «хрест», яка позначає священний символ християнства. Вертикальний контекст лінгвокультуреми містить інформативне значення не лише про смерть Ісуса Христа на хресті, який освячений був його кров'ю, а й про те, що знак хреста задовго до появи християнської релігії вважався символом вогню, сонця, вічного життя, оберегом від темних сил.

Різні хрести мають своє сакральне значення, зокрема «чотириконечні хрести – це освячене знаряддя страсти Христа, шестикінецьний пов'язується з шістьма днями творіння, горизонтальний брус внизу восьмикінечного означає підніжжя для ніг Христа, а розташована навкіс поперечна символізує його зв'язок і з мешканцями землі, і з Небесним Царством» [РС 1996: 366].

Біблійний хрест символізує надію на спасіння. У фразеологізмі «нести тяжкий хрест» лінгвокультурема набуває значення «терпіння, труднощі»: *«Лишився нести свій тяжкий хрест до кінця»* (І.Багр.2, с.503). Похідною від хрест є лінгвокультурема «хрестини», або «хрещення», що означає релігійний обряд, який відправляють над новонародженим на знак прилучення його до родового культу, до християнської церкви, а також частування та святкування обряду хрещення: *«Зроблена на замовлення для церкви та так і не здана, вона тепер висіла, прикрашуючи хату й ці хрестини, дивно потрапляючи в тон подій, що відбувалися, ніби їх доповнення чи закінчення й у той же час - пролог до подій, що надходили»* (І.Багр.1, с. 71-72).

Сакральне релігійного забарвлення набуває загальноживана лексема «чаша». У контексті вона вживається із конфесійною конотацією як християнська лінгвокультурема. Лексема «чаша (келих)» у Івана Багряного вживаються стосовно жертв сталінських репресій із значенням «страждання»: *«Який тяжкий і страшний келих йому піднесли!»* (І.Багр.2, с.200); *«Нехай же мине всіх і його ця чаша безглуздя!...»* (І.Багр.2, с.227).

Отже, християнська картина світу у соціально-психологічній прозі письменників створюється не лише доміантними православно-християнськими лінгвокультурами-символами, а й численними біблійними словами, словосполученнями, які вжиті автором у готовому вигляді або зазнають авторської інтерпретації. Іntenції авторського художнього осмислення християнських лінгвокультурем характеризуються символічністю та образною зв'язністю з ідеями національного відродження та спасіння духовності українського народу. Перспективу подальшого розроблення проблеми вбачаємо у розширенні напрямів та джерельної бази дослідження образності лінгвокультурам.

Література

1. Бельчиков 1988: Бельчиков Ю.А. О культурном коннотативном компоненте лексики // Язык: система и функционирование: Сборник научных трудов. – М.: Наука, 1988. – С.30 – 35.
2. Жайворонок 2006: Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: «Довіра», 2006. – 703 с.
3. ІУЛ 1998: Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – Кн.1: Перша половина ХХ століття. Підручник / За ред. В.І. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – 464 с.
4. Литвиненко 2002: Литвиненко Т. «Сад Гетсиманський» Івана Багряного як твір доби неоміфологізму // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 5. – С.39-47.
5. Мацько 2003: Мацько Л.І. та ін. Стилiстика української мови: Підручник / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462с.
6. РС 1996: Релігiєзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Ломовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
7. Шевченко 2002: Шевченко М.В. Семантичний та текстотворчий потенціал лінгвокультурам в українському поетичному мовленні: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / Київс. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 194 с.

Список використаних джерел

1. І.Багр. 1. – Багрянний І. Людина біжить над прірвою // Вибрані твори / Упоряд., автор передм. та приміток М.Балаклицький. – К.: Смолоскип, 2006.– С. 59 – 391.
2. І.Багр. 2. – Багрянний І. Сад Гетсиманський. – К.: Наук. думка, 2005. – 548 с.
3. Г.Журба – Журба Г. Зорі світ заповідають // Дзвін. – № 10 (600). – жовтень. – 1994. – С. 17- 64
4. У.Самч. – Самчук У. Марія. Куди тече та річка. – К.: Наукова думка, 2005. – 416 с.

The article deals with the analyzing attempt of the orthodox-christian linguaculturemes as the elements of imaging text. The izomorfnny, alomorfnny, symbolic meanings of the linguaculturemes in Ukrainian social-psychological prose during the first half of the XXth century are determine and analysed.

Key words: the religious picture of the world, the orthodox-christian linguaculturemes, imaging, symbol, linguacultural field, interpretation.

Надійшла до редакції 12 листопада 2008 року.

Неля Митько

ББК Ш 12=411.4*53
УДК 81'271

НЕВПРАВНОСТІ В МОВЛЕННІ ТЕЛЕ- І РАДІОЖУРНАЛІСТІВ

У статті розглянуто порушення орфографічних, лексичних та граматичних норм літературної мови в засобах масової інформації.

Ключові слова: мовна норма, порушення, ненормативний, слововживання.

Добре мовлення збуджує бажання слухати його, задовольняє естетичні потреби людини. Радіо і телебачення впливають на мовленнєву поведінку слухачів чи глядачів. Через аудіовізуальні засоби люди підсвідомо засвоюють манеру розмовляти; радіо- і телемовлення впливають на рівень розвитку їх мовленнєвих умінь.

Матеріали наших засобів масової інформації не завжди є зразками української мови. До прикладів мовної неохайності належать ненормативні наголоси, спотворена вимова слів, уживання їх у невластивому значенні, порушення граматичних норм. Таких помилок припускаються люди, які за своїм покликанням мали б бути взірцем української літературної мови. До причин низького рівня мовленнєвої культури мовознавці, зокрема О.Сербенська [2001, с.81], відносять необізнаність з мовними нормами, байдуже ставлення до свого мовлення, лiнiвiствo думки, мовну неохайність, невміння контролювати себе.

Порушенням літературних норм, підвищенню рівня мовленнєвої культури присвячені праці Б.Антоненка-Давидовича, М.Волощак, О.Пономарева, О.Сербенської, рекомендації щодо правильного слововживання подають мовознавці С.Головащук, Є.Чак.

Мета пропонованої статті – розглянути різні типи помилок у мовленні працівників радіо і телебачення.

В усному мовленні важливу роль відводять наголосові. Помилки в наголошуванні слів зумовлені декількома причинами. «Літературний наголос утвердився під впливом центрально-південних говорів. У вихідців з інших діалектних груп відхилення від літературної норми особливо відчутне» [Сербенська 2001, с.59]. Наприклад, *пережи́лі, підуть, підете, візьмете, візьму́, напишу́* – норма, *пережи́ли, підуть, підете, візьмете, візьму, напишу* – діалектний наголос.

Під впливом російської мови найчастіше порушують наголос у словах *верба́, спіна, нові́й, сере́дина, нена́висть, чотирна́дцять, сімдеся́т*. Відхилення від норм в наголошенні трапляються в таких словах: *віпадо́к, озна́ка, ра́зом, ката́лог, чита́ння, завда́ння, листопа́д, Покро́ва*.

Займенники в родовому відмінку однини мають наголос на закінченні: *цьо́го, то́го, мо́го, сво́го, мене́, тебе́*, а поряд із прийменником у багатьох займенників наголос переміщується на основу: до *цьо́го, до то́го, біля мене́*. Деякі диктори радіо й телебачення ставлять наголос завжди в кінці.

Іменники, що поєднуються з числівниками *два, три, чотири* зберігають наголос родового відмінка однини: *два бра́ти, три шля́хи, чотири жі́нки*.

Для працівників радіо і телебачення важливим є дотримання вимовних вимог, адже їх мовлення є прикладом для решти мовців. Неправильна вимова нерідко призводить до непорозуміння мовця, спотворює зміст, а то й відвертає увагу слухача, справляє неприємне враження.

Важливою рисою української фонетичної системи є чітка вимова голосних звуків у наголошеній і ненаголошеній позиції (крім ненаголошених *e та u*, які наближаються один до одного, і ненаголошеного *o* перед складом з *y*). Наприклад, у слові *кімната* два *a* однакові за якістю, лише наголошений *a* в другому складі довший за останній.

Українській літературній мові невласлива вимова *a* на місці ненаголошеного *o*. Вимовляючи *галасувати* (*голосувати*), *палітика* (*політика*), мовець грубо порушує орфоепічні норми. Таке «акання» є особливістю російської літературної мови.

Відхиленням від норми є і невміння артикулювати звук [й] – нескладотворчий [й]. На письмі його позначають літерою *в*. Слід вимовляти [приходи́й], [знайшо́ўс'а],[л'убо́ў], а не [приходи́ф], [знайшо́фс'а], [л'убо́ф].

В українській мові шиплячі звуки [ж], [ч] і [ш] тверді. Передня частина язика не «лягає» на піднебіння (це характерно для артикуляції російського м'якого звука [ч']) [Сербенська 2001, с. 52]. Дикторові слід пам'ятати про це, артикулюючи звуки в словах *час, чого, щирі́й*.

До порушень належить і неухвага до артикуляції [дж] і [дз]. У вимові це один злитий звук, а іноді вимовляють окремо [д] і [ж], [д] і [з]: *бджола, джерело, ходжу, сиджу*, але *розгалужений* (від *галузь*). У дієслівних формах іноді зникає проривний [д]: *хожу, сижу*. Такі форми не нормативні.

Незнання правил уподібнення звуків є одним із мовних огріхів працівників радіо і телебачення. Правильною є вимова слів *змага́є[с'а], діви́[с'а], підні́[ш'и], зва́[з'с'а], рі́[ц'і], сму́[з'ц'і], до[ц'і], ві́[дзц'і]вісти, пі́[джж]ивити*, а не *змага́є[ш'а], диви́[ш'а], підні́[сши], зва́[жс'а], рі́[чц'і], сму́[жц'і], до[чц'і], ві́[дц]вісти, пі́[дж]вити*.

Не оглушуються дзвінки приголосні в кінці слова і в кінці складу перед глухим. Слід вимовляти [*народ*], [*прогно́з*], [*важко́*], [*нижче́*], [*р'і́жете*].

Дотримання правильної вимови звуків і звукосполучень, формування вномованої артикуляційної бази є виявом поваги до державної мови.

Найбільших труднощів усі, для кого мова є безпосереднім знаряддям праці, зазнають у слововживанні. Культура мови якнайцілініше пов'язана з дотриманням літературних норм слововживання – з семантично точним і стилістично доречним вибором слова, з граматично й стилістично правильною сполучуваністю слів. До порушення норм слововживання може призвести змішування при використанні близьких за сферою вжитку, але не цілком семантично тотожних слів, близьких за формою і сферою вживання, але різних за творенням і змістом слів [Головащук 2000, с.3].

У передачах радіо і телебачення трапляється помилкове вживання слів *нагода* і *пригода*. Як зауважує Б.Антоненко-Давидович, ці два слова – немов камінь спотикання для тих, що негаразд знають українську мову й тому часто ставлять їх не там, де треба [Антоненко-Давидович 1991, с.47]. У фразях „Ваша порада стане мені в *нагоді*” і „Випала *пригода* поговорити з письменником” виділені слова вжиті неправильно. Іменник *нагода* означає випадок або випадок, що зумовив якусь дію. А іменник *пригода* вказує на якусь подію, потребу, користь. Тому в наведених фразях слід сказати „Ваша порада *стане мені в пригоді*”, „Випала *нагода* поговорити з письменником”.

Іменник *об'єм* уживається із значенням „величина чого-небудь, вимірювана в кубічних одиницях”. Трапляється, що цим словом замінюють слово *обсяг*, що означає „взагалі розмір, величину, кількість, значення,

важливість, межі чогось”. Вживається зі словами: бюджету, інформації; у повному обсязі, книжка обсягом сорок друкованих аркушів [Головащук 2000, с.207].

Паронімічні слова *познайомитися* і *ознайомитися* мають різні значення, їх не можна змішувати. *Познайомитися* (з ким) означає завести, почати знайомство з кимсь. Наприклад, *познайомитися* з батьками. *Ознайомитися* (з ким-чим) – це дістати відомості про когось, щось, набути знань у чомусь [Головащук 2000, с.232]. Наприклад, *ознайомитися* з містом, *ознайомитися* з репертуаром.

До слів, які часто плутають в усному мовленні, належать *завдання* і *задача*. Можна почути: „Свої *задачі* партія намагається виконувати”. Тут слід сказати *завдання*, бо це слово означає „визначений наперед обсяг роботи, те, що хочуть здійснити; доручення; а *задача* являє собою питання, що його розв'язують шляхом обчислень за певною умовою (напр., у математиці)” [Пономарів 1999, с. 90].

В усному мовленні часто *наводити* замінюють словом *приводити*: *приводити* приклади, *привести* цифри замість *наводити* приклади, *навести* цифри. Не слід вживати слова у невласливих значеннях, оскільки *приводити* – це допомагати комусь дійти кудись, наприклад, *приводити* до школи, а *наводити* – це подавати цифрові дані, приклади на підтвердження своєї думки.

Мовці помиляються, взаємозамінюючи пароніми *любимий*, *улюблений*, *любий*. Мовознавець Є.Чак зазначає: „*Любимий* – той, що користується чиею любов'ю, викликає в когось почуття любові. На відміну від *улюблений*, *любимий* (будучи взагалі не дуже поширеним словом) здебільшого вживається в сполученні зі словами, що виражають одиничне поняття (батьківщина, мати, батько та інші). Частіше в сучасній літературній мові вживані синоніми слова *любимий* – *любий*, *милий*, у відповідному контексті – *коханий*.

Улюблений – той, кого серед інших найбільше люблять (*улюблений* герой, *улюблена* учениця), або те, що найбільше відповідає чийось смакам, уподобанням, нахилам (*улюблені* місця, *улюблена* страва” [Чак 1997, с.114]. Тож неправильний вислів *улюблена* матуся слід замінити на *люба*, *мила* матуся.

Слова *відігравати* і *грати*, поєднуючись із словом роль, означають різні поняття. У розумінні „мати певне значення, вагу” вживається словосполучення *відігравати роль*. Наприклад, *відіграє* значну роль у вихованні. *Грати роль* – це втілювати в художньому образі на сцені, в кінофільмі тощо; удавати з себе когось: наприклад, талановито *грає роль*.

У радіо- і телепередачах іноді неправильно використовують слова *блюдо* і *страва*. Як зауважує О.Пономарів, „слово *блюдо* в нас означає – „широка посудина”. А продукти приготовані для вживання, звуться *стравами*. Тому треба казати *перші страви*, а не *перші блюда* [Пономарів 1999, с. 40]. Тож почуте „*блюда* готують” слід виправити на „*страви* готують”, „обід із семи *блюд*” – на „обід із семи *страв*”.

Автори публіцистичних творів надуживають словом *продовжувати*, *продовжуватися*. „Дієслово *продовжити* (*продовжувати*) означає українською мовою „зробити (робити) довшим, тривалішим”: „Продовжимо й тепер наше змагання” (Ю.Яновський); відповідним є значення й у дієслова *продовжитися* (*продовжуватися*): „Наша знов оновиться країна, наш народ *продовжиться* в роду” (П.Тичина). До російських висловів *продолжает пользоваться*, *продолжает свои исследования* в українській мові є свої звороти з прислівником *далі* й тим або іншим дієсловом: „Він і *далі* користується моєю допомогою”, „він невтомно *провадить* *далі* й свої дослідження” (або „невтомно *досліджує* й *далі*”). Для російського *продолжаться* український відповідник – *тривати* (*відбуватися*, *точитися*, *йти*) з прислівником *далі* або й без нього: „Пошесть грипу *триває* *далі*”, „Наша робота успішно *іде* *далі*” [Антоненко-Давидович 1991, с.128].

Багато стилістичних невірностей у мовленні журналістів виникає під впливом російської мови. Так, у фразі „Наші думки *співпадають*” виділене слово є калькою з російського *совпадать*. Такого дієслова немає в українській мові, а є інші, що відповідають значенням цього російського слова: *збігатися*, *сходитися*, *зійтися*. Слід говорити: „Наші думки *збігаються*”.

Російське слово *следующий* перекладається українською *наступний*, *дальший*, *подальший*, *другий*, *такий*. На думку Є.Чак, коли йдеться про предмети або конкретні явища, які можуть піддаватися лічбі, здебільшого вживають слово *наступний* (*наступного* дня, *наступна* зупинка). Коли мова йде про абстрактні явища, події, що відбувалися або відбуватимуться після якогось часу, факту, події, частіше вживають слова *дальший*, *подальший* (*дальше* життя, *подальша* робота). Уживати слово *слідуючий* у значенні „наступний” в українській мові не можна [Чак 1997, с.135-136]. Якщо далі йде пояснення чи перелік, слід уживати слова *такий*, *така*, *таке*: *поговоримо про* *таке*, *такі* *показники*.

Стилістичною помилкою є вживання *на протязі* у словах *на протязі року*, *на протязі звітного періоду* замість слова *протягом*. Коли визначаються межі тривалості якоїсь дії чи явища, вживають *протягом*. *На протязі* означає „на різкому струмені повітря, що продуває приміщення крізь щілини, отвори, розташовані одне проти одного: *стояти на протязі*” і „на якійсь відстані. Вздовж всієї стіни *на протязі трьох років* – вартові” (С.Божко) [Головащук 2000, с.249].

Прикметник *вірний* і прислівник *вірно* – багатозначні слова. А в мовленні вони вживаються переважно в значенні „правильний, певний”, що в словнику позначається як розмовне. Наприклад, часто чуємо: „Відповідь *вірна*”, „Зауваження *вірне*”, „*Вірно* робить син”. „В українській класиці й фольклорі, як зазначає Б.Антоненко-Давидович [1991, с.73], цих слів уживали в далеко вужчому значенні, надаючи їм поняття тільки відданості: „Ой вийди, вийди, дівчино моя *вірна*” (народна пісня), „Без вірного друга великая туга” (прислів'я). Якщо

йдеться не про відданість, а про правильність, слухність, правдивість, тоді треба вдаватися до інших прикметників і прислівників. Тому слід говорити: „Відповідь *правильна*”, „Зауваження *слухне*”, „*Слушно* робить син”. Іноді вживають і прикметник *вірний* у таких висловах: *вірний* переклад, *вірний* рисунок, тобто відповідний оригіналу, натурі, точний.

В українській мові слова *незважаючи* і *не дивлячись* мають різні значення. Журналісти у своєму мовленні їх не розмежовують, помилково використовують у фразах: „*Не дивлячись* на кризу”, „*Не дивлячись* на погоду”. *Незважаючи* вживається при позначенні явищ, подій, обставин, усупереч яким відбувається дія. Тому виділене слово треба замінити на *незважаючи*: „*незважаючи* на кризу”, „*незважаючи* на погоду”. А *не дивлячись* доречно в такому, наприклад, реченні: „Діти бігли назустріч батькові, *не дивлячись* собі під ноги”.

Досі в теле- і радіопередачах звучить калькований російський вислів *ви праві*, хоч мовознавці, зокрема О.Пономарів [1999, с.149], наголошують, що „основними значеннями слова *правий* у нашій мові є „справедливий, праведний, безгрішний, невинний”, а не „слухний”. Коли йдеться про визнання слухності чийось міркувань або дій, українська мова використовує фразеологічний зворот *мати рацію*: „Ех ви, яснорельможні дикуни! Боїтеся Кармелюка – і *маєте рацію!*” (С.Васильченко). Ще менше пасують до згаданого фразеологізму омонім *правий* (протилежне поняття до лівий) та омограф *правий* „рівний, прямий”: „Рубайся, дерево, криве і праве” (Номис). Точними українськими відповідниками російського вислову *Вы (ты) правы (прав) є Ви (ти) маєте (маєш) рацію; Ваша (твоя) правда*.

Журналісти у своїх матеріалах надуживають словом *відноситися*, часто надаючи йому невластивого значення. Дієслово *відноситися* означає „переміщуватися”, наприклад „*відноситися* вітром у море” і „перебувати в певній відповідності, співвідношенні з чимось”, наприклад у вислові „Слова *відносяться* до речення в цілому або якоїсь його частини”. „Коли мають на увазі спілкування, поводження з кимось, висловлення думки про когось або щось, треба вживати слово *ставитися*”, – зауважує С.Чак [1997, с.28]. Наприклад, „до виступу свого він ставився якнайважливіше” (А.Головко). Стосунок, відношення до когось або чогось можуть передаватися словом *стосуватися*: „Це розпорядження *стосується* всіх” (не *відноситься* до всіх). Якщо йдеться про належність до певного кола, групи, категорії людей, до якогось класифікаційного розряду, періоду, треба вживати дієслова *належить* (залежно від контексту – *припадає*). „Тигр *належить* до родини котячих”, „Юність дідуся *припадає* на початок війни”. Часто мовці допускають помилку, вживаючи слово *відноситься* замість *ставиться*. Наприклад, „як Ви *відноситься* до цього?”, а треба „Як Ви *ставиться* до цього?”; „Він *відноситься* зневажливо”, а треба „Він *ставиться* зневажливо”.

Вислів „в якості державної” теж належить до мовних покручів. Хоч російське слово *качество* і перекладається українською якість, але фразеологізм *в качестве кого-то* має український відповідник *як хтось, як когось*. Наведений вислів слід переробити на *як державна*. Фрази „в якості депутатів”, „в якості гостей” теж треба відредувати: „як депутати”, „як гості”.

Прикметник *учбовий* широко використовують в усіх стилях української літературної мови. Але його вживання теж є порушенням лексичних норм. Підтримуємо погляд О.Пономарева [1999, с.60], що ця лексема не має права існувати, бо відсутнє слово, від якого воно могло б бути утворене. Замість *учбовий* треба вживати *навчальний*: *навчальні заклади, навчальний абонемент, навчальна частина*. Абревіатуру *вуз* (вищий учбовий заклад) варто замінити на справжню українську *виш* (вища школа), увівши її до складу активної лексики, або ВНЗ (вищий навчальний заклад).

Мовознавці часто пишуть про недоречне вживання слів *зустрічатися, знаходитися*. Як зауважує Б.Антоненко-Давидович [1991, с.115], „дієслово *зустрічатися* (*зустрітися*) має вужче значення, ніж відповідне російське *встречаться*; його слід ставити там, де справді йдеться про зустріч когось із кимось”. Коли російське слово *встречаться* має інші значення, то слід добирати дієслова *траплятися, попадатися, натрапити, бувати*. Тому в реченнях „У творах часто *зустрічаються* помилки”, „Така гостинність *зустрічається* тільки у греків” треба написати: „*трапляються* помилки”, „гостинність *трапляється*”. Українське дієслово *знаходиться, знайтись* теж має вужче значення, ніж російське *находиться*. Слова *знаходиться, знайтись* уживають тоді, коли є потреба щось шукати. Говорячи про місце перебування когось чи чогось або географічне становище, слід вибрати одне із слів *міститися, перебувати, лежати*. Якщо в реченні є обставина, можна випустити дієслово-присудок. Правильним є „Моя квартира *міститься* на другому поверсі” або „Моя квартира – на другому поверсі”, а не „Моя квартира *знаходиться* на другому поверсі”; „Ми *перебуваємо* за лаштунками”, а не „Ми *знаходимося* за лаштунками”.

В усному мовленні до займенника *будь-який* синонімом, крім слів *якийсь, кожний, всякий, є любий*, якого немає в українській мові. Існує лексема *любий* з іншим наголосом і значенням. Тому не можна сказати: „*Любий* слухач”, „*Люба* передача”, а лише „*Будь-який* слухач”, „*Кожна* передача”.

Недоречне вживання наведених слів є найпоширенішими порушеннями лексичних норм української мови.

У мовленнєвій практиці журналістів поширені також помилки, пов'язані з невмінням утворити морфологічну форму, поєднати слова за синтаксичними нормами сучасної мови.

До особливостей української мови належить кличний відмінок. Нормативним є вживання у звертанні іменника в кличному відмінку. Це правило часто порушують у теле- і радіомовленні. Треба звертатися: „Пане професоре”, „Шановний слухачу”, „Хлопче”, „Петре Івановичу”, „Олено Дмитрівно”.

Мовці іноді забувають, що іношомовні іменники *пальто*, *ситро* змінюються в українській мові: зніміть *пальта*, з кишені *пальта* випав гаманець.

Поширеною помилкою є неправильне відмінювання слова *гривня* (а не *гривна* – металева шийна прикраса). Воно відмінюється як *вишня*: одна *гривня*, дві *гривні*, шість *гривень* (а не *гривнів*), трьомастами *гривнями*, на тих *гривнях* і под.

Незнання правил відмінювання іменників призводить і до інших помилок. Досі трапляються огріхи у відмінюванні чоловічих прізвищ. Правильними є форми: удар *Кличка*, під час зустрічі з *Ющенком*, шукаю *Петра Соболя*, на *Іванові Сироватці*. В українській мові іменники чоловічого роду в родовому відмінку множини мають закінчення *-ів*: 2 кг *помідорів*, 5 *кілограмів*, 200 *грамів*, біля *солдатів* (а не 2 кг *помідор*, 5 *кілограм*, 200 *грам*, біля *солдат*).

Мовці мають знати, що назви населених пунктів, на відміну від решти назв географічних об'єктів, у родовому відмінку мають закінчення *-а*: з *Донецька*, до *Києва*, зі *Львова*, але з *Красного Лиману* (а не з *Донецьку*, зі *Львову*).

Уживаючи прикметникові форми, найчастіше помиляються у творенні ступенів порівняння прикметників. Вищий ступінь порівняння твориться не лише за допомогою суфіксів *-и*, *-иш*. Існують і суплетивні форми, зокрема слово *гарний* має такі форми вищого і найвищого ступенів: *кращий*, *найкращий*. Форма *гарніший*, *найгарніший*, *гарніший за всіх* є ненормативною. Утворюючи вищий чи найвищий ступінь порівняння, іноді мовці змішують просту і складену форму. Замість неправильної *більш ефективніший*, *найбільш приємніший* треба вживати *ефективніший*, *більш ефективний*; *найприємніший*, *найбільш приємний*. Сowo *самий* на позначення найбільшої міри вияву ознаки в літературній мові не вживається. Форма *саме головне* розмовна, правильно сказати „*найголовніше*”.

Як показує практика, виробити навички утворювати числівникові форми – складний і тривалий процес. Помилки трапляються й у вживанні таких слів. Неправильні форми близько *шестиста* учасників, на *п'ятдесятиріччі* музиканта, *семидесятирічний* пенсіонер, *восьмистами* тоннами треба замінити на близько *шестисот* учасників, на *п'ятдесятиріччя* музиканта, *сімдесятирічний* пенсіонер, *вісьмастами* тоннами.

Носії мови часто забувають, що дієслова в наказовому способі мають не тільки форми другої особи однини й множини – *говори*, *говорить*, а ще й форму першої особи множини – *говоримо*. У російській мові немає такої форми, тому використовується описова конструкція *давайте говорить* або форма доконаного виду майбутнього часу – *поговорим*. Журналісти, говорячи українською, для надання фразі тону заклик, прохання чи наказу послуговуються російською формою зі словом *давайте*, ігноруючи власне українську. Чуємо: „*Давайте поговоримо про наступне*”, „*Давайте підемо до музею*”, „*Давайте подивимося на екран*”, а треба „*Поговоримо про таке*”, „*Ходімо до музею*”, „*Погляньмо на екран*”.

Дієслова *дякувати*, *пробачити* в українській мові вимагають давального відмінка іменника, а не родового, як у російській мові: *пробачте мені*, *дякую тобі*, *подякую глядачам*.

Прийменник *згідно* завжди вживається з іменником в орудному відмінку та прийменником *з*, інші форми помилкові: *згідно з* наказом, *згідно з* прогнозом погоди. Мовці не розрізняють функціонування прийменника *з-за* в українській та російських мовах, цим і пояснюється помилкове вживання його. В українських текстах цей прийменник разом з іменником вказує на місце: *з-за рогу*, *з-за хмари*. Якщо треба назвати причину, то використовують слово *через*: *через хворобу*, *через борг*, *через необережність*.

До мовленнєвих невірностей належить утворення коротких форм дієприкметників, яких не має українська мова. Існує декілька коротких прикметників: *годен*, *ладен*, *варт*, *повен*, *красен*, *славен*. Дієприкметники *зроблен*, *взят*, *виготовлен*, *випущен* – помилкові форми.

Правильна, розвинена і багата мова формує відповідне мислення людини, а недостатня мовна компетентність, низький рівень загальної мовностилістичної підготовки журналіста впливає на його професіоналізм.

Література

Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О.Сербенської: Посібник. – Львів: Світ, 1994. – 152 с.

Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К.: Либідь, 1991. – 256 с.

Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.

Волощак М. Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масової інформації. – К.: Вид. центр „Просвіта”, 2003. – 160 с.

Головацук С.І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К.: Рідна мова, 2000. – 351 с.

Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 249 с.

Сербенська О.А. Про культуру мови місцевої преси / Культура слова. – Вип.35. – К.: Наук. думка, 1988. – С.33-38.

Сербенська О.А. Культура усного мовлення. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 214 с.
Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К.: Вид. центр „Просвіта”, 2001. – 204 с.
Чак Є. Чи правильно ми говоримо? – К.: Освіта, 1997. – 240 с.

In the article infringements of pronouncing, lexical and grammatical literary rules in means of mass media have been regarded.

Keywords: linguistic norm, infringement, unnormative usage.

Надійшла до редакції 3 листопада 2008 року.

Уляна Міщук

ББК 83.3 (4 УКР) 6

М 71

УДК 811. 161.2:821.161.2-12 «XX»

ПОЕТИЧНИЙ СВІТ ШІСТДЕСЯТНИКІВ: ПРОБЛЕМА ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

У статті заторкнута проблема адресованості поетичного дискурсу на матеріалі творчості шістдесятників. Порушено питання системно-типологічної організації дискурсу, дискурсивно-когнітивної парадигми. Поетичний світ Василя Стуса, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського розглянуто як єдність культурологічного, лінгвістичного і прагмалінгвістичного рівнів.

Ключові слова: поетичний дискурс, дискурсивний аналіз, мовно-національна картина світу.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначений розвитком нового категоріального апарату в контексті лінгвістичної наукової парадигми. Особливо помітним є становлення та розвиток теорії дискурсу в руслі комунікативного та когнітивного підходу.

Дискурс був предметом лінгвістичного зацікавлення американських та європейських дослідників, зокрема З. Харріса, Т. ван Дейка, С. Томпсона, У. Чейфа, Дж. Дюбуа, Ф. Боаса, В. Матезіуса та ін. В україністиці їх послідовниками стали: Я. Бондаренко, С. Швачко, Т. Гладир, Ф. Бацевич, О. Галапчук, Л. Ільницька, І. Шевченко.

Термін «дискурсивний аналіз» вперше використаний З. Харрісом. Як власне науковий напрямок дискурсивний аналіз формується в останні десятиліття ХХ ст. і стає одним із центральних розділів лінгвістики [Почепцев 1999]. Ця проблема перебуває в полі зору таких українських мовознавців, як Л. Мацько, Т. Гладир, О. Крижко, О. Найдюк та ін. Дискурс-аналіз дає змогу не тільки визначити структуру дискурсу, але й виявити його вербальні компоненти, когнітивні та прагматичні чинники. Та все ж таке важливе питання, як адресованість у поетичному дискурсі, залишається майже не дослідженим.

Тому в пропонованій роботі зосередимо увагу на адресованості та національній маркованості поетичного дискурсу, його реалізації як когнітивної одиниці на матеріалі творчості поетів-шістдесятників.

Дискурс (франц. *discourse* – промова, виступ) – це текст разом з умовами його творення і сприймання, **динамічний контекст культури** [виділення наше], у якому здійснюється прочитання тексту та його вплив на свідомість читача [Срмоленко 2001: 48]. У широкому розумінні – це тісна взаємодія власне мовних факторів з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, етнокультурними та ін. [Жайворонок 2007: 18]. Отже, поняття дискурсу не обмежується письмовим і усним мовленням, воно позначає, крім того, і позамовні семіотичні процеси, тобто немислиме без соціального контексту.

Найчастіше дискурс тлумачать як взаємодію трьох підходів: культурологічного, лінгвістичного і прагмалінгвістичного [Караулов 2006]. За допомогою такого синтезу можемо пізнати культурний, науковий код етносу, цивілізації.

Якщо перший підхід передбачає розгляд культурних доміант відповідного суспільства у вигляді одиниць ментальної сфери – образів, концептів, другий – змістову і формальну зв'язність, дискурсивну сегментацію та поліфонію, то рівень прагматики пов'язаний насамперед із поняттям «прецедентний текст» і «прецедентний знак». Прецедентними Ю. Караулов називає ті тексти, які «мають надособистісний характер, тобто добре відомі і широкому оточенню даної особистості, включаючи її попередників і сучасників, і нарешті такі, звернення до яких відновлюються неодноразово в дискурсі мовної особистості» [Караулов 2006: 217].

Під прецедентним знаком розуміють як мовний, так і немовний знак, який апелює до вже відомого широкому загалові прикладу, активізуючи його у свідомості мовця чи слухача. Такі знаки здатні активізуватися у політичному, соціальному, ідеологічному чи будь-якому іншому контексті епохи.

Дискурс як знакова категорія має певну систему і безпосереднє відношення до комунікативної сфери. Але розглядати його лише крізь призму комунікативної одиниці було б доволі спрощено. Адже кожний дискурс є «мовою, зануреною в життя» [Арутюнова 1990: 32], світом особистості, що його творить. Тому слід брати до

уваги ще й когнітивний аспект, аби простежити реалізацію мовної особистості як суб'єкта того чи іншого дискурсу.

Для системності дискурсивного аналізу доцільно виділяти два види дискурсу – офіційний і неофіційний. До першого належатимуть наукові та офіційні тексти, до другого – художні (прозові та поетичні). Коли провести паралель між двома типами дискурсу, то останній відрізнятиметься насамперед суб'єктивністю викладу, образністю, впливом авторського висловлювання на читацьке сприйняття, наявністю індивідуального стилю. Саме в художньому (у нашому випадку поетичному) дискурсі найповніше реалізується відношення **адресат – адресант**, причому на суб'єктно-суб'єктному рівні. Будь-який художній текст стає дискурсом лише тоді, коли він сприйнятий читачем (і це сприйняття буде неоднозначне). Особливістю поетичних текстів є синкретизм інтелектуального, естетичного та емоційного.

Шістдесятництву як соціально-політичному, ідеологічному, філософському та естетичному феномену присвячено чимало праць в Україні та за її межами. Творчість поетів-шістдесятників перебувала у полі зору таких лінгвістів, як С. Єрмоленко, В. Русанівський, Л. Пустовіт, В. Калашник, А. Загнітко, О. Степанюк, Р. Стефурак, Т. Берест, Т. Беценко, П. Білоусенко, А. Бондаренко, Н. Данилюк та ін. Попри різнобічне розкриття цієї проблеми вона все ж не вичерпала себе і далі продовжує бути предметом дослідження як літературознавців, так і мовознавців.

Творче покоління 60-х рр. XX ст. стало рушійною силою не тільки власної, індивідуальної творчості, але й всенародної, загальнонаціональної. Складність і самодостатність, гостре, нестандартне мислення, право на поетичне «переінакшення» світу – ось ті головні домінанти, що вирізняли поетів у літературно-дисидентських колах.

Проповідуючи культ свободи в усіх її виявах, шістдесятники «заклали генетичний код сучасної України» [Пахльовська 2000: 65]. Творчість поетів цього періоду постає як цілісне філософське й естетичне явище, в основі якої – індивідуальна свобода самовираження, виокремлення з аморфної маси.

Шістдесятники відкидають провінційність мислення, його зашореність і примітивізм, виходять за межі офіціозу. Звідси і нестандартність форм, майстерне володіння художньо-інтелектуальним потенціалом, що втілюється у мотиви, сюжети та образи національної і світової культури.

Їхня поезія – не просто намагання віднайти відповідну словесну форму для самовираження чи прагнення до мовної оригінальності, це природний стан кожного митця. Творчість поетів-шістдесятників не є творчістю заради експерименту, вона виражає невичерпні естетичні можливості, прагнення до висоти, бажання відшукати поетичність у прозі життя. Їх поетичний дискурс можна розглядати, як щось надіндивідуальне – таке, що одночасно належить всім і нікому. Але за творчістю кожного з митців проглядає неповторна особистість автора.

Об'єктом нашого лінгвістичного спостереження стали тексти вибраних поезій Ліни Костенко, Василя Стуса, Миколи Вінграновського – одних із найяскравіших представників шістдесятництва, мовотворчість яких є взірцем високого художнього синтезу та інтелектуалізації поетичного слова.

Якщо розглядати поетичний дискурс Л. Костенко, В. Стуса та М. Вінграновського з погляду **лінгвістичного** підходу, то варто зосередити увагу на їх ідіолексиконі, який здебільшого репрезентований групою номінацій з національно-культурним компонентом. Критеріями розмежування таких номенів можуть бути: **1) семантичний; 2) граматичний; 3) функціонально-стилістичний.**

Перший критерій передбачає виділення денотативного і конотативного змісту слів та словосполучень. Так, до лексем предметно-логічної співвіднесеності (денотативні семи) можна віднести: *господа, призьба, танок, стріха, волок, тин, студня, живопліт, дровітня; крайка, плахта, намітка, сірячина; рогачі, лантухи; голянички, поставці; шлях, манівці, бездоріжжя, безмежжя* (Л. Костенко); *шлях* (Л. Костенко, В. Стус, М. Вінграновський.); *піднеб'я, намистиння* (М. Вінграновський); *круча, круговерть, свічадо, віть* (В. Стус).

Таку лексику, в якій зафіксована матеріальна і духовна культура українського народу, прийнято називати понятійно-безеквівалентною А до експресивно-емоційних елементів, що належать до конотативного шару, відносимо стилістично забарвлені слова, зокрема номени вигуків походження, що містять інтенсивно-параметричні та оцінні семи. Найбільш яскраво вони репрезентовані у творчості Ліни Костенко: *«А цар вже в душу скипетром – пихиць!»* [Костенко 1999: 39], *«У мене коні – ігуги!»* [Костенко 1999: 41], *«А він себе лась по грудях...»* [Костенко 1999: 45] (сема підсилення); *«Я вже не я. Мене вже улелекали»* [Костенко 1999: 5] (сема ослаблення).

Константа національно-мовної свідомості вербалізується також в інтенсивно-параметричних семах, які простежуємо в поетичних рядках М. Вінграновського: *«І тінь її, і відер тінь гойдлива Ідуть із нею – гойда-гойда-хить...»* [Вінграновський 1993: 169]; *«Бо кохання – нема йому краю, Гей-йо-гей, гой-йо-гой, ой-йо-йой...»* [Вінграновський 1993: 115]. Панорама творчих шукань митця часом знаходить свій вияв у суголосності мотивів. Порівняймо: *«Стояла баба, руки склала, Старій давно пра-пра-пра...»* [Вінграновський 1993: 86] і *«дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра – усі ідуть за часом, як за плугом»* [Костенко 1989: 4].

Другий критерій ставить за мету виявлення номенів із показовими пестливо-зменшувальними суфіксами, тавтологічними утвореннями, порівняльними зворотами, неповними реченнями тощо. Ось наприклад: *«Красо моя! Вкраїночко моя! Ну, що мені робити – я не знаю»* [Вінграновський 1993: 50]; *«Гиля, моє скіфеня, гиля на*

вичинку шкіри» [Вінграновський 1993: 49]; «Я думав – сам іду. Дорога, і витребеньочка-ріка...», «Я думав – сам іду. Тополі, та покаміннячко-струмок...» [Вінграновський 1993: 22]. Іноді на основі лексем із суфіксами-демінітивами творяться цілі мікротексти: «Постояли. Зайшли в якесь подвір'ячко. Осель нема. Сади йще живі. Та все біжать по двієчко, по двієчко куріпочок рябесеньких в траві...» [Костенко 1999: 19] або «Човен хлєпче водиченьку, зламалось весельце. Цілять йому у личенько, цілять йому в серце» [Костенко 1999: 45].

За третім критерієм виявляємо фонову лексику, яка може виконувати в тексті функції створення національного колориту, інтимізації висловлювання і т. ін. Наприклад: «Трипільських сонць шалена коловерть» [Стус 2003: 62]; «...На синій звук любові і свободи, На синю Рось, що в снах моїх тече» [Вінграновський 1993: 200]; «Від магістралі за два метри, уся закутана в що є, сидить бабуся, як Деметра, у відрах моркву продає» [Костенко 1989: 123].

Лінгвістичний підхід до вивчення поетичного дискурсу так чи інакше переплітається з культурологічним та прагмалінгвістичним.

Культурологічний підхід дає можливість прочитати поетичний дискурс як «динамічний контекст культури», простежити, як завдяки ментальному фактору, авторському мовомисленню, розвинутому світогляду та небуденному світобаченню письменник здатний витворити власну, неповторну картину світу, вплинути на читача.

Оскільки першоосновою поезії є образ, то зосередимо увагу на тих образах, символах, які найбільше розкривають мовно-національну картину світу і, крім того, є засобами інтелектуалізації поетичного мовлення. Під засобами інтелектуалізації розуміємо сукупність мовних одиниць, що мають значне смислове навантаження (культурологічне, історіософське, філософське тощо), зумовлене лініями семантичних зв'язків, контекстним оточенням.

Одна з найхарактерніших рис мовостилю поетів-шістдесятників – глибинне осмислення філософських проблем. Мовна особистість кожного автора насамперед виражена через розуміння людської екзистенції. Так, асоціативні можливості образу **життя** в поетичних текстах Ліни Костенко, Василя Стуса, Миколи Вінграновського набувають щоразу нових трансформацій.

Найперше образ **життя** в поетичному дискурсі шістдесятників асоціюється з пам'яттю (роду, народу): «прийти до пам'яті й розтатися на віки-вічні, на-не-на...» [Стус 2003: 380]; «тут на землі я шукаю хоч слід роду свого у плачах і легендах!» [Костенко 1989: 15], хоч дуже часто має інше просторово-темпоральне забарвлення: **життя** – дорога, ріка (В. Стус, Л. Костенко), «стернисте поле», «стовбур літ», «вавилонська вежа чекань», «час прозрінь» (В. Стус), «божевільне раллі», «вокзал», «калейдоскоп» (Л. Костенко).

Якщо розглянути «життя» крізь призму екстралінгвістичного контексту, то впадає у вічі мотиваційний чинник, без якого образ не мав би такого довершеного звучання. Ось, наприклад, у Василя Стуса: **життя** – страх («Бо до життя – і страшно, і далеко, і сил не стане. А до смерті – ближче...») [Стус 2003: 148], **життя** – «спертій запах смерті» [Стус 2003: 150], «усевитончуваний зойк» [Стус 2003: 370]. У Ліни Костенко – «дитинство, вбите на війні» [Костенко 1989: 38], «косовиці смерті» [Костенко 1989: 7].

І все ж у свідомості українців образ **життя** постає ще й в іншому вимірі: сприймається як дар, як святість. Так, для В. Стуса це «длань Господня», «високий день», «жито і зело» [Стус 2003]. У поетичному дискурсі Л. Костенко сакральний мотив набуває нової конотації. Він переосмислений автором і донесений до читача з погляду безсмертя у мистецтві та потреби слова: «Вечірнє сонце, дякую за день, за цю потребу слова як молитви» [Костенко 1989: 9].

Потреба слова найповніше і найяскравіше засвідчує національну специфіку і змістову своєрідність культури, зокрема в ракурсі бачення української ментальності поетів. В індивідуальному словнику кожного з досліджуваних авторів образ **слово** займає помітне місце і щодо частоти вживання, і щодо семантичних відтінків.

Так, у творчості М. Вінграновського образ слова увібрав семи: «сила», «слава», «сльоза», «гніваний» і навіть «народ» («Народ всевічний. Слово – наш народ» [Вінграновський 1993: 227]). Громадянську позицію автора засвідчують генітивні метафори «очі слів», «повіки слів», які довершують попередній контекст і зорієнтовані на однозначне сприйняття з боку адресата: «Згорають очі слів, згорають слів повіки. Та є слова, що рвуть байдужий рот. Це наше слово. Жить йому повіки» [Вінграновський 1993: 227].

Сприйняття слова як символу мови, мистецтва висновується із поетичних рядків В. Стуса та Л. Костенко: «Тарасові провісні птиці – слова шугали над Дніпром» [Стус 2003: 81]; «Хто заболить словами об струну?» [Костенко 1999: 30]; «Ще буде Слово більше за слова» [Костенко 1999: 120]; «А де ж те Слово, що його Тарас коло людей поставив на сторожі?!» [Костенко 1989: 156].

Вагоме місце у поетичному дискурсі В. Стуса, Л. Костенко та М. Вінграновського займає образ народу, що поєднує в собі цілу низку асоціативних рядів.

У поетичних текстах Л. Костенко та М. Вінграновського народ постає не тільки як населення України, а перш за все як національна та етнічна єдність: «Я чую вже, як думи наші древні з твого коріння п'ють твої гілки, І розвидняється у світі... Недаремно Моїм народом поросли віки!» [Вінграновський 1993: 192]; «Зласкався, доле, над моїм народом, Щоб він не дався знівечить себе!» [Костенко 1999: 82]. Привієний займенник «мій» у поєднанні з іменником «народ» надає контекстові інтимізуючого, навіть сакрального

звучання.

Ключова лексема **народ** є невід'ємним компонентом індивідуально-авторських метафор та афоризмів: «Народе вільний, аж тепер ти – віл» [Костенко 1999: 5]; «Бува народ маленький, а – великий. А ми давно розбовтані багном» [Костенко 1999: 82]; «У просторі віків, любові і свободи **Народ – Віки, Свобода і Любов**» [Вінграновський 1993: 33]; «Бо він народ. Бо він глагол життя. Він зміна змін. Йому нема заміни» [Вінграновський 1993: 42]; «Що справді робимо ми Для щастя **народу Дніпра**» [Вінграновський 1993: 59].

Крім традиційних асоціацій типу «брати», «кобзарі», «вершники», «людоньки», «співці краси земної», «майстри», «генії», «мандрівник», у поетичному дискурсі Ліни Костенко образ народу набуває негативно-оцінної семантики, яка віддзеркалює духовно-психологічний портрет української нації: «Ох лицарю, не зв'язуйся з **отарою** – вона тебе затопче в тилюгу!» [Костенко 1989: 176]; «Негідно бути речником **юрби. Раби рабів ще гірше ніж раби**» [Костенко 1989: 262]; «І вже новітні **канібали**, і втрат людських не одридають» [Костенко 1989: 262]. Але ця вбивча самокритичність нівелюється вже в наступних рядках, де любов до народу бере верх над зневагою та осудом: «У **антисвіті** зірочкою марю, в **антинароді** свій **народ** люблю» [Костенко 1989: 201].

У поетичному світі В. Стуса образ народу віддзеркалює історичну приреченість, людську меншовартість і ницість, породжену тогочасною системою. Так, у свідомості автора народ постає «володарем своєї смерти», «одмерлою душею», «старим родоводом нагріної біди», «катюгою», «батьковбивцею», людьми-«лицемірними іудами», «лялечками із алкоголем щастя», «скаженими синами України»: «Ні до неба, ні до землі – не сягнути нікуди. Не будіте мої жсалі, **лицемірні іуди!**» [Стус 2003: 132]; «**Володарю своєї смерти**, доля – всепам'ятна, всечула, всевидюща – нічого не забуде, не простить» [Стус 2003: 228].

Схожі мотиви зустрічаємо і в М. Вінграновського, в якого синівська любов до України проступає цілими ампліфікаційними рядами пейоративної лексики: «Бо не спрочуєшся, як збрешиєшся ти раптом, І станеш **підспівалом стягачів... І станеш ти новітнім байстрюком** Із випеченим серцем в чорносилі, І житимеш ти **ситим мертвяком...**» [Вінграновський 1993: 20]; «Упало б щастячко на сліпоту і неміч **Отих рабів німих...** Самому заніміть На гнівній палі правди понад **сміттям!**» [Вінграновський 1993: 20]; «Кривавсь, мій гніве, чорно, тлусто, Кривавсь вогнем своїх щедрот І дмухай в світ, і дмухай в людство, В мій **кукурудзяний народ!**» [Вінграновський 1993: 21].

Як бачимо, «здатність мовних знаків вступати в найрізноманітніші асоціативно-семантичні зв'язки, розширювати лексичну валентність аж до руйнування нормативної сполучуваності слів і набувати таким чином вторинних суб'єктивно-образних та імпліцитних значень засвідчує невичерпність загальноновживаної мови як мистецького засобу і дозволяє поетам, естетично організовуючи її, творити власну індивідуально-художню мову, а читачам – сприймати її» [Невідомська 2004: 300].

Прагмалінгвістичний підхід найбільш повно репрезентує мовостиль досліджуваних авторів. Як прецедентні знаки постають тексти В. Стуса та М. Вінграновського: «І те – померти ачи життя – **однаковісінько, їй Богу ж однаково**» [Стус 2003: 122]; «Усім **однаково**: і суцим, І тим, що будуть, що були...» [Вінграновський 1993: 15]; «Дай, Боже, хоч біди якої, Коли ні краю, ні коня, **І долі дай – та злої!** – нехай донищує до пня» [Стус 2003: 302].

Поетичні твори шістдесятників неможливо уявити поза Шевченковою стихією. Про це свідчать і наступні контексти, позначені суголосністю мотивів: «Тарасові провісні птиці – слова шугають над Дніпром» [Стус 2003: 81]; «А де ж те слово, що його Тарас коло людей поставив на сторожі?!» [Костенко 1989: 156]; «Той Сон – вітрило нації. Той син – Безсмертя нації на всі літа і всевіч» [Вінграновський 1993: 20].

Внутрішній діалог, неприйняття диктуючої волі обставин прочитуємо в таких рядках В. Стуса: «Тоді прости, прощай, проклятий краю, Вітчизно боягузів і убивць» [Стус 2003: 86] (пригадаймо слова І. Франка: «Я ж не люблю її з надмірної любови» [Франко 1966: 94] або Є. Маланюка: «Це ж ти – попівна Роксолана, Байстрюча мати яничар» [Маланюк 2001: 87]).

Твердість, непохитність духу митця засвідчують слова Ліни Костенко «страждаю, мучусь, гину, а живу!» [Костенко 1989: 161] (ремінісценція на Шевченкове «караюсь, мучусь, але не каюсь»); «Як мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет?!» [Костенко 1989: 164] (перегук із Франковим «Декадентом»).

Вагоме місце у філософсько-естетичній системі В. Стуса та Л. Костенко займає осмислення євангельських тем. Так, у віршах В. Стуса «Йди з-перед очей відрадо» та Л. Костенко «Ісус Христос розп'ятий був не раз» простежуємо досить вільний парафраз біблійної науки про сад Гетсиманський: «Дзюркоче вода нагріня, як проповідь марноти. Зірκο моя вечірня, доле моя безмірна, дорога моя стозірна – і сам – проти себе – ти...» [Стус 2003: 78]; «Куди піду? Куди тепер піду? Де на землі земля обітована? Казарми в Гефсиманському саду, і всі народи – як розкрита рана...» [Костенко 1989:366].

Стилістично та змістово довершеними є неординарні ремінісценції поетів із «Псалмів Давидових»: «Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем» [Костенко 1989: 216]; «Блажен, хто тратити уміє, коли заходить час утрат» [Стус 2003: 134]. Євангельській темі присвячений цілий ряд поезій Л. Костенко («Був Ірод, і була Іродіада», «Райська елегія», «Брейгель. «Шлях на Голгофу», «Перш ніж півень запіє...»), що творять своєрідний мікродискурс, крізь який постає багатий духовний світ автора.

Надзвичайно різноманітна палітра світового культурно-мистецького простору у творчості шістдесятників, передана крізь призму національного світобачення. Це вічні образи з «Трістана та Ізольди» («Ластівки тікають із Європи»), із «Дон Кіхота» Сервантеса («Балада моїх ночей»), імена історичних постатей, героїв середньовіччя, діячів культури, героїв античної та національної міфології. Все це, безперечно, вимагає окремого дослідження. Ми ж зосередимо увагу лише на одній деталі – прояві інтертекстуальності у поетичних текстах Л. Костенко та В. Стуса. Порівняймо: «Учора в дощ зайшов до мене Блок» [Костенко 1989: 249] і «Раз Бетховен зайшов у гості – Буду вдома» [Стус 2003: 271] або: «Летів розлого чорний-чорний ворон оббеземеленим безкраїм небом, і безберегий лет його значився, як апокаліпсису переддень» [Стус 2003: 143] і «Біле – біле – біле поле. Чорний гомін. Вороння. Посідало та й замріялось про убитого коня» [Костенко 1989: 144] Така сугосність мотивів дає можливість виявити не тільки рівень інтелектуального світу митців чи відчитати у кожному тексті прецедентний знак, а переконує в тому, що константи авторського стилю не є прерогативою одного поета: вони характеризують літературну епоху.

Як бачимо, жоден з трьох підходів до вивчення поетичного дискурсу не може існувати в абсолютно «чистому» вигляді. Усі рівні надзвичайно тісно пов'язані між собою. Тож коли мова йде про поезію, не можемо говорити про моносуб'єктний дискурс, а швидше – діалогічний. Адже кожен автор мусить мати свого читача, інакше, без такої співдії, дискурс, а точніше дискурсивно-когнітивна парадигма, не відбудеться.

Наведені окремі контексти засвідчили, що імпліцитні та експліцитні засоби адресованості (алюзії, аналогії, гра слів, авторські відступи і т.ін.) впливають на зовнішню структуру поетичного дискурсу. Крім того, фактичний матеріал дозволяє порушити питання про створення словника авторської мови поетів-шістдесятників.

Література

- Арутюнова 1990: Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 32.
 Безугла та ін. 2005: Безугла Л. Р., Бондаренко Є. В., Донець П. М та ін. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / За заг. ред. Шевченко І. С. – Х., 2005. – 354 с.
 Григорьева 2007: Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты. – Тамбов, 2007. – 288 с.
 Жайворонок 2007: Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси. – К.: Довіра, 2007. – С. 18.
 Зборовська 2001: Зборовська Н. Сильовий портрет шістдесятництва // СіЧ. – 2001. – №2. – С. 26-27.
 Караулов 2006: Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – Изд. 5-е, стер. – М.: Комкнига, 2006. – 261 с.
 Карпчук 2006: Карпчук Н. П. Адресованість в офіційному та неофіційному англomовному дискурсі (комунікативно-прагматичний аналіз). – Луцьк: РВВ «Вежа», 2006. – 161 с.
 Невідомська 2004: Невідомська Лілія. Особливості ідіостилю Івана Драча: імпліцитність семантики поетичного слова // Вісник Львівського університету. Серія філол.: Вип. 35. – 2004. – С. 300.
 Пахльовська 2000: Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65.
 Почепцов 1999: Почепцов Г. Теорія комунікації. – К.: Київський університет, 1999. – 308 с.
 Реформатский 1987: Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
 Шевченко 2005: Шевченко І. С. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків, 2005. – С. 9-20.
 Язык. Текст. Дискурс. Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под ред. проф. Г. Н. Манаенко. Вып. 6. – Краснодар, 2008. – 288 с.

Джерела

- Вінграновський 1993: Вінграновський М. З обійнятих тобою днів: Поезії. – Київ, 1993. – 303 с.
 Єрмоленко 2001: Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – С. 47-48.
 Костенко 1989: Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
 Костенко 1999: Костенко Л. Берестечко. – К.: Український письменник, 1999. – 157с.
 Маланюк 2001: Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті / Упоряд., передм. та приміт. Л. В. Куценка. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 2001. – С. 87.
 Стус 2003: Стус В. Палімпсест: Вибране. – К.: Факт, 2003. – 432 с.
 Франко 1966: Франко І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1966. – С. 94.

In the article the problem of the address of poetic discourse is analysed on the material of the creative work of the poets of the 60 ies. The questions of the system-typological organization of discourse and discourse-cognitive paradigm are touched upon. The poetic world of V. Stus, L Kostenko, M Vinhranovsky is considered as a unity of culturological, linguistic and pragmalinguistic levels.

Keywords: poetic discourse, discourse analysis, language-national world image.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

УДК 801.8
ББК 81-2(4Укр)

ХАРАКТЕРИСТИКА РЕПОРТАЖУ ЯК ЖАНРУ МОВЛЕННЯ

У статті розглядається характеристика репортажу як жанру мовлення. Аналізується історія вивчення питання та класифікаційна будова репортажних текстів. Подається поділ репортажу залежно від предметно-тематичного змісту.

Ключові слова: репортаж, жанр, публіцист, текст, структура репортажу.

Виникнення та становлення того чи іншого жанру – процес історичний, оскільки досліджувана категорія має багатовікову традицію, тому й дефініцій має чимало. Жанр (від фр. genre – рід) – це успадкована сукупність закріплених за певною художньою формою визначених тем і мотивів, що історично склалася, засвідчена традицією, яка характеризується впізнаністю почуттів і думок. Жанр – це сукупність поетичних елементів різного роду, що не виводяться один з одного, історично склалася, але асоціюються один з одним внаслідок тривалого співіснування [2, с. 7-8]. Проблема аналізу жанрів висвітлюється у роботах таких вчених, як В. Жирмунський, М. Конрад, М. Алексеев, Г. Поспелов, О. Д. Пономарів, М. Храпченко, І. Неупокоева, В. Кулешов, І. Волков, П. Ніколаєв, Д. Дюришин, Б. Нічив, Т. Бовсунівська та ін. Типологія репортажу на сьогодні – це одна з актуальних проблем жанрології, оскільки жанрова форма репортажу постійно еволюціонує, утворюючи численні модифікації, тому синтез стійкої типології репортажу залишається однією з нагальних теоретичних проблем. Метою нашої роботи є виявити диференційні ознаки репортажу. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі завдання: прослідкувати історію становлення репортажу й подати його дефініцію, визначити кваліфікаційні ознаки репортажу, описати основні різновиди репортажу.

За формою перші репортажі більше походили на сучасні звіти, тому що в них переважно відображалися основні моменти зібрань та їх висновки. Ця обставина дає А. А. Тертичному підстави стверджувати, що пізніше такого роду «репортажі» почали називати «звітами», а «репортажами» називали публікації іншого плану, ті, які за своїм змістом, формою схожі на сучасні українські нариси. Проте необхідно уточнити, які сучасні українські нариси найбільш близькі репортажам Джона Ріда, Ернеста Хемінгуей та ін. Саме в репортажах таких публіцистів ХІХ-ХХ ст., як В. Гіляровський, М. Кольцов, Л. Рейснер та ін., цей жанр набуває індивідуальних ознак і рис, які стали основою для утворення теорії сучасного репортажу.

Щодо впливу на адресата, широти висвітлення та узагальнення реальності, глибини аналізу жанри традиційно поділяють на три види – інформаційні, аналітичні й художньо-публіцистичні.

До інформаційних жанрів належать: новина, замітка, інтерв'ю, бесіда, репліка, звіт і репортаж [4, с. 45].

Репортаж (від латинського – reportare – передавати, у перекладі з французької – кореспонденція) формується в літературі з кінця ХІХ ст. як новий літературний жанр і один з напрямів у журналістиці. Репортаж являє собою коротке повідомлення про певну подію, свідком якої є репортер. Під репортажем мають на увазі, як правило, газетні й журнальні матеріали інформаційного характеру, які передають читачу уявлення про ті чи інші події через безпосереднє сприйняття журналіста-очевидця або діючої особи.

Репортаж – «жанр газетно-журнальної публіцистики; інформація, повідомлення, розповідь про поточні події, що публікуються в періодичній пресі або транслюються по радіо й телебаченню» [3, с. 1026].

Проблема типології репортажу розглядалася багатьма ученими: М. М. Бахтін, Л. Г. Кайда, В. М. Вакуров, Г. Я. Солганик та ін., які виділяють соціальні, спортивні, літературні та інші репортажі.

В основі жанру завжди знаходиться певний факт, подія в його динаміці. Репортаж про подію може доповнюватися міркуваннями автора про пошуки вирішення конкретної проблеми, виходу зі складного становища. Саме посилення публіцистичності розглядають як наслідок активізації авторської позиції, тобто прагнення автора відкрито висловити своє ставлення до зображуваних подій. До найважливіших особливостей репортажу зараховують: динамічність і наочність в описі, відбувається віддзеркалення події через призму власне авторського сприйняття, що створює ефект присутності.

Репортаж на сьогодні охоплює всі сфери суспільного життя, причому основними функціями традиційних репортажів є інформаційна і функція впливу, проте, крім цих функцій, можна виділити й інші: просвітницьку, гедоністичну тощо.

Велика роль в репортажі відводиться авторові. Він – головний розпорядник всіх дій, від нього залежить, у якій послідовності будуть подані факти, як буде вибудована сюжетно-композиційна структура репортажу. Присутність автора у матеріалі може бути виражена по-різному: через внутрішні монологи, роздуми, ремарки, відступи, репліки, характеристики тощо. Таким чином, у репортажі автор не просто констатує факти, а, відштовхнувшись від них, показує динаміку розвитку події, відкрито виражає авторське ставлення до всього, що відбувається на його очах, наприклад: *Наш народ не просто живе, існує, а творить. Ми виживаємо завдяки нашому духові творчості. Це знов і знов потверджує Український фонд культури на чолі з видатним поетом,*

академіком НАН України, громадським та культурним діячем Борисом Олійником. От і нещодавно у стінах Фонду експонувалася виставка унікальних рушників Любові Конопко (Львівни) «Шевченкіана». Своїми виробами майстриня засвідчила самобутнє розуміння творчості поета, відкрила нове осмислення Шевченка. <...>. Кожен рушник – цілісний образ, зібраний із різнобарвних ниток, що лягли на полотні дивовижним візерунком. Майже на кожному – рядочки з віршів Тараса Шевченка. А один з рушників без тексту, на ньому червоні хрестики затято сплітаються з чорними. І таке в ньому сильне емоційне насичення, що розумієш – тут все сказано без слів... Так малювати, вишивати, творити може лише жінка по-справжньому залюблена у свою рідну землю, культуру, традиції... <...>.

Ось і Фонд культури простягнув їм свою руку помочі. Спасибі (Сільські вісті, 2008, № 44).

Мова репортажу поєднує в собі ознаки документальності та художності. Порушення балансу призводить до того, що репортаж стає невдалим. Якщо переважає художність, то втрачається відчуття реальності [6, с. 120].

За своєю природою репортаж має синтетичний характер. Його не можна відносити до групи інформаційних матеріалів, тому що в ньому можуть виявитися видові риси й властивості інших жанрів. Наприклад, у структурі репортажу присутні елементи зарисовки, інтерв'ю, звіту, кореспонденції тощо. Визначальною рисою репортажу є динамічність, оскільки більш важливим є показ події, а не результату.

Сучасний репортаж – один із небагатьох жанрів, який має синтетичну природу. У ньому знаходять своє відображення елементи різних жанрів. До специфічних жанрових властивостей репортажу належать: оперативність, актуальність, наочність, документальність, певність. Усі ці ознаки в репортажі взаємопов'язані. Загалом репортажі поділяють на інформаційні, аналітичні, історичні та репортаж-роздум.

Колоритність репортажу полягає в тому, що репортер передає читачам свої враження про подію в момент її здійснення; він інколи не знає сюжетного завершення події, і в цьому полягає її непередбаченість, а це означає її новизну; динамічність репортажного опису – в тому, що його автор, як учасник події, може передати усі нюанси й зміни, а також прослідкувати усі значні повороти події.

У репортажі своє ставлення до описаної події автор може висловити через такі модусні рамки: «Я бачив, як.....», «Я вважаю, що.....», «Вони повідомили мені, що.....» та ін. Наприклад: *На цьому місці я б наголосив на інших президентських пріоритетах. Скажімо, наповнювати Стабілізаційний фонд для підняття економіки Віктор Ющенко збирається за рахунок приватизації. Водночас він застерігає від того, щоб приватизація не перетворилася в новорічний розпродаж потужних підприємств. Однак, поклавши руку на серце, маємо визнати, що отієї державної власності залишилося вже менше котячих сліз. Окрім «Укртелекому» та Одеського припортового заводу, ніякі солідні підприємства вже на ум не спадають. Найкращі ж державні підприємства вже пішли з молотка або за безцінь, або за приватизаційні сертифікати, від яких їхні власники мало що отримали.*

Однак щодо всього масиву землі Президент таких застережень – мається на увазі новорічний розпродаж – не робить.

Не маю наміру вступати в дискусію щодо потрібності чи недоцільності товарного статусу для землі. У світі немало успішних прикладів господарювання як за одних, так і за інших умов. Мені лише здається, що інвесторів від села відлякує не те, що не можна купити землю, а безлад у владі, відсутність осмисленої державної політики (Сільські вісті, 2008, № 135).

Інформаційні елементи репортажу краще передавати через першу й третю модусні рамки, а публіцистичні – через другу. У тому чи іншому тексті модусні рамки можуть знаходитися в близькій взаємодії. Наприклад: *Я ліз через пошкоджену арматуру підірваного прикордонного мосту Чолоки і мріяв про бенкет на аджарській землі, безкровне розв'язання конфлікту і взагалі гуманізм і права людини. Коли безпомічно видираєшся по руїнах під прицілом трьох аджарських бетеерів, чомусь згадуєш про ці речі. На щастя, чутки аджарця підтвердилися – півгодини тому пішли на переговори про роззброєння, і шлях на Батумі був відкритим. «Вирушай, діду, сьогодні піде. Усю ніч будеш веселитися й пити вино», – вимовив похмурий аджарський солдат, який сидів на броні (Сільські вісті, 2008, № 110).*

У цьому прикладі ми бачимо гармонійне поєднання трьох модусних рамок. Автор не тільки описує те, що відбувається, але й одночасно ділиться своїми міркуваннями й при цьому ще додає погляд третьої сторони.

Наочність – одна з помітних ознак репортажу, яка досягається за рахунок сукупності виразних прийомів. До них можна віднести: використання в репортажному описі подробиць, послідовне відтворення перебігу події, показ учасників події через їх портретні та мовні характеристики.

Подробиці в репортажі використовуються для опису природи, місцевості, обставин дії, зовнішніх характеристик персонажів. При цьому подробиці не повинні бути розгорнутими. Їх основна функція – утворення певного фону. Не можна забувати, що головне в репортажі – не зображення людської долі, а показ події у всій її багатоплановості, учасниками якої виступають ті чи інші персонажі.

До важливих характеристик репортажу належить документалізм зображення дійсності. У сучасному репортажі успішно можуть поєднуватися як інформаційні, так і публіцистичні початки.

Специфіка репортажу як виду спілкування полягає в наступному: 1. Спілкування в репортажі є дистантним, оскільки співрозмовники розділені простором або часом. При нинішньому розвитку техніки письмове листування може втрачати ознаки дистантності, наприклад, коли по інтернету можна вести

«одночасне листування» навіть з декількома партнерами. Так зникає дистантність як тимчасовий розрив у писемному мовленні. При мовному спілкуванні в репортажі партнери розділені простором, але пов'язані в часі. 2. Спілкування в репортажі є опосередкованим, тому що здійснюється за допомогою різних технічних засобів. До видів опосередкованого спілкування належать і лист, і передача інформації по радіо, телевізору, через книгу, газету тощо. 3. Спілкування в репортажі є усним мовленням – це мотивований живий процес, який спрямований на реалізацію конкретної цільової установки й протікає на основі зворотного зв'язку в усному виді мовної діяльності. 4. Спілкування в репортажі є монологічним. Мова спрямована від якого-небудь органу ЗМІ до масової аудиторії слухачів або глядачів. 5. Спілкування в репортажі є публічною і масовою комунікацією. 6. З погляду дотримання / недотримання суворих правил побудови готового тексту розрізняють спілкування вільне і стереотипне. Спілкування в репортажі може бути і тим, і іншим. Мовний стиль репортажу залежить від конкретної ситуації, теми розмови, тому можна виділити два види спілкування: вільне й стереотипне. Звичайно репортаж вимагає особливих правил побудови спілкування. Нормованість спілкування зовсім не заперечує творчих рішень та імпровізацій у виборі оригінального змісту й окремих словоформ. 7. Спілкування в репортажі є комунікативним. Комунікативний режим спілкування в репортажі реалізується в монолозі / діалозі (рідше) до невидимої аудиторії, тобто до одержувача масової комунікації [5, с. 35-36].

Залежно від предметно-тематичного змісту різні дослідники поділяють репортаж на подійний, актуальний, тематично-пізнавальний, постановочний, спеціальний, проблемний, розслідувальний.

До основних ознак подійного репортажу можна віднести актуальність і оперативність. Перша ознака проявляється у тому, що подійний репортаж – це завжди миттєвий відгук на те, що відбувається. Тому саме для цього різновиду репортажу особливо характерне хронологічне слідкування за подією, точне визначення місця й часу дії, і, нарешті, заглиблення репортера в саму подію, за рахунок якого створюється «ефект присутності». Предметом репортажного опису є подія, яка відбувається на очах репортера. Події в структурі репортажного опису можуть бути різноманітними. Одні з них (наприклад, провалення будинку під землею) можуть розгортатися швидко й драматично, цілком опановуючи увагу читачів, інші мають уповільнений характер (наприклад, будівництво якогось центру), а треті зовнішньо ніяк не виявляються. Для того, щоб розповідь про те, що відбувається, була цікавою, можна перенестися в минуле, навести якісь історичні та цікаві факти. При описі події можна піти шляхом хронологічного опису, а можна відкрити мотиви й причини її виникнення. Для утворення «ефекту присутності» автор може передати читачам свої внутрішні переживання, висунути свою оцінку події, навести свої коментарі.

Документальність і точність зображення можна досягти шляхом «ефекту наочності». Засоби, за допомогою яких досягається цей ефект, дуже різноманітні. До них належать: а) використання яскравих деталей і подробиць; б) використання мовних стратегій: міні-діалоги, міні-інтерв'ю, репліки, що допомагають відтворити в репортажі мову діючих героїв.

Проаналізувавши особливості подійного репортажу, можна відзначити, що важливим є створення «ефекту присутності». Читачі або слухачі повинні бачити очима автора, переживати разом драматичність розвитку тієї чи іншої ситуації, наочно уявляти час і місце репортажної дії.

Цей вид репортажу орієнтований не тільки на опис події, але й на з'ясування причин її виникнення. В аналітичному репортажі можуть бути присутні елементи опису, інформаційні, аналітичні. В аналітичному репортажі автору дуже важливо показати логіку розвитку події. Для розкриття суті тієї чи іншої проблеми журналіст може розглянути не одну, а декілька однорідних подій, які відбулися в різний час і в різних місцях, але зумовлені однаковими причинами. В аналітичному репортажі факти подаються узагальнено, тобто як деякий висновок уже осмислених автором даних. Наприклад, кореспондент однієї з українських газет, намагаючись розібратися в причинах зникнення будівельних матеріалів з місця будівництва торговельного центру у Вінниці, висуває такі версії: *«Весь понеділок у мене була екскурсія на місці будівництва центру, робочого народу наслухався досхочу. Головних версій у працівників три. І в кожній присутнє слово «влада».*

1. Міліція зовсім знахабніла, нічого не робить. Тільки штрафи виписує, а із злочинністю боротися не хоче і навіть не намагається. Винна у всьому влада! На цю тему робітники додають велику кількість конкретних випадків.

2. Мабуть, це свій. Бо пропажа відбувається в конкретний час, коли нікого немає, або всі на обіді. Слідів не знайдено, бо можливо знаходиться при владі. Ось і нічого не хочуть робити.

3. Це все влада винна. Платять небагато, а усі хочуть жити, ось і не вистачає потім матеріалів (Сільські вісті, 2008, № 116).

Отже, у репортажі головна роль належить автору, тому що саме він є основним розпорядником всієї дії. Жанр репортажу потребує достатньо суворого розташування точки зору спостерігача, майстерного відбору деталей спостереження з одночасним передаванням миттєвих відчуттів спостерігача-автора. Репортер, маючи в своєму розпорядженні різні факти, спостереження, враження, погляди, цікаві деталі, стикається з труднощами їх структурної організації. Одна з них зумовлена потребою зменшення події до декількох найбільш суттєвих і значних епізодів, які оцінюються та узагальнюються.

Репортаж припускає вкраплення елементів різних жанрів. Жанрова палітра поповнюється новими різновидами. Сама теорія жанрів вирізняється надзвичайною складністю, багатоаспектністю, перебуває в

постійному процесі розвитку, видозмінюючись разом з живою й мінливою практикою. На стику жанрів відображаються «складні життєві відносини, драматичні колізії нашого часу». Репортаж у вищій мірі оперативний жанр, до якого вдається журналіст, коли образотворчими засобами передає подію, що відбувається у момент її здійснення. Специфічними рисами репортажу є певна дистанція між автором і реципієнтом – автор і читач не перебувають у тісній взаємодії у межах однієї системи, локалізованої в просторі та часі. Але навіть у випадку фізичної відсутності адресата стратегія автора включає в себе адресованість комунікативного акту, тобто чинник адресата.

Література

- 1.Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров // Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – С. 250-296.
- 2.Бовсунівська Т. В. Основи теорії літературних жанрів: монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 519 с.
- 3.Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
- 4.Ворошилов В. В. Журналистика. Курс лекцій. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2004. – 128 с.
- 5.Истрате Петру. Лингвостилистические и риторические особенности спортивного репортажа как жанра СМИ (на материале футбольного репортажа) : дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01. – М., 2006. – 169 с.
- 6.Мельник Г.С, Тепляшина А.П. Основы творческой деятельности журналиста. – СПб.: Питер, 2004. – 272 с.
- 7.Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
- 8.Солганик Г. Я. Стиль репортажа. – М.: МГУ, 1970. – 75 с.
- 9.Шерель А. А. Радиожурналистика. – М.: Изд-во МГУ, Изд-во Высшая школа, 2002. – 304 с.

In the article the description of reporting is considered as a genre of broadcasting. History of study of question is analysed that classification structure of reportagnih texts. The division is given to reporting depending on subject-thematic maintenance.

Keywords: reporting, genre, publicist, text, structure of reporting.

Надійшла до редакції 7 листопада 2008 року.

Людмила Пономарьова

ББК 81.23.4
УДК 833.145.61.72

МОВНІ ЗАСОБИ ЮРИДИЧНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена розгляду мовних засобів, що є складовими юридичного дискурсу як одного з різновидів професійного спілкування. Розглянуто основні лексичні, синтаксичні та семантичні мовні засоби, які дають змогу одержати цілісну картину мовного оформлення юридичного дискурсу на сучасному етапі розвитку юриспруденції. Проаналізовано мовні засоби в усній і письмовій формах юридичного дискурсу.

Ключові слова: дискурс, мовні засоби, текст, професійна лексика, терміносистема, усне мовлення, писемне мовлення.

Співіснування людини та суспільства стає можливим завдяки тому, що їхні інтереси закріплені в законах та інших нормативно-правових документах державної влади. Виходячи з цього, одним із найактуальніших дискурсів сучасності можна вважати юридичний дискурс.

Мова права виникла на основі літературної національної мови і є професійною, поряд із мовами медицини, техніки, мистецтва тощо. Вона складається з відносно самостійних видів: мови законодавства і підзаконних правових актів, мови правозастосовної практики, мови юридичної науки і юридичної освіти, мови юридичної журналістики та ін. Крім того, предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які у свою чергу також поділяються на декілька видів – мови цивільного, кримінального, міжнародного права тощо, мови відповідних видів судочинства та ін. У зв'язку з тим, що останнім часом намагання вчених спрямовані на процеси упорядкування, гармонізації та уніфікації спеціалізованих лексичних одиниць, дослідження мовних засобів, що виступають основоположними в юридичному дискурсі, виявляється актуальним і своєчасним.

Проблематика мовних засобів, використовуваних у дискурсах різних напрямків, розглядалась у працях А.Д. Белової, Б. Бікса, В. Бішина, В.Г. Гака, Б.М. Головіна, С.В. Гріньова, П. Гудріха, Т.А. Журавльової,

В.І. Карабана, І.С. Квитко, Т.Р. Кияка, Н.Ф. Клименко, В.М. Лейчика, Д. Мелінкофа, Л.Ф. Омельченко, Е.Ф. Скороходька, А.В. Суперанської, Л.Б. Ткачової та інших.

Мета статті: дослідити основні вербальні формули трактовки юридичного дискурсу, що дають змогу точно відобразити специфіку правової інформації. Мета передбачає розгляд таких *завдань*: 1) показати, якими мовними засобами юридичний дискурс реалізується в юридичному тексті; 2) порівняти мовні засоби, використовувані в усному та писемному юридичному дискурсі; 3) установити роль словотвірних елементів в утворенні юридичної лексики; 4) описати лексико-семантичні особливості юридичного дискурсу.

Юридичний дискурс поряд із політичним, економічним та ін. є різновидом інституційного дискурсу. Його можна кваліфікувати як текст права в динаміці, в процесі тлумачення та роз'яснення. Вчені не мають одностайної думки щодо визначення терміна дискурс. Н.В. Сторшина вважає, що дискурс є «проявом, відображенням, явищем культури» [Егоршина 2001, с.57].

О.Б. Сиротиніна відзначає, що усне юридичне мовлення неможливо віднести до суто наукового стилю. В усному професійному мовленні наявні також риси офіційно-ділового, розмовного стилів. Із розмовним стилем юридичний дискурс об'єднує безпосередність та персональність спілкування. Виступаючи в двох різновидах (монологічному та діалогічному), усне професійне мовлення в кожен з них вносить лексичну та синтаксичну своєрідність [Сиротиніна 1999, с. 24].

Однією з основних одиниць усного монологічного юридичного дискурсу виступає судова промова, яку слід розглядати як промову, звернену до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи. Виступаючи в суді з промовою, прокурор і адвокат підбивають підсумки не лише судового розгляду справи, але і своєї попередньої праці, аналізують докази, висловлюють свою позицію у справі, міркування з питань, на які суду необхідно дати відповідь під час складання вироку, рішення, постанови, ухвали. Судова промова, що відбувається в умовах публічного спілкування, має колективного, але безпосередньо присутнього адресата, здійснює інформаційно-впливову функцію, останнє є показником публіцистичного стилю. Водночас у судовій промові наявна денотативна точність ділового стилю, пор.: *«На підставі всього вислуханого і перевіреного у судовому засіданні було встановлено таке. Вранці 9 березня 2003 року в 73 номері готелю «Театральний» Валерій Губаєв викрав із дипломата гроші в сумі 3700 грн, що належали Плієву В.С., який мешкав у цьому номері разом із братом Германом. Плієви запідозрили в крадіжці свого недавнього приятеля Губаєва. Останній ухилився від слідства. Але невдовзі був затриманий. Він повністю визнав свою вину і повернув вкрадені гроші...»* (за матеріалами справи 24/15 від 21.04. 2003 р.).

Отже, усне монологічне мовлення юристів орієнтоване на книжну літературну мову, основу її складає кодифікована літературна мова.

Діалогічний юридичний дискурс щодо категорій комунікативних учасників має два різновиди: 1) адресату й адресанту властиві рівні соціально-мовленнєві ролі; 2) адресат і адресант мають нерівні соціально-мовленнєві ролі. У першому випадку адресат і адресант відносяться до однієї професійної групи, такий діалог за своїми лексичними параметрами збігається із монологічним юридичним дискурсом. Нерівність соціально-мовленнєвих ролей адресата й адресанта дозволяє кваліфікувати їх як «діалог нерівних», де один учасник комунікації – професіонал, що володіє юридичною термінологією, а інший комунікант – пересічний громадянин. У такому діалозі «нерівна соціально-мовленнєва роль за ситуацією збігається зі структурною нерівністю за діалогічною стратегією, яка визначається фахівцем і в якій непрофесіоналу відводиться залежна реактивна роль» [Винокур 2007, с. 137].

Під професійним діалогом розуміємо діалог, де хоча б один з учасників використовує його з професійною метою і який відбувається в офіційній обстановці. Головною в ньому виступає увага до професійної точності мовлення.

Специфіка юридичного професійного діалогу виявляється на різних рівнях. На лексичному рівні – це насичення термінологією, на морфологічному – перевага іменників, генетивних ланцюгів, використання прикметників як складника терміна. На синтаксичному рівні певна перевага іменних складених присудків над дієслівними, ускладнення структури речень однорідними членами та відокремленими означеннями. Деякі риси юридичного діалогічного дискурсу базуються на розмовному мовленні (використання часток, складених словосполучень, неповних речень, еліптичних речень, безсполучникових речень, аморфних структур як чинників аритмії).

Отже, усний юридичний дискурс залежить від ситуації та завдань спілкування, насамперед від підготовленості/непідготовленості та офіційності/неофіційності, тобто істотним вважається наявність загальної аперцепційної бази комунікативного спілкування. Юридичний дискурс виступає засобом комунікації окремої групи людей, що поєднані між собою спільною професійною діяльністю. Він включає в себе різні види спілкування: усний, письмовий, монологічний, діалогічний, та елементи різних стилів: офіційно-ділового, наукового, розмовного, публіцистичного.

Письмовий юридичний дискурс вирізняється використанням складних юридичних термінів, що виступають як одне ціле (кліше). Останні дозволяють забезпечити точність мови права. Кліше – це певний мовний стандарт, стійкий зворот, мовленнєвий стереотип, конструктивні одиниці тексту. У юридичному

дискурсі кліше використовується під впливом спеціальних юридичних знань. Клішованими вважаються ті стійкі одиниці юридичного характеру, що є необхідними елементами нормативних і процесуальних актів, що сприяють однозначному, короткому вираженню думки.

Як кліше використовуються: 1) стійкі предикативні одиниці – *слідством встановлено, допитаний як обвинувачуваний, винним себе не визнає: «Слідством встановлено, що 16.03.2006р. Т. зі своїми товаришами запросив обвинувачувану П. в гості до С, що проживає за адресою....»* (за матеріалами справи 314/16 від 28.08.2007р.); 2) синтаксичні дієслівно-іменні конструкції – *визнати потерпілим, згідно зі статтею, порушити кримінальну справу: «Розглядається у відкритому судовому засіданні в залі суду в м. Іллічівську Одеської обл. про порушення кримінальної справи за обвинуваченням Ч згідно зі статтею 185 ч.2 Кримінального кодексу України»* (3 протоколу судового засідання від 3.04. 2007 р.); 3) лексичні стандарти, складені терміни, фіксовані іменні побудови – *карна справа, попереднє розслідування, згідно із вимогами статті: «Згідно із вимогами статей 299, 301-1 Кримінально-процесуального кодексу України обмежити дослідження фактичних обставин справи допитом підсудного, беручи до уваги, що фактичні обставини справи не заперечуються, і враховуючи думку учасників судового розгляду про недоцільність подальшого дослідження доказів по відношенню до фактичних обставин справи»* (з протоколу судового засідання від 28.08.2007 р.).

Юридичний дискурс вирізняється незвичними для літературної мови словосполученнями, пор.: *винний* – у значенні «той, що скоїв злочин» сполучається з іменником на позначення істоти «винна людина», у мові права використовується словосполучення «винний дії»: *«Для такої кваліфікації не має значення, яким мотивом керувався винний дії і чи був він однаковим при позбавленні життя кожного з потерпілих»* (Постанова Міністерства юстиції України 07.02.2003 № 2 Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи). Загальноприйнятим вважається словосполучення «вжити заходів», у юридичному дискурсі слово «заходи» використовується також у словосполученнях «заходи впливу», «заходи заохочення», «запобіжні заходи», «застосовувати заходи»: *«Комітет з питань соціальної політики та праці запропонував Кабінету Міністрів вжити заходів щодо виконання вимог постанов Верховної Ради України «Про стан виконання Закону України «Про оплату праці» на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності» від 15 березня 2001 року, «Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан виконання Закону України «Про встановлення розміру мінімальної заробітної плати на 2003 рік» від 3 квітня 2003 року та рекомендацій учасників «круглого столу» від 17 вересня 2002 року до питання щодо заборгованості із заробітної плати та заходів щодо недопущення заборгованості по виплатах заробітної плати у виробничій сфері»* (Наказ управління Верховної Ради України від 28.10.2003р.); *«Кримінально-виконавча інспекція за зразкову поведінку і сумлінне ставлення до праці щодо засуджених може застосовувати такі заходи заохочення: подання до суду матеріалів на засудженого щодо умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання штрафом; зарахування часу щорічної відпустки у строк відбування покарання»* (ст. 46, п. 2 Житлового кодексу України); *«За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) застереження; 3) догана або сувора догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання»* (Ст. 24-1 згідно із Законом № 244/94-ВР від 15.11.94); *«Роз'яснити судам, що взяття під варту є найбільш суворим запобіжним заходом, у зв'язку з чим він обирається лише за наявності підстав вважати, що інші (менш суворі) запобіжні заходи, передбачені ст. 149 КПК, можуть не забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, що впливають із ч. 2 ст. 148 КПК, і його належної поведінки»* (Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 р. № 4); *«Примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб: 1) які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння; 2) які вчинили у стані обмеженої осудності злочини; 3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироків або під час відбування покарання»* (ст. 93 Кримінального кодексу України).

Лексичному рівню юридичних документів властиве прагнення до однозначного вживання слів, до їхнього уніфікованого сприйняття, яке досягається введенням до тексту закону дефініцій суттєво важливих юридичних понять.

Лексичний склад законодавчого дискурсу виявляє тенденцію мови до адекватності, тобто встановлення такого зв'язку між позначуванним і позначенням, який передбачає повну відповідність слова думці.

Притаманними для письмового юридичного дискурсу виступають такі мовні явища як:

- *полісемія* (докази (юр.) – фактичні дані (відомості) про обставини, що мають значення для правильного вирішення справи, одержані в установленому законом порядку і закріплені в передбачених законом джерелах [Юридичні терміни 2004, с. 57]; (лог.) система висновків, що використовується для встановлення нового положення на основі даних, що приймаються як істина). До різновидів полісемії належать *метафори* (дорогоцінний свідок), *метонімія* (підозрюваний дає підписку про невиїзд – підписка додана до справи), *синеكدоха* (прикмети підозрюваного: волосся чорне, в'ється);

- *синонімія* (учасник злочину – співучасник, підбурювач, посібник, організатор, виконавець);

- **паронімія** (винуватець – той, що винний у чому-небудь; що є причиною чого-небудь; той, що усвідомлює свою провину, той, що скоїв серйозний провину);

- **сполучуваність багатозначних слів** (слово *погашена* «та, що перестала світитися») сполучається зі словами *свічка, лампочка*, в юриспруденції використовується на позначення «той, що втратив силу» і сполучається зі словами *судимість, борг*).

Мовною базою законодавчих текстів є загальноживана лексика, з якою поєднується лексика спеціальна та термінологічна. Екстралінгвістичні чинники зумовлюють специфічну організацію цих мовних засобів, що властиво як офіційно-діловому стилю загалом, так і стилю законодавчих текстів зокрема.

Об'єктивна подача інформації забезпечена використанням теперішнього часу дієслів та пасивними конструкціями, пор.: *«Насамперед треба акцентувати свою увагу на тих обставинах, що наявні у справі»* (З рішення суду від 15.06.2003р.) або *«Перевищення своїх повноважень, зловживання службовим становищем переслідуються законодавством України»* (ст. 19 Конституції України).

Загальний характер інформації передається семантикою підмета, де, поряд із іменниками юридичної тематики, поширені іменники та займенники із узагальнювальною семантикою, пор.: *«Якщо у вчиненні злочину обвинувачується кілька осіб, суд вирішує питання окремо щодо кожного з підсудних»* (ст. 29, п. 2 Кримінального кодексу України).

Розпоряджувальний характер інформації передається за допомогою дієслівних структур зі значенням модальності необхідності і модальності можливості, пор.: *«Аналіз провини не повинен здійснюватися за межами країни»* (День, №33 від 20.02.2002 р.).

Синтаксис юридичного дискурсу відрізняється повними структурами, що оформлюють логічні зв'язки умови, причини. Ці значення експліковані спеціальними мовними засобами (у випадку, якщо, з причини та ін.), пор.: *«Обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину»* (ст. 80, п. 4 Кримінального кодексу України); *«Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі»* (ст. 84, п. 2 Кримінального кодексу України); *«Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості»* (ст. 41 Конституції України).

Вимога конкретності, необхідності виявлення причинно-наслідкових зв'язків і логічного підпорядкування одних фактів іншим зобов'язують законодавців подати різні обставини справи, простежити і передати складну систему понять у їхньому взаємозв'язку. Мовна реалізація такого роду понять подекуди пов'язана з наявністю складних синтаксичних конструкцій, які дають можливість підвищити інформативність текстового матеріалу, сприяти чіткості та недвозначності документів. Тому в законодавчих текстах функціонує значна кількість складних речень, більшість з яких становлять складнопідрядні з кількома підрядними, за допомогою яких вдається внести важливу додаткову інформацію та уточнити усі обставини та умовності, щоб не виникло непорозуміння при тлумаченні закону.

Незначна кількість складносурядних речень у законодавчих текстах пояснюється їхньою специфікою. Такі речення зазвичай представляють ланцюг, послідовність дій, а їхнє вживання у достатній кількості призводить до створення особливого ритму, який сприяє плавності та розміреності викладу. Така ритмічність текстового повідомлення не є характерною для законодавчих текстів та не відповідає прагматичним цілям законодавчого дискурсу.

Отже, у письмовому юридичному дискурсу використовуються різні лексичні, морфологічні, синтаксичні та семантичні засоби для досягнення в мові чіткості та однозначності. Метою юридичного дискурсу, зокрема в суді, є виховний, психологічний вплив як на учасників судового засідання, так і на присутніх у судовій залі або читачів документів, законів.

Таким чином, джерелом юридичного дискурсу є професіонали-юристи, які породжують його, враховуючи особливості устрою суспільства. Мовні засоби, що використовуються під час виникнення юридичного дискурсу – це комплекс засобів, характерних для юридичного тексту, що забезпечує передавання інформації реципієнту (будь-якій дорослій особі держави). Основним засобом спілкування в таких групах виступає професійна лексика – мова професійних груп, що відображає їхню соціальну функцію. Члени групи, як і сама група, співпрацюють з іншими членами суспільства, з іншими професійними групами. Комунікація виступає засобом поєднання окремих осіб у колективи і засобом створення та підтримки особливих рис того чи іншого колективу. Оскільки використовувані мовні засоби мають професійну спрямованість, для розуміння (тлумачення) будь-якого закону потрібна допомога фахівця.

Література

1. Ахманова 1957: Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: 1957. – 214 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови 2001: Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови. Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
3. Винокур 2007: Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты поведения – М.: ЛКИ, 2007. – 178 с.
4. Гольдин 2000: Гольдин В.Е., Сиротина О.Б., Ягубова М.А. Русский язык и культура речи: Учебник для студентов-нефилологов /под. ред. Сиротиной О.Б. – М.: «Наука», – 2000. Изд. 2 – 216 с.
5. Гуляр 1993: Гуляр Т. Б. Побудительный дискурс // Коммуникативно-функциональный аспект языковых единиц. – Тверь: ТГУ, 1993. – С. 37 – 43.
6. Даниленко 1972: Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизируемой терминологии // Терминология и норма. – М.: 1972. – С. 24-40
7. Дерді 2003: Дерді Е.Т. Словотвірні та структурно-семантичні характеристики англійських юридичних термінів. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 /; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003. – 21 с.
8. Егоршина 2001: Егоршина Н.В. Смысловое восприятие и понимание иерративного дискурса. – М., 2001. –134 с.
9. Карасик 1998: Карасик В. И. О категориях дискурса // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты: Сб. науч. тр. – Волгоград; Саратов: Перемена, 1998. – С. 185 – 197.
10. Серль 1989: Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1989. – Вып. XVII: Теория речевых актов. – С. 170 – 195.
11. Сиротинина 1999: Сиротинина О.Б. Некоторые размышления по поводу терминов «речевой жанр» и «риторический жанр» // Жанры речи: Сб. научн. статей. – Саратов: Изд-во Гос. УНУ «Колледж», 1999. – Вып. 2. – С. 26-31.
12. Шанский 1972: Шанский М.Н. Лексика современного русского языка: Пособие. 2 изд., испр. М.: Просвещение 1972. – 327 с.
13. Юридичні терміни 2004: Юридичні терміни. Тлумачний словник /В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., – К.: Либідь, 2004. – 320 с.

Використані джерела

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України, прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України від 5 квітня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21, 8 червня.
3. Житловий кодекс України. Вводиться в дію Постановою ВР N 5465-X (5465-10) від 30.06.83 // Відомості Верховної Ради України. — 1983. – № 28. – Ст. 574.

This article devoted to considering of lingual means, which appears a component of law discourse as one of varieties of professional communication. Examined main lexical, syntactical and semantic lingual means, which give the opportunity to gain consistent picture of lingual execution of law discourse in modern stage of development of jurisprudence. Analyzed lingual means in verbal and writing forms of law discourse

Keywords: discourse, lingual means, text, professional vocabulary, term system, verbal broadcasting, literal broadcasting.

Надійшла до редакції 6 листопада 2008 року.

Олександр Рогожкин

ББК 83.7я73
УДК 808.5(075.8)

PATHOS, LOGOS, ETHOS У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ СПІЛКУВАННЯ

Стаття продовжує дослідження автора в галузі теорії риторики та мовленнєвої практики суспільства. У статті розглянутий категоріальний зміст базових теоретичних понять класичного красномовлення в його співвідношенні з культурою сучасного публічного спілкування.

Ключові слова: дискурс, pathos, logos, ethos, мовленнєвий жанр, образ оратора, риторика.

“Агресивна риторика”, “недолуга риторика”, “риторика війни”, “пафосна” і навіть “сумнівна риторика” – таким є далеко не вичерпний перелік означень, що можуть почути пересічні громадяни, які сприймають

міжфракційні, міжпартійні дебати та спілкування окремих політиків і керівників нашої держави. При цьому і самим суб'єктам мовлення, і їхній багатомільйонній аудиторії навіть на думку не спадає, що власне **риторика** тут ні до чого. Вона не може бути ні недолугою, ні сумнівною. Риторика – це наука про мовлення і мовленнєве спілкування. І якщо формулювати визначення риторики, то воно у найзагальнішому вигляді можливе в такому варіанті: “Риторика – це наука про історію, теорію і практику мовлення і, одночасно, навчальний предмет, метою вивчення якого є засвоєння історичних фактів і теоретичних положень, а також оволодіння практичними уміннями і навичками спілкування в різноманітних сферах людської життєдіяльності”.

Подвійність тлумачення риторики – як науки і як навчального предмета – потребує більш детального її визначення. Сучасні дослідження вітчизняних науковців обмежуються постановкою проблеми [Данилина 2003]. Іноземні дослідники розглядають цю проблему більш детально, але і вони не складають цілісної картини [Oliver 1966]. З урахуванням цього завдання теоретичної дефініції риторики взагалі та політичної сфери спілкування зокрема, на наш погляд, повинні базуватися на таких ідеологемах:

- по-перше, риторика – це класична теорія мовлення і ораторської майстерності: у галузі класичної теорії досліджуються закони, правила і засоби складання всіх родів і видів промови; в галузі ораторської майстерності увага зосереджується на практичних навичках і уміннях монологічного та діалогічного мовлення в різноманітних обставинах спілкування. Ця ідеологема виходить із класичних джерел (Платон, Арістотель, Цицерон, Ф. Прокопович, М. Ломоносов) і формулюється визначенням К.П. Зеленецького: “Предмет риторики є мовлення” [Зеленецький 1991];

- по-друге, риторика – це мистецтво мислення. У вченнях давньогрецьких софістів: Протагор, Гіппій, Горгій, Продік, у діалогах Сократа навчання ораторській майстерності передбачало комплексне опанування умінь і навичок одночасного мислення, здобуття освіти, формування світогляду і висловлення життєвої позиції в слові. У цьому сенсі риторика тісно переплітається з логікою й етикою. Без етико-логічної основи риторика перетворюється на марномовлення. Ця ідеологема сформульована М.Ф. Кошанським: “Грамматика займається словами, риторика думками” [Кошанський 1834] і збігається із сучасним визначенням дискурсу: “Дискурс – (лат. *discursus* – міркування). 1. Сукупність висловлювань, які стосуються певної проблематики; міркування задля встановлення істини. 2. Ораторська промова; дискурсивний – який здійснюється шляхом логічних міркувань” [Сучасний 2006];

- по-третє, риторика як мовлення, в якому втілений певний стиль суспільно-політичних або міжособистісних відносин. Кожна епоха розвитку людства, кожний історичний період породжує певний риторичний ідеал. “Риторика формує стиль життя через стиль мовлення” [Рождественский 2003];

- по-четверте, риторику можна визначити як вчення про мовленнєве виховання особистості. Тобто риторика сприяє формуванню у людини відповідних знань та здібностей висловлювати і захищати свою позицію в процесі мовлення. Відповідність такій вимозі дозволяє виховати особистість, для якої правильно організоване мовлення є основою інтелектуального розвитку і самосвідомості. Ця якість формулюється ідеологемою “Мовлення – це людина в цілому” [Сопер 1995];

- по-п'яте, риторика – це вчення про всі мовленнєві жанри в розвинутому інформаційному просторі, про всю різноманітність текстів, включених у культуру спілкування. Людина завжди вибирає ту мовленнєву поведінку, яка зумовлена певними життєвими обставинами. Розвинута мовленнєва особистість повинна орієнтуватися в інтелектуальному часі й просторі, володіти різними видами словесності, розуміти їхню природу і мати навички складання текстів задля досягнення бажаного результату.

Визначені п'ять основних ідеологем складають певний **дискурс**: якщо предмет риторики – це мовлення в усіх можливих родах, видах, жанрах і обставинах спілкування, то воно можливе тільки на основі системного мислення, у свою чергу системне мислення формує певний стиль мовлення, а стиль мовлення формує певний стиль життя. У результаті такого цілісного процесу людина породжує конкретні тексти, що складаються відповідно до обставин спілкування і в межах своєрідних мовленнєвих жанрів. Загалом цей дискурс завершується формуванням певного образу суб'єкта мовлення (образу оратора) у свідомості того, до кого промова звернена, чи то окрема особа, група осіб, чи то велика аудиторія, народ, нація.

Наочною ілюстрацією викладених теоретичних положень є політична сфера спілкування, або так звана “політична риторика”, як її визначають російські науковці [Данилина 2005]. Політичну сферу спілкування ми кваліфікуємо як одну зі сфер мовлення нарівні із духовною, педагогічною, юридичною, побутовою тощо. Вона повинна базуватися на трьох основних категоріях риторики, якими є *pathos*, *logos*, *ethos*. Ми наполягаємо саме на такій послідовності процесу складання, публікації і сприйняття мовленнєвих текстів політичної спрямованості. При цьому категорії *pathos*, *logos*, *ethos* можна розглядати і як самостійні, у функціональних межах яких здійснюється мовлення, і як необхідні складові образу оратора. До речі, категорія образу оратора останнім часом дуже часто замінюється англійським поняттям “імідж”, яке широко вживається у новомодних “public relations”.

Категорію “**pathos**” ми пов'язуємо із внутрішнім спонуканням до мовлення, його ідеологічною спрямованістю і тією метою, якої оратор намагається досягти.

Внутрішнє спонукання може бути як природним, так і спровокованим, вимушеним. Але і в першому, і в другому випадку воно є тим початком і кінцевим результатом мовлення, що містять у собі основні ідеї і мету

спілкування. Мету можна досягнути шляхом інформування, агітації, переконання або спонукання, головне, щоб мета конкретної промови відповідала загальним гаслам та ідеям політичної кампанії, програми тієї політичної інституції, яку уособлює ритор. Від характеру мети (поінформувати, загітувати, переконати, спонукати) залежить зміст і спрямованість того комплексу ідей, який оратор прагне довести до свідомості аудиторії. Тому досвідчені оратори рекомендують починати роботу над складанням будь-якого тексту з формулювання основної ідеї і, бажано, одним реченням. Наприклад: “Владу – народу”, “Бандитам – тюрми” тощо.

Вимоги до пафосу промови:

- пафос повинен відповідати задуму і меті мовлення;
- пафос завжди націлений на прийняття рішень і спонукання до психофізичних дій;
- у перебігу промови слід виключити принижуючий пафос, пафос завжди повинен носити піднесений характер;

- пафос пов’язаний із тими емоціями, які оратор бажає пробудити у слухачів;

- оратор зобов’язаний контролювати свої емоції і коригувати свій психофізичний стан.

Категорія **“logos”** пов’язана із засобами і техніками втілення загального замислу, мети та ідеї безпосередньо в процесі мовлення. Цей процес описаний у класичній риторичній теорії ще за часів Аристотеля і в нашій країні відомий як “традиційний риторичний канон”: “inventio” – винайдення змісту промови, “dispositio” – упорядкування, розташування винайденого, “elocutio” – словесний вислів, висловлення і прикрашення промови, “memoria” – запам’ятовування, “actio” – дія, виголошення промови. При цьому інтенція забороняє створення нетворчої промови і вимагає присутності в ній розумового зусилля; диспозиція передбачає організацію і побудову промови як цілісного твору, який характеризується композиційною пропорційністю і завершеністю; елокуція передбачає словесне оформлення промови, відбір слів і граматичних конструкцій, риторичних фігур і тропів; меморія – це здатність до відтворення минулого, запам’ятовування і збереження істини; акція – це сама мовленнєва діяльність, у якій використовуються вербальні і невербальні засоби мовлення. Усі етапи риторичного канону в їх взаємодії регулюються процесом мовлення. Вони спрацьовують лише в системі. Ідеал античного оратора об’єднував у собі мудрість філософа, витонченість діалектика, мову поета, пам’ять юриста і пластику актора.

Жорстка регламентація процесу мовлення в межах риторичного канону дозволяла оратору підкорятися законам імовірності. Оратор повинен орієнтуватися в усій системі мовленнєвих засобів, у схемах, правилах і риторичних шаблонах, але з тим, щоб кожного разу здійснювати свій вибір та індивідуально регулювати створення промови і коригувати її в процесі виголошення.

Вимоги до логосу промови:

- мовлення має бути логічним, тобто побудоване за певним алгоритмом (початок, основна частина, аргументація, висновки);

- кожне ствердження, теоретичне положення, висновок повинні бути аргументованими;

- мовлення має здійснюватися відповідно до реалізації стратегічної мети спілкування;

- стратегічна мета спілкування досягається за допомогою композиційних засобів мовлення;

- кожне судження має бути доведеним.

Категорія **“ethos”**, з одного боку, регулює можливості реалізації пафосу і логосу певними моральними та правовими нормами, а з іншого, примушує оратора аналізувати і враховувати такі чинники, як емоційний стан, компетентність, соціально-демографічні та інтелектуальні характеристики аудиторії, її ставлення до предмета промови, до особистості оратора тощо.

Як правило, суб’єкт мовлення і його опонент, оратор і аудиторія складають певну єдність вже перед початком спілкування. І об’єднувальним началом тут виступає той емоційний стан, який можна передбачити, якщо проаналізувати мотивацію, тематику, спрогнозувати аргументацію сторін і можливі наслідки акту комунікації. Виходячи з цього, оратор спроможний викликати у слухачів потрібні емоції, скоригувати емоційний стан співрозмовника у потрібному напрямку.

Співрозмовники і велика аудиторія за ознакою компетентності можуть частково або повністю представляти собою фахівців, обізнаних неспеціалістів, людей, зовсім далеких від предмету обговорення. Оратор у процесі мовлення повинен враховувати рівень освіти та інтелектуального розвитку слухачів, ступінь їхньої обізнаності з проблемою.

До соціально-демографічних характеристик відносять суспільний стан і соціальні ролі співрозмовників, їхні професію і посади, національність, вік і стать.

За ознакою ставлення до предмета мовлення аудиторію можливо класифікувати за такими типами слухачів, як поверховий, конструктивний, погоджувальний, нейтральний, змішаний.

За своїм ставленням до особи ратора аудиторія може бути доброзичливою, байдужою або ворожою. Ці характеристики зумовлені загальною довірою або недовірою до оратора як особистості. При цьому слід враховувати, що аудиторія, яка поділяє ідеї та гасла оратора, може ставитися недоброзичливо до нього особисто, і навпаки, аудиторія, яка не погоджується з оцінками і судженнями оратора, може щиро поважати його. Загалом ставлення слухачів до оратора-політика складається з двох основних ролевих очікувань, що зумовлені його посадою і особистісними якостями. Якщо слухачі мають можливість особисто спілкуватися з

оратором, їхня думка про нього основана, як правило, на особистому досвіді й може бути докорінно не такою, як у переважній більшості громадян. Якщо слухачі оцінюють оратора за тією інформацією, що подається ЗМІ, їхні оцінки можуть значною мірою відрізнятись від реального образу.

Вимоги до етосу промови:

- мовлення має бути чесним;
- мовлення має бути компетентним;
- у процесі мовлення не можна порушувати моральні і правові норми;
- мовлення має бути відповідальним;
- мовлення не повинне ображати;
- у процесі мовлення не можна розголошувати факти особистого життя опонентів і використовувати їх як аргументи;
- позитивні і негативні характеристики мають бути аргументованими і доведеними.

Мовець завжди розпочинає реалізовувати своє мовлення у межах певного **мовленнєвого жанру** і з наступною взаємодією з іншими жанрами. В акті мовлення мовленнєві жанри послідовно постають як нормалізовані схеми мовленнєвих дій, загальноприйняті в певних обставинах і функціонально спрямовані на передачу певного змісту. Наприклад, у політичній сфері спілкування можлива така класифікація промов за їх жанрами: інформаційна промова, агітаційна промова, переконуюча, спонукальна і змішана. При цьому обставини і мета спілкування постійно коригують використання різноманітних стильових і жанрових елементів мовлення у загальному мовленнєвому спектрі: від похвали до осуду та від протокольних фраз до іронії і навіть лайки. Мовленнєві жанри в межах дискурсу організують мовлення, як форма організує зміст.

Таким чином, дискурс риторики у взаємодії мовленнєвих жанрів з обов'язковим врахуванням пафосу, логосу й етосу складають і створюють певний **образ оратора**. “Почни говорити, щоб я тебе побачив”, – цей вислів, відомий у риторичі зі стародавніх часів, якраз і спрямований на створення образу мовця. Тобто промова крім інформативної та цілеспрямованої складової містить ще й такі елементи, які детермінують виникнення іміджевих характеристик мовця у свідомості слухачів. У цьому сенсі індивідуальний образ оратора формує аудиторія. Саме вона визначає оратора як людину авторитетну і впливову, кожному слову якої можна довіряти і за якою можна йти без сумнівів і побоювань. Або як таку особистість, яка є сумнівною з точки зору пафосу, логосу і етосу.

З іншого боку, аудиторія є продуктом мовленнєвої поведінки оратора: у перебігу спілкування промова оратора формує світоглядні, моральні орієнтири, життєві уподобання і переваги слухачів. У результаті оратор і аудиторія певним чином відбиваються один в одному і закріплюють один за одним ті мовленнєво-культурні стереотипи, які проявляються у вигляді взаємних оцінок під час інтерв'ю, публічних дебатів, звернень, виборчих кампаній тощо.

На основі теоретичних викладок спробуємо створити гіпотетичні образи трьох відомих українських політиків. **Перший**, виходячи з опублікованих промов [Сайт 2008], є прибічником **сервісної** моделі економічного розвитку, тобто такої, при якій країна інтегрується в союз розвинених держав із метою перекидання своїх проблем на плечі більш успішних союзників. У сфері політики сповідує **теократичну** модель державної влади, тобто глава держави бачить себе батьком нації, який за своєю природою має право повчати, моралізувати, тільки йому відкривається сутність речей, подій і явищ. І з цієї причини тільки він має право не враховувати реалії, нехтувати думкою опонентів і навіть народу. Народ не згодний – отже, він неправий. За своєю політичною ідеологією – націоналіст. У структурі мовлення переважає *pathos*, який дуже часто заміняє собою *ethos*. *Logos* у межах однієї промови певним чином простежується, але у порівнянні декількох промов, відсторонених одна від одної у часі, відсутній.

Другий політик [Офіційний 2008] в економіці сповідує **авторитарне**, так зване “ручне” управління. На відміну від філософії глибинного марномовлення Першого, вона переконана, що всі, від Президента до прибиральниці, повинні напружено працювати, створювати якісний продукт і довіряти його перерозподіл справедливому лідерові. У політиці її також приваблює авторитарна модель влади. Справа вождя, керівника нації – ефективно проектувати майбутнє, справа народу – виконувати розумні вказівки і не сумніватися у прекрасному майбутньому. За політичною ідеологією – ліберал. У структурі мовлення *pathos* органічно поєднується з *ethos(om)* і *logos(om)* в межах однієї промови. У порівнянні з іншими промовами *logos* часто порушується під впливом ситуативних завдань мовлення, у деяких випадках змінюється на протилежний.

Третій політик [Сайт уа 2008] – традиціоналіст за переконаннями. В економічній сфері він сповідує **споглядальні** методи. Головне – не заважати природним процесам і допомагати шляхом створення законодавчих актів. У політичній сфері він прибічник концепції правової держави у її класичному варіанті. За політичною ідеологією – капіталіст. У структурі мовлення *pathos* носить нестійкий характер, що зумовлено неформованістю внутрішніх переконань мовця. *Ethos* виконує другорядну, допоміжну функцію і простежується далеко не в усіх промовах. *Logos* в усіх промовах досить чіткий, навіть однолінійний, але не завжди переконує тих, хто слухає.

Таким чином, при формуванні та аналізі образу оратора важливо знати відповідні жанрові стереотипи його мовленнєвої поведінки й усвідомлювати ті особистісні якості оратора, що проявляються при створенні формально-змістовного контексту його мовлення.

Усе вищесказане дозволяє визначити політичну сферу спілкування як таку галузь риторики, яка вивчає мовленнєву поведінку політиків у різноманітних стилях і жанрах з точки зору реалізації змісту базових понять пафосу, логосу і етосу при формуванні образу оратора.

Література

1. Данилина 2003: Данилина В.В. Ритмический анализ политической публичной речи: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2004.
2. Данилина 2005: Данилина В.В. Политическая риторика как научное направление // Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество). – № 2. – 2005. – С. 65-78.
3. Зеленецкий 1991: Зеленецкий К.П. Исследование о риторике. – М.: Наука, 1991. – С.12.
4. Кобринский А.Л. Жириновский, Зюганов, Явлинский в Государственной Думе 1993-1995 годов: По материалам стенограмм пленарных заседаний Государственной Думы. – М.: Изд-во Московского университета, 2003.
5. Кошанский 1834: Кошанский Н.Ф. Общая риторика. – СПб., 1834.
6. Михайловская Е.В. Говорящий Путин: Информация к размышлению // Верховский А.М., Михайловская Е.В., Прибыловский В.В. Россия Путина. Пристрастный взгляд. – М.: Центр «Панорама», 2003.
7. Ольшанский Д.В. Политический PR. – СПб.: Питер, 2003.
8. Офіційний 2008: Офіційний сайт Юлії Тимошенко. – www.timoshenko.com.ua.
9. Рождественский 2003: Рождественский Ю.В. Принципы современной риторики / Под ред. В.И. Аннушкина. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С.23.
10. Сайт 2008: Офіційний сайт Президента України Віктора Ющенка. – war.president.gov.ua.
11. Сайт ya 2008: Офіційний сайт Віктора Януковича. – www.ya2008.com.ua.
12. Сопер 1995: Поль Л. Сопер. Основы искусства речи: Пер. с англ. – 3 испр. изд. – М.: Издательство Агентства «Яхтсмен», 1995. – С.7.
13. Сучасний 2006: Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубинського. – Харків: ВД „Школа”, 2006. – С.204.
14. Хазагеров Г.Г. Политическая риторика. – М.: Никколо-Медиа, 2002.
15. Hart R. The Sound of Leadership: Presidential Communication in the Modern Age. – Chicago; London: The University of Chicago Press, 1987;
16. Humes J. Speak Like Churchill, Stand Like Lincoln: 21 Powerful Secrets of History’s Greatest Speakers. – Roseville: Prima Publishing, 2002.
17. Oliver 1966: Oliver R. The Psychology of Persuasive Speech. – New York: David McKay Company. Inc., 1966.

The article deals with the author’s researching in the sphere of rhetoric theory and oral speaking practice of a society. The categorical context of basic theoretic notions on classic perfect speaking practice in its correlation with the culture of public connections have been studied here.

Key words: discourses, rhetoric, pathos, logos, ethos, genre of oral speaking, the orator’s image.

Надійшла до редакції 12 листопада 2008 року.

РОЗДІЛ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Ольга Виноградова

ББК Ш 121=411.4
УДК 811. 161

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглянуто одне із суперечливих питань соціолінгвістики – трактування питання мовної та комунікативної компетенції, проаналізовано історію питання та різні підходи вчених щодо поняття компетенції мовця і тлумачення його сучасною соціолінгвістичною наукою.

Ключові слова: мовна компетенція, комунікативна компетенція, ідеальний носій мови, реальний мовець-слухач, мовленнєва ситуація.

Соціолінгвістика – відносно молода наука, яка виникла в середині минулого століття на стику різних дисциплін. Такий статус соціолінгвістики зумовив той факт, що й на сьогодні тривають дискусії щодо самого предмета соціолінгвістики, її понятійного апарату, бо деякі з понять трактуються неоднозначно і потребують уточнення, конкретизації, оскільки часто вони запозичені з інших наукових дисциплін і вимагають соціолінгвістичної інтерпретації.

Одним з таких понять є поняття комунікативної компетенції особистості, дослідження якого на сьогодні стоїть у центрі наукових пошуків сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників різних наукових напрямів: соціолінгвістичного, комунікативного прагматичного, когнітивного тощо (Ф.Бацевич, В.Беликов, І.Горелов, Л.Крисін, Л.Масенко, Н.Шумарова та ін.). Останнім часом поняття комунікативної компетенції широко використовують методисти. Проте і дотепер ця проблема залишається дискусійною.

Тому метою цієї статті є аналіз різних підходів до поняття комунікативної компетенції в діяхронічному і синхронічному аспектах.

Термін „мовна компетенція” був запозичений соціолінгвістами з ідей генеративної граматики Н.Хомського. Лінгвіст визначає поняття мовної компетенції як знання мови (граматична правильність) і протиставляє його використанню мови (прийнятність, мовленнєва діяльність), яке розглядалося як „неграматичне”, хаотичне. Тобто завдання опису мови, за Н. Хомським, становить уточнення того, що повинен знати носій мови, щоб знати мову; ця сума знань і складає мовну компетенцію мовця, яка лежить в основі граматики. Такий підхід Н. Хомського зумовлений тим, що вчений, як і багато інших на той час, захоплювався пошуками „чистої мови”. Дослідник вважає, що вмістилище „чистої” форми – розум „ідеального мовця-слухача”, який містить „досконале знання мови” (мовну компетенцію), що і має бути предметом опису. Реальне ж мовлення надто швидко змінюється, щоб стати предметом опису. Вживання мови, на думку Н. Хомського, є не більше ніж бліде і досить спотворене відображення мовної компетенції, настільки хаотичне, що його не можна описати. Про це свідчить хоча б вихідне положення вченого: „Лінгвістична теорія має справу в першу чергу з ідеальним мовцем-слухачем, який існує в абсолютно однорідній мовній спільноті, знає свою мову досконало і не залежить від таких граматично несуттєвих умов, як обмеження пам’яті, не уважність, зміна уваги й інтересу, помилки (випадкові й закономірні) у застосуванні своєї мови в реальному вжитку” [Хомський 1972: 9]. Зрозуміло, що це положення не відповідає принципівій установці соціолінгвістики на вивчення мови в соціальному контексті.

Американські соціолінгвісти, використовуючи термін Н. Хомського, розширюють поняття мовної компетенції, визначаючи її не як вроджену здатність, а як результат процесу соціалізації, і висувають поняття комунікативної компетенції. Так, провідний американський соціолінгвіст Д. Хаймс, критикуючи теорію Н. Хомського, підкреслював: „Починаючи з думки про суто випадкове фізико-хімічне походження мови і закінчуючи припущенням цілком вільного володіння мовою, яке не залежить від ситуації, в гомогенному колективі, ця теорія цілком виключає будь-яку залежність мови від соціальної взаємодії та адаптації. По суті, картезіанська лінгвістика зводить „компетенцію” до знання граматики, „використання” – до поведінки, а „творче начало” до новизни” [Hymes 1972: 121]. Д. Хаймс, Дж. Гамперц та інші розуміють компетенцію носія мови не лише як володіння граматикою і словником, але й як знання умов, ситуацій, в яких відбувається мовленнєвий акт, тобто це не вроджені здібності, а здібність, яка формується у процесі взаємодії індивіда із соціальним середовищем. Д.Хаймс припускає, що поняття комунікативної компетенції залежить від визнання двох аспектів: інтуїтивне знання і здатність використання, бо одна річ – *знати*, і зовсім інша – *робити*. Це означає, що вчений включає в поняття комунікативної компетенції частини того, що йменувалося „виконанням”, оскільки виконання в розумінні Н.Хомського – це не тільки здатність використання, але й реальне використання, тобто виконанням були одночасно деякі з „граматично неіснуючих умов... у

застосуванні...знання мови” при його реальному використанні і „реальне використання мови в конкретних ситуаціях” [Gamperz, Hymes 1972: 3-4]. Д.Хаймс зазначає також, що дитина, засвоюючи мову, одночасно засвоює й систему її вживання з урахуванням усіх компонентів комунікативних актів (осіб, місця, цілей, ставлення до інших способів спілкування), а також установок щодо цих компонентів, що дає їй (дитині) можливість брати участь у житті суспільства, спілкуючись з іншими його членами [Hymes 1972: 75].

Більше того, поняття комунікативної компетенції американськими вченими дещо переосмислювалося. Так, в поняття комунікативної компетенції Д. Хаймс включає такі параметри: граматична правильність, реалізованість, придатність і „зустрічність”. Перший параметр збігається з тим, який вживає Н.Хомський. Реалізованість визначається в основному деякими психологічними факторами, що впливають на мовлення (обмеження пам’яті, ефект гніздування і галуження тощо). Прийнятність означає відношення висловлення до контексту чи ситуації. Зустрічність належить до ймовірності вживання тієї чи іншої форми. Отже, компетенція – це й експліцитні знання, і навички (здібності), і оцінні судження (ціннісна орієнтація).

Таким чином, комунікативна компетенція трактується американськими соціолінгвістами як здатність індивіда вибирати з доступної йому сукупності граматично правильних висловлювань ті, які необхідним чином відображають норми поведінки в конкретних актах взаємодії [Hymes 1972: 205]. Але у трактовці поняття мовної компетенції американських соціолінгвістів вбачаються також деякі протиріччя. Так, Д.Хаймс включає в аналізоване поняття такі параметри, як реалізованість, що визначається обмеженнями пам’яті, ефектом гніздування й галуження, з одного боку, й установки носіїв мови, що є частиною їхньої ціннісної орієнтації – з іншого. Отже, в межах однієї і тієї ж категорії виявляються ознаки, що належать як до об’єктивної сфери мовленнєвої комунікації, так і до суб’єктивної.

Крім того, в межах цього підходу до комунікативної компетенції постає проблема рівня абстракції опису: чи є „носій мови” і „ситуації” ідеалізованими і наскільки? З цього питання виділяються погляди двох вчених – Д. Хаймса і Ю. Хабермаса. Д.Хаймс у своїй теорії мовної компетенції розглядає реального мовця-слухача в реальному мовному колективі, чиє використання мови він спостерігає в реальному ситуативно обумовленому вживанні. Ці дані будуть систематизовані в моделі говоріння, а на її правилах буде базуватися теорія комунікативної компетенції. Ю. Хабермас, на відміну від Д.Хаймса, твердить, що для участі в „нормальному дискурсі” мовець повинен мати, крім мовної компетенції, комунікативну компетенцію, яка включає базисні характеристики мовлення й символічної інтеракції (рольової поведінки). Таким чином, комунікативна компетенція означає, за Ю.Хабермасом, абсолютне володіння прийомами ідеальної мовленнєвої ситуації, і це поняття співвідноситься з поняттям мовної компетенції Н.Хомського. На нашу думку, раціональне зерно є в обох концепціях і саме поєднання таких і дає найбільш правильне розуміння мовної компетенції.

Таким чином, критикуючи погляди Н. Хомського на поняття мовної компетенції, соціолінгвісти твердять, що справжньою метою лінгвістики є специфікація комунікативної компетенції мовця-слухача, тобто його знання не лише про граматично правильне, але й про соціально прийнятне. Дж. Серль, зокрема, говорить, що формальний підхід до поняття мовної компетенції можна порівняти з „формальним вивченням грошового обігу і кредитної системи в економіці без дослідження ролі обігу й кредиту в економічних операціях” (див. за [Беликов, Крысин 2001: 17]).

У результаті цієї дискусії в межах соціолінгвістики починають розмежовувати поняття мовної компетенції та комунікативної компетенції. Так, аналізуючи поняття мовної компетенції, англійський лінгвіст Р. Белл визначає комунікативну компетенцію як знання, які має носій мови і яке стосується не тільки формального коду, але й соціальних наслідків мовних виборів, доступних йому в процесі використання мови протягом його життя, коли він виступає як учасник мовленнєвих подій, що створюють настільки важливий конститuent людського суспільства [Белл 1980: 273]. Враховуючи ідеї Н.Хомського, Р. Белл чітко розрізняє поняття мовної компетенції та комунікативної компетенції носія мови. Мовну компетенцію вчений розуміє як вроджене знання, яке притаманне ідеальному мовцю-слухачу і яке дозволяє йому створювати й розпізнавати граматично правильні речення його мовою (пор. розуміння мовної компетенції Н.Хомського). Комунікативну компетенцію лінгвіст виводить із поняття мовної компетенції, характеризуючи її як вроджене знання, яке дозволяє носієві мови створювати й розуміти висловлювання – вводити в обіг знаки комунікативних актів – у контексті. Таке уточнення є спробою визначення не тільки того, яким чином носій мови виявляється здатним судити про граматичну правильність, але й про його здатність розпізнавати те, що прийнятне як мовленнєвий акт в певній соціальній ситуації. Лінгвіст стверджує також, що поняття комунікативної компетенції співвідноситься з трьома взаємопов’язаними компетенціями: мовною, соціальною, психо-фізичною. „Повідомлення має бути можливим з погляду не тільки його форми, але і його змісту і доцільності. Таким же чином, його припустимість залежить від соціальних факторів, які на нього впливають, а здійсненність – від формальних меж, в яких мовець може будувати повідомлення” [Белл 1980: 280]. Виходячи з цього, Р.Белл розуміє комунікативну компетенцію як „деякого роду „міксер”, який зважає мовні, психо-фізичні й соціальні фактори один щодо одного і за допомогою їхнього балансування досягає таких мовленнєвих актів, які є прийнятними на всіх трьох рівнях” [Белл 1980: 282]. Хоча сам вчений підкреслює, що ця модель вимагає деякого уточнення: необхідно вказати, чи існують ієрархічні відношення між цими видами компетенції, які з них є важливішими, ніж інші.

Описуючи модель комунікативної компетенції, соціолінгвісти враховують „широкий діапазон комунікативних каналів і змісту, які наявні у носія мови, і його здатність на основі цього змісту і своїх намірів вибирати із свого репертуару мовних і соціальних навичок відповідний засіб передачі значення” [Методологические 1988: 275].

В межах сучасної соціолінгвістичної дисципліни комунікативна компетенція визначається як якість особистості, яка характеризується комплексом знань, умінь і навичок, що забезпечують індивіду можливість сприймати, розуміти й породжувати повідомлення (тексти), що містять інформацію, виражену засобами природної мови, зберігати таку інформацію в пам'яті й обробляти її в ході розумових процесів.

Отже, сучасна соціолінгвістика відає перевагу терміну комунікативна компетенція, хоча, наприклад, С. Ервін-Тріпп відає перевагу терміну соціолінгвістична компетенція, оскільки „необхідно виключити численні форми володіння немовної комунікації” (див. за [Беликов, Крысин 2001: 293]). Так, Ф.Бацевич також розрізняє поняття мовної і комунікативної компетенції. Мовну компетенцію дослідник визначає як знання учасниками комунікації мови (мовного коду), передусім правил, за якими породжуються правильні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їх трансформація [Бацевич 2004: 123]. Але повноцінне спілкування неможливе лише за допомогою мовного коду. Важливою складовою комунікативної компетенції кожної людини вчений вважає знання комунікативних законів та вміння їх використовувати їх, а якщо необхідно – протистояти їм [Бацевич 2004: 42]. Тобто, крім знання мови, індивід повинен уміти використовувати її в конкретній ситуації. Ф.Бацевич підкреслює, що комунікативна компетенція це не лише комплекс знань, а й внутрішні можливості мовця, зокрема комунікативні інтенції (утримання в пам'яті сказаного й постійна кореляція плину спілкування з метою мовця), знання особистості співбесідника, постійна орієнтація в умовах та ситуації спілкування, контроль за процесом спілкування, контроль власної мовленнєвої поведінки, емоцій, контроль над посткомунікативними ефектами тощо. А отже, на думку вченого, комунікативна компетенція перебуває на найвищому щаблі в ієрархії типів компетенції людини [Бацевич 2004: 126].

Аналізуючи поняття комунікативної компетенції, сучасні соціолінгвісти говорять про відмінності між двома інтелектуальними категоріями – *знання* й *володіння* мовою [Беликов, Крысин 2001: 68]. Знання тільки словника й граматики є недостатнім, щоби спілкування певною мовою було успішним: необхідно знати ще й правила та умови вживання мовних одиниць. Тобто, „крім власне граматики носій мови повинен засвоїти „ситуативну граматику”, яка приписує використовувати мову не тільки відповідно до змісту лексичних одиниць і правил їхньої сполучуваності в реченні, але й залежно від характеру стосунків між мовцем і адресатом, від мети спілкування та інших факторів, які разом із власне мовними знаннями складають комунікативну компетенцію носія мови” [Там само]. Це стосується, в першу чергу, правил етикету; правил спілкування зі „своїм” і „чужим”, з „вищим”, „нижчим” та „рівним” за соціальним статусом; правила дотримання „соціальної дистанції” за умови значного протиставлення соціального становища учасників комунікації; різні стратегії поведінки, які виражені у мові і керують реалізацією таких мовленнєвих актів, як прохання, вимога, погроза, обіцяння тощо. Саме тому формування комунікативної компетенції є основною метою мовного навчання і в шкільній програмі з української мови цей компонент на сьогодні посідає значне місце.

На формування мовної компетенції впливають політичні, історичні й соціальні умови, тому схематично вплив соціальних ознак на мовну поведінку можна окреслити таким чином: мова батьків – мова шкільного навчання – соціальний стан – освіта. Тобто мова батьків (мова дитинства) разом з мовою навчання є тими значущими факторами, які складають основу мовної компетенції особистості.

Отже, мовна компетенція як соціальне явище, з одного боку, зазнає впливу мовної державної політики, є наслідком історичного та національно-культурного розвитку соціуму, з іншого – як активна поведінка, одна з форм суспільно-комунікативної діяльності і сама здатна певним чином впливати на мовну ситуацію, прискорюючи або уповільнюючи певні зміни.

Вивчення мовної компетенції як соціолінгвістична проблема, на наш погляд, має досить велику практичну цінність і перспективність, оскільки дозволяє подивитись на мовну ситуацію того чи іншого регіону або й держави в цілому не просто з погляду функцій мов, що використовуються на певній території, а крізь призму людини, її здібностей, можливостей та потреб у вивченні комунікативних засобів.

Література

- Бацевич 2004: Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Підручник. – К.: Академія, 2004.
- Беликов, Крысин 2001: Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М., 2001.
- Белл 1980: Белл Роджер Т. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы. – М.: Международные отношения, 1980.
- Методологические 1988: Методологические проблемы языкознания / А.В. Бондарко, А.Н. Гаркавец, Ю.А. Жлуктенко и др.; Отв. ред. А.С. Мельничук; АН УССР Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. – К.: Наук. думка, 1988.
- Хомський 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М., 1972.
- Chomsky 1971: Chomsky N. Cartesianische Linguistik: Ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus. – Tubingen, 1971.

Gamperz, Hymes 1972: Gamperz J. J., Hymes D. Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication. – New York, 1972.

Hymes 1972: Hymes D. Communicative Competence // Sociolinguistics – Selected Readings / Ed. by J. B. Pride, J. Holmes. – London, 1972.

In the article is consider one of the most disputable questions of sociolinguistics – question language and communication competence, is analyze history of this question and different point of view in connection with question competence of speaker.

Key words: language competence, communication competence, ideal language carrier, real speaker – listener.

Надійшла до редакції 4 листопада 2008 року.

Марина Делюсто

ББК Ш12=411.4*67

УДК 801.6:7.031]:82.0

ДІАЛЕКТНИЙ ТЕКСТ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЕСЛІВНОЇ ПАРАДИГМАТИКИ

Обґрунтовуючи дослідження граматики говірок винятково в опорі на діалектні тексти, автор здійснює системний опис дієслівних словозмінних форм української степової говірки межиріччя Дністра і Дунаю.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, дієслово, граматична форма, словозміна.

У дослідженнях з української діалектної граматики реалізовано передусім формальний підхід до аналізу морфології. Вони мають в основі не системний та послідовний підхід у описі мовних явищ, а переважно показ диференційних рис щодо літературного страту загальнонаціональної мови [Гриценко 2005: 237]. Вважаємо, що сьогодення наука про діалекти потребує перегляду засад дослідження їх морфології і переходу до вивчення говіркового мовлення на підставі широкого залучення діалектних текстів як джерела мовної інформації. Текст має здатність впливати на мовні одиниці, які його утворюють, у складі тексту реалізуються нові, додаткові елементи, що існують у системі мови у латентному стані, або зумовлені контекстом; тільки текст дає можливість побачити лакуни граматичної системи. Дослідити такі досі непізнані явища граматики поза текстом, наприклад, закласти у питальники, є неможливим [Гриценко 2000: 13]. Саме тому розглянути діалектну граматику як таку, що обмежена лише текстом, доцільно і необхідно.

Виходячи з вищезазначеного у статті аналізуються дієслівні форми у діалектних текстах західностепової говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. (загальний обсяг 11 арк.); до текстотеки залучено ідіолекти 30 носіїв говірки (22 жінок і 8 чоловіків, 1918-1944 років народження).

З метою послідовного та системного аналізу використовується інваріантна модель-матриця опису дієслова, створена на базі грамастик літературної та діалектної мови.

У системі дієслова у говірці за своїми морфологічними ознаками відповідно до традиції виділяємо такі класи форм: інфінітив як окрема форма; дієвідмінювані форми; дієприкметник; дієприслівник, присудкові форми на *-но*, *-то*; модальні та предикативні слова. Обмежені статтею, зупинимось на інфінітивних та дієвідмінюваних формах.

Форма інфінітива, що «привертала до себе увагу майже всіх дослідників українських говорів» [Ващенко 1957: 207], у текстах, як і у значній частині південно-східних говорів та у деяких південно-західних, реалізується з суфіксами (флексіями) *-ти* (*нес'ти*, *ва'рйти*) та *-т'* (*ра'ботат'*, *зул'ам'*). Це підтверджують матеріали «Атласу української мови» [АУМ: т.3: ч.4: к.67]. В.П.Дроздовський зауважує, що паралелізм суфіксів інфінітива *-ти* й *-т'* після основ на голосний – специфічна особливість південно-східного наріччя, що склалася на базі взаємодії південних і північних діалектних явищ [Дроздовський 1962: 18].

З.Л.Омельченко вважає, що інфінітивні форми з афіксом *-т'* стимулює інтерференційний вплив російської мови [Омельченко 1985: 21], не заперечуючи її думку, висловлюємо припущення, що такі форми можуть бути й одним з виявів явища економії мовленнєвих зусиль.

А.М.Муқан відзначала певну закономірність щодо уживання афіксів *-ти* та *-т'*: «суфікс *-ти* завжди виступає після основи на приголосний (*нес-ти*, *пек-ти*), а суфікс *-т'* – переважно після основи на голосний (*зна-т'*, *вари-т'*)...» [Муқан 1961б: 165]. У аналізованих текстах ця тенденція також помічена (*їе шо пит'*; *ход'ила вчит'*; *стали жит'*; *ход'ат' кол'аду'ват'* – *стали пек'ти*; *їе шо 'їістти*). Хоча після основи на голосний може виступати і флексія *-ти* (*ко'миш ру'бати*; *не п'лохо по'ка ше 'жити*; *т'реба все з'нати*).

У текстах подибуємо й пестливі інфінітивні форми з суфіксом *-очки-* (*'їісточки шос' поне'су*).

Закономірності функціонування особових дієслівних закінчень, а отже, й поділ на дієвідміни дієслів, пов'язані зі співвідношенням між основами інфінітива і теперішнього часу, що у граматичній традиції знаходить свій вияв у виділенні структурних класів дієслів.

Загалом система виділюваних в літературній мові 13 структурних класів дієслів [СУЛІМ 2002] при накладанні її як матриці на фактичний матеріал текстів говірки функціонує. Найактивнішими у мовленні носіїв говірки виявляються дієслова з суфіксом *-ува* (*-йува*) в основі інфінітива і суфіксом *-уй* (*-йуй*) в основі теперішнього часу (*ро^сказувати*, *ро^спитувала*, *со^в'єтуватис'*, *д'івувати*, *парубку^ввати*, *хаз'айну^ввати* тощо), що в літературній мові відносять до 1 класу. Досить часто вживаються й дієслова з суфіксами інфінітива *-ва* і теперішнього часу *-вай* (*бу^ввати*, *нази^ввати*, *над'івати*, *добиватис'*, *за^бувати*, *стр'івати* тощо), які відносять до 2 класу, та дієслова з суфіксом інфінітива *-а* (*-їа*) та суфіксом *-ай-* теперішнього часу (*знати*, *почи^нати*, *п'їор'івати*, *зачи^н'ати*, *зату^л'ати*) – 3 клас.

Зафіксовано випадки, коли дієслово, спільнокореневий аналог якого літературної мови належить до одного класу, у говірці належить до іншого: дієслово 3 класу *розпа^датис'* функціонує як 1 класу (*во^но ж розпа^да^дує^т:а*); дієслова 5 класу – як 3 класу (*т'ї ар^т'істи ска^кайут'*; *во^на ота^ко ска^кайе; плат^ками ма^кайут'*). Дієслівні форми з суфіксальним *а* та збереженням кінцевих приголосних основи властиві й іншим південно-східним говорам, зокрема черкаським [Могила 1960: 59].

Взаємодія може відбуватися і між класами різних дієвідмін. Так, дієслово яке у літературній мові частіше є 3 класу I дієвідміни, функціонує у говірці тільки як представник 10 класу II дієвідміни, пор.: саджають (літ.) – *са^довл'ят'* *їїх* і *мийут'* *їйм* *ноги*; *цв'їти са^довили* / *їюлки* / *зас^м'їн* / *та^ке* *їдере^вво*.

Парадигму теперішнього часу мають лише дієслова недоконаного виду. Дієслова теперішнього часу I дієвідміни, внаслідок фонетичних процесів, а саме нерозрізнення фонем /e/-/и/ у ненаголошених позиціях характеризує два типи парадигм – наголошена і ненаголошена [Марчук 1983]. Наголошена парадигма (типу *пр'ас'ти*, *вез'ти*) є майже тотожною літературній мові – одн.: 1 ос. – у, 2 ос. – еш, 3 ос. – е; мн.: 1 ос. – емо (-e^ммо) /-ем, 2 ос. – ете (-e^тте), 3 ос. – ут'. Як бачимо, відмінності стосуються лише скорочення фонем /o/ у 1 ос. множини. Ненаголошена парадигма (типу *зу^л'ати*, *сп'івати*) має більше особливостей – одн.: 1 ос. – у, 2 ос. – e^ш /-ш, 3 ос. – e /Ø/-ит'; мн.: 1 ос. – імо /-ім /-e^мм, 2 ос. – іте /-ите (и^тте), 3 ос. – ут'.

Носії говірки у 1 ос. множини теперішнього часу, окрім повних (з флексією *-емо*, *-e^ммо*, *-імо*, *-имо*), вживають скорочені дієслівні форми з закінченнями *-ем*, *-e^мм*, *-им*, *-ім* (*їдемо до клуба / а там во^ди куп'ї^ем соло^дкої*; *вибе^рем бур'яки на город'ї*; *л'а^зайїм с'нати*), що «властиве взагалі для говорів української мови» [Жилко 1966: 98].

Явище скорочення дієслівних форм у степових говірках констатували й З.Л.Омельченко [Омельченко 1985], Й.О.Дзєндзелівський [Дзєндзелевський 1952] та ін. Причину ж наявності таких форм можна вбачати не тільки, як вважає З.Л.Омельченко [Омельченко 1985: 21], у впливі російської мови, а й (як і у випадку зі скороченим варіантом інфінітива) у економії мовленнєвих зусиль.

Форми 1-ої ос. множини та 2-ої ос. одн. і множини ненаголошеної парадигми I дієвідміни, як у інших степових та полтавських говорах, фіксуємо з флексіями, у яких наявний звук [і]: *-імо* / *-ім*; *-іш*; *-іте* (*зу^л'айм*, *знайш*, *тан'ц'уйіте*). Ф.Т.Жилко пояснює їх індукцією закінчень 2-ої ос. одн. II дієвідміни, яка призводить до того, що звуковий ряд /e/ в ненаголошених складах наближається до звукового ряду /и/, а в позиції після **ї** звук [e] набуває звуження [Жилко 1966: 96].

Дієслова 3 класу (з суфіксом в основі інфінітива *-а* та теперішнього часу *-аї*) у формі 3 ос. однини у ненаголошеній позиції, поряд з флексійними формами на *-е* (*полу^чайе дитину*; *Бог не поки^дайе*; *гармо^н'іст з'райе марш*), характеризує фонетичний процес, тісно пов'язаний з граматичною структурою слова, що полягає у повному стягненні дієслівної основи (*до^уше^в зу^л'а*; *ут'їка до^дому*; *во^на ну^та*; *дошч* *їлу^на*; *їд'едушка* *їсинов'ї* *пома^га*; *вхва^тилас'* / з *ма^шини* *ст'а^га*). Н.Й.Марчук пояснює, що ці форми у південно-східних говорах «утворені за моделлю безфлексійних і стягнених форм старожитніх говорів за аналогією до безфлексійних форм» [Марчук 1983: 112].

У формі 3 ос. одн., як і в інших говірках придунайського регіону, у 3 випадках наявні закінчення *-ит'*, *-ім'* (*а* *ма^ма* *ка^жит'* *а* *Бог* *на* *с'в'їт'ї* *їе*). А.М.Муқан так пояснювала наявність цих форм: «тут, у нових умовах, ці дієслівні форми, що є напевне, залишками ще колишніх давньоруських форм на *-ть* (*несеть*, *знаеть*), були підтримані впливом з боку відповідних форм суміжних російських говірок», «не виключена також можливість уподібнення до дієслів II дієвідміни (*коли^т'*, *сипит'*)» [Муқан 1961а: 189]. А.П.Могила писав, що пояснення таких форм впливом російської мови не має достатнього обґрунтування і вважав їх залишками давньоруського дієвідмінювання [Могила 1960: 57].

Спорадично у формі 1 ос. однини дієслова 8 класу *мо^гти* фіксуємо відсутність чергування *г/ж* (*шо* *їа* *їмо^г*; *не* *їмо^г* *ска^зат'*; *їшо^с'* *не* *їмо^г*), наголошеною при цьому є коренева морфема, але частіше субституція цих приголосних у 1 ос. однини відбувається (*їа* *вже* *не* *їмо^ж*; *ї* *все* *ш* *таки* *їмо^ж*; *їмо^ж* *то^д'ї* *ро^ска^зат'*; *ї* *не* *їмо^ж*; *це* *їа* *їмо^ж* *приго^товиц':а*). На відміну від задньоруського /з/, що непослідовно переходить у шиплячий /ж/, звук /к/ завжди переходить у /ч/ (*вже* *два* *їго^ди* *їа* *вже* *не^в* *не^в* *їчу*; *нас'ки* *не^в* *їчут'*).

Дієслова II дієвідміни також характеризують наголошений та ненаголошений парадигматичні підтипи. Система наголошених флексій дієслів теперішнього часу II особової парадигми має такий вигляд – одн.: 1 ос. – у,

2 ос. – -иш, 3 ос. – -ит’/’іт’; мн.: 1 ос. – -імо / -імо /-им, 2 ос. – -ите (и^ете), 3 ос. – -ат’. Ненаголошений підтип протиставляється наголошеному у формах 3 ос. однини, де дієсловам властиві варіантні форми з флексіями *-ит’ / -е*. В інших формах вони тотожні.

У дієслівних формах 1 ос. множини II дієвідміни, як і I, поряд з повними, функціонують скорочені дієслівні форми з флексіями *-им, -ім* (*го^товим^і пере^д Паскою^ю; по^{ст}имо^і то^{же} / ну^і як^і по^{ст}им^і / дес[’] як^і той ска^лза^ю по^{ст}им^і / а дес[’] і зій^імо*).

У формі 1 ос. однини дієслова цього парадигматичного типу не мають субституції *д//дж* (*не об^ід[’] ус[’] а на й^іх; й^і ай^ій^і ноч^і й^іу буд[’]у; й^іа ви^іход[’]у та с[’]тала та[’]ко; ше^і ход[’]у / ра[’]бота^ію; вже ле[’]дача й^і сер[’]д[’]ус[’] на себе*), *т//ч* (*ко^т’у там де ка[’]м[’]ін[’]:а; ота[’]ко недо[’]ул[’] ай[’]ус[’] а но[’]гами ле[’]т[’]у); с//ш* (*у те[’]шч[’]і на ру[’]ках в[’]ис[’]у; по[’]п[’]рос[’]у й^іа Б[’]ога*), це відзначено і в АУМ [т.3: ч.2: к.70–71]; а також *з//ж* (*л[’]у[’]дей при[’]воз[’]у / од[’]воз[’]у*) й *ст//щ* (*а й^іа по[’]с[’]т[’]у так*). Зауважимо, що форми з *д’, т’, з’, с’* в дієслівній основі 1 ос. однини, окрім інших степових та слобожанських говірок, властиві також західнополіським та середньополіським діалектам, а також українським говіркам Воронежчини тощо [АУМ: т.3: ч.4].

Діалектологи вважають, що форми з зубними на місці шиплячих виникли внаслідок аналогії до інших особових форм [Мукан 1961а: 188]. Проте питання того, які саме форми спричинили цю аналогію, у мовознавстві вирішується по-різному. Зокрема, С.П.Бевзенко вважає, що «форми з відсутністю чергування *д, т, з, с, ст* з відповідними шиплячими являють собою новотвори, що виникли за аналогією до більшості форм цих слів (пор.: *ходиш, ходить, просиш, просить* і т.д.)» [Бевзенко 1980: 271]. Ф.Т.Жилко пояснює їх «впливом аналогії до основи інших форм, насамперед 3-ої особи мн.» [Жилко 1966: 94]. Н.Й.Марчук, покликаючись на Ф.Т.Жилка, причину виникнення таких форм вбачає у індукції форм саме 3-ої ос. мн. на форми 1-ої ос. одн. на основі кореляції твердих і м’яких задньоязикових приголосних [Марчук 1964: 90] (пор. *ход[’]ат[’] – ход[’]у*). Зазначимо, що це яскрава риса досліджуваної української говірки, яку аж ніяк не можна пояснити «наслідком діалектної неоднорідності, послабленням ролі загальнонародних мовленнєвих традицій» [Дроздовський 1962: 18].

Напротивагу відсутності чергувань з шиплячими, чергування *б//бл, п//пл, в//вл, м//мл* у дієсловах 10 класу у 1 ос. однини та у 3 ос. множини відбуваються (*зв[’]із[’]ду р[’]обл[’]ат[’] велику та[’]ку; го[’]товл[’]ат[’] до чет[’]вер[’]га; на[’]л[’]ін[’]л[’]у т[’]іх ва[’]ренік[’] і[’]у; й^іа ш[’] та[’]ке л[’]уб[’]л[’]у*).

Щодо наявності або відсутності флексії *-ит’* у говірці у формах 3 ос. однини, то дієслова наголошеної парадигми мають лише фінали *-ит’, -ім’* (*ра[’]д од[’]еж[’] і ви[’]сум[’]; то но[’]га бо[’]лум[’]; в[’]ін сто[’]йім[’]*), натомість дієслова ненаголошеної парадигми зафіксовано як з закінченням *-ит’* (*то[’]пум[’] у пе[’]ч[’]і; к[’]рутум[’] / там то / то р[’]уки*), так і без флексії *-е* (*ма[’]ти по[’]ложе й^іх на с[’]т[’]іл[’]; і тут бу[’]ло по[’]ложе нас; в[’]чел[’]ус[’]т[’] не[’] в[’]лазе; і[’]де во[’]на / при[’]ходе*). АУМ також засвідчує наявність цих паралельних форм у говірці [т.3: ч.2: к.73]. А.П.Могила відзначає: «Поява в 3-ій ос. однини II дієвідміни форм без *-т’* – продукт змін, які відбулися в минулому і в різних говорах української мови проходили неоднаково. О.О.Шахматов відносить його до XIII ст.» [Могила 1960: 61]. Дієслівні форми зі скороченим *-ит’* відомі й іншим степовим говіркам, а також слобожанським, наддністрянським, волинським, подільським, гуцульським та ін. [АУМ: т.3: ч.4: 217]. Поділяємо думку Ф.Т.Жилка та Н.Й.Марчук, що пов’язували форми з закінченням *-е* з вирівнюванням парадигми цих дієслів з зразком I дієвідміни, а також опосередкованим впливом фонетичних чинників: збереженням опозиції ненаголошених */e/-/i/* в кінцевих складах (*в[’]лазит[’] > в[’]лази, в[’]лазе*). Н.Й.Марчук причину функціонування безфлексійних форм 3 ос. одн. ненаголошеної парадигми II дієвідміни у говорах південно-східного ареалу вбачає й у поєднанні у деяких з них південно-західних і південно-східних елементів у процесі діалектотворення, що, на її думку, і стало сприятливою базою для різноманітних інновацій [Марчук 1983: 108].

Зафіксовано випадки функціонування дієслів, що в літературній мові належать до I дієвідміни, з флексіями II лише у 3 ос. множини (*а д[’]і[’]чата не хо[’]т[’]ам[’] брат[’]; о[’]це ж те[’]пер к[’]лич[’]ут[’] в[’] ар[’]м[’] і[’]у і то не хо[’]т[’]ам[’] і[’]ти*). Деякі діалектологи наявність таких форм пояснюють змішуванням I та II дієвідмін у 3 ос. множини [Могила 1960: 58]. Однак А.М.Мукан відзначає, що інтерпретувати такі форми, як результат змішування дієвідмін, неправомірно, оскільки у говорах української мови такі випадки поодинокі [Мукан 1969: 198].

Форми 3 ос. множини дієслів, що в літературній мові складають II дієвідміну, спорадично мають флексії I (*ме[’]не й^ік і не[’]бачут[’]; во[’]ни[’] ж[’] бачут[’] шо й^іа ба[’]лака[’]ю*). Дослідники степових говірок (З.Л.Омельченко, А.М.Мукан, В.П.Дроздовський) також помічали дане явище. А.М.Мукан пише: «Появу цих варіантів пояснюють теж впливом дієслів I дієвідміни та тенденцією до узагальнення в звуковому відношенні 1-ої ос. одн. з 3-ою ос. мн. (*ко[’]т[’]у – ко[’]т[’]ут[’]*)» [Мукан 1969: 198]. Однак лінгвіст ставить під сумнів такі пояснення, оскільки «не всім гово[’]рам властивий асоціативний зв’язок 3-ої ос. мн. з 1-ю ос. одн.» [там само: 198], а взаємовпливи I та II дієвідмін мають різну частотність (дієслівні форми II дієвідміни, утворені за зразком I, значно переважають над формами I, утвореними за зразком II). Тому дослідниця схилилась до думки, що варіанти на *-ут’* «зумовлені різними чинниками, в тому числі і впливом сусідніх російських говірок» [там само: 198]. В.П.Дроздовський пояснював їх появу та функціонування, окрім аналогії з 1 ос. та впливу російської мови, й «акомодацією (пор. звуження *a < А* в *i: д[’]вац[’]ім[’], дес[’]ім[’]*)» [Дроздовський 1962: 19].

У формі 3 ос. однини і множини теперішнього та минулого часу у дієсловах з суфіксом *-ува-, -у-* спостерігаємо відсутність субституції *д//дж* (*о[’]так за[’]го[’]род[’]ува[’]ли; т//ч* (*ча[’]сто й^іго сх[’]ват[’]ува[’]ло; на[’] в[’]й^іалку*

пере"к'рут' уйемо; к'лалі гу'тен'ко і ск'рут'ували); с//и (ми постолі т'і подо'нос'ували; 'зуби понак'рас'уйт'), що характеризує й інші степені говірки [Жилко 1966: 95].

Серед дієслів архаїчної дієвідміни у текстах представлені лексеми *дати, йісти, розпов'істи*. Н.Й.Марчук зазначає, що «структура всіх форм парадигми атематичних дієслів, крім форм 3-ої ос. мн., має ту особливість, що їх основа закінчується на голосний, і цим обумовлює консонантний початок флексії» [Марчук 1983: 113]. У говірці вони характеризуються наступною парадигмою: одн.: 1 ос. – -м, 2 ос. – -и /-иш, 3 ос. – -с'т'; мн.: 1 ос. – -мо, 2 ос. – -сте, 3 ос. – -ут', -ат'. У 1 ос. Однини, як і у всіх південно-східних говорах, зустрічаємо закінчення –м (*шо ж йа вам розпов'ім?*). Форми 2 ос. однини зафіксовано з флексіями –и (3 словоформи) (*ти ме"не за 'ц'ого не од:а'си*) та –иш (2 словоформи) (*йак шо не поі'сиш / то 'у' тебе сам / сам сок желудочний 'буде желудок розі'дат*'). Услід за деякими дослідниками, припускаємо, що форми з закінченням –иш, поширені у багатьох українських говірках [АУМ: т.3.: ч.4], виникли за аналогією до дієслів I та II дієвідміни, де наявний кінцевий /ш/ [Марчук 1983: 113]. У 3 ос. однини ці дієслова мають закінчення –с'т' (*в'ін дас'т'; у'чора йіс'т'*).

Дієслова *дати, йісти* розрізняються флексіями 3 ос. множини, перше має флексію –ут' (*д'рова там да'дут'*), а друге – -ат' (*во'ни у'се зйі'д'ат'; с'вин'і йі'д'ат'*). Слово *розпов'істи* у цій формі не зафіксовано.

Від дієслова *бути* в теперішньому часі, крім форми *йе* (*ра'д'йіем шо в нас це йе у 'хат'і*), утворено також *йес'т' (йес')*, напр.: *і ш'і'час йес'т' і в'зуц':а і в'д'а'гнуц':а; в'иши'ўки в мене і сч'ас йес'т'; ну во'на і те'пер йес'матова бу'мага*.

Форми минулого часу чоловічого роду, як і в багатьох українських говорах, регулярно творяться за допомогою суфікса –ў- (якщо основа інфінітива закінчується на голосний) та нульової морфеми (якщо основа інфінітива закінчується на приголосний), а форми жіночого та середнього роду – за допомогою суфікса –л-. Однак спорадично афікс –л- фіксовано і у формах минулого часу чоловічого роду (*шоб н'іх'то не дож'дал і не знаў; бил гар'д ірон а тут ск'рин'а*), що, очевидно, є результатом впливу російської мови.

Парадигму минулого часу характеризує наступна система форм – одн.: 1, 2, 3 ос. ч.р. – писа-ў, н'іс-Ø, би-л; 1, 2, 3 ос. ж.р. – писа-л-а; 3 ос. с.р. – писа-л-(о); мн.: 1, 2, 3 ос. – писа-л-и, нес-л-и. Відзначаємо також, подібно до деяких дослідників наддунайських говорів [Мукан 1961а] та інших південно-східного наріччя [Могила 1960], збереження афікса –ну-, наявного в неозначеній формі дієслова, при творенні особових форм минулого часу (*а прийш'ли та'к'і шо й не 'бачили й не 'чули і рост'агнули на'чал'ство*).

Значення минулої нерегулярно повторюваної дії передає дієслово-частика *було*, що може поєднуватись з формою теперішнього чи майбутнього часу (*во'на до мене було п'риїде нос'ки п'лете, і'ду було / було 'С:ан'ейу 'дойімо вдох; йо'го 'ж'інку було / Ку'лина звут'; д'ід Лван було шо 'каже*). Слово *було* у таких контекстах може змінюватись за родами (*та ка'жу була / ска'ж'іт' йі'їі / шо йа / йа жи'ва*).

Форми давньогоминулого часу носіями досліджуваної говірки, як і інших українських, вживаються доволі активно. Вони представлені поєднанням слова *буў* (*була, було, були*) та узгоджуваних з ним дієслівних форм минулого часу (*йа то'д'і шос' була прибол'іла; і мама тут була 'жила і йа вже с'т'іки год; бо буў 'Валик йак'раз ро'диўс'а; 'ран'че" в 'церкву хо'дили 'сил'но / а то'д'і гет' були пере"с'тали*). Як і А.М.Мукан [Мукан 1961а], спостерігаємо випадки уживання лексеми *було* для множини (*с'т'іки по'мерло л'ўдей / т'і'фом бол'іли // то шо у голод було по'мерли / а по'том ше і т'іф*). У текстах фіксуємо випадок поєднання слова *було* у формі множини та дієслівної форми минулого часу з підметом, що познає старшого члена родини, по-різному (*мама забол'іла були*). Повага до матері виражається формою множини *були*, а жіноча стать за допомогою форми дієслова минулого часу *забол'іла*.

Парадигма дієслів майбутнього часу доконаного виду, що означають дії, які будуть здійснені в момент мовлення або після нього, у текстах є тотожною системою особових закінчень теперішнього часу, що виявляється й у варіативності скорочених і повних форм 1 ос. множини (*ну шо ми з'робимо; ми 'думали шо пере'робим; ну з'н'і'мемо / го'род пово'лочим*) та тотожному фонетичному вияві інших флексій (*чо'го ви не п'риїде"те / н'і'коли не п'риїде"те та 'мату не од'в'ідайіте*).

Дієслова майбутнього часу недоконаного виду характеризують виключно аналітичні форми, що складаються з дієслова *бути*, яке змінюється за I парадигматичним типом особово-числової парадигми, та основного дієслова у формі інфінітива, причому, як правило, з суфіксом –т'- (*те'пер 'буду п'лакат'; ше 'буду рос'казуват'; шо ви 'буде"те мен'і пома'гат'; л'ўди 'будут' см'й'їац':а*).

Синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду, що в літературній мові та у багатьох українських говорах творяться за допомогою морфеми –м-, яка є частиною колишніх форм дієслова *лати*, тексти не дають. Відсутність та маловживаність у мовленні носіїв українських говірок таких форм фіксували й дослідники лівобережнополіських, подільсько-волинських, середньокарпатських та західнокарпатських, слобожанських та інших степових говорів [Бевзенко 1980: 137].

Ф.Т.Жилко відзначає: «Відмінності наказ. Способу дієслів у діалектах мають здебільшого інноваційний характер» [Жилко 1966: 102], це підтверджують і наші тексти. Парадигма наказового способу представлена синтетичними формами 2-ої ос. однини та аналітичними формами 1-ої ос. множини, 2 ос. однини і множини та 3-ої ос. однини і множини.

Синтетичні форми 2-ої ос. однини мають флексії *-и* (*ве'зи л'удей на ро'боту; Господи / хр'яни ме'не*), *Ø* (*запр'а'гай по'воску; го'тоу' зноу' / а то'д'і зноу' мий*) та *-і* (*воз'м'і розту'ли йїй 'ротик; за'в'едуш'йї ска'зау' / воз'м'і з'р'елочку / покла'ди*). Закінчення *-і*, яке не властиве українській літературній мові, – старослов'янське. Ймовірно, також, що воно з'явилося під впливом російської мови.

У наказових формах 2-ої ос. з нульовим закінченням кінцеві приголосні основи /д/, /т/, /з/, /с/, /н/, як і в літературній мові, пом'якшуються (*брос' т'і 'баги!; оц'тан' од 'мене; с'ад' на 'лаву; у'ход' і фс'о; не помо'роз' 'нашу ба'зу*), але, на відміну від літературного стандарту, пом'якшується й звук /р/ (*на'с'ін':а жар'*).

У формах 2 ос. множини наказового способу центральною є флексія *-те* (*во'ни кажут' / т'і ха'з'айїва / по'с'ївайте; так д'ї'чата / про'ход'те / про'ход'те*). Закінчення *-ит'* є менш вживаним (*розр'їшит' кал'адуват', не пус'т'им' йї'її*), воно притаманне й іншим говіркам межиріччя Дністра і Дунаю [Муқан 1961а].

У значенні наказового способу для 1 ос. множини використовується форма теперішнього часу з флексією *-ем* (*а'ну їдем по'бачите / що в нас 'робиц':а*) та *-ом* (*їд'ом / на гар'ман / ту'ди*). Закінчення *-ом* у 1 ос. множини дієслів наказового способу властиве й іншим говорам південно-східного наріччя [Жилко 1966: 103]. Як бачимо з наведених прикладів, форма теперішнього часу може виступати разом з синтетичною формою майбутнього часу недоконаного виду. У функції вираження наказового способу 1 ос. множини зафіксовано й слова минулого часу (*їд'їду / н'їш'ли поц'їлуйем'а; ну і то'д'і брат' каже / ну по'їхал'ї*).

Наказ для 1 ос. множини також виражають частки *гай, гайда*, що виступають разом з особовою формою теперішнього часу (*гай 'бабо н'їдемо у'же на д'ругий ден' соби'рат' кирт'ичу в бри'гаду; 'гайда при'їдем 'мам'ї 'паску спе'ч'ем*).

Частки *гай, гайда* можуть й лише підсилювати синтетичні наказові форми 2 ос. однини (*бе'ри о'с'о ко'шолку із 'д'ї'вами не'си гай; о'д'ївай' д'ї'тей і 'гайда до 'церкви; о'д'ївай' д'ї'тей і їди у 'церкву гай*). Спонування до дії для форм 2 ос. однини у текстах підсилюється також, як і в інших південно-східних говорах, й за допомогою слів *да'вайте, да'вай (да'вай зн'їмай ц'у за'слонку; да'вай їди ўправл'ац':а; да'вайте по'їде'мо ў Кил'ї'ю)*.

Наказовий спосіб для форм 3 ос. однини і множини твориться за допомогою часток *хай, не'хай* та особових форм дієслова теперішнього часу (*не'хай во'на ме'н'і о'це по'ставит' 'банки 'р'їзан'ї на но'гах; не'хай шу'кає же'н'їх д'ругу н'е'в'есту; хай во'ни со'б'і їдуть' свої'їм п'ут'ом*). Зауважимо, що А.М.Муқан писала, що частка *хай* у говірках даного типу не вживається [Муқан 1961а: 196]. Як бачимо, говірки с. Шевченково це не стосується.

Форми умовного способу є результатом поєднання дієслівної форми минулого часу та часток *б, би* (*до'дому по'ле'т'їла б / по'ле'т'їла б до'дому; дес' йак'би бу'ї би в'їк; о'то си'д'ї'ї би ота'ко за'кр'итий і не 'пикну'ї би*).

У текстах фіксуємо специфічні форми «умовного минулого способу» [СУЛМ 2002: 376], які утворено додаванням до власне форм умовного способу слова *було* з часткою *б* у відповідній контексту особово-числовій формі (*шоб ми не в кол'хоз'ї ми бу'ли б по / по'дохли; йо'го бу'ли б і в'били б у пл'єну*).

Спонування до дії (поєднання наказу і умови) виражається дієсловом *було* разом з часткою *б* і формою інфінітива опорного дієслова (*ну бу'ло б йо'му ше то'д'і йї'її б'росит'*; *ка'жу побо'їлас' так і так / н'е / бу'ло б ска'зат'*), а також вживання разом частки умовного способу (*б, би*) і наказового способу (*хай, не'хай*) з дієслівною формою теперішнього (*не' вру'билис'а вра'ч'і шо / з'разу йо'му не да'вай по'в'еску / не'хай б л'а'га (лягав) на опе'рац'їю*) та минулого часу (*от дур'ний / а шо йа йї'її шу'ка'ї / хай би 'дос'ї си'д'ї'ла 'каже в по'ловнику*).

Отже, у світлі діалектного тексту дієвідміновані та інфінітивні дієслівні форми говірки характеризують такі ознаки: широка реалізація дієслів 1, 2, 3 класів; функціонування дієслів, спільнокореневі аналоги яких літературної мови належать до інших класів одного типу дієвідміни (*роз'падау'їуц':а* – у гов. 1 клас, у літ. м. *розпадаються* – 3 клас; *ска'каїут', ма'хайут'* – у гов. 3 класу, у літ. м. *скачуть, маіуть* – 5 класу), або різних типів дієвідмін (*садовл'ат' / сад'ат'* – у говірці тільки 10 клас II дієвідміна, а у літ. М. перевага надається формі *саджають* – 3 клас I дієвідміна); взаємодія I, II типів дієвідмінювання та дієвідміни атематичних дієслів, що передусім виявляється у набутті: дієсловами I дієвідміни флексій II у формах 3 ос. однини (*ка'жит', з'найит'*) та множини (*хо'т'ат'*), дієсловами II дієвідміни – у формах 3 ос. однини (*при'ходе, в'лазе*) та множини (*'бачут'*) флексій I, атематичними дієсловами – флексій 2 ос. однини II дієвідміни (*по'їсиш, да'сиш*). Констатуємо явище уніфікації словозміни.

Дієслову у текстах говірки також властиво: спорадична відсутність субституції *з//ж* при збереженні наголосу на корені (*могу*) у слові *могти* та *с//ш, т//ч* у дієслів I дієвідміни з суфіксами *-ува-, -у-*; тотальна відсутність субституції *д//дж, з//ж, с//ш, т//ч* у дієслів II дієвідміни (*'ход'у, при'воз'у, 'вис'у, ле'т'у*); наявність усічених форм 3 ос. однини (*зу'л'а, пи'та, 'луна*) у ненаголошеній парадигмі I дієвідміни; відсутність реалізації синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду; м'якість у синтетичних формах наказового способу II ос. однини приголосного /р/ (*жар'*); розгалуженість і активність аналітичних форм наказового способу; вживання дієслівної зв'язки *було* для множини при вираження давньо минулого часу (*бу'ло при'ходили*).

Література

- АУМ: Атлас української мови: [в 3 т.]. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1984. – 498 с. (391 карта); Т. 2. Волинь, Наддністрянина, Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1988. – 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001. – 266 с. (206 карт).
- Бевзенко 1980: Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
- Ващенко 1957: Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1957. – 539 с.
- Гриценко 2000: Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О. А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000. – С. 9–15.
- Гриценко 2005: Гриценко П. Ю. Діалектологія // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930-2005: Матеріали до історії. – К., 2005. – С. 216–242.
- Дзедзевельский 1952: Дзедзевельский И.А. Украинские говоры Нижнего Поднестровья: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Одеса, 1952. – 15 с.
- Дроздовский 1962: Дроздовский В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1962. – 27 с.
- Жилко 1966: Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Радянська школа, 1966. – 307 с.
- Марчук 1964: Марчук (Бовтрук) Н.Й. Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах // Українська діалектологія і ономастика. – К., 1964. – С. 80–94.
- Марчук 1983: Марчук (Бовтрук) Н.Й. Система дієслівної словозміни // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К., 1983. – С. 101–126.
- Могила 1960: Могила А.П. Словозміна в говірках середньої Черкащини // Середньонаддніпрянські говори. – К., 1960. – С. 44–64.
- Муқан 1961а: Муқан А.М. Українські придунайські говірки. Фонетико-морфологічні особливості: дис. ... кандидата філол. наук. – Суми, 1961. – 241 с.
- Муқан 1961б: Муқан А.М. Словотвір українських наддунайських говірок // Праці Х республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – С. 156–168.
- Муқан 1969: Муқан А.М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 191–199.
- Омельченко 1985: Омельченко З.Л. Морфологическая структура восточностепных говоров Украины: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1985. – 25 с.
- СУЛМ 2002: Сучасна українська літературна мова / А. П. Гриценко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Гриценка. – 3-тє вид. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.

This article deals with the study of dialect grammar on the basis of dialect text. In dialect texts of Ukrainian steppe dialect in the area between the Danube and the Dniester rivers the author by using such methodology describes the system of the verb inflexion.

Keywords: dialect, dialect text, verb, grammatical form, word-inflexion.

Надійшла до редакції 11 березня 2009 року.

Наталія Клименко

ББК Ш 12=411.4*671
УДК 801.311

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА НАЗВ ОДЯГУ УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК

У статті подаються матеріали до Словника східностепових українських говірок. У цьому фрагменті словника вміщено назви одягу, які відображають лексичні, фонетичні, словотвірні та морфологічні діалектні особливості східностепових говірок.

Ключові слова: діалектна лексика, діалектний словник, семантична структура слова, східностепові говірки.

Останнім часом східностепові говірки привертають увагу багатьох дослідників: Л.Д.Фроляк, В.Ю.Дроботенко, З.Л.Омельченко та ін. Однак і досі актуальним залишається як системне вивчення новостворених українських говорів, так і ґрунтовний структурно-семантичний аналіз словникового складу донецьких говірок, що неможливо без повної фіксації й лексикографічної обробки надійного фактичного

матеріалу. На сьогодні вже видано перший випуск „Матеріалів до словника східностепових українських говірок”, яким розпочато роботу над укладанням Словника східностепових говірок [7].

Пропоновані „Матеріали до словника назв одягу українських східностепових говірок” є частиною диференційного тематичного словника, що не охоплює всієї лексики, яка функціонує в донецьких говірках, а подає лише діалектні слова, що не увійшли до основного словникового складу української літературної мови й репрезентують різні фонетичні, структурно-семантичні різновиди діалектної лексики, уживаної в східностепових говірках, що є одним з основних принципів роботи над Словником східностепових говірок [7, с.5].

У словнику використані записи, зроблені в 110 населених пунктах Донецької області самим автором під час діалектологічних експедицій за спеціально розробленим питальником та за „Програмою для збирання матеріалів до Лексичного Атласу української мови” Й.О.Дзєндзелівського [2].

Реєстр словника охоплює: *східностепові слова (байцор'я, збірн.* „нитки, вистрьопані з одягу”), *слова, поширені в інших південно-східних говорах*, але такі, що є діалектними, а не загальнонародними (**карман** „частина одягу (штанів, пальта, піджака, плаття тощо) у формі мішечка для дрібних речей і грошей”, **ванік** „назва верхньої частини спіднього жіночого одягу у вигляді короткої жилетки”, **парочка** „комплект жіночого одягу зі спідниці й кофти, пошитих з однакової тканини”). Серед останніх чимало назв, які відрізняються від загальнонародних найчастіше фонетичними, рідше словотвірними або граматичними особливостями (**жмпер** „в'язана кофта без коміра і без застібок, яку одягають через голову”, **сарахван (шаракван)** „легка жіноча сукня без рукавів, звичайно на шлейках, бретелях, а також сукня такого крою з теплої тканини, яку одягають поверх кофти, светра тощо”, **кап'ішон** „частина верхнього одягу для захисту голови в негоду; коли немає потреби її відкидають за спину; каптур”).

У „Матеріалах до словника назв одягу українських східностепових говірок” уміщено й загальновідомі слова, які в говірках Донецької області виступають з іншим значенням, ніж в літературній мові або в інших українських говорах (**сукн'а** „жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу, спідниця”, **москóвка** „тепле зимове чоловіче полупальто”).

Усі реєстрові слова записано спрощеною фонетичною транскрипцією й розташовано в алфавітному порядку. Тлумачення значень реєстрових слів здійснюється переважно описово засобами української літературної мови.

У багатозначних реєстрових словах кожне окреме значення позначається цифрою й наводиться у словниковій статті з нового абзаца. Розташування значень та їх відтінків у словниковій статті підпорядковане принципу семантичної філіації: від первинного, більш конкретного до похідного, ускладненого, більш абстрактного, вторинного.

Послідовно подаються граматичні ремарки. Запропонована лексика є переважно іменниковою. При відмінюванні іменниках, записаних у називному відмінку однини, указано закінчення родового відмінка однини та рід. Якщо іменник уживається тільки в однині, це позначається скороченням *одн.*, якщо слово вживається тільки у множині, на це вказує ремарка *мн.*, а також закінчення родового відмінка множини; збірні іменники позначаються скороченням *збірн.* Прислівникова лексика позначається ремаркою *присл.*

Кожне реєстрове слово, крім односкладових, подається з *наголосом*. У багатоскладових складних словах вказується й побічний наголос – порівняймо:

касаварóтка (кòсоворóтка), заворóтка, -и. Чоловіча сорочка зі стоячим коміром, з маніжкою, яка застібалася на косину (в усіх східностепових говірках)

казáли касаварорóтка / бо вона ж касáйа булá / зас'т'ібáлас'а отáк / накасину́ / а хто казáв і заворóтка / а ванó / ж аднá і та ж сарóчка мужéйча / т'іки накасину́ зас'т'ібáйеу':а // (23)

За умови функціонування в східностепових говірках *фонетичних* або *словотворчих* варіантів реєстрового слова, вони також подаються у словниковій статті. Фонетичні варіанти наводяться у дужках поруч з реєстровим словом, а словотворчі варіанти розміщено в кінці словникової статті й позначено горизонтальною стрілкою – порівняймо:

спóдники (спóдн'іки), -ів, мн. Спідні чоловічі штани (12, 16, 53, 55, 29, 36, 70, 1, 2, 111, 95, 11, 6, 42, 52, 37, 24, 15, 73, 58, 51, 89, 17) *р'ізніці'і н'ійáкої'і / спóдники / кал'сóни/ казали старі л'уди / а трусі'і / молод'óж // (6)*
→ *спóд'н'і*

При значній кількості реєстрових слів у кінці словникової статті наводяться синонімічні назви, що позначаються зірочкою (*):

рóзр'ізка, -и, ж. Розпірка спереду чоловічих штанів (24)

*ширінка, *прор'іха, *розпóрка, *мат'н'á

Кожне реєстрове слово паспортизується відповідним індексом обстеженого населеного пункту, перелік яких наведено наприкінці статті.

Після розкриття значення слова в „Матеріалах до словника назв одягу українських східностепових говірок” почасти наводяться ілюстрації. Це зроблено з метою наочного й повнішого розкриття семантики слова, його вживання в говірці, розкриття стилістичної характеристики наведеної лексики.

Пропоновані матеріали є черговим етапом роботи над Словником східностепових говірок [7, с.114; 5, с.166-172]. Збирання діалектної лексики, яке набрало тепер широкого розмаху, і публікація її у вигляді

словничків є підготовчим етапом до створення узагальноної лексикографічної праці – зведеного діалектного словника української мови [1, с.214].

байадёрка (байдёрка), -и, ж. В'язана кофта на застібках спереду (36, 39, 38, 48, 11, 84, 21, 83, 51, 63, 27, 16, 44, 55, 14, 53, 56, 91, 109, 37, 11, 60, 108, 34, 52, 8, 111, 50, 39, 70, 97, 73, 47, 109, 24, 15, 12, 17, 77, 14, 23, 90, 28, 56, 10, 72, 7, 20, 30, 102, 11, 40, 58, 25)

байцёрйя, збірн. Нитки, вистрюпані з одягу (67) *по:бр'ізай отё байцёрйя / ск'іки^е вонó будё^т т'іл'іпáц':а // (67)*

*стр'опйя, *стр'опки, *тр'опки, *об:івки, *пац'орки

вáник, -а, ч. Назва верхньої частини спіднього жіночого одягу у вигляді короткої жилетки до талії (39, 12, 29, 41) *вáники оцё пóки прим'ёрно / отут вёр'із був / тут зас'т'ібáлис'а / оцё вáники назив'áлис'а / з'імóйу все врёмн'а носили вáники / а л'ітом р'ідко колі носили / л'іхвики ти^епёр / а тод'і вáники казали // (41)*

*станóк (ста́ник)

вáн:ик, -а, ч. Верхня частина жіночої спідньої сорочки (28)

*станóк (ста́ник)

в'ір'овка, -и, ж. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (89, 55, 49, 29, 52, 36, 56, 83, 48, 46, 2, 58, 107, 7, 8, 70, 28, 112)

*поворóзка, *óчкур, *очкурн'á, *завйáзка, *моту́зка, *мотузо́к, *шво́рка, *шну́рок, *шну́рочок

гал'іхвё, незмін. Штани особливого крою, що обтягують литки й коліна та дуже розширюються на стегнах (51, 67, 64, 63, 59, 58, 60, 57, 109, 62, 70, 71, 78, 34, 108, 35, 41, 66, 65, 68, 69, 72, 1-10, 12, 13, 32, 23, 100, 102, 91, 14, 16, 81, 80, 85, 84, 95, 82, 83, 93, 92, 110, 87, 89, 15, 43, 94, 18-20, 22, 44, 47, 45, 53, 54, 24, 21, 25, 28, 27, 26, 40, 101, 88, 38, 61, 98, 97, 74, 77, 76, 96, 104, 99, 79, 39, 29, 30, 36, 50, 106, 49, 55)

гаплі́чка, -и, ж. Дротяна петелька гаплика (48, 50, 88, 59, 60, 107, 98, 89, 87, 82, 95, 97, 72, 73, 62, 66, 16, 94)

*кобй́лка, *га́пка

га́пка, -и, ж. Дротяна петелька гаплика (40)

*гаплі́чка, *кобй́лка

жёмпер, -а, ч. В'язана кофта без коміра і без застібок, яку одягають через голову (67, 105, 109, 26, 28, 44, 1, 4960)

жикёт (жекёт, жакёт), -а, ч. Нагрудний чоловічий або жіночий одяг у вигляді куртки з рукавами й полами на застібці, з відкритим викладним коміром (34, 91, 112, 16, 49, 10, 56, 109, 86, 110, 44, 13, 20, 24, 19, 102, 68, 69, 108, 60, 6, 84, 2, 36, 89)

завйáзка, -и, ж. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (4, 89, 36)

*в'ір'овка, *óчкур, *очкурн'á, *поворóзка, *моту́зка, *мотузо́к, *шво́рка, *шну́рок, *шну́рочок

закóт, -а, ч. Верхній зимовий одяг, рівного крою, з овечої шкіри, з широким коміром (43)

*то́луп

зас'т'óжка, -и, ж. Застібка на поясі (87, 85, 82, 59, 49, 15, 8)

кал'ісо́ни, -ів, мн. Спідні чоловічі штани (82)

*порткі, *п'ідштáники, *спóд'н'і, *спóдники, *штáні сп'ід'н'і

кало́ша (коло́ша), -і, ж. Штанина, одна з двох холош (98, 59, 16, 51, 102, 12, 110, 50, 8)

*штáніна, *хало́ша, *коло́шва

карма́н, -а, ч. 1. Частина одягу (штанів, пальта, піджака, плаття тощо) у формі мішечка для дрібних речей і грошей (1-10, 33, 43, 14, 91, 12, 13, 102, 23, 31, 1, 2, 32, 100, 11, 47, 45, 46, 22, 44, 15-22, 38, 39, 94, 37, 42, 56, 65, 66, 108, 109, 67, 69, 101, 70, 71, 72, 77, 81, 86, 79, 80, 85, 92, 110, 87, 89, 84, 96, 104, 88, 83, 82, 49-62, 107, 106, 103, 36, 64, 34, 78)

2. Кишеня, яку жінки носили під фартухом, що є частиною стегового жіночого одягу (3-5, 43, 14-20, 102, 90, 91, 22, 9, 1, 2, 32, 100, 11, 45, 47, 54, 59, 60, 51, 21, 27, 37, 42, 71, 74, 75, 77, 81, 79, 86, 80, 92, 93, 110, 87, 89, 88)

кап'ішо́н, -а, ч. Частина верхнього одягу для захисту голови в негоду; коли немає потреби її відкидають за спину; каптур (88, 1, 2, 89, 110, 93, 83, 87, 82, 84, 95, 104, 61, 96, 105, 98, 76, 86, 80, 62, 81, 77, 79, 80, 71, 101, 75, 74, 109, 65-70, 108, 35, 41, 42, 27-30, 21, 34, 64, 63, 107, 56, 58, 49-53, 55, 106, 57, 45, 46, 11, 32, 100, 47, 1, 31, 9, 23, 102, 12, 33, 3-8, 91, 43, 15-20)

карсе́т(ка) (кирсе́т(ка), керсе́т(ка), корсе́т(ка)), -и, ж. Видовжена жіноча безрукавка на підкладці (60, 90, 55, 91, 48, 101, 7, 72, 109, 67, 38, 39, 16, 108, 102, 53, 28, 10, 42, 40, 73, 1, 44, 2, 30, 34, 111, 37, 27, 46, 36, 47, 109, 14, 11, 12, 25, 49, 70, 97, 7, 8, 54, 2, 51, 30, 91, 11, 39, 2, 63)

ка́саварóтка (кóсоворóтка), заворóтка, -и, ж. Чоловіча сорочка зі стоячим коміром, з маніжною, яка застібалася нақасину (в усіх східноєвропейських говірках)

казáли ка́саварорóтка / бо вонá ж касáйя булá / зас'т'ібáлис'а отáк / нақасину́ / а хто казáв і заворóтка / а ванó / ж аднá і та ж сарóчка мужй́ча / т'іки нақасину́ зас'т'ібáйец':а // (23)

кобй́лка, -и, ж. Дротяна петелька гаплика (53)

*гаплі́чка, *га́пка

коло́шва, -и, ж. Штанина, одна з двох холош (47)

*итаніна, *халóша, *калóша

комб'ін'ізон (камб'ін'ізон, комб'інзон), -а, ч. Одяг, що становить сполучення куртки зі штанами (3-5, 107, 64, 67, 68, 69, 109, 34, 108, 35, 41, 66, 70, 65, 101, 71, 72, 74, 77, 81, 80, 79, 33, 12, 9, 32, 1, 2, 23, 102, 10, 11, 100, 45, 46, 47, 22, 44, 16, 90, 16-21, 24, 52, 106, 51, 55, 57, 62, 58, 59, 60, 95, 82, 83, 96, 104, 99, 84, 76, 88, 89, 76, 97, 98, 61, 105, 50)

маг'н'я, -і, ж. Розпірка спереду в чоловічих штанах (1, 60, 53)

*ширінка, *прор'іха, *рóзр'ізка, *розпóрка

москвічка, -и, ж. 1. Тепле зимове чоловіче полупальто (110, 38, 109, 56, 28, 47, 12, 83, 48, 21, 14, 42, 84, 9, 54, 30, 51, 111, 37, 50, 63, 22, 44, 60, 11, 73, 10, 7, 103, 52, 34, 58, 77, 36, 71, 15, 4, 70, 99, 25, 30, 7, 40, 16, 12, 91, 60, 110, 109, 44, 22, 50, 63) у мужик 'ів булі сукóн':і пал'та / москвічки // (58)

2. Чоловічий полушубок (82, 11, 39, 27, 53, 102, 20, 54, 107, 18, 111)

→ москóвка

москóвка, -и, ж. Тепле зимове чоловіче полупальто (37) тв'їй д'ід / йак з в'їйни вернóвс'а / йому' з шанел'і зробіли москóвку // (37)

→ москвічка

моту́зка, -и, ж. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (21, 40, 89, 83)

→ мотузо́к

*в'ір'óвка, *óчкур, *очкурн'я, *поворóзка, *заві́язка, *шивóрка, *шнурóк, *шнурóчок

мотузо́к, -а, ч. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (109)

→ моту́зка

*в'ір'óвка, *óчкур, *очкурн'я, *поворóзка, *заві́язка, *шивóрка, *шнурóк, *шнурóчок

навіворот (навіварат), присл. Лицьовим боком усередину, а внутрішнім назовні (3, 5, 14, 8, 88, 95, 1, 2, 106, 55, 57, 7, 4, 6, 33, 31, 10, 32, 100, 11, 46, 45, 22, 102, 44, 12, 13, 23, 15, 16, 66, 70, 67, 68, 34, 69, 36, 78, 20, 19, 50, 56, 58, 60, 107, 72, 75, 74, 77, 81, 79, 80, 85, 99, 97, 73, 98, 62, 105, 104, 96, 92, 93, 84, 82, 110, 87, 83, 88, 89, 83)

об:івки, мн. Нитки, вистрьопані з одягу (66, 9, 12, 33, 84, 3-5, 7, 8, 93)

*стр'опіа, *стр'опки, *тр'опки, *байцóрїа, *пац'орки

óчкур (очкóр, учкóр ошкóр ачкóр), -а, ч. 1. Мотузка, якою стягують шаровари (14, 17, 90, 11, 10, 13, 25, 7, 39, 12, 72, 101, 16, 109, 102, 44, 111, 9, 12, 107, 95, 52, 28, 36, 7, 39, 77, 97, 40, 42, 12, 103, 49, 38, 44, 50, 53, 27, 56, 73, 14, 60, 79, 108, 30) ти óчкур кр'іше вїажі // (101)

→ очкурн'я

*поворóзка, *в'ір'óвка, *заві́язка, *моту́зка, *мотузо́к, *шивóрка, *шнурóк, *шнурóчок

2. Зневажлива назва селянина (90)

очкурн'я, -і, ж. Мотузка, якою стягують штани або шаровари для підтримання їх (67, 39, 23)

→ óчкур

*поворóзка, *в'ір'óвка, *заві́язка, *моту́зка, *мотузо́к, *шивóрка, *шнурóк, *шнурóчок

пáрочка, -и, ж. 1. Комплект жіночого одягу зі спідниці й кофти, пошитих з однакової тканини (88, 85, 95, 82, 66, 83, 96, 104, 99, 62, 85, 80, 86, 79, 70, 81, 76, 97, 73, 62, 101, 71, 72, 109, 55, 106, 57, 60, 59, 58, 56, 65, 69, 34, 67, 68, 63, 64, 78, 36, 28, 29, 35, 41, 37, 42, 94, 40, 38, 39, 43, 91, 14-16, 102, 23, 19, 24, 7, 31, 10, 4, 5, 33, 45-47, 53, 52, 32, 3, 48, 21, 27, 61)

2. Дві особи, пов'язані почуттями приязні, дружби, кохання (в усіх східностепових говірках)

парчáтка, -и, ж. Рукавичка з відділеннями для кожного пальця (72, 66, 67, 43, 9, 1)

пац'орки, мн. 1. Нитки, вистрьопані з одягу (56, 6, 44, 97, 98, 26, 101, 99)

*стр'опіа, *стр'опки, *тр'опки, *байцóрїа, *об:івки

2. Розплетене волосся, що звисає на обличчя (67)

пиштáники (п'ідштáники), -ів, мн. Спідні чоловічі штани (34, 25, 15, 89, 19, 51, 79, 86, 60, 38, 21, 59, 23, 80, 67, 69, 77, 16, 14, 8, 70, 107, 97, 44, 52, 73, 36, 91, 28, 30, 83, 18, 20)

*порткі, *кал'ісо́ни, *спóд'н'і, *спóдники, *итані сп'ід'н'і

п'інжáк (п'ін'жáк, п'їжáк, п'інджáк), -а, ч. Легкий чоловічий піджак на підкладці, який носили восени або навесні (63, 55, 50, 102, 49, 28, 75, 39, 73, 11, 18, 70, 45, 9, 43, 84, 37) п'ін'жáк довгéн'кий без н'їйáких вїдумок / чїстий / з матéр'її // (43)

плáт':а свáд'їбне, -а -ого, с. Весільна сукня (14, 17, 19, 24, 22, 9, 7, 10, 45, 46, 50, 54, 51, 57, 55, 49, 106, 34, 36, 41, 108, 70, 68, 101, 72, 74, 77, 79, 110, 87, 82, 95, 73, 62)

поворóзка, -и, ж. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (90, 36, 55, 11, 59, 52, 25, 54, 70, 108, 51, 86, 18, 15)

*в'ір'óвка, *óчкур, *очкурн'я, *заві́язка, *моту́зка, *мотузо́к, *шивóрка, *шнурóк, *шнурóчок

порткі, -ів, мн. 1. Спідні чоловічі полотняні штани (111, 6, 39, 38, 60, 86, 40, 39, 11, 22, 55, 59, 50, 90, 23, 63, 77, 30, 10, 28, 19, 17).

*пиштáники, *кал'ісо́ни, *спóд'н'і, *спóдники, *итані сп'ід'н'і

2. Чоловічі полотняні штани (34, 108, 14, 7, 2, 54, 53)

прор'іха, -и, ж. Розпірка спереду чоловічих штанів (43, 81)

*ширінка, *р'озр'ізка, *розп'орка, *мат'н'а

рез'інка, -и, ж. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (49, 9)

*повор'озка, *в'ір'овка, *зав'язка, *мотузка, *мотузок, *шив'орка, *очкурн'а, очкур, *инур'ок

розп'орка (р'озп'орка, р'обперка), -и, ж. Розпірка спереду чоловічих штанів (108, 89, 82, 77, 30)

*ширінка, *прор'іха, *р'озр'ізка, *мат'н'а

р'обр'ізка, -и, ж. Розпірка спереду чоловічих штанів (24)

*ширінка, *прор'іха, *розп'орка, *мат'н'а

сарахв'ан (шарахв'ан), -а, ч. Легка жіноча сукня без рукавів, звичайно на шлейках, бретелях, а також сукня такого крою з теплої тканини, яку одягають поверх кофти, светра тощо (88, 110, 92, 93, 82, 83, 95, 85, 80, 86, 77, 79, 81, 99, 96, 74, 76, 101, 71, 75, 72, 109, 62, 98, 97, 61, 58, 60, 65-70, 7, 1, 2, 31, 10, 55, 106, 57, 49, 53, 45, 46, 100, 10, 23, 20, 21, 24, 27-30, 50, 36, 34, 64, 107, 63, 108, 78, 26, 5, 35, 41, 40, 94, 37-39, 42, 43, 14, 91, 12, 33, 3, 4, 8, 44)

св'ітер, -а, ч. В'язана кофта без застібок з довгими рукавами (42, 112, 34, 8, 10, 28, 53, 84, 9, 55, 90, 110, 13, 20, 21, 30, 67-69, 6, 84, 47, 46, 38, 39, 49, 54, 108, 44, 16, 27, 52, 36, 84, 112, 36, 2, 83, 86, 14, 89, 51, 19, 11, 63, 56, 11) *у нас хто йак назив'ає / хто св'ітер // воно ран'іше такого н'ічого не" було / це вже р'ок'ів дес' два':ат' йак вони по'явілис'а //* (84)

*ж'емпер, *к'охта

сп'одники (сп'одн'іки), -ів, мн. Спідні чоловічі штани (12, 16, 53, 55, 29, 36, 70, 1, 2, 111, 95, 11, 6, 42, 52, 37, 24, 15, 73, 58, 51, 89, 17) *р'ізниці'и н'ій'акої'и / сп'одники і кал'ісо'ни / казали старі л'юди / а трус'и / молод'обж //* (6)

→ сп'од'н'і

*порткі, *п'ідшит'аники, *кал'ісо'ни

сп'од'н'і, -іх, мн. Спідні чоловічі штани (22, 82, 19, 110, 20)

→ сп'од'ники

*порткі, *п'ідшит'аники, *кал'ісо'ни

стан'ок (ст'анік), -а, ч. Верхня частина жіночої спідньої сорочки (40, 101, 24, 15, 18, 42, 54, 47, 36, 34, 79, 25, 101, 6, 50, 60, 11, 73, 8) *п'ідтичка зав'жди ш'илас'а полот'н'ана / а стан'ок матерчатий //* (40)

*в'ан'ик, *в'анік

стр'оп'я, зб'ірн. Нитки, вистрьопані з одягу (88, 82, 83, 95, 73, 72, 68, 69, 109, 65, 35, 41, 37, 42, 38, 39, 43, 94, 40, 14, 91, 15, 16, 102, 23, 17, 18, 90, 59, 55, 63, 107, 64)

→ стр'оп'ки, тр'оп'ки

*байц'ор'я, *об'івки, *пац'ор'ки

с'укн'а, -і, ж. 1. Жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу, спідниця (40, 70, 65, 35, 68, 67, 69, 66, 41, 108, 109, 28, 78, 34, 36, 17, 19, 48, 44, 60, 59, 56, 54, 71, 2)

2. Суконна спідниця (89, 110, 83, 85, 86, 80, 56, 59, 49, 52, 53, 8, 14, 43, 25, 26, 34, 79)

3. Жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці; плаття (6, 8, 7, 5, 4, 3, 33, 2, 12, 9, 11, 47, 91, 24, 53, 52, 94, 40, 38, 39, 37, 42, 27, 29, 30, 73, 72, 71, 101, 75, 82)

т'олуп (т'улуп, т'олуб, тол'уб, т'улуб, тул'уб, тул'уп, тол'уп, тал'уп), -а, ч. Верхній зимовий одяг, рівного крою, з овечої шкіри, з широким коміром (44, 34, 11, 72, 48, 77, 23, 12, 8, 7, 108, 45, 28, 15, 17, 9, 84, 10, 55, 53, 102, 16, 58, 97, 30, 25, 51, 52, 89, 14, 39, 21, 20, 36, 70, 54, 109, 11, 27, 2, 12, 111, 67, 68, 95, 76, 43, 41, 40, 29, 93, 98, 99, 18, 24, 86, 63, 37, 42, 22, 56, 86, 49) *це здоровий т'олуб / йак кожух / т'іки т'оже з в'ідл'ог'ойу / с хар'ош'ойі вовні //* (41) *т'олуб / то довге бул'о / воротнік великий / рукав'а / йак с'ід'ає / де й'іде / н'об'ги вк'ут'уйе / то т'олуб смушевий назив'али //* (76) *тул'уб / в'ерхн'а зимова одежа / р'овне / носили й ж'інкі / й чолов'ікі //* (111) *тал'уп / це такий довгий в'ін / р'овний / з авч'іни / зимовий //* (72)

*зак'от

тр'оп'ки, тр'оп'к'ів, мн. Нитки, вистрьопані з одягу (77, 81, 75, 48, 22, 1, 2, 32, 47, 11, 100, 45, 46, 50, 54, 53, 49, 55, 57, 61, 104-106)

→ стр'оп'ки, стр'оп'я

*байц'ор'я, *об'івки, *пац'ор'ки

хал'оша (холоша), -і, ж. Штанина, одна з двох холош (39, 4, 7, 25, 36, 46, 45, 38, 54, 27, 11, 107, 53, 97, 72, 111, 67, 69, 1, 52, 43, 49, 44, 101, 62, 86, 37, 99, 92, 93, 70, 63, 91, 60, 75, 11, 55, 42, 89, 103, 9, 79, 14)

*шит'аніна, *кал'оша, *кол'ошва

шв'орка, -и, ж. Мотузка, якою стягують штани для підтримки їх (36)

*повор'озка, *очкур, *в'ір'овка, *зав'язка, *мотузка, *мотузок, *инур'ок, инур'очок, *очкурн'а

ширінка (шир'ін'ка, шир'інка), -и, ж. Розпірка спереду чоловічих штанів (8, 9, 40, 86, 75, 102, 12, 7, 14, 59, 11, 83, 46, 38, 45, 22, 36, 6, 2, 56, 27, 49, 44, 16, 39, 103, 51, 28, 63, 25, 70, 85, 58, 30, 92, 2, 1, 107, 93, 55, 50, 52, 110, 42, 79, 82, 77, 91, 21, 10, 4, 47, 99, 54, 50, 52, 110, 42, 79)

**мат'н'а*, **прор'іха*, **р'озр'ізка*, **розп'орка*

шнур, -и, ж. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (37)

→ *шнур'ок*, *шнур'очок*

**повор'озка*, **в'ір'овка*, **зав'язка*, *мотузка, **мотуз'ок*, **шив'орка*, **очкурн'а*, *о́чкур*

шнур'ок, -а, ч. Мотузка, якою стягують штани для їх підтримання (63, 24, 67, 95, 89)

→ *шнур'очок*

**повор'озка*, **в'ір'овка*, **зав'язка*, *мотузка, **мотуз'ок*, **шив'орка*, **очкурн'а*, *о́чкур*

штану́ сп'ід'н'і, -ів-іх, мн. Спідні чоловічі штани (29, 111, 23) *вон'о колі восени чи л'ітом несе чолов'ік с'н'ід'н'і штану́ / то йіх шій'ут' с' сіц':у/ а вже з'ім'о́йу з байки шій'ут' // (29)*

→ *сп'од'н'і*, *сп'одники*

*порткі, **п'ідштáники*, **кал'ісо́ни*

Індекс обстежених населених пунктів Донецької області

1. М-Качкари Новоазовського району 2. Козацьке Новоазовського району 3. Старченкове Володарського району 4. Зелений Яр Володарського району 5. Федорівка Володарського району 6. Комишувате Першотравневого району 7. Мангуш Першотравневого району 8. Червоне Першотравневого району 9. Новоселівка Тельманівського району 10. Греково-Олександрівка Тельманівського району 11. Краснопілля Старобешівського району 12. Хлібодарівка Волноваського району 13. Златоустівка Волноваського району 14. Степне Волноваського району 15. Петрівське Волноваського району 16. Єгорівка Волноваського району 17. Микільське Волноваського району 18. Благодатне Волноваського району 19. Ольгинка Волноваського району 20. Новотроїцьке Волноваського району 21. Оленівка Волноваського району 22. Миколаївка Волноваського району 23. Свободне Волноваського району 24. Олександринка Волноваського району 25. Павлівка Мар'їнського району 26. Новоукраїнка Мар'їнського району 27. Успенівка Мар'їнського району 28. Катеринівка Мар'їнського району 29. Антонівка Мар'їнського району 30. Новомихайлівка Мар'їнського району 31. Безіменне Новоазовського району 32. Хомутове Новоазовського району 33. Українка Володарського району 34. м. Красногорівка Мар'їнського району 35. Олексіївка Великоновосілківського району 36. Олександрівка Мар'їнського району 37. Іскра Великоновосілківського району 38. Вільне поле Великоновосілківського району 39. Шевченко Великоновосілківського району 40. Велика Новосілка 41. Андріївка Великоновосілківського району 42. Зелений Гай Великоновосілківського району 43. Новопетриківка Великоновосілківського району 44. Петрівське Старобешівського району 45. Кумачеве Старобешівського району 46. Глинки Старобешівського району 47. Новозар'ївка Старобешівського району 48. Новоселівка Старобешівського району 49. Благодатне Амвросіївського району 50. Грабське Амвросіївського району 51. Артемівка Амвросіївського району 52. Лисиче Амвросіївського району 53. Василівка Амвросіївського району 54. Кленівка Амвросіївського району 55. Дмитрівка Шахтарського району 56. Сердите Шахтарського району 57. Андріївка м. Сніжного 58. Вільховчик Шахтарського району 59. Зуївка м. Харцизька 60. Петровське Єнакіївського району 61. Кобилівка м. Вуглегорська 62. Шахова Ясинуватського району 63. Опитне Ясинуватського району 64. Первомайське Ясинуватського району 65. Срібне Красноармійського району 66. Красне Красноармійського району 67. Селидове 68. Петрівка Красноармійського району 69. Михайлівка Красноармійського району 70. Удачне Красноармійського району 71. Сергіївка Красноармійського району 72. Гришине Красноармійського району 73. Воздвиженка Красноармійського району 74. Вірівка Добропільського району 75. Добропілля Добропільського району 76. Золотий Колодязь Добропільського району 77. Спасько-Михайлівка Олександрівського району 78. Старомихайлівка Мар'їнського району 79. Громова Балка Олександрівського району 80. Михайлівка Олександрівського району 81. Іверське Олександрівського району 82. Званівка Артемівського району 83. Сіверськ Артемівського району 84. Никифорівка Артемівського району 85. Привілля Слов'янського району 86. Сергіївка Слов'янського району 87. Дробишеве Краснолиманського району 88. Рідкодуб Краснолиманського району 89. Новоселівка Краснолиманського району 90. Кирилівка Волноваського району 91. Вільне Волноваського району 92. Хрестище Слов'янського району 93. Райгородок Слов'янського району 94. Нескучне Великоновосілківського району 95. Роздолівка Артемівського району 96. Красне Артемівського району 97. Русин Яр Костянтинівського району 98. Олександро-Калинове Костянтинівського району 99. Віролюбівка Костянтинівського району 100. Первомайське Тельманівського району 101. Кам'янка Добропільського району 102. Платонівка м. Волновахи 103. Мар'їнка 104. Кліщіївка Артемівського району 105. Микитівка м. Горлівки 106. Дібрівка Шахтарського району 107. м. Ясинувата 108. Роя Мар'їнського району 109. Миколаївка Красноармійського району 110. Ярова Краснолиманського району 111. Безіменне Новоазовського району 112. Новопіль Великоновосілківського району

Література

1. Бурячок А.А. Інструкція для складання регіональних діалектних словників // Праці XI Респ. діал. наради. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 214-226.

2. Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного Атласу української мови – К.: Наук. думка, 1987. – 300 с.
3. Дорошенко С.І. Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини // Діалектологічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Вип.9. – С. 101-122.
4. Дроботенко В.Ю., Омельченко З.Л. Словник родинної обрядової лексики східноstepових українських говірок // Лінгвістичні студії. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1998. – Вип.2. – С. 264 -269.
5. Клименко Н.Б. Матеріали до словника побутової лексики українських східноstepових говірок (назви одягу) // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. – Вип. 3. – Кн.2. – С. 166-172.
6. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
7. Омельченко З.Л., Клименко Н.Б. Матеріали до словника східноstepових українських говірок. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.
8. Сагаровський А.А. Лексика Центральної Слобожанщини (Харківщини) як об'єкт словництва // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Зб. наук. пр. – Ужгород, 2001. – В.4. – С. 465-469.
9. Сагаровський А.А. Фрагмент діалектного словника Харківщини // Волинь. Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2001.- №6. – С. 249-254.
10. Словник українських східноstepових говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Тернавська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
11. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1992. – Т.1-4.

The article includes material for the differential vocabulary of everyday lexis of the Ukrainian Eastern steppe local dialects. It reveals the specific features of dialectal lexis of the Donetsk region local dialects.

Keywords: dialectal lexis, dialectal vocabulary, semantic structure of a word, Ukrainian Eastern-Steppes dialects.

Надійшла до редакції 4 березня 2009 року.

Євдокія Кравченко

ББК Ш12-411.4* 53
УДК 801.314

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРНА НОРМА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ СОЦІУМУ

Стаття присвячена розгляду підходів до проблем мовної норми у сучасному суспільстві. Окреслюються чинники динаміки мовної норми як внутрішньомовні, так і поза мовні, коли мовна ситуація є результатом історико-динамічного процесу, з одного боку, та вихідним моментом для наступного розвитку мови – з іншого.

Ключові слова: демократизація мови, соціум, мовна норма, варіант, мовна ситуація.

Розвиток української літературної мови в нових суспільних умовах вимагає розв'язання багатьох теоретичних і практичних питань. Проблема сутності літературної мови, її функцій і норм в суспільному житті залишається першочерговою в українському мовознавстві.

Вивчення категорії літературної норми в сукупності всіх інтра- та екстралінгвістичних чинників в синхронії чи діахронії є актуальним з різних причин. У контексті конкретних мовних ситуацій на різних історико-культурних етапах у ХХ столітті відбувалися розвиток та стабілізація норм української літературної мови. Темпи мовних змін, як відомо, значно зросли особливо наприкінці ХХ століття, що викликало необхідність у розробці категорій та наукового інструментарію, які б дозволили описати ці зміни, зокрема динаміку літературних норм. Як констатує Г.Яворська, сучасний етап нормалізації та кодифікації української мови „вимагає не лише розгляду фактів, а й створення відповідної теоретичної моделі їхньої інтерпретації, для того, щоб за позірною сваволею проглянули певні закономірності” [Яворська 2000, с.154]. Цим зумовлене, зокрема, й звернення все більшої уваги у багатьох новітніх теоріях на мовлення і мовленнєву діяльність, мовну особистість, мовну норму. У центрі їх розгляду – мовна політика, комунікативні ситуації, мовленнєва діяльність, комунікативна компетенція, типи лінгвістичної свідомості, культура мови, екологія мови, мовні норми та їх кодифікація тощо.

Реагуючи на вимоги новітньої доби, маючи новітні культурно-ідеологічні засади та наукові здобутки з проблем розвитку української літературної мови й усталення її норм (див. праці Ф.Бацевича, І.Вихованця, М.Жовтобрюха, А.Загнітка, Г.Мацюк, Л.Масенко, В.Німчука, М.Пилинського, О.Пономаріва, В.Русанівського, Л.Струганець, О.Ткаченка, Р.Трифоновна, Н.Шумарової, Г.Яворської та ін.), вважаємо актуальним і доцільним

заклик мовознавців щодо перегляду й уточнення особливостей формування та усталення норм української літературної мови в певні історичні періоди її розвитку, зокрема в сучасному соціумі на зламі ХХ – ХХІ ст.

Актуальність дослідження мовно-нормативних проблем в Україні особливо зросла наприкінці ХХ ст. Подібні процеси відбуваються і в усьому світі, про що переконливо свідчать матеріали багатьох міжнародних конференцій з проблем вивчення літературних мов, культури мови, кодифікаційних підходів у контексті нових мовних ситуацій, бо „...зміни політичної і економіко-культурної ситуації у Європі зумовлюють формування мультілінгвальної мовної компетенції і такого культурного рівня мовців, який забезпечував би шанобливе і терпиме ставлення до інших мов та їх носіїв” [Normalizacja ... 1992; Трошина 1996, с.77].

У статті ставимо за мету з'ясувати роль лінгвістичних та історико-соціальних чинників у процесі уніфікації норм української літературної мови у сучасному соціумі.

На наше переконання, ширше залучення категорій соціолінгвістики, зокрема таких, як „мовна ситуація”, „мовна стійкість”, „мовна стабільність”, „мовна компетенція”, „типи мовленнєвих культур” тощо, є оптимальним кроком у вирішенні завдань щодо усталення мовних норм в українській літературній мові на зламі ХХ – ХХІ ст., оскільки цей категорійний інструментарій відображає часовий аспект існування мови в соціально-культурному та історико-лінгвістичному контексті [Трошина 1996; Масенко 2002]. Крім того, ці категорії мови дають можливість здійснити порівняльний аналіз мовних ситуацій різних часових відрізків у розвитку мови, адже опис сучасної мови й опис її попередніх етапів можна проводити синхронно, тобто на основі фіксації окремих мовних рівнів, їхніх явищ на синхронному зрізі. З вилученням соціального аспекту поняття норми втрачає сенс, оскільки вона практично прирівнюється у такому випадку до системи мови як гомогенного утворення; крім того, варіювання у межах гомогенної структури незначне і практично несуттєве для комунікації. Саме норма є поєднувальним ланцюжком у процесі реалізації системних одиниць у їх проявах за певних умов комунікації.

Під поняттям мовної ситуації, яке широко вживається в сучасній лінгвістичній літературі, здебільшого розуміють сукупність функціонально розподілених мовних утворень (окремих мов чи форм їх існування), які обслуговують спілкування в країні або в етнічній спільності. З соціального й лінгвістичного характеру цієї важливої категорії впливає вирішальна роль двох основних критеріїв – лінгвістичних і соціальних, що визначають суть мовної ситуації, або, за термінологією деяких авторів, соціолінгвістичної характеристики мови та її окремих компонентів. Кожна мовна ситуація є результатом історико-динамічного процесу, з одного боку, та вихідним моментом для наступного розвитку – з іншого. До числа параметрів мовної ситуації входять: 1) кількість населення держави, що володіє більше ніж однією мовою; 2) форми існування мови (літературна мова, мовний стандарт, розмовно-побутова мова, діалект); 3) варіанти мови, що використовуються у різних комунікативних сферах (тобто функціональних стилях, жанрових стилях і стилях типів текстів); 4) спосіб реалізації мови (усне мовлення, писемно-друкована мова); 5) характер норми – кодифікована / некодифікована, варіантна / інваріантна, реальна / прескриптивна; 6) сфера комунікації (наука, спорт, культура); 7) соціолекти (мова покоління, напр.: молодіжний, соціальний жаргон); 8) оцінки, висловлювані мовцями (позитивні оцінки даються „престижним” мовам) тощо [Scharnhorst 1994, с.294; Шумарова 1994].

Застосовуючи термін „мовна ситуація” до сучасних національних мов, А.Єдличка під мовною ситуацією розумів також „сукупність утворень і форм національної мови (тобто форми існування національної мови), їх функціонування в соціальній комунікації даного суспільства, їх взаємовідношення, з точки зору наявності в окремих комунікативних сферах, їх конкуренцію в них і, зумовлене цим, зіткнення та інтерференцію норм”, сукупність же соціальних і комунікативних умов автор називав соціальною і комунікативною ситуацією [Єдличка 1988, с.29, 180].

Основні тенденції розвитку мовної ситуації і характер її подальшої трансформації передбачити, як вважають мовознавці, не так вже й важко. Аналогічні процеси відбувалися не тільки у сучасному світі і не тільки в нас, та й історія людства подає нам широкий матеріал для порівнянь та зіставлень. Однак при всій своїй типовості динаміка мовних ситуацій та еволюція мовних норм української літературної мови, зокрема протягом ХХ ст. мають свою специфіку.

Історична зміна норм літературної мови – закономірне, об'єктивне явище. Розвиток суспільства, зміни соціального устрою життя, виникнення нових традицій, удосконалення взаємопорозуміння між людьми, функціонування літератури, мистецтва призводить до постійного оновлення літературної мови та її норм. В історії розвитку української мови, у процесі вироблення її норм на особливу увагу заслуговує ХХ століття – період, коли відбувалося формування загальнонаціональної мовної єдності та значно пришвидшилися темпи мовних змін. І саме процеси нормалізації відбивають думки соціуму щодо прийняття чи неприйняття вживання у мовленні тих чи інших регулярних утворень.

Загалом етапні віхи в історії української літературної мови та її унормування, окреслені науковцями, логічно співвідносяться із періодизацією історії українського народу. Однак по-різному, неоднозначно визначається роль соціолінгвістичних факторів у формуванні норм української літературної мови. Детально, з глибоким історико-культурним коментарем дослідники виокремили етапні віхи розвитку української літературної мови. Унормування української літературної мови у ХХ ст., враховуючи здійснені хронологічні періодизації, відбувалося в таких специфічних, умовно визначених нами хронологічних межах: роки 1900-1917 –

етап легалізації українського слова. У 1917-1920 роках здійснюються статусні і корпусні мовнореформаторські рефлексії. Наступний період – це доба українізації (1920-1930 рр.). Починаючи з 1932 р. і до 1985 р. настає доба лінгводику, що характеризується то посиленням русифікаторського курсу у мові й розгромом українізаційних намагань (1932-1939 рр.; 1944-1956 рр.; 1968-1985 рр.), то незначним послабленням русифікації (1939-1941 рр. – приєднання Галичини й Буковини). Крім того, період 1941-1944 років позначений обмеженням функціонування української мови за часів німецької й румунської окупації. З часів „перебудови” (1985-1989 рр.) та державної незалежності (з 1989 року) – це період офіційного визнання, функціонального розвою та усталення норм української літературної мови” [Горбач 1993; Масенко 1995; Пилинський 1976; Шевельов 1987]. Запропонований часоподіл слугуватиме нам орієнтиром у аналізі лінгвальних явищ. Адже „мовна норма – категорія певного періоду в розвитку літературної мови, а не явище позаісторичне” [Жовтобрюх 1967, с.57-58]. Сама норма може бути правильно витлумачена лише з урахуванням умов її історичного становлення, підкреслюють мовознавці. У цьому аспекті однак не слід забувати застережень академіка В.М. Русанівського, який ґрунтовно довів історичну зумовленість розвитку мовної норми, засвідчив її спадкоємність на граматичному рівні, дослідив роль граматичних норм у стандартизації донаціональної української літературної мови та національної української літературної мови. Він зазначає, що недоцільно „вбачати причини мовного розвитку лише у впливові на мовну систему факторів позамовної дійсності, шукання причин змін у мові лише поза її внутрішньою організацією навряд чи може бути ефективним. Екстралінгвістичні фактори, безперечно, впливають на можливість появи тієї чи іншої інновації, але не пояснюють причин, що дають їй змогу проникнути в мовну систему” [Русанівський 1968, с.5].

Дослідники вказують також, що особливість моделі розвитку української літературної мови та вироблення її норм визначається тим, що впродовж багатьох десятиліть вертикальний розвиток мови не був пов’язаний із державною та владною вертикаллю. Це призвело до незбалансованого і перерваного розвитку та функціонування окремих її підсистем (професійне мовлення, міське розмовне мовлення, жаргон тощо). Крім того, ці підсистеми, які повинні корелювати із владною вертикаллю, розвивалися у різних лінгвістичних просторах: російському, польському, німецькому. Нетривале існування держави після революції, інтеграція західної та східної української мовних норм, двоїстий характер радянської мовної політики змінили дореволюційну модель розвитку української мови. Історичний аналіз дозволяє правильно оцінити мовну ситуацію тому, що здійснюється у двох напрямках: з одного боку, реєструються мовні риси, різночасові за своєю появою, але співіснуючі на цьому синхронному зрізі мови (тобто архаїзми і неологізми та вказуються їх джерела, як-от: запозичення, кальки, новотвори структурно-граматичні і семантичні), з іншого боку, визначаються шляхи переорієнтації і переосмислення елементів, що існують на певному синхронному зрізі мови [Ярцева 1969, с.26-46].

Вироблення і стабілізація норм української літературної мови – це тривалий, складний процес, який залежить не тільки від внутрішніх (системних), але значною мірою і від зовнішніх (соціальних) факторів. Для вироблення літературної норми завжди є важливою сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки громадян; використання державної мови у сфері державного управління, освіти та виховання (від дитячих освітньо-виховних закладів до вищих навчальних закладів), у силових структурах, у сфері науки, культури, засобів масової інформації та ін. Сфера торгівлі, реклами також належить до важливих показників мовної ситуації в державі. Як відомо, мовна ситуація залежить від здійснюваної в державі мовної політики, державного планування у сфері книгодрукування, наповнення інформаційного простору, від цілеспрямованих заходів щодо мовного виховання громадян.

Концептуально вважаємо тезу, що саме мовна ситуація виступає з’єднувальною елементом між діахронією та синхронією в лінгвістиці. Мова йде при цьому про з’ясування взаємовідношень літературної мови з іншими утвореннями й формами національної мови, що функціонують у певному суспільстві та впливають на вироблення мовних норм української літературної мови.

Так, компонентами мовної ситуації (іноді дуже важливими, іноді периферійними) стають поряд з рідною мовою населення, наприклад, і ті іноземні мови, що займають особливе місце в системі шкільної освіти, коли вагомим чинником є і їх престижність. З цього погляду важливими є в динаміці української мовної ситуації особливості контактування української і російської, української та польської мов протягом ХХ ст., що певним чином вплинуло і на формування літературної норми української мови. Наприклад, аналізуючи повоєнну мовну ситуацію й мовну політику (1945-1985 рр.), С.Єрмоленко підсумовує, що у цей час проголошена політика двомовності насаджувалася всіма наявними важелями – економічними, соціальними, політичними, адміністративними. „Із чисто гуманітарної сфери – дво-багатомовності окремих людей, соціальних груп – російсько-українська двомовність підносилася до рівня стратегії, оскільки розглядалася як чинник збереження тоталітарної багатонаціональної держави” [Єрмоленко 1999]. Мовна ситуація в колишньому СРСР характеризувалася „тоталітарною”, „стереотипною” стабільністю. Зміна мови (звуження функцій української мови у 70-80 роки ХХ ст.) до певної міри змінила мовну картину світу та світогляду українців (політика вербодиду), коли українці замість питомо українських мовних одиниць стали вживати інтерфедеми, пор.: рос. *по понедельникам* – *по понеділках* (укр. *щопонеділка*); рос. *по крайней мере* – *по крайній мірі* (укр. *принаймні*); рос. *желающие* – *бажаючі* (укр. *зацікавлені*). Водночас членування ж об’єктивної дійсності та її відображення у

мережі понять, а також семантичні відносини між ними, незважаючи на спільність людської цивілізації та мислення, залишаються специфічними для кожної мови.

У посттоталітарному просторі набула рис значного динамізму і мовна норма, що пов'язано з глобальними процесами дезинтеграції, зростанням національної самосвідомості, посиленням процесів демократизації, лібералізації та гуманізації суспільства. Оцінюючи характер мовних змін наприкінці ХХ ст., мовознавці одностайні в тому, що українська мова розширюється в соціальному просторі з одночасним розвитком її зображальних можливостей. „Стан української мови є дуже неоднозначним і нерідко суперечливим, його динаміка не однаковою мірою в різних сферах та в різних регіонах країни є поступальною...” [Тараненко 2003, с.35]. Це наочно підтверджується і збільшенням в сучасному мовному вжитку кількості полонізмів (як власне запозичень, так і словотвірних похідних). Так, на лексичному рівні активно вживаються лексеми: *амбасада, імпреза, засадничий* та ін. З виходом на рівень граматики: *спортовець, бізнесовець, бізнесовий, пресовий, спортовий* тощо. В плані конкретних граматичних форм вияву – це помітна активізація варіантності: *агентство – агенція, телебачення – телевізія, військовослужбовець, військовий – військовик, вояк* тощо. Ця переорієнтація соціуму зумовлена насамперед пуристичними тенденціями, піклуванням про самобутній розвиток національної мови, прагненням до очищення літературної мови та відходом від надмірного взорування на російську мову. Можливість кількох нормативних реалізацій у кожній мові закладена в особливостях її системи і структури. Але сама поява таких реалізацій цілком залежить, як переконуємося, від особливостей функціонування мови у соціумі, від складу і структури цього суспільства за певних політико-історичних умов.

Крім того, вітчизняні дослідники, порівнюючи мовну ситуацію „століття нинішнього” і „минулого століття”, звертають увагу на те, що процеси кінця ХХ ст. подібні до процесів у 20-і роки, що „будучи швидко зупиненими”, все ж „залишили значні сліди у нашому освіченому спілкуванні” та вплинули на формування граматичних норм української літературної мови. Однак і досі, на думку мовознавців, українська мова з українською культурою перебувають у стані „постійної анемії” [Горбач 1993; Німчук 2003; Мацюк 2002; Струганець 2002; Шевельов 1997].

Літературна мова як суспільно-історична норма теж є компонентом мовної ситуації, а „зовнішній” аспект її соціологічного розгляду включається в аналіз мовної ситуації, що залежить, врешті-решт, від конкретних соціально-історичних умов. Інше коло проблем включає „внутрішній” аспект соціології літературної мови. Увага дослідників при цьому зосереджується насамперед на соціальній диференціації, притаманній самій літературній мові. Оскільки мовна ситуація визначається тими функціями, які виконує у суспільстві літературна мова, то суттєву роль відіграють норми саме літературної мови. Літературна норма мови визначається як вагомий компонент мовної свідомості суспільства, як соціально-історична категорія, тобто мовна величина, змінювана у зв'язку з соціальними змінами. З літературною нормою тісно пов'язані явища кодифікації і узусу. Якісна оцінка мови (мовлення) визначається трьома факторами: мовною системою, нормою, узусом. Суспільство, вказують мовознавці, у якому ці три феномени надто віддалені, зіштовхується з величезними комунікативними проблемами, на відміну від суспільства, у якому ці феномени врівноважені.

Питання національної специфіки мови, мовної норми є одним з аспектів співвідношення індивіда і суспільства. Першорядного значення для української мови у такому разі набуває усвідомлення приналежності до певної нації чи національності, а також розуміння того, яка мова є рідною мовою. Без урахування цих уявлень про національну мову, які містять наукове та інтуїтивне відображення функціонування мови, загальна картина мовної ситуації у ХХ ст. є неповною. Кожний член мовного колективу повинен мислити і розмовляти більш-менш подібно до інших, але це відбувається не тому, що його розумові здібності раз і назавжди зумовлені характером етнічної групи, до якої він належить, а тому, що життя у колективі привчило його думати і дивитися на речі так, як це притаманно іншим членам колективу. Специфіка мови визначається не тільки її системою, а й її нормою, тому „норма кожної мови – явище глибоко національне”. Національна нормалізація літературної мови становить собою один з важливих актів культурно-мовного будівництва певної нації. Національна норма відображає мову, є суверенною і самостійною, вона усвідомлюється і підтримується у межах кожної національної спільноти, тобто носії мови не тільки виявляють лояльність у ставленні до виробленої норми, але й ідентифікують з її допомогою належність особистості до певного колективу (національного соціуму) носіїв мови. Таким чином, національна норма вважається однаковою мірою зразковою, суспільно затвердженою [Ярцева 1969, с.250]. Намагання пояснити суперечності у системі мови, навіть у межах теорії саморозвитку цієї системи, не можуть виключити потреби враховувати функціонування мови і умов цього функціонування. Спрямованість і зміст нормалізаційних процесів, що відіграють значну роль у формуванні літературної мови, значною мірою залежать від того, як розподілені різні форми існування мови між сферами суспільної діяльності, за якої мовної ситуації відбуваються ці процеси; і врешті, мовна ситуація визначає і соціальну базу літературних мовних норм.

Отже, вихідним пунктом характеристики літературної норми в певну епоху мова повинна йти при цьому про виявлення відношення літературної мови до інших утворень та форм національної мови, що функціонують у певному мовному суспільстві. А історія розвитку системи української мови та її норм в такому разі становить не просто послідовне нашарування синхронних зрізів. Саме тому при визначенні історичних змін в

унормуванні мови маємо на увазі, що позамовні чинники виявляють лише найзагальніший вплив, є лише поштовхом, стимулом, а безпосередній напрям і характер змін визначають уже власне мовні фактори. Цілком правомірними у зв'язку з цим є виявлені М.А.Жовтобрюхом закономірності щодо еволюції норм української літературної мови. Він зазначав: „Окремі звукові зміни відбувалися спонтанно, за внутрішніми закономірностями української фонетичної системи, деякі були наслідком свідомого впливу суспільства на розвиток мови з метою надання процесові нормалізації бажаного напрямку...” [Жовтобрюх 1968, с.7].

Літературна мова, закріплюючи пам'ятки духовної культури, є в цьому розумінні, вершиною мовленнєвої культури, мірилом і точкою відліку явищ, усвідомлюваних як нормативні. Це підкреслював і Б.Гавранек, який вбачав у літературній мові „мовне вираження культурного і цивілізованого життя”. Завдяки літературній мові виражається „хід і результати філософсько-релігійного, наукового, політичного і адміністративно-юридичного мислення, причому не тільки в інтересах практичного обміну інформацією, але і з метою передачі професійних знань і кодифікованих формулювань” [Navránek 1963, с.11-18].

Як різновид соціальних норм, мовна норма є відносною як у часі, так і у просторі, оскільки вона визначається специфікою суспільного життя певного народу. Так, наприклад, мовна норма української літературної мови ХХ ст. істотно відрізняється від норми української мови ХІХ ст., оскільки існують певні розбіжності між сучасним суспільством і українським суспільством того періоду. Соціальні критерії внутрішньої диференціації мовних ситуацій – це суспільно зумовлені відмінності (варіанти) вживання мовних засобів у межах мовної системи. Елементи цієї системи є чутливими до соціальних змін. У спробах утвердити той чи інший зразок української нормалізатори поч. ХХ ст. змушені були посилалися на авторитети. Такими авторитетами для них були і окремі письменники, і мова окремої соціальної групи. У теорії мовної еволюції Є.Поливанова вказувалося на необхідність вивчення еволюції мови, її норм у тісному зв'язку з еволюцією її носіїв, адже обсяг і соціальний зміст, кількісні та якісні зміни контингенту носіїв кожної мови певним чином впливають на характер і темп мовної еволюції. Ці положення стосуються насамперед української літературної мови, процес унормування якої не стільки з внутрішньомовних, а насамперед із зовнішніх соціально-політичних, ідеологічних та інших причин триває й до наших днів. Зразок „правильності” історично мінливий. Соціальна характеристика реалізацій мовної структури змінюється залежно від розвитку і диференціації функціональної структури літературної мови. Так, історія української літературної мови демонструє зростаюче прагнення визначити норми літературної мови насамперед на основі соціальних критеріїв. Однак соціальна характеристика норми заважає поширенню її серед широких прошарків населення, оскільки, виступаючи лінгвістично об'єктивною, вона може зустріти вороже, несхвальне ставлення інших груп населення.

Динаміка суспільного життя віддзеркалюється на всіх мовних рівнях, у мовно-етикетних нормах української мови, культуромовних смаках та мовній поведінці носіїв мови, базується на врахуванні динамічного аспекту кожної конкретної мовної ситуації, зумовленої „мовленнєвою діяльністю всього населення країни у різних комунікативних ситуаціях” [Карлінський 1992, с.120]. Адже зі зміною характеру і об'єму цієї діяльності у соціальній, комунікативній і, особливо, культурній сферах здійснюється перехід до іншої мовної ситуації. Особливо значущості набуває теза про те, „що мовна ситуація становить собою не якийсь пасивний феномен, що лише підлягає впливові інших факторів. Рівень розвитку мови виявляє затримуючий чи стимулюючий вплив на макро-, медіо- і мікросоціальний розвиток суспільства. Тому існуюча в суспільстві культура мови та її норми є суттєвими для подальшої долі суспільства ” [Scharnhorst 1994, с.11].

У ХХ столітті, як відомо, зміни торкнулися „не тільки мови чи форм її існування, але і самого ставлення суспільства до мови”, адже мова стає символом інших суспільно вагомих явищ: народу, традицій, культури [Крауз 1994, с.83]. Мовленнєва практика реагує на зміни в суспільстві: „...кожна мова відображає реалії того соціуму, де мова функціонує, і при цьому адекватно обслуговує його культуру” [Сметанина 2002, с.367]. Важливим чинником у ХХ ст. є ставлення членів мовної спільноти до мови, що виявляється, зокрема, у діяльності щодо уніфікації і кодифікації літературної мови і деяких, особливо публічних, видів комунікації. Велика роль у цьому належить прогресивній громадськості у період формування й усталення норм української літературної мови, зокрема й на зламі ХХ – ХХІ ст. Регуляція мови тісно пов'язана з системою мовного виховання, пояснення кодифікаційних рішень. Ці рішення можуть бути успішними лише тоді, коли вони враховують і результати наукового опису мови, і реальну комунікацію, і сукупність часто дуже суперечливих поглядів громадськості на мову, культурні традиції (особливо міцні щодо орфографії, емоційної оцінки лексичних запозичень, окремих явищ формальної морфології).

Найновішим і найбільш вагомим аспектом, який враховуватиметься у дослідженнях з проблем мовної норми є „особистий”: „Норма, що враховує як системний, так і еволюційний аспекти мови, неможлива без третьої координати – особистісної, тобто мовної свідомості.” Зворотній зв'язок теж незаперечний: „Поняття ... мовного типу мертве без включення в нього мовної особистості, але воно водночас втрачає сенс поза системою і еволюцією” [Караулов 1987]. Численні і добре відомі історичні спостереження свідчать, що кожна мовна зміна виникає у певній мовній групі, а шлях, який веде до усталення цієї зміни у мовному колективі загалом, складний, нерівномірний та неоднорідний. Так, І.Шарнхорст зазначає: „Оскільки суспільство як сукупність мовців ніколи не буває однорідним (тобто воно поділене на підгрупи, поширене на певній території), твердження про мовні зміни передбачає, що факти, які їх викликають, виявляються неоднаково і що зміни

повинні поширюватися у неоднорідних мовних спільнотах” [Scharnhorst 1994, с.9]. Вчений прийшов до висновку, що мовні зміни насамперед зумовлені внутрішньосистемно, оскільки мова йде про їх втілення через механізм свого поширення, розповсюдження. Провідним чинником, що у зв'язку з цим вступає у силу, стає явище варіативності, яке спотерігається як у просторовому відношенні (діалектне варіювання), так і у відношенні соціальної варіативності (професійні, молодіжні, жаргонні варіанти). Якісні перетворення, що відбуваються у мові, хоча й готуються дуже поступово, зазвичай не відбуваються одночасно й на всіх рівнях мовної системи. Тільки за певних умов механізм перетворень включається на повну силу, а сам процес здійснюється через варіативність і зміну норм.

Узус, що залежить від мовного чуття, смаку, навіть примх мовної моди, впливає на норму, забезпечуючи спадкоємність літературного стандарту, боронячи його структуру від зайвих змін. Оскільки мова, як соціальне утворення, виявляється у процесі комунікативної діяльності, то це означає, що місце норми повинне окреслюватися у межах цієї діяльності. Вивчення норми з позицій соціолінгвістики дозволяє збагатити поняття норми, повніше розкрити сутність мови, специфіку і механізм її функціонування. Адже стосовно мовної системи мовна норма характеризується сталістю, певною консервативністю, а щодо функціонального розширення норма є категорією змінною. Так, М.Пилинський варіативність мовних засобів пов'язував зі стильовим членуванням мови і визначив основні тенденції зміни норм: „1) норми переходять з одного функціонального стилю до іншого у зв'язку з суспільними причинами (незважаючи на їх розподіленість за основними стилями) – розширюється спільний фонд норм у зв'язку з розширенням суспільних функцій літературної мови; 2) відбувається зближення норм усної і писемної мови (і мовлення), зокрема в галузі слововживання, вимови, словозміни тощо; 3) норми сучасної літературної мови дедалі більше орієнтуються на книжні стилі: науковий, публіцистичний, формування нової української літературної мови на народній основі; 4) триває все ж вузька стилістична спеціалізація варіантів норм, особливо варіантів регіонального або діалектного походження” [Пилинський 1976, с.54-55]. Крім того, пропонуються й інші чинники диференціації: 1) творцями і носіями літературної мови нерідко виявляються різні соціальні угруповання...; 2) оскільки літературна мова, особливо в пізні періоди історичного розвитку, виконує різноманітні соціальні функції, обслуговуючи різні сфери спілкування – художню літературу і релігію, науку і публіцистику, діловодство і державне управління, школу і буденне спілкування – відбір мовних засобів варіюється залежно від конкретних завдань комунікації. На думку мовознавців, варіативність на всіх мовних рівнях мовної структури призводить до того, що елементи мови, співіснуючи протягом певного часу, врешті чи витісняють один одного, чи чітко диференціюються у своїх функціях. Пор.: *клас – кляса, письменник – письмак, філал – філія, генезис – генеза, туристський – туристичний, вал – валовина, володар – владар – владика, у роду – у роді* та ін.

Безперечно, значному успіху опрацювання ідеї варіативності літературної норми сприяло вивчення як внутрішньої організації мовних систем, так і різноманітності зв'язків мовних систем з суспільством, яке вони обслуговують. Особливо плідними виявилися твердження, висловлені відомими лінгвістами А.Мартіне і Е.Косеріу: „...Мова може не бути ідентичною самій собі на всій території свого поширення” [Мартіне 1963, с.393] і „...мова – це „архисистема”, яка включає в себе декілька функціональних систем... Ці системи можуть відрізнятись територією поширення...” [Косеріу 1963, с.175]. Вони дають найбільш повне визначення характерних рис поняття варіативності мови, можливість подолати помилки інших у їх намаганнях підійти до термінологічної інтерпретації стану неоднорідності однієї й тієї ж мови, що обслуговує різні соціально-мовні спільноти. Спеціальне теоретичне вивчення літературних мов у їх національному просторі знайшло подальше вивчення у працях Г.В.Степанова і А.Д. Швейцера. Згідно найбільш широкому уявленню, сформульованому у цих працях, явище варіативності норми становить собою особливі форми адаптації єдиної літературної мови до умов, потреб і традицій нації – носія певної мови, тобто особливі форми існування і функціонування мови [Степанов 1980]. „Нормальний хід розвитку кожної мови такий, що старі, давно вживані слова, звороти й конструкції відмирають не враз, а живуть часто сотні літ, помалу гублять своє первісне значення, змінюють його й стають звичними шаблонами, тими відомими з дитячих літ образами, що полегшують нам процес сприймання нового й заощаджують тим психічну енергію” [Гладкий 1927, с.70].

Зіставляючи синхронні зрізи історичного розвитку української літературної мови у ХХ столітті, виходимо з необхідності аналізувати факти усталення норм з метою їх зісталення і визначення всієї суми подібностей та відмінностей, які можуть слугувати доказами існування закономірностей, що регулюють процес поступального руху української мови, еволюції мовних норм. Причому за таких умов єдність синхронії і діахронії виявляється в кожному конкретний момент у варіативності мовних елементів. Це свідчить про те, що ми можемо безпосередньо спостерігати і виявляти зміни та динаміку, зокрема, норм морфологічної парадигми української літературної мови протягом ХХ ст. та з'ясувати особливості типу еволюції для конкуруючих граматичних варіантів – високодинамічний, помірний чи низькодинамічний.

Отже, концептуальна база кожної мовної ситуації служить підґрунтям цілісності соціуму та взаєморозуміння між мовцями, стан лінгвістичної свідомості та граматичної правильності репрезентують концептосферу знань про граматичні характеристики української літературної мови та критерії норми в конкретні періоди, зокрема на зламі ХХ – ХХІ ст. Відтак становлення й кодифікація норм української

літературної мови виявляються не тільки через теоретичне підґрунтя лінгвістичних приписів і принципів їх відбору, а й шляхом врахування динаміки діалектично складної мовної ситуації, її компонентів, що дозволяє окреслити основні етапи еволюції й уніфікації норм, розкрити теоретичні засади нормативно-оцінного підходу до української літературної мови, визначити домінуючі в певний історичний момент уявлення про норму та відібрати найбільш перспективний варіант як зразок (норму), засвідчений нормативними кодексами та мовною практикою на зламі ХХ – ХХІ ст. для мовленнєвої комунікації.

Література

- Гладкий 1927: Гладкий М. Проблема культури українського слова // Життя й революція 1927. – № 2. – С.203-204.
- Горбач 1993: Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Горбач О. Зібрані статті. – Т.ІІІ. – Мюнхен, 1993. – С.45-52.
- Едличка 1988: Едличка Б. Литературный язык в современной коммуникации // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1988. – С.40-41.
- Єрмоленко 1999: Єрмоленко С. Просторова і часова глибина літературної норми: Хроніка. Літературна мова в теорії і практиці // Дивослово. – 1999. – №4. – С.61.
- Загнітко 2003: Загнітко А. Структурні й семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій // Лінгвістичні студії: Зб.наук. праць. – Вип.11. У 2-х ч. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 350 с.
- Жовтобрюх 1967: Жовтобрюх М.А. Про один теоретичний аспект культури української мови // Мовознавство. – 1967. – №3. – С.55-64.
- Жовтобрюх 1968: Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова в радянський час // Мовознавство. – 1968. – №1. – С.2-9.
- Караулов 1987: Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
- Карлинский 1992: Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата, 1992.
- Косериу 1963: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1963. – Вып.ІІІ. – С.143-343.
- Крауз 1985: Крауз И. Языковая ситуация в странах развитого социализма и проблемы культуры языка // Вопросы языкознания. – 1985. – №1. – С.24-27.
- Краус 1990: Краус І. До питання про динаміку компонентів чеської мовної ситуації // Мовознавство. – 1990. – №2. – С.11-16.
- Масенко 1995: Масенко Л.Т. Роль офіційної ідеології 70-х років у поглибленні деформації мовної ситуації в Україні // Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995. – С.68-76.
- Мартине 1963: Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – М.: 1963. – Вып.3. – С.366-566.
- Мацюк 2002: Мацюк Г. Прескриптивна лінгвістика у Галичині (перша половина ХІХ ст.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім .І.Франка, 2002. – 210 с.
- Німчук 1999: Німчук В.В. До проблеми українського правопису у ХХ ст. // Український правопис (Проект найновішої редакції). – К.: Наукова думка, 1999. – С.242-333.
- Пилинський 1976: Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наукова думка, 1976. – 276 с.
- Русанівський 1968: Русанівський В.М. Стійкість граматичної структури // Мовознавство. – № 4. – 1968. – С.4-16.
- Сметанина 2002: Сметанина С.И. Медиа-текст в системе культуры. Динамические процессы в языке и стиле журналистики конца ХХ в. – СПб. – 2002. – 383 с.
- Степанов Ю.С. Исторические законы и исторические объяснения // Гипотезы в современной лингвистике. – М.:Наука, 1980. – С.90-117.
- Тараненко О. Демократизація і / або лібералізація // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство: Зб. наукових статей. – Чернівці: Рута, 2003. – С.10-18.
- Ткаченко 2003: Ткаченко О. Українська мова і українська культура (3) // Українська мова. – №3-4. – 2003. – С.3-17.
- Трошина 1996: Трошина Н.Н. Языковая ситуация и культура языка: сравнительный анализ по состоянию в различных странах: актуальные проблемы языка в Европе // Реферативный журнал. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература: серия 6. Языкознание. – 1996. – С.77- 83.
- Шевельов 1987: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 -1941): стан і статус. – Івано-Франківськ: Сучасність, 1987. – 207 с.
- Шумарова 1994: Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості: соціопсихологічний аспект: Авторефер. дис... докт.- ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1994. – 48 с.
- Яворська 2000: Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада. – К., 2000. – 288 с.
- Ярцева 1969: Ярцева В.Н. О территориальной основе социальных диалектов // Норма и социальная дифференциация языка. – М., 1969. – С.26-46.

Normalizacja 1994: Normalizacja języka w krajach zachodu. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Komisję Kultury Słowa Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 12 grudnia 1992 r. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1994. – 91 t.

Scharnhorst 1994: Scharnhorst J. Sprachsituation und Sprachkultur als Forschungsgegenstand: T.1 // Sprachreport. – Mannheim, 1994. – №2. – S.9-12). Havránek 1963: Havránek B. Studie o spisovném jazyce. – Praha. – 1963.

Havránek B. Studie o spisovném jazyce. – Praha. – 1963.

Hermann 1875: Hermann Lewi. Das osterreichische Hochdeutsch. – Wien, 1875.

The article is devoted to questions of language norm. Language norm has a dual disposition: on the one hand a language norm is a language phenomenon, and a language norm distinctly comes forward and public phenomenon. Like so, during the estimation process, choice and fixing of normative realizations necessary to take into account as in lying and external factors/

Keywords: democratization of language, language norm, variant.

Надійшла до редакції 17 листопада 2008 року.

Ірина Кудрейко

ББК Ш12=411.4*67

УДК 811.161.2'282.2(477.62)

СУЧАСНІ ВИЯВИ І ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ДОНЕЧЧИНІ

У статті розглянуто особливості соціолінгвістичної ситуації у Донецькій області, визначено її диференційні ознаки, проаналізовано процес формування національно-мовних стосунків на визначеній території.

Ключові слова: мовна ситуація, двомовність, статус мови.

Останнім часом суттєво активізувалися дослідження українсько-російської, російсько-української двомовності в різних регіонах України, необхідні для створення оптимальної моделі державної мовної політики. Стаття продовжує студії, пов'язані з вивченням мовної ситуації на Сході України з простеженням особливостей вияву сучасної динаміки мовленнєвого тла.

Метою дослідження є визначення регіональних особливостей вибору мов (української або російської) мешканцями аналізованого регіону. Мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) простежити еволюцію поглядів на проблему мовної ситуації; 2) визначити структурні елементи мовної ситуації; 3) розкрити особливості мовної ситуації в Донецькій області.

Мовна ситуація – одна з найважливіших проблем соціолінгвістики. Як предмет окремого соціолінгвістичного дослідження вона проаналізована в працях В.Авроріна, Л.Крисіна, Л.Нікольського, О.Швейцера та ін.

В українській соціолінгвістиці висвітленню цієї проблеми присвячені праці В.Акуленка, І.Білодіда, В.Брицина, Г.Вусик, Л.Масенко, О.Мельничука, В.Русанівського, С.Семчинського, Л.Ставицької, О.Ткаченка, Н.Шумарової та ін.

За визначенням О.Куця, «мовна ситуація – притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов» [Куць 2004: 65].

В.Аврорін наголошує, що мовна ситуація – це «система функціонального розподілу мов як засобів міжнародного, регіонального, місцевого спілкування, у тому числі як мов еліти або широких народних мас» [Аврорін 1973: 126].

Визначення мовної ситуації, запропоноване М.Кочерганом, дає теоретичне підґрунтя для адаптації цього поняття щодо багатомовного суспільства всередині країни. Під мовною ситуацією автор розуміє сукупність форм існування однієї мови або їхніх сукупностей у територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень [Кочерган 1999: 126-127].

Мовну ситуацію в Донецькій області можна охарактеризувати як російсько-українську двомовність, якій притаманні такі диференційні ознаки:

1) за кількісними ознаками мовна ситуація у Донецькій області має вияв багатокomпонентної, що зумовлено присутністю носіїв різних мов. Реально функціонує декілька мов, серед яких російська і українська – домінують;

2) демографічна сила цих мов неоднакова. Найбільшою демографічною силою (тобто кількістю тих, хто нею говорить) характеризується російська мова. Інші мови, особливо гетероморфні до слов'янських, мають незрівнянно меншу демографічну силу [Кононов 2005: 19];

3) комунікативна сила мов (кількість сфер, які вони обслуговують) теж різко відрізняється. Тільки російська й українська мови присутні у всіх сферах життя, а мови інших етнічних груп частіше за все знаходять застосування лише в деяких ситуаціях родинного чи дружнього спілкування [Кононов 2005: 19];

4) юридичний статус мов різний: українська – державна, хоча російська продовжує виконувати функції мови міжнародного спілкування з намаганням окремих територіальних управлінських структур нав'язати іншу модель функціонування української мови (пор. ухвалу міської ради м. Донецька про виділення спеціальних коштів на підтримку російської мови);

5) оцінні ознаки мовної ситуації у Донеччині (зовнішня і внутрішня оцінка мовцями комунікативного використання мов).

Задля визначення оцінних ознак мов на території Донецька й області було проведено соціолінгвістичне дослідження. Основним методом дослідження була анкета, до складу якої входили питання, орієнтовані на вияв соціальних ознак інформантів і сфер використання української і російської мов. Анкетування проводилося серед студентів вищих навчальних закладів Донецька протягом жовтня 2008 року.

Загальна кількість опитуваних дорівнює 286 особам, національний склад яких різноманітний. Серед інформантів представники таких національностей: українці – 198 осіб (69,23% від загальної кількості опитуваних), росіяни – 44 особи (15,38%), білоруси – 17 осіб (5,9%), греки – 7 осіб (2,44%), євреї – 6 осіб (2,09%), татари – 4 особи (1,39%), вірмени – 3 особи (1,04%), молдовани – 2 особи (0,69%), азербайджанці – 2 особи (0,69%), поляки – 1 особа (0,34%), лезгини – 1 особа (0,34%), корейці – 1 особа (0,34%).

Метою дослідження було порівняти, якій мові надають перевагу мешканці містечок, а якій мовці великого міста. В опитуванні брали участь мешканці Донецька – 173 особи і Донецької області – 113 осіб, серед яких мешканці таких міст: Макіївка – 48 осіб, Авдіївка – 9 осіб, Березове – 2 особи, Горлівка – 7 осіб, Докучаєвськ – 5 осіб, Єнакієве – 6 осіб, Гробове – 1 особа, Красноградівка – 1 особа, Курахове – 3 особи, Новий Світ – 3 особи, Світлодарськ – 4 особи, Старобешеве – 4 особи, Харцизьк – 2 особи, Ясинувата – 8 осіб. Опитуваних розподілили на дві групи за місцем проживання: до першої групи увійшли мешканці Донецька, до другої – області.

Отже, у Донецьку загальна кількість опитуваних дорівнює 173 особам, серед них українців – 118 осіб, росіян – 26 осіб, білорусів – 14 осіб, євреїв – 6 осіб, греків – 5 осіб, вірмен – 3 особи, поляків – 1 особа. Рідною вважають українську мову 52 особи (українці), що складає 44,06% від кількості опитуваних українців і 30,05% від загальної кількості опитуваних. Інші 118 осіб назвали рідною російську мову (68,2% опитуваних) і тільки 3 вірмен (1,73% від загальної кількості опитуваних) назвали рідною мовою вірменську, що є показником високої національної свідомості серед представників цієї нації.

Загальна кількість опитуваних, які мешкають у містечках і селищах Донецької області – 113 осіб, серед них українців – 83 особи, росіян – 18 осіб, білорусів – 3 особи, татар – 3 особи, греків – 2 особи, молдован – 1 особа, азербайджанців – 1 особа, лезгинів – 1 особа, корейців – 1 особа. В області рідною назвали українську мову 28 осіб (тобто 24,77% опитуваних українців і 24,77% від загальної кількості опитуваних), російську мову назвали рідною 85 осіб (75,23% від загальної кількості опитуваних).

Аналізуючи одержані дані, бачимо, що більший відсоток українців, які вважають українську мову рідною, в Донецьку – це 44,06%, в області він дорівнює 24,77% (хоча побутувала думка, що серед мешканців невеликих містечок, селищ більше носіїв української мови, ніж серед мешканців великих міст. Мабуть, так було донедавна, коли інформантами соціолінгвістичних, соціологічних, лінгвістичних досліджень були представники старшого (тепер уже) покоління. Вік інформантів, які надали відповіді на питання запропонованої анкети, від 17 до 22 років). Щодо загальної кількості опитуваних, то в Донецькій області 27,97% мовців вважають рідною мовою українську. Дані нашого опитування не дуже різняться від репрезентативного опитування, проведеного Центром соціологічних досліджень «Громадська думка» в листопаді – грудні 2006 року. За даними «Громадської думки» виявлено такий регіональний розподіл відповідей щодо визначення рідної мови. Українську мову вважають рідною 91,6% респондентів на Заході, 80,8% у Центрі, 67,5% на Півночі, 25,8% на Сході і 29,5% на Півдні. Дзеркальне відображення зазначеного демонструє регіональний розподіл тих, хто вважає рідною російську мову, – 2,6% на Заході, 7,0% у Центрі, 19,9% на Півночі, 58,5% на Сході, 56,7% на Півдні.

Подвійну мовну ідентифікацію, тобто визначили рідними і українську, і російську мови, виявили 2,4% респондентів на Заході, 12,3% у Центрі, 11,7% на Півночі, 15,0% на Сході і 11,8% на півдні.

Іншу мову вважають рідною 3,4% на Заході, 0,0% у Центрі, 0,9% на Півночі, 0,7% на Сході і 2,0% на Півдні [Масенко 2008: 104 - 105].

У Донецьку і області 100% росіян рідною назвали російську мову, щодо представників інших національностей, то майже всі вони, крім вірмен і певного відсотка українців, надають перевагу російській мові як рідній, що є результатом радянської русифікації.

Наслідки зросійщення засвідчують, зокрема, дані перепису населення України 2001 року, згідно з якими 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 64,7% німців, 58,7% татар, 54,4% грузинів, 30,3% болгар, що мешкають в Україні, назвали рідною російську мову [Масенко 2008: 101].

Анкетованим було запропоновано оцінити їхній рівень володіння українською мовою за такими критеріями: незадовільно, задовільно, добре, відмінно.

У Донецьку, серед опитуваних, рівень володіння українською мовою як задовільний визначили 38 осіб (21,97% від загальної кількості опитуваних), добре володіють українською мовою 114 опитуваних (65,89%), відмінно – 21 мешканець Донецька (12,13%). Серед мешканців області задовільно володіють українською мовою 32 особи (28,31% від загальної кількості опитуваних), добре – 69 мовців (61,07%), відмінно – 12 опитуваних (10,61%). У жодній групі опитуваних не було мовців, які б визнали свій рівень володіння українською мовою як незадовільний (анкетування проводилося українською мовою).

Про достатній рівень володіння українською мовою можна зробити висновок, проаналізувавши відповіді студентів на питання «Під час вибору телепередачі для вас найголовнішим є: тема передачі, її назва; зміст передачі, якість її підготовки; мова (українська, інша), якою ведеться передача». 100% опитуваних Донецька і області зазначили, що при виборі телепередачі для них головним є її тема і зміст. Це свідчить про відсутність мовного бар'єру серед опитуваних представників сучасного студентства.

Опитуваним пропонувалася низка питань, відповіді на які дають можливість визначити сфери соціального життя, в яких молодь користується українською мовою: в родині, з друзями, у навчальному закладі. Серед опитуваних мешканців Донецька мовою своєї нації розмовляють у родині вірмени – 3 особи (1,73% від загальної кількості опитуваних мешканців Донецька), українці – 13 осіб (11% від кількості українців і 7,51% від загальної кількості опитуваних), росіяни і представники інших національностей в родині розмовляють російською мовою. В області усі опитувані зазначили, що в родині спілкуються російською мовою; у колі друзів і мешканці Донецька, і мешканці містечок і селищ Донецької області спілкуються російською мовою; російську мову як мову спілкування у навчальному закладі назвали 17 мешканців Донецька (9,8% від загальної кількості опитуваних донеччан), українську – 5 осіб (2,89% опитуваних), інші 151 особа, що дорівнює 77%, зазначили, що у навчальному закладі користуються як українською, так і російською мовою. Щодо інформантів з Донецької області, то 14 осіб (12,38% від загальної кількості опитуваних) у навчальних закладах розмовляють російською мовою, інші використовують обидві мови: українську і російську.

Українська мова серед україномовного і не україномовного населення країни з часом стає престижнішою. У суспільній свідомості поступово підвищується показник її комунікативних якостей і естетичної цінності, спинився процес падіння «лояльності» щодо української мови – посилюється мовно-національна свідомість українців, а також представників інших етносів (цит. за: [Куць 2004: 66]). Підтвердженням цього є відповіді студентів на такі питання: «Як ви ставитесь до проблем обов'язкового вивчення української мови в школі?», «До школи з якою мовою навчання ви хотіли б віддати своїх дітей?»

Серед мешканців Донецька, які дали відповіді на питання анкети, позитивно ставляться до обов'язкового вивчення української мови в школі 152 особи (87,86% від загальної кількості опитуваних донеччан), щодо області, то 93 особи (тобто 82,3% опитуваних) підтримують обов'язкове вивчення української мови в школі. Відсоток тих, хто не підтримує українську мову у сфері шкільного навчання незначний: у Донецьку – 12,14 %, що дорівнює 21 особі, в області – 17,7%, тобто 20 осіб, від загальної кількості опитуваних. Щодо другого питання, то до шкіл з українською мовою навчання прагнуть віддати своїх дітей 128 осіб (73,98%) у Донецьку, 80 осіб (70,79%) в області.

І.Срезневський зауважував, що «батьки повинні навчати дитину рідної мови перш за все для того, щоб вона засвоїла виразність рідної мови, чуття її, щоб вся освіта її надалі спиралася на цьому знанні» (цит. за: [Черемська 2006: 40]). З одержаних даних видно, що рівень національної свідомості вищий серед мешканців Донецька.

Стан сучасного мовного простору в галузі освіти привертає увагу багатьох науковців. Так, А.Погрібний, аналізуючи використання української мови в галузі освіти у Донеччині, зазначає, що «з врахуванням 955 українських класів у російських школах, а також тих шкіл, що мають не стільки українську мову навчання, як вигаданий чиновниками «статус шкіл з українською мовою навчання», усього у 2005 році офіційно навчалася у Донецьку по-українськи 17,1%, в Маріуполі – 14,7% учнів, у Макіївці – 4%» (цит. за: [Калиновська 2008: 208]). Порівняємо дані, наведені А.Погрібним, з офіційною статистикою.

У Донецькій області, починаючи з 2004 року, діє цільова комплексна Програма розвитку та функціонування української мови на 2004 – 2010 роки. Цю Програму було затверджено рішенням спільного засідання колегій обласної державної адміністрації та Міністерства освіти і науки України від 18.12.2003 № 12 / 6-2.

Відповідно до статистичних даних 2004-2005 навчального року 661 заклад навчального виховання області має статус україномовного, що від загальної кількості закладів (1166) складає 56,7%.

Мережа україномовних загальноосвітніх закладів області складає 612 шкіл (у тому числі заклади нового типу) і дорівнює 53,4% від загальної кількості відповідних закладів (1145), в яких навчаються державною мовою 113750 учнів, тобто 26% від їх загальної кількості (444369).

Кількість професійно-технічних училищ області становить 117 закладів. З них україномовних – 13, тобто – 11%. Від загального контингенту учнів системи професійно-технічної підготовки навчаються державною мовою тільки 2,5%.

В області працюють 112 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації, з них: I-II рівнів – 82, III-IV – 30, загальною кількістю студентів – 213, 5 тис., з яких 68, 6 тис. навчаються державною мовою, що дорівнює 32,1% [Загнітко, Кудрейко 2008: 66].

У рамках цієї Програми було проведено соціологічне опитування серед учасників навчального процесу: вчителів, учнів, батьків. Дані цього опитування спростовують будь-які заяви про «насищені українізацію на Донеччині» і засвідчують реальний стан справ в освіті Донецького регіону. Так, 89% дітей вказали, що вони навчаються російською мовою, проте лише 53% зазначили, що хотіли б навчатися цією мовою. Більше половини респондентів (53%) стверджують, що знання державної мови необхідні їм для того, щоб «відчувати себе часткою українського народу». Такі цифри засвідчують досить високий рівень національної свідомості серед учнівської молоді на Донбасі та її орієнтацією на здобуття освіти українською мовою. 71% опитуваних батьків вважають, що знання української мови необхідні для подальшого навчання та соціалізації дитини. 99% респондентів вважають, що знання державної мови необхідні кожному громадянину України. Майже 70% вчителів вважають, що їхній навчальний заклад готовий перейти на державну мову викладання (цит. за: [Калиновська 2008: 209]).

Дані, одержані під час нашого дослідження, доводять, що мовою навчання у вищих Донеччини сьогодні є російська мова. Так, з 286 опитуваних, 163 осіб (56,99%) визнали мовою навчання російську, 72 особи (25,17%) – українську і 61 опитуваний (21,32%) назвали мовами навчання російську і українську.

Отже, проведене опитування дало можливість підтвердити, що в Донецьку й області домінує російська мова, однак досить високий рівень національної свідомості і значний відсоток тих, хто добре (за власною оцінкою) володіє українською мовою, свідчать про посилення позицій державної мови, стан якої характеризується тим, що «ніде на власній території ця мова не стала цілком повною, тобто такою, що охоплює не тільки всю українську етнічну (титультну) націю, а й, що характерне для справжньої нації, як мова державна українську націю політичну, сукупність усіх громадян Української держави незалежно від їхнього національного походження. Ідеться, звичайно, аж ніяк не про витискання мов національних меншин, а про добре знання і вільне володіння українською мовою як (загально)державною» [Мова 2007: 122-123].

Дослідження, пов'язані з оцінкою мови суспільством, допомагають розв'язувати актуальні завдання державної мовної політики, спрямовані на захист і підтримку державної мови в Україні, надання їй статусу загальнонаціональної, загальнодержавної, універсальної, усталеної у своїх основах (див: [Ткаченко 2004]).

Література

Аврорин 1973: Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: К вопросу о предмете социолінгвістики. – Л.: Наука, 1973. – 276 с.

Загнітко, Кудрейко 2008: Загнітко А.П., Кудрейко І.О. Білінгвізм і мовна компетенція // Компетентнісно орієнтована освіта: досвід, проблеми, перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 5-6 листопада 2008 року. – Т.1. – Київ – Донецьк: «Каштан», 2008. – С. 60 – 70.

Калиновська 2008: Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 196 – 234.

Кононов 2005: Кононов І.Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз). Автореф. дис... докт. соціологічних наук. – К., 2005. – 31 с.

Кочерган 1999: Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 288 с.

Куць 2004: Куць О.М. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч. посібник. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2004. – 275 с.

Масенко 2008: Масенко Л.Т. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 96 – 132.

Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.

Ткаченко 2004: Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004, – 272 с.

Черемська 2006: Черемська О.С. Лексична та граматична інтерференція в сучасній українській літературній мові (на матеріалі преси Харківщини 50 – 80-х років ХХ століття): Монографія. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006. – 184 с.

In the article it has been examined the peculiarities of sociolinguistic situation in Donetchina, determined it's differentiated sign, analyzed process of formation of nation-linguistic relations on definite territory.

Keywords: a linguistic situation, status of language.

Надійшла до редакції 20 листопада 2008 року.

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

НАЗВИ ДОБИ ТА ЇЇ СЕГМЕНТІВ У ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛАХ ГОВІРОК СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКО-НАДДНІПРЯНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

У статті проаналізовано назви частин доби та її сегментів у говірках окремої порубіжної діалектної зони, описано лексеми на позначення частин доби та подано їхнє вживання у вербалізованих конструкціях. Зроблена спроба дослідження мотивації творення народної номенклатури через опис реалемного вираження лінгвістичного матеріалу в етнографічному, діалектному просторі говірок; встановлення немотивованого співвідношення часу і традицій у говірках середньополісько-наддніпрянського порубіжжя.

Ключові слова: говірки середньополісько-наддніпрянського порубіжжя, лексика народного календаря, номінація частин доби.

У сучасній мовознавчій науці поширеним є системний підхід до вивчення діалектної лексики, а також дослідження лексики у складі тематичних груп та всебічний і системний опис її. В останні десятиліття з'явився ряд мовознавчих праць, присвячених теоретичним питанням української діалектної лексики та описові її окремих тематичних і лексико-семантичних груп, які спираються на дескриптивну репрезентацію номінативних одиниць (М.Поїстогова, Р.Омельковець, Т.Тищенко, М.Бігусяк, та ін.). Теоретичним питанням формування і функціонування лексико-семантичної системи діалектної мови присвячено праці П.Гриценка [Гриченко 1984], які спираються на вивчення семантичних зв'язків лексем, що є спорідненими денотатами. Дослідженням етносимволіки слова і висловлення, а також теорії номінації, що входить у коло етнолінгвістичних досліджень, займається В. Жайворонок [Жайворонок 2001]. Мотиваційний аспект діалектної мови вивчають науковці Г.Аркушин, Н.Цимбал. Схему опрацювання лексичної одиниці, в якій ключовими виступають контекстні ситуації, що ілюструють значення слова, подає Т.Григоренко [Григоренко 2005]. Назви часу в календарній обрядовості висвітлюють у своїх публікаціях І.Круть [Круть 2004], Н.Алатирева [Алатирева 2002], М.Джиоєва [Джиоєва 2002].

Лексика народного календаря привертала увагу вітчизняних та російських етнолінгвістів Б.Рибаківа, В.Гармашова, Т.Агапкіної, В.Доманицького, В.Проппа, дослідників діалектної мови, зокрема, В.Карпової, І.Колісника, В.Конобродської. Зокрема, народний календар в етнокультурному аспекті розглядає С.Толстая [Толстая 2005], яка у наукових розвідках подає семантичні формули народних обрядів у структурі тексту, аналізує структурні параметри ритуалів, семантичні зв'язки текстів із загальною семантикою календарних свят.

Вивчення порубіжних діалектних зон становить нині особливий розділ слов'янської лінгвогеографії зі своїм специфічним об'єктом, особливою проблематикою і спеціальною методикою. Дослідження спирається на останні публікації та наукові розвідки Т.Щербини [Щербина 2003], де проаналізовано середньонаддніпрянське-степове суміжжя в світлі ізоглос. І.Рябець [Рябець 1999] розглядає говірки центральнополісько-наддніпрянської суміжності. У праці В.Дворянкіна [Дворянкін 2006] досліджено номінативні процеси у східностепових говірках, також мовознавець аналізує стан дослідження номінативних процесів у діалектній мові. Вивченню фонетичної системи говірок під впливом соціально-культурних чинників на межі середньонаддніпрянського і поліського суміжжя присвячено праці В. Михайленка [Михайленко 2002], де також подана сучасна міждіалектна диференціація. У працях Р. Сердеги [Сердега 2005] описано лексику господарювання старожитніх говорів Слобожанщини. Структурну організацію і динаміку побутової лексики південнослобожанських говірок наводить Л. Тищенко [Тищенко 2002].

Враховуючи значні досягнення в питаннях опису лексики діалектів, все ж можна сказати, що про склад і поширення номінативних одиниць багатьох тематичних груп і діалектних зон інформація відсутня. Це стосується, зокрема, і середньополісько-наддніпрянського порубіжжя, лексичний склад якого не був об'єктом наукового вивчення, практично не вивченою залишається народна календарна термінологія, бракує окремого дослідження діалектних назв доби та її сегментів у говірках порубіжжя.

У цьому контексті окреслена проблема має зв'язок з науковими темами відділу діалектології Інституту української мови НАН України «Українська діалектна мова сьогодні: онтологічний і гносеологічний аспекти» та практичними завданнями сучасної лінгвістики: введення в науковий обіг нового діалектного матеріалу, який може стати складником баз даних для Словника українських говорів та Лексичного атласу української мови.

Метою статті є визначити склад лексики на позначення доби та її сегментів у говірках середньополісько-наддніпрянського порубіжжя, з'ясувати роль, особливості функціонування лексичних синонімів слова *доба*.

Основне завдання – дослідити як твориться народна номенклатура, порівняти часові рамки доби та її частин як час, що існує об'єктивно й уявно (в мовній картині світу діалектоносців).

У говірках середньополісько-наддніпрянського порубіжжя зафіксовано такі назви доби як *сутки*, *день*. Найпоширенішою у говірках у зн. 'доба' є лексема *день*, яка позначає час, що дорівнює дню і ночі [йак у /йїх ко/рова не^у мог /ла оте^у /литис' /ц'ілий /ден' / то /так до /ранку і не^у /стало /той ху/добини //] (Блш.), світлу

частину доби [у не^діл / у үден / зби^ралис / гу^лат / у кол^ца / йосип ба^лак розда^йе / по^йеха^лі / по^йеха^лі / голо^ва або це . . . низ / а тог^ді за те ха^пайу^ц:а //] (Пуст.), певний святковий період (календарна дата) [на^ден / тр^ійц і ла^мали г^лтки / липи / ки^дали на до^лі^тку на три^дні //] (Хрп.), час у межах доби, заповнений діяльністю [поки^ден / то гу^лали на ву^лиц^{ах} / соб^іі ве^се^лилис / хлоп^ці г^рали гар^мон^ійу //] (Івн.). Номен *день* у зн. 'доба' в говірках реалізує значення у моделі «вказівний займенник + 'день'». Ця мовна конструкція вживається переважно для називання світлої частини доби [у^нас / корови з^паш^і же^нут / поки^ден //] (Бр.п.).

Лексема *сутки* у зн. 'доба' зафіксована в мовленнєвій ситуації, коли йдеться про вимір часу для приготування якоїсь страви [ко^лис / ва^рили / квашу до^каш^і / па^рили / воду / мо^чили на^дсут^ки / жит^ту кру^пу та ва^рили / і с^імна / м^нали на^дка^шу //] (Фср.); пов'язаній з лікувальними діями, замовляннями чи лікувальною магією [йак не^че у / груд^{ах} / сут^ки чи б^іліш / треба / дати о^пару га^рачо чи / диму з не^чі до^стат^т //] (Бкл.).

Лексеми *день* і *сутки*, зафіксовані у говірках, позначають часовий проміжок чи момент дії, що відбудеться згодом: [у^трет^ій чи у де^уйатий / ден^і / ісла / похорону / не^сли / зем^лу з мо^гили і х^ліб до / церкви / а бат^ушка / прав^і //] (Пуст.), [на^друг^і / сут^ки / роже^ниці / по^ложе^но / пок^ласт^и у^д ко^лиску но^жа / од^злазу ди^тини //] (Фаст.).

У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка слово *доба* подане у значеннях 'сутки', 'пора, время', 'возрасть' [Грінченко: 395]. У сучасній українській літературній мові слово *доба* вживається зі значеннями: 1) проміжок часу, протягом якого земля робить один оберт навколо своєї осі: день і ніч; 2) розм. те що пора, період; 3) тривалий проміжок часу, який виділяють за яким-небудь характерним явищем. У обстежуваних говірках не зафіксовано вживання у значенні 'доба' назв *дня*, *пора*, *время*, *возрасть*, поданих у СУМ та у «Словарі» за ред. Б. Грінченка.

У наведених прикладах лексеми *день*, *сутки*, *доба* є лексичними синонімами. Маючи декілька відтінків значення, слово *доба* виявляє розбіжності лексичної сполучуваності у всіх його синонімічних варіантах. Мовознавець М. Кочерган [Кочерган 1980] всі випадки обмеження сполучуваності рівнозначних лексико-семантичних одиниць зводить до двох основних факторів: 1)тяжіння семантичної статури слова як лексеми в цілому над кожним його лексико-семантичним варіантом; 2)уникання неоднозначності, або омонімічне відштовхування [Кочерган 1980: 117]. Із названих М.Кочерганом двох чинників у говірках досліджуваного порубіжжя превалує перший. Ним зумовлюється переважна кількість синтагматичних обмежень. Особливість функціонування лексико-семантичних варіантів орієнтується на специфіку мікросистеми в цілому, якою є семантика багатозначного слова *доба*, особливо на семантичну домінуючу слова. Допустимими виявились ті сполучення, які є нормативними з основним значенням. Так слова *день* (у зн. 'доба') і *доба* в говірках є абсолютними синонімами, їх семантичний обсяг повністю збігається, однак не в усіх наведених випадках мовці послуговуються словом *день* замість *доба*, бо це алогічно відносно значення «світла частина доби», яке у сучасній українській мові є основним значенням слова *день* [СУМ, II, с.316].

Діалектоносії у визначенні часових меж частин доби орієнтуються на народні спостереження, на види господарської діяльності, побутові реалії та обрядодійства, виконання яких відбувається у стійкі, закріплені за ними періоди. Визначення меж частин доби мовці пов'язують: 1)з часом вживання їжі: [ні^сла об^іда це / полуден //] (Фаст.), 2) зі станом неба: [йак / з^ірки не^ма на / неб^і / то / ранок //] (Бр.п.); [йак / смеркне / то за^кінч^іс^я / веч^ір / ла^гай / спат^т до / ранку //] (Мтш.); 3) із закінченням частини роботи в полі та годуванням худоби: [при^йшов з / пол^а / го^ду^й худ^обу / то й об^ід //] (Хрп.); 4) з положенням сонця на небі: [ста^вили / ногу і ди^вилис / йак / т^ін / нап^і / шага / ўже / знач^{ит} / об^ід^на / по^ра / наступ^ла //] (Фср.).

На основі даних опитування діалектоносіїв за спеціальною, укладеною автором програмою, з'ясовано, що з такою частиною доби як *ранок* більше пов'язане виконання господарських робіт, тому слово *ранок* вживається переважно у реаліях господарського буття, побуті, обрядах, пов'язаних з частиною доби, яка настає після ночі (виступає іменником або прислівником) [з^ранку / мати за^ран^і / ставила / пр^асти / то йа і уст^айу / дар^ма / шчо з / дос^віток //] (Фср.), [у суб^оту / рано / мати про^сила на коро^вай //] (Мтш.), [рано у поне^ділок / йшли на дар^овизну до моло^ддой //] (Івн.), [у не^ділу / з^ранку ос^вачує^ц:а ве^рба //] (Щрб.). «Словник української мови» за ред. Б.Грінченка подає варіанти слова *ранок*: «утро», «рано-вранці», за якими закріплене однакове значення [Грінченко: 6].

У сучасній українській мові номени на позначення частин доби значно розширили своє значення. У СУМ та ТСУМ зафіксовано такі значення слова *ранок*: 1) « частина доби після ночі, початок, перші години дня», 2) у сполученні з прислівником *вранці* – «дуже рано, на світанку, спозаранку» [ТСУМ, III, с.98]; Словник синонімів української мови (далі ССУМ) наводить такі варіанти вживання лексеми *ранок*: *поранок*, *світанок*, *розсвіт*, *переддень* [ССУМ, II, с.515]. Лексичним синонімом до слова *ранок* є слово *вдосвіта*, яке подане у зн. «дуже рано, перед світанком» [ССУМ, I, с.172], зафіксовано варіанти слова *ранок*: *на світанку*, *рано-пораненьку*, *на зорі* [ТСУМ, I, с.135]. Назва *вечір* у говірках лежить в основі кількох складових номінацій обрядів. З лексемою *вечір* у говірках пов'язані певні обмеження в діях [йак ма / ла ди^тина / роди^ц:а / то в^вече / р^і не^сп^і / вайут^т / бо / буде у^су / ніч сп^іват^т //] (Брн. П.), початок готування обрядових страв [звечора на / х^ліб і / паски м^ісил^т / істо / бо у су^боту не^к / ти //] (Бкл.), час відпочинку та відвідування церкви, певні обряди, пов'язані з весіллям [у не^ділу було й на ве^черну до / церкви хо^дили //] (Щрб.), [на ве^чор^ниц^{ах} і / менш^і / м^нали ко^ноп^лі / а брат зан^есе у / хату / радно з осо^ки / то на / йому по^садут^т / ус^і / й виши^т / вайут^т / ц^і / ілий / веч^ір //] (Сркт.),

[у'вече'р'і д'іу'чата г'дали // у'вече'р'і поми'нал'ного'д'на на мо'гилки кла'дуть'не'ч'ене / поми'найуть' //] (Івн.), [й'ак св'ати'йдуть' / то'ввече'р'і або в'но'ч'і // ка'зали / ш'чо'с'ватат'т'реба у'че'т'вер'проти'п'ятниці / бо'кажуть' / ш'чо'ц'ого'вечора'і пас'тух сви'н'ачий зас'ватайец'а //] (Фср.); [у'вече'р'і у'р'ад'ні'ўсе з'хати'молода'й'пере'носит'до'його'//] (Сркт.).

Часові значення лексеми *вечір* у сучасній українській мові подано як «частина доби від кінця дня до початку ночі» [СУМ, I, с.344], поряд наведено похідні слова із такими значеннями: *вечерня* – у зн. «служба християн»; *вечорина* – у зн. «дівич-вечір»; *вечірки* – у зн. «вечорниці»; *вечорниці* – у зн. «вечірні зібрання молоді» [ТСУМ, I, с.187].

У говірках не зафіксовано вживання лексеми *підвечірок*, поданої у СУМ у зн. «пора доби перед вечором» і наближеної за часовим значенням до слова *вечір*. У окремих респондентів зустрічалося слово *підвечірок*, яке має інше значення, напр.: [н'ідве'ч'ірок у нас / це ко'ли по'ра ве'ч'ер'ат' //] (Фаст.).

Близький семантично до назви *вечір* номен *досвідки* не властивий сучасному мовленню діалектоносіїв порубіжжя, бо в говірках процес функціонування окремих назв частин доби активний лише в старшовіковому мікроконтинуумі. Це пов'язано з планом побутування тих чи інших реалій в житті мешканців порубіжжя. На сьогодні така реалія як *досвідки* у зн. – «збирання молоді для розваг та виконання певних видів робіт» зникли як сам обряд, але зважаючи на відсутність розмежування говірок на старожитні і новожитні (за П. Гриценком), розглядаємо лексему *досвідки* як таку, що наявна у мовленні діалектоносіїв обстежуваної порубіжної зони.

Значення реалемного плану назви *досвідки* в говірках збігається зі значеннями, поданими у СУМ: 1) «зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці та розваг в осінній і зимовий період; 2) «час доби перед сходом сонця, світанок, передсвітанок» [СУМ, II, с.383]. Напр.: [на'досв'ідках і са'ма'п'рала / на ст'ілець мо'тала / а то і виши'вали з д'іу'чатами //] (Хрп.); [на'досв'ідки хо'дили до'їдо'ви / во'на була досв'іт'чаною'ма'т'ірю //] (Блш.); [за'хату на'досв'ідки ми в'ідроб'іали / чи у'суботу'хату мас'тили / чи ва'лили'вал] (Шрб.); [й'ак св'ато' / то у'той хат'і / де'досв'ідки чи ве'чор'ниці'д'іу'чата по'на'вар'уйуть'кі'с'іл'з бузи'ни / не'чут'п'ро'ги з бур'а'ками / бо ро'бит'не'можна'було //] (Сркт.). У порубіжжі зафіксовано також визначення *досвіток* як «часу перед ранком» [й'ак за'же'їр'іло / а на'неб'і'зо'ра / то'досв'ідки //] (Бкв. Гр.). У значенні «предрассветное время» номен *досвідки* фіксує і «Словник української мови» [Грінченко, I, с.428].

У говірках середньополісько-наддніпрянського порубіжжя назви частин доби виступають як окремими лексемами так і сполученнями слів та мають обрядове наповнення. Так сполучення слів *до схід сонця, на зорі, перед світом* у обстеженому ареалі говірок вживаються у значенні 'ранок': [на'зо'р'і'треба'умиц'а св'ачено'ю'во'до'ю і худ'обу пок'ро'пит' //] (Бкл.), [п'ере'д'світом'ўже'помо'л'уса / а то'д'і'зразу до'їу ко'рову //] (Сркт.); [на'новий'р'ік до'сх'ід'сонц'а з'хати'ви'носат'см'іт'а і об'си'пайуть'ним'сад / то'буде'р'ас'ний'вро'жай //] (Івн.). Стійкі сполуки слів *багатий вечір, свят-вечір, дівич-вечір* вживаються у зн. 'вечір': [д'і'вич'веч'ір у'суботу / а кн'а'гін'а'ходит'п'росит' / при'ход'ат'л'уди'а ми'їїх'тих'дру'жок і не'зна'єм'у'с'іх //] (Фср.); [п'ере'д'ба'гатим'вечором'м'і'сили'кни'ш'і //] (Івн.); [п'ісл'а'п'аски св'ат'і'вечори'ш'іст'тижн'іу'треба'сп'іват' / гу'л'ат' / ро'бит'не'по'ложе'но //] (Пуст.).

Отже, значення номена *доба (день, сутки)* в говірках порубіжжя відмінне від значення, за яким чітко закріплені проміжки астрономічного часу, та має різні тлумачення, які через реалемне вираження моделюють стійкі поняття, закріплені у свідомості діалектоносіїв [Гриценко 1984: 34]. Увербальних формулах говірок у значенні 'доба' виступають лексеми *сутки, день*, що репрезентує явище лексичної сполучуваності у синонімічних варіантах темпоральних іменників. Аналіз досліджуваних лексем виявив відтінки значень назв доби та її сегментів у говірках діалектного порубіжжя, які функціонують у сполученні з приєдниками, вказівними займенниками.

Дослідження показало, що аналізована лексика у говірках позначає час, пов'язаний з побутом та веденням господарства, ілюструє принцип творення народної номенклатури, зокрема, поняття уявного часу. У подальшому необхідно дослідити весь комплекс темпоральних лексем ТГЛ народний календар, здійснити систематизацію та класифікацію матеріалу на основі лексико-семантичного та дериваційного аналізу.

Література

- Алатирева 2002: Алатирева Н. Б. Номінативна ланка в середовищі українського обрядового гіпертексту: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 2002. — 16с.
- Григоренко 2005: Григоренко Т. В. Етнографічна лексика і фразеологія у складі української літературної мови: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут філології. — К., 2005. — 19с.
- Гриценко 1984: Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. — К.: Наукова думка, 1984. — 227 с.
- Грінченко: Словарь української мови в 4т. / Упорядник Б. Грінченко. — К.: Наукова думка, 1996. Т. 1- 4.
- Дворянкін 2006: Дворянкін В.О. Номінативні процеси в українських східностепових говірках: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. — Луганськ, 2006. — 23с.
- Джиоева 2002: Джиоева М.Г. Російська часова лексика як фрагмент мовної картини світу: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. — Сімф., 2002. — 16с.

Жайворонок 2001: Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство, 2001. – №5. – С.48-63.

Кочерган 1980: Кочерган М.П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища школа, 1980. – 184 с.

Круть 2004: Круть І.Ю. Лексика календарно-обрядової поезії: структурно-семантичний та стилістичний аспекти: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка. — Кіровоград, 2004. — 20с.

Михайленко 2002: Михайленко В.М. Динаміка середньонадніпрянсько-поліського діалектного суміжжя у світлі ізофон: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. — К., 2002. — 24с.

Рябець 1999: Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько- середньонадніпрянської суміжності: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. — К., 1999. — 16с.

Сердега 2005: Сердега Р.Л. Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини (Харківщини): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2005. — 20с.

СУМ: Словник української мови: В 11-ти томах. – Київ, 1970-1980. – Т. I – XI.

ССУМ: Словник синонімів української мови в 2 т. – К., 2006. – Т.1. – 1026с.; Т.2. – 954с.

ТСУМ: Тлумачний словник української мови в 4 т. Т.1. Т. 3. – К., 2006. – 925 с.

Тищенко 2003: Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглос: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2003. — 19с.

Толстая 2005: Толстая С. М. Полесский календарь. – М., 2005. – 600с.

Щербина 2003: Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. — К., 2003. — 23с.

Список умовних скорочень

(всі села порубіжної діалектної зони знаходяться в Київській області)

Бкл. – с. Бакали, Білоцерківського р-ну, Блш. – с. Блошинці, Білоцерківського р-ну, Бкв. гр. – с. Бикова Гребля, Білоцерківського р-ну, Бр.п. – с. Бране поле, Богуславського р-ну, Івн. – с. Іванівка, Білоцерківського р-ну, Мтш. – с. Матюші, Білоцерківського р-ну, Пуст. – с. Пустоварівка, Білоцерківського р-ну, Сркт. – с. Сорокотяги, Білоцерківського р-ну, Фаст. – с. Фастівка, Білоцерківського р-ну, Фср. – с. Фесюри, Білоцерківського р-ну, Хрп. – с. Храпачі, Білоцерківського р-ну, Щрб. – с. Щербатинці, Білоцерківського р-ну.

In this article the following subjects have been analyzed: the names of the words related to time and its segments in accents in the separate dialect border region; the language units for indicating parts of the day and using them in verbal construction have been described.

Keywords: dialecticum, accents, time-words, vocabulary from the folk calendar.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2008 року.

РОЗДІЛ VIII. ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ

Олена Антонюк

ББК Ш10*316.2

УДК 81'373.23

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗВИСЬК (НА МАТЕРІАЛІ АНТРОПОНІМІЇ ДОНЕЧЧИНИ)

У статті проаналізовано граматичні особливості однослівних і багатослівних прізвиськ. Розглянуто співвіднесеність цих антропонімів з різними частинами мови, тип відмінювання, а також співвіднесеність роду прізвиська із статтю носія.

Ключові слова: прізвисько, співвіднесеність, іменник, прикметник.

Прізвиська як вид антропонімів цікавлять дослідників здавна. Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. були опубліковані праці І.Франка, В. Охримовича, М. Сумцова, В. Ястребова. Але ці роботи стали тільки першою спробою збирання та опису цих найменувань.

У другій половині XX ст. та й зараз – на початку XXI ст., активізувалось вивчення прізвиськ. Науковці розглядають питання становлення й функціонування їх як розряду антропонімної лексики (І. Сухомлин, М. Фролов, Б. Близнюк, М. Будз та ін.), досліджують аспекти співвідношення прізвиськ та інших неофіційних й офіційних найменувань (М. Ушаков, І. Козубенко, Г. Сіміна та ін.), порушують проблеми лексико-семантичних та словотвірних особливостей (З. Нікуліна, П. Поротников, С. Аксьонов, Г. Аркушин та ін.), мотивів виникнення та ролі прізвиськ як специфічного засобу ідентифікації людини (Г. Бучко та Д. Бучко, М. Наливайко, Т. Чайко, Л. Баранник та ін.) тощо.

Проте, незважаючи на різноманітність і велику кількість здійснених досліджень, питання, пов'язані з граматичними особливостями цих найменувань, поки що залишилися поза увагою дослідників (найґрунтовнішою і чи не єдиною є робота «О грамматических особенностях прозвищных имён» М. Ушакова та інших авторів [Ушаков, Васильева, Клюева 1981]). Саме тому дослідження прізвиськ у цьому аспекті є актуальним.

У запропонованій статті робиться спроба аналізу граматичних особливостей індивідуальних прізвиськ Донеччини.

Як відомо, важливою особливістю прізвиськ є їх частиномовна форма. Хоча всі ці антропоніми мають ознаки субстантива, за частиномовною належністю вони можуть бути іменникового, прикметникового, дієприкметникового, дієслівного чи інших типів.

На території Донеччини найпоширенішими є найменування іменникового та прикметникового типу. Така тенденція простежується і в інших регіонах України. Так, В. Чабаненко зазначає, що абсолютну більшість прізвиськ Нижньої Наддніпряни складають іменники, немало й субстантивованих прикметників [2005, с. 9]. І. Нестеренко наголошує, що й під час непрямої мовленнєвої номінації осіб перевага надається метафоризованим іменникам та субстантивованим прикметникам [1997, с.7-8].

Отже, до прізвиськ іменникового типу належать такі, що співвідносяться з іменниками. Виділяємо найменування, що відповідають іменникам і відміни: *Каністра*, *Морда*, *Лобода*, *Балалайка*, *Баранка*, *Бричка*, *Голубка*, *Гуска*, *Доцька*, *Ципочка*, *Чурочка*, *Шапка* та ін. У початковій формі вони дорівнюють називному відмінку однини і мають закінчення -а (-я).

Особливістю цих антропонімів є їх здатність використовуватись для позначення осіб як жіночої, так і чоловічої статі, тому під час пояснення прізвиська, що виходить за межі кола знайомих, необхідно обов'язково вказувати на стать іменованої особи [Ушаков, Васильева, Клюева 1981, с. 101].

На екстралінгвістичному рівні одним із показників статі денотата є мотив номінації, наприклад: *Бацिला* – товстий, неохайний чоловік, *Борода* – чоловік носить бороду, *Брова* – у чоловіка кошлаті брови, *Голова* – у чоловіка велика голова, *Дуля* – чоловік має звичку усім «тикати» дулі, *Жиrafa* – у чоловіка довга шия, *Жменя* – жадібний чоловік, *Каністра* – дуже товста жінка, *Кобила* – у жінки великі зуби, що виглядають з рота, *Кобра* – жінка дуже гостра на язик, *Ковбаса* – чоловік полюбає ковбасу, *Лобода* – високий худий чоловік, *Молекула* – юнак часто повторює фразу: «Ша, молекула», *Морда* – у юнака велике обличчя, *Муха*¹ – жінка малого зросту, *Муха*² – чоловік похилого віку все підбирає, *Ракета* – жінка швидко ходить, *Риба* – чоловік любить рибалити, *Слива* – у дитинстві любив сливки, *Сокира* – висока, худа жінка, *Цибуля* – прізвисько чоловік успадкував від батьків тощо. Проте в процесі використання цих антропонімів щоразу відтворювати мотив номінації немає потреби, оскільки представникам того чи іншого колективу, як правило, відомі і статеві належності денотата, і причина появи прізвиська.

На лінгвістичному ж рівні маркерами для диференціації прізвиськ на позначення чоловічої та жіночої статі виступають дієслова, займенники, іменники, прикметники, напр.: *Ракета* (вона) полетіла; *Ковбаса* (він) товстий; *Кобра* (вона) зла; мій сусід *Морда*, мій друг *Молекула* та ін. Як зазначають дослідники, іменування

осіб як жіночої, так і чоловічої статі прізвиськами на **-а** може відбуватися під впливом іменників так званого спільного роду [Ушаков, Васильєва, Клюєва 1981, с.102].

Проте є ряд прізвиськ, під час визначення статі носія яких не виникає жодних ускладнень. До таких належать деривати з суфіксами **-их(-а)**: *Бондариха, Борицяха, Гармашиха, Гольчиха, Кролиха, Крупица, Пальчиха, Сорочиха, Цибулиха, Шматчиха, Щуриха*; **-иц(-я)**: *Квітниця, Крокодилиця, Печериця, Поминальниця, Художниця, Цариця* та ін.

Не завжди вдається вірогідно встановити стать носія прізвиська, маркованого суфіксом **-к-**, напр.: *Афінка, Бандітка, Блондінка, Ватрушка, Дифлофоска* – найменування жінок; *Барилка, Ізбушка, Курочка, Колодка, Пробка, Сибірка* – найменування чоловіків тощо.

До іменникового типу належать і прізвиська, які є співвідносними з іменниками чоловічого роду II відміни: *Ампер, Банан, Баран, Бориц, Вовк, Генерал, Долар, Доцент, Капрал, Карандаш, Лось, Макарон, Орел, Пельмень, Реп'ях, Самурай, Укус, Філософ, Циклон, Чоп, Шеф, Шкаф, Молочар, Поштар, Пензляр, Пляшкар, Смоляр, Шахтар*. До цього ж типу відносимо похідні одиниці типу *Омон, Скет, Бомж*, оскільки внаслідок онімізації вони втрачають ознаки членованості та похідності (ОМОН – від рос. «організація милиції особого призначення»; СКЕТ – супутникове кабельне ефірне телебачення; БОМЖ – від рос. «без определенного места жительства») і поводять себе у мові як іменники другої відміни чоловічого роду.

Нечисленними є антропоніми, що співвідносяться з іменниками а) середнього роду II відміни з закінченнями **-о, -е**: *Вухо, Дупло, Ехо, Колесо, М'ясо, Пиво, Сало, Ухо, Чадо, Чудо, Шило, Сонце, Яйце*; б) IV відміни: *Сливеня*; в) III відміни: *Моль, Миш, Вош*. Науковці зазначають, що рідкісне вживання у ролі прізвиськ іменників жіночого роду III відміни можна пояснити намаганням носіїв мови врівноважити морфологічне оформлення прізвиська відповідно до статі іменованої особи [Ушаков, Васильєва, Клюєва 1981, с. 113].

До прізвиськ іменникового типу також належать оніми *Кацо, Радіо, Самбреро*. Слід зазначити, що вони у процесі свого функціонування так і не набули здатності утворювати парадигму відмінкових закінчень. Такою ж особливістю відзначається прізвисько *Зомбі*.

Цікаво, що наведені антропоніми, як правило, є найменуваннями осіб чоловічої статі, і тільки такі, як *Скет, Сонце, Радіо, Дупло, Колесо* належать жінкам, з них три останніх утворилися від прізвищ носіїв (відповідно – Радіонова, Дуплоноженко, Колесникова). Явище розходження родової та статевої співвіднесеності є типовим для прізвиськ. Зокрема, такі чоловічі найменування, як *Ковиряло, Зубило* оформлені флексією середнього роду, *Техніка* – флексією жіночого роду, а жіночі прізвиська можуть бути репрезентовані іменниками чоловічого роду, напр.: *Пломбір* [Бекасова 2003, с.300].

Рідко використовуються для позначення однієї особи і прізвиськові найменування у формі множини: *Вовки, Долари, Злидні, Очі, Рога* та ін.

Спостереження показують, що значні труднощі виникають саме у визначенні характеру узгодження інших слів із формою таких антропонімів. Мовці найчастіше поєднують інші слова із прізвиськом у формі множини: *Злидні пішли, Очі розповідали, Долари хвалилися*. Можливе (проте дуже рідко) також сполучення зі словами у формі однини, напр.: *Рога казала, Долари казав*. Крім того, іноді мовці взагалі уникають уживання інших слів разом із такими прізвиськами, напр., на запитання: «Як ви кажете, коли побачите цю людину?», респонденти часто відповідають фразами типу: *Злидні й усе!, Очі й Очі!* та под. Незначна кількість таких індивідуальних найменувань пояснюється тим, що антропоніми у формі множини є типовими для називання цілих сімей чи родів [Данилина 1979, с.289; Козубенко 1988, с.10].

Зазначимо, що в ролі прізвиськ можуть виступати іменники різних лексико-граматичних розрядів, напр.: а) конкретні (*Шкаф, Чоп, Дрин*); б) абстрактні (*Чудо, Космос, Розум*); в) власні (*Еверест, Карабах, Куба*); г) загальні (*Дуб, Часник, Стропило*); д) істоти (*Зозуля, Жирафа, Коняка*); е) неістоти (*Барилка, Пензль, Стаканчик*); є) збірні (*Злидні*); ж) речовинні (*Укус, Смола, Сметана*) тощо.

До прізвиськ прикметникового типу належать оніми, що співвідносяться з прикметниками і мають прикметникову парадигму відмінювання. Це найменування а) жіночого роду із закінченням **-а**: *Кисла, Крива, Лукава, Мала, Мила, Мокра, Німа, Рижа, Руда, Сліпа, Товста, Чорна*; б) чоловічого роду із закінченням **-ий**: *Білий, Борзий, Босий, Бурий, Косой, Красний, Кривий, Куций, Лисий, Лівий, Малий, Милый, Мокрий, Молодий, Мурий, Німий, Плохой, Рижий, Рудий, Святий, Седой, Сивий, Сизий, Сірий, Старий, Сухий, Тихий, Товстий, Хитрий, Хороший, Худий, Чорний, Шустрий*.

Особливою рисою цих прізвиськ є те, що вони за допомогою фінальної морфеми вказують на стать іменованої особи. Тобто, прізвиська моделі на **-а** завжди є найменуваннями осіб жіночої статі, а прізвиська моделі на **-ий** завжди є найменуваннями осіб чоловічої статі.

Серед прізвиськ прикметникового типу виділяємо такі, що співвідносяться з прикметниками а) якісними: *Бідна, Розумна, Плохой, Худий, Шустрий*; б) відносними: *Цвинтарний, Капелюшний, Спеціальний, Плановий* та ін.; в) присвійними: *Вітькова, Луканева, Трохимівська, Зойчин, Мар'янин, Одарчин, Сашикін, Свирин, Тимошин, Федін, Христин*. Сюди ж належать поодинокі антропоніми, утворені аналогічно до попередніх: *Кватиранова, Ключикова, Куткова, Ценова, Конякіна*.

Небагато найменувань, які співвідносяться з дієприкметниками: *Копчений, Кручений, Печений, Мерзлий, Блокований, Драний*. Усього два найменування зафіксовані у формі дієслова: *Абажді* (від рос. «обожди») – прізвисько тут фіксується у формі наказового способу – денотат часто вживає це слово; *Пивезу* – від дієслова «привезу» – денотат не вимовляє звука **-р-**. Цікаво, що в цьому антропонімі флексія **-у** втратила здатність змінюватися і, тим самим, набула значення суфікса невідмінюваного іменника.

Виявлено по одному прізвиську, що співвідносяться із вигуком: *Гедзьо* (від «геть») – денотат пасе череду, часто таким вигуком підганяє худобу; часткою: *Енто* (від рос. «это») – часто повторювана фраза «енто таке дело»); прислівником: *Можливо* (денотат часто вживає це слово в мовленні).

У неофіційній сфері спілкування для іменування осіб широко використовуються й багатослівні прізвиська. Це утворення, які складаються із двох, трьох а іноді й більше самостійних, не поєднаних в одне слово компонентів. У ролі таких самостійних компонентів виступають слова різних частин мови, вони можуть належати як до апелятивної, так і до онімної лексики. Усі вони співвідносяться із синтаксичними конструкціями – як правило, словосполученнями, а деякі – і з реченнями.

Серед двослівних наявні такі, в яких перший і другий компонент найменування є відапелятивами. Більшість із них утворилося шляхом поєднання іменника та прикметника. Іменник може бути в препозиції: *Папа Римський, Петух Гамбурзький, Лихо Однооке, Їжачка Жадна, Гриф Старший, Гриф Молодий, Домна Безсемеєрна*; або ж знаходиться у постпозиції: *Білий Клик, Руське Чудо, Чорний Волик, Чесне Слово, М'який Знак, Товстий Палець, Американський Наблюдатель, Пивна Діжка, Чорний Капітан, Ділова Жінка, Добра Мама, Хитрий Хлопчик, Голуба Йолка, Красна Шапочка, Червона Шапочка, Рябе Ушко, Соколине Око, Звездний Мальчик, Золота Дитина, Казирний Кароль, Чорна Леді, Курський Соловей*. Як правило, у таких прізвиськах іменник і прикметник повністю узгоджуються в роді (чоловічий чи жіночий), відмінку (називний) та числі (однина).

Близькими до цієї групи за синтаксичним характером є прізвиська, що утворилися шляхом поєднання іменника та дієприкметника: *Відбита Голова, Драна Питка, Маринована Воша, Ходяча Енциклопедія, Ходячий Анекдот*. У найменуванні *Шилом Бритий* дієприкметник у називному відмінку керує іменником в орудному відмінку. Цікаво, що дієприкметник *бритий*, виступаючи головним компонентом двослівного іменування, частково втрачає ознаки дієприкметника і набуває ознак субстантива.

Серед прізвиськ, які утворилися шляхом поєднання двох іменників, є такі, в яких перше і друге слово мають форму називного відмінка однини: *Баба Банда, Баба Богатир, Кум Слива, Пан Лікар, Баба Каляка, Дядя Пудя*. У деяких прізвиськах другий компонент виявляє неузгодженість у формі відмінка, а саме, зафіксовано форму давального відмінка однини: *Слава Господу*, та родового однини: *Тормоз Перестройки*.

Прізвиська можуть утворюватися шляхом поєднання іменника та дієслова. Специфіка таких антропонімів полягає у дієслівному компоненті, який в усіх прикладах виступає імперативом, а іменник може мати форму називного відмінка: *Чорт Возьми*; родового відмінка: *Дайте Цибульки*; орудного відмінка: *Ходи Коньом*.

Виявлено прізвиська, які репрезентують поєднання іменника з числівником. У всіх антропонімах числівник має форму називного відмінка й узгоджується з іменником теж у називному: *Руб Сорок, Метр Сім*; чи родовому: *Триста Лет*. На нашу думку, у таких іменуваннях головним виступає саме ритмомелодика, яка репрезентується через поєднання односкладового слова з двоскладовим чи односкладовим. Порівняймо, наприклад, конструкції, які передають ті ж кількісні значення: гривня сорок, карбованець сорок і подібні з наведеними.

Поодинокими є прізвиська, які утворилися шляхом поєднання іменника і займенника: *Дід Йон* (він); числівника і числівника: *Двісті Двадцять*; прислівника та іменника: *Вічно Бігула*; а також частки й дієслова: *Так Сказать*.

До прізвиськ відапелятивів належить і декілька найменувань, які складаються з трьох і більше слів. Прізвисько *Очі як гроші* на синтаксичному рівні характеризуємо як порівняння сполучникового типу; антропоніми *Син грузинського народу* і *Два метри краси* – як складні словосполучення; *Дуб – дерево хвойне* – як просте речення; *Моя ти ненько* – як нечленоване речення; *Покинь бороду – вчепи вуса* – як односкладне речення.

Власне антропонімних найменувань небагато. Це такі, що утворилися поєднанням іменника та прикметника у називному відмінку: *Ільків Петро; Федикова Нюська, Касторський Буба, Надя Крупська*. Більшість же прізвиськ є утвореннями з двох іменників у називному відмінку: *Вірка Модистка, Лис Микита, Клавдія Шифер, Мішка Гаммі, Пані Моніка, Папа Карло, Мать Тереза, Дядя Стьопа, Лус Клариса, Мама Чолі, Нані Бреєвдзе, Салават Юлаєв, Фідель Кастро, Шерлок Холмс, Гера Ленус, Мурзилка Володимирівна, Сан Саніч, Борис Петрович*. Переважна більшість цих прізвиськ є первинними власними назвами. Цікавими в цьому плані є утворення, де перший компонент є первісно назвою загальною, напр.: *Дядя Стьопа, Мать Тереза, Лис Микита*. Однак зараховуємо їх до відантропонімних, оскільки перші компоненти у складі таких найменувань почали сприйматися як оніми ще до того, як перейшли до класу прізвиськ.

Характерною ознакою останніх трьох (*Мурзилка Володимирівна, Сан Санич, Борис Петрович*) є другий компонент патронімічного типу. Такі антропоутворення, по суті, є тотожними тим, що утворюються поєднанням імені та імені по батькові й функціонують в офіційній сфері спілкування.

Значна кількість прізвищ належить до найменувань змішаного типу. Серед них такі, що складаються з двох іменників у називному відмінку: *Вітька Баран, Вовка Сосун, Дунька Хитрячка, Іван Верьовка, Іван Леп, Льонька Самогон, Маня Каляска, Микола Негрик, Микола Сало, Петя Сквородка, Хосе Губасіо, Яша Копиток, Дядя Вован*. Типовими є й антропоніми, що складаються з іменника та прикметника: *Валька Довга, Галя Безрука, Лідка Біла, Люба Довга, Манька Довгонога, Саня Мордатий, Федя Комнатний, Залізний Самсон, Залізний Фелікс, Мала Галюська, Хитра Галя*.

Компонент – власна назва в наведених антропонімах може знаходитись як у препозиції, так і постпозиції. Але, незалежно від того, по суті, виступає тільки виразником другорядної для прізвища ознаки – репрезентує ім'я денотата і виражає через нього стать носія прізвища. Другий же компонент, який є назвою загальною, виступаючи в таких конструкціях конкретизатором першого, одночасно розширює й уточнює його значення.

Поодинокими є прізвища, що утворилися шляхом поєднання іменника й дієприкметника, іменника й дієслова, числівника й іменника: *Надька Крашена, Василь Грай, Півтора Івана*.

Засвідчено одне трислівне найменування, яке утворилося внаслідок поєднання власної назви з прийменниково-іменниковою конструкцією: *Івашка під простоквашкою*; та одне прізвище, що за своєю структурою є реченням: *Уж Голяш замуж не втерп'юж*. Прізвища-речення зустрічаються дуже рідко. При цьому є помітною тенденція до їх лексикалізації. Це виражається в тому, що таке найменування сприймається як неподільна характеристика особи, крім того, паралельно з прізвищем-реченням може функціонувати прізвище-слово чи словосполучення [Данилина 1979, с.288].

Слід зазначити, що багатослівних прізвищ небагато (всього 3% від загальної кількості), однак найменування такого типу є традиційними. Так, В. Шевцова, досліджуючи способи називання жителів середньонадніпряньського Лівобережжя другої половини XVII – першої половини XVIII ст., наголошує, що антропонімічні структури, які виконують функцію називання осіб, можуть бути одно-, дво-, три- та чотириелементними, а двоелементна модель є максимально активною [Шевцова 1979, с.168].

Фактичний матеріал показує, що двослівні прізвища (а таких більшість) репрезентовані антропомоделями: “Іменник у називному + прикметник у називному”; “Іменник у називному + займенник у називному”; “Дієприкметник у називному + іменник у називному”.

Вони утворилися за зразками словосполучень узгоджувального типу: *Відбита Голова, Дід Йон, Саня Мордатий* тощо. Причому в цих антропонімах реалізується узгодження повне, оскільки головне і залежне слово узгоджуються в роді, числі і відмінку. Такі прізвища передбачають обов'язковий залежний компонент у формі називного відмінка прикметника, займенника чи дієприкметника. Зафіксоване тільки одне прізвище, яке відображає модель “Іменник у називному + прикметник у родовому”, в якому реалізується неповне узгодження: *Сімєйство Пернатих*.

Прізвища, які утворилися за антропомоделлю “Іменник у називному + іменник у називному”, репрезентують на синтаксичному рівні такий тип підрядного зв'язку, як кореляція: *Кум Слива, Яша Копиток, Микола Сало* тощо. При кореляції залежне слово конкретизує значення головного, водночас співвідносячись з ним.

Як нерозкладні словосполучення можна охарактеризувати прізвища, які характеризуються антропомоделями “Іменник у називному + числівник у називному”; “Числівник у називному + іменник у родовому”; “Числівник у називному + числівник у називному”: *Руб Сорок, Двісті Двадцять, Триста Лет* – вони виступають кількісно-кількісними чи кількісно-іменними сполуками слів.

Антропомоделі “Іменник в орудному + дієприкметник у називному”; “Дієслово- імператив + іменник у родовому”; “Дієслово-імператив + іменник в орудному” репрезентують такий вид підрядного зв'язку, як керування: *Шилом Бритий, Дайте Цибульки, Ходи Коньом*. Моделі “Іменник у називному + іменник у родовому”, “Іменник у називному + іменник у давальному”, “Прислівник + іменник у називному”; “Частка + дієслово-імператив” – прилягання: *Тормоз Перестройки, Слава Господу* тощо. Прізвище *Чорт Возьми* (антропомодель “Іменник у називному + дієслово-імператив”) репрезентує на синтаксичному рівні предикативний зв'язок.

Отже, однослівні прізвища Донеччини найчастіше співвідносяться з іменниками (*Швабра*) й прикметниками (*Химерний*). Вони зберігають відповідну парадигму відмінювання. Рідше зустрічаються прізвища, що співвідносяться з дієсловами (*Пивезу*), частками (*Енто*), прислівниками (*Можливо*), вигуками (*Гедзьо*). Такі найменування не відмінюються.

Антропоніми, що співвідносяться з іменниками I відміни, можуть належати особам як жіночої, так і чоловічої статі. Більшість прізвищ, що співвідносяться з іменниками II відміни, є найменуваннями осіб чоловічої статі, крім поодиноких випадків (*Скет, Сонце*).

Прізвища прикметникового типу за допомогою фінальної морфемі вказують на стать іменованої особи (*Седой, Шустрий* – чоловічі найменування, *Рижя, Сліна* – жіночі).

Крім однослівних, на території Донеччини функціонують і багатослівні прізвиська. Це утворення, які складаються із двох, трьох, а іноді й більше самостійних, не поєднаних в одне слово компонентів. Більшість утворилося за зразками словосполучень різного типу зв'язку (*Відбита Голова, Кум Слива, Триста Лет, Шилом Бритий*) і незначна кількість співвідноситься з реченнями (*Покинь бороду – вчеши вуса*).

Література

Бекасова 2003: Бекасова Е.Н. Русские прозвища как отражение ментальности // Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы, СПб, 30 июня – 5 июля 2003 г. Концептосфера русского языка: константы и динамика изменений / Под ред. Н.О. Рогожиной, В.В. Химика, Е.Е. Юркова. – СПб: Политехника, 2003. – С. 293-302.

Данилина 1979: Данилина Е.Ф. Прозвища в современном русском языке // Восточно-славянская ономастика: Материалы и исследования. – М.: Наука, 1979. – С. 281-297.

Козубенко 1988: Козубенко И.И. Антропонимия Среднего Полесья (Соотношение неофициальных и официальных именованій): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1988. – 26 с.

Нестеренко 1997: Нестеренко І.Я. Явища непрямой номінації в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1997. – 17с.

Шевцова 1979: Шевцова В.О. Називання жителів середньонаддніпряньського Лівобережжя (на матеріалі середньонаддніпряньських лівобережних пам'яток другої половини XVII - першої половини XVIII ст.) // Питання словотвору. – К.: Вища школа, 1979. – С. 161-169.

Ушаков, Васильева, Ключева 1981: Ушаков Н.Н., Васильева В.Д., Ключева Н. П. О грамматических особенностях прозвищных имен // Ономастика и грамматика. – М.: Наука, 1981. – С. 98- 122.

Чабаненко 2005: Чабаненко В. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини (словник), Книга 1. – Запоріжжя, 2005. – 260 с.

Some grammatical peculiarities of the single – layer and multilayer nicknames are described in the article. They are correlation with the parts of speech, the type of the declension, and correlation with the sex of the name supporter.

Key words: nickname, correlation, noun, adjective.

Надійшла до редакції 3 березня 2009 року.

Галина Осіпчук

ББК 81.411.1 – 7 + 83.3 (4 Укр) 6
УДК 81.161.2 ' 42 + 81.161.2 ' 38

КОРЕФЕРЕНТНІ НАЗВИ З ОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Стаття продовжує цикл публікацій автора з вивчення стилістики української мови, зокрема дослідження засобів кореферентності у системі художнього ідіолекту В.Шевчука. У ній простежено динаміку кореферентних рядів у публіцистиці та художніх творах письменника, розглянуто структурні і стилістичні особливості таких рядів. Проаналізовано функціонування власних назв у ролі кореферентів.

Ключові слова: номінація, кореференти, кореферентний ряд, власна назва, ідіолект.

Кореферентність як мовознавча категорія є важливим об'єктом наукових праць. Дослідження проблеми кореферентності пов'язують із філософсько-логічними аргументаціями явища тотожності знаків, а згодом і висловлювань (праці С. Крипке [Крипке 1982] та У. Куайна [Куайн 1982]). Теоретичні основи вивчення кореферентності закладено, зокрема, у працях зарубіжних лінгвістів К. Доннелана [Доннелан 1982] і П. Стросона [Стросон 1982]. Семантико-синтаксичний, функціональний та комунікативно-прагматичний підходи в інтерпретації кореферентності запропонували російські вчені О. Падучева [Падучева 1986, 1990], В. Гак [Гак 1998] та Н. Арутюнова [Арутюнова 1976], які значно поглибили лінгвістичну сутність названої категорії.

В основі поняття „кореферентність” лежить термін *референція* (англ. *reference*), що походить від дієслова *to refer*, яке в перекладі означає „відноситися до об'єкта, мати на увазі який-небудь об'єкт, посилатися на що-небудь” [Арутюнова 1982; 5]. Іншими словами, референція – це відношення актуалізованих, введених у мову імен, називних виразів, називних груп або їхніх еквівалентів до об'єктів дійсності (референтів та денотатів). Кореферентність, у свою чергу, – це мовне явище, що в перекладі з лат. означає: *co-* – префікс, вказує на сумісність, *референт* – відношення між компонентами вираження (називними групами), які називають чи вказують на один і той самий об'єкт чи ситуацію, тобто мають один і той самий референт” [Падучева 1990; 243].

В українській лінгвістиці типологія кореферентних співвідношень у синтаксисі представлена у монографії Н. Гуйванюк [Гуйванюк 1999]. Різні аспекти кореферентності досліджували Л. Куриляк [Куриляк 2004] та О. Максим'юк [Максим'юк 2006]. Однак, проблема кореферентності з її неоднозначністю інтерпретацій, інтерпарадигмальністю, різноаспектністю, що необхідно враховувати при її категоризації і що передбачає розгляд кореферентності крізь призму кількох галузей філології, в українській лінгвістиці ще не знайшла належного висвітлення.

Актуальність дослідження кореферентних засобів на матеріалі творчості Валерія Шевчука полягає в необхідності вивчення особливостей індивідуального стилю автора. Це передбачає цілісне, різноаспектне висвітлення кореферентних текстових одиниць у номінативному плані, врахування текстотвірного потенціалу референтційно тотожних одиниць (утворених ними кореферентних пар і рядів) у забезпеченні структурно-семантичної організації текстів творів, що дасть можливість більш глибоко дослідити індивідуальний стиль письменника та охарактеризувати функціональні і номінативні різновиди кореферентів.

У мистецькому ідіолекті Валерія Шевчука парадигма засобів кореферентності відзначається семантичною різноплановістю, численними структурними видозмінами.

Найуживанішим повторним найменуванням, а отже, засобом кореферентності, у творах письменника є використання власних назв з метою індивідуалізації героїв.

Власні назви ще з давніх часів привертають увагу учених. Зацікавленість цією проблемою філософів, логіків, лінгвістів, психологів та інших дослідників цілком зрозуміла, адже саме за допомогою цього виду лексики забезпечується ідентифікація конкретного індивіда серед його подібних.

Власна назва у мові виконує „функцію індивідуалізації однотипних об'єктів, діючи у рамках законів діалектики: у кожному своєму вживанні воно є вираженням суті (предметності) та іншого (відмінності), що характеризують дане виявлення суті” [Блох 2001; 24-25]. Іншими словами, те, що стосується значення слова взагалі, стосується і значення власної назви зокрема.

Щодо семантичного статусу власних назв серед учених існують різні, часто протилежні думки. Деякі дослідники стверджують, що особливістю власних назв є відсутність семантики [Kurylowicz 1956]. Зокрема, Є. Курилович зазначав, що „замість того, щоб просто означати, як усі загальні назви, ім'я, власне, називає” [Курилович 1962; 252].

О. Реформатський, у свою чергу, писав: „...Загальна властивість власних назв полягає в тому, що, співвідносячись із класом речей, вони мають своє значення в називанні і тільки, жодних понять не виражають” [Реформатський 1967; 60].

Однак необхідно зазначити, що більшість учених визнає наявність семантики у власних назвах, звертаючи увагу на те, що їх можна поділити на дві групи: назви з багатою, або повною семантикою (прізвища, імена людей, географічні назви тощо) та назви з бідною семантикою (інші). У назвах з багатою семантикою завжди „ступінь знаності є відносним, залежно від обізнаності людини в певній галузі – географії, фізиці і т. ін. і взагалі від ерудиції мовця” [Желєзняк 2001; 14], що вже не має прямого відношення до семантичної наповненості тієї чи іншої власної назви.

У мові досить часто виникає необхідність обґрунтування „того чи іншого імені, тим самим підкреслюється його зміст, уточнюється внутрішня форма” [Земская 1990; 27]. Ось як пояснюється прізвище одного з героїв Валерія Шевчука у романі „Привид мертвого дому”:

У квартирі №8 жила Червона Шапочка [Шевчук 2005; 100] // Я думав, що її так прозивають через те, що носила червоного капелюшка (я підозрював, що вона в ньому навіть спить), але, як сповістила мені мати, котра була агітатором під час голосувань, отже, мала обов'язок обходити всі квартири і знати паспортні дані пожителів, прізвище в сусідки її справді було Червона Шапочка, власне, писалося воно Червоношапочко; річ цілком вірогідна, що ця жінка одягла так стаціонарно на себе червоного капелюшка, пристосовуючи до свого прізвища [Шевчук 2005; 100] // На відьму Червона Шапочка схожа була [Шевчук 2005; 102].

У будь-якому художньому тексті власні назви становлять специфічний ряд одиниць мови. Окремі власні назви використовуються автором багаторазово протягом усього твору, а отже, акцентують увагу читача на конкретних персонажах, об'єктах тощо.

Крім того, в художньому тексті об'єкт представлений, як правило, кількома співвідносними найменуваннями, кожне з яких додає певних смислових відтінків у значенні, часто абсолютно різних, наприклад:

...Хай іде собі цей незнайомиць [Шевчук 1989 а; 50] // Широкоплечий хлопець із зачесаним набік чубом і з плямкою вусиків під носом, широкогубий і широколиций, дивився на неї й дивився, і їй стало дивно, що очі в нього темно-сині, – мали б бути чорні чи зелені [Шевчук 1989 а; 56] // Дивно змінилася Галя відтоді, коли вийшов на їхню гору отой кривий директор, коли замахав він безпомічно руками, а вона змушена була кинутися до нього, підтримала й бережно всадила вон на лавку [Шевчук 1989 а; 155] // Тоді ж бо вона й збагнула: ось воно те, про що так довго й безнастанно торочила бабуся, – цей чоловік піднявся до них ізнизу й написав з її рук [Шевчук 1989 а; 155] // Стежка почала нхнутися крутіше, і Володимир забув про Хлопця за спиною [Шевчук 1989 а; 41].

Лексема незнайомиць вказує на чоловічий рід об'єкта. Кореферент широкоплечий хлопець із зачесаним набік чубом і з плямкою вусиків під носом, широкогубий і широколиций підкреслює особливості зовнішності героя. Повторне найменування отой кривий директор акцентує увагу на індивідуальних вадах та родові занять. Номінація цей чоловік вказує на конкретного персонажа, а власна назва Володимир ідентифікує дійову особу.

Такої ж уваги заслуговує використання кореферентів В.Шевчуком і в наукових працях, зокрема історичних нарисах:

Мені вже доводилося писати в передмові до книжки „Іван Мазепа”..., що поглядів на великого гетьмана в історичній літературі є три: патріотичний, антипатріотичний та об'єктивний; що навколо його імені існує забагато шуму-піни, збитої імперською російською історіографією, і що цю піну треба змити, щоб перед нами постає вірогідний образ цього політичного діяча [Шевчук 1995; 167] // *Сам Іван Мазепа народився в селі Мазепинцях на Білоцерківщині, вчивсь у Київській академії та єзуїтській колегії у Варшаві чи Полоцьку* [Шевчук 1995; 168] // *Влітку 1674 року, посланий до Криму й Туреччини, був полонений запорожцями, які відіслали його І.Самойловичу* [Шевчук 1995; 168] // *Отже, людина з автономічними переконаннями, яка хотіла служити все-таки своєму народові, а не чужому, могла діяти тільки тут* [Шевчук 1995; 169].

У першому реченні слово гетьман, вказуючи на військовий чин, підкреслює вибраний автором хронологічний простір, а саме: козацьку епоху, в якій розгортається зміст твору. Повторне найменування політичний діяч налаштовує на запропонований автором ракурс висвітлення подій – представлення суспільного життя героя, а не особистого. Кореферент посланий до Криму й Туреччини, був полонений запорожцями акцентує увагу на періоді, коли відбулася зміна світогляду героя. Власна назва Іван Мазепа ідентифікує об'єкт. Повторне найменування людина з автономічними переконаннями, яка хотіла служити все-таки своєму народові підкреслює індивідуальну авторську інтерпретацію історичних подій.

Проте найважливішим у процесі представлення суб'єкта є базове найменування, роль якого найчастіше виконує власна назва. Кореферентні ж номінації у процесі розгортання сюжетної лінії ідентифікують, кваліфікують за певними ознаками або ж диференціюють індивідуальні особливості цього персонажа, наприклад: *Старий Підгаєцький насторожено зів обличчя* [Шевчук 1987; 136] // *Старий рушив до дверей, ступаючи навшпиньки, його рот розтулився, а з нього вигулькнув язик* [Шевчук 1987; 136]; *Ідесь коли вечеря майже доварювалася на керогазі, що стояв тут-таки в кухні, на стежці, що вела до дому від мосту, з'являлася жінка Івана Касперовича, звали її просто Олька, з важким, одутлим обличчям і з вираченими очима* [Шевчук 2005; 32].

Важливою ознакою художньої мови Валерія Шевчука є використання повторних номінацій загальнономовного ресурсу та авторських новотворів. На основі таких вжитих кореферентів будуються кореферентні ряди.

Існування кореферентного ряду як явища є відкритим у перспективу. Адже розвиток мови перебуває у постійному русі, а, отже, його наповнення є довільним і може збагачуватися автором на різних історично-мовних етапах.

Власні назви, які функціонують у творах В. Шевчука як повторні номінації, утворюють кореферентні ряди, що охоплюють такі найменування:

- історичні імена державних діячів: *Богдан Хмельницький народився близько 1595 року, тобто саме тоді, коли палало перше національно-визвольне повстання Северина Наливайка, Г.Лободи та М.Шаули* [Шевчук 1995; 54] // *Походив майбутній гетьман із дрібної української шляхетної родини* [Шевчук 1995; 54] // *Освіту Б.Хмельницький здобув достатню, знав він чимало мов: латинську, польську, турецьку, татарську, французьку* [Шевчук 1995; 56] // *Хмельницький не поступився, і комісари згодилися на поставлені умови* [Шевчук 1995; 65]; *Кирило Розумовський почав із найнасуцинішого – з реформи судівництва* [Шевчук 1995; 286] // *Ще одного досяг К.Розумовський при Петрі III – повернув у своє відомство Київ* [Шевчук 1995; 287].

- імена культурних діячів: *Шевченко повернувся занепокоєно й насурмив брови* [Шевчук 1989 б; 467] // *І вона знову подивилася на великого й доброго дядечка, і знову став він спиною до сонця* [Шевчук 1989 б; 471]; *Метлинський прижмурився, ставши на порозі каюти, але сухе, похмуре обличчя його лишалось незворушне* [Шевчук 1989 б; 490] // *Метлинський витягся й посерйознішав: „Відставний професор Харківського університету Амвросій Лук'янович Метлинський!”* [Шевчук 1989 б; 502] // *„Я, Степан Руданський, так само, як ви, бавлюся українськими віршами і так само, як ви, закоханий в українську народну словесність”* [Шевчук 1989 б; 502].

- імена осіб за певними характеристиками: *Учасники цього дійства, всі трос, і в гадці не мали, що бере в ньому участь ще й тасмничий четвертий* [Шевчук 1994; 9] // *Горбатий зняв з гімнастерки павутиння, в яке вбрався, роззирнувся, ніби приміряючись до втечі, – на його гарному обличчі стояла кривенька усмішка* [Шевчук 1994; 9].

- географічні назви: *Становище було безвиглядне, і саме тоді Хмельницький остаточно зважується на новий план побороення Польщі, а заодно й Криму – союз з Москвою, тобто спробу побудувати українську державу під протекторатом Москви* [Шевчук 1995; 72] // *Так і настав сумної пам'яті акт не приєднання України до Московської держави, а входження у підданство царя...* [Шевчук 1995; 73].

- назви казкових героїв: „Розповідай краще про Великого Слона”, – буркнув Вовка [Шевчук 1981; 151] // Про Слона, який раптом утратив спокій [Шевчук 1981; 151] // „Звали того чудного Слона Харонді”, – сказав я [Шевчук 1981; 151] // Тоді й пішов Великий Слон через жовті джунглі до премудрого царя [Шевчук 1981; 152]; І Золота Птаха спустилася на землю [Шевчук 1990; 86] // Тоді побіч нього засміялася Рітозія [Шевчук 1990; 86].

- назви фантастичних героїв: Олізар вийшов на танок; як завжди сидів там у кутку Розенрох [Шевчук 1989 г; 226] // Великий гриб, нерухомий і заслуханий в себе, пах грибним духом чи, може, духом місячної ночі [Шевчук 1989 г; 226].

Письменник для всіх своїх героїв, зокрема казкових та фантастичних, знаходить досить влучні імена, що характеризують їх зовнішні і внутрішні ознаки, особливості поведінки, що певною мірою визначають і їх долю. Бо, як відомо, „не тільки для казкових героїв, а й для реальної людини власне ім'я є вісником долі та стає визначальним у формуванні характеру, певних внутрішніх та зовнішніх рис” [Флоренський 1990; 367]. Порівняймо: Отак попрощалася Золотокоса з Літом, поцілувавши її найніжніше [Шевчук 1990; 32] // Але дорогою йшла сама Осінь [Шевчук 1990; 33]; А в цей час Зеленокоса сестра готувалася вже вийти з Блакитного палацу [Шевчук 1990; 22] // Тоді зовсім схвилювалася Весна [Шевчук 1990; 22].

Як відомо, у казках всі герої умовно поділені на негативних, які здійснюють погані вчинки, та позитивних, які врешті перемагають зло. У дитячих творах Валерія Шевчука немає надмірної фантазії, дія найчастіше змальована з реального людського життя. Втративши елементи магичності й міфологічності, його казки набули рис цікавих пізнавальних творів для дітей. Власні імена, вжиті письменником у дитячих творах, одразу дають можливість розпізнати, яким буде герой – відважним і сміливим, що завжди перемагатиме своїх ворогів, чи саме отим „ворогом”, якого і необхідно перемогти:

І диво дивне вчинилося на тій галявині, на якій зупинився був Котило [Шевчук 1990; 78] // Чудисько кидалося туди й сюди, як оглашенне, ревіло, рикало, кричало, хрипіло, сопіло, свистіло носом, клацало зубами, толочило траву й дерева, кидалося, підскакувало, а довкола нього миготіли золоті п'яточки і чувся дзвінкий сміх [Шевчук 1990; 78].

Особливістю індивідуального стилю написання казок Валерія Шевчука є використання імен, пов'язаних як з характерними ознаками героя, так і з його захопленнями, уподобаннями: Отже, ходячи отак по світі, спинялася Зеленоочка в якогось господаря, ставала в нього на службу [Шевчук 1990; 103] // „Ні, це Панна квітів прийшла на землю, дивіться, дивіться, дивіться!..” [Шевчук 1990; 128].

Особлива увага приділяється автором підбору кличок тварин, улюбленців своїх героїв: „Це, знаєте, такий розумний кіт...” [Шевчук 1984; 146] // „Тут був винуватий все-таки Маньо, а не він” [Шевчук 1984; 153];

- назв космічних об'єктів: Чи не легше податися по тій тонкій нитці променя, яку милостиво спустив мені Ведмедюк, – йти на дорогу без кінця [Шевчук 1989 в; 291] – (Авторська примітка В.Шевчука: Ведмедюк – українська назва зодіакального знака Скорпіона) // Отож і вдивлявся в той химерний відсвіт, у візерунки зір – не міг не попросити в них помічі і співчуття [Шевчук 1989 в; 291];

- назв міфологічних істот: І бог Білун прийшов [Шевчук 1989 б; 466] // „Нічого”, – відповів Білий Бог [Шевчук 1989 б; 466] // „В моєму другому імені”, – відказав Білун [Шевчук 1989 б; 466].

Характерною ознакою ідіостилу Валерія Шевчука є олюднення неживих предметів та явищ, вживання власних назв на позначення людських почуттів: Відтепер, скажу тобі наперед, любий читальнику, він не покидатиме мене – той, котрим дітей лякають... [Шевчук 1986; 36] // Я ж не став з ним змагатися, тільки повернувся у той бік, де сидів і пив пиво Страх [Шевчук 1986; 46]; Розум був птахом і вільно літав по землі [Шевчук 1986; 39] // Отож літав дивний птах улітку і взимку, весною і восени [Шевчук 1986; 39]; Якось його покликав Пустельник [Шевчук 1986; 39]; За якийсь час покликав його Заброда [Шевчук 1986; 39]; По тому покликав його Будівничий [Шевчук 1986; 39]; Тоді прийшов до нього Філософ [Шевчук 1986; 39] // Замість птаха в сітці заборсалися всі вони: Пустельник, Заброда, Будівничий і Філософ [Шевчук 1986; 40].

Порівняймо загальноприйняте та авторське бачення образу-теоніму: Сповіщу тобі, читальнику, як я уявляв її, Фортуну [Шевчук 1989 в; 298] // Це здорова, грудаста баба з чоловічим грубим обличчям, безока, лише світять два чорні провалля; називаю тобі їхні назви: перше – успіх, а друге – неуспіх, сміх у якої переможний або гіркий; вона у двох іпостасях, що складають її тіло: коли одна половина радіє, друга смутиться, коли одна половина перемагає, друга терпить поразку [Шевчук 1989 в; 298].

За допомогою власної назви-кореферента письменник передає негативне ставлення до героя: Я спокійно лежав і по-філософському роздивлявся світ, аж раптом побачив свою господиню, яка йшла через греблю, покручуючи надітим на палець ключем із ланцюжком – побіч неї ступала її вислозада й карачкувата (не можу знайти делікатніших означень) подруга, а з другого боку йшов чолові'яга, так густо зарослий, наче він готувався до анімалістичного перетворення, щоправда, я не збагну, у який вид тварин [Шевчук 1984; 142] // Я зробив вузькі очі й твердо вирішив триматися од цього тупа якомога далі [Шевчук 1984; 143] // Зрештою, мені навіть здалося, що Переходовець (називатимемо його для зручності так) подивився на мене поглядом, яким дивляться на готову, щойно вийняту з печі печеню [Шевчук 1984; 143] // Так от, той чоловік, якого я

назвав Переходовцем, через певний час з'явився біля нашого дому знову... [Шевчук 1984; 145] // *Тим часом з'явився і Гевал* [Шевчук 1984; 157].

Особливостями письменницького таланту Валерія Шевчука є тяжіння до символіки та образності, що допомагає йому більш глибоко та яскраво передати внутрішній світ героїв, їх звички, стиль життя: *Той вихор утілюється у високу й дивовижно худу жінку...* [Шевчук 1989 а; 26] // *Був це, можливо, й справді Вітер, котрий гуляв по полях та лісах, набравшись духу земного й сили небесної* [Шевчук 1989 а; 26] // *...Вітер прийшов був сюди із щіткою, із горням, повним білої глини, миттю обмахав почорнілі стіни й стелю...* [Шевчук 1989 а; 26] // *Олександра Панасівна позукала дітей, і Володимир здригнувся* [Шевчук 1989 а; 26].

При побудові композиції своїх творів Валерій Шевчук центральну роль залишає за людиною, в усій її неповторності та універсальності, використовуючи при цьому засоби кореферентності, що дає змогу увиразнити людські долі й характери, показати їх в умовах соціального життя.

Референційно тотожні номінації у художньому тексті демонструють різноструктивність одиниць, що вступають у кореферентні відношення. Повторне номінування об'єкта в межах тексту утворює тематичну лінію художнього твору.

Загалом же дослідження власних назв як кореферентних засобів у творчості В.Шевчука проливає світло на особливості образно-композиційної системи художнього ідіолекту письменника. А вивчення лексико-фразеологічного, семантичного та синтаксичного рівнів динаміки кореферентних рядів у різножанрових творах письменника стане наступним етапом наукових досліджень у стилістиці української мови.

Література

Арутюнова 1982: Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М.: Радуга, 1982. – С. 5-40.

Арутюнова 1976: Арутюнова Н. Д. Референция имени и структура предложения // Вопросы языкознания. – 1976. - № 2. – С. 24-35.

Блох 2001: Блох М. Я., Семенова Т. Н. Имя личное как номинативная единица // Блох М. Я., Семенова Т. Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. – Глава 1. – М.: Готика, 2001. – С. 10-47.

Гак 1998: Гак В. Г. Повторная номинация на уровне предложения // Гак В. Г. Языковые преобразования. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1998. – С. 545-554.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.

Доннелан 1982: Доннелан К. С. Референция и определённые дескрипции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М.: Радуга, 1982. – С. 134-160.

Железняк 2001: Железняк І. М. Про деякі лінгвістичні ознаки власних назв // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 13-18.

Земская 1990: Земская Е. А. Словообразование и текст // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 17-30.

Крипке 1982: Крипке С. Тождество и необходимость // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М.: Радуга, 1982. – С. 340-367.

Куайн 1982: Куайн У. О. Референция и модальность // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М.: Радуга, 1982. – С. 87-108.

Курилович 1962: Курилович Е. Положение имени собственного в языке // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 252.

Kurylowicz 1956: Kurylowicz J. Le position linguistique du nom propre // Onomastika. – 1956. – Roczn. 2. Sesz. 1 – 5. – P. 1-14.

Куриляк 2004: Куриляк Л. П. Кореферентність у сучасному українському текстотворенні: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 24 с.

Максим'юк 2006: Максим'юк О. В. Кореферентність нерозкладних компонентів у структурі речення: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Чернівці, 2006. – 20 с.

Падучева 1990: Падучева Е. В. Кореферентность // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 243.

Падучева 1986: Падучева Е. В. О референции языковых выражений с непредметным значением // Научно-техническая информация. Информационные системы и процессы. – Сер. 2. - №1. – М.: ВИНТИ, 1986. – С. 23-31.

Реформатский 1967: Реформатский А.А. Введение в языковедение. – 4-е изд., испр. и доп. – М., 1967. – С. 60.

Стросон 1982: Стросон П. Ф. О референции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М.: Радуга, 1982. – С. 55-86.

Флоренский 1990: Флоренский П. Имена // Опыты: Литературно-философский ежегодник. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 351-412.

- Шевчук 1987: Шевчук В. О. Двоє на березі: Повість-диптих // Камінна луна: Повісті. – К.: Молодь, 1987. – С. 135- 213.
- Шевчук 1989 а: Шевчук В. О. Дім на горі: Повість-преамбула // Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / Передм. М.Жулинського. – К.: Дніпро, 1989. – С. 17- 228.
- Шевчук 1986: Шевчук В. О. Ілля Турчиновський (листок перший): Повість // Три листки за вікном: Роман-триптих / Передм. М.Жулинського. – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 15- 136.
- Шевчук 1981: Шевчук В. О. Казка про великого слона: Оповідання // Долина джерел: Оповідання. – К.: Рад. письменник, 1981. – С. 113- 164.
- Шевчук 1995: Шевчук В. О. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. Науково-публіцистичне видання. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
- Шевчук 1989 б: Шевчук В. О. Мандрівка в гори: Оповідання про митців // Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / Передм. М.Жулинського. – К.: Дніпро, 1989. – С. 445- 525.
- Шевчук 1984: Шевчук В. О. Моє вечірнє інтермеццо: Повість // Маленьке вечірнє інтермеццо: Повісті. – К.: Молодь, 1984. – С. 133- 198.
- Шевчук 1990: Шевчук В. О. Панна квітів: Казки моїх дочок: Для мол. та серед. шк. віку / Худож. О. М. Рубіна. – К.: Веселка, 1990. – 183 с.
- Шевчук 2005: Шевчук В. О. Привид мертвого дому: Роман-квінтет / Передм. Р. Мовчан. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – 600 с.
- Шевчук 1989 г: Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова: Фантастична повість // Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К.: Рад. письменник, 1989. – С. 189 - 262.
- Шевчук 1989 в: Шевчук В. О. Сповідь: Фантастична повість // Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К.: Рад. письменник, 1989. – С. 263- 362.
- Шевчук 1994: Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага. У 2-х т. Т. 2. – Харків: Фоліо, 1994. – 526 с.

The article continues the cycle of publications of the author with the study of Ukrainian language stylistic, and the investigation of the correfference in the systeme of art idiolect of V.Shevchuk. The dinamic of the correfference raws in the publicatios and beletristic works of the writer. The structure and style peculiarities of that raws were shown. The function of the proper names in the role of correfferents were analysed.

Key words: nomination, correfferents, correfferente row, proper names, idiolect.

Надійшла до редакції 12 листопада 2008 року.

Ірина Процик

ББК Ш141.4 - 4
УДК 811.161.2'374.3

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК ВЛАСНИХ НАЗВ

У статті представлено специфіку опрацювання лінгвокраїнознавчого словника власних назв української мови, призначеного насамперед для вивчення української мови як чужої. Основну увагу зосереджено на лінгводидактичній цінності цієї лексикографічної праці, необхідної на заняттях із чужоземцями. Детальний аналіз словникового матеріалу здійснено на прикладі однієї з тематичних груп, умічених у словнику – астронімічних назв. Ознайомлення з українськими астронімами дозволить чужинцям пізнати фрагмент мовної картини світу українців, а також допоможе з'ясувати особливості процесу номінації астрономічних об'єктів в українській мові.

Ключові слова: вивчення української мови як чужої, українська лексикографія, лінгводидактика, лінгвокраїнознавчий словник власних назв, онім, астронім, семантизація, астрономічна назва, навчальні тексти для вивчення української як чужої.

Навчальна лексикографія як один із перспективних напрямків сучасної української лінгводидактики має на меті описати лексику та підготувати найрізноманітніші навчальні словники для вивчення української мови як чужої. Укладання лексикографічних видань, які б використовували для навчання української мови чужоземців, в українському мовознавстві потребує особливої уваги, бо тут відчувається недостатність опрацювання проблематики, а відтак і чимало лакун.

Лінгвокраїнознавчий словник є одним із важливих типів навчальних лексикографічних праць, його мета – подати різні тематичні групи національно значущих лексичних одиниць мови, ознайомити чужоземців з найвагомішими національними реаліями, позначеними власними назвами. Методику, за якою здійснюють

відбір лексики до такого типу словника та презентацію матеріалу в ньому, запропонували російські мовознавці С.Верещагін та В.Костомаров¹.

У лінгвокраїнознавчому словнику семантизують лексику, що відображає історію, спосіб життя, традиції та звичаї народу, мову якого вивчають чужоземці. Адже відомо, що чужинці найчастіше мають труднощі з адекватним сприйняттям національно-специфічних образних засобів мови, що репрезентують самобутню культуру народу. Основним завданням лінгвокраїнознавчого словника є ефективне використання лексики як одного із засобів донесення інформації, допомога чужоземцям правильно розуміти й використовувати безеквівалентну та фонову лексику. В українській лексикографії ці завдання частково виконують словники – «Знаки української етнокультури: Словник-довідник» В.Жайворонка², «Шкільний словник з українознавства» О. Потапенка та В. Кузьменка³ та «Україна в словах. Мовнокраїнознавчий словник-довідник»⁴, який підготували викладачі Волинського державного університету імені Лесі Українки. Проте видання, у якому було б комплексно описано власні назви в лінгвокраїнознавчому аспекті, в українському мовознавстві ще немає. Колективна праця науковців кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка «Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови» – це спроба заповнити таку прогалину в українській лексикографії.

Як пише у загальній передмові до всіх зшитків словника керівник авторського колективу Зоряна Мацюк, «Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови – це перша в українській навчальній лексикографії праця, написана з урахуванням вимог, які ставляться до видань такого типу. Його мета – ознайомити іноземців з окремими історичними, географічними, етнографічними, суспільно-політичними, громадськими, культурними реаліями України, позначеними власними назвами, що становлять фонд безеквівалентної та фонові лексики української мови. Цей лексикографічний посібник увійде до навчально-методичного комплексу матеріалів, призначених для використання в процесі вивчення української мови як іноземної»⁵.

Лексикографічні праці такого типу укладають переважно за тематичним принципом, тому ресстровими одиницями лінгвокраїнознавчого словника стали оніми різних тематичних груп.

До першого з п'яти випусків, які вже побачили світ, «Географічні назви»⁶, увійшли оніми, що є номінаціями населених пунктів (*Батурич, Запоріжжя, Канів, Київ, Львів, Полтава, Харків, Чигирин, Чорнобиль*), регіонів України (*Бойківщина, Буковина, Волинь, Галичина, Гуцульщина, Закарпаття, Лемківщина, Поділля, Полісся, Слобожанщина*), водних (*Азовське море, Західний Буг, Південний Буг, Десна, Дніпро, Дністер, Дунай, Збруч, Золота Липа, Свитязь, Синевир, Тиса, Черемош, Чорне море*) і гірських (*Говерла, Карпати, Маківка, Чорногора*) масивів. Автори цього випуску Зоряна Мацюк, Ніна Станкевич та Ольга Кровицька описали 45 одиниць.

Другий зошит – «Назви релігійних свят»⁷, автором якого є Леся Антонів, подає 14 номінацій, що входять до системи великих свят церковного літургійного року, зокрема: *Благовіщення, Великдень, Вербна неділя, Зелені свята, Миколая, Петра і Павла, Покрова, Преображення Господне, Різдво, Стрітєння* тощо.

У третьому випуску словника – «Назви державних свят та пам'ятних дат» автора Дарії Добрусинець⁸, описано 8 найменувань національних свят та знаменних днів, які відзначають в Україні: *День Конституції України, День матері, День незалежності України, День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, День соборності України, День української писемності та мови, Новий рік* та ін.

Четвертий зшиток «Астрономічні назви»⁹ авторів Ірини Процик та Галини Тимошик уміщує опис 25 онімів, серед яких назви астрономічних об'єктів: *Борона, Великий Віз, Волопас, Волосожар, Вранішня зоря, Гончаки, Дівка з відрами, Земля, Квочка, Коза, Косарі, Криниця, Малий Віз, Місяць, Сонце, Стожари, Хрест, Чепіги, Чумацький Шлях* тощо.

¹ Верещагін Е., Костомаров В. Состав семейства учебных лингвострановедческих словарей: ономастический словарь // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977. – С. 118-135.

² Жайворонко В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006. – 703 с.

³ Потапенко О., Кузьменко В. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – 291 с.

⁴ Україна в словах: Мовнокраїнознавчий словник-довідник / Упорядник і керівник авторського колективу Н.Данилюк. – К., 2004. – 704 с.

⁵ Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 1. Географічні назви / Уклад. О. Кровицька, З. Мацюк, Н. Станкевич. – Львів, 2005. – 90 с.

⁶ Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 1. Географічні назви / Уклад. О. Кровицька, З. Мацюк, Н. Станкевич. – Львів, 2005. – С.4.

⁷ Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 2. Назви релігійних свят / Уклад. Л. Антонів. – Львів, 2006. – 67 с.

⁸ Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 3. Назви державних свят і пам'ятних дат / Уклад. Д. Добрусинець. – Львів, 2006. – 72 с.

⁹ Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 4. Астрономічні назви / Уклад. І. Процик, Г. Тимошик. – Львів, 2006. – 140 с.

До п'ятого випуску словника, що має назву «Власні імена людей»¹⁰, його автори Віра Кужелюк і Дарія Якимович-Чапран умістили 16 найуживаніших серед українців імен: *Андрій, Богдан, Василь, Володимир, Галина, Ганна, Григорій, Іван, Катерина, Марія, Микола, Наталія, Оксана, Олена, Петро, Тарас*.

Підготовлено до друку шостий зшиток лінгвокраїнознавчого словника власних назв «Назви пам'яток природи» (автор – Ірина Процик), що презентує 33 одиниці, та сьомий зошит «Архітектурні пам'ятки» (автор – Зоряна Василько), який уміщує 23 назви. Триває робота над опрацюванням тематичної групи «Назви політичних і громадських організацій» (автор Оксана Костів).

Планувалося, що словник охоплюватиме лінгвокраїнознавчий опис близько 100 назв, але вже зараз видно, що кількість номінацій у лексикографічній праці буде більшою. Якщо дехто з авторів мав труднощі з відбором лексем до словника, то, описуючи, зокрема, українські астрономічні назви, довелося вирішувати протилежну проблему – кількість українських астронімів, які мають лінгвокраїнознавчий потенціал, не перевищує 25 одиниць.

Кожен зшиток словника супроводжується науковою статтею про певну групу онімів, методологічною статтею про лексикографічне опрацювання власних назв відповідної тематичної групи та списком умовних скорочень. У методологічних заувагах окреслено структуру словника, особливості побудови словникової статті, що зумовлені характером онімів і текстів, у яких вони функціонують, також пояснено використану систему спеціальних позначок. У власне словниковій частині поєднано лінгвістичну й культурологічну інформацію. Лексикографічний опис власних назв доповнюють тексти лінгвокраїнознавчої тематики, зміст яких пов'язаний із реєстровими одиницями. Тексти для читання розміщено після словникової частини.

У нашій статті зупинимося на особливостях презентації матеріалу у зшитку «Астрономічні назви». Структуру цього випуска словника є тричленною: вступна частина, що складається з наукової статті „Астроніми в лінгвокраїнознавчому словнику власних назв української мови”, інструкції „Як користуватися словником” та списку умовних скорочень; основна, власне словникова, частина, у якій семантизовано відібрані безеквівалентні та фоніві одиниці; а також додатки – тексти для читання та список літератури.

Реєстрові слова розташовано у словнику за абеткою і подано великими літерами. У загальний алфавітний список включено також усі синонімічні назви реєстрового слова із відсиланням до відповідної словникової статті, наприклад: **МОЛО'ЧН | А ДОРОГА** див. Чумацький Шлях. Сама словникова стаття містить реєстрову одиницю (іменник або номінативне словосполучення) та її граматичну характеристику, супровідні мовні відомості, а також семантизацію реєстрової одиниці. Окрім лінгвокраїнознавчого опису астронімів, словникові статті, зважаючи на навчальне призначення словника, містять мінімум граматичних відомостей про лексеми-гасла.

Реєстрові одиниці подаються у початковій формі із зазначенням місця наголосу: називний відмінок однини або називний відмінок множини, якщо реєстрові одиниці не мають форми однини. Якщо реєстрова одиниця є змінним словом, то змінна частина відділяється вертикальною рисою, наприклад: **КВО'ЧК | А, КРИНИ'Ц | Я**. Після цього зазначено форму родового відмінка однини і рід (ч., ж., с.), наприклад: **БОРОН | А', -и, ж.** Якщо слово незмінне, то його введено в словник з позначкою *незм.* Іменники, які вживаються лише в однині, мають позначку *одн.*, а ті, що мають тільки форму множини, позначають *мн.*, наприклад: **НОВОМІСЯЧЧ | Я, одн., СТОЖА'Р | И, мн.**

Якщо реєстрова одиниця є номінативним словосполученням, граматичну характеристику подано до всіх змінних слів, наприклад: **ПОЛЯ'РН | А ЗІ'РК | А, -ої -и, ж.** Якщо у словосполученні змінюється тільки форма стрижневого слова, то його словоформу в родовому відмінку подано повністю, наприклад: **ДІ'ВЧИН | А З ВІ'ДРАМИ, Дівчини, ж.**

Вказівка лише на форму родового відмінка при реєстровій одиниці означає, що форми інших відмінків творяться за регулярними моделями та зі збереженням місця наголосу. Якщо є відхилення від регулярного творення відмінкових форм (зміна наголосу, чергування голосних, приголосних звуків, поява вставних звуків тощо), тоді подають ті форми, які відображають усю парадигму словозміни, наприклад: **ВЕЛИ'К | ИЙ ВІЗ, -ого воза, ч.** Усі гаслові лексеми доповнено супровідними мовними відомостями. Лексичні синоніми до реєстрових одиниць подано після граматичної характеристики в круглих дужках погрубленим курсивом, наприклад: **КОСАР | І', -ів, мн. (Граблі, Коси, Мисливець, Оріон, Полиця).**

До реєстрових одиниць подано також чужомовні відповідники грецькою і латинською мовами, а також англійською, німецькою, польською і російською. Їх введено після лексичних синонімів у круглих дужках, наприклад: **ВОДОЛІ'Й, -я, ч. (Водяр, Водолив)** (лат. *Aquarius*, англ. *Aquarius, Water Bearer, Water-carrier*, нім. *der Wassermann*, пол. *Wodnik*, рос. *Водолей*). Кореневоспоріднені слова подано погрубленим шрифтом з нового рядка і позначено зірочкою *, наприклад: ***Землянин, земний.**

Семантизація реєстрової одиниці містить тлумачення змісту поняття та пояснення лексичного фону реєстрового слова. Визначення поняття реєстрової одиниці подано з нового рядка після кореневоспоріднених слів. Воно принципово не відрізняється від традиційних пояснень у тлумачних словниках української мови,

¹⁰ Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 5. Імена людей / Уклад. В. Кужелюк, Д. Якимович-Чапран. – Львів, 2007. – 60 с.

наприклад: **ЗЕМЛ|Я**, -і, ж. (гр. Γη(η), лат. Terra (f), англ. the Earth, нім. die Erde, пол. Ziemia, рос. Земля). ***Землянин, земний**. Третя за порядком від Сонця планета Сонячної системи, єдина, на якій існує життя. Обертається навколо своєї осі та Сонця по еліптичній орбіті; має один природний супутник.

Тлумачення інших значень реєстрової одиниці є допоміжним і зазвичай пов'язане з відображенням характеру багатозначного слова. Тлумачення може містити також енциклопедичні відомості. Термінологічні сполуки потлумачено з урахуванням визначень, які подає спеціальна наукова література, словники термінів.

Пояснення лексичного фону слугує для того, щоб донести до читача інформацію, яка в українців асоціюється з явищем, позначеним реєстровою одиницею. Серед цих відомостей – коло загальновідомих знань про явище або об'єкт, що названо реєстровою одиницею, інформація, яку засвоюють у процесі пізнання національної культури, емоційно-асоціативний комплекс, пов'язаний з реєстровою одиницею та символічне значення.

Погрубленим шрифтом у тексті словникової статті виділено слова і словосполучення, які використовують для семантизації реєстрової одиниці і належать до безеквівалентної чи фонові лексикі (у дужках може бути подано мінімальне пояснення цих лексем), наприклад: **коромисло** (дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою).

Останній абзац словникової статті містить матеріал, який відображає тематико-ситуативні зв'язки реєстрового слова та ілюструє його вживання в контексті. З позначкою ** (дві зірочки) введено у структуру словникової статті стійкі вирази (фразеологізми, прислів'я, приказки, перифрази, крилаті вирази, усталені лексичні словосполучення), наприклад: ****Блакитна планета**. З позначкою *** (три зірочки) подано словосполучення, що містять постійні епітети, з якими вживають реєстрове слово, наприклад: *****Місячне затемнення, місячний календар**. Уривки пісень, поезій, прозових художніх та науково-популярних творів подають у кінці словникової статті з позначкою **** (чотири зірочки), наприклад:

******Хоч і знайшов я бога в Аполлоні,**

Та тільки Вам – душі моєї жар,

Сузір'я зорь моїх, Волосожар,

Захований у серця темнім лоні (*Євген Маланюк*).

Як окремі словникові статті в лінгвокраїнознавчому словнику подано назви різних фаз Місяця, зокрема тих, які є найфункціональнішими в мові (**МОЛОДИК, ПОВНИЙ МІСЯЦЬ**).

Наприкінці трьох словникових статей (**ВОЛОСОЖАР, КВОЧКА, СТОЖАРИ**) подано перехресні відсилання – **Див. також...**, що зумовлено специфікою цих астронімів в українській мові – вони є найуживанішими назвами сузір'я Плеяд, проте в основу самих номінацій покладено різні асоціації. Тому відомості, подані у кожній окремій словниковій статті, варто доповнити інформацією з двох інших.

Лексикографічний опис астронімів доповнюють тексти лінгвокраїнознавчої тематики, як правило, це – уривки з прозових і поетичних творів класиків української літератури, фольклорні твори, а також фрагменти з науково-популярної літератури (тексти цього стилю адаптовано відповідно до потреб реципієнта-чужоземця).

Особливості різних груп онімної лексики української мови свідчать про те, що цей шар лексики має величезну лінгвокраїнознавчу цінність, безпосередньо пов'язану з національною культурою України, а вивчення її з погляду лінгвокраїнознавчого потенціалу необхідно розширювати й поглиблювати.

У додатках до лінгвокраїнознавчого словника власних назв української мови містяться тексти для читання, які можна використати як навчальний матеріал на заняттях з української мови як чужої.

Отже, оскільки назви пам'яток природи утворюють своєрідну групу номенів, то чужоземці, які вивчають українську мову, не можуть залишити без уваги такий важливий компонент лексичної системи української мови. Ознайомлення з цією тематичною групою дозволить носіям чужих культур заглибитися в специфіку українського мовленнєвого простору, пізнати фрагмент мовної картини світу українців, дасть уявлення про спосіб світосприйняття української нації, а також допоможе з'ясувати особливості процесу номінації пам'яток природи в українській мові.

Опрацювання матеріалів до лінгвокраїнознавчого словника української мови засвідчило, що цей шар лексики має надзвичайну цінність, безпосередньо пов'язану з національною культурою України, а вивчення онімної лексики з погляду лінгвокраїнознавчого потенціалу, що тільки розпочинається в українському мовознавстві, необхідно продовжувати та активізувати, бо саме цей аспект особливо важливий під час вивчення української мови як чужої.

Література

Верещагин, Костомаров 1977: Верещагин Е., Костомаров В. Состав семейства учебных лингвострановедческих словарей: ономастический словарь // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977. – С.118-135.

Жайворонок 2006: Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006. – 703 с.

ЛСВНУМ/1 2005: Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 1. Географічні назви / Уклад.: О. Кровицька, З. Мацюк, Н. Станкевич. – Львів, 2005. – 90 с.

ЛСВНУМ/2 2006: Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 2. Назви релігійних свят / Уклад. Л. Антонів. – Львів, 2006. – 67 с.

ЛСВНУМ/3 2006: Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 3. Назви державних свят і пам'ятних дат / Уклад. Д. Добрусинець. – Львів, 2006. – 72 с.

ЛСВНУМ/4 2006: Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 4. Астрономічні назви / Уклад. І. Процик, Г. Тимошик. – Львів, 2006. – 140 с.

ЛСВНУМ/5 2007: Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 5. Імена людей / Уклад. В. Кужелюк, Д. Якимович-Чапран. – Львів, 2007. – 60 с.

ШСУ 1995: Потапенко О., Кузьменко В. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – 291 с.

УвСМСД 2004: Україна в словах: Мовоукраїнознавчий словник-довідник / Упорядник і керівник авторського колективу Н. Данилюк. – К., 2004. – 704 с.

This article presents the specific processing linguistic-cultural dictionary of proper names in Ukrainian, intended primarily for the study of language as foreign. Focus on linguistic-didactic value of the lexicographical work required in the classroom with foreigners. Detailed analysis of the vocabulary of material carried by the example of one of the thematic groups inserted in the dictionary - astronomical titles. Introduction to Ukrainian astronims will allow aliens to know piece of language art world Ukrainians, but also help clarify the features of the category of astronomical objects in the Ukrainian language.

Key words: learning Ukrainian as foreign, Ukrainian lexicography, linguistic-didactic, linguistic-cultural dictionary of the own names, onim, astronims, semantization, astronomical name, educational texts for the study as foreign.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

Галина Тимошик

ББК Ш141.4-314

УДК 811.161.2'373.46

ЖІНОЧІ ГЕБРЕЙСЬКІ ІМЕНА У НОВОЧАСНИХ ПЕРЕКЛАДАХ СВЯТОГО ПИСЬМА УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Стаття продовжує низку публікацій автора з біблійної ономастики. У ній розглянуто особливості побудови та перекладання, семантико-генетична характеристика гебрійських жіночих імен новозавітного тексту.

Ключові слова: біблійне ім'я, бібліантропонім, бібліантропонім-гебраїзм, гебрійська антропонімна система.

Вивчення сакрального світовиміру тієї чи іншої мовнокультурної спільноти дозволяє експлікувати глибинні парадигми її духовного буття. Християнське віровчення, увійшовши в україномовний простір, принесло із собою бібліотеку сакральних текстів, яка, замінивши собою попередні здобутки духовного розвитку, значно вплинула на формування української етнокультурної спільноти упродовж останнього тисячоліття. Зважаючи на це, українська мовознавча думка не залишила поза увагою тексти перекладів Святого Письма, хоча вивчення їх було стихійним і не мало системного характеру.

Упродовж XIX – XX століть українські філологи (П.Житецький [Житецький 1906], І.Огієнко [Огієнко 1938], [Огієнко 1939], О.Горбач [Горбач 1993]) у своїх розвідках розкрили історію та особливості перекладання святописемного тексту українською мовою.

Наприкінці XX – початку XXI століття з'явилися статті (В. Німчука [Німчук 1992-1993], [Німчук 2002], Л. Шевченко [Шевченко 2004], [Шевченко 2006]), монографія (П. Мацьківа [Мацьків 2007]), розвідка (М.Жукалюка, Д.Степовика [Жукалюк, Степовик 2003]), які презентують історію перекладу святописемного тексту та його компонентів, а також розкривають специфіку побутування святописемних текстів в україномовному вимірі.

Ономастикон новочасних перекладів Святого Письма тривалий час перебував на периферії наукових зацікавлень вітчизняної науки про мову, а тому потребує окремого дослідження, яке б змогло: проаналізувати етнокультурну природу біблієонімів; окреслити параметри місця біблієонімів у структурі святописемних текстів, зважаючи на мовно-культурні стереотипи авторів оригіналу та його жанрову специфіку; виявити сітку контекстуальних реалізацій біблієонімів і збагнути їх специфіку; представити індивідуальні авторські підходи щодо трансформаційно-адаптивних механізмів, які супроводжують входження біблієонімів через перекладні

тексти в ту чи іншу мовну культуру (беремо до уваги авторів новочасних перекладів Святого Письма українською мовою).

Система біблійних найменувань новочасних перекладів Святого Письма моделюється розгалуженою поліетнічною приналежністю осіб, зафіксованих у новозавітних хроніках. Окремий етнокультурний вимір презентує індивідуальну антропонімну формулу, яка утворює специфічну антропонімну систему.

Гебрійська система найменувань, порівняно з іншими антропосистемами новозавітного тексту, кількісно превалює. Однак це не означає, що вона представлена повністю, тобто у всьому розмаїтті давньоєврейського іменника, який функціонував у епоху виникнення та розповсюдження християнського віровчення.

У пропонованій розвідці розглянемо давньогебрійські жіночі імена та з'ясуємо їх: структурно-типологічну специфіку, дистрибутивні, семантико-генетичні характеристики і особливості перекладання.

Давньогебрійський ономастикон був предметом багатьох наукових студій. У своїх дослідженнях особливості гебрійського іменника представили: Л. Зунз [Zunz 1837], Д. Штульман [Stuhlman 2004]; В. Римша [Римша 1986] та ін.

Зрозуміло, що з-поміж бібліантропонімів-гебраїзмів, представлених у тексті Нового Заповіту (близько 200 найменувань), переважають чоловічі найменування. Жіночі імена – менш представлені (виявлено усього 15 гебрійських жіночих найменувань).

Структурно-типологічні особливості гебрійських жіночих імен у новозавітному тексті

У святописемному тексті новозавітного канону гебрійські жіночі імена мають різноманітну структуру. Значна частина жіночих імен уживається одноосібно:

- זִבְעֻלָּה [ʾīzebel]² → Ήζεβελ³ (ж) → ὅτι ἀφείς τὴν γυναῖκα Ήζεβελ, ἡ λέγουσα ἑαυτὴν προφῆτην καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ τοὺς ἔμοιους δούλους → бо даєш жінці Єзавелі, що зовє себе пророкінею, учіти и зводіти моїх слуг, (1а), бо даєш жінці Єзавелі, що зовє себе пророки нею, учіти і зводіти моїх слуг, (1б), що жінці Єзавелі, яка каже, ніби вона пророкіня, ти попускаєш навчати та зводіти рабів Моїх, (2), що потураєш жінці Єзавелі, яка зве себе пророчицею, навчає і зводіть моїх слуг, (3), що дозволяєш жінці Єзавелі, яка називає себе пророчицею, навчати і обманювати Моїх рабів, (4)⁴ [Ап 2: 20]⁵;

- עֲלִישֶׁבַת [ʾēlišēbaʿ] → Ἐλισάβετ (ж) → καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἐλισάβετ → а ім'я її Єлизавета. (1а), а ім'я її Єлизавета (1б), а ім'я її Єлисавета. (2), на ім'я Єлизавета. (3), а ім'я її – Єлизавета (4) [Лк 1: 5];

- אֶגָּר [hāgār] → Ἀγάρ (ж) → μία μὲν ἀπὸ ὄρους Σινᾶ εἰς δουλείαν γεννώσα, ἣτις ἐστὶν Ἀγάρ. → один з горі Синаї, що родить у неволі, котра єсть Агара. (1а), один з гори Синаї, що родить у неволі, котра єсть Агара. (1б), один від гори Синаї, що в рабство народжує, а він – то Агар. (2), один з гори Синаї, що рабів родить, це – Агар; (3), Один із Синайської гори: це Агар, що народжує в рабство. (4) [Гал 4:24];

- חַיָּה [hāyāh] → Εὐά (ж) → ὡς ὁ ὄφις ἐξηπάτησεν Εὐά → як змії Євї обманів лукавством своїм, (1а), як змії Євї обманів лукавством своїм (1б), - як змії звів був Євї лукавством своїм, (2), як змії був обманув Євї своїм підступом (3), як змії звів Євї своїм лукавством, [2 Кор 11: 3];

- יְהוֹנָנָה [yōhānāh] → Ἰωάννα (ж) → καὶ Ἰωάννα → та Йоанна, (1а), та Йоанна, (1б), і Іванна, (2), Йоанна (3), Іванна, (4) [Лк 24: 10];

¹ Написання гебрійських імен ми відтворювали за транскрипціями (транслітераціями), наявними в лексикографічних виданнях, та за івритомовним перекладом грекомовного оригіналу Нового Завіту: חַיָּה אֶגָּר אֶזְבֻּלָּה. Новый Завет по-еврейски и по-русски. The Society for distributing Hebrew Scriptures. – England, 1996.

² Транслітеровано бібліоніми-гебраїзми за виданням: Ламбдина Т.О. Учебник древнееврейского языка. Пер. с англ. Я. Эйделькинда. Под ред М. Селезнёва. – М., 2000. – 508с.

³ Цитати оригінального тексту Нового Завіту подано за виданням: The Greek New Testament. Fourth Revised edition edited by Barbara Aland, Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, and Allen Wikgren. Fourth revised edition, 2nd print. Deutsche Bibelgesellschaft. – D-Stuttgart, 1994.

⁴ Для розрізнення новочасних українськомовних перекладів Святого Письма Новозавітного Канону у статті ми вводимо нумерацію, яка ґрунтується на хронологічному принципі, відповідно до часу виконання перекладу: (1а) – Святе письмо Нового Завіту мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш і Д-р И. Пуллой, Відень, 1871. – Печатано у Львові в друкарні Товариства імени Шевченка, 1880; (1б) – Святе письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською / Репринтне видання Нью Йорк, Лондон, 1930. Переклад П.О. Куліша, І.С. Левицького і д-ра І. Пулюя. – Союз біблійних товариств, USA, Sweden, 1991 (у статті аналізуємо обидві редакції Кулішевого перекладу, оскільки вони відрізняються одна від одної); (2) – Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена / Переклав І. Огієнко. – Druckhaus Gummersbach, West-Germany, 1988; (3) – Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Перек. з давньогрецької І. Хоменко-Плюта. – United Bible Societies, 1990; (4) – Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа: З 4-го повного перекладу Біблії / Пер. з давньогрецької о. Рафаїл Турконяк. – К, 2000. У статті збережено правопис, що зафіксовано у текстах аналізованих перекладів.

⁵ У тексті статті використовуємо скорочення: Ап – Апокаліпсис від Івана; Гал – Послання апостола Павла до Галат; д.-євр. – давньоєврейське; Євр – Послання апостола Павла до Євреїв; ж. – жіночий рід; Ів – Євангеліє від Івана; 2 Кор – Друге послання апостола Павла до коринтян; Лк – Євангеліє від Луки; Мт – Євангеліє від Матвія; Мк – Євангеліє від Марка; ІП – Перше послання апостола Петра; Рим – Послання апостола Павла до римлян.

• תָּמָר [tāmār] → Θαμάρ (ж) → ἐκ τῆς Θαμάρ → від Тамари; (1а), від Тамари; (1б, 3, 4), від Тамари; (2) [Мт 1: 3];

• גַּרְהֵל [gāhēl] → Ῥαχήλ (ж) → Ῥαχήλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς → Рахіля плакала по дітях своїх, (1а), Рахиль плаче по дітях своїх, (1б), Рахиль плаче за дітьми своїми, (2) то Рахиль плаче за дітьми своїми (3), це Рахиль оплакує дітей своїх (4) [Мт 2: 18];

• גַּרְבָּה [gārbāh] → Ῥεβέκκα (ж) → ἀλλὰ καὶ Ῥεβέκκα ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα, → Ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν а и Ревэка, з одного ложа мала Ісаака, отця нашого: (1а), а й Ревека, що почала за одним разом од Ісаака, отця нашого; (1б), але й Ревэка зачала *дитей* від одного ложа отця нашого Ісаака, (2), Ревека зачала від одного ложа батька нашого Ісаака; (3), а й Ревекка зачала в той саме час *близнят* від нашого батька Ісаака. (4) [Рим 9: 10];

• רוּת [rūt] → Ῥούθ (ж) → ἐκ τῆς Ῥούθ, → від Рухи; (1а), від Рухи; (1б, 2, 3, 4) [Мт 1: 5];

• סַלּוּמִית [šlōmīt] → Σαλώμη (ж) → Σαλώμη → Саломія, (1а), Саломия, (1б), Саломія (2), Саломія (3), Соломія (4) [Мк 15: 40];

• שָׂרָה [šārāh] → Σάρρα (ж) → ὡς Σάρρα ὑπήκουσεν τῷ Ἀβραάμ → як Сара слухала Авраама, (1а), як Сарра слухала Авраама, (1б), Так Сара корилась Авраамові, (2), як от Сара слухала Авраама, (3), Так, Сарра слухалася Авраама, (4) [1 П 3: 6];

• שׁוּשַׁן [šōšānāh] → Σουσαννα (ж) → Σουσαννα → Сусанна (1а, 2), Сусанна (1б, 3, 4) [Лк 8: 3].

У перекладах Святого Письма виявлено два жіночих імені, які у грецькому (оригінальному) тексті мають по два різних графічних оформлення:

• מִרְיָם [mīryām] → Марія (ж) → εἶδον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ, → знайшли хлопятко з Марією, матір'ю іого, (1а), знайшли хлопятко з Марією, матір'ю його, (1б), знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю, (2), побачили дитятко з Марією, матір'ю його, (3), побачили Дитя з його матір'ю Марією. (4) [Мт 2: 11]; Μαριάμ (ж) → καὶ τὸ ὄνομα τῆς παρθένου Μαρίας а ім'я діви Марія. (1а), а йма діви Марія. (1б), а ім'я діви – Марія. (2), ім'я ж діви було Марія. (3), а ім'я діви – Марія. (4) [Лк 1: 27];

• גַּרְהַבַּ [gāhāb] → Ῥαῦβ (ж) → Πίστει Ῥαῦβ ἡ πόρνη οὐ συναπόλετο τοῖς ἀπειθήσασιν δεξαμένη τοὺς κατασκόπους μετ' εἰρήνης → Вірою Раава блудниця не згинула з невірними, прийнявши підглядників з миром. (1а), Вірою Раава блудниця не згинула з невірними, прийнявши підглядників з миром. (1б), Вірою блудниця Рахав не згинула з невірними, коли з миром прийняла вивідувачів. (2), Вірою Рахав, блудниця, прийнявши мирно вивідувачів, з невірними не загинула. (3), Вірою блудниця Рахав, прийнявши з миром розвідників, не загинула з невірними. (4) [Євр 11: 31]; Ῥαῦβ (ж) → ἐκ τῆς Ῥαῦβ → від Рахави; (1а), від Рахави; (1б), від Рахави; (2), від Рахави, (3), від Рахави. (4) [Мт 1: 5].

Є декілька жіночих гебрійських імен, які вживаються у структурі дво- та трикомпонентної антропонімії:

• מִרְיָם הַמַּגְדָּלִית [mīryām hannikrē't magdālīt] → Марія ἡ καλουμένη Μαγδαληνή → Марія ἡ καλουμένη Μαγδαληνή, ἀφ' ἧς δαιμόνια ἔπτα ἐξεληλύθει → Марія, на прізвище Магдالیна, що з неї сім бісів вийшло, (1а), Марія, на прізвище Магдалина, що з неї сім бісів вийшло, (1б), Марія, Магдالیною звана, що з неї сім демонів вийшло, (2), Марія, звана Магдалина, з якої вийшло сім бісів, (3), Марія, звана Магдالیною, з якої вийшло сім бісів, (4) [Лк 8: 2]; καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, Μαρίας ἡ τοῦ Κλωπᾶ → та сестра матері іого, Марія Клеопова, (1а), та сестра матери Його, Марія Клеопова, (1б), і сестра Його матері, Марія Клеопова, (2), сестра його матері, Марія Клеопова, (3), сестра Його матері, Марія Клеопова, (4) [Ів 19: 25];

• חַנָּה [hannāh] → Ἄννα (ж) → Καὶ ἦν προφῆτις, θυγάτηρ Φανουήλ, ἐκ φυλῆς Ἀσήρ → И була Анна пророчиця, дочка Фануїла, из роду Асірового; (1а), I була Анна пророчиця, дочка Фануїлова, з роду Асірового; (1б), Була й Анна пророчиця, дочка Фануїлова з племені Асірового, - (2), Була також і Анна, пророчиця, дочка Фануїла з покоління Асера; (3), I була тут Анна – пророчиця, дочка Фануїла з роду Асира; [Лк 2:36].

Дистрибутивні характеристики жіночих бібліантропонімів-гебраїзмів

Окремої уваги заслуговує сполучуваність бібліонімів-гебраїзмів. У різнорідних контекстуальних реалізаціях вони утворюють різноманітні комплекси найменувань:

онім + лексема на позначення спорідненості: καὶ ἰδοὺ Ἐλισάβετ ἡ συγγενίς σου → И ось Єлизавета родичка твоя, (1а), I ось Єлизавета, родичка твоя, (1б), А ото твоя родичка Єлисавета – (2), Ось твоя родичка Єлизавета – (3), Ось і твоя родичка Єлизавета, (4) [Лк 1: 36]; συνέλαβεν Ἐλισάβετ ἡ γυνὴ αὐτοῦ зачала Єлизавета жінка іого, (1а), зачала Єлисавета, жінка його, (1б), зачала його дружина Єлисавета, (2), зачала Єлизавета, його жінка, (3), його дружина Єлизавета зачала (4) [Лк 1: 24]; εἶδον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ, → знайшли хлопятко з Марією, матір'ю іого, (1а), знайшли хлопятко з Марією, матір'ю його, (1б), знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю, (2), побачили дитятко з Марією, матір'ю його, (3), побачили Дитя з його матір'ю Марією. (4) [Мт 2: 11];

онім + лексема на позначення роду занять: Πίστει Ῥαῦβ ἡ πόρνη οὐ συναπόλετο τοῖς ἀπειθήσασιν δεξαμένη τοὺς κατασκόπους μετ' εἰρήνης. → Вірою Раава блудниця не згинула з невірними, прийнявши підглядників з миром. (1а), Вірою Раава блудниця не згинула з невірними, прийнявши підглядників з миром. (1б), Вірою блудниця Рахав не згинула з невірними, коли з миром прийняла вивідувачів. (2), Вірою Рахав, блудниця,

приймавши мирно вивідувачів, з невірними не загинула. (3), Вірою блудниця Рахав, прийнявши з миром розвідників, не загинула з невірними. (4) [Євр 11: 31]; ὅτι ἀφείλες τὴν γυναῖκα Ἰεζάβελ, ἡ λέγουσα ἑαυτὴν προφῆτην καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ τοὺς ἔμοῦς δούλους → бо даєш жінці Єзавелі, що зовє себе пророкінею, учіти и зводіти моїх слуг, (1а), бо даєш жінці Єзавелі, що зове себе пророки нею, учити і зводити моїх слуг, (1б), що жінці Єзавелі, яка каже, ніби вона пророкіня, ти попускаєш навчати та зводити рабів Моїх, (2), що потураєш жінці Єзавелі, яка зве себе пророчицею, навчає і зводить моїх слуг, (3), що дозволяєш жінці Єзавелі, яка називає себе пророчицею, навчати і обманювати Моїх рабів, (4) [Ап 2: 20];

онім + лексема на позначення роду занять + патронім + генонім: Καὶ ἦν προφῆτις, θυγάτηρ Φανουήλ, ἐκ φυλῆς Ἀσήρ → И була́ Анна́ пророчиця, дочка́ Фануїла, из роду Асірового; (1а), I була Анна пророчиця, дочка Фануїлова, з роду Асирового; (1б), Була й Анна пророчиця, дочка Фануїлова з племени Асірового, – (2), Була також і Анна, пророчиця, дочка Фануїла з покоління Асера; (3), I була тут Анна – пророчиця, дочка Фануїла з роду Асира; [Лк 2:36];

онім + прізвище + характеристика душевного стану особистості: Μαρία ἡ καλουμένη Μαγδαληνή, ἀφ’ ἧς δαυμόνια ἔπτα ἐξεληλύθει → Марія́, на прізвище Магдалі́на, що з неї сім бісів вийшло, (1а), Марія, на прізвище Магдаліна, що з неї сім бісів вийшло, (1б), Марія, Магдаліною звана, що з неї сім дэмонів вийшло, (2), Марія, звана Магдаліна, з якої вийшло сім бісів, (3), Марія, звана Магдаліною, з якої вийшло сім бісів, (4) [Лк 8: 2];

онім + онім (андронім) та посада при дворі правителя (Прода Антипи): καὶ Ἰωάννα γυνὴ Χουζᾶ ἐπιτρόπου Ἡρώδου → и Ио́анна, жінка Хузана, Иродового приставника, (1а), і Йоанна, жінка Хузана, Иродового приставника, (1б), і Іва́нна, дружина Худзи, урядника Иродового, (2), Йоанна, жінка Хузи, Иродового урядовця, (3), Іванна, жінка Хузи, прибічника Ирода, (4) [Лк 8: 3].

Семантико-генетична характеристика жіночих бібліантропонімів-гебраїзмів

Окремого вивчення потребують семантико-генетичні характеристики жіночих гебрейських імен. Це дозволить збагнути природу цих імен. Спираючись на лексикографічні джерела, можемо з’ясувати особливості творення цих антропонімів. Жіночі бібліантропоніми-гебраїзми поділяються на:

імена, похідні від фітонімів:

• תָּמָר [tāmār] – „пальма” [НБС 1999: 318] → Θαμάρ (ж) → ἐκ τῆς Θαμάρ → від Θαма́ри; (1а), від Тамари; (1б, 3, 4), від Тамари; (2) [Мт 1: 3];

• שׁוֹשַׁנָּה [šōšānnāh] – „біла (водяна) лілія” [Трійняк 2005: 353] → Σουσάβνα (ж) → Σουσάβνα Сусάβна (1а, 2), Сусанна (1б, 3, 4) [Лк 8: 3];

імена, що позначають абстрактні поняття:

• חַיָּה [ḥāiāh] „можливо, значення цього імені передати як „викликати до життя”, „дарувати життя” [Ринекер, Майер 1999: 265] → Е́ва (ж) → ὡς ὁ ὄφις ἐξηπάτησεν Εὔα → як змії Єв́у обманів лукавством своїм, (1а), як змії Єву обманів лукавством своїм (1б), - як змії звів був Єву лукавством своїм, (2), як змії був обманув Єву своїм підступом (3), як змії звів Єву своїм лукавством, [2 Кор 11: 3];

• שְׁלֹמִית [šlōmīt] „давньогебрейське šālōm „мир” з грецьким суфіксом” [НБС 1999: 278] → Σαλωμη (ж) → Σαλωμη → Саломі́я, (1а), Саломія, (1б), Саломі́я (2), Саломія (3), Соломія (4) [Мк 15: 40];

• חָגָר [ḥāgār] „це ім’я може означати „втеча” [НБС 1999: 32] → Ага́ра (ж) → μία μὲν ἀπὸ ὄρους Σινᾶ εἰς δουλείαν γενώσα, ἥτις ἐστὶν Ἀγάρ. → одін з горі Сина́я, що родить у неволі, котра єсть Ага́ра. (1а), один з гори Сина́я, що родить у неволі, котра єсть Агара. (1б), один від гори Сина́й, що в рабство народжує, а він – то Ага́р. (2), один з гори Синаю, що рабів родить, це – Агар; (3), Один із Синайської гори: це Агар, що народжує в рабство. (4) [Гал 4:24];

ім’я, похідне від зооніма:

• גַּחְלִיל [gāḥlīl] – „вівця” [НБС 1999: 267]; „вівця, що має ягнят” [Ринекер, Майер 1999: 829] → Рахі́л (ж) → Рахίλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς → Рахі́ля плакала по дітях своїх, (1а), Рахиль плаче по дітях своїх, (1б), Рахиль плаче за дітьми своїми, (2) то Рахиль плаче за дітьми своїми (3), це Рахиль оплакує дітей своїх (4) [Мт 2: 18];

ім’я, що позначає особливості характеру особистості:

• חַנָּא [ḥannā] – „милість” [НБС 1999: 48] → А́нна (ж) → Καὶ ἦν προφῆτις, θυγάτηρ Φανουήλ, ἐκ φυλῆς Ἀσήρ → И була́ Анна́ пророчиця, дочка́ Фануїла, из роду Асірового; (1а), I була Анна пророчиця, дочка Фануїлова, з роду Асирового; (1б), Була й Анна пророчиця, дочка Фануїлова з племени Асірового, – (2), Була також і Анна, пророчиця, дочка Фануїла з покоління Асера; (3), I була тут Анна – пророчиця, дочка Фануїла з роду Асира; [Лк 2:36];

ім’я, що позначає титул:

• שָׂרָה [sārāh] – „княгиня” [НБС 1999: 283] → Са́рра (ж) → Πίστει καὶ αὐτὴ Σάρρα στεῖρα δύναμις εἰς καταβολὴν σπέρματος ἔλαβεν → Вірою и сама Са́рра прийняла́ силу на зачатте насіння (1а), Вірою і сама Сарра прийняла силу на зачатте насіння (1б), Вірою й Са́ра сама дістала силу прийняття насіння, (2), вірою і сама Сара дістала силу прийняти насіння, (3), Вірою ж і Сарра, будучи неплідною, дістала силу зачати (4) [Євр 11: 11];

ім’я, що позначає просторові характеристики:

• רָחַב [rāhāb] – „широкий, просторий” [ИРС: 1992: 354], „широка” [НБС 1999: 267]; „ширина” [Ринекер, Майер 1999: 813] → ‘Рах^аб (ж) → ἐκ τῆς ‘Ραχάβ → від Рах^ави; (1а), від Рахави; (1б), від Рах^ави; (2), від Рахави, (3), від Рахави. (4) [Мт 1: 5];

ім’я, що позначає артефакт:

• רַבָּרָה [rābqāh] – „шнурок” [НБС 1999: 269], „зв’язок, пута” [Ринекер, Майер 1999: 830] → ‘Ре^екка (ж) → ἀλλὰ καὶ ‘Ρεβέκκα ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα, Ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν → а и Рев^ека, з одного ложа мала Ісаака, отця нашого: (1а), а й Ревека, що почала за одним разом од Ісаака, отця нашого; (1б), але й Рев^екка зачалá дитей від одного ложа отця нашого Ісаака, (2), Ревека зачала від одного ложа батька нашого Ісаака; (3), а й Ревекка зачала в той саме час *близнят* від нашого батька Ісаака. (4) [Рим 9: 10];

ім’я, що представляє людину відповідно до її взаємин з іншими людьми:

• רִיבִי [rībī] „можливо, скорочений варіант від rībī, „спутниця” [НБС 1999: 274], „подруга” [Трійняк 2005: 318] → ‘Ро^уб (ж) → ἐκ τῆς ‘Ροῦθ, → від Р^ути; (1а), від Рути; (1б, 2, 3, 4) [Мт 1: 5].

Неоднозначним за своїми семантико-генетичними характеристиками є ім’я

• זִבְעֻלָּה [zībelel]. „Можливо, значення цього імені складатися з заперечної частки „не” і кореня єврейського дієслова „герпіти” [Ринекер 1999: 371]. За іншою версією це ім’я генетично пов’язане із д.-євр. isebel „доброзвичайна”, „гречна”, „цнотлива” [Трійняк 2005: 149] → ‘Е^збел (ж) → ὅτι ἀφεῖς τὴν γυναῖκα ‘Εζάβελ, ἣ λέγουσα ἑαυτὴν προφῆτην καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ τοὺς ἑμοὺς δούλους → бо даєш жінці Єзавелі, що зовє себе пророкінею, учіти і зводити моїх слуг, (1а), бо даєш жінці Єзавелі, що зовє себе пророки нею, учіти і зводити моїх слуг, (1б), що жінці Єзавелі, яка каже, ніби вона пророкіня, ти попускаєш навчати та зводити рабів Моїх, (2), що потураєш жінці Єзавелі, яка зве себе пророчицею, навчає і зводить моїх слуг, (3), що дозволяєш жінці Єзавелі, яка називає себе пророчицею, навчати і обманювати Моїх рабів, (4) [Ап 2: 20];

Серед гебрійських жіночих імен виявлено два теофорні найменування⁶:

• יוֹחָנָנָה [yōhānāh] похідне від чоловічого יוֹחָנָן [yōhānān], що означає „Ягве милосердний” [Ринекер, Майер 1999: 402] → ‘Іо^анна (ж) → καὶ Ἰωάννα → та Іо^анна, (1а), та Йоанна, (1б), і Іванна, (2), Йоанна (3), Іванна, (4) [Лк 24: 10];

• עֲלִישֶׁבַע [’ēlišēba’] „мій Бог – достаток, довершеність” [Ринекер, Майер 1999: 297-298] → ‘Ел^ісавет (ж) → καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς ‘Ελισάβετ → а ім’я її Єлизавета. (1а), а ймя її Єлизавета (1б), а ім’я її Єлисавета. (2), на ім’я Єлизавета. (3), а ім’я її – Єлизавета (4) [Лк 1: 5].

Особливості перекладання жіночих гебрійських імен

Біблієантропоніми-гебраїзми, пройшовши крізь призму процесу перекладання, зазнали ряд трансформаційно-адаптивних модифікацій: змінили фонетичну оболонку імені, його морфологічні характеристики (наприклад, модифікувалася фіналь імені).

Фонетичні зміни, що відбулися в біблієонімах-гебраїзмах потрібно розглядати поетапно. Перший етап пов’язаний із трансформацією гебрійського іменника в геленомовний вимір. Вона супроводжувалася значними модифікаціями фонетичної оболонки імені. Транслітеруючи чужомовні компоненти (у нашому випадку біблієантропоніми-гебраїзми), грецька мова вплинула на їхню вимову та написання. Значна частина імен зазнала певних змін і зазвучала дещо по-іншому: עֲלִישֶׁבַע [’ēlišēba’] → ‘Ел^ісавет (ж) → καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς ‘Ελισάβετ → а ім’я її Єлизавета. (1а), а ймя її Єлизавета (1б), а ім’я її Єлисавета. (2), на ім’я Єлизавета. (3), а ім’я її – Єлизавета (4) [Лк 1: 5]; רַבָּרָה [rābqāh] → ‘Ре^екка (ж) → ἀλλὰ καὶ ‘Ρεβέκκα ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα, → Ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν → а и Рев^ека, з одного ложа мала Ісаака, отця нашого: (1а), а й Ревека, що почала за одним разом од Ісаака, отця нашого; (1б), але й Рев^екка зачалá дитей від одного ложа отця нашого Ісаака, (2), Ревека зачала від одного ложа батька нашого Ісаака; (3), а й Ревекка зачала в той саме час *близнят* від нашого батька Ісаака. (4) [Рим 9: 10] та ін. Другий етап є пов’язаний із трансформацією онімного виміру грекомовного оригіналу Новозавітного Канону в україномовну площину. Перекладачі, працюючи з онімним матеріалом, здебільшого спиралися на геленомовну традицію щодо передачі біблієонімів-гебраїзмів: סַלּוֹמִיָּה [šlōmī] → Σαλωμῆ (ж) → Σαλωμῆ → Салом^ія, (1а), Саломія, (1б), Салом^ія (2), Саломія (3), Соломія (4) [Мк 15: 40]; שְׁדִישָׁנָה [šōšānāh] → Σουσαῖνα (ж) → Σουσαῖνα → Сус^анна (1а, 2), Сусанна (1б, 3, 4) [Лк 8: 3] та ін. Поодинокі імена зберегли чи майже зберегли своє автентичне звучання: רִיבִי [rībī] → ‘Ро^уб (ж) → ἐκ τῆς ‘Ροῦθ, → від Р^ути; (1а), від Рути; (1б, 2, 3, 4) [Мт 1: 5]; רַחֵל [rāhēl] → ‘Рах^іл (ж) → ‘Ραχήλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς → Рах^іля плакала по дітях своїх, (1а), Рахиль плаче по дітях своїх, (1б), Рахиль плаче за дітьми своїми, (2) то Рахиль плаче за дітьми своїми (3), це Рахиль оплакує дітей своїх (4) [Мт 2: 18] та ін.

Отже, жіночі гебрійські імена – важливий компонент онімної площини Святописемного тексту новозавітного канону. Вони є тим незаперечним фактичним мовним матеріалом, що презентує значущі фрагменти інформації екстра- та інтралінгвального характеру. Ці імена мають: цікаву структуру (у святописемному тексті вживаються здебільшого одноосібно, хоча трапляється антропоніми, що мають дво- та

⁶ У системі біблієантропонімів-гебраїзмів широко представлені **теофорні імена** (теофорним уважають ім’я, що „1. містить морфему зі значенням бог, божество; 2. „містить теонім” [Подольская 1988: 76]). Особливо багато трапляється їх серед гебрійських чоловічих імен.

трикомпонентну структуру); розгалужену сітку контекстуальних реалізацій (у численних контекстах окрім елементів антропоформули містять і лексеми, які позначають спорідненість, рід занять, посаду, характеристику душевного стану), специфічні семантико-генетичні характеристики (семантико-генетичний аналіз жіночих імен гебрійського ономастикону дозволив осмислити їх природу та виявив широкий спектр фрагментів дійсності, які через онімізацію трансформувалися у антроповимір гебрійської мови). У процесі перекладання гебрійський іменник новозавітного тексту зазнав численних змін, що відбувалися поетапно: а) перший етап пов'язаний зі змінами, яких зазнали гебрійські імена у оригінальному (грекомовному) тексті новозавітного канону; б) другий етап пов'язаний із трансформацією геленізованих гебрійських імен у україномовні переклади.

Підсумовуючи викладене вище, варто зазначити, що вивчення гебрійських бібліантропонімів (зокрема жіночих імен) є окремим кроком у пізнанні не лише біблійної системи найменувань, а й усього святописемного тексту.

Література

- Горбач 1993: Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Св. Письма на українську народню мову 19-20 вв. Зібрані статті. Т. II. Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України. – Мюнхен: Monachii, 1993. – С. 29-97.
- Житецькій 1906: Житецькій П. О переводахъ Евангелія на малорусскій языкъ. – Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1906. – 65 с.
- Жукалюк, Степовик 2003: Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 176 с.
- ИРС 1992: Ивритско-русский словарь. Под ред., д-ра Б.Подольского. – Тель-Авив: Рольник, Москва: Русский язык, 1992. – 400 с.
- Мацьків 2007: Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мовному просторі: Монографія. – Дрогобич: Коло, 2007. – 330 с.
- Німчук 1992: Німчук В.В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1992.– № 11-12.– С. 28-32.
- Німчук 1993: Німчук В.В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1993. - № 1. – С. 35-38.
- Німчук 1993: Німчук В.В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1993. - № 2-3. – С. 38-43.
- Німчук 1993: Німчук В.В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1993. - № 4-5. – С. 14-18.
- Німчук 1993: Німчук В.В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1993. - № 6-7. – С. 26-31.
- Німчук 1993: Німчук В.В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1993. - № 8-9. – С. 20-24.
- Німчук 1993: Німчук В.В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1993. - № 10-12. – С. 26-31.
- Німчук 2002: Німчук В.В. Священное Писание на украинском языке // Роль переводов Библии в становлении и развитии славянских литературных языков. – М., 2002. – С. 39-69.
- НБС 1999: Новый Библейский словарь: Ч. I. Библейские персонажи / Пер. с англ. – СПб.: Мирт, 1999. – 437 с.
- Огієнко 1939: Огієнко І. Вимова біблійних імен // Рідна мова, Жовква, березень, 1939. – С. 338-346.
- Огієнко 1938: Огієнко І. Вимова давньосврейських біблійних імен // Рідна мова., 1938. – Ч.9. – С. 386-391.
- Подольская 1988: Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1988. – 190 с.
- Римша 1986: Римша В.П. Евреи // Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1986. – С. 115-120.
- Ринекер, Майер 1999: Ринекер Ф., Майер Г. Библейская энциклопедия Брокгауза. Chrisliche Verlagsbuchhandlung Paderborn. Lexicon zur Bibel. 1994. Brockhaus Verlag Wuppertal. Пер. с нем. – Кременчуг, 1999. – 1088 с.
- Трійняк 2005: Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 488 с.
- Шевченко 2004: Шевченко Л. Біблія і становлення української літературної мови // Мовознавство. – 2004, № 5-6. – С. 56-61.
- Шевченко 2006: Шевченко Л. Лінгвістична інтерпретація імені Ісуса Христа // Мовознавство.– 2006, № 2-3. – С. 153-162.
- Stuhlman 2004: Stuhlman Daniel D. Hebrew Names and Name Authority in Library Catalogs // In support of the Doctor of Hebrew Literature degree. – Jewish University of America, Skokie, IL – 2004 – P.92 // <http://home.earthlink.net/~byls-press/hebrewName.pdf>.
- Zunz 1837: Zunz L. Namen der Juden. – Leipzig, 1837. – 125 с.

The article is the sequential of the author's series of publications on biblical onomastics. The author consider peculiarities of structure, and translation, semantic and genetic characteristic of the Hebrew female names of the New Testament text.

Key words: biblical name, biblical anthroponyms, Hebrew system of names, Hebrew female names.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

ББК 81.411.1-314

УДК 811.161.2'373.231

**ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЖІНОЧОМУ ІМЕННИКУ м. КІРОВОГРАДА
20-40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

У пропонованій статті розглядається система жіночих особових імен м. Кіровограда (Єлисаветграда) у 20-40 рр. ХХ ст., визначаються основні зміни у її складі та особливості поповнення новими іменами.

Ключові слова: жіночий іменник, пореволюційний період, канонічне ім'я, імена-неологізми.

Жовтневі події 1917 р. внесли корективи не тільки в політичне, суспільне та економічне життя країни, але й стали одним із екстралінгвальних чинників, що спричинили розвиток та оновлення українського іменника. Саме з цього часу спостерігається поступове обмеження діяльності церкви як провідної установи реєстрації новонароджених і формування нового державного органу з такими ж повноваженнями – ЗАГСу, пізніше РАГСу. Нововведення суттєво вплинуло на формування регіональних антропонімних систем пореволюційного періоду, оскільки носії отримали можливість не тільки вибирати з-поміж уже звичних широковживаних імен, але й певною мірою експериментувати із творенням і вживанням абсолютно нових онімів. У результаті таких перетворень із початку 20-х років ХХ ст. якісний склад українського антропонімікону поповнюється великою кількістю імен-неологізмів. Цей процес був настільки бурхливий, що, на думку відомого російського ономаста О. Суперанської, нагадував річку, що вийшла за межі берегів [Суперанская 1990, 66]. Загальноукраїнські тенденції до активного ім'ятворення знайшли своє відображення й у репертуарі кіровоградського іменника, причому зміни торкнулися більшою мірою системи жіночих особових імен, ніж чоловічих. Окрім того, жіночий іменник, на нашу думку, значно більше схильний до впливу такого вагомого чинника, як мода на імена, що потребує особливої уваги з боку дослідників. У зв'язку із цим об'єктом нашого дослідження був обраний жіночий іменник м. Кіровограда. Хронологічні межі нашої розвідки охоплюють 1920-1940 рр., оскільки саме цей період дозволяє простежити динаміку кіровоградського жіночого іменника у пожовтневий період. Метою нашого дослідження є аналіз особових імен новонароджених осіб жіночої статі м. Кіровограда у 20-х-40-х років ХХ ст. та визначення основних тенденцій розвитку жіночого іменника в окреслений період. У статті передбачаємо виконання таких завдань:

1. Встановити якісний склад особових імен осіб жіночої статі православного віросповідання, які народилися у м. Єлисаветграді (Кіровограді з 1939р.) у 1920 р., 1930 р., 1940 р.

2. З'ясувати основні напрямки змін у системі жіночих імен пореволюційних десятиліть.

Загалом питання специфіки антропонімних систем пожовтневого періоду неодноразово ставало об'єктом дослідження ономастів. Йому приділяли значну увагу В. Никонов [Никонов 1974, 66-71], О. Суперанська [Суперанская 1990, 65-71], В. Бондалетов [Бондалетов 1983, 143], Л. Масенко [Масенко 1990, 11-12], А. Коваль [Коваль 1988, 45-53] тощо. У дослідженнях розглянуті основні новації в російській та українській антропонімії 20-х-30-х років ХХ ст., загальні тенденції їх розвитку. Водночас це питання потребує наукового аналізу на рівні окремих регіональних антропонімних систем, що дозволить розширити конкретні відомості про українські особові імена пожовтневих десятиліть.

Склад жіночих особових імен м. Кіровограда у 1920р. деякою мірою визначається немовними чинниками. Передусім маємо на увазі той факт, що в місті одночасно діяли кілька установ, що могли реєструвати новонароджених. Як свідчать архівні джерела, у 1919р. у м. Кіровограді було засновано офіційний державний орган реєстрації новонароджених – Єлисаветградський відділ ЗАГСу Ради робітничо-селянських депутатів. Можемо припустити, що у 1920р. мешканці вже активно фіксували народження своїх дітей саме в ЗАГСі. Водночас у місті продовжували діяти православні церкви, хоча їх кількість значно скоротилася порівняно із попередніми роками: у 1910р. тут функціонувало сім церков, тоді як у 1920р. – лише дві. У них проводилося хрещення немовлят, а особисті дані фіксувалися в церковних книгах про народження. Таким чином, протягом 1920р. кіровоградці реєстрували новонароджених у ЗАГСі та продовжували хрестити в православних церквах. Зауважимо, що в нашому дослідженні залучаємо до аналізу всі наявні джерела матеріалу – ЗАГС, Грецька церква м. Єлисаветграда і Ковалівська церква м. Єлисаветграда. Порівнюючи кількісні показники записів цими установами, можемо зробити висновок про значні відмінності. Так, протягом 1920р. у книгах про народження Грецької церкви відображені відомості про 142 дівчинки, а в записах Ковалівської церкви – про 77 дівчаток. Абсолютна більшість громадян реєструє новонароджених у ЗАГСі – 491 особа. Загалом у м. Кіровограді в 1920р. зареєстровано 710 немовлят жіночої статі православного віросповідання. З метою систематизації наших відомостей щодо антропонімікону 1920р. пропонуємо розмежувати записи церковних метричних книг та актових записів ЗАГСу й розглянути їх окремо.

Протягом 1920р. у Ковалівській та Грецькій церквах м. Єлисаветграда було хрещено 219 дівчаток. Для їх найменування було використано 47 особових імен: *Агафія, Анастасія, Антоніна, Валентина, Варвара, Віра, Галина, Ганна, Дарія, Домнікія, Євгенія, Євдокія, Євфалія, Єлисавета, Зінаїда, Зіновія, Іраїда, Ірина, Катерина,*

Килина, Клавдія, Ксенія, Лариса, Леоніда, Лідія, Любов, Людмила, Марія, Марфа, Меланія, Муза, Надія, Наталія, Ніна, Олександра, Олена, Ольга, Парасковія, Пелагія, Раїса, Смарагда, Софія, Таїсія, Тамара, Тетяна, Феодосія, Феофанія. Зафіксовані оніми належать до дозволених християнською церквою православних імен, тому цілковито очевидним є факт їх використання при хрещенні. Загалом для православного населення міста переважна більшість цих імен є абсолютно традиційними звичними онімами, які здобули прихильність носіїв ще кілька десятків років тому й стали досить популярними. Існує кілька підтверджень такого висновку. По-перше, до десятка найуживаніших імен міста у 1920 р. увійшли саме давні канонічні імена: *Марія* (91)¹, *Ольга* (46), *Віра* (38), *Ганна* (37), *Олександра* (37), *Лідія* (29), *Олена* (28), *Валентина* (27), *Надія* (24), *Катерина* (23). По-друге, варто звернути увагу на той факт, що 89% імен (42 оніми) із цього переліку були зафіксовані в актових записах ЗАГСу. Зауважимо, що форми окремих імен зазнали змін. Наприклад, канонізована форма імені *Єлисавета* у записах ЗАГСу була замінена на форму *Єлизавета*, а форма імені *Таїсія* – на *Таїса*. Із тих імен, які не зустрічаються в актових записах ЗАГСу, нами відзначено лише 5 онімів: *Агафія*, *Євфалія*, *Зіновія*, *Смарагда*, *Феофанія*. З-поміж них привертає увагу достатньо рідкісне для кіровоградців грецьке за походженням ім'я *Смарагда*, форма якого вочевидь утворена від чоловічого імені *Смарагд* [Трійняк, 341]. На відміну від більшості зафіксованих, які належать до широковживаних, аналізоване ім'я зустрічається лише одноразово протягом ХХ ст. Аналогічна ситуація з іменем *Євфалія*, яке також у кіровоградському іменнику зафіксоване лише один раз. Імена *Агафія*, *Зіновія*, *Феофанія* використовувались батьками новонароджених лише на початку ХХ ст. і в подальшому вийшли з місцевого іменника. Досить значний відсоток повторюваності імен у метричних записах елисаветградських церков та актових записах ЗАГСу дозволяє припустити, що йдеться про хрещення та реєстрацію тих самих новонароджених дівчаток.

Незважаючи на те, що місцеві мешканці продовжували активно використовувати традиційний репертуар імен, відомий ще з часів їх батьків, кіровоградський іменник засвідчує появу значної кількості нових імен, що чітко простежується на прикладі актових записів ЗАГСу м. Кіровограда за цей рік. Фактично іменник ЗАГСу на 48% складався із нових у кіровоградському антропоніміконі імен (43 оніми). В актових записах представлені такі нові антропоніми: *Ада*, *Агрипина*, *Аліна*, *Амалія*, *Анетта*, *Вікторія*, *Галя*, *Діна*, *Евеліна*, *Елла*, *Емма*, *Єфросинія*, *Злата*, *Зоя*, *Ізабелла*, *Ірма*, *Клара*, *Клементина*, *Леся*, *Ліза*, *Ліна*, *Літа*, *Лукерія*, *Мері*, *Мінна*, *Мотрона*, *Надя*, *Нонна*, *Павлина*, *Поліна*, *Поля*, *Роза*, *Розалія*, *Смарида*, *Станіслава*, *Стелла*, *Таня*, *Уліта*, *Федора*, *Феофіла*, *Юзефа*, *Юлія*, *Юсафа*. Очевидно, що тільки деякі із цих імен були відомими канонічними іменами, які не вперше потрапляли до кіровоградського антропонімікону, наприклад, *Агрипина*, *Єфросинія*, *Зоя*, *Мотрона*, *Федора*. Інші ж імена засвідчили початковий етап антропонімічних пошуків кіровоградців, про що свідчать кількісні показники їх носіїв. Як правило, цими іменами названо від однієї до шести осіб.

Процес активного оновлення якісного складу жіночого іменника набув свого найбільшого розвитку в 1930 р. Протягом цього року в ЗАГСі м. Кіровограда було зареєстровано народження 1737 дівчаток православного віросповідання. Кількісний показник народжуваності збільшився вдвічі порівняно із 1920 р. Для їх найменування було використано 129 особових імен, що значно перевищує кількість імен, використаних у 1920 р. Поповнення місцевого іменника призвело до витіснення одних імен іншими, внаслідок чого 33 жіночих імен попереднього хронологічного періоду не потрапило до кіровоградського антропонімікону 1930 р. Аналіз цих імен засвідчує дві основні тенденції. З одного боку, мешканці припинили вживати деякі давні канонічні імена, наприклад, *Агафія*, *Агрипина*, *Анастасія*, *Домнікія*, *Євфалія*, *Зіновія*, *Злата*, *Килина*, *Леоніда*, *Лукерія*, *Мотрона*, *Муза*, *Смарагда*, *Уліта*, *Федора*, *Феодосія*, *Феофіла*. З іншого боку, деякі нові імена не змогли здобути популярності й „прижитися” серед кіровоградців, наприклад: *Амалія*, *Анетта*, *Евеліна*, *Ізабелла*, *Ірма*, *Клементина*, *Ліза*, *Ліна*, *Літа*, *Леся*, *Мінна*, *Поля*, *Смарида*, *Станіслава*, *Юзефа*, *Юсафа*. Нагадаємо, що серед цих призабутих імен немає онімів, які б вирізнялися значною частотністю вживання. Це переважно разові чи маловживані імена, що швидко втратили прихильність носіїв, хоча деякі з них змогли повернути втрачені позиції набагато пізніше, наприклад, популярні наприкінці століття жіночі імена *Анастасія*, *Леся*, *Ліна*, *Станіслава*.

Окрему групу іменника 1930 р. становили імена, що перейшли з попереднього десятиліття. Спільними для двох хронологічних зрізів стали 57 жіночих імен: *Ада*, *Аліна*, *Антоніна*, *Валентина*, *Варвара*, *Вікторія*, *Віра*, *Галина*, *Галя*, *Ганна*, *Дарія*, *Діна*, *Елла*, *Емма*, *Євгенія*, *Євдокія*, *Єлизавета*, *Єфросинія*, *Зінаїда*, *Зоя*, *Іраїда*, *Ірина*, *Катерина*, *Клавдія*, *Клара*, *Лариса*, *Лідія*, *Любов*, *Людмила*, *Марія*, *Марфа*, *Меланія*, *Мері*, *Надія*, *Надя*, *Наталія*, *Ніна*, *Нонна*, *Оксана* / *Ксенія*, *Олександра*, *Олена*, *Ольга*, *Павлина*, *Парасковія*, *Пелагія*, *Поліна*, *Раїса*, *Роза*, *Розалія*, *Софія*, *Стелла*, *Таїса*, *Тамара*, *Таня*, *Тетяна*, *Феофанія*, *Юлія*. Цей перелік є поєднанням традиційних широковживаних імен із новими, що нещодавно увійшли до кіровоградської системи жіночих імен, але міцно закріпилися в ній. Саме до складу цієї групи входять імена-лідери 1930 р. за кількістю носіїв: *Людмила* (162), *Валентина* (160), *Тамара* (111), *Лідія* (105), *Галина* (93), *Раїса* (90), *Надія* (57), *Любов* (54). Незважаючи на це, кількість спільних імен для двох хронологічних періодів є значно меншою, ніж нових, поява яких уперше фіксується саме 1930-го року.

¹ У дужках подано кількість носіїв кожного імені.

Абсолютно новими в кіровоградському антропоніміконі 1930 р. були 72 імені: *Аглая, Аделія, Аліса, Алла, Альвіна, Ангеліна, Анелія, Ася, Белла, Берта, Валерія, Валя, Віолетта, Герта, Гертруда, Діана, Доміра, Елеонора/Леонора, Еліса, Ельвіра, Ельміра, Емунеста, Ерина, Єва, Жанна, Женя, Зіна, Ізольда, Інеса, Іра, Інна, Ірменгарда, Іслана, Іюлія, Ія, Кіра, Лейла, Леніна, Леонтина, Ліда, Ліліта, Лілія, Люба, Люся, Мара, Маргарита, Маїна, Марта, Мая, Міра, Нелла, Неля, Неоніла, Ніла, Нінель, Регіна, Римма, Рита, Світлана, Сельфіда, Серафіма, Сільвіна, Сіцілія, Таміла, Тіна, Тося, Унілія, Флора, Флорентина, Фріда, Цецілія, Яна*. Їх перелік засвідчує вже окреслену на початку 20-х років ХХ ст. тенденцію до зменшення кількості канонічних імен. Із 72 нових онімів тільки 12 були узаконені православною церквою: *Алла, Ангеліна, Валерія, Єва, Ія, Кіра, Маргарита, Неоніла, Регіна, Римма, Серафіма, Цецілія*. Водночас, на нашу думку, вони привертали увагу кіровоградців не стільки належністю до святців, скільки незвичністю звучання, а обмежене вживання у дореволюційний період додавало їм відтінку «іноземності». Серед імен-неологізмів 1930 р. переважають рідковживані оніми, кількість носіїв яких не перевищує восьми осіб. Разом із тим, деякі з нових імен стали ультрамодними серед кіровоградців. Йдеться про такі імена, як *Алла (112), Жанна (51) та Світлана (47)*. Частотність їх вживання значно перевищує кількісні показники таких імен-лідерів, як *Марія, Ольга, Віра, Ганна, Олександра*, що дозволило їм посісти відповідно 3-є, 10-е та 12-е місця в рейтингу найпопулярніших імен 1930 р.

У 1940 р. процес оновлення кіровоградського іменника продовжився. Протягом 1940 р. у м. Кіровограді народилося 1516 дівчаток у православних сім'ях. Для їх найменування було використано 137 жіночих особових імен. Цей кількісний показник є найвищим порівняно із попередніми хронологічними періодами, що свідчить про все більший попит кіровоградців на імена-неологізми. Водночас істотне урізноманітнення репертуару імен призводить до збільшення кількості разових онімів. На підтвердження цього можемо навести той факт, що кількість спільних для усіх трьох хронологічних зрізів імен є незначною – 48 імен. Це такі імена: *Ада, Аліна, Антоніна, Валентина, Вікторія, Віра, Галина, Ганна, Діна, Елла, Емма, Євгенія, Євдокія, Єлизавета, Зінаїда, Зоя, Іраїда, Ірина, Катерна, Клавдія, Клара, Лариса, Лідія, Любов, Людмила, Марія, Марфа, Меланія, Мері, Надія, Наталія, Ніна, Нонна, Оксана/Ксенія, Олександра, Олена, Ольга, Парасковія, Пелагія, Поліна, Раїса, Роза, Розалія, Софія, Таїса, Тамара, Тетяна, Юлія*. Більшість цих імен уживалися кіровоградцями ще до 1920 р. і набули статусу широковживаних значно раніше. На користь цього свідчить і перелік найпопулярніших імен 1940р.: *Валентина (186), Людмила (181), Галина (97), Тамара (93), Раїса (61), Любов (59), Лідія (51), Надія (41)*.

Доцільно звернути увагу на жіночі імена, що потрапили до кіровоградського антропонімікону в 1930 р. і продовжили активно вживатися мешканцями у 1940 р. Спільних імен було 37: *Аліса, Алла, Альвіна, Ангеліна, Ася, Белла, Берта, Віолетта, Гертруда, Діана, Елеонора/Леонора, Єва, Жанна, Женя, Інеса, Інна, Іра, Кіра, Ліда, Лілія, Люся, Мара, Маргарита, Марта, Мая, Міра, Нелла, Неля, Неоніла, Ніла, Нінель, Рита, Світлана, Серафіма, Таміла, Тіна, Фріда*. У результаті їх аналізу можемо стверджувати, що досить незначний відсоток імен належить до колись узаконених православною церквою. До складу цієї групи увійшли два антропоніми, що мали досить велику кількість носіїв. Це імена *Алла (91) та Світлана (60)*, які в десятку найуживаніших імен 1940 р. посіли 5-е та 7-е місця відповідно.

Водночас у складі кіровоградського жіночого іменника 1940 р. фіксуємо 52 нових імені: *Аделіна, Аеліта, Алевтина, Альбіна, Анаїда, Анастасія, Анжела, Вілена, Віола, Віта, Віталіна, Галла, Галочка, Грета, Долорес, Джозефіна, Дора, Елаїда, Еліна, Ельза, Емілія, Еття, Жаннетта, Клотильда, Ліза, Ліліана, Ліна, Лора, Луїза, Люда, Людгарда, Люція, Майя, Маріанна, Марцелина, Мар'яна, Міла, Міля, Мотя, Ната, Неллі, Нора, Нюра, Рая, Рина, Сталіна, Сусанна, Тоня, Уляна, Шаріма, Ульдіна, Фіра*. Аналізуючи кількісний показник, зауважимо, що у 1940 р. обсяг уживання нових імен менший, ніж у 1930 р. на 20 онімів. Це свідчить про поступовий спад зацікавленості мешканців міста іменами-неологізмами. Кількість їх носіїв коливається в межах від одного до одинадцяти осіб, тому можемо говорити про обмеженість їх уживання мешканцями міста. Серед нових імен 1940 р. зафіксовано 9 канонічних імен: *Алевтина, Альбіна, Анастасія, Галла, Емілія, Марцелина, Мар'яна, Сусанна, Уляна*.

Результати нашого аналізу засвідчують кілька основних тенденцій у розвитку пореволюційного жіночого іменника м. Кіровограда. По-перше, спостерігається тенденція до урізноманітнення жіночого іменника, про що свідчить значне збільшення кількості жіночих імен у кожний наступний хронологічний період. По-друге, кількість канонічних імен у кожний наступний хронологічний період зменшується, натомість зростає відсоток імен-неологізмів. По-третє, у складі жіночого іменника чітко вирізняється група широковживаних імен, більшість яких є старими канонічними іменами, і група одиничних та маловживаних імен, до складу яких входять імена-неологізми.

Як свідчать наші спостереження, у пореволюційний період значно зросла частка імен-неологізмів. Найбільш чисельною серед них була група імен, запозичених із різних західноєвропейських мов. Загалом поповнення за рахунок запозичених імен відбувалося в багатьох антропонімічних системах [Суперанская 1990, 70; Никонов 1974, 67]. У матеріалах м. Кіровограда кількість запозичених імен з кожним наступним хронологічним періодом збільшувалася. У 1920 р. кількість запозичених імен становила лише 19 онімів: *Аліна, Амалия, Анетта, Діна, Евеліна, Елла, Емма, Ізабелла, Ірма, Клара, Клементина, Ліна, Мері, Мінна, Поліна, Роза, Розалія, Стелла, Юзефа*. У 1930 р. їх кількість збільшилася до 39 онімів: *Аглая, Аделія, Аліна, Аліса, Альвіна,*

Анелія, Белла, Берта, Віолетта, Діана, Діна, Елеонора/Леонора, Елла, Еліса, Ельвіра, Ельміра, Емма, Жанна, Ізольда, Інеса, Ірменгарда, Клара, Лейла, Мара, Марта, Мері, Нелія, Поліна, Римма, Рита, Роза, Розалія, Сіцілія, Стелла, Таміла, Флора, Флорентина, Фріда, Яна. Максимальна кількість запозичених імен зафіксована у 1940 р. – 45 онімів: *Аделіна, Аліна, Аліса, Альвіна, Анжела, Белла, Берта, Віола, Віолетта, Грета, Долорес, Джозефіна, Діана, Діна, Дора, Елеонора/Леонора, Еліна, Ельза, Елла, Емма, Жанна, Жаннетта, Ізабелла, Інеса, Ірма, Клара, Клотильда, Ліліана, Лілія, Ліна, Лора, Луїза, Майя, Маріанна, Марта, Мері, Неллі, Нелія, Нора, Поліна, Рита, Роза, Розалія, Таміла, Фріда*. На думку багатьох ономастів, основними джерелами запозичення були кіно, літературні та сценічні твори тощо [Суперанская 1990, 69]. Кіровоградська система жіночих імен не є винятком у цьому плані. У її складі зафіксовано ім'я *Віолетта*, поширене під впливом опери Д. Верді „Травіата”; ім'я *Аеліта*, вигадане О. Толстим в однойменному романі; ім'я *Ася*, яке стало офіційним під впливом однойменної повісті І. Тургенєва; ім'я *Еліса*, на честь персонажа з поеми Вергілія „Енеїда” [Трійняк 2005], а також ім'я *Нора* („Нора” Г. Ібсена). Деякі іноземні імена набували нового значення в умовах постреволюційного періоду, оскільки сприймалися як складноскорочені: *Гертруда* (від сполучення слів „героїня” і „труд”) та *Ізольда* („изо льда” – за трактуванням полярників) [Суперанская 1990, 68]. Окрім того, особливою прихильністю кіровоградців користуються жіночі імена, які виникли за назвами квітів: *Лілія, Роза*. Чимало новонароджених дівчаток отримали імена на честь визначних діячів: *Жанна, Інеса, Клара, Луїза*.

Значно меншою у кількісному плані є група нових онімів, що виникли за рахунок офіційного запису скорочених чи пестливих варіантів деяких імен. У 1920 р. їх кількість була досить незначною – 5 імен: *Галя, Леся, Надя, Поля, Таня*. Водночас у кіровоградському антропоніміконі з'являються в ролі офіційних повних імен деякі скорочені форми запозичених імен: *Елла* (від Елеонора, Ізабелла, Стелла і подібних), *Емма* (скорочений варіант імен зі складовою частиною Ігм- (Егм-), *Ірма* (скорочений варіант імен з початковою частиною Ігм-), *Ліна* (від Аделіна, Капітоліна і подібних). У 1930 р. ця тенденція стає більш активною. Окрім вже відомих з 1920 р., з'явилися такі нові паспортні форми скорочених імен: *Валя, Герта, Женя, Зіна, Іра, Ліда, Люба, Люся, Ніла, Рита, Тіна, Тося*. У 1940 р. зафіксовано найбільшу кількість імен такого типу. З попередніх десятиліть кіровоградці активно продовжували вживати такі форми імен, як *Женя, Іра, Ліда, Люся, Ніла, Рита, Тіна, Ліна*. Разом із тим, місцевий іменник поповнився новими онімами: *Люда, Віта, Лора, Мотя, Ната, Нюра, Рая, Тоня*. Одна із новонароджених дівчат отримала в якості паспортного імені пестливу форму *Галочка*.

Серед давніх слов'янських імен, які не були канонізовані православною церквою, до постреволюційного антропонімікону потрапили лише *Станіслава* і *Світлана*.

Чимало імен утворилось під впливом певних суспільно-політичних явищ пореволюційного періоду. Уперше в межах кіровоградського жіночого іменника вони зустрічаються у 1930 р.: *Майна* (від загального іменника *май* („травень”), пов'язується з першотравневим святом), *Мая* (від загального іменника *май* („травень”), пов'язується з першотравневим святом), *Мира* (від загального іменника *мир*). У 1940 р. цей перелік поповнюється новим іменем *Люція* (скорочення від загального іменника *революція*). З 1930 р. кіровоградці почали широко вживати нові оніми, утворені від імен вождів революції, такі, як *Сталіна* та *Нінель* (від зворотного прочитання прізвища Ленін).

Окремі дослідники зазначають, що з 40-х років ХХ ст. процес активного іменотворення поступово починає згасати [Суперанская 1990, с. 71], чого не можна стверджувати щодо кіровоградської системи жіночих імен. Досліджуваний матеріал засвідчує, що жіночий іменник м. Кіровограда у 1940 р. ще активно поповнювався іменами-неологізмами, а процес іменотворення набув свого апогею.

Література

- Бондалетов 1983: Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224с.
 Коваль 1988: Коваль А.П. Життя і пригоди імен. – К.: Вища шк., 1988. – 240с.
 Масенко 1990: Масенко Л.Т. Українські імена та прізвища. – К., 1990. – 48с.
 Никонов 1974: Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974. – 278с.
 Суперанская 1990: Суперанская А.В. Имя через века и страны. – М.: Наука, 1990. – 192с.
 Трійняк 2005: Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 509с.

This article views the system of female proper names in Kirovograd in post revolutionary years (20th-40th of the XX century); main changes in the system and peculiarities of adding to it new names are analyzed.

Keywords: system of female proper names, post revolutionary years, church book names, names-neologisms.

Надійшла до редакції 4 листопада 2008 року.

ББК Ш 12 = 411.4 * 316.1

УДК 81`373.232:81`373.6

ПОЗАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ЕМПОРОНІМІЮ ЛУГАНСЬКА

У статті аналізуються позалінгвальні чинники впливу на емпоронімію міста Луганська. З'ясовується джерельна база емпоронімів, установлюється їх зв'язок з об'єктом у момент номінації. Опосередковано автор торкається й морфологічної структури емпоронімів та їх функцій.

Ключові слова: емпоронімія, емпоронім, номінація, номінатор, російське, ономастичний маркер, онімізація.

Надання широкої культурної автономії національним меншинам України, офіційна легалізація приватної власності, лібералізація суспільно-політичного життя, деідеологізація культурної сфери – це чинники, які безпосередньо спричинили активні зміни в такій категорії власних назв, як емпороніми, а також і в емпороніміконі.

Чому саме емпороніми викликали в нас інтерес, можна пояснити словами російської дослідниці О.В. Суперанської, яка пише, що у назвах міських об'єктів, ніж у будь-якій іншій топонімічній категорії, виявляється свідомий процес називання й переназивання [8,128]. Інтерес до них викликаний також активним уживанням емпороніміїчних назв носіїв міста в таких функціональних стилях, як офіційно-діловий, публіцистичний та розмовно-побутовий. Тож цікавість викликана й необхідністю вивчення мови міста: емпоронімія є однією з її лексичних складових. І один з найважливіших чинників, який підштовхує до аналізу питання емпоронімів – це поява назв-двійників, "тріо", "квартету", "квінтету" і т. ін. Наприклад: дві назви "Акваріум", "Діамант", "Аркадія", три назви "Астра"; чотири назви "Горизонт"; п'ять – "Ніка", "Глобус"; шість – "Динамо", "Наталі"; одинадцять – "Надія"; дванадцять – "Мрія". Необхідно звернути увагу домінантів та реєстраторів об'єктів на це негативне явище: емпоронім покликаний виконувати інформативну, адресну й рекламну функції. Він повинен ідентифікувати об'єкт, а тому одноіменні назви є небажаними.

Порушену нами проблему розв'язували такі вчені, як О.Белів [1], Ю.Карпенко [2], Є.Селіванова [6], Є.Степанова [7], Є.Отін [4] та ін. Однак місцеві емпороніми майже не вивчалися, хоча такі дослідження дають можливість вичерпніше описати ергонімію України, виявити їх регіональну специфіку екстралінгвальних впливів на функції, склад, структуру, джерельну базу тощо.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити передусім зв'язок емпороніма й об'єкта в момент номінації. Дізнатися про мотивацію назви можливо лише на синхронному рівні. Мотивація як поняття теорії номінації розглядається нами в онтологічному ракурсі. Учені витлумачують його як такий, при якому об'єкт номінується у зв'язку зі способами відображення ознак номінованого об'єкта [3, 135].

Реалізація мети й предмет дослідження передбачають установлення тематичних груп лексики, які й стали джерельною базою для творення емпороніміїчних назв. Об'єктом дослідження є емпороніми Луганська.

Під емпоронімом маємо на увазі будь-яку назву торгових об'єктів: супермаркетів, мінімаркетів, промислових і продовольчих торгових будинків, магазинів, кіосків, павільйонів і т. ін. Термін "емпоронімія" вживаємо в значенні сукупності емпоронімів.

Статус емпоронімів у системі мови визначають по-різному. За нашими спостереженнями, існують такі підходи: 1) емпороніми не належать до власних назв [3, 148]; 2) тільки деякі з них не належать до власних назв, а саме ті, у яких виразна об'єктно-номінативна залежність, хоча апелюючи, з яких складається емпоронім можуть онімізуватися [5, 95-96]. Поділяємо думку, що емпороніми виконують функцію одиничного імені. Вони й ідентифікують і диференціюють об'єкт, характеризуються колом властивих їм визначальних ознак: збереженням мотиваційних зв'язків, мінливістю складу і структурно-семантичною розмаїтістю. Та й функції в емпоронімах особливі: інформаційна (повідомлення), рекламна й ідеологічна (впливу), меморіальна (у пам'ять рідних, близьких людей), і охорона власності. Саме тому вважаємо цю категорію назв ономастичною, а самі назви – власними.

Номінації торгових об'єктів сприяли передусім позалінгвальні чинники. Це номенклатурна назва об'єкта (магазин, дім, супермаркет і т. ін.) і людський фактор. Ним є власник об'єкта, що номінується. Він же – і носій мови, який знаходиться в певному соціокультурному просторі. Від його знань, уподобань і світогляду в цілому залежить присутність у назві національно-культурного компоненту, його моральність, етичність, інформативність та ін. Хоча в законодавчих документах Верховної Ради України, Цивільному кодексі України, документах Мін'юсту України й запроваджено порядок використання деяких найменувань. На нашу думку, головною вимогою до назв є те, що вони не повинні ображати моральні, національні й релігійні почуття громадян.

Об'єкт номінують назвою або назвами:

1) групи товарів, які об'єктом реалізуються; емпороніми цієї групи можна представити двома підгрупами: ті, що реалізують продовольчі товари ("Продовольчі товари"), і ті, що реалізують промислові товари ("Промислові товари"); однак при використанні конкретних груп товарів як джерела для назви жодної із специфічних рис ні продовольчі, ні промислові товари не мають;

2) основного продукту, що реалізуються об'єктом: "Взуття", "Тканини", "Мівіна", "Птиця", "Союшка", "Інструмент", "Шпалери", "Меблі" або кому призначені товари для користування: "Будівельник", "Майстер" та ін.;

3) декількох найменувань продуктів, що реалізуються об'єктом: "Будівельні матеріали і конструкції", "Хутра і шкіра", "Спортивні матеріали й обладнання", "Антикваріат", "Живопис";

4) місця випуску продукту, що реалізується об'єктом: "Взуття з Європи", "Луганський інструмент", "Луганські ковбаси", "Українська паляниця";

5) фірми, що випускає товар, який реалізується: "Аدیدас", "Коровай", "Саламандра", "Фокстрот", "Валентина";

б) однієї з ознак товару, який реалізується об'єктом: "Джинс", – асортимент магазину – джинсові вироби; "Кедр", "Клен", "Каштан" – асортимент магазину – меблі, а кедр, клен, каштан – матеріал для деяких з них; "Престиж" – асортимент його – м'ясні продукти, назва – обцянка берегти авторитет, добру славу, репутацію, реалізуючи продукцію високої якості; "Абсолют" – повний асортимент продуктів харчування і їх висока якість (зауважимо, що так було задумано);

7) іменами членів родини, роду або власників об'єкта; асортимент же до уваги не береться, наприклад: "Вікторія", "Катюша", "Любава", "Ніка", "Марк"; особливістю групи є те, що задіяні в номінації жіночі імена, чоловічі ж є поодинокими; є ще одна особливість: до номінування залучають імена літературних, казкових і міфологічних героїв, наприклад: "Гамлет", "Чипполино"(рос. мовою), "Гера", "Данко", "Сим-сим"(рос. мовою), "Хоттабыч"(рос. мовою) та ін.;

8) прізвищами з ініціалами власників об'єкта або без них: Єфременко Є.Д., Самсонов А.В., Шульга В.М. – у формі називного відмінка; прізвища, якими названо об'єкти, є також прізвищами чоловіків; об'єкти, які названо прізвищами власника-чоловіка, реалізують, як правило, товари для мандрівок або канцелярські товари, наочних посібників та інші;

9) географічного розташування об'єкта: "Смоленський", "Центральний", "Городок", "Лугань", "Схід", "Перехрестя" та ін.; поодинокими є назви, які стосуються географічної назви, але ніяк не пов'язані з нею: "Донець", "Слов'янський", "Лугань";

10) екзотичними: це ті назви, які аж ніяк не відбивають реальний асортимент товарів, щоправда, одні з них – мають хоча б якусь із ознак, яка причетна до назви, у інших і така ознака відсутня: "Кроха" – товари для маленьких дітей, (хоча є й назва магазину "Кроха", який реалізує хлібобулочні вироби, тож семантика ніякого відношення не має до мотиву називання, "Находка" (рос. мовою) – маленький магазин з невеличким асортиментом продовольчих товарів, але тим, що користується попитом; "Кишеня" – маленький магазин, який також реалізує продовольчі товари; "Оаза" – торгує товарами, що об'єднуються в лексико-семантичне поле "Природа"; відносимо й назви об'єктів "Івушка", "Горобина", "Яблунька" до лексико-семантичної групи "Дерева, їх плоди"; "Орхідея", "Нарцис", "Фіалка" – назви лексико-семантичної групи "Квіти"; "Банановий какаду", "Пави" – лексико-семантичної групи "Птахи"; "Скалярії" – лексико-семантичної групи "Риби"; до маркованих також відносимо назви об'єктів "Кохана" – де продаються і виставляються промислові товари, призначені для жінок. Непрозорою є мотивація в таких назвах об'єктів, як "Лелека", "Чайка", "Баланс", "Час Пік", "Шериф". Магазины "Реал для Вас" (а їх багато у місті, пропонують або косметичну продукцію, або побутову хімію). Ономастичний маркер може відбивати реальні ознаки назви об'єкта ("Українська паляниця", "Взуття", "За рулем"); побічно вказувати на деякі з істотних ознак об'єкта ("Луганський торговий дім"); бути назвами-символами, які не відбивають ознак об'єкта ("Ольга", "Любава", "Алеко"); одночасно однією назвою відбивати реальні ознаки й бути знаком-символом ("Метро", "Мода – Париж", "Дім Злата").

За походженням назви належать до власне української лексики: "Веселка", "Взуття", "Золотий ланцюг", "Подарунки", "Хутра і шкіра", "Знання", "Думка", "Мрія", "Світлиця", "Скринька", "Чепурун", "Знахідка".

Численною групою є назви торгових об'єктів, джерельною базою для яких слугувала лексика іншомовного походження, вона належить до різних лексико-семантичних груп, що викликає у власника певні відчуття. Одне з них є тяжіння до вишуканості, респектабельності ("Мерлін", "Віконт", "Кардинал", "Пасаж", "Персона", "Барселона", "Люкс"), інше – намагання, прагнення до значущості, потакання моді ("Європа", "Євростиль", "Максимум", "Ідеал", "Ultra" та ін.), ще інше – розраховане на престиж назви, тому що покупці знають високу якість продукції відомих фірм-виробників та торгових марок ("ANGI", "ECCO", "MUSTANG", "FABIANI", "Konika", "Oriflame", "Stival" та ін.). Серед запозичень лідерами є росіянізми. Під поняттям "росіянізм" розуміємо "слово, його окреме значення, вислів, граматичну форму тощо, запозичені з російської мови або утворені за її зразком іншою мовою" [8, 1279]. Як на нашу думку, то значну роль у поповненні емпоронімів росіянізмами відіграють надумані, нав'язані емоційні чинники престижу, а то й навіть небажання відшукати слово, словосполучення або й фразу в цілому українського походження. Легше використати (звичайно, хибна думка) добре знайомі в певному соціумі всі ті ж структури російського чи іншого походження, які живаються в російській мові. Все це робиться навмисне, з думкою про те, що мешканці, на яких розрахована назва, неспроможні зрозуміти й сприйняти її, якщо вона буде передаватися українською мовою. Номінатори вчиняють, не думаючи, що такий підхід принижує інтелектуальні можливості мешканців міста. Здається, об'єкти, які призначені для продажу друкованих видань та їх власники не мають ніяких підстав для порушення Закону про державність української мови. Та, на жаль, емпороніми, які б передавалися

українською мовою, і серед цієї групи є поодинокими, порівняймо: укр.: "Літера", "Книжковий світ", "Грінченкова книгарня", "Знання" та рос.: "Аудиокниги", "Глобус – книга", "Живая книга", "Луганськ печат", "Здоровье" та ін. Велика кількість назв-запозичень призводить до ослаблення творчих можливостей української мови. На нашу думку, тільки доцільно вжиті запозичені слова сприятимуть природному ходу мовної еволюції. Усі інші запозичення в міській комунікації уявляються нам зайвими.

Досліджувані емпороніми властиві й морфологічні особливості. Як правило, функція називати або позначати об'єкт закріплюється за іменником. Більшість емпоронімів міста Луганська й справді є іменниками у формі називного відмінка ("Промінь", "Горобина", "Каштан", "Рубін" та ін.). Поодинокими є емпороніми в непрямій відмінковій формі ("Від Зайчика" – Зайчик – герой дитячого фольклору, що приносить їй роздає дітям подарунки; "У Дем'яна" – Дем'ян – ім'я власника об'єкта; "На куті" – кут – місце розташування об'єкта). Великою є група торгових об'єктів, назва яких передається номенклатурною назвою торгового об'єкта і цифрами (магазин №1 – магазин №246). Кількісний числівник використано в назві меблевого магазину ("7/1", що вживається в значенні "Сім раз відмір – один відріж"). Назвою "одиначкою" є ад'єктивований, потім субстантивований прикметник, а потім онімізований іменник "кохана". Магазин "Кохана" реалізує промислові товари для жінок. Неактивно для іменування торгових об'єктів використовуються прикметники ("Мічурінський", "Смоленський", "Молодіжний"), проте активно вони використовуються у складі словосполучення.

Як джерело для називання використовуються не лише окремі лексеми ("Дежавю", "Комфорт", "Слов'янський"), а й сполучення слів та словосполучення. До складу словосполучень найчастіше входять: "іменник + прикметник" ("Побутова техніка", "Українська паляниця", "Нові меблі"); "іменник + іменник" ("Декор класик", "Джинс клуб", "Мода-Париж"); "іменник + займенник" ("Наш дім" – поодинокі назви. Такими ж поодинокими є речення: повні та неповні з опущеними дієсловами ("На лівому", "Реал для Вас", "Все для виробництва м'яких меблів").

Таким чином, поєднання у структурі назви виду об'єкта (загального: магазин, салон, гастроном, кіоск, мінімаркет, супермаркет, павільйон і та ін.) і одиничної, особливої, диференціальної, ідентифікуючої ("Діаманти", "Сапфір", "Лаваль" та ін.), тобто терміна виду торгового об'єкта та ономастичного маркера, і визначає структуру функціонального типу емпороніма.

Запозичені емпороніми зазнають – лише в деяких випадках – послідовної морфологічної адаптації, тобто транскрибуються або одержують українські афікси й флексії. Це сприяє органічному включенню емпороніма до парадигми української мови.

Аналіз позалінгвальних чинників номінації міських торгових об'єктів показав, що вони різняться активністю використання певного чинника й кількісним складом емпоронімів. У нашому випадку активність чинників можна подати у такій послідовності: належність об'єкта власнику – назва групи товарів, яка реалізується – назва одного із групи товарів, яка реалізується, – екзотичні, престижні, модні назви. У кількісному відношенні емпороніми, які функціонують завдяки названим чинникам, ці ряди будуть мати такий вигляд: імена – прізвища – прізвища та ініціали – апелятиви, які до процесу їх онімізації називали конкретні предмети – апелятиви, які до процесу онімізації називали уявні поняття.

Тож дозволимо собі дати декілька порад номінаторам торгових об'єктів, яким бажано дбати про те, щоб назва несла інформацію, спрямовану на потенційного покупця: інтелектуальну, емоційну, експресивну тощо.

Реалізувати всі види інформації можна різними мовними засобами. Саме від них залежить рівень експресивності. Українська мова – одна з найбагатших мов щодо експресивних мовних засобів, яка повністю забезпечить успішність виконання емпоронімом комунікативного завдання, хоча інколи експресії додасть емпороніму запозичене слово.

Література

- 1.Белей О. Сучасна українська ергонімія. – Ужгород, 1999. – 112 с.
- 2.Карпенко Ю.А. Современное развитие русской ономастической системы // Актуальные вопросы русской ономастики. Сб. науч. трудов. – Киев, 1988. – С.5-14.
- 3.Ожегов С.М., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999. – 944 с.
- 4.Отин Е.С. Из истории русской эргонимики // Материалы серии «Народы и культуры». – Вып. XXV: Ономастика. – Кн.1. Имя и культура. – М., 1993. – Ч. 1. – С.110-123.
- 5.Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978. –192 с.
- 6.Степанов Е.М. Факторы формирования одесской урбанотопонимии / Записки з ономастики. Випуск 4. Зб. наук. пр. Одеса: Астропринт, 2000. – С.12-23.
- 7.Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
- 8.Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В.Т.Бусел. – К, 2005.

The nonlinguistic factors of influence on the antroponyms of the Lugansk are analysed in the article.

A spring base of antroponims turns out, their connection is established with an object in the moment of nomination. An author touches mediatically the morphological structure of emporonimas and their functions.

Keywords: emporonimiya, emporonim, nomination, nominator, rosiyanizm, onomastical marker, onimization.

Надійшла до редакції 7 листопада 2008 року.

РОЗДІЛ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Тетяна Наумова

ББК Ш12=411.4*7

УДК 81'25 (811.161.2+811.161.1)

**СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ
(НА МАТЕРІАЛІ ОРИГІНАЛЬНИХ ТА ПЕРЕКЛАДНИХ ТВОРІВ М.ГОГОЛЯ)**

Стаття присвячена зіставному дослідженню дієслівних лексем у перекладних текстах М. Гоголя в авторстві Лесі Українки та Степана Васильченка. У ході аналізу з'ясовано семантико-стилістичні відмінності оригінальних та перекладних дієслівних компонентів.

Ключові слова: дієслово, оригінал, переклад, семантика, сема.

Дотримання відповідності змісту й форми, відтворення тонких нюансів стилю оригіналу, його національного колориту, використання з цією метою всього різнобарв'я мовних ресурсів – вимоги, які ставить теорія перекладу художньої літератури. Будь-яке спілкування передбачає певний «переклад» (кодування або декодування повідомлення). Ясна річ, що при спілкуванні представників різних культур будь-який переклад виявляється особливо важким. Теорія перекладу втілює накопичений професійний досвід. А практика дозволяє не тільки набути певних навичок у царині мовних та стилістичних пошуків, але й стати проникливим словесником, бо без заглиблення в традиції і саму душу кожної з мов перекладачеві аж ніяк не обійтися. Свого часу І.Франко висловив думку, яка тепер вже є незаперечною, що з близьких мов перекладати нелегко.

Актуальність пропонованої статті зумовлена тим, що останнім часом серед науковців поживався інтерес до творчої особистості Миколи Гоголя. З одного боку, літераторів цікавить проблема денаціоналізованої душі письменника, з іншого – лінгвісти не полишають спроб проаналізувати мову його перекладних творів та оригінальних авторських текстів. Проблемою дослідження перекладів творів Миколи Гоголя українською мовою почали займатись ще на початку ХХ століття. Так, у 1902 році світ побачили бібліографії перекладів Гоголя українською мовою І.Кревецького, Ю. Яворського, О.Маркова. Віктор Коптілов наголошував на тому, що «з одного боку, перекладачі мали зберегти свіжість і яскравість гоголівських мовних фарб, а з іншого – не допустити модернізації його стилю» [Коптілов 1973, с.164].

Мову українських перекладів Миколи Гоголя ще не вивчено як слід, отже, на жаль, не маємо права стверджувати, що ми, українці, осягнули вже його поезику, збагнули секрети гоголівської творчості, його художній метод у сукупності з роздвоєною мовною свідомістю письменника. Тим більше, коли мова йде про автора – за походженням вихідця з країни, на мову якої перекладаються твори. Перекладом творів Миколи Гоголя українською свого часу займалися Антін Хуторян, Іван Сенченко, Максим Рильський, Степан Васильченко, Остап Вишня. Але зачинателькою справи перекладів М.Гоголя була юна чотирнадцятилітня Леся Українка. Олекса Кундзіч наголошував, що саме завдяки Лесі Українці гоголівські „Вечорниці” „стали надбанням української класичної літератури, і сьогодні вони повноцінні в сучасному розумінні, без будь-яких застережень і пильг на давність перекладу, цілком відповідають сучасній теорії перекладу, цілком адекватні гоголівським „Вечерам...” усіма ідейно-художніми якостями. Тобто це справжні твори Гоголя в матеріалі української мови” [Кундзіч 1973, с.122–123]. Сам Микола Гоголь порівнював перекладача з прозорим склом і вірив, що „перекладач втрачає свою особистість” [Гоголь 1960, с.188–191]. Проте зауважував, що у «перекладі найбільше слід триматися думки, а не слів, хоч вони й дуже звабливі» [Гоголь 1960, с.187].

Мета нашого дослідження полягає в аналізі перекладів дієслівних компонентів з ранніх творів М.Гоголя (далі – Г.), обравши для порівняння тексти Лесі Українки (далі – Л.У.) та Степана Васильченка (далі – В.). Оскільки мета роботи передбачає порівняльний аналіз російських дієслівних форм з їх українським перекладом, то вважаємо за доцільне подавати приклади для аналізу тричленими рядами.

Дієслово з його розгалуженою системою граматичних категорій має широкі можливості варіативного використання, що несуть значне стилістичне та емоційно-експресивне навантаження. Типологічна спільність дієслівних категорій російської та української мов зумовлює схожість стилістичного використання багатьох форм, проте не виключає можливості утворень, які мають розбіжності щодо своєї маркованості.

Класифікувати зібраний матеріал важко, бо в кожному окремому випадку варіанти перекладу дієслів становлять окрему проблему, яку перекладач розв'язує залежно від свого чуття мови. Система дієслова сама по собі є дуже семантично й граматично розгалуженою, а відтак належить до виразних засобів художньої палітри не тільки письменників, а й перекладачів.

У порівняльній стилістиці наказовий спосіб дієслова звертає увагу дослідників різноманітністю форм та багатством їх використання. Так, наприклад, гоголівський текст подає дієслово *царапни* зі значенням раптовості дії, яка втілена у формі наказового способу теперішнього часу: *Царапни горихом крыса, сама как-нибудь задень ногою кочергу — и божже упаси, и душа в пятках (Г.)*. У текстах перекладів відповідно *шкрябне об горщик пацюк (В.)* – *дряпне об горщик миш (Л.У.)*.

Царапни от царапать 1. Делать царапины на чём-нибудь или кому-нибудь [СРЯ 1990, с.757].

Шкрябне від шкрябати. 1. Видавати різкі звуки, скребучи чимсь по чому-небудь. 2. Робити подряпини, чіпляючи чим-небудь гострим, жорстким; дряпати [ВТССУМ 2001, с.1399].

Дряпне від дряпати. 1. Зачіплюючи чим-небудь гострим, твердим, робити подряпини. // Шкрябати, дерти по чому-небудь. [ВТССУМ 2001, с.250].

Леся Українка й Степан Васильченко у своїх перекладах змінили спосіб дієслова з наказового теперішнього часу на дійсний майбутнього. Така трансформація форми дещо змінила семантику перекладного тексту: у М.Гоголя сам горщик, внаслідок того, що його чіпають, видає певні звуки, а от у Лесі Українки та С.Васильченка вони видобуваються внаслідок дії, спрямованої живою істотою (пацюк, миша) об горщик, і відповідно до цього перекладачі дібрали звуконаслідувальні слова.

М.Гоголь часто використовував лексеми, значення яких читач може зрозуміти тільки з контексту: в праздник *отхватает* апостола (Г.) – у свято бувало так *одпече* апостола...(В.) – в свято *одчеше* було апостола так...(Л.У.).

Отхватывает – отхватить. 1. С силой оторвать, отрезать, откусить (разг.). 2. Приобрести, достать (о чём-нибудь хорошем; прост.). 3. Сделать что-нибудь быстро, ловко и т. п. (прост.) [СРЯ 1990, с.415].

Сучасні лексикографічні праці не містять словникових статей на лексеми *одпекти*, *одчесати*. Орієнтуючись на лексичне значення і образне семантичне вживання твірних слів, простежуємо мотивацію оказіональних утворень:

Одпече – пекти – 2. перех. перен., зневажл. Виготовляти що-небудь дуже швидко, у великій кількості. // неперех. Робити дуже швидко [ВТССУМ 2001, с.713].

Одчеше – чесати – *Образно. 3. перех. і неперех., розм. Енергійно, з запалом що-небудь робити, діяти. // Легко й швидко, без зупинки читати що-небудь. [ВТССУМ 2001, с.1376].

Отже, і в російському варіанті (*отхватывает*), і в обох українських (*одпече*, *одчеше*) можемо виділити спільну сему 'легко, швидко'. Наявність в україномовних варіантах префікса *од-* визначає дійсний спосіб дії, а також актуалізує семантику завершеності дії.

Оскільки в контексті згадується ритуал читання «Діань апостолів», то читач з легкістю може визначити лексичне значення й семантику оказіоналізмів, які досить повно відтворюють оригінальну лексему *отхватывает*.

Леся Українка у своїх перекладах часто увиразнювала авторську семантику дієслів, використовуючи лексеми трохи іншого забарвлення, зокрема, урочистого: *чмокнул* жену (Г.) – *цмокнув* жінку (В.) – *почоломкався* з жінкою (Л.У.)

Чмокнул – чмокать. 1. Производит звук всасывающим движением губ. 3. То же, что целовать (разг. шутил.) [СРЯ 1990, с.769].

Цмокнув – цмокати. розм. 1. Видавати характерні звуки губами, язиком, виражаючи здивування, захоплення, нерішучість і т. ін. 2. Те саме, що цілувати [ВТССУМ 2001, с.1366].

Почоломкався – чоломкатися, розм. 1. Вітатися, здоровкатися з ким-небудь, міцно тиснучи руку або схилиючи голову в поклони. 2. Цілувати один одного при зустрічі, прощанні і т. ін. [ВТССУМ 2001, с.1381].

На відміну від С.Васильченка, Леся Українка теж використовує розмовний варіант *почоломкався*, проте ця лексема несе на собі відбиток урочистості, оскільки походить від старослов'янського *чоло*. Отже, функціонування в тексті перекладу Лесі Українки слова *почоломкався*, з одного боку, формує експресію піднесеності, поважності, а з іншого – у сусідстві з лексемою *поросята* у значенні «близькі родичі» (*чмокнул* жену и двух своих, как он сам называл, *поросенков*, из которых один был родной отец, хоть бы и нашего брата) активізує гумористичну експресію з відтінком іронії. Хоч таку гру семантики не спостерігаємо у тексті М.Гоголя та С.Васильченка.

Поднял такую за собою *пыль* (Г.) – *збив* за собою таку *кураву* (В.) – *зняв* за собою таку *кураву* (Л.У.).

Поднять – 11. что. Произвести, совершить действие, называемое существительным. [СРЯ 1990, с.465].

Збити – збивати. *Образно. // Легкими ударами розворушувати, робити що-небудь м'яким, пухким, пишним. // Ударами, поштовхами здіймати, утворювати *кураву*, піну і т. ін. [ВТССУМ 2001, с.347].

Зняти – знімати. 1. Діставати, брати зверху або з поверхні чого-небудь те, що там лежить, висить, стоїть і т. ін. // Прибирати, видаляти що-небудь з якоїсь поверхні, звільняти від чогось [ВТССУМ 2001, с.379].

Лексикографічні праці не фіксують прямого вживання наведених лексем зі словом *курава*. У перекладі С.Васильченка дієслово *збити* має образне значення і вживання. Тексти М.Гоголя і Лесі Українки репрезентують слова, спільною семою для яких є поняття 'нагору'. Тільки текст С.Васильченка являє нам приклад доцільного використання лексеми *збивати* в поєднанні з іменником *курава*. Усі інші дібрані лексеми (рос. *поднял*, укр. *зняв*) виявляють своє значення тільки в контексті, який додатково експлікує їх внутрішню форму зі значенням «підняти нагору».

Всё ещё дремало, протянувшись на земле (Г.) – *всі куняли, порозлягавшись на землі* (В.) – *все дрімало, протягнувшись на землі* (Л.У.).

Дремало – дремать. Быть в дремоте. Дремота. Полусон, состояние, при котором хочется спать и невольно закрываются глаза [СРЯ 1990, с.154].

Куняли – куняти. розм. Те саме, що дрімати [ВТССУМ 2001, с.473].

Дрімало – дрімати. 1. Перебувати в напівсонному стані, не міцно спати [ВТССУМ 2001, с.249].

Варіант перекладу С.Васильченком лексеми *дремало* з трансформацією числа (у російському варіанті – одиниця, середній рід, у перекладі С.Васильченка – множина) з одного боку спрощує естетичне сприйняття, оскільки займенник *всі* у значенні множини містить пряму вказівку на живих істот, на відміну від текстів М.Гоголя і Лесі Українки, де форма середнього роду і відповідна семантика однини створює відчуття таємничості змалюваної картини. Проте внутрішня форма лексеми *куняти* виявляє гумористичний відтінок описуваної ситуації. На це вказує і близьке сусідство з лексемою *порозлягавшись*.

Протягнувшись (Г.) – порозлягавшись (В.) – простягнувшись (Л.У.).

Протягнувшись – протянуться. 1. Вытягиваясь, выставиться вперёд. 2. Лечь, вытянув ноги [СРЯ 1990, с.543].

Порозлягавшись – порозлягатися. 1. Розлягтися у вільних, недбалих позах (про всіх чи багатьох) [ВТССУМ 2001, с.883].

Простягнувшись – простягатися. 1. Выпрямляючись, вытягаться в якому-небудь напрямку (про руку, ногу і т. ін.). 4. розм. Лягати або лежати, розпроставшись, витягнувшись або витягнувши руки, ноги тощо [ВТССУМ 2001, с.990].

З наведених варіантів перекладу слова *протягнувшись* яскравішою семантикою та експресією відзначається варіант *порозлягавшись*, оскільки містить сему 'недбало', відсутню в перекладі Лесі Українки. Про те, що ярмаркові люди справді лежали недбало, можемо судити з попереднього контексту, зокрема, з опису самого ярмарку, де було дуже багато людей, *що аж у очах рябіє (В.)*.

На самой дорозе раскинул ноги бородач-москаль (Г.) – на самому шляху розкидав ноги бородач-москаль (В.) – на самісінькій дорозі простяг свої ноги бородачий москаль (Л.У.).

Раскинул – раскинуть. 1. Широко расставить, развести в стороны [СРЯ 1990, с.571].

Розкидав – розкидати. 1. Розставляти, простягати, простирати вільно, невимушено (руки, ноги, крила) [ВТССУМ 2001, с.1054].

У наведеному уривку з оригінального й перекладних текстів відзначаємо, що М.Гоголь дещо змінює семантику в дієслівних формах *протянуться* й *раскинуть*. Це спостерігаємо і в перекладі С.Васильченка. Якщо в попередньому уривку він використовує лексему з семантикою недбалості, то в останньому прикладі повністю відтворює семантику оригіналу, наголошуючи на тому, що бородачий москаль вільно й невимушено розкидав ноги. Проте Леся Українка залишає слово *простяг*, яке вже використовувала в попередньому контексті. Її переклад дещо втрачає експресію невимушеності, вільності в описі сцени відпочинку.

Дым покатило (Г.) – повалив дим (В.) – дим посунув (Л.У.).

Покатило – катить – катиться. 1. Двигаться, вращаясь или скользя по какой-нибудь поверхности, а также передвигаться на колёсах. 2. Течь, струиться [СРЯ 1990, с.233].

Повалив – повалити. Почати рухатися, йти у великій кількості, посунути натовпом. // Почати рухатися, сипатися, падати і т. ін. великою масою [ВТССУМ 2001, с.805].

Посунав – посуватися. // Рухатися, переміщатися під дією вітру внаслідок зміни тиску тощо (про хмари, туман і т. ін.). // Почати навально рухатися, йти великою масою. // Почати насуватися, громадитися у великій кількості (про хмари, туман і т. ін.) [ВТССУМ 2001, с.900].

Якщо у М.Гоголя мотивацією для добору лексеми *покатило* було значення «повільно крутитись і тим пересуватись», то у С.Васильченка мотивуючою ознакою є «почати рухатися у великій кількості». Сучасні лексикографічні праці фіксують лексему *посунути*, вжиту Лесею Українкою, на означення дій при описуванні природних явищ – хмар, туману, а відтак, на нашу думку, й диму. Лексема *посунути* щодо опису диму, на час перекладу Лесею Українкою перебувала в активному складі лексики, про що свідчить і Словарь української мови Бориса Грінченка. Слово *повалив*, вжите С.Васильченком, мотивується асоціативними зв'язками з поняттям «велика кількість».

Поведёт рукою молодецкие усы (Г.) – закрутить молодецкого вуса (В.) – поправить рукою молодецькі вуси (Л.У.).

Поведёт – повести. 2. Плавно двинуть, шевельнуть [СРЯ 1990, с.455].

Закрутить – закручувати. 1. Обергати, рухати що-небудь по колу. // Надавати чому-небудь вихрового руху. 4. Звивати джгуттом, зав'язувати що-небудь у вузол і т. ін. // Завивати (вуса, волосся) [ВТССУМ 2001, с.305].

Поправить – поправляти. 1. Надавати чому-небудь потрібного, правильного положення. // Надавати належного вигляду чому-небудь розкиданому, зім'ятому, заплутаному; усувати безладдя [ВТССУМ 2001, с.874].

При аналізі наведених прикладів оригінального тексту і його перекладів цікавим є той факт, що у трьох випадках семантика словосполучення *поведёт рукою усы* різна. У М.Гоголя лексема *поведёт* містить значення самоповаги, самовпевненості, а відтак, тут наявна експресія урочистості. С.Васильченко у своєму перекладі надає цьому сегментові відтінку бадьорості, веселості, оскільки у слові *закрутити* наявна сема 'швидкість руху'. У перекладі Лесі Українки вказані вище семантичні ознаки втрачають свою яскравість, бо лексема *поправить* репрезентує семантику буденності та звичності без нашарування урочистості, як то є у гоголівському тексті.

Как пущится (Г.) – як піде (В.) – як ушкварить (Л.У.).

Пуститися – пуститься. 2. Начать делать что-нибудь в соответствии со значением существительного или неопределённого склонения [СРЯ 1990, с.549].

Піде – піти. 1. Почати пересуватися, рухатися, міняти місце в просторі, ступаючи ногами (про людей і тварин). 5. Почати виконувати певну дію, рухаючись [ВТССУМ 2001, с.790].

Ушкварить – ушкварити, розм. 1. Зробити що-небудь енергійно, спритно. // Заграти затанцювати і т. ін. швидко, енергійно, старанно [ВТССУМ 2001, с.1311].

Найбільш точно і вдало семантику оригінального тексту (*пуститься в пляс*) подає переклад Лесі Українки. Крім того, що слово *ушкварити* відзначається експресією енергійності, веселості, до його семантичного поля входить також лексема *танцювати*, що підтверджується і словником через наявність у синонімічному ряді опосередкованої лексеми *утнути*: ушкварити – утнути [ССУМ 1999 – 2000, т.2, с.812] – танцювати [ССУМ 1999 – 2000, т.2, с.726].

Ноги отплясывают (Г.) – ноги витанцовывают (В.) – ноги витинают (Л.У.).

Отплясывают – отплясать. 1. Проплясать, сплясать [СРЯ 1990, с.410] Отплясывать, разг. Плясать с увлечением [СРЯ 1990, с.410].

Витанцовывают – витанцовывать, розм. 1. Танцювати з запалом, з натхненням або довго [ВТССУМ 2001, с.114].

Витинают – витинати. 2. Грати або виконувати з запалом (перев. музичні твори, танці) [ВТССУМ 2001, с.115].

Варіант перекладу лексеми *отплясывают* С.Васильченка містить у своїй лексичній структурі сему 'танцювати', тоді як Леся Українка вживає лексему *витинають* більш широкого лексичного тлумачення, бо до її семантичного поля поняття 'танцювати' входить опосередковано, лише як один з компонентів лексичної структури.

Зальётся песней (Г.) – як заспіває (В.) – утне пісні (Л.У.).

Зальётся – залиться. 1. Начать петь или издавать какие-нибудь звуки (смеяться, лаять и т.п.) длительно, с переливами [СРЯ 1990, с.181].

Заспивает – заспівувати. 1. Починати співати (про людей) [ВТССУМ 2001, с.329].

Утне – утнути. 4. розм. Майстерно зробити щось [ВТССУМ 2001, с.1307].

Текст М.Гоголя у наведеному сегменті презентує поетичну семантику слова *зальётся*, оскільки у російській мові поширені словосполучення типу *заливается соловьём*. Відповідно до тексту оригіналу звучить переклад Лесі Українки, проте тут актуалізується експресивна семантика поняття 'робити щось дуже майстерно'. Це трохи зменшує поетичний колорит гоголівського оригіналу, але збільшує експресію енергійності словосполучення. Варіант перекладу С.Васильченка *заспіває* відзначається більшою нейтральністю й помірною експресивністю.

Пошли калякать, калякать (Г.) – загомонілись, заговорились (В.) – почали балакати (Л.У.).

Калякать, (прост.). Разговаривать, беседовать [СРЯ 1990, с.226].

Загомонілись – загомоніти, розм. 1. Почати гомоніти, заговорити тихо, приглушено (зазвичай про кількох чи багатьох людей) [ВТССУМ 2001, с.291].

Загомонітися, розм. Захопитися розмовою, заговоритися [ВТССУМ 2001, с.291].

Заговорились – заговоритися (надто захопитися розмовою), загомонітися розм. [ССУМ 1999 – 2000, т.1, с.521].

Балакати 1. Те саме, що *розмовляти* [ВТССУМ 2001, с.34]. З наведених прикладів бачимо, що С.Васильченко індивідуалізує свій переклад, уводячи до тексту синоніми *загомонілись, заговорились*. Якщо у М.Гоголя двічі повторюється слово *калякать*, то С.Васильченко-перекладач вибудовує синонімічний ряд і дещо змінює синтаксичну структуру гоголівського речення, доповнюючи її підрядним компонентом. Леся Українка, навпаки, спрощує кількісний склад лексем у своєму перекладі, обмежуючись одноразовим вживанням дієслова *балакати*, яке на відміну від оригінального тексту не має такого яскравого експресивного забарвлення, як російське слово *калякать*.

Мерецился огонёк (Г.) – мерехтív вогник (В.) – блищав огоньк (Л.У.).

В оригінальному тексті М.Гоголя в перекладі С.Васильченка у лексемах *мерещился* (рос.), *мерехтív* (укр.) на перший план висунуто сему 'нечіткі обриси', а от переклад Лесі Українки у лексемі *блищав* виділяє поняття 'сяяти': *блищати*. 1. Світитися яскравим світлом; сяяти [ВТССУМ 2001, с.56]. Таким чином, Леся Українка певною мірою змінює оригінальну гоголівську семантику, йдучи шляхом образних асоціацій.

Вковавши очи (Г.) – втупивши очі (В.) – уковавши очі (Л.У.).

Російські лексикографічні праці не фіксують форми *вковать* і похідних від неї, проте тлумачний словник української мови до слова *уковувати* подає синонім *вковувати* [ВТССУМ 2001, с.1291]: *вковувати* (вкувати, укувати). 1. Куючи щось, закріплювати, вставляти в середину чого-небудь. *Образно [ВТССУМ 2001, с.150].

Леся Українка абсолютно точно йде за манерою М.Гоголя, який, на нашу думку, використовує тут українізм. С.Васильченко пішов шляхом добору до словосполучення *вковавши очі* (рос.) фразеологічного відповідника *втупити/втуплювати очі*: Довго вдивлятися в що-небудь (перев. бездумно, не сприймаючи баченого) [ФСУМ 1993, кн. 1, с.160]. Фразеосполучення С.Васильченка більшою мірою репрезентує ознаку «дивитись бездумно», тоді як у творі М.Гоголя переважає ознака напруженого погляду в очікуванні чогось.

Огонёк несея (Г.) – возник біг (В.) – огник сунувся (Л.У.).

Нёсся – нестись. 1. Двигаться вперед с большой скоростью [СРЯ 1990, с.335].

Біг – бігти. 1. Прискорено пересуватися на ногах; рухатись швидко переставляючи ноги.// *розм.* Поспішно йти кудись, до кого-, чого-небудь; поспішати, поспинати, квапитися. 2. *перен.* Швидко рухатися (їхати, котитися і т.ін.) в якому-небудь напрямі [ВТССУМ 2001, с.51].

Сунувся – сунутися. 1. Ити, рухатися, пересуватися, переважно повільно або через силу. *У порівн.// Наближатися до кого-, чого-небудь; насуватися [ВТССУМ 2001, с.1216].

М.Гоголь у фразі *огонёк несея* експлікує в першу чергу сему 'швидко', цього ж намагається дотримуватися і С.Васильченко у перекладі *возник біг*. Словники виокремлюють у цьому слові поняття 'швидко'. Переклад Лесі Українки подає до слова *нёсся* український варіант *сунувся*. Лексичне значення цього слова містить головну ознаку дії *сунутись* – повільність. Але у контексті спостерігаємо оказіональну трансформацію семантики: оскільки подорожні їхали конями, то самі по собі вони начебто залишались нерухомими, але з тією швидкістю, з якою вони їхали, їм назустріч наближався огник. Отже, у перекладі Лесі Українки слова *нёсся* виокремлюємо оказіональне значення лексеми *сунувся* – наближався з певною швидкістю, принаймні з такою, з якою їхали конями козаки.

Разбудивши приставшего к ним третьего козака, дед напомнил ему про данное товарищу обещание (Г.) – нагадав (В.) – натякнув (Л.У.).

Напомнить. 1. Заставить кого-нибудь вспомнить о ком или о чем [СРЯ 1990, с.331].

Нагадав – нагадувати. 1. Примушувати згадати про кого-, що-небудь. 3. *розм.* Відновляти в пам'яті минулі події, явища, образи і т. ін.; згадувати [ВТССУМ 2001, с.554].

Натякнув – натякати. Говорити натяками; натякати наводити на що-небудь. Образно.// Говорячи натяками, мати на увазі кого-, що-небудь.// *перен.* Згадувати, починати говорити про що-небудь [ВТССУМ 2001, с.586].

Російсько-український синонімічний ряд на означення поняття «згадати» не містить лексеми *натякнув*. Це підтверджується синонімічним словником. Тлумачний словник української мови на маргінесах лексичного значення виділяє у слові *натякати* сему «згадувати». Проте синонімічний словник не виводить спільного синонімічного ряду зі словами *нагадувати, натякати*. Цілком ймовірно, що Леся Українка використала лексему *натякати*, враховуючи діалектне вживання цього слова у значенні «нагадувати».

Тот привстал, протёр глаза и снова уснул (Г.) – підвів голову (В.) – прокинувся (Л.У.).

Привстал – привстать. Приподняться, встать не во весь рост [СРЯ 1990, с.509].

Підвів – підводити. * Образно. *Підводити голову.*

Підводитися.// Підійматися вгору над чим-небудь [ВТССУМ 2001, с.766].

Прокинувся – прокидатися. 1. Переставати спати, дрімати, пробуджуватися від сну; будитися, просипатися [ВТССУМ 2001, с.973].

В оригінальному тексті М.Гоголя й у двох варіантах його перекладу не можемо точно визначити описувану дію. У М.Гоголя контекстуальне значення лексеми *привстал* може об'єднувати кілька дій: прокинувся, трохи підвівся. На те, що людина спала, вказує словосполучення *снова уснул*. У перекладі С.Васильченка фіксуємо вживання сполучення слів *підвів голову*, яке, у свою чергу, на першому плані виокремлює дію *підняти голову*. У семантичне поле цього дієслова поза контекстом не входить значення «прокинувся», хоч у наведеному уривку на цю дію вказує словосполучення *знову заснув*. Словник наголошує на тому, що дієслово *підвести* вживається в образному значенні тільки у словосполученні *підвести голову*.

Леся Українка пішла іншим шляхом. Перекладачка подає цілком прозорий варіант перекладу цього сегмента, використовуючи лексему з прозорою внутрішньою формою *прокинувся*, яка передбачає припинення фази сну.

З наведеного уривка бачимо, що маємо приклади функціонування різних слів на позначення однієї дії з урахуванням контексту, в якому вони набувають додаткового ситуативного значення. Причому лексеми у творі М.Гоголя і переклади С.Васильченка з додатковим семантичним значенням не фіксуються словниками.

Руки окостенели (Г.) – руки окостеніли (В.) – руки стали, як цурпалки (Л.У.).

Окостенели – костенеть. Коченеть, становиться твердими [СРЯ 1990, с.257].

Окостеніли – окостеніти. 1. Перетворитися в кістку; стати твердим, як кістка. 2. Те саме, що *заклякнути* [ВТССУМ 2001, с.667].

З наведеного прикладу бачимо, що С.Васильченко подає абсолютно ідентичний переклад щодо гоголівського слова *окостенели*.

У перекладі Лесі Українки спостерігаємо ускладнення синтаксичної будови речення порівняннями, внаслідок чого ускладнюється семантична структура сегмента перекладу. Якщо у М.Гоголя й С.Васильченка прямо вказується на дію та її виконавця (*руки окостенели*), то у перекладі Лесі Українки маємо діяча, дія, яку він виконує, виражена порівнянням з означуваним дієсловом: *руки стали, як цурпалки*. Ключовим словом цієї фраземи є лексема *цурпалки*, у напрямку якої відбувається порівняння: *цурпалки – цурпалок*. 1. Відрубаний, відбитий або відламаний шматок деревини, лозини і т. ін.; уламок, обрубок. *Образно.// Те саме, що шматок. 2. Залишок покаліченої або ампутованої руки чи ноги [ВТССУМ 2001, с.1367]. Отже, виносячи лексему *цурпалок*

у систему порівняння, Леся Українка в першу чергу експлікує сему «мертву, бездіяльність», яка у цьому аспекті є дуже близькою до лексеми *окостеніти*.

Введення у систему тексту перекладу порівняння наближує мову до розмовного колориту, що по суті цілком відповідає жанру оповідки.

[...] *чорт прийшов пешком, а как до пекла не близко, то и стянул его коня (Г.) – підчепив (В.) – вкрав (Л.У.).*

Стянул – стянуть, кого-что. 1. Снять, волоча, стащить. 2. Утащить, украсть (прост.) [СРЯ 1990, с.675].

Підчепив – підчеплювати. 1. Чіпляти що-небудь до чогось ззаду або знизу. 2. Підхоплюючи і заціплюючи чим-небудь затримувати, закріплювати і т.ін. [ВТССУМ 2001, с.463].

В оригінальному тексті лексема *стянул* є стилістичною і експресивно маркованою. Просторічний варіант назви дії *украл – стянул* з огляду на особу виконавця (чорт) неодмінно формує певну гумористичну експресію.

Для досягнення авторського стилістичного задуму Васильченко-перекладач вводить до контексту лексеми *підчепив*, де вона формує своє оказіональне значення 'украв'. Добір саме цієї лексеми, на нашу думку, мотивувався наявністю у семантичній структурі слова *підчепити* таких понять, як 'підхоплювати', 'зачіплювати', 'закріплювати'.

Переклад Лесі Українки подає більш спрощену семантичну канву: слово *вкрав*, ужите у своєму прямому лексичному значенні, дещо нівелює гумористичний ефект зображуваної ситуації.

Угощать черта (Г.) – шпетити чорта (В.) – вітати чорта (Л.У.).

Угощать – угостить. С радушием дать, предложит что-нибудь (поест, выпить и т.п.) [СРЯ 1990, с.716].

Шпетити, *розм. Лаяти, сварити кого-небудь. // Суворо вчитувати, ганити кого-небудь [ВТССУМ 2001, с.1404].

Вітати. Звертатися до кого-небудь під час зустрічі з привітом, виявляючи доброзичливість. // Оплесками або словами виявляти приязнь, прихильне ставлення до когось. 2. Висловлювати комусь почуття радості, задоволення з приводу якоїсь події, успіху та ін.; поздоровляти. 3. Радісно сприймати, схвалювати, що-небудь [ВТССУМ 2001, с.148].

В оригінальному тексті М.Гоголя слово *угощать* розвиває в собі протилежне значення, тобто семантична ознака доброзичливості даним контекстом не есплікується: *Тут дед принялся угощать чорта такими прозвищами, что, думаю, ему не один раз чихалось тогда в пекле.* Навпаки, лексичне оточення (*чорт, прозвища*) актуалізує негативну семантику слова *угощать*. З огляду на те, що слово вживається у своєму переносному протилежному значенні, – воно виступає чинником гумористичної експресії.

Такої ж схеми розвитку протилежного семантичного значення у контексті дотримується і Леся Українка. Словники фіксують у слові *вітати* семантику прихильності, приязного ставлення до когось. Проте абсолютна близькість з лексемою негативно зниженого звучання *чортяка* активізує розвиток протилежного значення у слові *вітати*.

С.Васильченко у перекладі цього речення використовує абсолютно вмотивовану лексеми просторічно-зниженої семантики *шпетити*. У структурі лексичного значення цього слова головна сема – «лаяти», отже, слово *шпетити* вживається у своєму прямому лексичному значенні. Проте розмовно-просторічна експресія слова тільки додатково посилює гумористичний струмінь висловлювання.

Деду уже и прискучило; давай шарить в кармане, вынул люльку, посмотрел вокруг – ни один не глядит на него (Г.) – поліз (В.) – давай шарити (Л.У.).

Шарить, разг. Искать ошупью. (перен.: воровать; прост.) [СРЯ 1990, с.774].

Поліз – полізти, розм. 6. Почати залазити, пробиратися куди-небудь. // Почати влазити кудись. 8. розм. Посунути руку, пальці куди-небудь, у щось [ВТССУМ 2001, с.848].

Шарити, 1. Шукати навпомацки. 2. Обмацувати щось, совати по чомусь (перев. шукаючи). 3. розм. Старанно шукати кого-, що-небудь [ВТССУМ 2001, с.1389].

З наведеного уривка твору оригіналу і твору перекладу бачимо, що Леся Українка доволі точно перекладає М.Гоголя, вона подає український відповідник до слова *шарить* з такою ж семантикою: *Дідові уже й надокучило; давай шарити в кишені, вийняв люльку, подивився кругом, – ні одно не дивиться на його.*

С.Васильченко спрощує поняттєвий аспект слова *шарить* у своєму перекладі, відповідно вживаючи лексеми *поліз*. Це призвело певною мірою до втрати гумористичної експресії цитованого уривка. Обидва слова *шарити* й *лізти* мають розмовну маркованість, проте *шарити* виявляє більше експресивної конотації за рахунок непрозорої внутрішньої форми.

Морда жуёт (Г.) – пика чвакає (В.) – морда жує (Л.У.).

Жуёт – жевать. Растирать зубами и движениями языка (делает губами жевательные движения) [СРЯ 1990, с.164].

Чвакає – чавкати. 2. розм. Жувати, голосно прицмокуючи губами: плямкати ротом [ВТССУМ 2001, с.1369].

Жує – жувати. 1. Роздрібнювати, розминати їжу в роті. // Стискати що-небудь у зубах, натискати на щось зубами. *Образно. 2. розм., ірон. Те саме, що їсти. [ВТССУМ 2001, с. 278].

Близьким до тексту оригіналу є переклад Лесі Українки: вона, по суті, подає абсолютний перекладний варіант до російського слова *жевать* – *жувати*. С.Васильченко подає теж розмовний варіант до перекладу слова *жуёт* – *чвакає*.

Словник синонімів не визначає слова *чавкати*, *жувати* як синонімічні. Проте, семантику й лексичну спорідненість між ними можемо встановити через слово *їсти*: у поданій до нього лексикографічній статті вони виступають компонентами одного синонімічного ряду. На нашу думку, слово *чавкати* є більш експресивно маркованим, бо має прозору внутрішню форму негативно забарвленої, дещо вульгарної, семантики. У поєднанні з підметом *ника*, який теж має негативно оцінну конотацію [ВТССУМ 2001, с.758], дієслово *чвакає* сприяє збільшенню сатиричної експресії речення.

Взбеленися (Г.) – збісенів (В.) – розсердився (Л.У.).

Взбеленися – *взбелениться*, *прост.* Прийти в крайнее раздражение, ярость [СРЯ 1990, с.68].

Збісенів. Лексикографічні праці не фіксують лексеми *збісенити*. Натомість натрапляємо на форму доконаного виду до слова *бісится* (*збісится*). Бути в стані роздратування, дуже сердитися; мотивувати [ВТССУМ 2001, с.54].

Розсердився – *розсердиться*. Відчути роздратування, обурення, гнів. *Образно [ВТССУМ 2001, с.1073].

За семантикою та експресивною ємністю лексема *розсердився* відповідає дещо нижчим регістрам, ніж оригінальна лексема *взбеленися*. Оскільки прозора внутрішня форма слова *розсердився* мотивує наявність у його структурі семи “*сердитий*”. М.Гоголь же використовує слово *взбеленися*, яке мотивується несхвальною семантикою від фразеологізму *белены обьялся*, що тлумачиться: втратив здоровий глузд, перестав розуміти [ФСРЯ 2001, с.249].

Отже, аналіз мови Гоголя і відтворення її в українських перекладах ускладнюється двомовністю письменника, що було причиною змішування в його творчій системі різних елементів російської мови з українськими мовними формами.

Аналізуючи варіанти перекладів С.Васильченка та Лесі Українки можемо стверджувати, що С.Васильченко намагається уникнути схожості з перекладами Лесі Українки, яка на той час була вже досить відомою як письменниця і як перекладачка. Оскільки перекладацька діяльність Лесі Українки починалася з перекладів М.Гоголя, то відчувається, що вона намагалася не відступати від оригіналу, хоч у побудові синтаксичних структур письменниця керувалася довільністю. Стиль перекладу С.Васильченка відзначається в основному тим, що перекладач часто звертався до більш експресивних варіантів перекладу, ніж які були в оригінальному тексті.

Отже, розглянутий матеріал показав, що обидва переклади в цілому повно і адекватно передають особливості дієслівного складу оригіналу. Відзначено такі основні засоби передачі дієслів у текстах-перекладах: більшість російських дієслівних лексем відтворено словами, значення яких в обох мовах цілком або частково збігається, при чому часто збігається і граматична структура; дієслівні еквіваленти в абсолютній більшості випадків адекватно передають відтінки значення і стилістичне забарвлення російського оригіналу; інколи російські дієслова передаються в українському тексті описово, що зумовлюється естетичною настановою перекладача; основне значення російських дієслів передається зазвичай доволі точно, що ж до їх конотативних відтінків, стилістичного забарвлення, то вони у перекладі зберігаються не завжди.

Порівняння двох перекладів показало, що у ряді випадків засоби передачі дієслівних форм оригіналу в них збігаються. У випадках, коли в українській мові відсутній еквівалент, перекладачі звертаються до різних способів перекладу, як правило вдалих.

У цілому Лесі Українці та С.Васильченку не можна докоряти у сліпому наслідуванні оригіналу. У більшості випадків відмінності оригіналу й перекладу зумовлені семантикою форми або їх стилістичним забарвленням.

Оскільки дієслівні структури є одними із яскравих засобів художньої виразності, то дослідження можливостей їх адекватного перекладу різними засобами є перспективним напрямком у практиці російсько-українського перекладу. У свою чергу це допоможе донести до українського читача своєрідність мови і стилю Миколи Гоголя.

Література

- Васильченко 1974: Васильченко С. Твори у 3-х томах. – Т.3. – К., 1974. – 245 с.
 ВТССУМ 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
 Гоголь 1960: Русские писатели о переводе (XVIII–XX вв.) – Ленинград: Советский писатель, 1960. – С. 188–191.
 Гоголь 1965: Гоголь, Н.В. Сочинения в двух томах. – Т.1. – Москва: Худ. лит., 1965. – С.84–95.
 Коптілов 1973: Коптілов В. Переводя с русского // Мастерство перевода. Вып.9 – М.: Советский писатель, 1973. – С.153–170.
 Кундзіч 1973: Кундзіч О. Творчі проблеми перекладу. – Київ: Дніпро, 1973. – С.122–123.
 СРЯ 1990: Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1990. – 921 с.
 ССУМ 1999 – 2000: Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000.

Українка 1976: Українка Леся. Зібрання творів. У 20 томах. – Т. 7. Прозові твори. Перекладна проза. – Київ: Наукова думка, 1976. – С.480-490.

ФСРЯ 2001: Фразеологический словарь русского языка / Сост. Л.А.Воронова и др.; Под ред. и послесл. А.И.Молоткова. – 6-е изд., испр. и доп. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 512 с.

ФСУМ 1993: Фразеологічний словник української мови у 2 кн. / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993.

An article presents a comparative analysis of the verbal lexemes of the Gogol's texts translated by Lesya Ukrainka and Stepan Vasilchenko. Semantics-stylistic differences between the original and translated verbal components have been identified.

Keywords: a verb, an original, translation, semantics, sema.

Надійшла до редакції 23 березня 2009 року.

Тетяна Ковалевська

ББК 81.002.3

УДК 81'234

КОНЦЕПТУАЛЬНА БАЗА НЕЙРОЛІНГВІСТИЧНОГО ПРОГРАМУВАННЯ

У статті висвітлено філософське, психологічне та лінгво-когнітивне підґрунтя нейролінгвістичного програмування як креативного напрямку сучасної гуманітарної науки, окреслено перспективи застосування стратегій НЛП у різноманітних комунікативних жанрах.

Ключові слова: нейролінгвістичне програмування, емпатія, сугестія.

Розвиток державної мови і вітчизняного мовознавства в контексті сучасних євроінтеграційних процесів передбачає інтенсивне залучення здобутків світової наукової думки, новітніх наукових стратегій, технік і технологій, серед яких на особливу увагу заслуговує нейролінгвістичне програмування (НЛП), у межах якого комунікативне буття особистості й соціуму інтерпретується з урахуванням не лише власне вербальних репрезентацій, а й усього комплексу екзо- та ендогенних факторів, що формують самотність індивідуального та національного світобачення. НЛП витлумачують не лише як «мистецтво і науку про особистісну майстерність» [О'Коннор, Сеймор 1997: 17], а й як самостійну моделювальну систему з відповідним теоретичним підґрунтям і практичним інструментарем, предметом дослідження якої є когнітивні структури людини, пов'язані зі специфічними процесами діаκριзації метатексту дійсності та відповідною експлікацією вербалізованих і аналогових (невербальних) структур у полікомунікативних моделях. Об'єктом дослідження виступають поведінкові комплекси особистості, які аналізуються через застосування різноманітних стратегій, у межах яких поєднано філософські, психологічні, лінгвістичні та нейрофізіологічні підходи. З огляду на креативний характер НЛП, його гетерогенну природу, наукову об'єктивність та практичну ефективність у пропонованій статті ставимо на меті розгляд концептуальної бази цієї науки та окреслення перспектив її подальшого розвитку й опрацювання, оскільки в українському мовознавстві цей напрям лише починає привертати увагу науковців (Г.Почепцов, В.Різун, Т.Ковалевська [2001]) попри його популярність в інших країнах, що в цілому увиразнює актуальність дослідження.

Стратегії НЛП скеровані щонайперше на оптимізацію комунікативних процесів і ґрунтуються на глибинному дослідженні суб'єктивних рефлексій, аналізі та ідентифікації складників внутрішнього світу людини й умінні конструювати позитивні поведінкові моделі. Крім того, НЛП – це засіб ефективного впливу, який використовують всюди, де необхідні навички комунікації. Ефективність НЛП у цьому аспекті доводить величезна кількість навчальних центрів, орієнтованих на вивчення й застосування відповідних методик у найрізноманітніших галузях комунікації: у бізнесі, в галузі персонального менеджменту, оздоровлення, психологічної корекції, освіти, ЗМІ тощо. Відомий український учений Г.Г.Почепцов наголошує, що «паблік рілейшнз та інші прикладні комунікації зацікавлені в подібних конкретних теоріях, заснованих на достатньо надійній базі. Спираючись на чітко вивірене підґрунтя, вони в змозі будувати набагато ефективніші стратегії впливу» [2001: 81], що доводить актуальність методик НЛП і в галузі PR, іміджології, реклами, передвиборних кампаній, державного управління [Ковалевська, Бронікова 2008] та й чи не всіх напрямів професійної діяльності, пов'язаної з необхідністю результативного спілкування. Ефективність НЛП зумовлена його креативним та комплексним характером, що відповідає й актуальному на сьогодні принципу експансіонізму, згідно з яким дедалі необхіднішою є «кооперація зусиль лінгвістів, семіотиків, логіків та інших фахівців як в обговоренні власне фундаментальних проблем природної мови, так і в розв'язанні прикладних завдань» [Петров 1998: 39] (пор.із зауваженням І.Дзюби про те, що «наші гуманітарні науки опиняються перед труднощами не лише об'єктивного, а й суб'єктивного характеру, пов'язаними із застарілістю їхньої інституційної, інструментальної та методологічної бази» [2001: 4]), що увиразнює актуальність цього напрямку.

Концептуальною базою НЛП є синтез положень філософії, лінгвістики, когнітивної, гуманістичної та гештальтпсихології і когнітології, нейрофізіології особистості, збагачений результатами досягнень у галузі кібернетично-інформаційних наук.

Філософську основу НЛП становлять ідеї Х.Вайхінгера та фундатора загальної семантики А.Коржибського про нетотожність об'єктивного світу та його суб'єктивної моделі як репрезентованої мапи довкілля. Згідно з першим постулатом НЛП, «мапа – не територія, яку вона представляє» [Korzybsky 1958: 58], бо «організована діяльність логічної функції вбирає в себе всі відчуття і творить свій власний внутрішній світ, який послідовно відходить від реальності» [Vaihinger 1967: 159]. Специфіку цього явища, коли «реальність незмінно постає перед нами трансформованою нашими когнітивними здібностями» [Налимов 1998: 34], пояснено універсальними закономірностями, притаманними трансформаційним процесам ментальних об'єктиваций, що детерміновано наявністю в структурі особистості нейрофізіологічних, соціально-генетичних та індивідуальних фільтрів. Перша їхня категорія пов'язана з обмеженнями, зумовленими специфікою генетичного коду репрезентативних систем: аудіальної, візуальної та кінестетичної. Відомо, що існують явища, які перебувають поза межами людського сприйняття. Так, звукові коливання, які може почути, розрізнити людина, мають становити не менше за двадцять і не більше за двадцять тисяч одиниць на секунду; константи зорового сприйняття розташовано в інтервалі від трьохсот вісімдесяти до шестисот вісімдесяти мілімікрон; смакові та нюхові показники варіюються залежно від ступеня впізнавання чи порівняння з чимось тощо. Отже, певну частину довкілля наша нервова система просто не фіксує, і потенційна картина світу ще до актуалізації виявляється неповним, частковим відбиттям об'єктивних реалій. До того ж, просторові (пропріоцептивні) відчуття особистості теж спричиняють індивідуалізацію сприйнятих сегментів дійсності. Ці факти відзначав і О.О.Потебня, коли писав про незбіг того самого чуттєвого образу в різних людей через відмінність їхніх фізіологічних та локально-темпоральних характеристик: «По-перше, точки в просторі, що займає той чи інший, не можуть бути тотожними, а якщо б вони й помінялися місцями, то дивилися б на предмет у різний час. По-друге, очі, як скло, так чи по-іншому, відбивають промені, й отже, зорові враження у двох суб'єктів аналогічні, але різні» [1999: 76]. «У мовця і слухача, – продовжує О.О.Потебня, – чуттєві сприйняття різні внаслідок відмінностей органів чуття, яке обмежується лише родовою подібністю між людьми» [1999: 93]. Або в цьому ж аспекті вчений зазначає: «Яким чином під словом *свічка* я можу розуміти те саме, що й мій співрозмовник, коли органи сприйняття у нас різні, а накопичення спогадів ... відмінне набагато більше за те?» [1999: 132], наголошуючи на оригінальності індивідуальних репрезентацій, бо «якби ці враження повторювались і накладались одне на одне, то поєднання ознак, сприйнятих різночасно, у різних осіб буде безмежно різноманітним» [1999: 133].

Другим різновидом фільтрів, що спричиняють відмінності суб'єктивної моделі довкілля та його дійсного стану, є соціально-генетичні фільтри, «дій яких ми зазнаємо як члени тієї чи іншої соціальної системи: мова, загальносприйнятні способи сприйняття та найрізноманітніші функції, щодо яких у даному суспільстві існує співвідносна злагода» [Бэндлер, Гриндер 1996: 24]. Основним соціально-генетичним фільтром звичайно вважають вербальну поведінку, яка слугує засобом репрезентації чи ж моделювання особистісного досвіду і відбиває глибинний зв'язок між психікою людини та її мовленнєвими експлікаціями, на складності адекватного декодування яких знов-таки наголошував ще О.О.Потебня: «будь-яке розуміння є водночас нерозуміння» [1999: 118] (хочемо звернути увагу на те, що взагалі величезна кількість ідей НЛП перегукується з думками геніального українського лінгвіста). У НЛП «вимовлені» слова вважають поверхневою структурою, яка, у свою чергу, є трансформованою моделлю глибинних психічних структур. За твердженням А.Коржибського [1958], мова є різновидом мапи, чи ж моделі світу, яка дає змогу узагальнювати наш досвід і передавати його іншим, користуючись феноменом мовної конвенціональності. «Закон індивідуальності» А.Коржибського засвідчує, що «не існує двох цілком ідентичних людей чи ситуацій, чи етапів будь-якого процесу» [Дилтс 2000], і усвідомлення людиною необхідності розширювати й удосконалювати свої мовні можливості сприяє досягненню «більших успіхів у спілкуванні та належному оцінюванню унікальності повсякденних переживань» [там само]. Наведене також перегукується з думками О.О.Потебні, який, наголошуючи на глибинній особистісній маркованості вербальних експлікацій, зазначав, що «зміст, сприйнятий через посередництво слова, є тільки позірно відома величина, що думати при слові саме те, що інший, позначало б перестати бути самим собою і бути цим іншим, тому розуміння іншого в тому сенсі, в якому звичайно береться це слово, є така ілюзія як та, ніби ми бачимо, сприймаємо дотиком та ін. саме речі, а не свої враження» [1999: 119]. Іншими словами, «щодо власне суб'єктивного змісту думки мовця і думки того, хто розуміє, то ці змісти... відмінні» [1999: 123]. Це твердження відповідає усталеному в сучасній філософії та герменевтиці дефінуванню розуміння як інтерпретації дій та фактів, реконструкція якого, з позицій Б.В.Маркова, містить когнітивні, естетичні та етичні компоненти, де їх універсальний характер не свідчить про наявність загального алгоритму розуміння – завжди індивідуалізованого, суб'єктивного процесу [2000], що відповідає думці М.Бахтіна про поліфонічність цього явища [1972]. Отже, філософські ідеї, на яких ґрунтовано НЛП, розкривають нетотожність суб'єктивного світу людини, його вербального членування зокрема, об'єктивним характеристикам довкілля.

Психологічні основи НЛП спираються на ідеї когнітивної, гештальтпсихології та персонологічні концепції психогенетичного підходу, в центрі уваги яких – індивідуальні еволюційні процеси. Ці положення відповідають основам сучасних теорій розвитку особистості, згідно з якими когнітивно-емоційна еволюція

індивіда породжена співвідношенням зовнішніх впливів та внутрішньопсихологічної детермінації. З одного боку, «кожна дія зумовлюється усталеними внутрішніми потребами людини та зовнішніми обставинами її буття, з іншого – одночасно складається інша детермінація – актуально-цільова, яка безпосередньо скеровує особистість до здійснення певної дії» [Фонарев], що почасти відповідає і постулатам гештальтпсихології, започаткованої М.Вертгеймером, В.Келером, К.Коффкою і розвиненої у відповідних сучасних дослідженнях: «поаспектному, модальнісно-категорійному сприйняттю візуально поданого об'єкта світу передує його цілісне семантичне оцінювання» [Артемьева 1999: 81]. Ці факти дають змогу впровадити в термінологічний обіг НЛП поняття комунікативної особистості, яке «значно ширше від поняття «мовна особистість», оскільки передбачає характеристики, пов'язані з вибором не лише вербального, а й невербального коду комунікації, яка використовує штучні та змішані комунікативні коди» [Конецкая 1997: 169] і характеризується трьома основними параметрами: мотиваційним, когнітивним та функціональним, що відбивають комплексний характер специфіки індивідуальних інтеракцій. Центральне місце в структурі комунікативної особистості посідає мотиваційний параметр, пов'язаний з ієрархією її аксіоматичних домінант та реалізацією комунікативних потреб. У цьому плані для НЛП, на нашу думку, на особливу актуальність заслуговують гуманістичні теорії особистості А.Маслоу та К.Роджерса, згідно з якими внутрішній світ людини не є безпосереднім відбиттям довкілля, а являє собою результат інтерпретованої реальності відповідно до специфіки суб'єктивного сприйняття, комунікативна адекватність якого досягається через конгруентну екстерналізацію внутрішньопсихологічних настанов. Поняття конгруентної особистості витлумачують як гармонійну кореляцію «реального» та «ідеального Я», експліковану в емпатичній взаємодії з іншими учасниками комунікації і сконцентровану в комунікативній настанові – «комунікативно-діяльнісній потребі» як найважливішій домінанті спілкування (пор. з теорією когнітивного дисонансу Л.Фестінгера). Мотиваційне підґрунтя зосереджене на прагненні до особистісного вдосконалення, в основі якого перебувають соціальні, егоцентричні (самореалізація), аксіосистемні та дефіцитарні (вітальні) потреби, де найважливішою є потреба в самоактуалізації, яка, проте, не є кінцевим станом удосконалення особистості. Когнітивний параметр містить усю множинність характеристик, які формують інтелектуально-емоційний план внутрішнього світу особистості в процесі її пізнавальної діяльності. Когнітивна адекватність у такому разі передбачає знання конвенційних сценаріїв вербальної та невербальної поведінки, глибинне розуміння семантики інформаційних змістів, інтроспективну та інтерперсональну комунікативну специфіку, що дає змогу конструювати коректні дискурси. Ці аспекти детально розроблені в теорії та практиці НЛП (метамодель мови, аналогове декодування тощо). На рівні функціонального параметру відбувається синтез та реалізація попередніх складників, що і зумовлює володіння та ситуативне варіювання вербальними та невербальними кодами у відповідній лінгвокультурній спільноті.

Зв'язок з когнітологією є імманентною ознакою парадигми НЛП. За А.Пайвіо, функціональна активація системи ментальних репрезентацій відбувається за наявності зовнішнього вербального чи невербального стимулювання [Paivio 1986: 67-70] і реалізується на трьох рівнях оброблення подразників. Перший рівень – репрезентаційний, де збудження лінгвістичних структур детерміновано стимулами відповідної знакової природи, немовленнєві ж стимули скеровано на активацію гештальтних структур – картин, образів тощо. На наступному – референційному рівні відбувається перетин семіотичної кореляції стимулів та підпорядкованих структур: дискретні (вербальні) подразники стимулюють аналогові (невербальні) структури. Третій рівень, асоціативний, передбачає появу асоціативного конструювання у відповідь на вербальне та ейдетичне (пригадуване) стимулювання [1986: 121-122]. Пам'ять у такому разі виглядає як семантична мережа, «вузлами» якої є вербальні (логогени) і невербальні (імагени) репрезентації, кожен з яких може бути активованим. Дослідники зазначають, що активованими можуть бути і неактуальні, деструктивні за природою ділянки «вузлів», що спричиняє внутрішній конфлікт особистості, й тому важливо усвідомлювати відповідність між активованими типами знань та їхньою контекстуальною детермінацією. Саме ці напрями активно розробляють у межах НЛП. В.В.Петров наголошував, що «людські когнітивні структури (сприйняття, мова, мислення, пам'ять, дії) нерозривно пов'язані між собою в межах єдиного спільного завдання – пояснення процесів засвоєння, перероблення й трансформації знань, які, власне, і визначають сутність людського розуму» [Петров 1990: 41], що теж перетинається із загальною настановою НЛП – сприяти індивідуальному вдосконаленню та розвитку.

Основним лінгвістичним підґрунтям НЛП є положення трансформаційної (генеративної) граматики Н.Хомського, хоч, як зазначають сучасні дослідники, це «видається певним перебільшенням, до того ж, сама граMATика Хомського давно вже відійшла від того варіанта, на який спираються засновники НЛП» [Почепцов 2001: 52]. Проте «для них є важливою не трансформаційна граMATика в дусі Хомського, а породжувальна семантика, яка працює не стільки із синтаксисом, скільки із семантикою висловлення» [Баранов 2001: 240], що відповідає загальній сучасній «тенденції подальших трансформацій структурної лінгвістики в лінгвістику дискурсу, прагматично зумовлену, антропологічноорієнтовану, когнітивно збагачену» [Кусько 2001: 62]. Дж.Гріндер та Р.Бендлер зазначають, що, «спираючись на результатах Хомського та його послідовників, можна побудувати формальну модель опису патернів того, як ми повідомлюємо іншим моделі нашого досвіду» [Бендлер, Гріндер 1996: 42]. Цим вони запевняють, щоможливість формалізованого опису вербальних патернів у формі лінгвістично структурованих моделей є основою їхньої теорії, хоч подальші дослідження НЛП (див.

праці Р.Ділтса) за основу аналізу, на нашу думку, обирають не формалізовані відношення, а насамперед семантичне наповнення поведінкових елементів та сигнатур, лише відштовхуючися від положень трансформаційної граматики. Відповідно до актуальних понять трансформаційної граматики в НЛП наголошують, що на глибинному рівні психіки конструюється повніше уявлення про актуальну ситуацію, яке «внаслідок низки альтернативних виборів, різноманітних трансформацій збіднюється» [Баранов 2001: 240], тобто в такому випадку пріоритет сенсової концентрації належить глибинній структурі. Далі автори НЛП дефінують поняття поверхневої та глибинної структур, де саме в межах останньої «подано їхні (мовців – Т.К.) інтуїції про повну репрезентацію логіко-семантичних відношень» [Бэндлер, Гриндер 1996: 48], а «частини повної логіко-семантичної репрезентації можуть бути не представленими в поверхневій структурі» [1996: 53]. На нашу думку, саме можливість структурації, формалізованого подання феномену психосемантичної континуальності та її дискретно-аналогових експлікантів привернула увагу фундаторів НЛП до ідей Н.Хомського (пор. із критикою когнітивізму – першого етапу розвитку когнітології), який наголошував і на послідовній ієрархізованості у породженні мовних структур від вищих до нижчих рівнів, що також використано в НЛП.

Усвідомлення структурної організації мови спонукало Р.Бендлера та Дж.Гріндера до укладання т.зв. метамоделі мови, що являє собою формалізований спектр гіпотетичних трансформацій, яких може зазнавати загальна глибинна структура в процесі поверхневої, вербальної актуалізації імпліцитних сенсів: «метамодель подає експліцитну репрезентацію, чи опис, нашої неусвідомлюваної поведінки, яка підпорядковується певним правилам» [Бэндлер, Гриндер 1996: 59]. Ефективність використання метамоделі пояснюють тим, що в її межах «конкретизується процес переходу від поверхневої структури до глибинної структури» [1996: 70], та притаманною їй універсальністю, яка дає змогу використати метамодель у будь-якому мовному середовищі. У НЛП визнаним є факт існування національної специфіки у вербальній кодифікації світу, але наголошено й на відповідній детермінованості ментальних інтеріоризацій довкілля мовними потенціями: «мова... є частиною тієї культури, в якій ми зросли, і не може змінитися. Вона скеровує наші думки в певних напрямках, полегшуючи одні способи мислення та ускладнюючи інші» [О'Коннор, Сеймор 1997: 119]. Універсальність же методів НЛП, на думку Ю.Овчинникова, «полягає в тому, що... методики можна використовувати як для розв'язання особистісних проблем окремої людини, так і для визначення стратегії й тактики цілих держав і народів» [Нейролінгвистическое программирование].

Отже, в НЛП усталеним є положення, згідно з яким «модель світу, утворена нами за допомогою мови як репрезентації, ґрунтується на нашому сприйнятті світу. У свою чергу, наше сприйняття детерміноване почасти нашою моделлю, чи репрезентацією» [Бэндлер, Гриндер 1996: 39]. Можливість же формалізованого опису мови та виокремлення Н.Хомським фіксованої кількості трансформаційних моделей спонукала фундаторів НЛП зробити висновок про експланаторну релевантність універсальних законів моделювання, які подають загальну систематику інтернальних перетворень концептуального простору довкілля, в аналізі мовленнєвих виявів. Генералізація, упущення та викривлення, транспоновані у площину мовленнєвої діяльності, відповідно дефіновані в НЛП як експлікація лише певної частини інформації, вміщеної в глибинній структурі (редукція інформації), вербалізація її спрощеної версії (неадекватність інформації) та подання її гіпотетичної суб'єктивованої моделі (віртуалізація інформації), що і зумовлює нетотожність між семантичною кондесованістю первинної, глибинної інформативності повідомлення та його репрезентованою версією. Типологічні різновиди подібних сенсових трансформацій детерміновано природою сенсових перетворень, представлених у НЛП трьома основними класами: індуктивними перетвореннями, «через які ми сприймаємо моделі та будуємо карти довкілля» [Дилтс 2000: 43], формуючи загальний внутрішній образ світу через інтеграційне об'єднання концептуально вагомих елементів; дедуктивними, «за допомогою яких ми укладаємо описи і діємо відповідно до свого сприйняття і моделей світу» [там само], що зумовлено аналітичною реконструкцією гештальтованої моделі задля розуміння її глибинної структурованості та ієрархічної архітектоники; абдуктивними, «під впливом яких глибинні структури трансформуються в інші глибинні структури, а поверхневі – в інші поверхневі. Тут задіяно механізми метафори та аналогії» [Дилтс 2000: 44], які зумовлюють можливість гіпотетичного моделювання віртуальних особистісних концептів.

Базовий характер лінгвістики в методології НЛП підштовхнув А.М.Баранова до виокремлення мовознавчих основ НЛП: «Головний лінгвістичний постулат НЛП можна сформулювати як гіпотезу про неадекватність мови як засобу відображення дійсності та досвіду людини» [2001: 236]. У межах НЛП феномен мови витлумачують як певний різновид, конгломерат фільтрів, що, з одного боку, не припускають переважання людської свідомості континуальною інформативністю універсуму й «перевіряють», «відфільтровують» його сприйняття, вичленовуючи необхідне, а з іншого – зумовлюють редукцію певних сенсових сегментів, актуальних для особистості, що часто є причиною виникнення внутрішніх дисонансів у структурі особистості. Другий лінгвістичний постулат «визначає характер зв'язку між мовою і психікою. Цей постулат про іконічність чи ізоморфність мови, з одного боку, та психічних і / або мисленнєвих процесів – з іншого» [2001: 236], що є однією з центральних проблем теоретичного мовознавства й філософії мови із самого початку становлення та розвитку. У НЛП мову і мислення вважають індикаторами когнітивно-емоційної сфери людини, що дає змогу аналізувати її різноманітні психічні стани саме через мовлення. В такому разі отримується комплексна інформація про особистість, що містить як національно-індивідуальні маркери, так і

факти про соціальний статус мовця, його вікові, статеві та інші характеристики. М. Мерло-Понті з цього приводу зазначає, що «мислення та мовлення були б пов'язані зовнішніми відношеннями, якби були тематизованими даними; насправді ж вони обгорнені одне одним, сенс належить мовленню, та мовлення є зовнішнім існуванням сенсу» [2001: 215]. Саме в межах цього постулата є ефективним виокремлення ПС та ГС, де поверхневі структури ототожнюють зі свідомістю, а глибинні – з підсвідомістю, яка і містить увесь комплекс особистісних потенцій.

Третій постулат «торкається специфіки використання мовних механізмів варіативної інтерпретації дійсності в практиці НЛП» [Баранов 2001: 237], що пов'язано з впливовими потенціями мови. Мовленнєвий вплив, на думку дослідників НЛП, полягає насамперед в умінні вибрати з усього розмаїття мовних засобів саме ті одиниці-варіанти, які виконуватимуть роль захисника особистості, зберігаючи недоторкану її психоструктурну гомеостатику. Також А.М. Баранов наголошує на глибинній детермінованості вибору мовного знака взагалі, що зумовлено внутрішніми настановами індивіда, і пропонує назвати цей постулат «значущістю незначущого варіювання» [Там само].

Отже, концептуальну основу НЛП становлять адаптовані положення трансформаційної граматики, сконцентровані в семантичній та почасти – у формальній площині висловлення, а також певні загальнотеоретичні положення лінгвофілософії та психолінгвістики й когнітології, які, розкриваючи актуальне для цієї парадигми розуміння глибинних корелятивних відношень між феноменом мови та людською свідомістю, увиразнюють її наукову об'єктивність та прикладні перспективи, що сприятимуть подальшому розвитку вітчизняної гуманітарної науки.

Література

1. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. – М.: Наука, 1999. – 350 с.
2. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 358 с.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советская Россия, 1972. – 319 с.
4. Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии. – СПб.: Белый кролик, 1996. – 496 с.
5. Дзюба І. Метод – це насамперед розуміння // Слово і час. – 2001. – №7. – С. 4-10.
6. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. – СПб.: Питер, 2000. – 320 с.
7. Ковалевська Т.Ю. Комунікативні основи нейролінгвістичного програмування. – Одеса.: Астропринт, 2001. – 344с.
8. Ковалевська Т.Ю., Бронікова С.А. Основи ефективної комунікації. Навчальний посібник. – Одеса: Фенікс, 2008. – 140с.
9. Конечкая В.П. Социология коммуникации. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. – 304 с.
10. Кусько К.Я. Текстолінгвістика, текст і дискурс: актуальні та віртуальні тенденції розвитку // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Вип.24. – Черкаси: ЧДУ, 2001. – С. 60-66.
11. Марков Б.В. Знаки, язык, интерпретация// Электронный журнал «Аргументация, интерпретация, риторика». – Вып.1. – 2000// Dokument HTML. – <http://www.argumentation.spb.ru>.
12. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2001. – 552 с.
13. Налимов В. Загадочность сознания // Тайны сознания и бессознательного. – Минск: Харвест, 1998. – С. 31-36.
14. Нейролингвистическое программирование // Dokument HTML. – <http://www.fido7.com/cgi-fido7/fagserv/psytech2?name=rallect&part7>.
15. О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в НЛП. – Челябинск: Версия, 1997. – 256 с.
16. Петров В.В. Идеи современной феноменологии и герменевтики в лингвистическом представлении знаний // Вопросы языкознания. – 1990. – №6. – С. 102-109.
17. Петров В.В. Язык и логическая теория: в поисках новой парадигмы // Вопросы языкознания. – 1998. – №2. – С. 39-48.
18. Потенба А.А. Психология поэтического и прозаического мышления // Полное собрание трудов: Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С. 199-236.
19. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
20. Фонарев А.Р. Основные способы бытия человека // Dokument HTML. – <http://www.new.psychol.ras.ru/conf/fonar3>.
21. Korzybsky A. Science in Sanity. – N.Y., 1958.
22. Paivio A. Mental Representation. A Dual Coding Approach. – Oxford, 1986.
23. Vaihinger H. The Philosophy of As Is. – N.Y., 1967.

In the article, philosophical, psychological and lingvo-cognitive bases of neurolinguistic programming, being a creative direction of the modern humanities, are covered. Prospects of NLP strategies usage in the different communicative genres are outlined as well.

Key words: neurolinguistic programming, empathy, suggestion.

Надійшла до редакції 5 листопада 2008 року.

ББК ШК = 411.4*9
УДК 811.161.2 (07)

ФУНКЦІЇ КОМП'ЮТЕРНОЇ ВІКТОРИНИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ (ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ФРАЗЕОЛОГІЯ»)

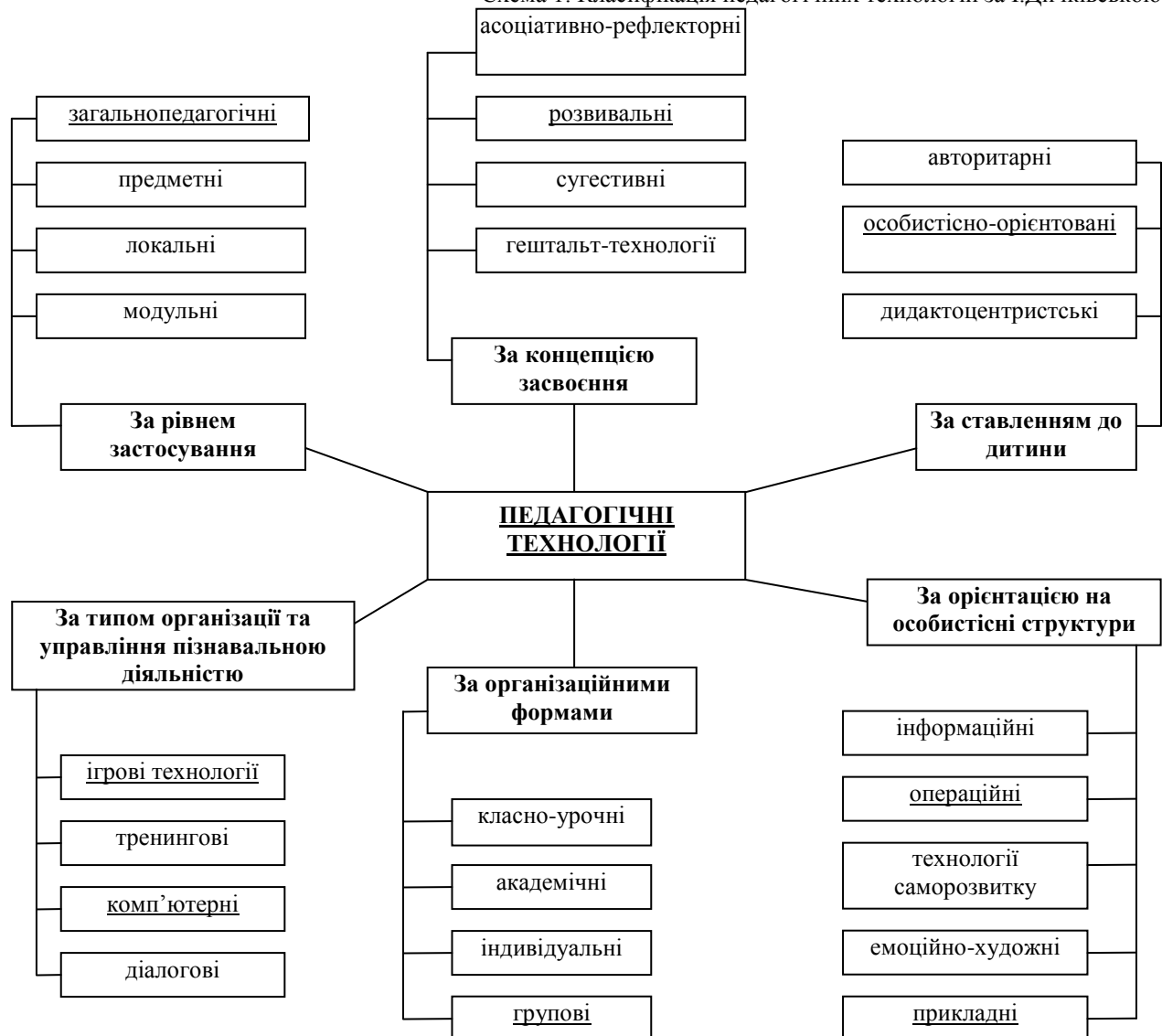
У статті окреслено основні функції комп'ютерної вікторини та висвітлено специфіку особистісно-орієнтованої ситуації у навчальному процесі. Запропоновано фрагмент комп'ютерної вікторини з української мови «Фразеологічна скарбничка» для учнів 5-6-х класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Ключові слова: комп'ютерні технології, комп'ютерна вікторина, особистісно-орієнтована ситуація, пізнавальний інтерес, фразеологія, фразеологічна одиниця.

На початку ХХІ століття комп'ютер міцно ввійшов майже в усі галузі людської діяльності. Не стали винятком освіта і наука: сьогодні активно створюються електронні каталоги у міських бібліотеках і бібліотеках вищих навчальних закладів України, все більшої популярності набувають електронні книги та словники, постійно зростає кількість учасників Інтернет-конференцій. Крім того, комп'ютер виступає складником процесу шкільного навчання: поряд із підручниками та посібниками, словниками та довідниками комп'ютер є одним із засобів навчання, що активізує процес засвоєння знань [Аніскіна 2007; Гончаренко 1997; Дичківська 2004; Словник методиста 2008].

І.Дичківська пропонує сучасну класифікацію педагогічних технологій (див. схему 1), за якою педагогічні технології згруповано за різноманітними системними та інструментально значущими ознаками (за рівнем застосування, за науковою концепцією засвоєння досвіду, за ставленням до дитини, за типом організації та управління пізнавальною діяльністю, за організаційними формами, за орієнтацією на особистісні структури).

Схема 1. Класифікація педагогічних технологій за І.Дичківською

У межах проблематики статті нас найбільше цікавить група педагогічних технологій, до складу якої входять структурно-логічні технології навчання, інтеграційні технології, ігрові технології, комп'ютерні технології, діалогові технології, тренінгові технології. Ігрові технології інтерпретуються як ігрова форма взаємодії педагога і дітей, що сприяє формуванню вмінь розв'язувати завдання на основі компетентного вибору альтернативних варіантів. Специфікою комп'ютерних технологій є реалізація в дидактичних системах комп'ютерного навчання на основі взаємодії «вчитель – комп'ютер – учень» за допомогою інформаційних, тренінгових, розвивальних, контролюючих та інших навчальних програм. Найбільш повно репрезентує ці педагогічні технології у сучасній загальноосвітній школі комп'ютерна вікторина. Попри значну навчальну ефективність комп'ютерної вікторини хотілося б відзначити брак методичних розвідок, присвячених її застосуванню на уроках, зокрема з української мови під час вивчення теми «Фразеологія». Метою статті є визначити функції комп'ютерної вікторини у навчальному процесі й опрацювати фрагмент комп'ютерної вікторини з української мови.

Разом із різноманітними дидактичними іграми, комп'ютер формує пізнавальний інтерес учнів. Комп'ютерна вікторина у навчальному процесі, як і будь-який різновид інтелектуальної гри, виконує такі функції:

- забезпечує розвиток дитини (розумовий, світоглядний, особистісний);
- сприяє посиленню зацікавленості, живого інтересу до навчального процесу;
- розвиває потяг до знань, бажання примножувати свій інтелектуальний набуток;
- формує вміння мобільно осмислювати навчальний матеріал, проводити його аналіз, робити самостійні висновки;
- привчає виборювати перемогу, прагнути успіху, добирати правильні засоби досягнення поставленої мети, зважувати свої можливості, вимогливо ставитися до себе, бачити перспективу власного зростання й усвідомлювати потребу самовдосконалення;
- відсікає в учня егоїзм, змушує враховувати думки інших, виховує товариськість, дає можливість спільного пошуку правильного вирішення проблеми і регулювання власної поведінки;
- удосконалює навички роботи за комп'ютером [Саюк 2001].

У сучасних дослідженнях з методики все частіше наголошується на необхідності створення на уроках у ЗНЗ особистісно орієнтованих ситуацій (С.Белова, А.Зеленцова, М.Олійник, В.Серіков та ін.). Під *особистісно орієнтованою ситуацією* (далі ООС) розуміємо навчальну ситуацію, у якій учень виявляє особистісну позицію або особистісні функції (рефлексію, вибірковість, самореалізацію, соціальну відповідальність тощо). Метою ООС є вільне вираження творчих сил учня, можливість пізнавати і вирішувати практичні завдання, звільнившись від утилітарних цілей, актуалізація особистісного потенціалу учня. Така ситуація допомагає побудувати навчальний процес так, щоб вивчення певного предмета не перетворилося на зубріння, а поставило учня у нові умови, що забезпечать його особистісне зростання. За А.Зеленцовою, обов'язковими складниками ООС постають: учитель як носій досвіду; зміст навчального процесу з апеляцією до людських цінностей, соціальної, духовної, етичної сфер людської діяльності; смисловий простір (для вибору, смислотворення, рефлексії, самореалізації та надання учню свободи їх здійснення); власне «Я» (посвідання когнітивної та особистої активності суб'єкта) та ін. До специфічних ознак ООС, на думку М.Олійник, належать: зв'язок з опосередкованим впливом на учня, оскільки учитель дає поштовх до розвитку особистості учня, але не прагне підпорядкувати його; можливість учня зайняти індивідуальну позицію, виділити власні смислові та ціннісні орієнтири; момент особистісного відкриття; залучення суб'єктно-особистісних якостей учасників ситуації; принципова варіативність і динамічність, оскільки кожен учасник робить свій внесок у досягнення мети. Про ступінь включення учня в ООС, про його психологічний стан свідчать емоційно піднесений настрій учня, вияв захоплення, рішучості, наполегливості, готовності до самоаналізу, вибір оптимального способу вирішення завдань тощо.

В.Серіков зазначає, що необхідно враховувати два аспекти навчальної взаємодії *змістовий* (елементи змісту освіти подаються у вигляді різнорівневих ООС завдань) і *процесуальний* (засвоєння змісту здійснюється в умовах, спрямованих на забезпечення суб'єктно-смислового спілкування, або гри), і виявляє її технологічні характеристики: контекстуальність (контекст ціннісно-смислової сфери учнів), діалогічність (простір пошуку), програмування знань і ситуацій, що виходять за межі предмета і тому постають значущими для учнів.

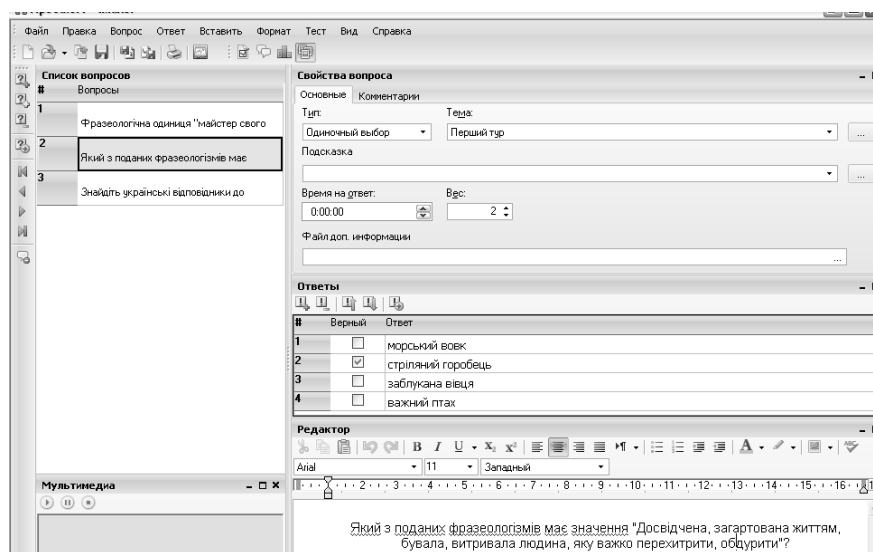
Однією з найкращих умов реалізації особистісно орієнтованої ситуації, що дозволяє сформувати когнітивні (пізнавальні: вміння оперувати інформацією, фоновими знаннями), креативні (виявляти гнучкість розуму, мати свій погляд, виявляти ініціативу, нестандартність, неординарність), оргдіяльнісні (уміти ставити мету й забезпечувати її досягнення, програмування дій, самоаналіз і самооцінка), комунікативні (здатність взаємодіяти з іншими суб'єктами, вміння цінувати думку усіх учасників комунікації, переконливо доводити істину) тощо якості особистості учня, на нашу думку, постає комп'ютерна вікторина. Знання фразеології, уміння користуватися її засобами – невід'ємна ознака високої мовної культури кожної людини. Учні знайомляться з багатством українського фразеологічного фонду, виробляючи навички ним користуватися, в процесі вивчення всього шкільного курсу мови [Беляєв, Мельничайко, Пентилок 1987: 119; Олійник 1989: 184-185]. Тому досить актуальним тематичним аспектом комп'ютерної вікторини для учнів 5-6-х класів є саме українська фразеологія.

Пропонуємо фрагмент комп'ютерної вікторини з української мови для учнів 5 класів загальноосвітніх шкіл з теми «Фразеологія».

Вікторина складається з 5 турів, 4 з яких учні виконують у тестовій програмі SunRav TestOfficePro5, а 5-ий, творчий, – у програмі Paint. Тривалість вікторини – 30 хвилин. Вибір програми SunRav TestOfficePro5 не є випадковим. Він зумовлений тим, що цей програмний продукт має широкі можливості, дозволяє використовувати різні типи питань (з одним варіантом відповіді, декількома варіантами, відкрите питання, питання на співвідношення), а також додаткові елементи, такі як малюнки, таблиці, аудіо та відео файли тощо. За допомогою зазначеної програми можна створювати завдання у різні способи: у текстовому редакторі з подальшим їх імпортом або безпосередньо у програмі tMaker за допомогою вбудованого текстового редактора (див. Малюнок 1).

Малюнок 1.

Створення завдання в текстовому редакторі програми tMaker

Завдання комп'ютерної вікторини «Фразеологічна скарбничка» розташовано за принципом наростаючої складності. Зупинимося на декількох з них більш докладно.

У першому турі увагу учнів заакцентовано на *диференційних ознаках фразеологізмів*: стійкість (лексична, синтаксична, семантична, функціональна); цілісність, тобто структурно-семантична нерозкладність; відтворюваність (структурної моделі, компонентного складу фразеологічного значення); емоційно-експресивне забарвлення (конотації); неперекладність; реалізація однієї синтаксичної функції. Теоретична частина вікторини оцінюється у 3 бали.

У другому турі пропонується відповісти на запитання з одним можливим варіантом відповіді (див. Малюнок 2). Завдання цього туру оцінюються в 2 бали кожне (у турі 3 тестових завдання), відповідно максимальна кількість балів туру – 6.

Малюнок 2.

Приклад завдання для другого туру вікторини «Фразеологічна скарбничка»

Фразеологічна одиниця "майстер свого діла" має значення:	
☐	1 Людина, яка все вміє робити, вправна, тямуща у будь-якій справі;
☐	2 Дотепна, вигадлива і т. ін. людина;
☒	3 Людина, що досягла високої майстерності, досконалості в чому-небудь, кваліфікований фахівець, виконавець, професіонал і т. ін.
☐	4 Людина, яка за все береться, але робить невірно, неякісно і т. ін.

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

У межах третього туру школярі повинні продемонструвати вміння аналізувати, систематизувати, узагальнювати отриману інформацію та співвідносити її з відомостями, отриманими на уроках з інших дисциплін, наприклад, з російської мови (див. Малюнок 3). Завдання туру оцінюються в 7 балів.

Малюнок 3.

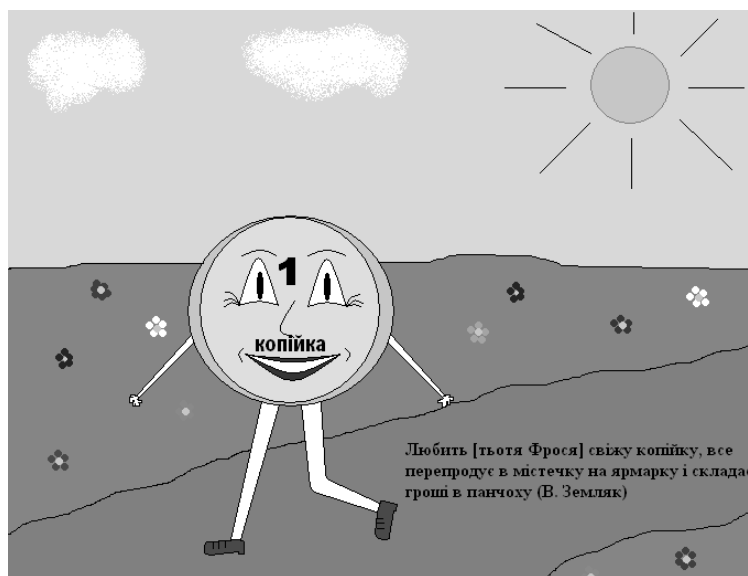
Приклад завдання для третього туру вікторини «Фразеологічна скарбничка»

Знайдіть українські відповідники до російських фразеологізмів.			
1	8	Строить воздушные замки	6 Сушити собі голову
2	6	Ломать себе голову	7 Як камінь із серця
3	7	Как гора с плеч	8 Думками багатіти
4	10	Пойти, куда глаза глядят	9 Вовком дивитися
5	9	Смотреть букой	10 Світ за очі піти

Найбільший бал – 9 – у вікторині учень може отримати за умови якісного виконання творчого завдання 4 туру: «Намалюйте фразеологічні одиниці *ходяча енциклопедія* та *ходяча газета* поясніть їхнє значення та складіть з ними речення». Завдання реалізується в графічному редакторі Paint. Перед виконанням цього завдання учням пропонується зразок виконання (див. Малюнок 4).

Малюнок 4.

Зразок виконання завдання четвертого туру для фразеологізму жива копійка

Відбір матеріалу для комп'ютерної вікторини зумовлений такими *методичними принципами*: ступінь засвоєння учнями фразеологічних одиниць, доступність фразеологізмів для розуміння їх учнями (відповідної вікової категорії), наявність фразеологізмів у художній літературі.

Отже, у навчальному процесі, зокрема під час вивчення української мови у ЗНЗ, комп'ютерна вікторина виконує дві основні функції: 1) активізує засвоєння знань з української мови (позитивно впливає на формування та розвиток пізнавального інтересу); 2) реалізує особистісно орієнтовані ситуації. Надалі актуальним видається створення серії комп'ютерних вікторин з різних тем шкільної програми з української мови.

Література

1. *Авторські ігрові проекти 2007*: Авторські ігрові проекти [Текст] : навч.-метод. посіб. для вчителів і студентів. – К. : СПД А.М. Богданова, 2007. – 224с.

2. *Аніскіна 2007*: Аніскіна, Н.О. Інноваційний досвід шкіл Донеччини [Текст] / Н. О. Аніскіна. – Донецьк : Каштан, 2007. – 368с.

3. *Артемова 2008*: Артемова, Л.В. Педагогіка і методика вищої школи [Текст] : навч.-метод. посіб. для викладачів, аспірантів, студентів магістратури / Л. В. Аніскіна. – К. : Кондор, 2008. – 272с. – ISBN 978-966-351-110-8.

4. *Беляев, Мельничайко, Пентилюк 1987*: Беляев, А.М., Мельничайко, В.Я., Пентилюк, М.І. Методика вивчення української мови в школі [Текст] : посібник для учителів / А. М. Беляев, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк. – К. : Рад. шк., 1987. – 246с.
5. *Гончаренко 1997*: Гончаренко, С. Український педагогічний словник [Текст] / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376с.
6. *Дичківська 2004*: Дичківська, І.М. Інноваційні педагогічні технології [Текст] : навч. посіб. / І.М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 352с. – ISBN 966-8226-17-8.
7. *Дороз 2008*: Дороз, В.Ф. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах [Текст] : навч. посіб. – К. : ЦУЛ, 2008. – 386с. – Бібліогр. : с. 376-385. – ISBN 978-966-364-373-1.
8. *Кратасюк 2004*: Кратасюк Л. Інтерактивні методи навчання: лінгводидактичні засади [Текст] / Л. Кратасюк // Дивослово. – 2004. – №10. – С. 2-11.
9. *Карман 2000*: Караман, С.О. Методика навчання української мови в гімназії [Текст] : навч. посіб. / С. О. Караман. – К. : Ленвіт, 2000. – 272с.
10. *Ксензова 2000*: Ксензова, Г.Ю. Перспективные школьные технологи [Текст] : уч.-метод. пособие / Г. Ю. Ксензова. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 224с. – ISBN 5-93134-051-3.
11. *Лукьянова, Разіна, Абдулліна 2007*: Лукьянова, М.І., Разіна, Н.А., Абдулліна, Т.М. Особистісно орієнтований урок: конструювання та діагностика [Текст] / М. І. Лукьянова, Н. А. Разіна, Т. М. Абдулліна. – Харків : Ранок, 2007. – 176с.
12. *Макаренко 2008*: Макаренко, В. Уроки української мови та літератури: традиції і новаторство [Текст] / В. Макаренко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2008. – №11-12. – С. 12-22.
13. *Непийвода 2001*: Непийвода, Н. Мовні ігри та гумор у рекламному тексті [Текст] / Н. Непийвода // Українська мова та література. – 2001. – №12. – С. 9.
14. *Нетрадиційні уроки 2008*: Нетрадиційні уроки. Українська мова. 5-12 класи [Текст] / укл. Л. І. Нечволод. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 256с. – ISBN 978-966-404-814-6.
15. *Новые педагогические 2000*: Новые педагогические и информационные технологии в системе образования [Текст] : учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повышения квалификации пед. кадров / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров. – М. : ИЦ «Академия», 2000. – 272с. – Библиогр. : с. 268-267. – ISBN 5-7695-0321-1.
16. *Олійник 1989*: Олійник, І.С. Методика викладання української мови в середній школі [Текст] / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик. – К. : Вища школа, 1989. – С. 393-417.
17. *Плиско 1995*: Плиско, К.М. Принципи, методи і форми навчання української мови [Текст] : навч. посіб. / К. М. Плиско – Харків : Основа, 1995. – 240с.
18. *Саюк 2001*: Саюк, В. Ігрові методи та дидактичне значення [Текст] / В. Саюк // Рідна школа. – 2001. – №4. – С. 20.
19. *Словник методиста 2008*: Словник методиста [Текст] : метод. посіб. / уклад. В. В. Волканова. – Харків : ВГ «Основа», 2008. – 192 с.
20. *Щербина 2005*: Щербина, В.І. Інтерактивні технології на уроках української мови і літератури [Текст] / В. І. Щербина. – Х. : Основа, 2005. – 96с.
21. *Якименко, Рибалко 2001*: Якименко, Н., Рибалко, К. Урок мови з використанням комп'ютерних програм [Текст] / Н. Якименко, К. Рибалко // Дивослово. – 2001. – №11. – С. 49-51.

The basic functions of computer quiz are considered and the specific of individual oriented situation is described in an educational process in the article. The fragment of computer quiz is offered on Ukrainian «Phraseological treasure-house» for students 5-6 classes of general schools.

Keywords: computer technologies, computer quiz, individual oriented situation, cognitive interest, phraseology, phraseological unit.

Надійшла до редакції 11 березня 2009 року.

Романчук Світлана

ББК Р69=81.2-7
УДК 271.12+233

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФІЇ МОВИ О. ПОТЕБНІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВИ ТА КОМУНІКАЦІЇ У СТУДЕНТІВ ВНЗ

У статті розглянуто аспекти формування культури мови та комунікації у студентів ВНЗ. Звернено увагу на психолінгвістичні засади філософії мови Вільгельма фон Гумбольдта й Олександра Потєбні. Підкреслено думку про значення та роль комунікативної культури як складової загальної культури

особистості. Наголошено на сутності культури комунікативної взаємодії, яка виявляється як на макрорівні (країни, регіони, віросповідання), так і на мікрорівні (особистість, група).

Ключові слова: культура мови. культура комунікації, філософія мови, психолінгвістика.

Процесу формування культури мови та комунікації у студентів вищих навчальних закладів останнім часом приділяється багато уваги. Зокрема, підкреслюється роль виховання високоосвіченої мовної особистості, яка на сьогодні користується попитом на ринку праці. Вважається, що тільки та особистість, яка володіє нормативними одиницями мови та комунікативної діяльності, може бути успішною. І з цим не можна не погодитися, оскільки саме вищезазначені категорії формують мисленнєву та свідому творчість людини. Когнітивні параметри культури мови та комунікації полягають у діяльності певної системи когніцій, які спочатку «будуються» у свідомості, а потім репродукуються мовними засобами під час комунікації. Тут також важливо наголосити на аксіологічних параметрах досліджуваного поняття. Адже загальновідомо, що культура комунікативної діяльності особистості залежить від її ціннісних орієнтирів, народжених у думці.

Проблема культури мови та комунікації розглядається різними галузями знань. Наприклад, розгортання зазначеного поняття у педагогічній, соціологічній наукових площинах свідчить про її актуальність. Однак з точки зору психолінгвістики ці категорії є малодослідженими.

Комунікативна діяльність, як відомо, невід’ємна від соціокультурної ситуації, яка по-різному впливає на її структуру, функції, способи здійснення. Культура втілює стиль мислення людини, охоплює всі аспекти суспільного життя, характеризує глибину знань особистості, її вихованість, уміння висловлювати свою думку, слухати інших, робити правильні висновки. Прагнення пізнати й зрозуміти світ призводить до пошуку й аналізу інформації, яку людина отримує з комунікативного простору. Ми вважаємо, що будь-яке осмислення відбувається завдяки психологічним та філософським чинникам, які, власне, й формують культуру мови та комунікації особистості. Загальновідомо, що мова охопила й підсвідомі шари психічного. Тому метою статті є визначення основних лінгвістичних концептів, які впливають на внутрішній світ людини, зокрема студентів ВНЗ, тим самим формують їхню культуру мови та комунікації. Основну увагу звернемо на філософські засади О. Потебні, оскільки, на нашу думку, він вдало зблизив мову і культуру, показав зв’язок між типом культури і структурними особливостями мови, між формами мови, культури, мислення і світоглядом.

Попередник О. Потебні В. Гумбольдт вважав, що мова є породженням духу і впливає на характер його активності. Цей учений увійшов в історію як фундатор психології народів, етнічної, історичної психології, психології мови, бо він торкнувся таких глибин психологічного буття людини, що далеко сягає за межі наукової психології [Гумбольдт, 1985].

Творчо розвинув концепцію дослідника О. Потебня, який шукав відповіді на питання, поставлені німецькою філософією і мовознавством, — про співвідношення мови і мислення. Потебня передбачав актуальність цього питання, звідси і дивовижна популярність його праць. Свої думки та ідеї він висловлював у загальній формі або “за ходом справ”, які пізніше були сформульовані іншими дослідниками (напр.: розмежування мови і мовлення, синхронії та діахронії, останнє — більш сучасно, ніж у Ф. де Сосюра, розумінні). Його спроможність бачення світу через мову, переконання у тому, що мова формує думку, дозволили йому побачити в міфі, фольклорі, літературі похідні по відношенню до мови моделюючі системи. Через сто років подібні ідеї втілюватиме Тартусько-Московська семіотична школа.

О. Потебню — видатного філософа та мислителя — знають у вченому світі як засновника психологічного напрямку у мовознавстві. За О. Потебнею, мова — це діяльність, орган, що утворює думку. Всі відношення людини до зовнішніх предметів зумовлені тим способом, за яким ці предмети подані їй у мові [Потебня, 1996]. Вчений зазначав, що кожний народ окреслив колом свою мову, вийти з цього кола він може тільки перейшовши в інше коло. Тут варто відзначити, що концепція Потебні співзвучна з ідеями французьких психологів Г. Лебона і В. Вундта. Дослідник розглядав розуміння як активний творчий процес, що формує духовність індивіда. Зважаючи на вищевикладене, вважаємо, що складовою культури особистості та соціального середовища, в якому відбувається її взаємодія, є культура комунікації, що віддзеркалює ціннісні орієнтації, позиції, соціальні ролі індивіда у суспільстві.

Під культурою комунікації розуміємо сукупність знань і вмінь, способів і навичок комунікативної взаємодії, а також пов’язаних з нею загальних для конкретного суспільства і конкретних ситуацій етико-психологічних принципів і норм [Орбан-Лембрик, 2005]. Культуру комунікативної взаємодії особистості визначають такі сутнісні параметри: ступінь оволодіння комунікативною системою знань; сукупність умов, що забезпечують високу комунікативну компетентність, рівень комунікативної підготовки особистості; відповідність мови нормам літературної мови; комунікативна установка на процес комунікативної взаємодії з іншою людиною як найвищою цінністю; сукупність моральних вимог як складової частини звичок і навичок людини, що виявляються у повсякденній манері комунікативної взаємодії; дотримання етичних норм в процесі комунікації, використання комунікативних знань відповідно до етнопсихологічних особливостей особистості, норм моралі конкретного суспільства та з урахуванням загальнолюдських цінностей; система суспільно визнаних настанов, забобонів, звичаїв, традицій, які регламентують міжособистісні взаємини. Дотримання цих вимог студентами під час здійснення комунікативної діяльності сприятиме формуванню у них аксіологічних моделей, які й будуть формувати їхнє світобачення.

На цьому наголошував і О. Потебня, який переконував, що проблема співвідношення пізнання світу поєднана із самопізнанням [Потебня, 1999]. Тому для формування культури комунікації студентів ВНЗ насамперед потрібно з'ясувати основні етапи самореалізації в конкретних ситуаціях, а це, в свою чергу, дасть змогу зрозуміти філософські, психологічні та етичні аспекти формування культури думки.

Для О. Потебні вирішення питання мови та її відношення до думки означає примирити існуючі суперечності мови і розуміння, суб'єкта і об'єкта, неподільного (індивідуальності) й народу, людського й божественного. Ці суперечності зливаються в єдине питання про внутрішню єдність індивідів, адже вони роз'єднані, кожен з них становить, на переконання Лотце, мікрокосмос. Потебня не говорить про якусь іншу форму свідомості, крім індивідуальної. Учений висловлює оригінальну думку про те, що мова — це перехід від несвідомого до свідомого. У широкому розумінні можна говорити про підхід до мови та психіки в цілому як до творчого процесу, показуючи таким чином, як розвивається загальна сутність людини, розкриваючи складну структуру психіки людини (не тільки свідомість) і показуючи відношення цих окремих структур до мови [Потебня, 1999].

Виняткова плідність теоретичних пошуків Потебні багато у чому пояснюється тим, що мова для нього не ізолюваний феномен. Вона невід'ємно пов'язана з культурою народу. В мові ніби закладено творчий потенціал. Думка проявляється через мову, причому кожен акт мовлення виявляється творчим процесом людини, при якому істина не повторюється, але народжується нова.

Принагідно згадаємо твердження В. Гумбольдта, який підкреслював, що мова виражає думки і почуття як предмети, але вона підпорядкована діям думок і почуттів, їх швидкості, повторює рівномірність і нерівномірність їх руху, своєрідні відбірні відношення, згідно з якими різні народи з'єднують свої думки і почуття [Гумбольдт, 1985].

Ми переконані, що людина думає, відчуває і живе тільки в мові. Вона спочатку повинна сформуватися за допомогою мови, для того щоб навчитися розуміти мистецтво, яке живе поза мовою. У цьому ракурсі зауважимо, що, з одного боку, мова є мистецтвом, оскільки і перше, й друге прагне в почуттєвій формі показати невидиме. Однак, з іншого боку, мова дещо протиставлена мистецтву, тому що розглядається тільки як засіб зображення, тоді як мистецтво знищує дійсність і ідею, оскільки вони існують самостійно, і ставить на їхнє місце сам твір.

На нашу думку, складовою мистецтва мови є культура комунікації, яка відіграє вирішальну роль у налагодженні соціальних контактів. Студентів треба постійно пам'ятати, що вона не має нічого спільного з безкультур'ям (нечесність при передаванні інформації, грубість у процесі комунікативної взаємодії, байдужість до співрозмовника та його проблем, тиск на партнера по взаємодії тощо). Висока культура комунікації — це гармонія професійних знань, комунікативних і морально-психологічних можливостей, які залежать від інтелектуально-культурних здібностей особистості, що перебуває у стані взаємодії [Мечковская, 1996]. Тому у ВНЗ цьому процесу повинні приділяти належну увагу. Вона є системою знань про способи передавання інформації, особливості сприйняття співрозмовників у процесі їх взаємодії, вибудовується на підставі загальнометодичних принципів комунікації та можливостей конкретних учасників комунікації. Кожна людина чи група наділена специфічною культурою комунікативної взаємодії, що формується протягом усього їх розвитку та враховує суспільно-історичний, соціокультурний, соціально-психологічний, політико-економічний, правовий, міжнародний, екологічний впливи.

Чи не першим, хто сформулював тезу про зв'язок комунікації з колективом її носіїв, був В. фон Гумбольдт. Вже його ідея про те, що комунікація — це діяльність, передбачала визнання залежності комунікації від її користувачів. Саме тому з цієї думки німецького вченого випливає інша: комунікація — це вираження душі мовної спільності. А це породжує тезу про етнічну специфіку комунікації, яку останнім часом вивчає етнолінгвістика. У Гумбольдта ця думка обґрунтовує іншу: ми — це наша комунікація, отже, комунікація певним чином формує світобачення її носіїв. До цього слід додати вчення Гумбольдта про зовнішню і внутрішню форму комунікації [Гумбольдт, 1985]. Саме внутрішня форма комунікації визначає етнічну специфіку спільноти, яка нею розмовляє. Не можна не згадати, що О. О. Потебня поділив тезу про залежність комунікації від духовного життя мовців [Потебня, 1976].

Культура комунікації пов'язана з культурою мовлення. Культура мовлення — здатність індивіда використовувати оптимальні для конкретної ситуації мовні засоби, етичні норми [Орбан-Лембрик, 2005]. Ми вважаємо, що культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Студентів ВНЗ потрібно зрозуміти, що культура мови зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов. Тобто культура мови безпосередньо пов'язана із соціологією і психологією не тільки в плані вироблення моделей зразків мовної поведінки, а й щодо формування мовної свідомості" [Орбан-Лембрик, 2005].

Нині зростає роль морально-психологічного чинника в комунікації, оскільки моральність у контексті комунікативної взаємодії є виміром, який визначає поведінку людини, її ставлення до співрозмовника, манеру говорити, включає в себе й внутрішню потребу до здійснення моральних дій та вчинків. Компоненти морального здоров'я особистості (моральні переконання, якості, моральні звички, здібності, дії) виконують вищу регулюючу функцію у процесі формування навичок комунікативної діяльності. Високий рівень моральної

культури комунікативної взаємодії надає людині можливості не тільки свідомо та систематично долати негативні риси свого характеру, а й гуманізувати стосунки з іншими.

Реалізація інтересів особистості у процесі комунікації залежить і від того, наскільки послідовно вона дотримується загальнолюдських норм і принципів, етичного кодексу поведінки. До основних етичних принципів процесу комунікації належать: гуманізація і демократизація відносин; повага до співрозмовників і самоповага; соціальна справедливість і толерантність; суверенність особистості (недоторканність гідності кожного); неупереджене ставлення до партнерів по комунікації; врахування інтересів співрозмовників та ін. Універсальне соціальне значення мають загальнолюдські принципи, норми і правила, означені поняттями „добро”, „совість”, „обов’язок”, „честь”, „гуманність”, „справедливість”, „відповідальність”, „чесність”. Психолінгвістичний характер культури комунікації наголошує, що необхідним компонентом, умовою ефективної комунікативної взаємодії є моральна задоволеність. Це означає, що, здійснивши моральний вчинок, людина відчуває особливе задоволення. Аморальний вчинок часто провокує депресивні переживання. Співучасть і повага до співрозмовника облагороджують людину, збагачують її світ.

Емоційні характеристики слова трактуються як частина конотативного значення. Такий висновок базується на концепції значення як сукупності компонентів (сем) різного ступеня значущості. Як справедливо зауважує О. Мягкова, «головним в такій структурі є денотативний (сигніфікативний) компонент, який супроводжується різними «додатковими» компонентами [Мягкова, 1990].

Психолінгвістичний підхід до дослідження емоційного навантаження слова розгорнуто у вченні Потебні про внутрішню форму слова. Внутрішня форма слова, крім фактичної єдності образу, дає ще знання цієї єдності. Вона є не образом предмета, а образом образу, тобто уявленням. Уявлення — одна з багатьох ознак, що склалися в одне ціле. Мова репрезентує не предмет, а тільки його ознаки (потік — від текти, берег — від береги). Слово виступає “засобом усвідомлення єдності образу” [Потебня, 1976].

Психолінгвістичні засади філософії мови О. Потебні репрезентовані й у дослідженнях про структуру мови або слова. Ще В. Гумбольдт підкреслював, що слово “як вічно повторювана робота розуму” [Фізер, 1996] уможливує самовираження думки. Слово, передаючи зміст чуттєвих вражень, вміщує їх у колективно укладену систему дійсності; воно розвиває і трансформує образи сприйнятних об’єктів у відповідні поняття; утворює нові думки і або поширює, або конденсує ті, що вже існують. Цікавою є думка О. Потебні, який метафорично писав: “Якщо порівнювати створення думки з виготовленням тканини, то слово буде як ткацький човник, що враз проводить утік в ряд ниток основи і заміняє повільне плетіння” [Потебня, 1999]. Зважаючи на це, підкреслимо, що культуру мови та комунікації студентів формують і їхні особистісні чинники. Саме психолінгвістичні засади, акцентовані на суб’єкті комунікації як особистості, до акту мовної комунікації ведуть через якості, уміння й навички мовця, що по-різному реалізуються в певній ситуації.

Потебня вважав, що відображенням об’єктивних закономірностей у психіці виступає слово, і воно не “зовнішня добавка до готової вже в людській душі ідеї необхідності. Воно є засобом створення цієї ідеї, що випливає з глибин людської природи, тому що тільки з його допомогою відбувається й розклад думки. Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж насамперед вона бачить ту закономірність, яку відкриває в світі” [Потебня, 1999].

Зауважимо, культура комунікативної взаємодії виявляється як на макрорівні (країни, регіони, віросповідання), так і на мікрорівні (особистість, група). Будучи загальнолюдською цінністю, вона не має меж. Усі надбання світової теорії і практики з проблем комунікативної взаємодії мають бути доступними кожному. Водночас традиційно етнопсихологічні характеристики комунікації, особливості поведінки (ритуали привітань, прощань, взаємини з представниками протилежної статі, рідними, гостями, старшими, засоби та атрибути комунікації, табу, стереотипи комунікації тощо) мають важливе значення в людських контактах.

У філософській концепції О. Потебні первинне значення мають такі категорії, як “народ” і “народність”. Народ для О. Потебні є творцем мови. Мова — породження “народного духу”. Разом з тим мова обумовлює національну особливість народу у термініві Потебні — “народність”. Сформульована ним проблема “мова і нація” (з ухилом в етнопсихологію) набула розвитку в роботах Д. Овсяника-Куликовського, Д. Кудрявського, М. Трубицького.

Звернення до поняття “народ” при вирішенні проблеми мови і мислення пояснює постійний інтерес ученого до питань співвідношення колективної та індивідуальної психології, розуміння і нерозуміння, психології сприйняття художніх образів. Ми переконані, що студентів у своїй комунікативній культурі також варто базуватися на цих засадах, оскільки це допоможе йому розвинути й сформувати свою позицію щодо національної ідеї.

Отже, психолінгвістичний характер культури мови та комунікації, побудований на філософсько-мовній спадщині О. Потебні, формує відповідні якості, уміння й навички у студентів ВНЗ, необхідні для становлення високоосвіченої мовної особистості. А це можливо тільки при здійсненні ними правильних аксіологічних принципів, які спочатку формуються у свідомості, а потім реалізуються у конкретних комунікативних діях.

Література

Гумбольдт 1985: Гумбольдт фон Вільгельм. Язык и философия культуры / Под ред. А. В. Гулыги и Г. В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.

Мечковская, 1996: Мечковская И. Б. Социальная лингвистика. – М., 1996. – 305 с.

Мягкова, 1990: Мягкова Е. Ю. Эмоциональная нагрузка слова: Опыт психолингвистического исследования. – Воронеж, Изд-во Воронеж.ун-та, 1990. – 109 с.

Орбан-Лембрик, 2005: Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.

Потебня, 1976: Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 234 с.

Потебня, 1999: Потебня А.А. Мысль и язык. – СПб, 1999. – 191 с.

Фізер, 1996: Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / Передм. І.Дзюби. – К.: АТ «Обереги», 1996. – 192 с.

The article deals with the higher student's language and communication culture formation aspects. It also pays attention to psycho-linguistic backgrounds of the language philosophy of Vilhelm fon Gumboldt and Oleksandr Potebnya. The article underlines the meaning and role of communicative culture as a part of anybody's culture. It stress the core of communicative interaction culture that is displayed both at the macrolevel (countries, regions, believes) and at the microlevel (personality, group).

Keywords: the language philosophy, communication culture, the language philosophy, psycho-linguistic.

Надійшла до редакції 5 листопада 2008 року.

РОЗДІЛ X. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ МОВИ

Валентина Бадер

УДК 378.147:81'38
ББК Ш12=411.4*9*53р30ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПІДХІД
У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

Стаття продовжує цикл публікацій автора про шляхи вдосконалення культури усного і писемного мовлення. У ній розглянуто сутність функціонально-стилістичного підходу у формуванні культури мовлення студентів-філологів при вивченні курсу «Стилістика української мови».

Ключові слова: культура мовлення, лінгводидактика, функціональна стилістика, функціонально-стилістичний підхід.

Держава, яка хоче бути розвинутою, не може не враховувати, що рівень розвитку суспільства нерозривно пов'язаний із загальною культурою особистості, з рівнем її культури мовлення.

Складовою загальної культури людини є культура мовлення, яка пов'язана з такими морально-етичними категоріями, як любов до рідної мови, мовно-національна самосвідомість. Проблема культури мовлення невіддільна від розуміння національного і соціокультурного феномена мовної особистості, зокрема мовної особистості викладача, вчителя-філолога, оскільки саме він відіграє важливу роль у мовному вихованні та мовній освіті майбутніх поколінь. Саме від його особистісних якостей, культури його мови, думки, почуттів залежить формування інтелектуального потенціалу країни, витворення суспільних етичних й естетичних ідеалів, нових комунікативних стратегій, створення позитивної атмосфери спілкування. Професійна й особистісна самореалізація фахівця відбувається з допомогою слова, мови, мовленнєвої діяльності.

Саме тому проблема лінгвістичної освіти у вищій школі, зокрема на філологічних факультетах, у наш час є однією з основних у національній системі освіти будь-якої держави, в тому числі й України. Це зумовлено насамперед тією роллю, яку відіграє мова як акумулятор знань і соціального досвіду, першооснова нагромадження культурних цінностей, один із найголовніших засобів самовираження особистості – соціально активної, культурної та духовно багатой.

Зауважимо, що з виходом України на світову арену як самостійної незалежної держави зростає зацікавленість іноземців українською мовою, зріс попит на висококваліфікованих спеціалістів у галузі філології, здатних як організувати вивчення української мови за кордоном, так і задовольнити потреби у міжкультурній, економічній, політичній сферах спілкування в українській державі. Значно розширилися і сфери діяльності філолога в Україні. Так, на ринку праці поряд із традиційними сферами діяльності філологів (учитель, викладач) з'явився попит на фрірайтерів (збирачів і оброблювачів інформації, яка здебільшого призначена для Інтернет-видань), перекладачів, редакторів, кореспондентів, референтів, копірайтерів (філологів, які займаються створенням рекламного тексту), лінгвістів-інформатиків тощо. Можемо прогнозувати, що надалі сфери ці будуть швидко розширюватися. Якщо зважити на те, що продукція (усні й письмові тексти), яку постачають наші випускники-філологи є почасти низького гатунку (недосконале володіння українською літературною мовою, відсутня висока культура спілкування на різних рівнях, у різних сферах – науковій, діловій, навчальній, виробничо-професійній тощо), то досить гостро постає проблема пошуку нових шляхів удосконалення процесу мовної освіти у вищій школі. Відтак виникає потреба у спеціально створених методиках, заснованих на сучасних досягненнях у лінгвістиці й психолінгвістиці, комунікативній лінгвістиці й функціональній стилістиці, лінгводидактиці, прикладній лінгвістиці тощо. І насамперед лінгводидакти мають спрямувати свої зусилля на створення усіх умов для підготовки висококваліфікованих філологів, здатних задовольнити потреби суспільства в найрізноманітніших сферах людської діяльності, зокрема в галузі мовної освіти в усіх її ланках – початковій, загальноосвітній середній і вищій школах.

Оскільки регуляторами мовлення є правильність і комунікативна доцільність, важливе місце в удосконаленні культури мовлення студентів-філологів посідають мовні норми як важливий чинник професійної підготовки майбутнього фахівця, а також якості мовлення – точність, змістовність, логічність, зв'язність, чистота, багатство й різноманітність, виразність, доречність. Тож формування особистості самого студента-філолога, поліпшення процесу підготовки його до вибору засобів професійної й особистісної самореалізації пов'язані з опануванням культури мови й культури мовлення як необхідних чинників набуття професійної компетенції.

Серед підходів, котрі розробляються нині українською лінгводидактикою, особливої уваги привертає функціонально-стилістичний аспект у формуванні культури мовлення в усіх ланках мовної освіти (М.Вашуленко, О.Біляєв, Т.Донченко, Л.Златів, В.Мельничайко, І.Нагрибельна, Т.Окунович, Л.Паламар, М.Пентиліук та ін.). Вчені відмічають, що формування національно свідомої мовної особистості можливе за умови розвитку вмінь вільно володіти нормами усної і писемної форм української літературної мови, цілеспрямовано й майстерно використовувати мовні засоби в різноманітних комунікативних ситуаціях. Вченими робляться спроби окреслити

окремі аспекти реалізації функціонально-стилістичного підходу при опануванні видів мовленнєвої діяльності, означити вміння користуватися стилістичними засобами і прийомами з врахуванням мети й умов комунікації, запропонувати методи і прийоми формування комунікативно доцільного мовлення. Як свідчить аналіз лінгводидактичної літератури, практика формування комунікативно-мовленнєвих умінь і навичок учнів, студентів тісно пов'язана з сучасними напрацюваннями вчених у царині культури мови й культури мовлення, стилістики мови й стилістики мовлення, лінгвістичної теорії тексту, комунікативної лінгвістики (Ф.Бацевич, І.Вихованець, К.Городенська, П.Дудик, А.Загнітко, С.Єрмоленко, А.Коваль, Л.Мацько, Т.Радзівська та ін.). Саме завдяки фундаментальним дослідженням лінгвістів з'явилася низка праць із питань оволодіння культурою мови й культурою мовлення (Н.Бабич, Т.Донченко, С.Дорошенко, І.Кочан, Л.Мацько, В.Мельничайко, М.Пентиліук, М.Стельмахович, С.Струганець, Г.Шелехова та ін.).

Разом з тим вітчизняна лінгводидактика має обмаль спеціальних досліджень у галузі вдосконалення культури мовлення студентів-філологів, зокрема у функціонально-стилістичному аспекті. Недостатнє й методичне забезпечення лінгвістичних курсів методичною літературою, яка б вичерпно могла презентувати різноманітні методи і прийоми формування комунікативно-мовленнєвої компетенції студентів при вивченні дисциплін. Відтак недоліки методичного забезпечення спричиняють те, що у студентів не сформовані вміння визначити стилістично нейтральні та стилістично марковані мовні одиниці, відбирати з синонімічного ряду найбільш вдалі мовностилістичні засоби, будувати висловлювання з урахуванням різних ситуацій спілкування тощо.

Допомогти студентам опанувати стилістичними нормами сучасної української мови, засвоїти стилістичний потенціал мовних одиниць усіх рівнів мовної системи, формувати вміння використовувати стилістичні засоби відповідно до мети, завдань, умов спілкування покликаний насамперед курс „Стилістика української мови”.

Метою цієї статті є показати шляхи реалізації функціонально-стилістичного підходу й ознайомити з методичною системою формування комунікативних якостей усного й писемного мовлення студентів-філологів на функціонально-стилістичних засадах при вивченні курсу „Стилістика української мови”.

Як свідчить аналіз програми зі „Стилістики української мови”, цей курс не передбачає різнобічної роботи над удосконаленням комунікативних умінь студентів, оскільки дисципліна розглядає текст у стилістичному аспекті і, як правило, вимагає від студентів засвоєння певного кола понять і вже сформованих мовленнєвих умінь і навичок. З огляду на це при розробці методичної системи формування комунікативної компетенції студентів – структуруванні навчального матеріалу й визначенні обсягу вмінь і навичок, необхідних для вдосконалення культури усного й писемного мовлення майбутніх фахівців, розробці дидактичних вправ, нами було зроблено спробу надати виразного комунікативного спрямування посібнику, покликаному, з одного боку, допомогти студентам засвоїти теоретичні відомості зі стилістики, а з іншого – вдосконалити культуру усного і писемного стилістично диференційованого мовлення.

Зауважимо, що паралельно було розроблено електронний підручник, зміст якого представлено відповідно до вимог комп'ютерної лінгводидактики (враховано специфіку принципів комп'ютеризованого навчання, способів подачі теоретичного й практичного матеріалу – вправ, особливості контролю й самоконтролю набутих знань). Макет електронного підручника “Стилістика української мови” автора подається нижче.

Модуль 1.

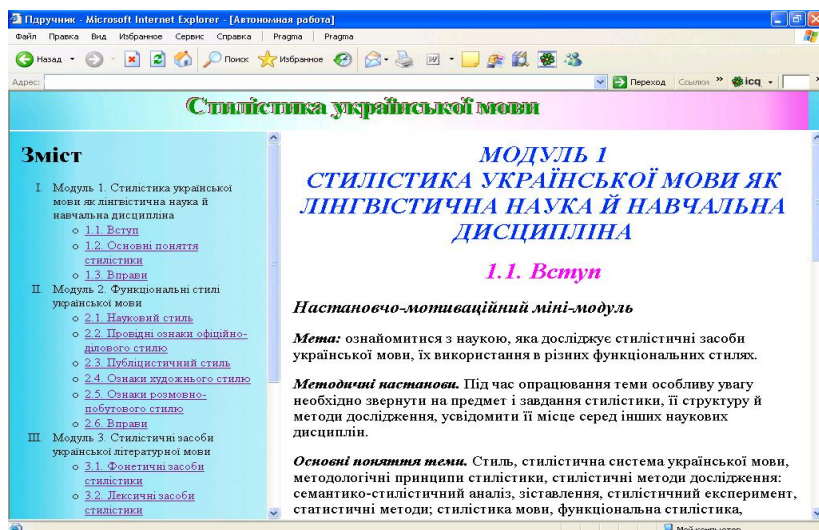
Стилістика української мови як лінгвістична наука й навчальна дисципліна

1.1. Вступ

1.2. Основні поняття стилістики

1.3. Вправи

- Настановчо-мотиваційний міні-модуль
- Змістово-пошуковий міні-модуль
- Контрольно-смісловий міні-модуль
- Адаптивно-перетворювальний міні-модуль
- Контрольно-рефлексивний міні-модуль
- Духовно-естетичний міні-модуль

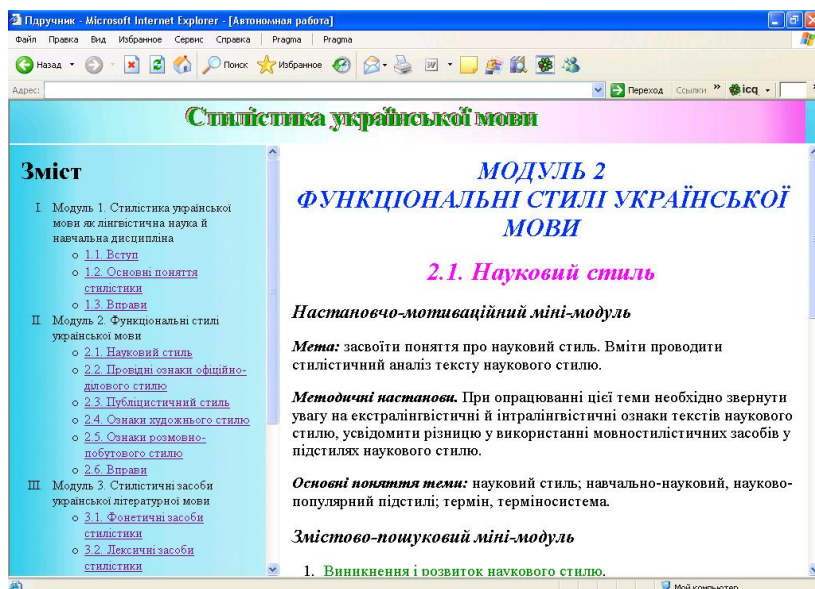

Модуль 2.

Функціональні стилі української мови

- 2.1. Науковий стиль
- 2.2. Провідні ознаки офіційно-ділового стилю
- 2.3. Публіцистичний стиль
- 2.4. Ознаки художнього стилю
- 2.5. Ознаки розмовно-побутового стилю
- 2.6. Вправи

Настановчо-мотиваційний міні-модуль
Змістово-пошуковий міні-модуль
Контрольно-смісловий міні-модуль
Адаптивно-перетворювальний міні-модуль
Контрольно-рефлексивний міні-модуль
Духовно-естетичний міні-модуль

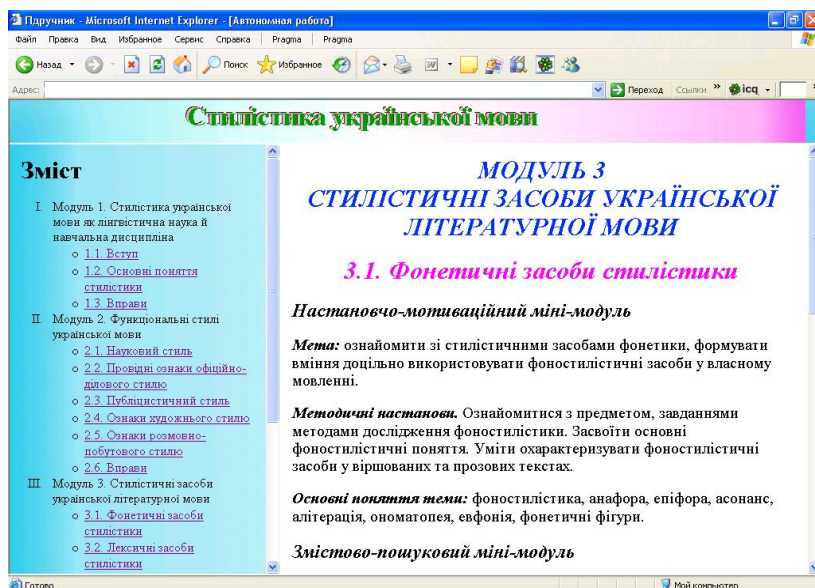

Модуль 3.

Стилістичні засоби української літературної мови

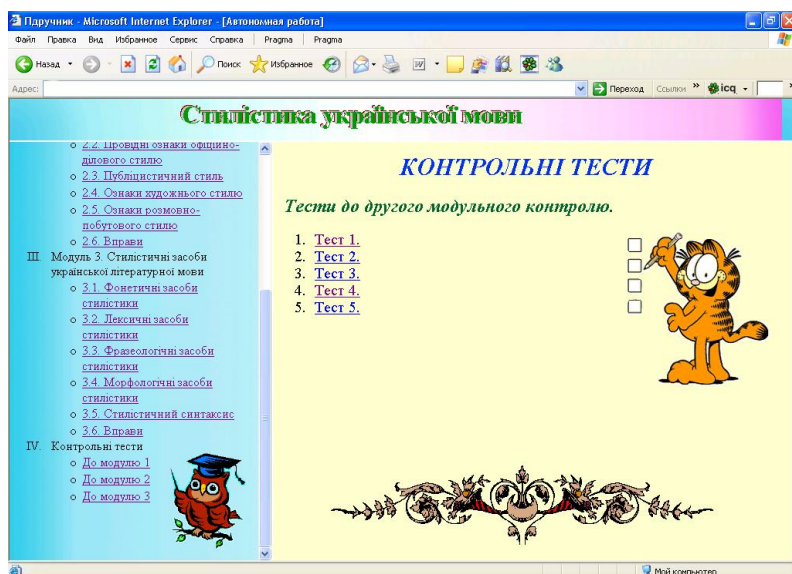
- 3.1. Фонетичні засоби стилістики
- 3.2. Лексичні засоби стилістики
- 3.3. Фразеологічні засоби стилістики
- 3.4. Морфологічні засоби стилістики
- 3.5. Стилістичний синтаксис
- 3.6. Вправи

Настановчо-мотиваційний міні-модуль
Змістово-пошуковий міні-модуль
Контрольно-смісловий міні-модуль
Адаптивно-перетворювальний міні-модуль
Контрольно-рефлексивний міні-модуль
Духовно-естетичний міні-модуль

Контрольні тести до модулів 1, 2, 3.

Зупинимося на детальнішій характеристиці паперового носія посібника. Насамперед при структуруванні теоретичного матеріалу було змінено традиційну логіку його засвоєння: спочатку засвоюються відомості про екстралінгвістичні й інтралінгвістичні ознаки текстів різних стилів, а далі студентам пропонується засвоїти стилістичні ресурси кожного мовного ярусу. Такий підхід дозволив нам організувати процес формування комунікативних умінь і навичок на текстовій основі.

Враховано й вимоги кредитно-модульної системи навчання. Навчальний посібник „Стилїстика української мови” складається з таких модулів: „Стилїстика української мови як лінгвістична наука й навчальна дисципліна”, „Функціональні стилі української мови”, „Стилїстичні засоби української літературної мови”. Структурними елементами кожного модуля є міні-модулі (настановчо-мотиваційний, змістово-пошуковий, контрольно-смысловий, адаптивно-перетворювальний, контрольно-рефлексивний, духовно-естетичний), які підпорядковані меті – допомогти студентам підвищити свій рівень культури усного й писемного мовлення, засвоїти основні стилістичні поняття, навчитися різних форм і методів самостійної роботи з мовностилістичним матеріалом, науковою і методичною літературою; сформувати вміння здійснювати стилістичний аналіз текстів; розвивати науково-дослідницькі здібності; формувати вміння моделювати власні зв'язні стилістично диференційовані висловлювання усної й писемної форм, виробляти навички контролю й самоконтролю.

Так, враховуючи сфери і спрямування майбутніх професійних завдань філологів, попит суспільства на фахівця з високим рівнем мовленнєвої культури, здатного виконувати покладені на нього обов'язки, а також спираючись на ті відомості про ознаки текстів різних функціональних стилів, функції мовностилістичних засобів (фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних), які засвоюються студентами в процесі опанування курсу, розроблено систему вправ і завдань репродуктивного, творчого і конструктивного характеру.

Завдання і вправи, вміщені у посібнику, формують поняття про стилістичну систему української мови, орієнтують на глибоке осмислення змістової й стилістичної структури тексту, спрямовані на формування вмінь і навичок класифікувати мовностилістичні явища, давати їм усебічну характеристику, визначати їх функції у комунікативно-мовленнєвій діяльності; продукувати й поліпшувати власні зв'язні висловлювання, усувати допущені помилки та недоліки (стилістичний аналіз, стилістичний експеримент, конструювання й переконструювання словосполучень, речень, текстів з певною стилістичною настановою, редагування текстів різних стилів, усний і письмовий переказ, переклад текстів різних функціональних стилів з російської мови на українську й навпаки, моделювання власних усних і письмових стилістично диференційованих висловлювань). Завдання творчого характеру підпорядковані меті реалізувати лінгвістичну й комунікативно-діяльнісну змістові лінії.

Винятково важливим для суспільства сьогодні є також духовний розвиток особистості, яка вміє не тільки швидко видобувати інформацію, приймати належні рішення у будь-якій сфері діяльності, а й володіє такими особистісними якостями, як порядність, чесність, справедливість, відповідальність, оптимізм, тактовність, вихованість, доброзичливість, повага до старших тощо. Тому вважали за необхідне добирати такий дидактичний матеріал, який би забезпечував відтворення і трансляцію морально-духовних цінностей, формування внутрішнього світу. Зміст текстів дозволяє також поглиблювати знання про український фольклор, виховувати повагу до рідної мови, використовувати її виражальні засоби, опановувати багатства українського мовного етикету, розширювати коло знань про видатних діячів української культури, виховувати шану й повагу

до видатних українців, уродженців Донбасу, кращі моральні якості тощо. Крім того, дібраний дидактичний матеріал забезпечує професійно-орієнтований характер мовлення майбутнього фахівця.

Рекомендовані після кожної теми контрольні питання орієнтують студентів на глибоке засвоєння теоретичного матеріалу, усвідомлення взаємозв'язків мовностилістичних явищ, дають можливість зрозуміти сутність певної наукової проблеми. Визначені ключові поняття теми допомагають сконцентрувати увагу на тлумаченні лінгвостилістичних понять у науковій літературі, а також зрозуміти природу й сутність виражальних засобів рідної мови, їх роль у мовленнєвій діяльності особистості; осмислити взаємозв'язок даного курсу з методикою навчання мови, роль набутих знань у майбутній фаховій діяльності.

Посібник адресований викладачам та студентами філологічних спеціальностей з метою допомогти усвідомити, що ціннісні орієнтації, професійні знання, комунікативні можливості особистості віддзеркалює культура усного й писемного мовлення. Тому опанування фахівцем культури мови й мовлення, стилістичного багатства української мови – головний чинник ефективної професійної й особистісної комунікативної діяльності.

Література

- Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. – Львів: Світ, 2003. – 434 с.
Волкотруб Г.Й. Стилiстика ділової мови: Навч. посiб. – К.: МАУП, 2002. – 208 с.
Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення: Навч. посiб. – Харків: “ОВС”, 2002. – 144 с.
Дудик П.С. Стилiстика української мови: Навч. посiб. – К.: ВЦ “Академія”, 2005. – 368 с.
Куварова О.К. Роль культури мовлення у формуванні мовної особистості // Культура професійного мовлення: Матеріали регіональної науково-методичної конференції. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006.
Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилiстика української мови. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: Навч. посiб. – К.: ВЦ “Академія”, 2007. – 359 с.
Нагрибельна І.А. Функціонально-стилiстичний підхід до вивчення сполучників і часток у загальноосвітній середній школі: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / І.А. Нагрибельна. – Херсон, 2003. – 20 с.
Окуневич Т.Г. Культура мовлення майбутнього вчителя-словесника в умовах українсько-російської двомовності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Окуневич Тетяна Григорівна. – Херсон, 2003. – 243 с.
Омельчук С. Формування мовленнєво-комунікативних умінь у процесі вивчення синтаксису: Лінгводидактичні аспекти // Дивослово. – 2006. – № 9.
Полатай Е.Г. Формування культури мовлення студентів філологічних факультетів як умова їхньої соціалізації: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / Е.Г. Полатай. – Харків, 2001. – 20 с.
Попова О.І. Передумова експериментально-дослідної роботи з формування стилістичної вправності мовлення майбутніх учителів початкових класів // Педагогіка та психологія / За ред. І.Ф. Прокопенка. – Харків: ХДПУ, 2000. – Вип.15. – С. 159 – 165.

The article continues the cycle of publications of author about the ways of perfection of culture of verbal and writing speech. In it essence of functionally stylistic approach is considered in forming of culture of speech of students-philologists at the study of course “Stylistika of Ukrainian”.

Keywords: culture of speech, lingvodidaktika, functional stilistika, functionally stylistic approach.

Надійшла до редакції 5 листопада 2008 року.

Галина Бондаренко

ББК Ш12=411.4*9р20-22
УДК 371.213.1

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ГРИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті обговорюються впровадження інноваційних технологій в освітню сферу, оскільки альтернативні форми навчання приваблюють учнів своїм змістом і формою, підносять їх культуру пізнання та культуру мовлення. Важливим чинником навчально-виховного процесу, що підвищує активність школярів на уроках рідної мови, є надання їм свободи вибору мовного матеріалу для вияву високої культури спілкування. Тому впровадження рольових, логічних, дидактичних ігор може використовуватися для отримання конкретних умінь і навичок з української мови.

Ключові слова: гра, загальноосвітня школа, інноваційна технологія, урок української мови.

© Бондаренко Г.І., 2009

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Організація навчання в початковій школі має будуватися відповідно до вимог Державного стандарту загальної початкової освіти.

Зміст освіти в Державному стандарті удосконалений так, щоб забезпечити реалізацію загальних принципів щодо національного характеру школи, розвитку особистості, оздоровчої функції, гуманізації, диференціації та інтеграції змісту, посилення практичного і творчого спрямування навчальної діяльності тощо.

Державний стандарт початкової освіти включає сім освітніх галузей: «Мова і література», «Математика», «Здоров'я і фізична культура», «Технології», «Людина і світ», «Мистецтво», кожна з яких побудована за основними змістовими лініями, що є наскрізними для всіх рівнів загальної середньої освіти. У Державному стандарті зазначається, що зміст освітніх галузей може бути реалізований через окремі навчальні предмети, зокрема мови та літератури.

Сучасний період розвитку суспільства, оновлення всіх сфер його соціального і духовного життя потребує якісно нового рівня освіти, який відповідав би міжнародним стандартам. Розвиток науки і техніки сприяв появі нових форм навчальної комунікації, новітнім методам розв'язання освітніх завдань. Водночас відбувається еволюція змісту, форм і методів навчання, яка спонукає до розробок і впровадження новітніх освітніх технологій. Стосовно початкової школи, дидактичні аспекти використання ігрової технології навчання знаходять відображення в наукових пошуках О.Помітун, Л.Пироженко, В.Телячук, М.Гафітулін, Т.Сидорчук тощо.

Одним із стратегічних завдань реформування освіти в Україні, згідно з державною національною програмою «Освіта», є формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я. Розв'язання цього завдання передбачає психолого-педагогічне обґрунтування змісту і методів навчально-виховного процесу, спрямованого саме на розвиток особистості учнів. Однак цьому процесові поки що бракує цілеспрямованості та науково-методичного забезпечення. Тому процес «особистісної» перебудови навчально-виховного процесу відбувається спонтанно, повільно, неефективно. У зв'язку з цим педагоги і психологи усвідомлюють гостру потребу у створенні та реалізації особистісного підходу до учня як одного з принципів організації навчально-виховної роботи.

Незважаючи на значне розмаїття нововведень в організації навчальної діяльності учнів, урок є і залишається основною формою навчально-виховної роботи в школі. Однак модернізаційні процеси, які відбуваються у всіх сферах освітньої галузі, у тому числі у найважливішій її ланці – шкільному педагогічному процесі, – вимагають від учителя суттєвих змін у визначенні мети уроку, організації пізнавальної діяльності учнів, системі інноваційних, дидактичних засобів навчання. Все гострішою стає проблема вдосконалення форм організації процесу навчання, знаходження відповіді на запитання: «Як навчати, як створити умови для розвитку та самореалізації особистості в процесі навчання». Як, залишаючись у рамках класно-урочної системи, підвищити ефективність навчального процесу, досягти високого інтелектуального розвитку учнів, забезпечити оволодіння ними навичками саморозвитку особистості?

За змістовими лініями зазначено мінімальний комплекс лінгвістичних знань, умінь і навичок, державні вимоги до рівня мінімуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми формування у школярів творчих здібностей у процесі гри висвітлено у працях науковців та мовознавців: І.М.Досяк, Н.М.Журавльової, А.В.Корзун, А.А.Нестеренко, О.В.Скворчевської, Т.А.Сидорчик, Л.М.Шильцова, Л.О.Варзацька та ін. є досить цікавим свідченням про те, що в сучасному суспільстві питання формування творчих здібностей молодшого школяра турбують громадськість та продовжують досліджуватися. Отже, зміст початкового курсу рідної мови може бути викладений і засвоєний на різних ступенях глибини і деталізації, що дає можливість досягнути обов'язкового рівня усіма учнями. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") спрямована на досягнення освітою України якісно нового стану, який відповідатиме сучасному світовому рівню, інтеграції у міжнародний освітній простір, на прилучення до найвищих загальнолюдських цінностей.

Сучасний урок відрізняється від традиційного не лише технологізацією навчального процесу, а й умінням прогнозувати результативність діяльності кожного учня.

Учитель творить педагогічний процес. І дуже важливо, щоб у цей час дитина могла проявити свою активність та творчість достатньою мірою. На сьогодні зростає увага до питань активної творчості молодших школярів. З перших днів навчання дітей у школі ми прагнемо сформуванню у них інтерес до слова, використовуючи його виразність, звучання, образність. Починаємо зі словесних ігор.

Метою статті є аналіз методики формування творчих здібностей школярів шляхом застосування різноаспектних елементів творчої гри. Творча гра як важливий засіб всебічного розвитку дітей пов'язана з усіма видами їхньої діяльності. Головним завданням української мови як навчального предмета у вихованні особистості, як зазначає Л.В.Джумська, є особистість, яка проявляє активність при застосуванні згорнутих розумових дій у моменти гри та змаганнях на уроці, творчо-рефлексивної роботи [2]. З метою удосконалення умінь і навичок варто використовувати на заняттях рідної мови ефективні методи, прийоми, форми та засоби навчальної діяльності, застосовувати оптимальну систему вправ, використання технології ситуативного моделювання (ділові і рольові ігри на уроці).

Виклад основного матеріалу. З урахуванням цього була примінена методика ситуативного моделювання. Модель навчання у грі – це побудова навчального процесу за допомогою включення учня у гру. На формування концептуальних положень запропонованої нами методики, вплинуло усвідомлення зростаючих потреб суспільства у підготовці грамотних спеціалістів різних галузей, вимог до підвищення мовленнєвого рівня, який передбачає наявність не лише чіткої системи знань, але й умінь самостійно їх поповнювати. Одним із дієвих видів роботи на уроці української мови у початковій школі є формування в учнів поняття про моральну культуру особистості в сучасних умовах. Глибокий і складний процес перетворення і засвоєння життєвих вражень відбувається саме в іграх, творчий початок проявляється також у задумі – обраної теми гри, малюнка, засобів здійснення задуму. Ігрова творчість виявляється у пошуках засобів для зображення задуманого: діти реалізують свій задум за допомогою мови, жестів, міміки, застосовуючи різні предмети, конструкції, будови. У грі з особливою силою виявляються індивідуальні особливості дітей, які також впливають на розвиток творчого задуму. Так, при вивченні морфології у третьому класі можна широко використовувати елементи цікавої граматики. Виконуючи вправи на визначення будови слова, учні складають слова, підбираючи префікси, корені, суфікси, закінчення з інших слів.

Використання гри в навчальному процесі завжди стикається з протиріччям, оскільки навчання є завжди процесом цілеспрямованим, а гра за своєю природою має невизначений результат. Тому завдання педагога при застосуванні гри у навчанні полягає в підпорядкуванні гри визначеній дидактичній меті.

Особливе місце займають ігри, які створюють самі діти, – їх називають творчими або сюжетно-рольовими. Цікаві ігри створюють бадьорий, радісний настрій, роблять життя дітей повним, задовольняють їхню потребу в активній діяльності. Творчу гру не можна підкоряти вузьким дидактичним цілям, з її допомогою вирішуються першочергові виховні завдання: забезпечення контролю виведення емоцій; надання дитині можливості самовизначення; надихання і допомога розвитку творчої уяви; надання можливості зростання навичок співробітництва в соціальному аспекті; надання можливості висловлювати свої думки.

Учні, які беруть участь у грі, перебувають в інших умовах, ніж у традиційному навчанні. Школярам надається максимальна свобода інтелектуальної діяльності, яка обмежується лише визначеними правилами гри. Учитель в ігровій моделі виступає як інструктор. Найважливіша умова успішного керівництва іграми – вміння здобути довіру дітей, встановити з ними контакт, у грі розкриваються особливості кожної дитини, її інтереси, різні риси характеру. У молодшому шкільному віці більший ігровий досвід, більш розвинена уява допомагають дітям самим вигадувати цікаві сюжети, гра виникає природно навіть без пропозиції керівника.

Як зазначає О.Я.Савченко, ігрова модель навчання реалізується за чотири етапи: 1) орієнтація (введення учнів у тему, ознайомлення з правилами гри); 2) підготовка до проведення гри (викладання сценарію гри, визначення ігрових завдань, ролей); 3) основна частина – проведення гри; 4) обговорення [4].

Під час організації гри перед учителем постають складні питання: кожній дитині хочеться бути головним, але не всі вміють зважати на думку товаришів, справедливо розв'язувати суперечки, тому обрання організатора в класі потребує особливої уваги, оскільки не кожному під силу впоратися з цією роллю, але у всіх без винятку дітей необхідно виховувати активність і організаторські здібності.

Психологічні та педагогічні дослідження свідчать про те, що початок розвитку творчих здібностей дітей припадає на дошкільний вік, коли змінюється характер їхньої діяльності порівняно з раннім дитинством. Цей тип діяльності Л.С.Виготський характеризує як перехід до творчої діяльності. Уява старших дошкільнят і молодших школярів набуває більш активного характеру, в них розвивається здатність до творчої діяльності [1].

Упровадження ігрової технології у практику початкової школи має важливе значення, оскільки через гру дитина засвоює найрізноманітніший пізнавальний зміст, вона дає змогу виходити за межі засвоєного, набувати нових знань, самоудосконалюватись, творити власну особистість. У працях відомих учених ХХ ст. Л.С.Виготського, О.М.Леонтєва, С.Л.Рубінштейна, Д.Б.Ельконіна, В.В.Зінківського, О.В.Запорожця та ін. розроблено теоретичні засади історичного походження гри, її соціальної сутності та психологічного механізму. Процес навчання може протікати з різним докладанням сил, пізнавальної активності та самостійності школярів: в одних випадках він має наслідувальний, репродуктивний характер, в інших – пошуковий, а іноді й творчий. Саме характер навчального процесу впливає на його кінцевий результат – рівень набутих знань, умінь і навичок.

Положення про гру як метод навчання і виховання учнів, виняткову її цінність для дитини і необхідність цілеспрямованого використання в школі знаходимо в працях таких видатних педагогів, як К.Д.Ушинський, П.Ф.Каптеров, П.П.Блонський, М.І.Демков, А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський та ін..

Особливо вагомий внесок у розробку проблеми впровадження ігрової діяльності в практику початкової школи зроблено в процесі організації навчання шестирічних першокласників (О.Я.Савченко, Н.Ф.Скрипниченко, Н.М.Бібік, О.В.Проскура, Я.Л.Коломінський, В.С.Мухіна та ін.) Так, Н.В.Кудикіна визначає основні функції ігрової діяльності: збагачення емоційно-почуттєвої сфери, забезпечення основ здоров'я, креативна, адаптаційна, діагностуюча, мотиваційна, розвивальна, виховна, навчально-пізнавальна, коригуюча. На думку вченої, кожна конкретна гра водночас виконує декілька функцій. Наприклад, дидактичні ігри спрямовані переважно на розв'язання конкретних навчальних завдань, рухливі – на забезпечення основ здоров'я. Крім того, Н.В.Кудикіна обґрунтувала структуру розгорнутої ігрової діяльності молодших школярів та запропонувала класифікацію ігор для дітей цього віку. За ознакою особливостей наповнення структурних

компонентів їх об'єднано в дві системоутворюючі групи – творчі ігри й ігри за готовими правилами. Творчі ігри – це креативна діяльність дітей, яка розгортається за їхньою власною ініціативою. Ігри за готовими правилами передбачають реалізацію дітьми попередньо створеної дорослими змістової і процесуальної основи. Цю групу ігор називають ще дидактичними. На уроці доцільно застосовувати такі дидактичні ігри, організація яких не вимагає від учителя великих затрат часу на приготування відповідного обладнання, а від учнів – запам'ятовування громіздких правил та записів у зошитах [3].

Паралельно з навчальною визначається розвивальна і виховна мета ігрової діяльності учнів на уроці, важливим завданням якої є розвиток їхніх пізнавальних здібностей. Використовуючи різні форми ігрової діяльності, необхідно розвивати в учнів уміння спостерігати й порівнювати, виділяти схожі риси та відмінні, виконувати такі мислительні операції, як аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, конкретизація. В іграх, побудованих на використанні учнями вже відомого матеріалу, джерелом інформації є судження, висловлені попередніми учасниками гри. Далі гра розгортається за невизначеним сценарієм, що реалізує взаємодію між учнями, які «грають ролі». Наведемо приклад логічної гри «Забери зайве»: першокласникам пропонуємо малюнки, серед яких три можна віднести до якоїсь однієї групи предметів або живих істот, а четверту до цієї групи віднести не можна і тому її треба виключити. Наприклад, каструля, сковорідка, чайник, стілець: три малюнки – каструля, сковорідка і чайник об'єднуємо в одну групу і назвемо «посуд», а стілець до цієї групи не відноситься, оскільки він не є посудом, а відноситься до меблів. Проводячи цю гру, ми знайомимо дітей з такими поняттями, як «меблі», «посуд», «транспорт», «одяг», «взуття», «канцелярські предмети» тощо.

Для другокласників можна запропонувати гру «Вгадай слово». Учнів поділяємо на дві команди. Ведучий пошепки говорить капітанам слово. Капітан говорить наступному гравцеві значення слова, не називаючи саме слово, другий гравець говорить третьому, як він зрозумів сказане, тобто передає значення слова, але своїми словами і т.ін. Останній гравець намагається визначити, яке слово сказав капітанам ведучий. Аналізуючи хід гри, можна уточнити, хто змінив інформацію, передав її неточно, а також відзначити цікаві варіанти переказування значень.

Для учнів третього класу пропонуємо гру «Гостре око». На дошці прикріплені слова, лексичне значення яких уже відоме учням. Ведучий виходить за двері. Один із гравців прибирає одне із слів. Ведучий, увійшовши до класу, намагається визначити, якого слова не вистачає. Ця гра розвиває увагу, образну пам'ять [5]. На серйозну увагу в цьому напрямку заслуговує робота зі словом у процесі підготовки молодших школярів до виконання творчих робіт. Отже, правильно висловлювати власну думку реченням потрібно навчати дітей з перших днів їх навчання.

Заняття, спрямовані на формування пізнавальної розкутості, краще проводити в ігровій формі, використовуючи простий, життєвий, доступний матеріал. Досвід практичної роботи свідчить про те, що активність дітей помітно зростає й розвивальний ефект ігор збільшується в тому разі, якщо школярі залучаються до самостійного підбирання й заготовлення ігрових завдань. Ігри впливають не лише на творчу уяву й мислення школярів, але й на їхній емоційний стан, комунікативні якості й ставлення до навчання.

Висновки. В ігровій діяльності найповніше розкриваються індивідуальні особливості кожного учня. Вони дають змогу вчителю привернути увагу учнів і протягом досить тривалого часу підтримувати їхній інтерес до важливих і складних предметів, властивостей і явищ.

Отже, ігрова навчальна технологія – це системний, заснований на діяльнісному підході спосіб організації діяльності учнів початкової школи, який передбачає системність педагогічних впливів з метою оптимізації навчально-виховного процесу. Останнім часом все частіше фахівці на практиці віддають перевагу застосуванню ігрових тренінгів пізнавальних процесів школярів (мислення, уяви, пам'яті), бо існує нагальна потреба в спеціальних заняттях із вдосконалення, корекції та шліфування процесів мислення, прийомів уяви й способів запам'ятовування.

Щоб досягти належного рівня активності та творчих здібностей учнів початкових класів, треба застосувати всі можливі засоби навчально-виховного впливу на школярів, зокрема, сприяти розвитку уяви і навичок критичного мислення, вихованню спроможності знаходити й розглядати альтернативні можливості дій. Як свідчить досвід, для забезпечення активного перенесення дітьми у ході тренінгу навичок на навчальну діяльність доцільно на заключних заняттях увести до гри різноманітні поняття, ситуації й тексти з навчальних дисциплін.

Література

1. Выготский Л.С. Игра и её роль в психологическом развитии ребенка // Вопросы психологии. – 1966. – № 6.
2. Джумська Л.В. Урок як показник майстерності вчителя / Азбука уроку. – Х.: «Основа», 2008. – С.5-47.
3. Кудикіна Н.В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: Монографія. – К.: КМПУ, 2003. – 272 с.
4. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. – К.: Генеза, 1999. – 366 с.
5. Скворчевська О.В. Ігрові методики роботи з учнями 1-4 класів. – Х.: Вид. група «Основа», 2007. – 208 с.

In the article introduction of innovational technologies into the sphere of comprehensive education acquires prevalence in modern school as the alternative forms of education attracts pupils' attention by their contents and forms raising their culture of knowledge and speech competence. The most important factor of the educational process that stimulates the activity of schoolchildren at the native language lessons is to give them a free hand in choosing of language material in order to reveal a high rank culture of communication. That is why the performance of role-, logic and didactic game situations can be used to achieve specific skills and habits in Ukrainian language.

Keywords: play, school, innovative technology, the Ukrainian language lesson.

Надійшла до редакції 20 березня 2009 року.

Анастасія Велика

УДК 811.161.2'27

ББК Ш 12=411.4*000.23

МОВНА ПОВЕДІНКА КУРСАНТІВ І СПІВРОБІТНИКІВ МІЛІЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАННЯ В М.ОДЕСІ)

Проаналізовано особливості мовної ситуації в Одеському державному університеті внутрішніх справ і Головному управлінні міністерства внутрішніх справ України в Одеській області, визначено тип мовленнєвої поведінки респондентів.

Ключові слова: мовна ситуація, білінгвізм, мовна поведінка, диглосія.

Одним із актуальних і надзвичайно важливих питань в Україні стає вивчення мовної ситуації і розв'язання проблем, пов'язаних з українсько-російською двомовністю. В.М. Брицин характеризує мовну ситуацію як „притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї чи кількох мов” [Енциклопедія 2000: 332]. Мовне питання є не лише лінгвістичним, але також і соціальним, політичним, культурним явищем. Мова є джерелом формування нації і певного етнопогляду, що містить такі складові частини, які наявні в усіх представників певної нації.

У нашій статті, тема якої „Мовна поведінка курсантів і співробітників міліції: порівняльна характеристика”, ми робимо спробу вивчення цих проблем.

Об'єктом дослідження було вивчення реального стану мовної ситуації у майбутніх та діючих представників виконавчої влади в умовах українсько-російського білінгвізму м.Одеси. Особливої уваги потребує вивчення мовної поведінки молоді, оскільки молодь – це та соціальна група, яка визначатиме мовну ситуацію, можливі її зміни в майбутньому.

Предметом наукової розвідки було вивчення стану, поширеності, укоріненості української мови серед курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ (ОДУВС) та співробітників міліції Головного управління міністерства внутрішніх справ України в Одеській області (ГУМВС), ставлення їх до української мови в умовах конкуренції з російською, виявлення думок нового покоління громадян щодо перспектив розвитку і поширення сфер вживання української мови. Адже мова як один із провідних державотворчих чинників вимагає серйозної уваги і є об'єктом вивчення не тільки для науковців (лінгвістів, соціолінгвістів, етнолінгвістів), а також і для всієї національно свідомої громадськості. Саме тому, на наш погляд, українським є як вивчення реальної мовної ситуації на теренах України, так і планування заходів, що можуть сприяти покращенню цієї ситуації, виправленню асиметрії, яка штучним шляхом виникла в нашому регіоні. Тому ми вважаємо, що актуальність цього дослідження зумовлена громадським інтересом до сучасного мовного життя в Україні та науковою необхідністю виявлення значущих чинників, що впливають на мовну поведінку людини в умовах білінгвізму.

Мета роботи полягає у проведенні аналізу мовної ситуації в середовищі курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ та співробітників міліції ГУМВС України в Одеській області та у визначенні тенденцій поширення української мови як основного засобу комунікації в усіх сферах життя курсантів.

Основна мета роботи зумовила постановку і поетапне розв'язання конкретних завдань:

1) уточнити та систематизувати понятійний апарат проблеми двомовності; 2) встановити співвідношення між поняттями білінгвізм та диглосія; 3) визначити розподіл курсантів та співробітників міліції за типом мовленнєвої поведінки; 4) укласти анкети і провести соціолінгвістичне дослідження серед курсантів ОДУВС та співробітників міліції ГУМВС України в Одеській області; 5) оцінити сучасний стан мовної ситуації в ОДУВС та в ГУМВС України в Одеській області; 6) визначити тенденції змін у ставленні курсантів та співробітників міліції до статусу та функціонального навантаження української мови; 7) проаналізувати ставлення курсантів ОДУВС та співробітників міліції ГУМВС України в Одеській області до мовної проблеми.

На сьогодні проблема українсько-російської двомовності, зокрема мовної поведінки особистості в умовах білінгвізму, є недостатньо розробленою, оскільки на етапі радянської соціолінгвістики подібні дослідження мали швидше ідеологічний, аніж науковий характер, вони відображали мовну політику СРСР.

Однак у роботах визначних вчених, присвячених дослідженню проблем білінгвізму, є немало цінних ідей і теоретичних узагальнень. Роботи вчених Є.Верещагіна, Ю.Жлуктенка, С.Семчинського, Л.Щерби сприяли цілісному осмисленню зазначеної проблеми, з'ясуванню основних аспектів її вивчення (лінгвістичного, психологічного, соціолінгвістичного, психолінгвістичного). Окремі роботи цього дослідження стосувалися аналізу мовних ситуацій у зарубіжних країнах (Л.Б.Нікольський, Т.Б.Крючкова, О.Д.Швейцер). Вагомий внесок у розробку білінгвістики зробили американські дослідники Р.Белл, У.Вайнрайх, Ч.Фергюсон, Дж.Фішман. Роботи цих вчених стосувалися понятійного апарату проблеми двомовності, теорії диглосії, впливу білінгвізму на інтелектуальний розвиток особистості, мовної поведінки білінгвів. При розробці теоретичних і прикладних засад українсько-російської двомовності, функціонування української мови у XX столітті важливе значення мають дослідження Л.Масенко, О.Ткаченко, Ю.Шевельова, Н.Шумарової та ін. Досліджено окремі аспекти білінгвізму, наприклад, у молодіжному середовищі м.Києва проводила дослідження Т.Бурда, спроба мікросоціолінгвістичного аналізу малої групи належить Н.Шовгун. Досвід мовних політик інших країн у зв'язку з потребою його застосування при розв'язанні мовних проблем вивчали Б.Ажнюк, Ю.Жлуктенко, Л.Лазаренко, О.Чердиченко. Накопичений у зарубіжній науці досвід використання різних методик соціолінгвістичних досліджень застосовує при аналізі українсько-російського білінгвізму Л.Біланюк. Проблемам упровадження державної мови, практичним завданням перегляду правописних, термінологічних і лексикографічних норм української мови, як і критиці бездіяльності влади в царині державної мовної політики, багато уваги приділяють відомі мовознавці І.Вихованець, В.Німчук, О.Пономарів, Я.Радевич-Винницький, О.Сербенська, О.Ткаченко, І.Фаріон та ін.

Доцільно буде розглянути двомовність, або білінгвізм, як найпоширенішу із багатомовних ситуацій. „При білінгвізмі дві мови співіснують в межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту” [Кочерган 1999: 177].

Постає питання про ступінь знання мов при білінгвізмі. Наприклад, у словниках лінгвістичної термінології Ж. Марузо і О.С. Ахманової висловлювалися погляди, що білінгвом можна визнати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до іншої. Але ще А.Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягти однакового рівня знань двох мов, а А.Мартіне називав розуміння білінгвізму як рівного володіння двома мовами “наївною концепцією”. Питання про ступінь володіння білінгвами другою мовою слід вважати дуже важливим, воно набуває особливого значення під час трактувань поняття білінгвізму. Так, наприклад, В.А.Аврорін вважає, що „двомовністю слід визнати однаково вільне володіння двома мовами. Інакше кажучи, двомовність починається тоді, коли ступінь знання другої мови наближається до ступеня знання першої” [Аврорин 1975: 148]. Інше визначення двомовності знаходимо у відомій праці У.Вайнрайха “Мовні контакти”: „Практику почергового користування двома мовами ми будемо називати двомовністю, а осіб, що її здійснюють, – двомовними” [Вайнрайх 2000: 22]. Схоже визначення, яке, щоправда, виглядає компромісом між традицією радянських вчених і зарубіжним досвідом, дає В.Ю.Розенцвейг: „Під двомовністю, як правило, розуміється володіння двома мовами і регулярне переключення з однієї на іншу залежно від ситуації спілкування” [Розенцвейг 1972: 4]. Але більшість дослідників білінгвізму, в тому числі й український вчений Ю.О.Жлуктенко, вважають, що переважно дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі.

Для соціолінгвістики як білінгвізм, так і диглосія – соціальні явища, принципово схожі між собою. Поняття „диглосія” запропонував американський мовознавець Ч.А. Фергюсон.

Диглосія – це одночасне існування в суспільстві двох мов чи двох форм мови з функціональним розподілом. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає обов'язкову свідому оцінку мовцями мови за шкалою „високий-низький”. Компонентами диглосії можуть бути різні мови, різні форми існування однієї мови, різні стилі мови.

Нами опитано за допомогою анкет 144 особи віком від 16 до 51 року. Серед них 80% чоловіків і 20% – жінок. Хоча цей ВНЗ знаходиться в Одесі, наші респонденти представляють різні регіони України за місцем проживання: Одеса (30%), Одеська обл. (27%), Вінницька обл. (17%), Миколаївська обл. (16%), Полтавська обл., Волинська обл., Херсонська обл. (по 2%), Житомирська обл., Хмельницька обл., Черкаська обл. (по 1%) і не відповіли (1%).

Проаналізувавши отриману завдяки анкетуванню інформацію, спробуємо прокоментувати її, визначити модули розвитку особистісних бачень, суб'єктивних уподобань наших респондентів.

На наш погляд, доречно почати із блоку питань про існування мовної проблеми, оскільки мовна проблема є актуальною сьогодні і потребує вирішення.

питання	респонденти	так	ні
На Вашу думку, чи існує мовна проблема в Україні?	курсанти	83%	17%
	співробітники міліції	84%	16%

Із таблиці ми бачимо, що 83% курсантів ОДУВС вважають, що мовна проблема існує, і тільки 17% не бачать ніякої проблеми. Аналогічно 84% респондентів визнають існування проблеми, а 16% стверджують, що проблеми ніякої немає. Такий результат може свідчити про те, що більшість респондентів, незалежно від віку, національної приналежності, соціального статусу, визнають існування мовної проблеми.

питання	респонденти	1	2
На Вашу думку, скільки державних мов повинно бути в Україні?	курсанти	62%	38%
	співробітники міліції	32%	62%

Можна констатувати, що більшість, а саме 62% курсантів, висловили думку щодо необхідності існування тільки однієї державної мови, а 38% – двох державних мов.

Р. Зорівчак стверджує, що „державна мова – це така, що функціонує повноцінно на всіх рівнях у державі, має цінну нормативну базу, розвинену метамову, багату систему функціональних стилів” [Зорівчак 2005: 169]. А це можливо тільки за наявності однієї державної мови.

Результати другого анкетування, що проводилося в середовищі співробітників, відрізняються від попереднього: лише 32% респондентів згодні з тим, що повинна бути одна державна мова, а 68% вважають, що державних мов має бути дві. О.Ткаченко стверджує, що надати російській мові державного статусу „означає не тільки поглиблювати розбіжності між Заходом і Сходом, що не сприяє консолідації усієї української нації, але й підкреслює нерівноправне становище російської мови як мови меншини щодо мов інших національних меншин” [Ткаченко 2004: 242].

Отже, знаючи ставлення наших респондентів щодо мовного питання, можна подати їхні пропозиції з приводу шляхів розв’язання мовної проблеми:

- звернутися до думки народу (референдум, компроміс, договір, демократично);
- підтримати українську мову (впровадити українську мову в усі сфери життя, починаючи з влади, приділяти більшої уваги українській мові);
- освіта і виховання (звертатися до здобутків української культури);
- підвищення української самосвідомості і національної гордості;
- уведення двох офіційних мов;
- активніше поширювати україномовні фільми і видання літератури українською мовою.

Серед респондентів були такі, що вважали за потрібне проводити політику українізації; вбачали, що введення другої державної мови погіршить мовну ситуацію, деякі не бачили мовної проблеми взагалі, хотіли використовувати будь-яку мову за бажанням, а один респондент висловив думку, що мовної проблеми вже не вирішити. Але засмутив інший факт, що майже 32% респондентів серед співробітників міліції не знають, як вирішувати це питання, чи, точніше, їм байдуже, а дехто вважає, що потрібно захистити російську мову – аби українська мова була державною *de-jure*, а російська – *de-facto*, тобто залишити теперішній стан. В.Білецький і В.Радчук пропонують нашій увазі такі корисні і дієві методи впровадження, як „реальне підвищення авторитету мови і створення таких умов чи передумов, за яких українською мовою говорити було б просто необхідно, а знати її – корисно для кар’єри, інформаційного обміну, праці на комп’ютері тощо” [Білецький, Радчук 1997: 57].

питання	так	ні
Чи бажаєте Ви, щоб українській мові приділялася більша увага у Вашому ВНЗ?	72%	28%

Ми бачимо, що 72% опитаних прагнуть покращення рівня застосування української мови у ВНЗ, а 28% вважають, що українській мові приділено уваги достатньо для належного оволодіння нею. Отже, результати, з одного боку, песимістичні, а з іншого, – виявляється усвідомлення необхідності досконалого вивчення української мови.

Н.Непийвода пропонує переорієнтувати нинішній курс „Ділової української мови” на дисципліну „Основи професійної мовної підготовки”, „що сприятиме реальному впровадженню української мови в різних сферах суспільного життя” (цит. за: [www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/34.html, 18.04.2007]).

Ще менш утішним є існування проблеми перекладу термінів (60% респондентів), а оскільки терміни майбутні правоохоронці будуть використовувати щодня, то ця проблема вимагає негайного вирішення. М.Гінзбург відзначає, що „саме від того, як написано нормативні документи, залежить, чи буде український діловий і науковий стиль удосконалюватися й збагачуватися, чи – як часто, на жаль, трапляється – буде засмічуватися” [Гінзбург 2004: 9]. Дослідник висуває пропозицію створення багаторівневої мовно-

термінологічної експертизи законодавчих актів та нормативних документів з метою поліпшення якості законодавчої й нормативної бази, забезпечення системності, понятійної узгодженості.

питання	респонденти	українська	російська
Яка мова для Вас легша для сприймання спеціальної літератури?	курсанти	66%	34%
	співробітники міліції	24%	76%

Можна вважати, що саме українська мова у 66% респондентів (серед курсантів) є легшою для сприймання спеціальної літератури, вдвічі менше (34%) краще сприймають російську мову. В той же час ми спостерігаємо таку тенденцію, що 76% респондентів (серед співробітників міліції) краще сприймають спеціальну літературу російською мовою, ніж українською – 24%. Такий результат свідчить про недосконале володіння українською мовою чи про звичку, яка є наслідком багатьох факторів, оскільки респонденти у своїй більшості є представниками середнього покоління і їх мовлення є результатом зросійщення нації в цілому.

На питання: „Чи є обов'язковим знання та використання української мови у Вашій професії?” ми отримали результати, що для 78% респондентів (серед курсантів) і 68% (серед співробітників міліції) українська мова посідає чільне місце в майбутній професійній діяльності, а 22% не погоджуються з цим. Можна порівняти, що близько 72% респондентів, тобто більшість, має достатній рівень володіння для державної служби, але не треба забувати, що ця оцінка суб'єктивна, а 22% респондентів хочуть покращити рівень володіння українською мовою.

Результати свідчать, що працівники міліції під час виконання обов'язків звертаються до громадян українською мовою – 44%, а російською мовою 36% відповідно, що досить непогано, враховуючи те, що респонденти працюють в південному регіоні України. Дані таблиці свідчать, що в більшості випадків менше половини громадян переходять на українську мову, якщо звертатись до них українською. Але виникає інша проблема, пов'язана з тим, якою мовою спілкуються співробітники міліції, адже Н. Мечковська характеризує мовний узус соціальних або вікових груп як "соціальні варіанти мови, із своїм статусом у мовній ситуації всього соціуму" [Мечковська 2006: 14]. Наше завдання полягає у вивченні соціального розподілу варіантів реалізації мови загалом, тобто склад форм існування мови і їх взаємовідносини.

питання	респонденти	українською	російською
Якою мовою Ви заповнюєте бланки службових документів?	курсанти	91,5%	6,5%
	співробітники міліції	74%	26%

Такі результати нас приємно вразили, оскільки ведення документація є одним з головних обов'язків державних службовців. Наші респонденти це підтвердили: 91,5% курсантів і 74% співробітників міліції заповнюють бланки службових документів під час проходження практики українською. О.О.Тараненко зауважує, що у таких сферах людського життя, що раніше обслуговувалися переважно російською мовою, як, наприклад, міліція, судочинство, спостерігається певне розширення діапазону функціонування української мови в південно-східному і центральному регіонах, яке відбувалося в основному по лінії писемної форми реалізації [Тараненко 2003: 39]. Треба зазначити, що саме бланки службових документів найчастіше надруковані українською мовою, а розпорядження і накази представлені як російською, так і українською мовами, що не може сприяти повноцінному функціонуванню державної мови. Аналізуючи відповіді, отримані в результаті анкетування, можна виділити ті фактори, які створюють середовище двомовності в українському суспільстві, поділяючи їх умовно на дві групи.

Індивідуальні:

- рівень національної свідомості
- непослідовна мовна поведінка
- відсутність асоціювання державної мови з єдиним власним мовним кодом

Суспільні:

- зрусифікованість середовища
- проросійська політика певних політичних кіл держави
- усталений стереотип української мови як мови „нижчої” [Семчук 2007: 7].

Як свідчить проведене нами соціолінгвістичне дослідження, мовну поведінку курсантів ОДУВС та співробітників міліції ГУМВС України в Одеській області характеризує українсько-російська двомовність з елементами диглосії. Двомовність респондентів слід визначити як асиметричну, з переважанням російської мови, оскільки кількісно група носіїв російської мови переважає групу носіїв української мови. Нами були

виділені класи ендогенних та екзогенних факторів впливу на мовну поведінку білінгвів. Найбільший вплив серед екзогенних факторів мають комунікативна сфера, соціальна ситуація, тема спілкування, соціальні установки та стереотипи, престиж мови, а серед ендогенних – ступінь володіння мовами та тип білінгвізму, етнічне самоусвідомлення мовця. Теоретично обґрунтовано співвідношення між поняттями білінгвізму та диглосії. Активна мовна поведінка характеризується у більшості випадків не нейтральним, а диглосним білінгвізмом, без повного витіснення тієї чи іншої мови з певної сфери функціонування, що свідчить про частковий диглосний білінгвізм.

Ми дослідили мовну ситуацію у середовищі співробітників міліції ГУМВС України в Одеській області та курсантів ОДУВС. Як можемо бачити з нашого анкетування, ми отримали не дуже втішні результати. По-перше, треба зазначити, що великий відсоток відповідей у анкетах написано російською мовою, а по-друге, навіть коли і вживалась українська мова, то вона містила багато помилок. У такому випадку, на нашу думку, можна говорити про деградацію лінгвосоціуму. „Деградація – це зовнішньозумовлена незворотна зміна хоча б одного елемента системи, яка обов'язково веде до погіршення якостей (параметрів) усєї системи і в кінцевому рахунку до її зруйнування” [Бондар 2001: 11]. На думку О.Бондаря, однією з важливих, але не диференційних ознак деградації є зміна системи; інша ознака – це ознака зворотності зміни. Жодна мовна зміна, спровокована зовнішнім (екстралінгвальним) агресивним впливом іншої мовної системи, – не є еволюційною. „Головною тенденцією, що свідчить про деградаційну зміну в менталітеті будь-якого лінгвосоціуму, є слабке протиставлення національних особливостей свого народу іншим, насамперед тим, від яких цей народ був у колоніальній залежності, моральна орієнтація на сприйняття чужого як свого” [Бондар 2001: 13].

Надання українській мові статусу державної мало вплинуло на розширення сфер її використання у зросійщеній у попередню добу Одесі. Певний прогрес спостерігається тільки в адміністративно-ділових та освітніх колах. Російська мова лишається головним засобом спілкування у неформальних ситуаціях міської комунікації, домінує у професійному житті, в масовій культурі міста, включаючи пресу і телебачення.

Значний відсоток респондентів непокоїть існування мовної проблеми, зокрема асиметричного білінгвізму. Формуючи власну мовну політику, респонденти виступають за українську одномовність, залишаючи за російською права мови національної меншини. Така тенденція дає змогу сподіватися на нормалізацію мовної ситуації в Україні, потребу в якій відчуває молодь.

Отже, результатом нашого дослідження є усвідомлення того, що зараз ще немає підстав говорити про повне панування української мови в нашому регіоні, але за даними анкетування, можна стверджувати, що молодь свідомо того, що така проблема існує, і намагається зробити все, аби мова титульної нації посіла належне місце.

Література

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о проблеме социолінгвістики). – Л.: Наука, 1975. – 276с.
2. Білецький В., Радчук В. Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства у націю // Схід. – 1997. – № 5. – С.57-63.
3. Бондар О.І. Деградація лінгвосоціуму: ознаки і типи // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса: Астропринт, 2001. – Вип. 3. – С.10-15.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние, проблемы исследования. – Благовещенск: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртене, 2000. – 264 с.
5. Гінзбург М. Зробити українську державною де-факто // Урок української. – 2004. – №10. – С. 8-10.
6. Залізняк Г.М., Масенко Л.Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К.: Академія, 2001. – 95 с.
7. Зорівчак Р. Боліти болем слова нашого.... – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 296 с.
8. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К.: Академія, 1999. – 288 с.
9. Мечковська Н. Об'єкти і напрями в соціолінгвістичних дослідженнях (досвід систематизації) // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛНУ, 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С.13-20.
10. Непійвода Н. Як усе ж таки запровадити українську мову в наших вузах? – Доступний з: <www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/34.html>.
11. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. – Л.: Наука, 1972. – 80с.
12. Семчук У. Білінгвізм як термін і двомовність як гасло // Урок української. – 2007. – №2-3. – С.4-7.
13. Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С.30-55.
14. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 271 с.
15. Українська мова. Енциклопедія // В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.

In this article the peculiarities of linguistic situation in The Odessa State University of Internal Affairs and The Odessa Region Main Department of Ministry of Internal Affairs are analyzed; the pattern of linguistic behaviour of our respondents is defined.

Keywords: linguistic situation, bilingualism, linguistic behaviour, diglossia.

Надійшла до редакції 3 листопада 2008 року.

ББК Ш12=411.4*9*50р30

УДК 37.046.16+81'42

**ВИВЧЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ
ЗА КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ НАВЧАННЯ**

У статті висвітлюється досвід викладання лінгвістичного аналізу тексту у вищій школі за кредитно-модульною системою навчання, аналізуються її переваги і можливості. Подаються різновиди самостійної роботи студентів, типи індивідуальних навчально-дослідних завдань, специфіка здійснення підсумкового контролю знань студентів.

Ключові слова: лінгвістичний аналіз тексту, самостійна робота студентів, індивідуальні навчально-дослідні завдання, підсумковий контроль знань студентів.

Постановка проблеми. Сьогодні доволі часто у науковому колі викладачів вищів уживаються поняття, які віддзеркалюють європейський вектор розвитку вищої освіти в Україні (пор.: «європеїзація освіти», «європейські стандарти освіти», «європейська якість навчання», «Болонський процес», «європейський вимір освіти», «європейська система цінностей в освіті» і под.). Це не випадково, оскільки за своєю цивілізаційною належністю Україна є європейською державою. Геніальна, на наш погляд, ідея формування єдиного простору вищої освіти, або так званого європейського суспільства знань, де знання постають засобом самореалізації і розвитку особистості, нині на теренах України, на жаль, зведена до суто формальних показників: «кредит», «модуль», «тест», «модульний контроль» тощо. Останні, в свою чергу, постають лише інструментом для досягнення якісних показників в освіті і не відбивають ества розглядуваного поняття. На наше глибоке переконання, скільки б не чинили супротив прихильники «традиційної» (радянської) системи вищої освіти «європейській», зміни неминучі. Адже внаслідок кризових процесів, що відбувалися в Україні у 80-90-ті роки ХХ ст., поряд із перевагами, вітчизняна система вищої освіти накопичила чималу низку недоліків: 1) суб'єктно-об'єктні відносини між студентом і викладачем; 2) одноманітна методологія здобуття знань (лекційно-семінарська); 3) значні витрати часу на проведення екзаменаційних сесій; 4) відсутність систематичної роботи студентів упродовж семестру і под.

У лінгводидактиці активно опрацьовуються питання викладання мовознавчих дисциплін за модульно-рейтинговою технологією навчання (Л.Е. Довбня, Л.П. Кожуховська, Т.М. Левченко, М.І. Навальна, О.І. Потапенко, Г.І. Потапенко, Т.І. Товкайло, Н.Д. Юрійчук), проте відсутні праці, в яких було б узагальнено здобутки упровадження кредитно-модульної системи навчання лінгвістичного аналізу тексту.

Мета статті – висвітлення практичного досвіду викладання лінгвістичного аналізу тексту у вищій школі за кредитно-модульною системою навчання.

Лінгвістичний аналіз тексту – основний курс циклу професійно-орієнтованих дисциплін, який вивчається упродовж одного семестру студентами напряму підготовки – 6.0305 "Філологія", освітньо-кваліфікаційного рівня – "бакалавр". Дисципліну було уведено до навчального плану вищих навчальних закладів ще у 70-і роки ХХ століття, але і досі відсутня єдність щодо моделі самого курсу (пор.: *лінгвістичний аналіз художнього тексту, лінгвістична інтерпретація художнього тексту, лінгвістика тексту, лінгвістичний аналіз тексту*), а також однастайність думок щодо понятійно-термінологічного апарату, системи прийомів, методів і етапів навчання. Лінгвістичний аналіз тексту є продовженням ланки предметів (уже опанованих студентами), об'єктом уваги яких постає текст (*стилістика, поетика, основи мовленнєвої діяльності, риторика*). З-поміж вказаних наук, за допомогою яких формується фах філолога, вчителя, лінгвістичному аналізу тексту належить особливе місце, оскільки останній має практичну спрямованість і покликаний формувати у майбутніх педагогів-словесників мовленнєво-творчі й аналітичні здібності. Він має на меті розкрити механізм кореляції гетерогенних рівнів мови (*фонетико-орфоепічного, графічного, лексико-фразеологічного, морфемно-словотвірного, морфолого-синтаксичного*) у текстовій архітектоніці, продемонструвати новітні підходи, сучасні технології й інструментарій структурної організації тексту, спираючись на сучасну теоретичну базу лінгвістики тексту, збагачену ідеями теорії мовленнєвої діяльності, семіотики, когнітивної лінгвістики, герменевтики тощо. Окрім цього, лінгвістичний аналіз тексту є загальнофілологічною наукою, що підсумовує знання з вивчених студентами раніше літературознавчих і мовознавчих дисциплін, формує у свідомості майбутніх філологів мовне чуття, виробляє навички тлумачення глибинних смислів у текстах різних жанрів і стилів. Курс охоплює 54 академічні години. Форма підсумкового контролю – заліковий кредит, що базується на рейтинговій системі оцінювання пізнавальної діяльності студента. Теоретичний матеріал згруповано у своєрідні «інформаційні вузли» (В.Бондар), або змістові модулі (ЗМ), кожен з яких є концептуальною, автономною одиницею навчального матеріалу. Кожен ЗМ містить питання для самоконтролю, ключові поняття модуля, евристичні питання і творчі завдання для самостійної роботи студентів, завдання для модульного контролю, рекомендовану літературу. Вичерпні дані для студентів про навчальну дисципліну, методика і технології викладання, залікові кредити, форми та умови проведення контрольних заходів, систему оцінювання знань тощо повідомляються студентам на першому занятті.

Змістовий модуль 1 «Лінгвістичний аналіз тексту як філологічна наука і навчальна дисципліна» має на меті ознайомити студентів з основними поняттями, принципами, аспектами та правилами лінгвістичного аналізу тексту як художнього, так і нехудожнього. До складу модуля входить п'ять тем, з-поміж яких – лекційні і практичні заняття, самостійна робота студентів. Форма модульного контролю – тестова перевірка знань. Орієнтовні завдання тесту:

1. *Оберіть ряд, у якому подано перелік дисциплін, об'єктом вивчення яких постає текст:* а) синтаксис, фразеологія, фонетика, риторика, лінгвістика тексту; б) стилістика, риторика, основи мовленнєвої діяльності, лінгвістика тексту; в) стилістика, морфологія, поетика, лексикографія, лінгвістика тексту. 2. *У текстоцентричному підході до мовних одиниць пріоритетними є:* а) слово; б) морфема; в) текст. 3. *Текст вивчається на рівні:* а) будови мовних одиниць; б) мовного використання або вживання; в) мови як системи систем (різновидів). 4. *Центрами теоретичного вивчення тексту вважаються:* а) Німеччина, Франція, Англія, Голландія, Швейцарія, Чехія; б) Польща, Нідерланди, Болгарія, Італія, Австрія, Франція; в) Німеччина, США, Данія, Португалія, Румунія. 5. *Ім'я Віктора Виноградова у науці зазвичай пов'язують з поняттям:* а) текст; б) мова реклами; в) мова художньої літератури і под.

На модульний контроль виносяться такі питання: 1) предмет, об'єкт і завдання курсу «Лінгвістичний аналіз тексту»; 2) принципи лінгвістичного аналізу тексту; 3) лінгвістичний і літературознавчий аналіз текстів; 4) цілісний лінгвістичний аналіз тексту; 5) аспекти часткового лінгвістичного аналізу тексту; 6) методи і прийоми лінгвістичного вивчення текстів; 7) текст у лінгвістиці та інших філологічних науках; 8) текст і дискурс, текст і твір: розмежування понять.

Змістовий модуль 2 «Лінгвістичні класифікації текстів» має на меті сформувати чіткі уявлення у студентів про основні підходи до лінгвістичної класифікації текстів, про диференційні ознаки кожної з текстових груп; виробити навички розрізняти тексти за характером побудови, за функціонально-смысловим призначенням, жанровою і стильовою належністю, формою репрезентації. Змістовий модуль охоплює лекційні, практичні заняття, самостійну роботу студентів. До складу модуля входить сім тем. Форма модульного контролю – письмова творча робота, яка складається з п'яти завдань: Орієнтовні завдання одного з варіантів МКР можуть бути такими:

1. Складіть зв'язний текст (5-6 речень), використавши синоніми *барвистий, кольористий, квітчастий*. Доберіть заголовок. Які мовні ознаки укладеного тексту?

2. У тексті-діалозі розкрийте значення фразеологізму *хто знання має, той мур ламає*. Охарактеризуйте діалог з мовного погляду. 3. Складіть опис улюбленого *свята* (5-6 речень), використовуючи при цьому тільки іменники та прикметники. Яку роль, на вашу думку, виконують ці частини мови у тексті?

4. Поясніть *синтаксичну організацію і ритмічність прози Олеса Гончара*, опрацювавши наукову працю Н.М. Сологуб (//Мовознавство. – 1998. – №1).

5. Спираючись на індуктивний (*докази, факти – висновок*) чи дедуктивний (*теза – докази*) шлях мислення, побудуйте текст-міркування щодо вислову Віктора Гюго: *"Кохання – як дерево, яке виростає, пускає глибоко коріння у все наше єство і нерідко продовжує зеленіти і цвісти навіть на руїнах нашого серця"*.

Питання, що виносяться на модульний контроль: 1) основні підходи до лінгвістичної класифікації текстів; 2) різновиди текстів за характером побудови; 3) класифікація текстів за функціонально-смысловим призначенням; 4) розподіл текстів за участю у мовленні одного, двох і більше учасників; 5) різновиди текстів за їх жанровою належністю; 6) типологія текстів за їх стильовою співвіднесеністю; 7) типи текстів за формою репрезентації.

Змістовий модуль 3 «Основні категорії тексту» покликаний ознайомити студентів з основними категоріями тексту, навчити визначати способи мовної реалізації тієї чи іншої категорії в текстовій архітектоніці, здійснювати цілісний лінгвістичний аналіз текстів різних стилів і жанрів, специфіки тієї чи іншої текстової категорії. Змістовий модуль охоплює лекційні, практичні заняття, самостійну роботу студентів. До складу модуля входить дванадцять тем. Форма модульного контролю – тестова перевірка знань. Тест складається з 15 питань. Орієнтовні завдання тесту:

1. *Імпліцитність тексту виявляється у тому, що:* а) в одних чи кількох реченнях тексту пропущені певні члени речень, немає частин речень; б) вживаються ненормативні мовні засоби; в) вживаються властиві певному стилю лексичні, морфологічні мовні засоби.

2. *Знайдіть неправильний варіант відповіді:* а) завершеність і цілісність тексту завжди визначаються автором тексту; б) цілісність тексту – це відповідність змісту тексту його формі в обсязі, визначеному автором тексту та його адресатом, технічним укладачем для виконання визначених ними комунікативних завдань; в) завершеність тексту – це вичерпне змістове і структурне вираження задуму автора.

3. *Автономність текстових фрагментів виражається такими засобами:* а) графічними, лексичними, граматичними, композиційними; б) лексичними, граматичними; в) композиційними, модальними словами, віддієслівними іменниками. 4. *У текстах наявна така інформація:* а) змістово-фактуальна; б) змістово-концептуальна; в) змістово-підтекстова.

5. *Провідну роль у створенні категорії континууму в текстах відіграють:* а) видо-часові форми дієслів; б) віддієслівні іменники; г) темпоральні й просторові прислівники, прийменники і под.

Питання, які можуть бути винесені на модульний контроль: 1) поняття текстової категорії у мовознавстві, різні підходи до типології категорій тексту; 2) категорія цілісності тексту; 3) зв'язність як найважливіша категорія тексту; 4) дискретність, або членованість як текстова категорія; 5) складне синтаксичне ціле (ССЦ), надфразна єдність (НЄ), прозова строфа (ПС) як одиниці дискретності тексту; 6) членування тексту на абзаци; 7) дискретність тексту і заголовок; 8) категорія інформативності, або змістовності, її мовне вираження у тексті; 9) репрезентація категорії референційності у тексті; 10) континуум: категорія часу і простору у тексті; 11) категорія інтертекстуальності; 12) категорія антропоцентричності: адресантність та адресатність у тексті.

Як бачимо, академічне навантаження в межах кожного модуля охоплює як аудиторну, так і самостійну роботу студента, яка обов'язково оцінюється викладачем.

Самостійна робота студентів (СРС) – одна з форм організації навчального процесу з лінгвістичного аналізу тексту (поряд із лекційними, практичними і семінарськими заняттями), яка є основою успішної самоактуалізації студентів. Навчальний час, що відводиться для самостійної роботи студентів з дисципліни, регламентовано навчальним планом спеціальності. СРС з лінгвістичного аналізу є:

I. Аудиторна, що складає біля 5% загальної кількості навчальних годин; прикладами завдань для СРС на занятті є: *Чим, на ваш погляд, зумовлена строкатість назв лінгвістики тексту (пор.: металінгвістика, гіперсинтаксис, транслінгвістика, лінгвістика мовлення тощо)?* *Як співвідносяться лінгвістика мовлення і лінгвістика тексту, лінгвістика тексту і лінгвістичний аналіз тексту?* *Окресліть об'єкт і предмет дослідження в лінгвістичному та літературознавчому аналізі текстів?* *У чому полягає відмінність лінгвістичного аналізу художнього і нехудожнього текстів?*

II. Позааудиторна, котра охоплює 1/3 (для денної форми навчання) від загального обсягу академічного часу. Основними видами позааудиторної СРС з лінгвістичного аналізу тексту є:

1) самостійне опрацювання лекційного матеріалу (*Типи текстів за їх стилізовою належністю.* *Членування тексту на абзаци.* *Складне синтаксичне ціле (ССЦ) як одиниця тексту.* *Групи текстів за формою репрезентації);*

2) виконання індивідуальних творчо-дослідницьких завдань (*Як співвідносяться поняття «цілісність тексту» і «завершеність тексту»?* *Чи є специфіка зв'язності у так званих гіпертекстах (енциклопедіях, мережі інтернет)? У чому вона виявляється?* *Як співвідносяться поняття «зміст» і «тема» тексту?* *Як співвідносяться поняття «текст у тексті» і цитата?);*

3) конспектування першоджерел з певною дидактичною настановою (*Випишіть основні положення (тези) наукової статті «Проблеми тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках» відомого російського дослідника Михайла Бахтіна (Бахтін М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: ЛітОпис, 1996. – С. 318-324). Чи погоджуєтесь ви з автором?* *Складіть порівняльну таблицю основних відмінностей між текстом і твором, спираючись на наукову статтю французького дослідника Ролана Барта (Барт Р. Від твору до тексту // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: ЛітОпис, 1996. – С. 378 - 385). Спробуйте доповнити цей перелік відмінностей);*

4) укладання текстів за вказаними параметрами (*Складіть опис квітки спочатку у науковому, потім у художньому стилях.* *Напишіть про одну і ту ж подію у формі розповіді й у формі повідомлення.* *Напишіть текст-міркування на будь-яку тему спочатку в науковому, а потім у публіцистичному стилі.* *Укладіть анотацію до Вашої дипломної роботи. У чому полягає своєрідність такого прийому роботи з текстом?* *Наведіть приклади текстів, в яких адресант і адресат збігаються);*

5) розробка конспектів уроків для основної школи з лінгвістики тексту, формулювання визначень, опорних схем і под. (*Використовуючи книгу Мельничайка В.Я. (Уроки рідної мови. Лінгвістика тексту. 9 клас. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 23 с.), а також інтернет-ресурси: <http://www.ostriv.in.ua>, <http://www.ukrlit.vn.ua>, <http://www.ukr-in-school.edu-ua.net>, запропонуйте власну програму (перелік тем) вивчення основ лінгвістики тексту у загальноосвітній середній школі.* *Запропонуйте кілька завдань для школярів на використання методу лінгвістичного експерименту з текстом.* *Запропонуйте власне визначення тексту, адаптоване для дітей загальноосвітньої середньої школи. Додайте до нього опорну схему);*

6) виконання завдань, спрямованих на встановлення міжпредметних зв'язків (*У якому аспекті вивчається текст іншими філологічними науками: семіотикою, лінгвістикою тексту, літературознавством, текстологією, герменевтикою, феноменологією, когнітивною лінгвістикою, лінгвістичною прагматикою, соціолінгвістикою? Що у цих підходах спільного, а що відмінного?* *Як розрізнити поняття «текст» і «твір»? Чи є тотожними поняття «художній текст» і «художній твір»?);*

7) робота з інтернет-ресурсами (*Чи погоджуєтесь ви з визначенням тексту, поданим у «Вікіпедії» (<http://www.wikipedia.org>)?* *Чи погоджуєтесь ви з визначенням дискурсу, яке подане в інтернет-енциклопедії: <http://www.wikipedia.org>);*

8) пошукова робота (*Доберіть з газет і журналів, художньої літератури текст-опис. Випишіть назву описуваного предмета (явища природи, людини і под.), і прикметники, які характеризують цей предмет.* *Доберіть з газет і журналів текст-розповідь. Визначте тему тексту. Випишіть слова, які допомагають*

виразити перебіг подій, про які йдеться у тексті. □ Доберіть листівку чи фотографію із зображенням мальовничої місцевості нашого краю. Опишіть її);

9) мовні спостереження (□ Чи можна вважати плагіат прихованою цитатою? □ Чи завжди збігається джерело інформації й автор тексту? □ Чи може вважатися текстом одне висловлення? Чому? □ Чи може текст бути змодельованим однією текстовою категорією?);

10) самостійна робота зі словниками, конструювання понять, доповнення класифікацій (□ Випишіть з тлумачного словника значення слів «аналіз», «лінгвістичний» і «текст». Самостійно сформулюйте поняття лінгвістичного аналізу тексту. □ Уявіть собі, що вам необхідно метафорично окреслити поняття "текст", який образ ви б запропонували? Чи погоджуєтеся ви з визначенням тексту як "лінгвістичного всесвіту" (В. Звегінцев)? Обґрунтуйте свою відповідь. □ Доповніть класифікацію заголовків, подану у підрозділі).

11) здійснення цілісного лінгвістичного аналізу тексту за поданою схемою: 1) визначте тип тексту; 2) вкажіть на мовні засоби вираження цілісності тексту; 3) як виражається у тексті категорія членованості? 4) дайте характеристику інтегрування тексту графічними засобами; 5) вкажіть на мовну своєрідність інтегрування тексту фонетичними засобами; 6) визначте специфіку інтегрування тексту на лексичному рівні; 7) охарактеризуйте текст на морфологічному рівні; 8) проаналізуйте текст з на синтаксичному рівні; 9) охарактеризуйте категорію зв'язності у тексті; 10) у чому полягає мовна своєрідність категорії інформативності тексту? 11) як виражаються у тексті категорії адресантності й адресатності? 12) у чому полягає специфіка текстового континууму? 13) яку роль відіграє інтертекстуальність аналізованого вами тексту? 14) визначте логічну і мовну домінанту тексту; 15) зробіть висновок про доцільність мовних засобів, які несуть основне смислове і виразове навантаження, сприяють точній і дійовій передачі теми та концепції тексту.

Ідея СРС з лінгвістичного аналізу тексту полягає у тому, щоб навчити студента вчитися самостійно. Викладач у цьому разі виконує роль консультанта.

Індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ) – це різновид позааудиторної індивідуальної роботи студента з лінгвістичного аналізу тексту дослідницького характеру, який використовується під час опанування студентом курсу і входить до складників модульного контролю. На першому занятті студентам пропонуються на вибір ІНДЗ, які виконуються упродовж семестру і подаються викладачеві на перевірку у письмовій формі за два тижні до заліково-екзаменаційної сесії. Передбачений також усний захист ІНДЗ. Орієнтовна тематика ІНДЗ може бути такою: 1) Своєрідність часткового етнолінгвістичного аналізу тексту; 2) Види адресатів у публіцистичних текстах; 3) Функціональні вияви заголовків у рекламних текстах; 4) Фактуальна, підтекстова й концептуальна інформація в художньому тексті; 5) Специфіка часткового психолінгвістичного аналізу тексту; 6) Текст, підтекст, контекст: порівняльна характеристика; 7) Лінгвізовізуальні (креолізовані) тексти та їх специфіка; 8) Мовна реалізація категорії часу у публіцистичному тексті; 9) Мовне вираження категорії інтертекстуальності у тексті тощо.

Підсумковий контроль – заліковий кредит, що здійснюється за накопичувальним принципом поточного контролю усіх передбачених трьох модулів упродовж семестру і проводиться на останньому занятті під час визначення підсумкового рейтингу з лінгвістичного аналізу тексту. У разі, якщо студент набрав 60 % і більше від максимальної кількості балів (60-100 балів) – "ЗАРАХОВАНО", 59% і менше від максимальної кількості балів (59-0 балів) – "НЕЗАРАХОВАНО". Студент, який накопичив упродовж навчального року не менше 60% від максимальної кількості балів – автоматично оцінюється з подальшим виставленням залікового кредиту. Студент, який за результатами роботи не набрав необхідної кількості балів, може покращити свої результати в період заліково-екзаменаційної сесії. Рейтинг з навчального курсу «Лінгвістичний аналіз тексту» враховує: 1) виконання МКР (максимальна кількість балів за одну роботу + 15 балів, 3 роботи – 45 балів); 2) виконання контрольної роботи до курсу + 14 балів; 3) участь студентів у наукових конференціях, олімпіадах, конкурсах відповідного напрямку + 5 балів; 4) виконання і захист індивідуального навчально-дослідного завдання + 7 балів; 5) роботу на практичних заняттях + 1 бал, 9 занять – 9 балів; 6) виконання завдань із самостійної роботи + 2 бали, 10 занять – 20 балів; 7) відсутність на практичному занятті – 5 балів. Максимальна кількість балів – 100.

Висновки. Модель організації навчання лінгвістичного аналізу тексту за кредитно-модульною системою є за своєю сутністю розвивальною, оскільки: стимулює майбутніх фахівців до систематичної, вольової, цілеспрямованої праці, до інноваційної навчальної діяльності, сприяє переходу від навчання до самонавчання, ефективно формує вміння та навички працювати з першоджерелами, самостійно віднаходити необхідну інформацію, передбачає свободу вибору форм і темпів навчання, дозволяє індивідуалізувати та диференціювати знання, створити для студента ситуацію успіху, умови для особистісного зростання. Найсуттєвішим є те, що за таких умов студент є не пасивним об'єктом, одержувачем знань, а активним суб'єктом освітнього процесу. Така система докорінно змінює мотивацію і зацікавленість у навчанні студентської молоді, сприяє її самовизначенню, саморозвитку, самовдосконаленню, забезпечує якість підготовки філологів. З-поміж позитивів виокремимо демократичність, відкритість, діалогічність, рефлексивність і те, що такого поняття, як «2» за зазначеної системи немає. Бездіяльність студента або виконання завдань на не належному рівні матиме відповідне вираження у балах і віддзеркалиться на його низькому рейтингу. Різноманітні форми аудиторної і позааудиторної роботи дають підґрунтя для застосування викладачем нових методів і прийомів навчання: робота з електронними носіями знань, інтернетом, алгоритмізація, метод емпатії, смислового бачення,

евристичних запитань, порівняння, конструювання понять, метод гіпотез, вигадкування, образного бачення, гіперболізації, аглюцинації, метод синектики, проектування, «мозкового штурму», лінгвістичної інтуїції, інтерактивного навчання тощо.

Література

1. Болонський процес: Нормативно-правові документи. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 102 с.
2. Комаренко Н. Мистецтво добротворення та краси (технологія співпраці особистостей) // Українська мова і література в школі. – 2003. – №2. – С. 45 – 48.
3. Методика навчання української мови у вищих та середніх освітніх закладах: Навч.-метод. посібник / О.І. Потапенко, Л.П. Кожуховська, Л.Е. Довбня та ін. – К.: Міленіум, 2006. – 332 с.
4. Освітні технології: Навч.-метод. посібник / О.М. Пехота, А. З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін. – К.: А.С.К., 2002. – 255 с.

In the article experience of teaching of linguistic analysis of text lights up at higher school after credit-module by the system of studies, its advantages and possibilities are analysed. The varieties of independent work of students are given, types of educational-experimental tasks, specific of realization of final control of knowledges of students.

Keywords: linguistic analysis of text, independent work students, individual teaching and research tasks, the final control of student.

Надійшла до редакції 20 березня 2009 року.

Євгенія Коваленко

ББК Ш12=411.4*34:У

УДК 811.161.2`367`3

РЕКЛАМНИЙ ДИСКУРС: ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

У статті аналізуються лінгвістичні аспекти вивчення рекламного дискурсу, що може виступати як самостійним об'єктом вивчення у вищому навчальному закладі, так і матеріалом для розгляду теоретичних питань лінгвістики. Реклама презентована як багатоаспектне лінгвістичне явище, що дозволяє розглядати особливості її вивчення в прагматичному, психолінгвістичному, когнітивному та власне лінгвістичному напрямках та створює ґрунт для розробки авторського спецкурсу «Рекламний дискурс: лінгвістичний аспект».

Ключові слова: дискурс, прагматичний аспект, реклама, рекламний дискурс, текст.

Розвиток сучасної педагогіки вимагає різноаспектного підходу до навчального процесу, застосування новітніх технологій та інноваційних методів до навчання. З метою підготовки високопрофесійних фахівців-гуманітаріїв розробляються спецкурси, спецсемінари, факультативи, орієнтовані на вивчення сучасних лінгвістичних напрямків, новітніх мовних явищ, інноваційних процесів, які відбуваються у мові тощо. Перспективним з цього погляду є вивчення рекламного дискурсу, який презентує невичерпний матеріал для широкого спектру мовознавчих досліджень.

Реклама являє собою унікальне явище, яке є предметом вивчення багатьох наук: економіки, маркетингу, психології, соціології, політології, мистецтвознавства, лінгвістики тощо. У межах лінгвістики реклама є об'єктом аналізу як зарубіжних, так і вітчизняних мовознавців, які досліджують рекламні тексти у таких аспектах: **1) загальний лінгвістичний опис рекламних текстів** (К. Бове, О.І. Зелінська, М.М. Кохтев, Дж.Н. Ліч, О.В. Медведєва, Г.Г. Почепцова, Д.Е. Розенталь); **2) дослідження певного аспекту реклами:** прагмалінгвістичного (Ю.Б. Корнева, Т.М. Лівшиц, І.П. Мойсеєнко, Ю.В. Сильвестров, Е.С. Тернер); психолінгвістичного (Е. Макгрегор, Ю.О. Сорокін, Є.Ф. Тарасов); когнітивного (О.В. Анопіна, В.І. Охріменко, О.Є. Ткачук-Мірошниченко); **3) власне лінгвістичний аналіз рекламних текстів на різних мовних рівнях:** фонетичному (О.А. Ксензенко, І.О. Лисичкіна); лексичному (І.О. Соколова, С.А. Федорець); морфологічному (О.І. Зелінська, В.В. Зірка, Є.П. Ісакова); синтаксичному та структурно-семантичному (О.І. Зелінська, Н.Л. Коваленко, Ю.Б. Корнева, О.В. Медведєва); на рівні текстових категорій (Н.Т. Гуменюк, Н.Л. Коваленко, М.Л. Крамаренко, Т.М. Лівшиц) тощо.

Широке коло науково-теоретичних питань, які актуалізуються лінгвістами у зв'язку з розглядом реклами як мовного феномена, потребує формування методологічних засад вивчення рекламного дискурсу, що може виступати як самостійним об'єктом вивчення у вищому навчальному закладі, так і матеріалом для розгляду теоретичних питань лінгвістики. Перспективність викладання спецкурсів, пов'язаних із вивченням рекламного дискурсу, дає підстави розглядати рекламу у світлі методики викладання гуманітарних дисциплін.

Пропонована стаття є спробою презентувати рекламний дискурс як об'єкт вивчення в різних лінгвістичних аспектах у процесі підготовки фахівців-гуманітаріїв.

Рекламний дискурс визначають як цілий комплекс відношень, які виявляються в процесі виникнення, формування, розвитку й функціонування рекламного тексту. Іншими словами, рекламний дискурс являє собою

когнітивний процес, пов'язаний зі створенням тексту, а рекламний текст – мовний відрізок як продукт діяльності мовлення та мислення, за допомогою якого комунікатор і реципієнт вступають у певні соціальні стосунки [Дедюхін 2006: 9]. Специфіку рекламного дискурсу визначає його комунікативно-прагматична спрямованість, що виявляється у відборі вербальних та невербальних засобів та способах їх подачі.

Вивчення питань самої дискурсології як теоретичної дисципліни є необхідним для підготовки сучасного фахівця-філолога. Введення до навчальної програми спецкурсів, присвячених вивченню дискурсу, диктується розвитком сучасної лінгвістичної науки. Разом з тим прикладний характер розгляду цього питання дає можливість застосовувати отримані знання на практиці та залучати до аналізу конкретного мовного явища (у нашому випадку рекламних текстів) знання з інших галузей мовознавства. З цього погляду реклама презентує широкий креативний потенціал для вивчення на її ґрунті важливих проблемних питань сучасної лінгвістики.

Являючи собою багатоаспектне мовне явище, реклама вимагає різноманітні лінгвістичні напрямки аналізу. Крім того, те, що реклама оформилась в окремий різновид масової комунікації і почала розвиватися за своїми власними законами відносно нещодавно, обумовлює невелику кількість праць з лінгвістичного дослідження реклами. Це відкриває широкі можливості для науковців і робить найпопулярнішим загальний опис лінгвістичних особливостей рекламних текстів, де часто дослідники застосовують одночасно і прагматичний, і психолінгвістичний, і когнітивний і власне лінгвістичний аналіз. Урахування багатоаспектності явища реклами є надзвичайно важливим, проте звернення до лінгвістичного аналізу реклами в широкому аспекті може призвести до його поверховості. Щоб уникнути такої поверховості під час вивчення студентами лінгвістичних аспектів рекламного дискурсу, викладач мусить розробити спецкурс, який би демонстрував водночас широке коло аналізованих проблем та відзначався вузькоспеціальним глибоким аналізом кожного аспекту лінгвістичного дослідження рекламного дискурсу.

З цією метою ми вважаємо за потрібне звернутися до розгляду особливостей вивчення рекламного дискурсу в різних лінгвістичних аспектах, а саме: у прагматичному, когнітивному, психолінгвістичному та власне лінгвістичному.

Сама сутність реклами, головними категоріями якої є антропоцентричність, інформативність і вплив, обумовлює розгляд її в аспекті лінгвістичної прагматики як науки, що вивчає використання та функціонування мовних знаків у мовленнєвій комунікації, формування мовних висловлень, що визначається функціональними особливостями партнерів у мовленнєвому акті, наприклад, комунікативними інтенціями мовця та характером мовних засобів, що він використовує, самою ситуацією спілкування тощо [Штерн 1998: 250]. При аналізі текстової діяльності в прагматичному аспекті в центрі уваги опиняються комуніканти як породжувальні фактори тексту, а саме дослідження рекламного тексту обов'язково співвідноситься з мотиваційними характеристиками продуцента та реципієнта тексту.

З погляду лінгвістичної прагматики мовна комунікація та мовленнєвий акт є яскравими виявами «поєднання мови та дії», де актуалізується функція мови як вияву цілеспрямованої поведінки [Штерн 1998: 251]. З огляду на це твердження, природним та необхідним видається саме прагмалінгвістичний аналіз реклами, оскільки основне її завдання полягає у тому, щоб у результаті передачі інформації здійснити вплив на адресата реклами, досягти бажаного комунікативного ефекту, тобто скорегувати поведінку, систему ціннісних орієнтацій адресата в потрібному для рекламодавця напрямку, добитися, щоб споживач віддав перевагу рекламованому товару перед будь-яким іншим.

Прагматичний аналіз реклами дає можливість встановити прямий зв'язок між мовними засобами різних рівнів, що використовуються в рекламному тексті для впливу на потенційного споживача, та дією адресата у напрямі цього впливу, яка або мала місце як факт купівлі, користування послугою, або не здійснилась залежно від результату впливу на адресата. Отже, аналіз рекламних текстів у прагмалінгвістичному аспекті дає можливість розглядати мову реклами в безпосередньому зв'язку з дією адресата.

З-поміж наукових досліджень, що розглядають рекламу з погляду прагматики, можна виділити кілька напрямків: комунікативно-прагматичний (Т.В. Гулак, А.О. Дедюхін, Ю.Б. Корнева, О.Д. Солошенко); прагмалінгвістичний та прагмасемантичний (І.В. Гріліхес, О.А. Ксензенко, Т.М. Лівшиц, І.П. Мойсеєнко, Д. Огівлі, В.І. Охріменко, Ю.В. Сильвестров та ін.).

Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення рекламного дискурсу реалізується в межах комунікативно-прагматичної парадигми вивчення мовного спілкування, коли мова розглядається як інструмент впливу адресанта на адресата. Як зазначає А.О. Дедюхін, «тільки при комунікативно-прагматичному підході до аналізу рекламного тексту можна декодувати його семантику, що складає «структуру його змісту як цілісне й системне утворення, яке виникає в інтелекті людини у його відношенні до лінійної структури тексту» [Дедюхін 2006: 11-12].

Вивчаючи рекламний дискурс у прагмалінгвістичному напрямку, треба звернути увагу на те, що паралельне дослідження прагматичного та мовного аспектів реклами дає можливість виявити мовні засоби, що функціонують у рекламних текстах, і з'ясувати їхню прагматичну спрямованість. Прагматичний аспект аналізу мови реклами виявляється в подібних дослідженнях (Т.М. Лівшиц, І.В. Гріліхес, О.А. Ксензенко) у тому, що мовні засоби описуються у їх зіставленні з прагматичною спрямованістю рекламного тексту, тобто впливом реклами на вибір потенційного споживача.

У межах прагмалінгвістики вивчення рекламного дискурсу може здійснюватися й у зв'язку з теорією мовленнєвих актів. Беручи до уваги те, що передумовою мовленнєвих актів виступають 1) наявність двох осіб – партнерів по комунікації: мовця (відправника повідомлення) та слухача (адресата повідомлення), які виступають у певних соціальних ролях; 2) наявність спільного фонду знань і 3) наявність певного предмета мовленнєвої комунікації [Штерн 1998: 227], інтерпретація деякими лінгвістами рекламного повідомлення як мовленнєвого акту виявляється правомірною, оскільки рекламна комунікація обов'язково здійснюється за наявності продуцента (рекламодавця) та реципієнта (аудиторії, на яку розраховане рекламне повідомлення), що володіють спільним фондом знань, мають конкретно визначений предмет комунікації (об'єкт рекламування).

Дослідник Ю.В. Сильвестров підкреслює: якщо розглядати рекламний текст як структурну основу дискурсу – складного комунікативного цілого, – то зміст рекламного повідомлення виявляється похідним від відправника інформації, її адресата, від типу стосунків між комунікантами, від способу кодування інформації та від референта. Рекламний текст інтерпретується як мовленнєва діяльність – як спосіб досягнення певної мети, як мовленнєвий акт, позначений безпосередньою орієнтацією на адресата [Сильвестров 1996: 15].

При інтерпретації рекламного тексту як мовленнєвого акту з його багатовимірною структурою (локуція – ілокуція – перлокуція) у центрі дослідження опиняється типологічна розробка ілокутивної сили рекламного повідомлення як втілення у висловленні, породжуваному в процесі мовленнєвого акту, певної комунікативної інтенції, а зокрема її основного компоненту – ілокутивної мети висловлення, що надає останньому конкретної спрямованості. Як будь-який мовленнєвий акт, рекламне повідомлення детерміноване такими універсальними комунікативними параметрами: мета як смисл, що функціонально маркує ілокутивний акт; спрямованість акту (твердження спрямоване від слів до реальності, а обіцянки та вимоги – від реальності до слів); сила прагнення до досягнення мети (ступінь інтенсивності впливу); відмінності в статусах мовця та адресата (субординація або координація); зв'язок інформації з інтересами адресанта чи адресата; обумовленість мовленнєвої дії позамовними факторами [Сильвестров 1996: 21].

Не можна не погодитись із думкою Ю.В. Сильвестрова, що перелічені параметри дозволяють виявити форми відображення ілокутивної мети в мовній структурі рекламного тексту та побудувати на цій основі типологію рекламних мовленнєвих дій. Як відомо, ще Дж. Серль, один із засновників теорії мовленнєвих актів, виділив п'ять типів ілокутивних актів: репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви та декларативи. Саме ці різновиди мовленнєвих актів, за твердженням деяких науковців (І.П. Мойсеєнко, О.В. Охріменко, Ю.В. Сильвестров), презентують будь-які способи використання мови в рекламі.

Отже, вивчення рекламного дискурсу з погляду лінгвістичної прагматики є закономірним та необхідним. Крім того, поява нових наукових досліджень у галузі української комунікативної лінгвістики, зокрема праць, присвячених лінгвістичній генології, змушує звертатися до вивчення рекламного тексту й мовленнєвих жанрів як перехідної категорії між мовленнєвим актом та дискурсом, що є досить перспективним.

Мовна організація реклами як комунікативного процесу значною мірою зумовлена психологічними чинниками, а отже, психолінгвістичне вивчення реклами постає також досить актуальним. На думку В.В. Зірки, у багатьох випадках саме психологічний аналіз реклами передує її лінгвістичному дослідженню, оскільки реклама являє собою акт психологічного впливу (певний акт спілкування може бути визначений як акт психологічного впливу, якщо розглядати останній під кутом зору його спрямованості на той чи інший заздалегідь запланований ефект, тобто з погляду його цілеспрямованості). Можна виділити дві групи психологічних проблем, аналіз яких прямо пов'язаний із лінгвістикою: 1) механізм рекламного впливу; 2) мотивація купівельної спроможності й сприйняття рекламного тексту [Зірка 2005: 31].

Під час розробки спецкурсу з рекламного дискурсу слід окрему увагу приділити зазначеним питанням, оскільки усвідомлення психологічних чинників формування рекламного повідомлення сприятимуть глибшому проникненню в суть лінгвістичного оформлення останніх. Наприклад, проведення синтаксичного аналізу рекламних текстів, крім усього іншого, вимагає звернення до психологічного аналізу мотивації сприйняття рекламного повідомлення споживачами, оскільки вибір тих чи інших синтаксичних конструкцій буде обов'язково враховувати мотиви поведінки споживача. Залежно від того, що буде мотивом покупки певного товару чи звернення за певною послугою: бажання, намір, натхнення, прихильність чи спонукання споживача, у кожному окремому випадку надається перевага тим чи іншим структурним та семантичним типам синтаксичних конструкцій. Проте не можна забувати про базовий мотив, на якому ґрунтується будь-яка реклама – потреба людини в самоактуалізації, престижі. Так чи інакше на цій потребі ґрунтуватиметься вплив реклами на споживача, у тому числі й за допомогою мовних засобів різних рівнів.

З психолінгвістичним підходом до аналізу реклами тісно пов'язане питання про мовне маніпулювання, яке заслуговує окремої уваги в структурі загального вивчення рекламного дискурсу.

Маніпулювання, маніпуляцію розглядають як такий психічний і психологічний вплив на людину, у процесі якого вона виступає об'єктом, з яким виконуються певні дії, спрямовані на досягнення певної мети або одержання вигоди [Зірка 2005: 4]. Реклама являє собою випадок, коли мовні засоби функціонують у складних комунікативних умовах, при цьому реклама, провідною функцією якої є функція впливу, ставить перед собою чітко визначену мету – змусити споживача діяти в потрібному для рекламодавця напрямку (купити рекламований товар, скористатися послугою тощо), досягнути якої можна тільки використовуючи весь потенціал мови. Брак часу для рекламування, обмеження або цілковита відсутність контакту з адресатом,

недовіра, а часто відверте негативне сприйняття рекламного повідомлення адресатом вимагає від автора рекламного тексту вдаватися до прийомів маніпулювання свідомістю, де засоби мовного маніпулювання відіграють провідну роль.

Об'єктом вивчення у цьому напрямку може бути власне лінгвістичне обґрунтування прийомів маніпуляції в рекламі, серед яких виділяємо: створення штучних (логічно некоректних) класів порівняння (*Вода для тих, хто п'є успіх великими ковтками. Vorjomi. Смак успіху з 1890 року*); побудова неправильної аналогії (*Макарони «Тая». Ми теж гарно співаємо*); створення багатозначних та омонімічних повідомлень (*Все вирішує «Статус»; Coca-cola. ПриКольна вишня! Спробуй!; «Дар». Насолоджуйся новим!*); некоректна аргументація або псевдоаргументація (*Бути щасливим ТАК ЛЕГКО! «Мрія» - сік; Немає Martini – немає вечірки*); використання імпліцитної інформації (*125 нагород із 1886 року – більше ніж у будь-якого іншого віку. DEWAR'S 12 років. Віртуозний купаж із 1846 року – дати є маркерами імпліцитної оцінки якості товару*); замовчування інформації, генералізація та абсолютизація інформації (*Безкоштовні дзвінки, sms та Інтернет. Бізнес-тариф «Олімпійський». МТС. Оператор бізнесу*); імітація причинного зв'язку між різними висловленнями, одне з яких істинне та піддається верифікації, а інші стосуються станів, які намагається викликати сугестор – принцип асоціації ідей (*Приєднуйтесь, нас обрали першими. Samsung; Шкіра любить Jonsons, тому що Jonsons любить шкіру*) [Гулак 2005, Мегентесов 1997, Пирогова 2002]. Зазначимо також, що лінгвістичному аналізу явища маніпулювання в рекламі має передувати його розгляд з психологічного погляду.

Отже, психолінгвістичний аналіз рекламного дискурсу повинен стати невід'ємною складовою у системі вивчення лінгвістичних аспектів реклами, оскільки дає можливість виявити підґрунтя вживання тих чи інших мовних засобів різних рівнів під час створення рекламних текстів.

Ще одним аспектом лінгвістичного вивчення рекламного дискурсу є когнітивний аспект, який дозволяє уникнути однобічного опису рекламних текстів і дає змогу розглядати рекламу як складний процес передачі інформації.

Когнітивний підхід до побудови рекламного тексту як прагматично орієнтованого на виклик перлокутивного ефекту передбачає врахування концептуальної картини світу адресанта й адресата та її об'єктивацію мовними засобами при розподілі інформації в рекламному тексті на ідентифікувальну та характеризувальну зону висловлення. Вказане членування тексту, що полягає у переході від презентації об'єкта (ідентифікувальна зона) до його характеристики (характеризувальна зона) містить когнітивну основу [Охріменко 2004: 63].

В аспекті когнітивного аналізу рекламного дискурсу варто також звернути увагу на визначення структури когнітивної моделі останнього та на її мовну репрезентацію. Існує спроба дослідниці О.Є. Ткачук-Мірошніченко відтворити таку модель, яка, на її думку, складається з мотиваційної та ін'юктивної частини, зв'язок між якими можна представити таким чином: адресант спонукає адресата до дії за допомогою наведення мотивувань, які розподіляються за такими групами: позитивна характеристика адресата, результативність дій об'єкта реклами на адресата; позитивна характеристика об'єкта реклами, у яку входять: швидкість його дії, ефективність, перелік послуг та власне сама характеристика товару та послуги, якісна характеристика джерела об'єкта реклами – адресанта [Ткачук-Мірошніченко 2001: 85].

Таким чином, застосування до характеристики реклами положень когнітивної лінгвістики дає можливість уникнути однобічного формального аналізу цього явища, змушує науковців під час здійснення різних лінгвістичних досліджень реклами звертатися до сутності процесу рекламування, когнітивних механізмів, що обумовлюють його характер.

Провідним, на нашу думку, аспектом вивчення рекламного дискурсу в процесі підготовки фахівця-гуманітарія повинен стати власне лінгвістичний аспект. У цьому випадку сам рекламний дискурс може бути об'єктом мовного аналізу на різних мовних рівнях, а також може служити матеріалом для вивчення новітніх процесів у лексиці, словотворі, синтаксисі. Майбутній фахівець мусить звертати увагу на нові мовні явища, уміти давати їм адекватну оцінку та характеристику. Мова реклами являє в цьому плані невичерпний матеріал для вивчення, оскільки, презентуючи «мову в дії», маючи прагматичну спрямованість, породжує нестандартне мовне оформлення текстів.

Власне лінгвістичний аспект вивчення рекламного дискурсу слід впроваджувати через розгляд лінгвістичних особливостей реклами на різних мовних рівнях. Реклама, функціонуючи в складних комунікативних умовах та ставлячи перед собою складну комунікативно-прагматичну мету, використовує весь широкий мовний потенціал. Тому можна говорити про усвідомлений вибір автором рекламного тексту прагматично спрямованих мовних засобів на всіх рівнях мови.

Фонетичні особливості реклами можуть розглядатися в плані вияву взаємозв'язку між смислом рекламного дискурсу і його просодичною реалізацією, що дозволяє краще усвідомити механізм побудови комунікативно ефективного дискурсу [Лисичкіна 2005: 3]. Просодична організація телерекламного дискурсу, як показало експериментально-фонетичне дослідження, залежить від його комунікативно-прагматичного навантаження та взаємодії комунікантів, вказує на лексико-семантичну специфіку рекламного повідомлення, а також прогнозує ефективність його впливу на адресата [Лисичкіна 2005: 15].

На лексичному мовному рівні цікавим буде розгляд питань, присвячених запозиченням в мові сучасної української реклами (шляхам входження до лексичної системи сучасної української мови нових шарів лексики

іншомовного походження, семантичним особливостям та способам адаптації на ґрунті української мови іншомовних слів у мові реклами); прагматичним аспектам відбору та функціонування фразеологізмів і неологізмів у рекламних текстах; стилістичній різноманітності власне українських лексичних засобів мови реклами тощо.

Функціонування частин мови в рекламних текстах постає актуальною проблемою в межах вивчення рекламного дискурсу. Для аналізу обираються базові в українській мові частини мови: іменник, прикметник, дієслово, що найчастіше зустрічаються в рекламних текстах. На думку О.І. Зелінської, «іменник у рекламному оголошенні реалізує свою основну функцію – функцію називання, тобто здатність самостійно нести інформацію» [Зелінська 2002: 9]. Роль прикметників дослідниця вбачає в деталізації, конкретизації та увиразненні тієї інформації, що подають іменники. Дієслова, що є головним засобом спонукання адресата до виконання певної дії, вживаються в українських рекламних текстах переважно у формах теперішнього або майбутнього часу і майже не зустрічаються в минулому часі та умовному способі, що пояснюється логікою рекламної комунікації [Зелінська 2002: 9].

Реклама – одна із сфер функціонування мови, що активно породжує нові синтаксичні явища, які вимагають адекватного лінгвістичного аналізу. У цьому розумінні вивчення синтаксичної організації рекламних текстів видається досить актуальним. Крім того, синтаксичним засобам відводиться провідна роль у реалізації прагматичної настанови рекламного тексту, тому звернення до синтаксичного аналізу реклами сприятиме розв'язанню загальних теоретичних проблем прагматики, лінгвістики тексту, стилістики тощо. Таке складне багатоаспектне явище як реклама, яка використовує весь мовний потенціал, акумулює на відносно короткому відрізку тексту максимум прагматично спрямованих мовних засобів, потребує глибинного, вузькоспеціального і в той же час комплексного та системного синтаксичного аналізу. Тому під час вивчення синтаксичної організації реклами треба звернути особливу увагу на комплексний аналіз синтаксичних явищ на структурному та семантичному рівнях.

Формально-граматичний підхід до вивчення синтаксису реклами реалізується у здійсненні структурно-синтаксичного аналізу рекламного тексту на рівні речення (за типами модальних значень, за співвідношенням висловленого в реченні з об'єктивною реальністю, за кількістю предикативних центрів, за наявністю або відсутністю необхідних членів речення тощо) та відтворенні ідеальної синтаксичної моделі сучасного українського рекламного тексту. Вивчення синтаксису реклами на семантичному рівні доцільно впроваджувати в межах теорій семантичного та функціонально-комунікативного синтаксису, залучаючи знання з когнітивної лінгвістики, прагмалінгвістики, психолінгвістики. Наприклад, аналіз мовленнєвих актів на рівні рекламного тексту у співвідношенні з їхньою синтаксичною організацією є досить перспективним, оскільки презентує комплексний підхід до синтаксичного аналізу такого типу текстів, дає можливість представити рекламний текст як елемент багатовимірної процесу рекламної комунікації.

Отже, вивчення рекламного дискурсу у власне лінгвістичному аспекті мусить здійснюватися на всіх мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному тощо. Такий підхід дозволяє ідентифікувати рекламу як мовне явище, що конденсує в собі весь мовний потенціал, створює підґрунтя для його аналізу в інших аспектах.

Таким чином, аналіз лінгвістичних аспектів вивчення рекламного дискурсу дає підстави стверджувати, що сучасна реклама являє собою багатоаспектне явище мови, яке потребує комплексного лінгвістичного аналізу на межі кількох лінгвістичних теорій. Рекламний дискурс може стати об'єктом вивчення з погляду лінгвістики як феномен, що безпосередньо входить у повсякденне життя сучасної людини, здійснює потужний щоденний вплив без винятку на всі верстви населення й безпосередньо впливає на його мовне середовище та мовну картину світу. Крім того, розгляд загальнотеоретичних питань сучасної лінгвістики може здійснюватися на матеріалі рекламних текстів, які є невичерпним джерелом дослідження з погляду прагматики, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики тощо. Пропоноване дослідження лінгвістичних аспектів вивчення рекламного дискурсу являє собою ґрунт для розробки програми авторського спецкурсу «Рекламний дискурс: лінгвістичний аспект», що стане перспективою подальших досліджень в цьому напрямку.

Література

Дедюхин 2006: Дедюхин А.А. Модели организации вербальной и визуальной информации в тексте рекламы (на материале английских и русских текстов рекламы автомобилей): автореф. дисс. ...канд. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / А.А. Дедюхин. – Краснодар, 2006. – 25 с.

Штерн 1998: Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теорет. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інформатики / Ірен Борисівна Штерн. – К.: «АртЕк», 1998. – 336 с.

Сильвестров 1996: Сильвестров Ю.В. Семантико-стилістичні та прагматичні особливості російського рекламного тексту: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова» / Ю.В. Сильвестров – К., 1996. – 25 с.

Зирка 2005: Зирка В.В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.02 / Зирка Вера Васильевна. – Днепропетровск, 2005. – 462 с.

Зірка 2005: Зірка В.В. Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі: автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова» / В.В. Зірка. – К., 2005. – 34 с.

Пирогова 2002: Пирогова Ю.К. Информационная безопасность и языковое манипулирование в рекламном дискурсе / Ю.К. Пирогова // Информационная и психологическая безопасность в СМИ: [в 2 т.] / Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Факультет психологии. Факультет журналистики. – М.: Аспект Пресс, 2002. Т. 1: Телевизионные и рекламные коммуникации / Под ред. А.И. Донцова и др. – 2002. – 335 с.

Мегентесов 1997: Мегентесов С.А. Лингвистические аспекты психического воздействия и приемов манипуляции / Сергей Александрович Мегентесов. – Краснодар: Изд-во Кубанского гос. ун-та, 1997. – 112 с.

Гулак 2005: Гулак Т.В. Ценностные структуры современного рекламного дискурса (на материале российской коммерческой и политической рекламы): дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.02. / Гулак Татьяна Валериевна. – Харьков, 2005. – 196 с.

Охріменко 2002: Охріменко В.І. Лінгвокогнітивні та прагматичні аспекти аргументації в іспаномовній рекламі: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 / Охріменко Валерія Ігорівна. – К., 2002. – 233 с.

Ткачук-Мірошніченко 2001: Ткачук-Мірошніченко О.Є. Імплікація в рекламному дискурсі (на матеріалі англомовної комерційної реклами): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Ткачук-Мірошніченко Олена Євгенівна. – К., 2001. – 201 с.

Лисичкіна 2005: Лисичкіна І.О. Просодична організація англомовного дискурсу реклами (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі британської телевізійної реклами): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / І.О. Лисичкіна. – К., 2005. – 19 с.

Зелінська 2002: Зелінська О.І. Лінгвальна характеристика українського рекламного тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.І. Зелінська. – Харків, 2002. – 17 с.

In article linguistic aspects of studying of an advertising discourse which can act as independent object of studying in a higher educational institution, and by a material for consideration of theoretical questions of linguistics are analyzed. Advertising is presented as the multidimensional linguistic phenomenon that allows to consider features of its studying in pragmatical, psycho linguistic, cognitive and actually linguistic direction and creates a basis for development of an author's special course «The advertising discourse: linguistic aspect».

Key words: discourse, pragmatic dimension, advertisement, advertising discourse, text.

Надійшла до редакції 20 березня 2009 року.

Наталія Ковальчук

ББК Ш12=411.4*9*228p30
УДК 811.161.2'367

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПУНКТУАЦІЇ

У статті розглянуто питання вивчення пунктуаційного матеріалу на основі функціонально-комунікативного підходу. Враховуючи цей підхід, створено систему вправ на вдосконалення пунктуаційних навичок в учнів основної школи.

Ключові слова: функціонально-комунікативний підхід, пунктуаційно-творчі вправи, комунікативний принцип, етапи вивчення пунктуації, робота з текстом.

На сучасному етапі розвитку освіти школа перейшла на нову структуру і зміст. Особлива увага в навчальному процесі приділяється рідній мові з огляду на її значущість та на становлення і розвиток духовно багатой особистості.

У кінці ХХ століття відбулася переорієнтація мовної освіти на забезпечення комунікативної компетенції учнів. Про це зазначено у нових концепціях (1994, 2002 рр.) [4, 5], Державних стандартах, програмах (2005 р.) [3, 8], в яких окреслено мету і зміст навчання, побудовано нові підходи до вивчення рідної мови. Українська пунктуація традиційно вивчається на засадах системно-мовного підходу, а час вимагає комунікативно-діяльнісного, функціонального, текстоорієнтованого.

Науково-теоретичний аналіз сучасної лінгводидактичної літератури свідчить про те, що зацікавленість науковців проблемою розробки ефективних підходів до навчання мови та розвитку мовлення учнів зростає. Останнім часом в українській лінгводидактиці з'явилися праці, в яких обґрунтовано окремі аспекти функціонального напрямку в навчанні рідної мови (С.Т.Дубовик, В.А.Каліш, Л.М.Паламар, О.С.Паламарчук), реалізації функціонально-комунікативної спрямованості (Н.М.Веніг, Л.В.Давидюк, Г.С.Демидчик, М.С.Казанджиева, І.І.Ляшкевич, С.Д.Пенькова, О.М.Петрук та інші).

Актуальність нашої наукової розвідки полягає у тому, що проблема вивчення пунктуаційного матеріалу на засадах функціонально-комунікативного підходу ще не стала предметом комплексних наукових досліджень, незважаючи на загальне зростання інтересу вітчизняних дослідників до проблеми впровадження комунікативно

зорієнтованих технологій та появу окремих теоретичних досліджень щодо обґрунтування комунікативного підходу (С.Т.Дубовик, В.А.Каліш, Л.М.Паламар, О.С.Паламарчук).

Мета статті полягає в окресленні особливостей функціонально-комунікативного підходу, можливості його застосування до вивчення пунктуації в основній школі, розробці системи вправ на формування пунктуаційних навичок на засадах вищезазначеного підходу, який є новим. Тому слід визначити сутність його складових.

Комунікативний підхід до навчання пунктуації є стратегією, яка спирається на живе мовлення, спілкування і має на меті підготовку учнів до розв'язання комунікативних завдань на основі засвоєного пунктуаційного матеріалу. Умовою реалізації цього підходу є розгортання процесу навчання мови як мовленнєвої комунікації.

Функціональний підхід до методики вивчення пунктуації полягає в тому, що кожна нова мовна одиниця чи форма розглядається крізь призму їх ролі, функції, яку ці мовні одиниці виконують під час вираження думки мовця. Умова реалізації – організація спостережень над мовним матеріалом та здійснення його аналізу.

Інтеграція функціонального і комунікативного підходу забезпечує якісно новий напрям у формуванні свідомого ставлення учнів до пунктуаційних явищ, розкриття їх функцій у мовленні та способів реалізації в мовленнєвій практиці.

Лінгвістичне підґрунтя комунікативної спрямованості пунктуації окреслили науковці Н.М.Баруліна, Б.І.Осипов, які доповнили традиційну систему принципів пунктуації комунікативним. Вони розглядали пунктуаційні явища у співвідношенні з комунікативним аспектом мови, робили спробу проаналізувати вживання розділових знаків не лише з позиції їх структурно-семантичного призначення, але й із позиції комунікативної зумовленості та доцільності. Відтак, крім традиційних, поряд із семантико-структурним і структурно-семантичними принципами, які розмежовували вчені, виокремлюється комунікативний принцип пунктуації [1, с.7-9].

Комунікативним принципом названо такий підхід до розташування розділових знаків, за якого той, хто пише, керується не лише граматичною семантикою структурних одиниць, їх компонентів, а й комунікативним значенням останніх, коли основою для розташування розділових знаків служить те чи інше комунікативне завдання [1; 2]. Функціонування комунікативно зумовлених розділових знаків пов'язується з такими аспектами комунікативного синтаксису, як актуальне членування речення та інформативна значущість компонентів висловлювання.

Пропонований підхід до розгляду пунктуаційних явищ становить інтерес не лише для дослідників в галузі вивчення авторської пунктуації, але є необхідним для подальшого розвитку методики пунктуації. Однак, підхід, регламентований дослідниками, недостатньо обґрунтований, щоб самостійно існувати поряд зі структурно-семантичним і семантико-структурним принципами. Проте, все ж у сучасному мовознавстві підкреслюється важливість комунікативної функції розділових знаків як засобу оформлення писемної мови: пунктуація допомагає осмислити текст, доносить його до читача саме зі змістом, задуманим автором, завдяки чому той, хто пише і читає, досягають єдності у сприйнятті змістового аспекту тексту.

Тому виділяємо низку комунікативних завдань, які можуть бути вирішені у процесі використання комунікативно зумовлених розділових знаків: виділення комунікативних центрів висловлювання, кожен з яких містить важливу інформацію; актуалізація частин речення чи його членів, що є суттєвими з огляду на важливість їхньої інформації, і послаблення тих компонентів висловлювання, що містять не такі важливі, істотні, іноді додаткові відомості; варіювання та інформативність окремих елементів висловлювання, що не є комунікативними центрами, які доповняють вже існуючі. Виходячи з того, що на уроках вивчення української мови вчителі (79%) використовують незначну кількість пунктуаційних вправ творчого характеру, із-за невисокої обізнаності у їх варіюванні, на нашу думку, доречно буде в дослідженні показати різноманітність цих вправ.

Методика навчання пунктуації має відбуватись у декілька етапів. Перший етап: засвоєння пунктуаційних знань у функціональному аспекті. Пропоновані види діяльності, а саме: спостереження над мовним матеріалом, аналіз функцій мовних одиниць у текстах різних типів та стилів мовлення, лінгвістична казка, пунктуаційний експеримент, прийом порівняння (зіставлення і протиставлення мовних явищ).

І. *Прочитати речення. Виконати частковий синтаксичний розбір речень поданих у стовпчиках. У чому різниця між цими синтаксичними конструкціями? (Наявність слів як абажурами, немов на свято, як лоша.). Якими членами речення виступають ці слова? (Означеннями, обставинами.). Яка роль цих слів у реченні? (Порівнювати.)*

1. Під віями, як абажурами,

Блищить очей твоїх овал.

2. Біг Івасик, немов на свято,

І вибрикував, як лоша.

В. Симоненко

Під віями блищить очей твоїх овал.

Біг Івасик і вибрикував.

– Якими розділовими знаками виділяються слова для порівняння?

II. 1. *Прочитати текст:*

1) Ясне сонце почало підніматися десь далеко за лісом. Його червоний світ слався в лісі по снігу. На опуцених інесм високих гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками.

2) Ясне сонце почало підніматися десь далеко за лісом, і його червоний світ слався в лісі по снігу, а на опуцених інесм високих гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками (Панас Мирний).

2. Зіставити уривки описів. Чим вони відрізняються?

3. Прочитати обидва уривки вголос, правильно інтонуючи їх. Дати характеристику інтонації в обох випадках. Яка роль розділових знаків?

4. Подумати, чому Панас Мирний використав в описі складні речення, а не прості. Коли надають перевагу складносурядним реченням?

5. Визначити смислові зв'язки між складовими частинами складносурядного речення, вмотивувати використання сполучників. Якими ще реченнями можна передати цей опис?

6. Подумати, які з описів будуть ближчими між собою: ті, що складаються з простих речень і складносурядного чи складносурядного та безсполучникового? Про що свідчить наявність кількох синонімічних варіантів одного й того ж уривка?

З метою формування в учнів пунктуаційних умінь і навичок на синтаксичній основі можна провести роботу з віршованими текстами, наприклад, у 7 класі під час засвоєння розділових знаків при дієприкметниках і дієприслівниках: *Виразно прочитати вірш. Усно виконати синтаксичний розбір речення, визначивши дієприкметники і залежні від них слова:*

*І восени востаннє, мабуть,
Струмок, чаруючий, співає.
І пташка, сповнена надії,
Вже скоро в вирії відлітає.*

— Якими розділовими знаками виділяються дієприкметники і залежні від них слова на письмі?

Таким чином, учні здійснювали частковий пунктуаційний аналіз тексту.

У ході спостережень над мовним матеріалом учні засвоюють особливості пунктуації, з'ясовують роль і місце розділових знаків та своєрідність їхнього застосування у текстах. Така робота розширює уявлення учнів про значення пунктуації і сприяє формуванню у школярів умінь застосовувати правила на практиці.

Другий етап: формування вмінь і навичок оперування мовними одиницями (знаннями) відповідно до їх функціонального призначення (вправи на трансформацію тексту, конструктивні, на вибір найбільш доцільної структури речення і відповідних їй знаків).

Для прикладу можна навести такі вправи, які проводяться чи в групах, чи в парах:

1. **Гра “Комбінатори”.** Замінити підрядні речення відокремленими прикладками. Обґрунтувати вживання розділових знаків.

1. Учні Косівської середньої школи Івано-Франківської області організували музей свого земляка Михайла Павлика, який був другом Івана Франка. 2. Володимир Гнатюк, який був видатним фольклористом і етнографом, захоплювався Карпатами і його мужнім народом. 3. Виступала Параска Амбросій, яка є народною поетесою Буковини.

2. **Гра “Письменники”.** Доповнити речення прикладками.

1. ..., Шевченко може бути для нас взірцем у всьому. 2. Я полюбив оцю бідолоху, ... 3. Ліна стоїть у дверях майстерні та невідривно дивиться, як працює Курінний, ..., колишній морський офіцер. 4. То була Варка,.... 5. Сухобрусіві дочки, ..., були малими дуже гарні дівчата. 6. ... Остап Вишня заслужив визнання широких читацьких мас.

Третій етап: продуктивно-творчий, який передбачає опрацювання пунктуаційної теми та розвиток мовленнєвих умінь учнів правильно і комунікативно доцільно використовувати виучувані явища у процесі мовленнєвої діяльності (побудова діалогічних і монологічних висловлювань, словесного малюнка; виконання ситуативних вправ; рольові ігри; створення казкових сюжетів, реклами та інше). Для прикладу наводимо ситуативну вправу:

1. *Позмагайтеся з поетом. На картках записано перший рядок поезії про осінь та останнє слово кожного наступного рядка майбутнього вірша, використовуючи дієприслівники і дієприкметникові звороти, правильно розтавляючи розділові знаки, скласти вірш:*

Проходить осінь посміхаючись барвисто		Проходить осінь, <u>посміхаючись барвисто</u> ,
.....води		Та <u>не шкодуючи холодної води</u> .
.....листом		<u>Тріпочучи завзято кольоровим листом</u> ,
.....сади.		<u>Готує до холодної зими сади.</u>

II. Кожна група учнів отримує різні інструкції щодо роботи над описом предмета:

1. Уявіть, що ви адвокат. Вам потрібно виступити на захист розділових знаків.

2. Уявіть, що ви журналіст. Подумайте над такою проблемою: чи потрібні нашим сучасникам розділові знаки. Не забувайте, що вам потрібно висвітлити проблемне питання, спираючись на різні точки зору.

3. Ви – письменник. Вас запросили на зустріч зі школярами. Як би ви розповіли про розділові знаки?

Отже, кожна група виконує своє завдання. Потім представник кожної групи виголошує написане вголос (не читаючи інструкцій). Учні повинні здогадатися, які інструкції виконувалися, проаналізувати, чи правильно дібрані мовні засоби залежно від ситуації.

III. Можна запропонувати учням текст для лінгвістичного експерименту з метою поглиблення їхніх знань із теми „Види речень за метою висловлювання” у 8 класі. На дошці – „.”, „?”, „!”.

Скласти речення з цими розділовими знаками й висловити переданий у них емоційний стан.

Потім подається текст:

Знаки, як і слова, говорять, і ми їх читаємо разом зі словами. А іноді... навіть замість слів.

Відомий факт такого “безсловесного” листування. Французький письменник Віктор Гюго, закінчивши роман “Знедолені”, відіслав видавцю рукопис книги, до якого він додав лист, де не було жодного слова, а лише знак: “?”. Видавець теж відповів листом без слів: “!”.

Наскільки велике смислове й емоційне наповнення цих надто коротких листів! Лист Віктора Гюго містить і неспокійні запитання (Ну як? Чи сподобалось? Чи можна буде це видати?), і тонкий гумор, що дозволяє письменнику з гідністю переносити неспокійний стан очікування. Відповідь видавця може мати приблизно таке змістовне вираження: “Прекрасно! Чудово! Це найкращий рукопис, який я коли-небудь тримав у руках! Я його негайно видам!”.

Ці листи, які були написані Віктором Гюго і його видавцем, виявилися вдалим тому, що обидва учасники листування вміли не лише вживати, але й “читати” розділові знаки.

За допомогою знаків можна висловити не лише будь-який зміст, але і ставлення людини, яка пише. Так, якщо ви пишете про кого-небудь, що він “розумник”, беручи це слово в лапки, зразу стає зрозуміло, що ви не зовсім впевнені у високих розумових здібностях цієї людини. Писемна мова без розділових знаків чи при неправильному, неповному, неточному їх використанні не зовсім зрозуміла. На початку XIX століття подібні труднощі в розумінні написаного виникали доволі часто, оскільки знання пунктуаційних правил не було обов’язковим, та більшість із тих, хто писав, ставили знаки на свій розсуд. Знаннями пунктуації були лише робітники видавництва, саме їм потрібно було вчитувати рукописи. Так, один видавець писав своєму авторові, одному із найосвіченіших людей того часу, що його розділові знаки – “справжні знаки притикування” і лише утруднюють читання.

Отже, без уміння ставити розділові знаки неможливо оволодіти писемною мовою в цілому, тому так важливо знати пунктуацію – розділ науки про мову, в якому розповідається про їх уживання. А без засвоєння писемного мовлення, завдяки якому людські знання і досвід передаються від покоління до покоління, неможливо навіть уявити собі наше життя сьогодні (Г.Граник) [2].

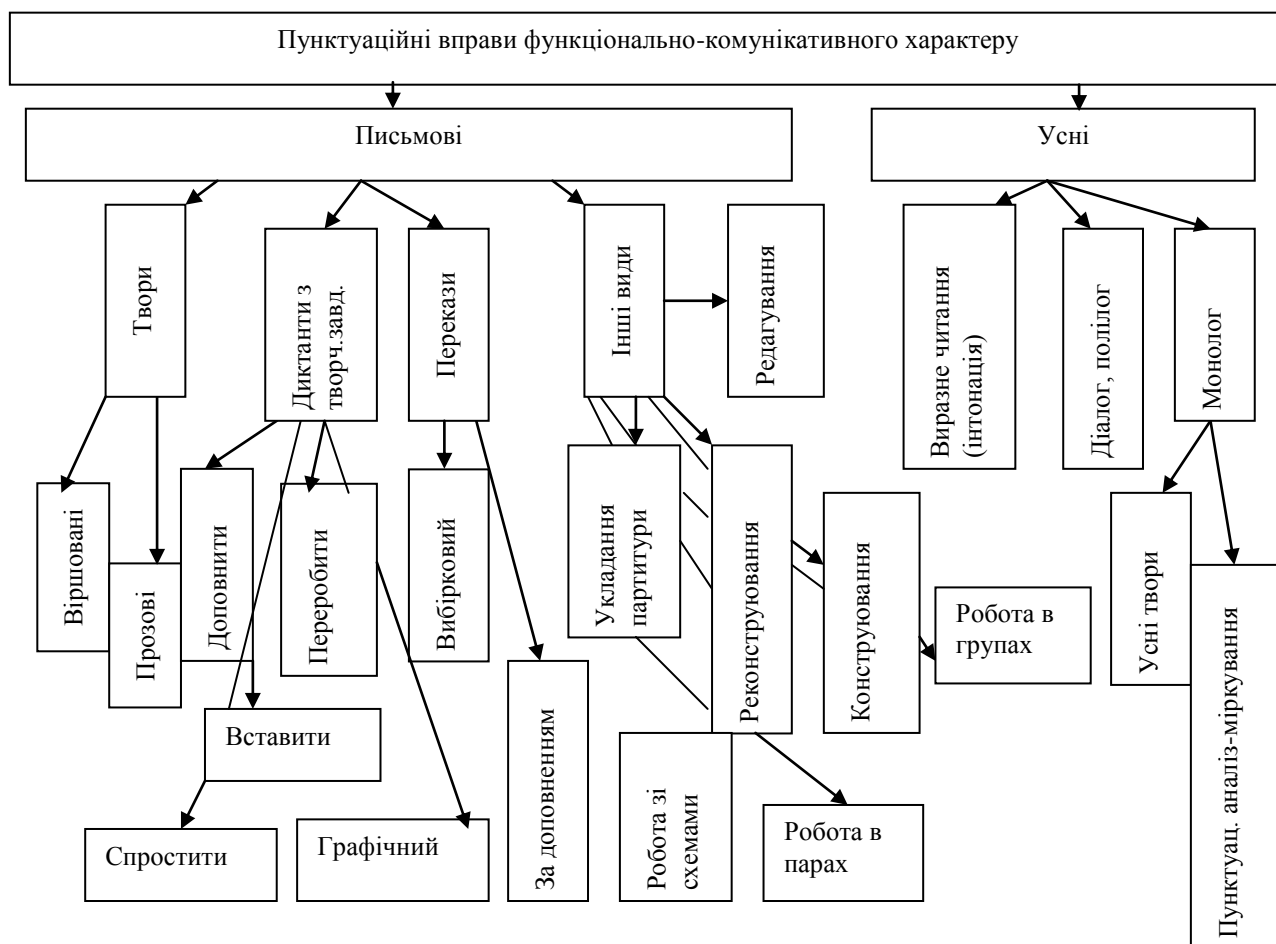
Особливістю опрацювання текстів науково-популярного стилю є робота над формуванням інформаційно-змістових умінь – виділення матеріалу для запам’ятовування, пошук ключових слів, стислий переказ, добір прикладів тощо [6].

IV. Один учень пише 5 дієприкметникових зворотів, другий уводить їх у речення, обґрунтовує розділові знаки.

На домашнє завдання задається творча робота з окресленим ситуативним завданням: “Чи подобається мені осінь?”. Уявіть, що ви працівник туристичної фірми і вам потрібно скласти рекламний проспект щодо переваг осіннього відпочинку у вашій місцевості. Тут зазначається тема, мета, обсяг, стиль, адресат.

Виходячи з вищезазначеного, необхідно зауважити, що пунктуаційні вправи за послідовністю виконання можна поділити на 3 групи: підготовчі, основні, узагальнювальні. Мета першої групи полягає в актуалізації синтаксичних знань, засвоєних раніше, та підготовці до сприйняття нового матеріалу. Це, в першу чергу, завдання, які встановлюють зв’язки вивченого матеріалу з новим, як правило, аналітичного характеру за функціонально-комунікативним підходом. Це вправи на спостереження, виявлення особливостей функціонального варіювання явищ у зв’язному тексті. У другій групі основних вправ можна виділити такі, що спрямовані: на осмислення пунктуаційного матеріалу (пунктуаційний аналіз без ускладнень, побудова алгоритмів); на їх запам’ятовування; на застосування знань у типових, стандартних ситуаціях (вправи аналітико-синтетичного характеру). Особливістю цих вправ за функціонально-комунікативним підходом може стати нетрадиційна форма. Третя група вправ містить завдання, що мають на меті первинну перевірку сприйняття учнями пунктуаційного правила (розстановка розділових знаків з обґрунтуванням, робота з перфокартками) та внесення коректив у процес формування стійких пунктуаційних навичок, робота зі схемами, конструктивні, трансформаційні, творчі вправи. Усе вищезазначене можна узагальнити в схемі 1.

Схема 1.

Отже, функціонально-комунікативний підхід до вивчення пунктуації є актуальною проблемою лінгводидактики. Його сутність полягає у розкритті функціонального призначення і комунікативних можливостей пунктуаційних засобів, формування вмінь їх свідомого використання у мовленні, що безпосередньо впливає на рівень мовної і комунікативної компетенції учнів. Перспективним вважаємо дослідження ефективності функціонально-комунікативного підходу до вивчення мовних явищ різних рівнів, розробки системи пунктуаційних вправ, які б забезпечували правильність писемного мовлення учнів основної школи.

Література

- Барулина: Барулина Н.Н. Принципы современной русской пунктуации с учетом коммуникативного аспекта языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / ЛГУ им. А.А.Жданова. – Л., 1982. – 17с.
- Гранік, Бондаренко: Гранік Г.Г., Бондаренко С.М. Секрети пунктуації. – М.: Просвіта, 1987.
- Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова // Дивослово. – 1997. – №7. – С.18 – 29.
- Єрмоленко, Мацько: С. Єрмоленко, Л. Мацько. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови // Дивослово. – 1994. – №7.
- Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2002. – №2. – С.4. – 10.
- Мандыч: Мандыч В.А. Система усных и письменных упражнений как средств повышения пунктуационной грамотности учащихся (на материале бессоюз. слож. предлож.): Автореф. дис...канд. пед. наук / ЛГПИ им. А.А. Герцена. – Ленинград, 1980. – 21 с.
- Осипов: Осипов В.И. История русской орфографии и пунктуации. – Новосибирск: Изд. Новосиб. ун-та, 1992. – 253 с.
- Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5-12 класи. – К.: Перун, 2005. – 176 с.

In the article the question of study of the punctuation material is considered on the basis of functional-communicative approach. Taking into account this approach, the system of exercises is created on perfection of punctuation skills at the students of basic school.

Key words: functional-communicative approach, punctuation-creative exercises, communicative principle, stages of study of punctuation, work with a text.

Надійшла до редакції 29 листопада 2008 року.

Оксана Прохоренко

ББКШ 12=411.4*34:Х

УДК 808.5:37.02

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ТА РОЗВИТОК ОСОБИСТИХ ЯКОСТЕЙ ПРАВНИКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ РИТОРИКИ

У статті висвітлено актуальність викладання риторики, яка може стати оптимальним шляхом особистісного розвитку та формування комунікативних компетенцій правників. Автор розглядає найбільш ефективні методи, форми і прийоми викладання.

Ключові слова: риторика, інноваційні методи викладання, комунікативні компетенції.

«Можливо, і ми колись дочекаємось, що наші юристи, професори і взагалі посадові особи, які за обов'язками служби мають говорити не лише грамотно, але й зрозуміло і гарно, не виправдовуватимуться тим, що вони «не вміють» говорити. Адже в принципі для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою непристойністю, як не вміти читати і писати...»

(Антон Чехов)

Доктор риторики, філософ Хосе Луїс Рамірес у своїй публічній лекції «Поновлення Риторики як основи громадянства і освіти», виголошеній 2 квітня 2007 року у Львівському університеті імені Івана Франка, прагне подолати поширене в сучасному суспільстві уявлення про мову, показуючи, що людина як суспільно-мовна істота усвідомлює себе завдяки риторичі. Відтак риторика поновлюється у своєму первинному смислі – як знання мови і як основа освіти і громадянства. Риторика дає розуміння того, у який спосіб людина пізнає, але передусім навчає свідомо діяти.

У супертехнологічному ХХІ столітті більше, ніж будь-коли, наше суспільство вимагає володіння мовою. Бо якщо ми не володіємо мовою, то мова оволодіває нами. Сучасною освітньою політикою керує переконання, що двома фундаментальними дисциплінами початкової школи є математика і рідна мова. До цього в багатьох країнах нині додається англійська мова. Вважається, що без цих базових знань неможливо вести нормальне життя в сучасному суспільстві. Однак Хосе Луїс Рамірес у зазначеній лекції підкреслює, що «найосновнішим для громадянина в сучасному суспільстві є опанування мови», проте, на його переконання, простого оволодіння рідною мовою не досить. «Важливе і вирішальне значення тут те, що ми робимо зі словами (підкреслення автора), як укладаємо чи вибираємо їх і як їх уживаємо» [2008; 54].

Риторика, основне завдання якої – навчити користуватися мовою, винайдена була за давніх греків. І ця навчальна дисципліна була затребувана протягом кільканадцяти століть усіма більш-менш солідними навчальними закладами Європи. За Середньовіччя риторика вважалася опорним предметом, одним з трьох, що складала так званий Трівіум (риторика, граматики, діалектика). Проминали Середньовіччя з його раннім та пізнім феодализмом, Ренесанс, ранній капіталізм, а в європейських університетах риторика залишалася провідною навчальною дисципліною, бо освіченість насамперед виявлялася у тому, ЯК людина володіла словом. А володіти словом – це вміти думати, висловлювати свої думки, передавати їх, впливати на інших... Мистецтво володіння словом було виразною ознакою розуму та освіченості. Минув час і риторика впала в немилість, її стали вважати таким собі мистецтвом «досягнення свого» за допомогою різних технік. Вважалося, що риторика вчить, щоб навчитись обманувати. Та навіть якби так, то всі ми мали б ґрунтовно вивчати її, щоб не бути обманутими і вміти виявляти всякий намір чи умисел. Але риторика дає більше, ніж просто захисну зброю. Риторика – це мистецтво вираження у подвійному сенсі: мистецтво самовираження і мистецтво досягати відповідного результату. Риторика розвиває в людини цілу систему особистісних якостей: культуру мислення (самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість, оперативність, відкритість мислення, ерудитію), мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність), поведінки (ввічливість, тактовність, коректність, точність, розкутість), спілкування (повага до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, залучення однодумців, відповідальність за своє слово). Можна

припустити, виходячи з власного досвіду, що риторика — найоптимальніший шлях особистісного розвитку людини.

Тенденція до пріоритетів особистісних якостей та загальних компетенцій порівняно з теоретичними знаннями та практичними навичками знайшла своє відображення і в нових підходах та методах формування загального розуміння змісту кваліфікації та структур ступенів в університетах, що підписали Болонську декларацію. Ця домінанта знайшла своє відображення в організаційних та комунікаційних модулях ECTS та змісті загальних компетенцій. Загальні компетенції поділяються на три групи (інструментальні, міжособистісні або індивідуальні та системні), що включають: соціальні навички, необхідні для суспільної взаємодії та співробітництва; вміння висловлювати почуття та ставлення, працювати в команді, приймати соціальні та етичні зобов'язання; навички самоорганізації, самоуправління, критичне осмислення та інші.

В останні два-три десятиліття досить актуалізувалися науки, спрямовані на розвиток мовної особистості: стилістика, лінгвістика тексту, культура мовлення, соціо- і психолінгвістика, соціальна і особистісна психологія та ін. Проте, кожна з них вивчає одну з граней мовної особистості. Риторика ж, на переконання Г.М.Сагач, відіграє роль синтезатора цілісного підходу до розвитку мовної особистості. «Зараз, через століття, стало зрозуміло, – пише С.І.Гіндін, – що сумою частин, нехай навіть тих, які дуже розрослися, не замінити цілого... Практика довела, що наявність розгалуженої логіки не творить мовлення людини більш логічним, складна система лінгвістики не заважає нам залишатися неграмотними, бурхливий розвиток в останні роки різних напрямків стилістики не додає окремо нікому оригінальності стилю, чітка вимова акторів не перешкоджає нашій без'язикості і, головне, серйозні зусилля психології і діалектичної логіки, направлені на розкриття людської думки, не наближають нас до творчості у власних промовах» [1987; 364].

Упродовж історичного розвитку значення терміна «риторика» дещо розширилось. Серед науковців не існує єдності щодо витлумачення цього терміна, навіть у визначенні риторики як науки. Більше того, у деяких фахівців викликає сумніви навіть те, чи можна риторикі взагалі вважати наукою. У 50-ті рр. ХХ ст. оформлюється неориторика (так звана – аргументативна), представлена працями Х.Перельмана і Л.Олбрехт-Титеки, І.А.Герасимової, Р.Гроотендорста, А.А.Івіна, А.І.Мігунова, С.Тулміна, Д.Уолтона та ін., та лінгвістична риторика, що представлена роботами Р.Барта, У.Еко, Ж.Дюбуа, Ф.Еделін, Ж.-М.Клінкенберг, Ф.Менге, Ф.Пір, Ю.М.Лотмана, Ц.Тодорова та ін. На сьогоднішній день риторика являє собою настільки строкатий напрям досліджень, що охопити всі її відгалуження практично неможливо.

Наше розуміння риторики ґрунтується на традиціях Арістотеля, у працях якого концепція змістовної риторики представлена у найбільш цілісному вигляді, на працях Ф.Прокоповича, М.В.Ломоносова, М.М.Сперанського, О.Ф.Мерзлякова, М.Ф.Кошанського, К.П.Зеленського, а також на традиціях сучасних вчених – В.В.Одінцова, Є.О.Ножина, А.Ю.Міхневича, Ю.В.Рождественського, С.П.Іванової, Н.О.Безменової, О.А.Юніної, Г.М.Сагач, у працях яких отримала свій подальший розвиток концепція риторики як філософсько-дидактичної науки, спрямованої на формування у людини ефективної комунікативної діяльності.

Концепція статусу риторики, запропонована Г.М.Сагач, яку ми взяли за основу у процесі розробки навчальної дисципліни «Риторика» в Академії управління МВС, визначає останню як науку про закони управління мисленнево-мовленнєвою діяльністю [1993; 49], тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності. Зміст риторики Г.М.Сагач відображає формулою:

$$P = (K + A + C + T + M) + (EK + CA), \text{ де}$$

К – концептуальний закон – формує й розвиває вміння всебічно аналізувати предмет дослідження та вибирати систему знань про нього.

А – закон моделювання слухацької аудиторії – відіграє роль у формуванні й розвитку вміння вивчати у системі три групи ознак, які визначають "портрет" аудиторії: соціально-демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-особистісні.

С – стратегічний закон – формує й розвиває вміння розробляти програму дій на основі створення концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії: визначення цільової установки (навіщо?), виявлення й розв'язання суперечностей, формування власної позиції.

Т – тактичний закон – формує вміння та навички працювати з фактами та аргументами, активізує мисленнєву діяльність співрозмовника (аудиторії).

М – мовленнєвий закон – розвиває вміння володіти мовними засобами (одягати свою думку в дієву словесну форму).

ЕК – закон ефективної комунікації – формує і розвиває вміння встановлювати й закріплювати контакт з аудиторією як необхідну умову реалізації продукту мисленнево-мовленнєвої діяльності.

СА – системно-аналітичний закон – формує і розвиває вміння рефлексувати (виявляти й аналізувати власні відчуття з метою навчитися робити висновки з помилок і „нарошувати” цінний життєвий досвід).

Управління мисленнево-мовленнєвою діяльністю включає два аспекти: організаційний та власне управлінський. Два останні закони є складовими «власне управлінського аспекту мисленнево-мовленнєвої діяльності», вважає Г.М.Сагач [1993; 51].

Наведена риторична формула становить собою певну цілісну систему, у якій кожний компонент зумовлює й доповнює інший, причому усі компоненти побудовані у суворій логічній послідовності. Концептуальний закон – основоположний, бо вміння МИСЛИТИ ДОЗВОЛЯЄ ЛЮДИНІ наповнити всю діяльність

змістом і жити не за формою, а за суттю. Закон моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий закони, закон ефективної комунікації «працюють» на перший закон, тобто знання цих законів дає можливість людині грамотно «запустити» задум (концепцію) в аудиторію, оскільки думка може втратити свою цінність досить швидко, якщо не знаходить втілення, і, нарешті, закон системно-аналітичний поширює свою дію на усі попередні закони, бо володіння цим законом дозволяє людині, по-перше, оцінити якість самої концепції, по-друге, уважно проаналізувати весь процес запуску, знайти сильні й слабкі сторони і тим самим зробити свою справу ще краще. Іншими словами, закони риторики, представлені у риторичній формулі, відбивають системність мисленнєво-мовленнєвої діяльності, що визначає результативність цієї діяльності, а відтак – успішність будь-якої фахової діяльності людини.

Необхідно підкреслити, що риторика являє собою технологію, яку можна наповнити будь-яким предметним змістом (юридичним, педагогічним, політичним, економічним тощо), оскільки керована мисленнєво-мовленнєва діяльність дозволяє людині чітко, точно, логічно викласти будь-який предмет мовлення. Отже, риторика може бути ще й інструментом ефективної реалізації різного роду наук. Уміння управляти своїм мисленням і мовленням зумовлює універсальність риторики, тому що вона дає можливість людині повніше реалізувати себе, свої здібності в обраному напрямку, складає основу професіоналізму будь-якого фахівця, надто ж управлінця.

Риторика – наука прикладна, тому і викладання її повинне здійснюватися головним чином на дієвому підході до навчання. Найбільш прийнятною у сучасній методиці викладання виявилася класифікація, побудована саме на дієвому підході. Згідно з нею існують методи: а) які забезпечують опанування навчального предмета (словесні, візуальні, практичні, репродуктивні, проблемно-пошукові, індуктивні, дедуктивні); б) які стимулюють та мотивують навчально-наукову діяльність (навчальні дискусії, ділові ігри, творчі завдання, пошук і дослідження, конкурси, вікторини тощо); в) методи контролю і самоконтролю у навчальній діяльності (опитування, залік, іспит, контрольна робота, тестові завдання, питання для самоконтролю та ін.). Сучасна методика викладання гуманітарних дисциплін має багатий арсенал різноманітних способів, прийомів і засобів навчання, зокрема інноваційних, проте в межах цієї статті ми розглянемо ті методи, форми і прийоми навчальної роботи, які, з точки зору досвіду впровадження, сприяють інтенсифікації та модернізації навчального процесу, розвивають творчий підхід і особистісний потенціал учасників навчального процесу. Учасники навчального процесу в нашому випадку – це фахівці-правознавці, управлінці у сфері правопорядку.

Високу ефективність навчального процесу, спрямованого на формування комунікативної компетентності, мовленнєвої культури правознавців, управлінців у сфері права забезпечує застосування таких методів, форм і прийомів навчальної роботи, як:

- тренінги (як окремих, так і комплексних навичок);
- ділова (рольова) гра;
- метод моделювання;
- аудіовізуальний метод навчання;
- метод «мозковий штурм»;
- «сократів діалог»;
- метод інтерв'ю;
- публічні виступи на задану тему (імпровізація);
- аналіз помилок, колізій, казусів.

Метод **тренінгу** здебільшого застосовується для навчання управлінців та представників інших професій. Мета тренінгу – забезпечити слухача практичними знаннями, вміннями, навичками, необхідними для виконання конкретних завдань шляхом тренування (повторення й закріплення) певних дій. Тренінг спрямований на вироблення більш-менш одноманітних і передбачуваних схем професійної поведінки, автоматичного відтворення тих чи інших фахових дій (наприклад, вихід до аудиторії, контроль пози, міміки, жестів під час виступу, навички роботи з аудиторією, завершення виступу, робота із запитаннями тощо). Для того, щоб тренінг був успішним, викладачеві-тренеру потрібно пам'ятати про прагматичну спрямованість такого методу навчання, адаптувати програму тренінгу до конкретних навчальних потреб з урахуванням індивідуальних особливостей учасників, виявляти самому активність, відкритість, гарну реакцію, професіоналізм та заохочувати учасників до самовдосконалення.

Один з найбільш популярних серед слухачів методів проблемного навчання – ділова (рольова) гра – спрямований на активізацію пізнавальної діяльності, створення стимулювальних умов для поглиблення професійних знань, розвиток творчих здібностей. Ефективність цього методу визначається попередньою підготовкою викладача і слухачів. Основна мета ділової гри полягає у створенні ситуації, максимально наближеної до реальної, у якій слухач повинен виконати необхідні професійні дії, правильно застосувати набуті знання з риторики, виявити навички роботи з аудиторією, а також вміння працювати з документами. Метод цей використовується під час вивчення теми «Судова риторика». Сценарій гри готує викладач або слухачі (що мають досвід роботи в суді). До підготовки залучаються колеги з кафедри кримінального права для розробки фабули (конкретної життєвої або наближеної до такої ситуації), а також аналізу та підведення підсумків гри.

Слухачі можуть виконувати ролі не лише учасників судового засідання, а й експертів, державних службовців, депутатів тощо. Гра посилює мотивацію до навчання, колективну співпрацю та дух суперництва.

Метод моделювання використовується не менш ефективно під час практичних занять з риторики, адже дозволяє відтворити соціально-демографічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні ознаки різних аудиторій (одного суб'єкта чи цілої соціальної групи), з якими доведеться співпрацювати фахівцям у безпосередній діяльності, та виробити тактику, алгоритм вербальної та невербальної поведінки. Поєднання методу моделювання з елементами тренінгової роботи приносить ефект синергії. Під час такого виду роботи є можливість не тільки створити цілісний психологічний портрет аудиторії, але й навчитись працювати з цим портретом: установлювати контакт з різними типами аудиторій; моделювати свої та чужі «зони небезпеки», виробити вміння їх попереджати, делікатно поводитися з метою максимальної нейтралізації їх дії; працювати з «небезпечними зонами» аудиторії (острівки шуму, відволікання тощо) шляхом підбору цікавих фактів, гумористичних історій, зміни тональності розмови, виключення складного матеріалу, створення умов для актуалізації в людині її позитивних якостей тощо; виробити програму впливу (стратегію) на конкретну аудиторію; підібрати систему аргументів, спрямованих на активізацію мислення та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії.

Широке упровадження технічних засобів, а саме використання можливостей Інтернет, відеотренінгів та відеозапису різних форм роботи з метою аналізу та обговорення дій учасників навчального процесу, фільму тощо, посилює пізнавальну активність слухачів, дозволяє досягти максимальної економії часу для засвоєння навчального матеріалу.

Метод «мозкового штурму» – це метод організації спільної групової та творчої роботи в аудиторії з метою підвищити розумову активність учасників і знайти плідні ідеї, конструктивні рішення, розв'язання складних проблем або нестандартних ситуацій. Цей метод використовується спільно з іншими методами, наприклад, методом моделювання на етапі обговорення в групі адекватності вибраної стратегії впливу на аудиторію окремим слухачем та пошуку альтернативних способів роботи із аудиторією (за заданими параметрами).

Кращому засвоєнню теми «культура діалогу та полеміки» сприяє використання метода «Сократів діалог», в онові якого лежить метод Сократа, що формує вміння грамотно ставити запитання, спрямовувати діалог, складати його алгоритм, передбачати можливі варіанти наступних ланцюжків запитань. Метод стимулює творче (аналітичне і синтетичне) мислення, самостійний пошук відповідей, навчає логічно вибудовувати ланцюг запитань, які наближають до остаточної відповіді.

Допоміжний метод формування і відпрацювання практичних навичок спілкування майбутнього керівника з підлеглими, з претендентами на роботу, з громадянами, який найчастіше реалізується у формі бесіди, – метод інтерв'ю (інтерв'ювання). Під час навчального інтерв'ю слухачі вчать ставити запитання уявному кандидату, фіксувати відповіді на них, формулюють ситуаційні запитання. До письмового інтерв'ю готують анкету або запитальник.

Ще один допоміжний метод навчання, спрямований на розвиток і закріплення навичок аргументування й захисту власної позиції у дискусії, діалозі, під час ділових зустрічей, дебатів, – метод PRES-формули (від англ. Position – Reason – Example – Summary). У цій формулі запрограмований алгоритм логічно послідовних дій: Позиція (думка) – обґрунтування – приклад – висновок (наслідок). Метод формує навички ефективної професійної комунікації, передусім вміння коротко виступати (1-2 хв.) з 4 речень, коли час на дискусію обмежений. Пропонуються типові моделі висловлювань: 1. Позиція (у чому полягає ваша точка зору) – я вважаю, що... 2. Обґрунтування – тому що...; через те, що... 3. Приклад – наприклад, ... 4. Наслідок – ось чому....

Під час проведення дебатів доцільно застосувати методичний прийом «займи позицію», який допомагає визначитись із власною позицією у професійних дискусіях, особливо під час вирішення проблемних питань чи конфліктних ситуацій. Спочатку формулюється дискусійне питання, яке передбачає протилежні відповіді. Наприклад: Ви за чи проти суду присяжних в Україні? Ви за чи проти громадянського шлюбу? Відповідаючи на запитання, слухачі навчаються добирати і висловлювати переконливі аргументи на захист своєї позиції перед колегами та викладачем.

Окрім розглянутих методів, прийомів і форм роботи, під час вивчення прикладної дисципліни риторика дуже ефективними себе виявила також: публічні виступи на задану тему (імпровізація) з наступним обговоренням; оцінка або самооцінка дій учасників; аналіз помилок та ін. Підвищити якість та ефективність формування комунікативної компетентності, мовленнєвої культури допомагає органічне поєднання інноваційних методик із класичними, традиційними, продумане і гармонійне комбінування різних методів щодо кожної теми та кожного заняття залежно від їхньої мети, специфіки. Досвід показав, що продуктивним є також форми роботи, що ґрунтуються на синтезі аудиторної і позааудиторної роботи (наприклад, проведення слухачьких науково-практичних конференцій, організація круглих столів, конкурси із судових дебатів, дебатів на задану тему тощо).

При цьому важлива роль відведена викладачу, майстерність, переконливість і толерантність якого викликає довірливе ставлення слухачів. Важливим для викладача є позбавлення директивного підходу до навчання та розподілу ролей (а саме: ролі гуру, верховного судді, незаперечного авторитета). Викладач повинен

завжди пам'ятати про необхідність підсилення мотивації та зацікавленості слухачів шляхом використання нових ефективних форм і методів викладання. Йдеться про відмову викладача від організаторської моделі (коли він несе головну відповідальність за навчання, результатом якого є знання та навички) на користь ліберальної моделі, що надає необхідні інструменти для навчання, сприяє активній ролі слухача у навчанні, стимулює колективну рефлексивну діяльність, створює атмосферу відкритої взаємодії.

Отже, щоб оволодіти чужою свідомістю, потрібно спочатку опанувати себе, навчитися керувати своїми думками та почуттями, голосом та жестами.

Мусимо усвідомити: усне мовлення своїми можливостями – і насамперед як засіб вияву людського «я», найрізноманітніших відтінків почуття, переживання, гнучкості думки, як спосіб оцінки всього, що стосується людини, оточує її і як засіб контактувати з іншими і впливати на них – аж ніяк не дорівнює писемній формі. Тому ми маємо повернутись від «фетишизації писемного мовлення», за висловом професора О.Сербенської, до більш детального та ґрунтовного вивчення науки про успішну мовну комунікацію, постійно удосконалюючи й модернізуючи систему методів і форм викладання цієї древньої науки, яка вважалась колись «королевою мистецтв».

Література

Артикуца Н.В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті/ Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Збірник матеріалів Міжнародної науково-методичної конференції (25-28 травня 2005 р., Київ) – К.: Стилос, 2005. – С.3-25.

Байки Р., Кэйпл Дж. Теория и практика тренинга. – СПб.: Питер, 2002. – 352 с.

Гиндин С.И. Комментарий 1. Риторика и проблемы структуры текста // Общая риторика. – М., 1987. – 364 с.

Клочек Г. Королева мистецтв на задвірках освіти // Дзеркало тижня. – 2007. – № 44.

Сагач Г.М. Золотослів. – К.: Райдуга, 1993. – 366 с.

Сербенська О.М. Волошак. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2001. – 204 с.

Хосе Луїс Рамірес. Поновлення риторики як основи громадянства і освіти. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; К.: Смолоскип, 2008. – 96 с.

The article highlights the relevance of teaching rhetoric, which may be the best way of personal development and a communicative competence of lawyers. The author examines the most effective methods, forms and methods of teaching.

Keywords: rhetoric, innovative teaching, communicative competence.

Надійшла до редакції 11 листопада 2008 року.

РОЗДІЛ XI. ІСТОРІЯ МОВИ ТА ЛІНГВІСТИКИ

Ганна Бабак

ББК Ш1Г (4УКР)
УДК 81 – 119 (477.54)(09)ХРОНОЛОГІЗАЦІЯ МОВНИХ ЯВИЩ У СТУДІЯХ УЧЕНИХ
ХАРКІВСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

У статті розглянуто особливості абсолютної та відносної хронологізації мовних явищ у працях О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова.

Ключові слова: абсолютна та відносна хронологізація, генеалогічне дерево, архетип.

На початку XIX ст. лінгвістика поставила чи не єдиним своїм завданням вивчення історії мови. Більше сторіччя тому Г. Курциус писав, що історія є ніщо без хронології та пов'язаної з нею періодизації; без хронології історія мови залишається агломератом окремих фактів, а самі ці факти не будуть достовірними. У формулі фонетичного закону як ніде краще відбито просторово-часовий зв'язок звукових процесів.

Фактор історичного часу опинився в центрі уваги лінгвістів Європи. На матеріалі індоєвропейських мов складається порівняльно-історичний метод, основною метою якого висувається реконструкція прамови. Однак прामова, яку реконструювали, мала позачасовий характер, була лише своєрідним складом реконструйованих праформ-архетипів. Категорія історичного часу підключалася в процесі реконструкції архетипів, відтворення їх змін у формі, історично засвідчені в пам'ятках писемності, або живі форми сучасної мови чи діалекту. Визначення порядку послідовності змін виконувалося шляхом координації з астрономічним календарем. Так встановлювалась абсолютна хронологія лінгвістичних процесів і явищ.

Зазначеною проблемою займався Ф. М. Березін [Березін 1976], про погляди О. О. Потебні на проблему визначення часових меж мовних явищ писав І. С. Олійник [Олійник 1962], більш повно проблему використання прийому хронологізації вченими Харківської школи висвітлено в монографії В. А. Глуценка [Глуценко 1998]. Але наведені праці розглядають особливості використання прийому хронологізації побіжно, окремих спеціальних праць з цієї проблеми немає, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей використання прийому хронологізації ученими Харківської лінгвістичної школи (залучаються праці О. О. Потебні, П. Г. Житецького та М. О. Колосова). Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розгляд особливостей використання прийому абсолютної хронологізації та 2) аналіз специфіки використання прийому відносної хронологізації.

Досягнення порівняльно-історичного мовознавства, які чітко окреслилися в середині XIX ст., підготували ґрунт для потужного розвитку лінгвістичної думки в Росії в цьому напрямку, особливо в 80-х рр., коли в російському мовознавстві уперше з'являються окремі лінгвістичні школи з широкими творчими задумами, своєрідним розумінням явищ мови і оригінальними методами дослідження. Різне розуміння цими школами завдань порівняльно-історичного методу було показником широких перспектив, які відкрила російська наука для мовознавства.

Представники Харківської школи в усіх випадках намагалися дати абсолютну хронологію тих фонетичних змін, історію яких розглянуто в їх працях. «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [Колосов 1872] М. О. Колосова став, за словами С. К. Булича, «першим у нашій науковій літературі хронологічним оглядом звукових і формальних особливостей руської мови за пам'ятками» [Булич 1899: 832].

У своїй роботі «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» М. О. Колосов визначає за історичними пам'ятками фонетичні особливості «русської мови» з XI до XVI ст. Так, наприклад, автор зазначає, що «зближення г та о» згідно з історичними пам'ятками почалось у XIII ст., так само як і заміна є на е [Колосов 1872: 104]. Разом з тим М. О. Колосов нерідко обмежувався вказівкою на першу та наступні фіксації певних фонетичних рис у давніх писемних пам'ятках, не ставлячи питання про час появи тих або інших фонетичних явищ (процесів) у самій мові (її діалектах). Так, заміни літери h М. О. Колосов відзначав у давньоруських пам'ятках XI ст. (це, на думку вченого, особливо характерне для пам'яток кінця XI ст.), причому замість h найчастіше вживається літера е. Щодо питання про час виникнення відповідного фонетичного процесу в східнослов'янських діалектах, то його М. О. Колосов не ставить.

Більш рішуче підходить до проблеми хронологізації архетипів і фонетичних законів П. Г. Житецький. Так, відштовхуючись від свідчень давньоруських пам'яток, у яких уживання літер і та е замість ѣ спостерігається вже в XI ст., П. Г. Житецький зосереджує свою увагу на переході ѣ > і в «малоруському наріччі та в новгородському говорі» і відзначає, що цей фонетичний закон «народився на самому початку історичного життя слов'яноноруських племен», тобто в період виникнення давньоруської писемності [Житецький 1876: 9], або

ще раніше: «зародившись у доісторичну епоху», *i* < *ě* «виступило в давньоруський період як досить рельєфна діалектна особливість» [там же: 137].

Більш детально розробляє питання абсолютної хронологізації О. О. Потебня. Однією з особливостей історичного підходу вченого до фонетичних явищ є намагання там, де це можливе, чітко встановлювати їх абсолютну хронологію, спираючись на свідчення писемних пам'яток. Проте робить це О. О. Потебня дуже обережно: недоліки писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови в часи О. О. Потебні були вже добре відомі [Глущенко 1998: 137], тож висновки щодо того або іншого мовного явища він робить тільки тоді, коли в нього є достатня кількість фактів, здобутих унаслідок дбайливого аналізу численних пам'яток чи даних діалектів. Він сам не робив і застерігав учених від поспішних, необґрунтованих висновків, зроблених на основі аналізу поодиноких фактів. Учений у багатьох випадках встановлює лише приблизну хронологію, нерідко вказуючи на століття, не пізніше якого відбулася та або інша фонетична зміна, або століття, у якому або раніше якого відбувся певний перехід. Так, О. О. Потебня дотримувався того погляду, що «стародавні глухі звуки у багатьох випадках були ще живі в XIV – XV ст., а в деяких випадках... спорадично доходять аж до нашого часу» [1878: 810]; про перехід *e* в *o* в південновеликоруському наріччі мовознавець говорить: «Час, коли цей перехід відбувся, визначити не можемо. Безсумнівно лише, що він, з одного боку, набагато новіший за поділ великоруської мови, а з іншого, – що він старіший половини XVI ст.» [Потебня 1866: 65]; щодо подовження приголосних української мови у сполученнях з *j* О. О. Потебня зазначив: «Час появи подвоєння не пізніше XV ст.; у кінці цього століття в західноруській грамоті знаходимо иллиничы». Іноді О. О. Потебня вказує на століття, з якого, на його думку, почала відбуватися певна фонетична зміна. Так, початком переходу *e* в *o* в північновеликоруських говорах є XIII ст., а якісне розрізнення складів (тобто «чергування *o* і *y*, *ě* і *ю*, *e* і *є*») з'явилося, згідно з писемними пам'ятками, не пізніше початку XIV ст. [там же: 106]. Лише в окремих випадках О. О. Потебня наважується давати більш точну абсолютну хронологію. Зокрема, він робить висновок, що сучасні форми другого повноголосся в північновеликоруських говорах можна датувати XIV – XV ст. [Потебня 1876]. Це твердження було аргументоване численними посиланнями на писемні пам'ятки XI – XV століть.

Полемізуючи з О. І. Соболевським, О. О. Потебня твердить, що *ъ*, *ь* у пам'ятках XV – XVII ст. «позначають не лише м'якість чи твердість, але й приналежність приголосних до попереднього складу, тобто minimum глухої голосної, яка не становить складу. Це quantum збільшується, – продовжує О. О. Потебня, – в напрямі до давнини, і в XII – XIII ст. ...повинне бути прийняте як рівні складові». О. О. Потебня переконливо доводить, «що не лише в різних говорах, але і в тому самому говорі в різних розрядах слів зникання глухих проходило неодноразово», чим заперечує довільне твердження О. І. Соболевського, ніби «воно відбувалося в усіх наріччях і говорах одночасно».

Часто О. О. Потебня вагався в датуванні того чи іншого фонетичного явища (процесу) і прямо вказував на це. На великі труднощі у визначенні часу занепаду редукованих поряд з О. О. Потебнею вказували М. О. Колосов і П. П. Житецький.

Так само О. О. Потебня відмовляється від категоричного твердження щодо часу появи *i* з *ě*, він гадає, що звук *i* на місці *ě* там, де він є тепер, був у XIII ст. «Окремі випадки, – говорить О. О. Потебня, – з яких між іншим ми не зважуємося виводити загального правила, є уже в XI ст. у «Святославім ізборнику» 1073 – **смотришь**. Відзначимо досить пізню появу заміни звука *h* в інших слов'янських наріччях» [Потебня 1866: 112]. Ідентично О. О. Потебня висловлює свою думку щодо змішання *i* – *ы*, зазначаючи, що дане явище існує уже в повному розвитку в XVI ст., але про те, коли з'явилося таке змішання, можна, на думку мовознавця, лише здогадуватися, але все ж, вочевидь, сталося це в багатьох говорах не пізніше XIII – XVI ст.

Звернення до праць учених Харківської школи показує подальше – порівняно зі студіями лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. – вдосконалення методики відносної хронологізації (остання полягала насамперед у визначенні часової послідовності фонетичних змін). Так, О. О. Потебня, а слідом за ним П. Г. Житецький і М. О. Колосов розробляли твердження про те, що подовженню та подальшій дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах в українській мові передували занепад редукованих голосних. На думку М. О. Колосова, перехід *ě* > *i* виник раніше тих змін в українському вокалізмі, які були пов'язані з якістю складу або з наголосом. Це стосується, зокрема, якісних змін *o*, *e* в нових закритих складах [Колосов 1872].

За спостереженнями В. А. Глуценка, складність лінгвістичних завдань, які прагнули розв'язати вчені Харківської школи, призводила їх до невмотивованих визначень часової послідовності звукових змін [Глущенко 1998: 65]. Так, розглядаючи збіг голосних *ы*, *i* в «середньому» *и*, М. О. Колосов висловив припущення, що спочатку відбувся перехід *ы* > *и*, а потім зміна *i* > *и*. Оскільки, за М. О. Колосовим, перехід *i* > *и* був зумовлений необхідністю відрізнити споконвічний *i* від *i*, що виник з *ě*, зміна *ě* > *i* передувала переходу *i* > *и*. Отже, учений встановлює відносну хронологію трьох фонетичних процесів: 1) *ы* > *и*; 2) *ě* > *i*; 3) *i* > *и*. При тому зауважимо, що подібні реконструкції не були достатньо вмотивованими і в інших випадках. Так, О. О. Потебня встановлює відносну хронологію ряду «ослаблень» приголосних в історії української мови: на думку вченого, спірантизація проривного *z* відбулася до переходу *в* і *л* в *ў* та появи дієслівних форм без *т* у 3-й особі теперішнього часу [там же: 140], проте ніяких аргументів О. О. Потебня не наводить. Те ж саме можна сказати про відносну хронологію занепаду редукованих і виникнення повноголосся в інтерпретації П. Г. Житецького. На його думку, повноголосся сформувалося в спільноруській правовій слідом за занепадом редукованих: воно є наслідком цього процесу. Пояснюючи це твердження, П. Г. Житецький звертається до

тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих. Схематизм і абстрактність такої інтерпретації викликали негативну оцінку з боку О. О. Потебні та М. О. Колосова.

У історико-фонетичних студіях учених Харківської школи зроблено також окремі спроби синхронізації фонетичних явищ (процесів) минулого. Так, О. О. Потебня визначає часову співвідносність спірантизації проривного *z* і виникнення форм типу **мозку** в українській мові. На його думку, ці зміни відбулись одночасно, і критерієм є легкість-важкість вимови: сполучення **zh** є ще більш важким для вимови, ніж **zk** [Потебня 1876: 44 – 45].

При датуванні деяких фонетичних явищ учені школи поєднують абсолютну й відносну хронологію. Прикладом такого поєднання може служити датування О. О. Потебнею спірантизації проривного *z* в українській мові. Відзначивши в написі на чарі Володимира Давидовича Чернігівського (1151 р.) форму **господаря**, учений зауважує, що в ній міг занепадати лише початковий фрикативний приголосний, а зміна проривного *z* у фрикативний «почалася, звичайно, задовго до цього занепаду» [Потебня 1866: 133].

Значним був внесок учених Харківської школи в розробку проблеми розрізнення архаїзмів і інновацій у фонетичних системах східнослов'янських мов. Конкретно-історичний підхід до мовних явищ із широким використанням матеріалу як давніх писемних пам'яток, так і сучасних діалектів у багатьох випадках дозволяв одержати надійні результати, що стали надбанням мовознавства ХХ ст. [Глущенко 1998: 66].

Отже, ученими Харківської лінгвістичної школи було зроблено вагомий внесок у розвиток прийому хронологізації мовних явищ, зокрема було доведено ненадійність інформації, отриманої шляхом аналізу історичних пам'яток, на базі чого ґрунтується абсолютна хронологізація. Усе частіше мовознавці, особливо О. О. Потебня та М. О. Колосов, спираються на відносну хронологізацію, зазначаючи час появи чи зміни певного явища за колінами «родовідного дерева» чи відносно іншого явища.

Подальше дослідження проблеми можливе на шляху поглибленого вивчення наукових текстів компаративістів інших лінгвістичних шкіл, зокрема Московської, Казанської та Лейпцизької.

Література

- 1.Белодед А. И. Вопросы становления украинского вокализма в лингвистической интерпритации А. А. Потебни / Белодед А. И. – К., 1964. – 19 с.
- 2.Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. / Березин Федор Михайлович – М. : Наука, 1976. – 367 с.
- 3.Брицына О. И. Вопросы украинского языкознания в трудах П. И. Житецкого / Брицына О. И. – Харьков, 1958. – 15 с.
- 4.Булич С. К. Русский язык и сравнительное языкознание / С. К. Булич // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1902. – Т. 36. – С. 322 – 323.
- 5.Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
- 6.Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / Житецкий П. И. – К., 1876. – VI, 376 с.
- 7.Колесов В. В. Относительная хронология просодических изменений в праславянском / В. В. Колесов // Исследования в области сравнительной акцентологии индоевропейских языков. – Ленинград : Наука, - 1979. – С. 111 – 142.
- 8.Колосов М. А. Материал для характеристики северновеликорусского наречия / М. А. Колосов // Варшавские университетские известия. – 1874. – № 5. – С. 1 – 62.
- 9.Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / Колосов М. А. – Варшава, 1872. – 192 с.
- 10.Кравчук Р. В. З історії слов'янського мовознавства (видатні славісти-мовознавці) / Кравчук Р. В. – К. : Радянська школа, 1961. – 140 с.
- 11.Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні / І. С. Олійник // Матеріали III Республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні. – Харків, 1962. – С. 43 – 84.
- 12.Плачинда В. Г. Павло Гнатович Житецкий / Плачинда В. Г. – К. : Наук. думка, 1987. – 208 с.
- 13.Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка : I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий / Потебня А. А. – Воронеж, 1866. – 156 с.
- 14.Потебня А.А. К истории звуков русского языка / Потебня А. А. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.
- 15.Потебня А.А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.
- 16.Потебня А.А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1881. – Ч. 3. – 144 с.
- 17.Потебня А.А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1883. – Ч. 4. – 86, X с.
- 18.Потебня А. Разбор сочинения А. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия» / Потебня А. – К. , 1876. – СПб., 1878. – 76 с.

19. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / Франчук Віра Юріївна – К.: Наукова думка, 1985. – 168 с.

In the article it is considered peculiarities of absolute and relative chronology of the linguistic phenomena in the works of O. Potebnya, P. Zhytezkyi, M. Kolosov.

Keywords: absolute and relative chronology, genealogical tree, archetype.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

Володимир Глущенко, Ірина Рябініна

ББК 81.411.1–3

УДК 811.161.2(09)+811.161(09)

ПРОБЛЕМА ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 10-30-Х РР. ХХ СТ.

Розглядаються погляди українських лінгвістів на джерела вивчення історії східнослов'янських мов і їхня практична реалізація в історико-фонетичних студіях.

Ключові слова: джерела вивчення історії мови, пріоритетне джерело, матеріал давніх писемних пам'яток, сучасні діалектні дані.

Проблема джерел вивчення історії мови є однією з найважливіших у генетичному мовознавстві. Розгляд цієї проблеми в лінгвіоісторіографічному аспекті видається дуже важливим і перспективним, оскільки історія мовознавства є історією лінгвістичних методів, а методологія та методика лінгвогенетичних досліджень тісно пов'язані з джерелами вивчення історії мови.

У наших публікаціях на значному фактичному матеріалі розкрито погляди українських мовознавців зазначеного періоду на джерела вивчення історії мови та виявлено специфіку використання цих джерел [Глущенко 1998, с. 141–152; Рябініна 2005а; Рябініна 2005б; Рябініна 2008, с. 8–13].

Водночас подальше опрацювання теми, поява нових матеріалів викликає необхідність нового звернення до проблеми.

З урахуванням цього пропонується стаття має за мету показати особливості й закономірності розробки проблеми джерел вивчення історії мови в українському мовознавстві 10-х – 30-х рр. ХХ ст. У зазначений період увагу дослідників було зосереджено на проблемі пріоритетності джерел, оскільки від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретація. Пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови теоретично обґрунтовували молодограматика (Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль), проте в практиці їхніх досліджень сучасні діалектні дані виступають як доповнення до матеріалу давніх писемних пам'яток. Учені Харківської лінгвістичної школи вважали пріоритетним джерелом вивчення історії мови сучасні діалектні дані; при цьому матеріалові давніх писемних пам'яток відводилася роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов). Ця позиція відбилася в практиці їхніх досліджень. О. О. Потебня першим органічно поєднав сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток. Учені Казанської лінгвістичної школи (І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель) також надавали перевагу даним, здобутим із спостережень над “живими” мовами та діалектами (у порівнянні з фактами, відбитими в пам'ятках писемності різних епох). Це базувалося на критичному ставленні до пам'яток. Так, І. О. Бодуен де Куртене вбачав недоліки давніх писемних пам'яток у тому, що вони не передають усього мовного багатства та їхній правопис не завжди точно передає звуки мови. Учені Московської лінгвістичної школи (О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакін та ін.) як пріоритетне джерело вивчення історії мови розглядали сучасні діалектні дані, про що свідчать їхні теоретичні та практичні дослідження. До матеріалу давніх писемних пам'яток (другого за значенням після сучасних діалектних даних джерела вивчення історії мови) вони ставилися критично, убачаючи недоліки пам'яток у штучному характері мови, пов'язаному з наслідуванням письма, у можливості відбиття церковної вимови, у локальній і хронологічній обмеженості [Глущенко 1998, с. 49–51; Рябініна 2008, с. 8–9].

Пріоритетним джерелом вивчення історії мови вважали сучасні діалектні дані й П. М. Селіщев, Є. К. Тимченко та О. Б. Курило. О. І. Соболевський, М. М. Каринський та А. Ю. Кримський орієнтувалися на матеріал пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови. При цьому сучасним діалектним даним відводилася лише констатувальна роль, що не давало можливості цим ученим повною мірою використовувати інформативний матеріал сучасних говорів, який був у їхньому розпорядженні. Це значно збіднювало результати досліджень [Глущенко 1998, с. 112–114; Рябініна 2008, с. 9]. Зокрема, А. Ю. Кримський зазначав, що він “вважає за потрібне шукати вказівок найперше не де, як у давніх-таки її пам'ятках: треба копотливо

порпатися по старих рукописах, навиягати звідти якнайбільше фактичних даних – і оперувати тільки документально засвідченими лінгвістичними фактами” [Кримський 1924, с. III]. Такий підхід А. Ю. Кримський свідомо протиставляв опорі на сучасні діалектні дані, яку він пов’язував з ім’ям О. О. Шахматова [там же]. Сучасні діалектні дані А. Ю. Кримський використовував дуже обмежено, з метою підтвердження вже одержаних результатів вивчення матеріалу давніх писемних пам’яток.

Цікавою в зазначеному аспекті є праця Є. К. Тимченка “Курс історії українського язика” (1930).

Розгляд історії української мови Є. К. Тимченко починає з “того часу, коли ми маємо писані його (язика – *В. Г., І. Р.*) пам’ятки, беручи за “точку еволюції” момент, гіпотетично відбудований на підставі порівняння звуків і форм, засвідчених в найдавніших пам’ятках усіх слов’янських язиків” [Тимченко 1930, с. 20–21]. Історія української мови, на думку вченого, починається з другої половини XI ст., “бо перші пам’ятки, де відбилися прикмети нашої мови, сягають саме цієї доби” [там же, с. 21].

Вважаючи найстарішими писаними пам’ятками української мови “Ізборники Святослава”, Є. К. Тимченко зазначав, що внаслідок помилок при списуванні з оригіналу в цих пам’ятках де-не-де виявляються ознаки тогочасної української мови, зокрема *ро, ло* замість *ра, ла*, повноголосні форми *оу* замість *въ* і, навпаки; *жс* замість *жд*; *ч* замість *щ* [там же, с. 22].

Пам’ятки XV – XVI ст., як вважав вчений, слугують матеріалом для дослідження української мови: таким матеріалом є церковні пам’ятки, акти, описи замків, київські пом’яники XVI ст. і ряд перекладів на українську мову [там же, с. 29].

XVII та XVIII ст. дають багато різного літературного матеріалу: акти, релігійно-полемічні трактати, переклади Святого письма, казання, мемуари, літописи, драматичні твори, вірші, граматики, словники і т. ін. Мова цих пам’яток різною мірою близька до „живої” мови [там же].

Досліджуючи давні писемні джерела (без чого неможливе вивчення історії української мови), Є. К. Тимченко звертав увагу на те, що недоліками пам’яток найдавнішої доби (XI – XII ст.) є те, що вони були писані “староболгарською” мовою і тільки списані на Україні, тобто суто українських пам’яток цієї доби немає. “Пізніших мовних здобутків, як, наприклад, “Слово о полку Ігоревім” й літописи, ми не маємо в українських правописах чи списках: вони загинули в історичних перевертах... Крім того, церковні здобутки нашої мови XIV – XV ст. знаходились під впливом тогочасної графічної моди середньоболгарських пам’яток, і таким чином під тією модою знаходяться фонетичні прикмети української мови” [там же].

Світські пам’ятки, на думку Є. К. Тимченка, також спочатку підлягали графічним звичкам церковних пам’яток, пізніше – впливові білоруських канцелярій, впливам польським і т. ін. Автор приходиться до висновку, що саме через це відповідні матеріали мають великі огріхи й недоліки, які не дозволяють назвати пам’ятки пріоритетним джерелом вивчення історії мови. Перевагу слід віддавати живим говорам: “Всі вказані хиби наших здобутків мовних не дозволяють бачити в них вагоме джерело, цю вагу належить класти на дослідження живої мови у всій різноманітності людських говірок. Виходячи з сучасної системи мови, ми можемо підноситися до найдавніших діб, ідучи за законами зміни звуків і форм, і щоразу коригуючи подання пам’яток мовних” [там же, с. 30]. Отже, для Є. К. Тимченка пріоритетним джерелом вивчення історії мови були сучасні діалектні дані.

І. І. Огієнку належать праці в галузі історії старослов’янської мови, граматики української мови, історії російської мови.

Значний інтерес становить монографія вченого “Пам’ятки старослов’янської мови X – XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд” (1929). У праці подається докладний історичний, лінгвістичний та палеографічний аналіз багатьох пам’яток старослов’янської мови, визначається “національна” приналежність пам’яток, вказуються основні риси південної (української) вимови східнослов’янських пам’яток XI ст. [Огієнко 1929].

У своїх працях І. І. Огієнко проаналізував декілька пам’яток української мови, уперше в історії українського мовознавства вводячи ці пам’ятки в науковий обіг. До таких праць належить “Вербська євангелія 1560 року”. І. І. Огієнко дає палеографічний опис та лінгвістичний аналіз пам’ятки, висвітлює проблему діакритичних знаків у слов’янських стародруках, у яких наголос був не лише літературним, а й живомовним; він і досі зберігається в говорах, особливо в південно-західних; у XVI – XVII ст. цей наголос був і східноукраїнським. Українські стародруки не мають якихось значних відмінностей від білоруських; український наголос має чимало спільних рис із південнослов’янським, зокрема сербським, оскільки “сербський спосіб розставлення наголосових знаків панує у нас в рукописах XV – VII віків” [Огієнко 1923, с. 29]. Система наголосу може служити ключем для визначення “національної” приналежності рукописних акцентованих пам’яток і місця виходу акцентованих стародруків.

С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер у своїй граматиці [Smal-Stocky 1913] майже не використовували матеріал давніх писемних пам’яток. Звертаючись до сучасного матеріалу, вони будували своє дослідження на фактах української літературної мови західного варіанту, не брали до уваги дані українських діалектів.

Погляди С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера критикував О. О. Шахматов, звертаючи увагу на хронологізацію явищ мовної історії, на необхідність урахування ранніх (прамовних) і пізніших змін [Шахматов 1914, с. 8]. Зокрема, учений відзначив, що збереження дзвінкості приголосних у кінці слова не є рисою, спільною для української та сербської мов, бо в частині українських і сербських говорів тут

відбувається оглушення. До того ж умови зміни дзвінких приголосних на глухі виникли після занепаду редукованих, а отже, ця ознака не може свідчити про споконвічну близькість української та сербської мов [там же, с. 17–18].

Подібні критичні зауваження щодо праці С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера зробили такі мовознавці, як Є. Ф. Карський, В. Вондрак, І. Г. Голанов, Т. Лер-Сплавінський та ін. [Глушенко 1998, с. 142–143].

Так, на думку Є. Ф. Карського, головний недолік праці С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера полягає в застосуванні “неповних методів дослідження та викладу”. Поставивши собі за мету довести цілковиту самостійність української мови та відсутність тісного генетичного зв'язку з російською, автори книги “знехтували всіма сталими прийомами досліджень мови”. Вони ігнорували дані української та російської діалектології. За вихідний пункт авторами української граматики було взято “літературну галицьку мову”. Північне наріччя української мови, що зберегло багато рис давнини, які ріднять його з білоруськими та великоруськими говорами, залишено без уваги. Навіть у посиланнях на білоруську мову, найбільш близьку й географічно, й історично за багатьма рисами до української, багато всіляких неточностей: автори знайомі з нею у межах даних, зібраних Ф. Міклошичем й О. Огоновським. До того ж упорядники книги не беруть до уваги даних історії мови [Карский 1962, с. 558–562]. Як вважав Є. Ф. Карський, С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер не використовували повно ні пам'ятки, ні говори.

В. М. Ганцов відомий у славістичному світі насамперед своїми фундаментальними розвідками з української діалектології. У дослідженні “Діалектична класифікація українських говорів (з картою)”, присвяченому діалектам Чернігівщини, автор намагався системно й науково подати складну мовну картину краю. У замітці “Чергові завдання української діалектології” дослідник підкреслював важливість діалектного матеріалу не лише для діалектологічних студій, а й для історичних. Праці з української діалектології не посідають належного місця серед діалектологічних студій на матеріалі інших слов'янських мов, і причини цього полягають у недостатності матеріалу й слабкому дослідженні окремих говірок. Досліджуючи історію звука *i* після префіксів на приголосний у південних українських говорах і в літературній мові [Ганцов 1925, с. 82], В. М. Ганцов використовував матеріал пам'яток, спираючись на дослідження О. О. Шахматова та В. Ягича. Матеріал говорів В. М. Ганцов порівнював з даними писемних пам'яток. У нього ці джерела вивчення історії мови виступають як рівнозначні.

У 20-х – 30-х рр. ХХ ст. з'являються й монографічні праці з історичної фонетики української мови, в яких здійснюються спроби ввести в науковий обіг нові фактичні матеріали. Такими є “Нариси з історії української мови” І. С. Свенціцького (1920), у яких знаходимо чимало нових даних із староукраїнських пам'яток; серія статей Л. А. Булаховського під загальною назвою “Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу” (1928), де вперше широко на порівняльно-історичному тлі висвітлено питання українського наголосу; стаття О. Б. Курило “Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів” (1928) та ін.

О. Б. Курило будувала свої дослідження на діалектних матеріалах. Дослідниця описувала зміни давніх *o*, *e* в нових закритих складах як процес, пов'язаний з іншими мовними процесами: “Зіставивши наявні мовні явища, які й тепер ще живі в українській мові, в її південних діалектах, явища, що свого часу спричинилися до зміни *o*, *e* в нових закритих складах незалежно від наголосу, я даю ту базу, на якій виросла названа зміна, як неминучий результат збігу певних мовних тенденцій” [Курило 1928, с. 2]. Досліджуючи давні українські пам'ятки й порівнюючи їх мову з мовою південних українських діалектів, О. Б. Курило зазначає, що в давніх пам'ятках дифтонги не відбито. Не відзначено дифтонгічних звуків і в південних українських діалектах [там же, с. 4]. Посилаючись на праці Я. Ф. Головацького та В. О. Розова, О. Б. Курило не тлумачить дані пам'яток буквально, говорячи, що не слід довіряти свідченням пам'яток при вивченні дифтонгів [там же].

Дослідниця зауважила, що російські дифтонгічні звуки відрізняються від українських і білоруських не тільки позицією складових елементів [Курило 1928, с. 16–17]. О. Б. Курило звернула увагу на те, що, згідно із спостереженнями О. О. Шахматова та Л. Л. Васильєва, російський дифтонгічний звук *uo* наявний в наголошеному складі там, де він вийшов з *o* висхідної інтонації: це збігається з певними даними південнослов'янських (переважно словенської) та західнослов'янських мов. А в українських та білоруських говірках дифтонгічні звуки розвинулися незалежно від праслов'янських наголосово-інтонаційних умов, у певних, залежних від звукового оточення, наголошених позиціях.

О. Б. Курило намагалася знайти у фактах сучасних говірок пояснення тих процесів історичного розвитку, які сформували сучасну українську мову [Курило 1928, с. 72].

У працях О. Б. Курило практично стирається межа між описовою діалектологією й історією мови. Збираючи діалектний матеріал, О. Б. Курило використовувала його для історико-лінгвістичних реконструкцій, мало цікавлячись послідовними описами-переліками всіх (чи всіх головних) рис окремої говірки. У статтях і книгах дослідниці з діалектології розглядаються окремі питання історичної фонетики, наукові пояснення типових рис української звукової системи побудовані на записах сучасних говірок, а інші джерела використовуються лише принагідно [там же, с. 73]. Отже, О. Б. Курило очевидну перевагу віддавала сучасним мовним (діалектним) даним.

Значний внесок в українське лінгвістичне джерелознавство зробив П. О. Бузук. В “Основних питаннях мовознавства” (1924) він стверджував, що “першим і найголовнішим джерелом для вивчення історії мови є

пам'ятки писемності; щодо періоду, який передусе появі писемності, ми можемо відтворити його тільки шляхом порівняльного методу. Порівнюючи між собою мови, ми помічаємо подібність між деякими з них” [Бузук 1924, с. 172]. У більш пізньому виданні цієї праці (1926) учений не змінив думки щодо пріоритетності джерел вивчення історії мови: хоча П. О. Бузук і спрямовує увагу на вивчення сучасних діалектів, пам'ятки писемності він вважає головним джерелом вивчення історії мови, а діалекти – допоміжним, зазначаючи, що “порівняльно-історичний метод ми вживаємо при вивченні не однієї окремої мови, а сім'ї споріднених мов” [там же, с. 94].

Учений робить висновок про те, що українські говори є важливим джерелом для вивчення мови, бо саме в них збереглася старовина [Бузук 1927, с. 22]. П. О. Бузук надає великої ваги рисам північноукраїнських говорів (дифтонги із старих *e, o*, ствердіння *p* у закінченнях, дифтонги на місці давнього *ǣ*, скорочені форми *и, і* називного відмінка однини прикметників тощо) [там же, с. 23].

Аналізуючи згадану працю вченого, М. К. Грунський наголошує на тому, що при вивченні історії української мови П. О. Бузук звертається до Остромирового євангелія, хоча в цій пам'ятці немає специфічних рис. Говорячи про збірники Святославі, вчений обмежується тільки діалектним матеріалом [Грунський 1927, с. 262]. Позитивним, на думку М. К. Грунського, є те, що у своїй праці П. О. Бузук подає загальний перегляд усіх джерел, загальну характеристику всієї історії української мови [там же].

Проведений нами аналіз книги П. О. Бузука “Нарис історії української мови” [Бузук 1927] свідчить, що матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані виступають тут як рівнозначні джерела.

Отже, П. О. Бузук теоретично обґрунтовував пріоритетність матеріалу давніх писемних пам'яток, проте в практиці його досліджень сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела вивчення історії мови.

Головними завданнями свого дослідження “Український язык у минулому й тепер” (1926) К. Т. Німчинов вважав з'ясування зародження ще в праслов'янську добу “праукраїнського діалекту” в межах більш широкої “групи” – східнослов'янської; виділення вже окремої “української мовної групи” із спільної східнослов'янської прамови; виявлення напрямків розвитку української мови, що спричинилися до сучасного її стану; розкриття деяких помилкових поглядів стосовно історії української мови [Німчинов 1926, с. 72]. Найголовнішим надійним матеріалом автор визнає звукову структуру української мови, зауважуючи, що процеси змін у кожній мові відбуваються постійно й безперервно, більш швидко чи повільно; це стосується й української мови. Але в історії української мови після XIV – XV ст. не можна вже вказати на значні зміни, які б помітно змінили характер мови [там же].

Слід зазначити, що, проводячи порівняльно-історичне вивчення пам'яток та говорів ранньослов'янських мов, К. Т. Німчинов у своїх дослідженнях використовує такі джерела, як матеріал давніх писемних пам'яток та сучасні діалектні дані. Ці джерела в К. Т. Німчинова виступають як рівнозначні.

О. М. Колесса в праці “Погляд на історію української мови” (1924) стверджував, що історію “живої” народної мови можна пізнати на основі дослідження й порівняння сучасних говорів з їхніми слідами в писемних пам'ятках минулого [Колесса 1924, с. 7]. Говорячи про самостійне місце української мови в групі слов'янських мов, учений зауважує, що “фізіологічна відокремленість” української мови йде від глибокої старовини; що деякі її “фонологічні” особливості, відмінні від великоруських, з'явилися вже в X, XII та XIII ст. і відбилися в писемних пам'ятках, особливо оригінальних [там же, с. 17]. Якщо писемна мова українського народу розвивалася, набуваючи “живих” елементів, то жива народна мова “скристалізувалася” та “здіференціювалася”, тобто поділялася на діалекти [там же]. У зазначеній праці сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела.

Таким чином, розгляд праць українських мовознавців 10-х – 30-х рр. XX ст. виявив, що проблема джерел вивчення історії мови була поставлена та розв'язана на рівні досягнень тогочасної компаративістики в працях А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, В. М. Ганцова, О. Б. Курило, П. О. Бузука та інших учених. Ідеї, висунуті українськими вченими зазначеного періоду, знайшли втілення в мовознавстві другої половини XX ст.

Подальше дослідження проблеми можливе на шляху поглибленого вивчення наукових текстів компаративістів 10-х – 30-х рр. XX ст. Це найбільшою мірою стосується конкретного історико-мовного матеріалу.

Література

Бузук 1924: Бузук П. А. Основные вопросы языкознания / П. А. Бузук. – 2-е изд. – М., 1924. – 218 с.

Бузук 1927: Бузук П. О. Нарис історії української мови: Вступ. Фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії / П. О. Бузук. – Київ, 1927. – 98 с.

Ганцов 1924: Ганцов В. М. [Рец.] П. О. Бузук. Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучання. Видання етнолого-діалектичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН / В. М. Ганцов. – Одеса. – 1924, ст. 60, 80 // Зап. іст.-філол. відділу Україн. Академії наук. – 1925. – Кн. V. – С. 252–267.

Глушенко 1998: Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському та російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глушенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

- Грунський 1927: Грунський М. К. [Рец.]. Завдання наукових підручників історії української мови (з приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Є. Тимченка) / М. К. Грунський // Зап. іст.-філол. відділу Україн. Академії наук. – 1927. – Кн. XV. – С. 260–270.
- Жовтобрюх 1991: Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) / М. А. Жовтобрюх / відп. ред. В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1991. – 260 с.
- Кримський 1924: Кримський А. Передне слово // Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників писемної староукраїнщини XI – XVIII вв. / Олекса Шахматов, Агатангел Кримський. – К., 1924. – С. III–IV.
- Карский 1962: Карский Е. Ф. [Рец.:] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stocky und T. Garthner. Wien, 1913. 80. XV + 550 // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Ефимий Федорович Карский. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 558–562.
- Курило 1928: Курило О. Б. Спроба пояснити процес заміни *o*, *e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (з мапою Поділля) / О. Б. Курило. – К., 1928. – С. 80–83.
- Німчинов 1926: Німчинов К. Т. Український язык у минулому й тепер / К. Т. Німчинов. – 2-е вид. – К.: Держвидав України, 1926. – 90 с.
- Огієнко 1929: Огієнко І. І. Пам'ятки української мови X – XI віків. Історичний, лінгвістичний та палеографічний огляд / І. І. Огієнко. – Варшава, 1929. – С. 98–188.
- Огієнко 1923: Огієнко І. І. Український наголос на початку XVII віку / І. І. Огієнко. – Жовква, 1923. – С. 29.
- Павлюк 1978: Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М. В. Павлюк. – К.; Одеса: Вища школа, 1978. – 184 с.
- Рябініна 2005а: Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському мовознавстві 20-х – 30-х рр. XX ст. / І. М. Рябініна // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали II Міжнародної наукової конф. (Дніпропетровськ, 14 – 15 квітня 2005 р.) / упорядник Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ: Пороги, 2005 а. – С. 363–365.
- Рябініна 2005б: Рябініна І. М. Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови / І. М. Рябініна // Вісник Дніпропетровського університету: Мовознавство / відп. ред. Л. П. Столярова. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005 б. – Вип. 11. Т. 2. – С. 138–144.
- Рябініна 2008: Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Рябініна Ірина Миколаївна. – Донецьк, 2008. – 20 с.
- Тимченко 1930: Тимченко Є. К. Курс історії українського языка / Є. К. Тимченко. – 2-е вид. – К.; Х., 1930. – Ч. I: Вступ і фонетика. – С. 5–40.
- Шахматов 1914: Шахматов О. О. До питання про початок української мови. Кілька слів про нову працю з граматики українського языка: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stocky und T. Garthner. Wien, 1913. / О. О. Шахматов // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 7–19.
- Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов // упор., вступ. слово Л. Т. Масенко – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – 130 с.
- Smal-Stocky 1913: Smal-Stocky S. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache / S. Smal-Stocky, T. Garthner. – Wien, 1913. – XV.

The article different views deals with of Ukrainian scientists on sources of study the ancient East-Slavic languages and their practical realization in history-phonetics researches of famous linguists.

Key words: the sources of language history study, priority source items of the ancient literary texts, modern dialectical data.

Надійшла до редакції 14 листопада 2008 року.

РОЗДІЛ XII. РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

АСИМЕТРІЯ В ГРАМАТИЦІ

Мороз Т.Ю. Явище семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника. – Харків: Право, 2009. – 184 с.

Дослідницька увага до семантики мовних одиниць, активізована ще в середині ХХ століття, цілком закономірна річ в історії розвитку мовознавчої науки, бо відображає поворот в осмисленні науковцями мови не скільки як самодостатньої складної знакової системи, а швидше як системи, що, маючи обмежений набір одиниць, здатна відобразити безмір значень, які є продуктом пізнання людиною різноманіття навколишнього світу. У зв'язку з цим питання співвідношення дійсності з її відбиттям у мовній семантиці й з формами її втілення постало як центральне в сучасній лінгвістичній парадигмі. Кореляція семантики, що набула статусу граматичної і вужче морфологічної, та форм її вираження виявилася однією з проблем, що найактивніше розробляється в науці. Результати її дослідження відбиті в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів. Неодноразово в цих дослідженнях згадувався й широко представлений у мові феномен асиметрії, тобто порушення типовості, системності в співвідношенні морфологічної семантики та засобів її вираження. Проте його дослідження звичайно відбувалося за «залишковим» принципом: на тлі порушення системності більш виразно поставала системність у сфері морфології. Спорадичне звернення до вивчення цієї проблеми, зрозуміло, не сприяло формуванню цілісного уявлення про кількісний та якісний вияв асиметрії. Зокрема це твердження справедливе й щодо морфологічних категорій іменника. Тому винесення феномену семантико-граматичної асиметрії у фокус дослідницької уваги, спрямоване на його несуперечливий і цілісний аналіз для забезпечення послідовнішого розкриття симетричного в сфері морфології іменника, безперечно, назріле на сьогодні в вітчизняній лінгвістиці завдання, що стверджує актуальність рецензованої монографії.

Не викликає сумнівів наукова значущість аналізованого дослідження, оскільки окреслення виявів семантико-граматичної асиметрії у сфері морфологічних категорій іменника, визначення характеру таких виявів, причин виникнення та засобів і способів компенсації з урахуванням сучасних тенденцій розвитку морфологічної системи української мови сприятиме глибшому осягненню проблеми співвідношення мови і мислення, форми і значення, значення і змісту та ін. Аналіз семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника виконано відповідно до обраної парадигми – в єдності традиційного структурно-семантичного підходу, когнітивно-функціонального, ономазіологічного. На перший погляд, може видатися, що розгляд семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника завдання загалом просте, адже на сьогодні в лінгвістичній науці зібрано й описано чимало фактів асиметричного співвідношення семантики та граматики на рівні морфологічних категорій і одиниць іменника. У такому ракурсі основним могло бути призбирування ки мали б стати збір і класифікація виявів асиметрії.

Однак це лише поверхневий погляд. Ураховуючи різноманіття підходів, суперечливість кваліфікацій одних і тих самих фактів у сфері іменника представниками різних напрямів, наявних у мовознавстві, навпаки, можна стверджувати, що дослідження семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника є надзвичайно складною проблемою.

Аналіз виявів семантико-граматичної асиметрії здійснено на значному матеріалі, джерельною базою якого є основні тлумачні словники української мови та словники лексико-словотвірних інновацій і тексти, що репрезентують різні стилі сучасної української мови, хоча конфесійний стиль не відображено у монографії, що, очевидно, мотивовано специфікою останнього. Це забезпечує значну вірогідність одержаних результатів дослідження.

Поставлене завдання проаналізувати явище семантико-граматичної асиметрії на рівні морфологічних категорій іменника зумовило відповідну структуру, де виокремлено в ній, крім вступу, висновків і списку використаних джерел, чотири розділи. Логіка виділення розділів загалом прозора, зрозуміла, підпорядкована розкриттю поставлених завдань.

У вступі (с. 4-5) простежено загальний стан вивчення семантико-граматичної асиметрії.

У першому розділі «Теоретичні засади дослідження семантико-граматичної асиметрії у сфері морфологічних категорій іменника» (с. 5-38), що охоплює п'ять підрозділів, схарактеризовано сутність поняття мовної асиметрії, подано класифікацію асиметричних виявів, розкрито історію становлення поглядів лінгвістів на феномен асиметрії в мові й з'ясовано ступінь його теоретичного осмислення, що в подальшому вможливило окреслення засад дослідження визначеної проблеми. Спираючись на теоретичні положення, висловлені в класичних працях дослідників, що стоять біля витоків вивчення співвідношення форми і змісту в мові, – Ш. Баллі, С.О. Карцевського, Л.В. Щерби, П.Ф. Фортунатова та ін., а також широко залучаючи здобутки дослідників, зокрема вітчизняних – І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, В.О. Горпинича, І.І. Ковалика, І.К. Кучеренка, І.Г. Матвіяса та ін. (чомуś відсутні фундаментальні напрацювання в цій царині О.С. Мельничука), Т.Ю. Мороз напрацьовує свою, багато в чому оригінальну концепцію асиметричного в

морфології іменника. Список літератури, що складає 234 позиції, підтверджує висновок про скрупульозний підхід авторки до створення теоретичного підґрунтя розгляду семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника. Хоча з якихось незрозумілих причин не використано дослідження з проблем сукупності І.Р. Домрачевої, з питання конкретних та абстрактних іменників Л.О.Чернейко (Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: Вид-во Моск. ун-та, 1997. – 320 с.) та ін. Ідея, заявлена як підґрунтя стратегії дослідження, про те, що феномен асиметрії слід вивчати в ономасіологічному, семасіологічному, функційному й когнітивному аспектах, не завжди послідовно реалізована. Так, категорія числа вивчена в основному в структурно-семантичному аспекті із залученням лише окремих елементів функційного підходу, а категорія істот / неістот здебільшого аналізована із семасіологічних позицій, тоді як функційний вимір іменників – назв істот і неістот майже не характеризується.

Другий розділ «Морфологічна категорія числа іменників крізь призму семантико-граматичної асиметрії» (с. 39-76), у структурі якого міститься вісім підрозділів, зосереджує увагу на аналізі випадків невідповідності морфологічних форм іменників категорійним числовим значенням. Імпонує в цьому разі те, що авторка, здійснюючи критичний огляд набутих попередників у сфері осмислення морфологічної категорії числа в аспекті співвідношення в ній семантики та форми та визначаючи рівень вивчення цього аспекту, не просто констатує, а й виявляє суперечливі позиції, надалі пропонуючи власне розв'язання того чи іншого питання.

До вартісних величин дослідження в цьому розділі належить те, що специфіка співвідношення між числовою семантикою та формами її вираження послідовно вивчена на рівні всіх розрядів іменників. Це дає можливість Т.Ю. Мороз не лише чітко вказати на ті чи інші випадки й характер асиметрії, а й відносно викінчено пояснити причини її виникнення, що в більшості виявів зумовлені різницею в семантиці іменників різних лексико-морфологічних / семантико-морфологічних розрядів іменників. Аналізуючи способи подолання асиметрії, характерної, наприклад, для невластиво-предметних іменників, авторка не обмежується вказівкою на певну специфіку витворюваних ними парадигм однини та множини, а й показує, що в подальшому конкретизовані предикатні іменники можуть формувати асиметрію, характерну для власно-предметних іменників. Це ще раз підтверджує активну внутрішньочастиномовну взаємодію і взаємоперехідність.

Не можна не відзначити також цілком коректну спробу дещо по-новому поглянути на іменники-оніми щодо їхнього стосунку до категорії числа. І хоча ця позиція заявлена в розділі стисло, дещо тезово, проте є виразним свідченням того, як у роботі дотримано принцип, згідно з яким вивчення іменникових одиниць має здійснюватися диференційовано – на парадигматичному та на синтагматичному рівнях. Необхідним було також виділення самої тези про співвідношення парадигматичних і синтагматичних індикаторів і корелятивність / некорелятивність останніх з денотативним та сигніфікативним аспектом значення, пор. *симптяга, красень* та інші з домінувальним сигніфікативним компонентом.

З опертям на інтерпретацію різних підходів до кваліфікації іменникової незмінюваності розглянуто специфіку вираження числових значень такими конкретними субстантивами. Критично осмисливши усталений у сучасній лінгвістиці погляд, згідно з яким значення числа передаються омонімічними формами однієї лексики, Т.Ю. Мороз пропонує розглядати кінцеві елементи незмінюваних іменників, що збігаються хоча б в одній відмінковій позиції з флексіями змінюваних слів як своєрідні флексивні елементи, термінологічно означаючи їх імпофлекси або імпофлексії. У цьому аспекті слід було запропонувати дефініцію імпофлексії та назвати її диференційні ознаки. Через відсутність останніх мотивованішим постає їхнє термінологічне означення як фіналей. Можна погодитися, що такий підхід має певні підстави. Вартісним також є те, що дослідниця не просто констатує суперечливість традиційного погляду на характер вираження числових значень, а й намагається поглянути на це явище крізь призму мовомислення людини, що сформоване флексивним ладом мови. Цей аспект, поза всяким сумнівом, слід було розвинути і поглибити, оскільки він уможливував аналіз проблеми незмінюваності як нормативно мотивованої або волюнтаристсько впровадженої, яка постійно порушується в силу її неорганічності.

Досить категоричним видається твердження, що формування так званої «сорторозрізнявальної» множини «не підтримується кількісними числівниками: не можна сказати *два масла, двоє вершків*». У цьому разі, як і у випадку вживання числівників для опосередкованого виміру речовини, маси (*купити два молока, взяти три пива, з'їсти п'ять морозив*), говориться про існування еліптичної конструкції з матеріально не вираженою одиницею виміру чи назвою виду речовини. У мовленні поширені вислови типу «*Для автомобіля треба брати два масла – зимове і літнє*» або «*Господиня купила двоє вершків – зі смаком полуниці й ванілі*». Інша річ, що подібна «сорторозрізнявальна» множина потребує дешифратора у вигляді атрибутивних елементів, на відміну від множини, що репрезентує вимір речовини через пропуск назви одиниці виміру.

Слід зауважити, що помітна певна нерівномірність ілюстративного забезпечення деяких положень дослідження: з одного боку, надмірно деталізований і переобтяжений ілюстраціями аналіз окремих іменників (див. наприклад, асиметрію вираження ознак істоти / неістоти на прикладі іменника *труп*, що проілюстровано 16-ма текстами), а з іншого – досить збіднена ілюстрація функційної асиметрії за фразеологізованого вжитку форми множини іменників – назв істот як назв неістот.

У третьому розділі монографії «Морфологічний компонент граматичної категорії істоти / неістоти в аспекті виявів семантико-граматичної асиметрії» (с. 77-117), що складається з десяти підрозділів, з'ясовано погляди дослідників на статус опозиції істота / неістота, прокоментовано особливості міжрівневої та

міжкатегорійної взаємодії при вираженні значень істоти / неістоти, охарактеризовано засоби вираження категорійних значень істоти / неістоти, виявлено роль взаємодії категорії істоти / неістоти з категорією числа, роду та відмінка, прокоментовано характер семантико-граматичної асиметрії, причини її появи на рівні морфологічної категорії істоти / неістоти. Не зовсім викінчено постає також теза про її граматичний характер, оскільки авторка оперує тільки утрадиційними підходами, не використовуючи дисертацію В.Г. Вакули (Категорія істот і неістот в українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1965. – 301 с.), ґрунтовні праці О. Єсперсена, Л. Єльмслева, О.В. Ісаченка, І.О. Мельчука та ін. Т.Ю. Мороз слушно зауважує, що внаслідок різних обставин ця категорія аналізувалася по-різному, тому випадки асиметрії на її рівні не завжди належним чином інтерпретувалися. З огляду на це, авторка приділяє цій категорії чи не найбільше місця у монографії, проаналізувавши випадки синонімії, омонімії форм вираження категорійних значень тощо. Прикро, що дослідниці чомусь ігнорують співвідношення цієї категорії з категорією особи. Остання в українській мові постає досить мотивованою, здобуваючи своє підтвердження у відмінковій диференціації, словотвірному закріпленні, а на синтагматичному рівні – у вияві категорійної семантики волітливості. Українська мова, подібно до словацької, в конвергентно-дивергентних закономірностях динаміки відмінкової системи, не лише зберегла, а й розвиває категорію особи. У розрізі цієї проблеми суттєво допомогли б праці А. Вежбицької, Б. Нормана, В.К. Журавльова та ін.

Науково вагомими в цьому розділі видаються спостереження і висновки щодо так званих «паралельних» форм іменників – назв істот та іменників – назв неістот (термінологічне окреслення *істотові / неістотові* постає дещо штучним). Розглянувши чинники, що сприяють появі двох форм для вираження одного значення істоти / неістоти, Т.Ю. Мороз пропонує відмовитися від термінологічного вжитку поняття «паралелізму», «паралельні форми», схилиючись до думки, що це форми синонімічні. У цьому разі необхідно було зупинитися, хоча б побіжно, на розумінні синонімії і варіантності та співвідношенні цих понять, особливо у загальнопольовому вияві синонімічності.

Четвертий розділ «Асиметричні вияви співвідношення семантики і граматики в системі морфологічної категорії роду» (с. 118-157), у структуру якого входить чотирнадцять підрозділів, концентрує увагу на аналізі випадків невідповідності категорійної семантики родів щодо форм їхнього вираження. Ураховуючи те, що категорія роду належить до однієї з найбільш вивчених у вітчизняному мовознавстві, зокрема в аспекті співвідношення семантики і граматики, Т.Ю. Мороз переносить основний акцент на з'ясування суперечливо інтерпретованих у цій площині мовних фактів. Зокрема в поле зору дослідниці потрапляють множинні іменники, проаналізовані в контексті більш глобальної проблеми – співвідношення форми множини іменників із категорійними родовими значеннями. Авторці слід було приділити увагу особливій значущості родової диференціації іменників у синтагматиці, зокрема у вияві конгруентності, про що переконливо пише Т. Фодор у низці своїх досліджень. У цьому ж розрізі знаковою постає ємність функційно-семантичної парадигми іменників чоловічого роду на позначення назв професій, соціального стану, звань та ін. Асиметрію варто було простежувати з урахуванням її співвідношення / неспіввідношення з біологічно-статевою диференціацією, розмежуванням дорослих / недорослих осіб (або істот), особливостями вияву семантики роду з-поміж назв тварин, птахів, риб, комах і под., де асиметрія є найбільш репрезентативною. Ґрунтовним є аналіз родової специфіки аббревіатур, на підставі якого вдалося виявити одну з тенденцій, що характеризує сучасний етап розвитку морфологічної категорії роду, зокрема тенденцію до формально-звукової мотивації роду аббревіатур, що є наслідком їхньої нетиповості, порівняно зі звичайними іменниками. Прокоментовано також генетико-синтагматичну природу асиметрії іменників подвійного роду. Очевидно, варто було детальніше зупинитися на питанні асиметрії в сфері категорії роду, зокрема чіткіше окреслити сутність семантико-граматичної невідповідності на рівні іменників спільного роду, тобто з'ясувати, чи є це виявом полісемії або омонімії, визначитися в питанні виправданості чи не виправданості вживання самого терміна «спільний» рід, який постає найменш мотивованим і раціонально виправданим. Чомусь зовсім обійдено увагою асиметрію в сфері незмінюваних власне-українських прізвищ, хоча й заявлено до розгляду в четвертому розділі.

У висновках (с. 158-161) чітко відбито основні результати проведеного дослідження виявів семантико-граматичної асиметрії. Загальні висновки переконливі.

Інколи авторка захоплена пасивними конструкціями, що ускладнює сприйняття тексту, а подекуди наявний надмір сполучного слова *який* без дотримання усталених норм щодо вжитку також сполучного слова *що* тощо. Не зовсім коректною та викінчено аргументованою постає теза про те, що «...новотвори: вождиха, держслужбовка, метреса, нардепа, політикеса, правдописка, спічройтерка, ... відображають тенденцію до все більш послідовної «фемінізації» іменників», оскільки в цьому разі слід говорити про видозміну соціальних ролей у суспільстві, активізацію тендерних підходів до найменування осіб. Це мотивовано не лише суто національно-мовними обставинами (в Україні завжди статус жінки був досить високим, звідси і продуктивність творення відповідних іменників у кінці ХІХ – на початку ХХ століття), але й загальноєвропейським, а то й загальнонолітським контекстом (пор. у сучасній німецькій мові вперше за всю її тривалу історію витворився похідний іменник *Kanclerin* на позначення Анни Меркель, що обіймає цю посаду).

Аналізована монографія приваблює чіткою структурою, послідовністю аналітичних позицій, ретельністю і сумлінністю добору фактичного матеріалу, що забезпечує обґрунтованість і переконливість висновків, які відбивають основні результати виконаного аналізу. Монографія Т.Ю. Мороз має безсумнівне практичне

значення, що полягає в уже здійсненому системному описі виявів семантико-граматичної асиметрії на рівні морфологічних категорій іменника, результати якого придадуться широкому колу науковців-граматистів і викладачів-словесників, а також у можливості використання запропонованої методики аналізу семантико-граматичної асиметрії у вивченні інших частин мови. Одержані результати мають прямий вихід у практику викладання української мови у вищих навчальних закладах та загальноосвітній шкільній практиці.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 6 березня 2009 року.

НОВІ І НОВІТНІ ПОГЛЯДИ НА ВИСЛОВЛЕННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXXXIII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.;

Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 6 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXLVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s.

Рецензовані наукові збірники «*Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.* і *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 6 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXLVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s.*» разом з іншими науковими збірниками цієї серії (див.: (*Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 1 / Pod red. Larisy Pisarek i Iwony Łuczków. – C. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 244 s.*; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 2 / Pod red. Larisy Pisarek i Jana Sokolowskiego. – CVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 282 s.*; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 3 / Pod red. Iwony Łuczków i Jana Sokolowskiego. – CXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 348 s.*; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 4 / Pod red. Iwony Łuczków i Jana Sokolowskiego. – CXXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – 324 s.*)) є актуальними, оскільки відображають сучасне бачення проблем речення, висловлення в слов'янських і неслов'янських мовах у суто описовому, контрастивному, семантичному, функціонально-комунікативному, ономотологічному, семасіологічному, ідеографічному, когнітивному та інших вимірах. Не менш важливим постає розгляд проблем перекладу тих чи інших конструкцій. Аналізовані збірники засвідчують широкий спектр досліджуваних проблем, дозволяють простежити специфіку антропоцентричного підходу до аналізу назрілих мовознавчих проблем. Більшість авторів виходять із концептуальних засад номінативно-екзистенційної наукової парадигми з належним застосуванням методик системно-структурного і таксономічного підходів, що забезпечує переконливість досягнутих висновків. Усі наукові збірники постають наслідком роботи авторитетних Міжнародних наукових конференцій *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład*, що відбуваються з 1998 року у Вроцлавському університеті кожні щодва роки за ініціативи Інституту слов'янської філології. Рецензований науковий збірники *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.* присвячено професорові Larysie Pisarek, яка стояла біля витоків цієї конференції та видання наукового збірника; а науковий збірник *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 6 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXLVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s.* приурочено до ювілею професора Diany Wiczorek. Кожен зі збірників є досить емним за проблематикою і про кожен з них можна ґрунтовно говорити, заглиблюючись у ту чи іншу проблему. Доцільним постає акцентуація уваги на окремих аспектах, які з тих чи інших міркувань привернули увагу. Ні в якому разі інші матеріали не виступають менш цікавими і менш вагомими, значущими.

Спочатку кілька слів про науковий збірник *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.*, у якому у вступному слові Michał Sarnowski і Włodzimierz Wysoczański констатують, що «*Inspiratorem, wielokrotnum organizatorem i stałym naukowym tego przedsięwzięcia była Pani profesor Larysa Pisarek, to z Nią i Jej nazwiskiem w europejskim środowisku naukowym kojarzona jest wrocławska konferencja, jedno z najwazniejszych spotkań naukowych językoznawców slawistów w Polsce*». Ємніше і глибинніше не можна сказати про подвижницьку роль професора Larisy Pisarek та її талант встановлювати і налагоджувати наукові контакти з лінгвістами різних країн. Сама Larysa Pisarek (с. 13-16) коротко розповідає про себе, а потім подано бібліографію праць професора Larisy Pisarek, яку уклав Włodzimierz Wysoczański (с. 17-24). У статті Antoni Furdalia «*Semiotyczne spojrzenie na humanistykę*» (с. 25-32) концептуально охарактеризовано проблеми семіотики в сучасній гуманітарній сфері, сконцентровано увагу на особливостях

лінгвосеміотики, а в статті «Словопроизводство и происхождение ботанических названий в Словаре Марка Ридли» (Anna Volek і Anna Borkowska (*Krakow*)) (с. 61-71) чи не вперше звернуто увагу на вельми цікаву науково-енциклопедичну спадщину М. Рідлі. Автори простежують обсяг ботанічної лексики в Словнику М. Рідлі та окреслюють шляхи поповнення російської ботанічної номенклатури, тенденції освоєння іншомовних лексем та способи творення цих слів. Обсяг статті не дозволив дослідникам з'ясувати ступінь корелятивності / некорелятивності ботанічних номенів з виданнями на Русі в XI-XII століттях, а в дослідженні В. М'якишева «О „базаре” новых русских – „конкретно по понятиям”» (*Krakow*) (с. 217-225) ґрунтовно простежено дванадцять особливостей мови «міфологічного брата», що складає, за словами автора, один із пластів «нових росіян». Поза всяким сумнівом, ця спроба є надзвичайно важливою, оскільки концентрує увагу на одному із активно репрезентованих мовленнєвих процесів, що прямо корелюють з відповідними мовленнєвими жанрами. Сучасній лінгвістиці ні в якому разі не можна зробити закид у байдужості щодо проблем жаргону, сленгу тощо, але студії В. М'якишева важливі тим, що вони охоплюють один зі своєрідних пластів відносно цілісної піджаргонної системи з прагненням виявити статус «міфологічного брата» в російській національно-ментальній парадигмі. Щоправда, окремі слова бажано було б все-таки писати в лапках (*пионеры, достойное общество, избранные*), оскільки вони вжиті не в своєму прямому значенні.

Ботанічна лексика розглянута і в дослідженні Мирослави Малохи (*Кельце*) «Народная ботаническая номенклатура, мотивированная анимализмами» (с. 203-208), де класифікація аналізованих номенів здійснюється на підставі «внешнего вида растения, его хозяйственного использования, а также на основании его магических или целебных свойств». Авторка враховує особливості мотивації, пор.: за кольором, запахом, харчовими, смаковими властивостями, місцем росту тощо. Водночас у називанні рослини значну роль відігравали лікувальні властивості рослини, в цьому напрямі особливо важливими постають різноманітні вторинні номінації, що постають наслідком метафоризації, метонімізації (бел. *вужава зелле*; рус. *лягушачья трава*; *жабья трава*; бел. *жабіна трава*; *žabi kwiat*). Заслугує на схвалення визначення авторкою ядерних, периферійних мотиваційних ознак, хоча водночас можна було б вказати на окремі напівпериферійні. Не зовсім зрозуміло, звідки М. Малоха брала українські ботанічні номени, оскільки в списку використаної літератури немає жодного українськомовного джерела (це тим паче дивно, адже в українській лінгвістиці уже захищено кілька кандидатських дисертацій з подібної проблематики). Висловлене є побажанням і спрямоване в поглиблення майбутніх студій авторки над заявленою проблемою.

Певною мірою пов'язана з дослідженням В. М'якишева стаття О.А. Невзорової-Кмеч (СПб) «Языковой портрет человека в польском и русском молодежном сленге» (с. 247-253), у якій на якісно новому мовному матеріалі робиться спроба простежити спільне і відмінне у мовних портретах сучасної польської і російської молоді. Контрастивний аспект дозволив певною мірою уточнити тезу про те, що для молодіжного сленгу «доминирующим в определении враждебности будет признак принадлежности к определенной группе (возрастной, социальной и т.д.)», підтвердженням постають відповідні синонімічні поля та їхні обсяги. На підставі ідеографічного розгляду лексеми «человек» Е.А. Невзорова-Кмеч встановлює специфіку її лінійних зв'язків та семантико-парадигматичних відношень, що спрямовані на відображення психологічного, фізичного, соціального стану людини, її професійної значущості тощо.

Особливості аналітичних тенденцій у граматичному ладі сучасної білоруської мови встановлюються в статті Тацяни Р. Рамзи «Аналітычныя структуры ў безасабовых сказах» (*Мінськ*) (с. 319-325). Розглядаючи специфіку вираження єдиного головного члена безособових односкладних речень в українській, білоруській і німецькій мовах, авторка окреслює закономірності вжитку псевдосуб'єкта в німецькій мові в порівнянні останнього з репрезентантами в білоруській та українській мовах. Заслугує на схвалення прагнення Тетяни Р. Рамзи встановити ступінь аналітизму в безособових конструкціях шляхом їх зіставлення з іншими засобами номінації тієї самої ситуації. Показовим також є те, що єдиний головний член безособових білоруських речень розглянуто через призму його валентних потенціалів і регулярності / нерегулярності при дієслівних формах постпозитивних прийменників, хоча статус останніх у цьому разі мало нагадує *власне- прийменниковий*, особливо в ідіоматизації висловів. Актуальним постає простеження ступеня поширення дихотомії *раніца – вечір* в тезаурусі білоруської мови, що в порівнянні з опозиціями *день – ноч*, *раніца – вечар* має чи не найбільшу шкалу диференційних найменувань, що фіксують поступовість сходу і заходу сонця.

Проблемам семіотики присвячена стаття Voborila Ladislava «Дорожные знаки = семиотическая система + средство социальной коммуникации как объект исследования» (*Olomouc*) (с. 395-401), у якій виявлено конвенційний характер дорожніх знаків, виявлено особливості їхньої внутрішньосистемної співвіднесеності та визначено імперативну й інформативну спрямованість досліджуваних знаків. Очевидно, в цьому напрямі можна було з'ясувати визначальний та супровідний характер дорожніх знаків. Супровідність найбільшою мірою притаманна інформативним знакам тощо. Імперативні дорожні знаки є обов'язково конвенційними.

Проблеми когнітивної лінгвістики, специфіка національно-мовного вияву концепту простежувано в статті «Да этналінгвістычнай характарыстыкі канцэпту слепаты ў беларусаў» Тацяни Валодзіной (*Мінськ*) (с. 429-434). Відштовхуючись від ментального статусу образу сліпого, авторка стверджує, що «...сляпыя раўнуюцца да мёртвых, але смерць сляпых разумеецца як іх смерць у дачыненні да змяных справаў і адначасовае пранікненне да ведаў засветаў. Сацыяльная і псіхафізічная непаўнацэннасць сляпых кампенсуецца замацаванымі за слепатай магчымасцямі іншага плану. Слепата набывае значэнне Богага дару ды пячаткі

абранасці. “Господь умудряет слепца, дьявол искушает чернеца”, – сцвярджае руская прыказка». Та й сам концепт *сліпоти* може бути усвідомленим тільки в опозиції, оскільки його розуміння як концепту «мяркує асаблівы ракурс аналізування... Семантичним інварьянтам поля сляпы – відущчы ёсць поле апазіцыі антынорма – норма», при цьому *сліпота* витлумачується як «адхілення ад норми». Останнє сприяє формуванню особливого функційного навантаження, зокрема моделювального як оцінного, що «набыўшы нарматыўныя функцыі, значна пашырае сваю рэферэнтную базу, уваходзіць у кантэксты, ніякім чынам не звязаны са сферай зроку і бачання» і *сліпота* постае аднією з характеристик «чалавека біялагічна відущчага, фізіялагічна здаровага». Цим мотивовано те, що культурно-семантична логіка «праводзіць канцэпт слепаты праз увесь жыццёвы шлях чалавека». Т. Валодзіна прастежуе трансформацыйні параметри *сліпоти* з окресленням чергування перыядів *відущчасці / слепаты*, пор.: уяву про немоваля як істоту недооформлену, послану з того світу, якій по хрещенні допомагають «продирати очі»; кваліфікацію саціально вартіснай людини як зрячой в різних націанальна-мовних картинах світу; безсоромний – «той, хто не мае очей» тощо. Загалом висновок авторки, що бінарна кореляція «сляпы – відущчы выступае як сінанімічная проціпастаўленням голы – апрануты, хворы – здаровы, левы – правы, крывы – прамы» є переконливою, і тому цілком закономірно, що саме ця кореляція може «разглядвацца як прыватная рэалізацыя падставовых апазіцыій дрэнны – добры, чужы – свій».

Алеш Бранднер (*Brno*) у статті «Особенности выражения категории рода у неодушевленных имен существительных» (с. 73-80) намагається з’ясувати закономірності вираження граматичного роду в іменників-назв неістот. Звичайно, обсяг статті не дозволив лінгвісту вичерпно прастежити нові і новітні тенденції розвитку категорії роду з-поміж цього класу слів, особливо серед невідмінюваних іменників, де досить активними постають відношення тотожності, гіперо-гіпонімії (*олександрюлі, ркацители* – чол. р., бо родове слово «виноград» має граматичне значення чол.р.) тощо. Не менш актуальною є проблема «парного роду» та обсягів «узгоджувальних класів» за родами. Дослідження Алеша Бранднера є вельми цікавим тим матеріалом, який він залучив до розгляду: це абрєвіатури та складні слова, де також сучасна норма зазнає значної видозміни. Тому його студії постають своєчасними й актуальними.

Контрастивному аналізу чеського займенника *ten* та його формальних і функційних російських відповідників присвячена стаття «Полифункциональность чешских местоименных лексем в сопоставлении с их русскими эквивалентами» (*Zdeňka Vychodilová (Olomouc)*) (с. 403-409). На підставі аналізу різнобічного фактичного матеріалу авторка наголошує, що найчастіше чеська лексема *ten* и ее русский формальный эквивалент *этот / тот* расходятся в своей функциональной нагрузке в так наз. **экспрессивной функции и функции напоминания**. Досить послідовно Зденка Виходілова прастежує особливості категорійної семантики досліджуваної лексеми в чеській та російській мові і встановлює напрями міжчастиномовної трансформації в кожній мові зокрема. Очевидно, обсяг статті не дозволив авторці виявити специфіку міжреченнєвого навантаження аналізованої лексеми.

Грунтовним постає розгляд співвідношення слова і речення, речення і висловлення у статті Бориса Нормана (*Minsk*) «Соотношение слова и предложения в сфере номинации и коммуникации (на материале русского и польского языков)» (с. 255-267), де автор уточнює свою концепцію щодо номінативного аспекту речення, яке називає ситуацію. У цьому спектрі речення і слово постають корелятивними і некорелятивними водночас. Тому теза про «комунікативну номінацію» як визначальну для речення і висловлення є мотивованою, хоча, звичайно, щодо висловлення актуальним постає вторгнення прагматики.

Цікавою і проблемною постає стаття «Об аксиологическом аспекте языка политической информации (на материале современной российской прессы)» (*Andrzej Sitarski (Poznań)*) (с. 333-338), у якій автор аналізує співвідносність об’єктивного і суб’єктивного начал у політичній інформації. Саме в останній суб’єктивний компонент найбільшою мірою маркований аксіологічністю, у силу чого «оценивающие акты в языке современной прессы как стилистическое средство, но прежде всего как средство воздействия на адресата, играют превостепенную роль в создании текста». Суб’єктність є визначальною прихованою категорією політичного дискурсу, чим легко пояснити цілий ряд соціальних, морально-етичних, естетичних складників оцінки (не другорядну роль відіграє, звичайно, критерій зацікавлення). На підставі розгляду кореляції *Росія – Євросоюз*, яка репрезентована в кількох авторитетних виданнях (*Русский журнал* і *Независимая газета*), Анжей Сітарскі приходять до висновку, що будь-яка оцінка того чи іншого політичного факту здійснюється журналістом у межах наявної концептуальної бази. Тут можна було б додати: з урахуванням особливостей соціально-когнітивної бази. Але це уточнення більшою мірою пов’язане з когнітивними рівнями, ніж з аналізованим спектром аксіологічної характеристики політичних фактів.

Цікавим є дослідження Тетяни Космеди (*Львів*) «Этнопсихологические факторы в процессе индивидуально-авторского словообразования: жанр дневника» (с. 133-139), у якому прастежувано специфіку індивідуально-авторського словотвору Тараса Шевченка. Використовуючи багатий матеріал російськомовного «Щоденника», Тетяна Космеда робить висновок, що легко прастежити «в русскоязычном тексте Т.Г. Шевченко на словообразовательном уровне проявление украинской ментальности. Этот феномен можно объяснить сквозь призму этнопсихолінгвистики, которая, собственно, объясняет понятия "национальный характер", "национальная психология"». Найбільш частотне творення складних слів (особливо прикметників), поза всяким сумнівом, мотивоване прагненням подати розгорнуту оцінку певного явища, факту, предмета, особи та ін.

Можливо, варто було більше уваги приділити з'ясуванню ступеня поширення власне- українських словотвірних засобів у щоденниковій спадщині Тараса Шевченка, але це може бути також і предметом окремого аналізу.

Поділ емоцій на позитивні і негативні став підставою для відповідної класифікації фразем у статті Ніни Станкевич (*Львів*) «Національно-культурна специфіка фразеосемантичної групи “Емоції людини”» (с. 345-353), в якій простежено репрезентативність кожної з визначених груп, окреслено особливості синоніміки таких фразеологічних одиниць з-поміж складників тематичних груп: «Людина», «Тварини», «Предмети», «Рослини», «Птахи», «Явища природи», «Абстрактні назви», «Релігійні назви». На підставі значного фактичного матеріалу авторка наголошує, що найголовнішими стереотипними характеристиками фразеосемантичної групи «Емоції людини» виступають пильна велика спостережливність, етика міжлюдських взаємин, повага до батьків, суворості християнська мораль і водночас незлоблива іронія. Ця група є складником національно-мовної картини світу. У подальшому слід було б звернути увагу на місце в цій групі найвно-міфологічних уявлень, оскільки християнські здебільшого нашарувалися на усталені фразеологічні стереотипи.

Стаття Czesława Lachura «Międzynarodowy projekt badawczy “Gramatyka przymyka w języku rosyjskim i innych językach słowiańskich”» (*Uniwersytet Opolski*) (с. 161-167) присвячена розгляду заявлених аспектів міжнародного (Росія, Україна, Білорусь, Польща та ін.) науково-дослідного проекту, простеженню специфіки визначення реєстру значень прийменника та опрацюванню методики опису його семантики з визначенням спектрів синонімії, антонімії, омонімії тощо. Водночас автор торкається проблем зіставлення первинних і вторинних прийменників у слов'янських мовах, вияву компонентів прийменникового поля як універсальної і національно-мовної величини. Досить ґрунтовно простежено специфіку створення спільнослов'янського комп'ютерного текстового фонду, який уможливив би оперативний зіставний аналіз прийменників щодо їхньої частотності, синонімічності, варіантності тощо. У цьому розрізі варто було б обговорити проблему створення цілісної комп'ютерної прийменникової бази, але це швидше належить до найближчих перспектив опрацювання цього проекту, а не до висвітлюваних автором статті питань.

Не менш актуальними постають статті: Михаил Алексеенко «Проблема отбора языкового материала для *Комплексного словаря феминизмов русского языка*» (с. 33-39), Андрей Бабанов «Narodowa tradycja opisu zjawisk składniowych: konwencja czy *meritum*?» (с. 41-46), Олег Белей «Власні назви з погляду ідеологічних пріоритетів ХХІ ст. (на матеріалі слов'янських мов)» (с. 47-52), Zlata Bojović «Paremije u knjževnom delu» (с. 53-59), Sybilla Daković «Semantika interiekcije słowiańskich (w języku polskim, serbskim / chorwackim i rosyjskim)» (с. 81-87), Maciej Grochowski «Wpływ zmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną, wypowiedzenia» (с. 89-94), Goran Injac «Najnoviji anglicizmi i neologizmi u srpskom jeziku» (с. 95-100), Henryk Jaroszewicz «Główne tendencje rozwojowe bośniackiej, chorwackiej i serbskiej normy leksykalnej po rozpadzie języka serbsko-chorwackiego. Próba komparacji» (с. 101-106), Przemysław Józwickiewicz «Українські zdania z predykatem w formie bezosobnika a konstrukcje polskie (na materiale *Нового Завіту*)» (с. 107-112), Jan Kamieniecki «Przekład a światopogląd tłumacza (na przykładzie parafraz psalmów Jakuba Lubelcysty i Jana Kochanowskiego)» (с. 113-118), Irena Kamińska-Szmaj «Inwektywy polityczne w relacjach międzytekstowych» (с. 119-125), Małgorzata Korytkowska «Zjawiska braku wypełnienia pozycji argumentowej w zdaniu a cechy struktury semantycznej *verbum* (na materiale z języka bułgarskiego i polskiego)» (с. 127-132), Rafał Kowalczyk «*Nomina agentis* w rosyjskim i polskim słownictwie teatralnym» (с. 141-148), Anna Kurpisz-Żuk «Status derywatów odtoponimicznych „kocioł bałkański” i „balkanizacja” w polskich źródłach encyklopedycznych» (с. 149-154), Krzysztof Kusal «Русско-польская субстандартная лексика как источник межъязыковой омонимии» (с. 155-160), Grażyna Lewicka «O nowszych tendencjach w glottodydaktyce w świetle konstruktywistycznej teorii kognicji» (с. 169-174), Jaroslav Lipowski «Otázka názvu společného státu Čechů a Slovůkú» (с. 175-180), Sławomir Łuczak «Uwagi o użyciu przymiotników odrzeczownikowych w terminologii specjalnej (na materiale języka rosyjskiego i polskiego)» (с. 181-187), Iwona Łuczków «*Все двигатели проходят испытания, перед тем как быть установленными в автомобиль*. О репутном типе rosyjskich konstrukcji wyrażających następcość zdarzeń» (с. 189-196), Marta Malanowska «Derywaty semantyczne w słownikach neologizmów języka czeskiego i polskiego» (с. 197-202), Anna Mażulis-Frydel «Kilka uwag o nietypowych staroruskich i ruskocerkiewnych odwzorowaniach greckich prototypów» (с. 209-216), Нина Мечковская «Две картины мира: язык и обыденное сознание (информационная фактура, делимитация границ и стереотипов)» (с. 227-238), Dragana Mršević-Radović «Funkcija reči u formiranju frazeološkog značenja (lingvo-kulturološki aspekt)» (с. 239-246), Alicja Nowakowska, Lucyna Tomczak «Funkcje nazw miejscowych w porównaniach frazeologicznych» (с. 269-274), Krzysztof Ozga «Przysłówek jako formalny wykładnik pojęć w świetle składni semantycznej» (с. 275-284), Maryla Papierz «Słowacki koloryt narodowy w przekładzie na język polski» (с. 285-289), Neda Pintarić «Pragmemi potvrđivanja u hrvatskom i poljskom jeziku» (с. 291-298), Wojciech Poros «Способы реализации принципа экономии в текстах частных печатных объявлений (на материале газеты „Комсомольская правда”)» (с. 299-304), Lenka Ptak «O przymiotnikach potencjalnych w języku słowackim i polskim» (с. 305-310), Danuta Pytel-Pandey «Dyrektywy języka rosyjskiego i niemieckiego» (с. 311-317), Michał Sarnowski «Wyraży obce w tekście polskim – próba spojrzenia kognitywnego» (с. 327-332), Jan Sokółowski «Z problematyki opisu konfrontatywnego deminutywów w języku macedońskim i polskim (na tie innych języków słowiańskich)» (с. 339-344), Anna Szafernakier «Precedensowe fenomeny kultury jako składowe bazy kognitywnej i jako operatory w dyskursie» (с. 355-359), Joanna Szerszunowicz «Językowy obraz ryb we frazeologii polskiej i włoskiej (ujęcie komparatywne)» (с. 361-369), Maja Szymoniuk, Anna Zych «Uroki opozyjeji (na podstawie

parlamentarnych polemik politycznych w Rosji i w Polsce» (с. 371-377), Bazyli Tichoniuk «Wokół nazwiska *Przewalski*» (с. 379-383), Ivana Vidović Bolt «Prinos proučavanja biblijskih frazema u poljskom i hrvatskom jeziku (ekvivajencija zoonimskih biblijskih frazema)» (с. 385-394), Harry Walter, Валерий М. Мокиенко «Политическая элита России в зеркале прозвищ» (с. 411-427), Сергей А. Важник «Синтаксис белорусских и польских причинных предлогов: опыт контрастивного анализа» (с. 435-442), Włodzimierz Wysoczański «Nazwy zawodów i zajęć w porównaniach (na materiale frazeologii i paremiologii)» (с. 443-452).

В аналізованому науковому збірнику *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego*. – СХХХІІІ. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s. відображено новизну підходів до розв'язання назрілих мовознавчих проблем. Оригінальним є те, що в наукових працях віднайшли місце студії з проблем функційної, комунікативної, когнітивної, ономаціологічної, семасіологічної, ідеографічної, текстової та інших різновидів лінгвістики, розмаїто висвітлені проблеми термінології і номенклатури, лексикографічного опрацювання okazionalizmів, жаргонізмів, знайшли відображення і питання національно-мовної картини світу та їхньої типології. Усе це ще раз засвідчує сучасний зріз висвітлюваних у статтях питань. З'ява цього наукового збірника засвідчує новизну лінгвістичних підходів до розкриття утрадиційнених і новітніх проблем.

А в науковому збірнику *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 6 / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego*. – СХLVIІ. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s. охоплено також різні актуальні проблеми сучасного мовознавства. Збірник відкривається вступним словом Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego, де констатовано, що в збірнику вміщено шістьдесят чотири наукові статті з різних лінгвістичних проблем.

У наукових статтях збірника висвітлено особливості вияву жіночих стереотипів у російському народному мовленні (Михаил Алексеенко «Женские стереотипы в русской народной речи» (с. 13-23)), охарактеризовано окремі аспекти дослідження запозичень у слов'янських мовах (Андрей Бабанов «О некоторых проблемах изучения заимствования в славянских языках» (с. 25-31)), прокоментовано семантизацію абсурду в американських постмодерністських коротких оповіданнях (Оксана Бабелюк «Семантизация абсурда в американских постмодернистских коротких оповіданнях» (с. 33-40)), охарактеризовано вияви глобалізаційних механізмів в українському ономастиконі (Олег Белей «Глобалізація як одна з тенденцій розвитку національного ономастикону» (с. 41-49)), з'ясовано синтаксичні функції відмінків у прийменникових / безприйменникових конструкціях латинськомовних інскрипцій (Наталія Бойко «Синтаксичні функції відмінків у прийменникових / безприйменникових конструкціях латинськомовних інскрипцій» (с. 51-59)), простежено особливості алкогольної лексики в іншомовно-російських джерелах XVI-XVII століть (Anna Volek «*Пей да меру разумей*. Алкогольная лексика в иностранно-русских источниках XVI-XVII столетий» (с. 61-70)), простежено еволюцію поглядів на *концепт* у російській лінгвістичній літературі (Bogumił Gasek «Концепт в русском языке (на примере слова *тоска*)» (с. 101-109)), з'ясовано особливості вияву етнічної ментальності у сфері емотивного словотвору (Ирина Голубовская «Этническая ментальность в зеркале эмотивного словообразования» (с. 111-120)) та ін. Особливості прагматичних типів мовленнєвих актів «виправдання» простежено на матеріалі російської, української та англійської художньої прози XIX ст. (Ігор Корольов «Прагматичні типи мовленнєвих актів “виправдання” (на матеріалі російської, української та англійської художньої прози XIX ст.)» (с. 153-162)), а специфіку реалізації інтимізації як одного зі способів попередження лінгвокультурних конфліктів розкрито на матеріалі англійської мови (Алла Корольова «Інтимізація як один зі способів попередження лінгвокультурних конфліктів» (с. 163-169)), специфіку мовної компетенції І. Франка крізь призму діалогічності культур простежила Тетяна Космеда (Тетяна Космеда «Діалогічність як характерна риса дискурсу Івана Франка» (с. 181-187)), стилістична стратифікація сучасної української мови стала об'єктом уваги Олени Крижко (Олена Крижко «Дискурсологічна (стилістична) стратифікація сучасної української мови» (с. 189-198)).

Грунтовний розгляд жіночих стереотипів у діалектному російському мовленні з послідовним зіставленням з тими чи іншими вимірами жаргонного (сленгового) постає цілком достатнім. Не зовсім мотивованим постає запальний тон статті Андрія Бабанова, оскільки він гостро критикує погляди тих лінгвістів, які не можуть йому відповісти в силу їхньої фізичної відсутності, бажано було б подати тлумачення термінологічного словосполучення «*комбинирование знаков*», оскільки з тексту статті не зовсім прозорим є розуміння поняття «*знак*».

Окреслення тенденцій глобалізації в українському ономастиконі з порівнянням їхнього вияву з іншими слов'янськими мовами постає цілком мотивованим. Олегові Белей (Wrocław) вдалося не тільки встановити основні глобалізаційні параметри сучасного назовництва, але й підтвердити їх відповідними фактами.

Проблема текстового абсурду та його трансформація у постмодерністській оповідній манері, опрацьована Оксаною Бабелюк, не викликає заперечень. Саме дослідження виконано на синтезі мово- і літературознавчого аналізу, хоча все-таки лінгвістичний аспект розгляду постає досить послідовним. Можливо, слід було, хоча б побіжно, згадати праці У. Еко, О. Лучинської («Постмодернистский дискурс: семиологический и лингвокультурный аспекты интерпретации». – Краснодар, 2002), у яких досить ґрунтовно висвітлено питання стилістики абсурду.

У статті Danuty Pytel-Pandey «Dyrektwy języka niemieckiego i rosyjskiego – rodzaje żądań» (с. 353-358) розглянуто один з різновидів директивів – бажання, що зінтерпретовані в когнітивному і почасти функційному

аспектах. Це засвідчує, що стаття присвячена проблемам сучасної жанрології, що необхідно було підтвердити аналізом відповідної наукової літератури (можливо, це постане в ширшому дослідженні). Авторка з'ясувала елементи комунікації, що мотивують виміри бажання, встановила основні (дев'ять) різновидів бажання, що постають ситуативно мотивованими і зреалізують відповідний психосемантичний тип, поза усяким сумнівом, занурений у пресу позитивно-прагматичний контекст. Заявлені дев'ять різновидів не можуть бути кваліфіковані як рівнорядні, хоча їхнє виділення ґрунтується на тих чи інших моделях типу *зроби... / роби... / не роби... / якщо зробиш...*, що, очевидно, вимагало і встановлення відповідного формального речення-висловлення. Не заперечуючи такого напряму дослідження, який більшою мірою зорієнтований в авторську інтуїцію і функційно-логічні моделі, що в більшості своїй ґрунтується на тих чи інших моделях речення. Якраз останнє варто було б розширити, що посилює аргументованість викладеного. Хоча на заваді цього міг постати обсяг наукової статті.

Коментар Наталією Бойко семантико-синтаксичних функцій відмінків у прийменникових / безприйменникових конструкціях латинськомовних інскрипцій («Синтаксичні функції відмінків у прийменникових / безприйменникових конструкціях латинськомовних інскрипцій» (с. 51-59)) не викликає заперечень, хоча окремі терміни типу «логічний підмет» слід було обґрунтувати, оскільки у цьому разі говориться саме про суб'єкт. Подібне можна віднести і до *Genetivus objectivus*, тому що в наведених конструкціях швидше наявний об'єктно-означальний синкретизм, а не просто об'єктна семантика. Та й не завадило б використати ґрунтовну працю М. Сеніва («Прийменник у класичних мовах». – Донецьк, 2006).

Характеристику «алкогольної» лексики в іншомовно-російських джерелах XVI-XVII століть Аппою Воек виконано кваліфіковано. Не викликає заперечення і постійне звернення авторки до коментування тих чи інших ситуацій, у яких найактивніше використовувалися відповідні лексеми, та простеження статусу відповідних стійких зворотів, усталених словосполучень, що відображають, по суті, ступінь закріплення певної лексеми та її входження у відтворювані одиниці. Оскільки «алкогольна» лексика розглянута в широкому аспекті, то, можливо, варто було це відобразити в назві статті, наголосивши також і на стійких зворотах, і на ситуативних виявах.

Цікавими і вагомими постають спостереження Mariji Cristiny Bragone у досить оригінально названій статті «Приключения Алисы в России» (с. 71-77) щодо проблем перекладу відомої казки Л. Керролла. Авторці вдалося на мовно-конкретних фактах перекладу казки різними майстрами слова показати, наскільки наближався такий переклад до російського мовно-культурного простору або наскільки він адекватно відображав мовне тло і реалії англійського буття.

Дослідження Галини Чуба «Розвиток денотативного та конотативного значення лексем *Європа, європейський* в сучасній українській мові» (с. 85-93) надзвичайно своєрідне, насичене власними спостереженнями над конкретними мовними і мовленнєвими фактами, мотивованими постають висновки й узагальнення. Очевидною є незначна технічна корекція, що пов'язана із включенням наведених речень з аналізованими лексемами до самого тексту статті (використання відповідних розділових знаків тощо), тому що інколи вони повисають у повітрі, постаючи не пов'язаними з попередніми теоретичними міркуваннями (див. зауваги в рукописі).

Досить ґрунтовним постає розгляд еволюції основних поглядів на *концепт* у російській лінгвістичній літературі (Вогумі Гасек «Концепт в русском языке (на примере слова *тоска*)» (с. 101-109)) зі з'ясуванням особливостей вияву концепту *тоска* та окресленням різниці між ідіотнічними й універсальними концептами. Цілковито слушним виступає твердження про те, що критерієм «національності *концепту* постає також його семантичне навантаження». Мотивованим є розгляд концепту *тоска* крізь призму його зв'язків з концептом *душа* (за А. Вежицькою) та особливості перекладу польською мовою відповідних мотивацій з роману Ф.М. Достоєвського «Брати Карамазови», що дозволяє простежити безеквівалентність російського концепту *тоска* і відсутність його аналога у польській мові та культурі. Хоча сам висновок про те, що «*тоска* являється комплексним, інтегральним поняттям, в состав которого входят многие значения, оттенки значений, выражения и ассоциации», вимагав від автора простеження співмірності *поняття* і *концепту* в теоретичному аспекті, що, очевидно, слід врахувати у майбутніх студіях. Можливо, варто було, зауважуючи про наявність кількох основних підходів до проблеми концепту (цілком справедливо!), хоча б побіжно назвати основні відмінності між широким і вузьким підходами до концепту, що також можна віднести тільки до побажань. Безперечно, аналіз концепту *тоска* можна було побудувати й іншим шляхом, який передбачав би як обов'язкові кілька етапів: перший етап – аналіз лексичного значення і внутрішньої форми слова, що репрезентує концепт; другий етап – вияв синонімічного ряду лексем – репрезентанта концепту; третій етап – опис способів категоризації концепту в мовній картині світу; четвертий етап – визначення способів концептуалізації як вторинного переосмислення відповідної лексеми, дослідження концептуальних метафор і метонімії; п'ятий етап – дослідження сценаріїв. Сценарій – це подія, що розгортається у часі і/ або просторі і яка передбачає наявність суб'єкта, мети, умов виникнення, часу і місця. Така подія зумовлена конкретними причинами, що визначили її появу. Запропонований Вогумі Гасеком шлях цілком коректний і прийнятний і дещо по-іншому акцентує розгляд проблеми.

Досить цікавим постає з'ясування особливостей вияву етнічної ментальності у сфері емотивного словотвору (Ирина Голубовская «Этническая ментальность в зеркале эмотивного словообразования» (с. 111-

120)). Авторка цілком справедливо констатує пріоритет української мови в багатстві зменшувально-пестливих форм порівняно з російською, що зумовлює часто відсутність відповідних еквівалентів у російській мові. Остання теза підтверджена виділенням шести тематичних груп, хоча думка про «лиризм и сентиментальность украинцев по сравнению с русскими» та про «некоторую пассивность мировосприятия» не може бути витлумачена як цілком викінчена, оскільки в цьому разі слід диференціювати власне-пестливість і псевдопестливість. На жаль, дослідниця не зазначила, з яких джерел дібрано фактичний матеріал, оскільки в ряді випадків наведені похідні здебільшого можуть кваліфікуватися як оказіональні або діалектні (див. передостанній абзац статті), а деякі з наведених похідних мають однослівні відповідники, пор. російське *мыслишка* має український відповідник *думонька* або *думчинка*. Не заперечуючи тези про певну сентиментальність українських пестливих форм, не слід її гіперболізувати. Сформована ще в XIX столітті М. Костомаровим теза про українську сентиментальність ґрунтується швидше на інтенціях автора, аніж на переконливих фактах, що довів професор Янів. Звичайно, підхід І. Голубовської можливий, але важливо водночас бачити й інші виміри цієї проблеми, на чому уже неодноразово наголошувалось (пор. працю: Sarnowski M. *Quasi-deminutiwa w języku rosyjskim i polskim*. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991. – 94 s.).

Досить послідовно Ігор Корольов прокоментував особливості прагматичних типів мовленнєвих актів «виправдання на матеріалі російської, української та англійської художньої прози XIX ст. (Ігор Корольов «Прагматичні типи мовленнєвих актів “виправдання” (на матеріалі російської, української та англійської художньої прози XIX ст.)» (с. 153-162)). Не викликає сумнівів диференціація мовленнєвих актів «*вибачення*», «*виправдання*» та «*жалю*», «*докорів сумління*», «*каяття*» з опертям на специфіку наміру, хоча швидше говориться про намір мовця, а не мовленнєвого акту. Щоправда, варто було диференціювати використання термінів *висловлювання* (процес формування мовленнєвої одиниці) і *висловлення* (сама одиниця мовлення, хоча автор використовує саме термін висловлення, чомусь позначаючи його як *висловлювання*).

Закономірностям реалізації інтимізації як одного зі способів попередження лінгвокультурних конфліктів присвячене дослідження Алли Корольової «Інтимізація як один зі способів попередження лінгвокультурних конфліктів» (с. 163-169), що виконане на матеріалі англійської мови. На підставі аналізу процесу підготовки майбутніх учителів і перекладачів англійської мови в Інституті іноземної мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ) авторка з'ясує особливості засвоєння традицій, культури, історії виучуваної мови. Одним із визначальних засобів зняття конфліктних ситуацій постає інтимізація, що в сучасній англійській мові набуває поширення. Матеріалом для розгляду заявленої наукової проблеми стали різноманітні оголошення і вивіски, почерпнуті з реального життя в різних громадських місцях, офіційних установах і закладах Англії та США.

Закономірності вияву діалогічності культур як характерної риси дискурсу Івана Франка з'ясувала Тетяна Космеда (Тетяна Космеда «Діалогічність як характерна риса дискурсу Івана Франка» (с. 181-187)). Попри необхідність технічного дооформлення та окремих побіжних стилістичних правок стаття справляє враження викінченої, що, очевидно, мотивується рядом ґрунтовних досліджень Тетяни Космеди з цієї проблеми.

Теоретичний аспект стилістичної стратифікації сучасної української мови перебуває в центрі уваги Олени Крижко (Олена Крижко «Дискурсологічна (стилістична) стратифікація сучасної української мови» (с. 189-198)), яка спробувала прокоментувати особливості сучасної української дискурсології з простеженням різних підходів до тлумачення поняття *мовної картини світу*, що загалом вдалося, хоча окремі теоретичні міркування інколи видаються надто розлогими.

Досить ґрунтовним постає розгляд Галиною Кузь у статті «Вигукові фраземи у молодіжному сленгу» (с. 209-215) особливостей співвідношення ряду термінів на позначення молодіжної мови, водночас аргументуючи використання терміна *сленг* на позначення нелітературного складника усного розмовного мовлення, «що характеризується відносною стабільністю для певного періоду, розповсюдженістю та загальною зрозумілістю, має яскраво виражений емоційно-експресивний оцінний характер» (с. 210). Авторка цілком логічно наголошує на тому, що сленг «є протестом-насмішкою над соціальними, етичними, мовними та іншими умовностями й авторитетами» (с. 210). Не менш суттєвим є підкреслення динамічності, швидкоплинності сленгу, що ще раз засвідчує його «протестність». Цікавим виступає встановлення кількісно-відсоткових параметрів відповідних функціональних груп вигукових фразеологізмів, хоча авторка чомусь не зазначила загальну кількість виявлених вигукових фразем (с. 211), тому й не зовсім прозорим постає таке співвідношення. За винятком незначних технічних і стилістичних правок стаття цілком готова до друку.

Розгляд особливостей і типів моделей мотивації отруйних рослин виконано Mirosława Małochy (Mirosława Małochy «Ядовитые растения: модели мотивации и культурные смыслы» (с. 261-268), де авторка простежила особливості мотивації отруйних рослин та з'ясувала ступінь змонтованості самих рослин та їхніх назв у різноманітні магічні ритуали, обряди тощо. Цілком логічною постає теза про те, що «система фитонимов ещє раз подтверждает антропоцентрический характер номинации – всё обозначаемое соотносится с человеком и его деятельностью». Останнє відображає особливості організації мовної картини світу, в якій найбільш адекватно відображаються усі аспекти пізнання об'єктивного світу.

Досить вичерпно прокоментовано погляди різних лінгвістів на досить складну і почасти суперечливу мовну природу писемно-літературної мови Великого князівства Литовського і «русських» земель Речі Посполитої у статті «Взгляды на языковую природу письменно-литературного языка Великого княжества Литовского и “русских” земель Речи Посполитой» (с. 281-294) Władimirzem Miakiszewym. Привабливим постає те, що автор не оминає суто дискусійних версій, наводить різні термінологічні назви мови цього періоду на досліджуваних землях. Безперечно, у цьому надзвичайно важко віднайти навіть двох лінгвістів, що дотримувалися б єдиної думки. Досліднику вдалося запропонувати досить викінчену інтерпретацію аналізованих поглядів і дійти правильних висновків. Мотивованим постає твердження про те, що «каменем преткновения и поводом постоянных споров продолжала оставаться трактовка языковой основы искусственного в определённой мере образования», тому що, покликаючись на Л. Гумецьку, логічною постає констатація, що «западнорусский язык не стоит рассматривать как нечто однородное и неизменное на протяжении всех неполных четырёх веков его существования». Останнє і зумовлює різноманітне тлумачення джерельної основи мови Великого князівства Литовського і «русських» земель Речі Посполитої. У кожній з аналізованих гіпотез щодо української, білоруської, церковнослов'янської, польської основи є певні аргументи. Остаточне розв'язання цього питання можливе за умови розгляду переважної більшості документів, написаних цією мовою. Гіпотеза автора, услід за Хр. Стагном, про трансформацію давньоруської основи письмової мови Великого Князівства Литовського, її насичення місцевими (переважно білоруськими) ознаками й існування з кінця XV століття аж до свого занепаду актових канцелярських мов переважно білоруськими ознаками має право на існування, оскільки важливими постають міркування дослідника про переміщення центру освіченості з Вільна до Києва, що зумовило певні зміни у виборі діалектного фундаменту як джерела. Це зумовило домінування у канцелярській мові переважно білоруських ознак, а в літературно-полемічній – українських.

Олена Михайлова у статті «Деякі аспекти функціонування латинських теонімів у сучасній українській мові» (с. 295-303) зупинилася на співвідношенні функційного виміру латинських теонімів у минулому і сучасному, коментуючи, як видозмінилося семантичне наповнення теонімів. З широким спектром заглиблення в царину художніх текстів, що тематично пов'язані з минулими епохами, О. Михайлова коментує образно-естетичні конотації латинських теонімів у художньому контексті, зокрема у творах Ю. Андруховича з простеженням специфіки вияву універсальних класифікаційних назв абстрактного характеру, спеціальних класифікаційних назв, власних назв – імен античних божеств та епіклесів. Ні методика розгляду проблеми, ні досягнуті результати аналізу не викликають заперечення, оскільки виконані кваліфіковано, хоча заявлена назва статті і перебіг аналізу дещо не збігаються в силу того, що назва статті є ширшою, а в центрі уваги авторки перебуває функціонування латинських теонімів тільки в художньому тексті. Можливо, варто було останнє наголосити і в заголовку статті, зазначивши це або через двокрапку, або в дужках.

Особливості функційного вияву латинської актові мови на землях Правобережної України стали в центрі уваги Валентини Миронової у статті «Функціонування латинської актові мови на території Правобережної України в XV – XVI ст.» (с. 305-312), у якій прокоментовано наявні в судових книгах відхилення від нормативного латинського правопису написання тих чи інших літер. На матеріалі актових книг гродських судів Галицької Русі, актових записів Сяноцької землі та інших констатовано, що наявні відхилення від усталеної латинської норми мотивовані рівнем освіти судових писарів. Хоча в цьому разі актуальним постає і наближення записів до тих мовних / мовленнєвих особливостей, що були притаманні мешканцям певної території. Очевидно, що висновки вимагали від авторки ширшого узагальнення, якщо мова справді йде про функціонування латинської актові мови на території Правобережної України, але в статті проаналізовано мову актових книг окремих територій, тому це варто було зазначити і в самій статті.

Elena Nevzorova-Kmeh у статті «“Ruski” в современном польском языке» (с. 319-325) торкається проблеми стереотипів щодо росіян, українців і білорусів, що склалися у поляків. У цьому вимірі розглянуто одиницю «ruski» з її очевидними кількома семантико-стилістичними пластами. Авторка досить ґрунтовно коментує стереотип негативності щодо поняття «Ruski», який закріпився в польській мовній свідомості, послідовно вербально репрезентований на різних мовних ярусах, у різноманітних лексикографічних виданнях, мові засобів масової інформації. Дослідження виконане творчо, відчувається прагнення авторки певною мірою прогнозувати розвиток аналізованого стереотипу.

Досить вичерпним постає розгляд компресивних похідних у російській та чеській мовах Йиндрою Пілатовою у статті «Компрессивное наименование в русском и чешском языках, его функция в тексте» (с. 327-335). Відштовхуючись від усталеної тези О.О. Земської про компресивну функцію словотвору як про таку, що існує і виявляє свою значущість поряд з іншими чотирма – номінативною, конструктивною, експресивною і стилістичною, авторка стверджує, що похідні компресиви постають уже як немотивовані. З-поміж п'яти компресивних різновидів (абревіація, композиція, конверсія, усічення, суфіксальна універбація) детально розглянуто перші три. Вагомим є те, що здійснено це на ґрунті зіставлення з відповідними чеськими моделями та виділенням найбільш значущих тематичних груп. Новим постає встановлення аспектів стійкішої позиції літерних і звукових абревіатур у російській мові тощо. Усе це дає підстави для переконливого твердження про ширший функційний аналіз у чеській мові порівняно з російською.

Продовжуючи ґрунтовні студії з проблем мовленнєвого етикету, Larysa Pisarek концептуально розглядає одиниці білоруського мовленнєвого етикету на тлі відповідних одиниць польської і російської мов («Єдиниці

білоруського речевого етикета на фоні російських і польських одиниць» (с. 337-344)). У дослідженні простежено специфіку вияву різних моделей ввічливості у відповідних мовленнєвих актах з наголошенням певних видозмін, що відбулися на зламі ХХ – ХХІ століть. Цілком погоджуючись з тезою про те, що «в отличие от русского и польского РЭ, в белорусском языке чрезвычайно часто используется термин родства *брат* и его демутивные формы в качестве самостоятельной АФ или части двучленной адресатной модели в сочетании с собственным именем или стандартным апеллятивом», можна констатувати, що в російському мовленні поширилося використання слова *брат* як позначення *свого* або *наближення співрозмовника до себе*. Можливо, цей аспект як вияв квазі-комунікації вартий уваги, але, очевидно, в іншому вимірі. Особливо значущим є те, що стаття розвиває і поглиблює ідеї дослідниці, висловлені у попередніх її ґрунтовних концептуальних працях.

Стаття Тетяни Плешкової «Лексика, отражающая образ человека в диалектном языковом пространстве Архангельского Севера» (с. 345-351) охоплює розгляд лексико-семантичних груп діалектних слів, що характеризують людину з погляду її віку, зовнішності, фізичного стану, звичок (18 лексем), з підтвердженням тези щодо важливості діалектних мовних одиниць усіх ярусів мовної системи для спонтанної мовленнєвої діяльності корінного населення регіону. Показовим є те, що більшість аналізованих лексем (14 одиниць) мають яскраво виражену негативну конотацію, що мотивується відповідною життєвою позицією носіїв діалекту.

Ґрунтовний аналіз Іриною Е. Ратніковою когнітивного виміру окремих власних імен у статті «"Анамастычны алфавіт" беларусаў: *Полацк, Вільня, Менск* у літератури і публіцистики» (с. 359-366) охоплює простеження особливостей прецедентних власних імен. Встановлення семантичної специфіки власних імен авторка здійснює на теоретичних засадах метафоричного аналізу, запропонованого й опрацьованого Дж. Лакоффом і М. Джонсоном у рамках когнітивної теорії метафори. Запропоновані підрозділи «*Ад Полацку начаўся свет*», «*Беларускі Іерусалім*», «*Ностальгія по Менску*» якраз репрезентують три прецедентних власних імені, що перебувають в центрі уваги дослідниці. Аналіз виконано в руслі останніх когнітивних студій (пор. працю: (Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики. – Одеса: Видавництво Одеського університету, 2006. – 328 с.) з наголошенням специфіки вияву прецедентних імен у художньо-белетристичній і публіцистичній літературі. Аналізована стаття – це завершений науковий ескіз концептуального аналізу власних імен *Полоцьк, Вільно, Мінськ* як прецедентних.

Александр В. Савченко та Михаил С. Хмелевский у статті «Межславянские лексические трансплантации в современной прессе» (с. 403-408) своїм завданням вважали розгляд трансплантації слів, фраз, інтертекстем з інших мов з висвітленням їхньої типології, функції та лінгвістичної природи. На прикладі кількох лексем типу *самостійна, незалежна, майдан, помаранчевий* автори показують особливості трансплантування та виявляють закономірності різноманітної мовної гри з такими лексемами. Закономірності сучасного міжмовного трансплантування дослідники розглядають на широкому фактичному тлі із частковим залученням мовного матеріалу з творів М. Гоголя та Ф. Достоєвського. Запропонований підхід є досить цікавим, хоча спостереження варто було узагальнити. Але і наведений розгляд можна вважати викінченим і таким, що не вимагає наукового доповнення.

Andrzej Sitarski у статті «Медіальна картина Польщі – лінгво-аксіологічний аналіз. На матеріалі текстів сучасної російської преси» (с. 409-415) крізь призму лінгво-аксіологічного аналізу висловлень, що торкаються Польщі, наявних у текстах сучасної російської преси, наголошує, що «из-за неоднородных в культурологическом отношении знаний, оценки Польши, которые предлагаются российской прессой, не способствуют сохранению единения дискурса обеих культур». Це твердження цілком мотивоване і не викликає ніяких заперечень, оскільки тільки в ідеалі можна уявити таку ситуацію, коли така єдність можлива. Суттєвим є інше, на що звертає увагу дослідник, – здатність продумано підкреслити або приховати певні елементи інформації, яку подає той чи інший журналіст. Поза усяким сумнівом, будь-який текст загалом, а публіцистичний зокрема, підпорядкований реалізації категорії авторської модальності, поза якою текст як даність не може навіть існувати. Його формування від самого початку постає прямо залежним від авторської настанови. Ґрунтуючись на постулаті, що оцінка, услід за С.М. Скаженіком, є категорією гносеологічною й емоційною, Andrzej Sitarski констатує, що оцінна картина світу змінюється в часі, очевидно, і в просторі і підлягає розвитку; інтерпретація дійсності в мові мас-медіа ґрунтується на індивідуальному досвіді журналіста, що постає підґрунтям для реалізації прагматичної настанови тексту. Теоретичні засади уможливають виділення трьох основних об'єктів, щодо яких розташовані мовні оцінні пропозиції: 1) політика, 2) польська культура, 3) Польща і поляки. Найбагатшим, природно, постає перший, оскільки тут щоразу автор постає і як аналітик, який намагається зінтерпретувати сучасні виміри політичних взаємин Польщі і США, Польщі і Євросоюзу, Польщі і Росії та ін. Саме аналіз фактичного матеріалу дозволив констатувати, що оцінний образ Польщі у сфері політики в російських мас-медіа постає негативним, а у сфері польської культури – позитивним.

Закономірності вивчення мови крізь призму словоцентричного підходу перебувають у центрі уваги Марії Скаб у статті «Семасіологічні, соціолінгвістичні та когнітивні аспекти вивчення мови крізь призму словоцентричного підходу» (с. 417-424). Дослідження виконане на значному фактичному матеріалі, почерпнутому з різних лексикографічних джерел, і ґрунтується на тезі про те, що розгляд еволюції семантичної структури слова є досить складним, оскільки вимагає від дослідника врахування не тільки словникових фактів, але й простеження зміни семантичної структури в інших джерелах, тому що різні значення слова можуть бути актуальними в один період, і зовсім неактуальними в інший.

Досить ефективним постає аналіз семантичного простору слова як імені концепту, оскільки він уможлиблює вияв когнітивних потенцій слова, зокрема лексеми *душа* та її похідних, встановлення ступеня репрезентативності в останніх семантичної смності твірного. Прийнятними постають спостереження авторки над різними семантичними іпостасями в різних стильових виявах слів *душа* і *дух* та окресленням специфіки репрезентованості останніх в українській загальнонародній концептуальній картині світу та релігійній картині світу (пор. І. Огієнко виділяє 12 значень слова *душа*). Звідси і широкий діапазон використання лексеми *душа* в різноманітних виявах мовленнєвих актів ввічливості, що й наголошено М. Скаб. Не менш цікавими постають спостереження авторки щодо твірного потенціалу окремих лексем, зокрема слова *душа*, «яке дало початок більше двадцяти похідним». Активною постає участь цієї лексеми у фразеологізмах, порівняннях. Не менший, очевидно, потенціал притаманний лексемі *душа* і в структурі метафори. Дослідження М. Скаб надзвичайно цікаве і постає структурно компактним і тематично викінченим.

Специфіку тексту публіцистичної графіки з'ясовує Ніна Станкевич у статті «Мовні особливості тексту публіцистичної графіки: сучасні параметри» (с. 425-433). Авторка заторкує надзвичайно важливу проблему – статус і функції вербалізованого компонента в карикатурі, оскільки символіка «слова і пензля зливається в сатиричній графіці в синкретичне ціле і створює єдиний понятійно-художній комплекс – сатиричний образ». Для існування карикатури важливими є екстра- й інтралінгвальні чинники, одним з найважливіших з-поміж перших виступає *географічний*. На значному фактичному матеріалі Н. Станкевич підтверджує взаємодію зображеного і словесного в карикатурі, що засвідчує високий рівень синтезу, цілісності її семантичного тла. Досить вдалими і викінченими постають запропоновані висновки, що узагальнюють спостереження авторки. Тут зокрема заакцентовано різницю у навантаженні вербального компонента як текстівки-супровідника і як внутрішньокарикатурного елемента. Наголошено, що суттєво в сучасній карикатурі зменшилася кількість діалогів та їхнє функційне навантаження. Поза усяким сумнівом, спостереження Н. Станкевич є результативними і доповнюють загальне уявлення про карикатуру як вид мистецтва та значущість в її структурі вербального компонента.

Майя Шимонюк у статті «Реализация научного стиля в жанре филологической статьи, особенности польских и русских гуманитарных текстов» (с. 443-451) торкається проблем естетизації в науковому стилі із послідовним теоретичним обґрунтуванням цієї проблеми та зіставленням мовних фактів російської та польської мов. Висловлені авторкою гіпотези, очевидно, мають право на існування, хоча суттєвим моментом твердження щодо перенасичення польських наукових текстів термінами, ускладнення використанням абстрактних віддієслівних іменників тощо вимагає ширшого коментування та підтвердження більшою кількістю фактичного матеріалу.

Типологічні вияви американізмів у сфері комп'ютерної термінології в суто теоретичному аспекті досліджує Марія Шутова у статті «Неологізми в сучасній комп'ютерній термінології українців. Теоретичний аспект» (с. 459-466), акцентуючи свою увагу на трьох компонентах «ланцюга неологізації»: 1) людина, яка створює нове слово (originator); 2) соціалізація слова (прийняття його у суспільстві); 3) лексикалізація слова (закріплення його в мовній системі). Тетяна Толчєєва у статті «Специфіка контентивно-типологічного дослідження мов» (с. 475-482) акцентує увагу на зіставному аналізі мов, стверджуючи, що найбільш ефективними постають контрактивні студії близькоспоріднених мов, особливо на лексичному, фразеологічному ярусах. Теоретично підтверджено необхідність розмежування різних типів контрастивістики з опертям на загальну і часткову типологію.

Стаття Ladislava Vobořila «Лингво-прагматический анализ языка интернетовских дискуссионных форумов» (с. 493-499) заторкує надзвичайно важливу проблему мовної специфіки дискусійних форумів віртуального спілкування, що стала реальністю не так давно, але стійко увійшла у повсякденний побут цілих верств сучасного суспільства. Тому цілком прийнятними постають теорії щодо формування «*писемного розмовного мовлення*», «*комп'ютерної форми мовлення*», «*інтернет-мовлення*», «*кібермови*», «*нетепика*», «*електронної мови*», «*електронного дискурсу*» тощо з відповідними жанровими специфікаціями, до яких можна віднести *e-mail*, *блог*, *форум* і *чат*. Поза усяким сумнівом, комп'ютерна форма мовлення є на сьогодні якісно новим варіантом мовлення, «письменного по характеру образования, под влиянием электронной связи сочетающий в себе черты письменного и устного варианта речи и отличающийся некоторыми чертами, не свойственными традиционно устной и письменной речи». Привабливим і аргументованим постає встановлення характерологічних ознак комп'ютерної форми мовлення. Послідовним є аналіз автором різноманітних форм інтимізації мовлення, виявів модальності (останню, щоправда, не варто обмежувати тільки параметрами різновидів речення) та ін., наведені факти цілком переконливі і відображають основні теоретичні міркування дослідника.

Харры Вальтер, Валерий М. Мокиенко у статті «Классики марксизма-ленинизма в русских антипоговорках» (с. 501-510) характеризують на значних фактах статус антиприслів'я в загальному пареміологічному просторі і цілком аргументовано стверджують, що домінантою «смеховой культуры последних двадцати лет в России и становится *депатети́зация патети́змов*, т.е. стремление языковыми средствами разрушить тот слой привычных недавно языковых стереотипов, который был призван идеологизировать и патетизировать массовое сознание». Розгляд проблеми має опертям численні студії із заявленої проблеми обох авторів, тому постає логічно умотивованим і послідовно викінченим. Відштовхуючись

від тези Я. Мукаржевського: чим більше віддаленими один від одного є стилістичні полюси, які в тексті починають взаємодіяти, тим потужніші «осциляція» (хвилеподібне коливання) семантики й експресії між полюсами і витворюваний нею стилістичний ефект, автори констатують її мовну універсальність, оскільки вона забезпечує функціонування і динаміку фразеологічної системи. Численний аналізований фактичний матеріал дозволив авторам вийти на цілком обґрунтовані висновки і простеження перспектив дослідження, що засвідчує належний кваліфікаційний рівень виконання статті.

Аналіз соматизмів щодо їхньої бінарної опозиційності став у центрі уваги Тацяни Валодзіної у статті «Семантика саматызма ў кантэксце апазіцыйнай бінарнасці» (с. 511-518), де авторка наголошує, що особливо «выразна выступае проціпастаўленне верху і нізу, калі галава надзяляецца станоўчымі канатацыямі, увасабляе ідэі верху, святла, духоўнага ў процілегласць нагам, гл. тут: *Галава ў ног розуму не просіць*». Цілком мотивованим постає твердження про те, що семантична домінанта опозицій *передній – задній, верх – низ, правий – лівий* умотивована її частковим виявом щодо визначальної опозиції *свій – чужыі, у силу чого передній, верхній, правый, чоловічый* належатиме до сфери «свого», а *задній, ніжній, лівый, жіночый, темный* семантично дорівнює чужому і характеризується відтінком негативності. Авторка заторкує поширення аналізованої опозиції і у сфері вульгаризмів, обценних слів тощо. Привабливим є те, що компоненти опозиції розглядаються крізь призму наївно-міфологічної і загальномовної картин світу, акцентуючи на тому, що «левая рука выяўляе шараг не просто негатыўных, але і выразна дэманічных, засветавах рысаў». Негатив лівої руки посилюється і тим, що вона позбавлена активності і в християнстві: нею не можна хреститися, вона належить до ознак шкідливої магії. Міркування авторки та наведений фактичний матеріал цілком є логічно мотивованими, запропоновані узагальнення викінчені.

Сяргей А. Важнік у статті «Сінтаксічныя слоўнікі славянскіх моў: да пытання тыпалогіі» (с. 519-529) подає загальні контури проблеми з визначенням специфіки вияву традицій, актуальності і перспектив укладення синтаксичних словників. На ґрунті аналізу конкретних напрацювань у галузі синтаксичної лексикографії зі з'ясуванням концептуально-теоретичних засад наявних словників Ю.Д. Апрессяна, І. Палла (російська – угорська мови); В.У. Мартинова, П.П. Шуби, М.І. Ярмаш (морфемна дистрибуція), Г.У. Арашанкової, В.П. Лемцюгової (білоруська мова); Г.О. Золотової, Д.Е. Розенталя (російська); М. Попової (болгарська); Г. Хельбіг, М.Д. Степанової (німецька мова); М. Кавки; С. Грабцової, І. Калінської; К. Поланського (польська мова) тощо. С.О. Важніку вдалося охарактеризувати не тільки сучасний стан одномовних синтаксичних словників, що мають опертям чотири рівні: логіко-семантичний, категорійно-семантичний, формально-граматичний, лексичний, але й подати кваліфікаційні параметри двомовних синтаксичних словників та окреслити перспективи синтаксичної лексикографії.

У притаманній для Diany Wieszorek манері у статті «Языки как предмет любви» (с. 531-538) подано виміри поваги, шанобливого ставлення, любові до свого рідного крізь мовну призму того чи іншого автора художнього твору. Не випадково авторка зосереджує свою увагу на непересічній, геніальній постаті М. Гоголя, стилістика якого, творча манера, врешті-решт національний самовияв, самоідентифікація неодноразово ставали предметом дискусій, різних версій і теоретичних розмірковувань. Загальне тло досліджуваних майстрів слова охоплює також творчий самовияв В. Набокова, Й. Бродського. Дослідниця цілком мотивовано наголошує на неперекладності творів М. Гоголя в силу оригінальності його мови і водночас наслідувально-гоголівську манеру В. Набокова, мова у якого постає «головним героєм» його книг і який веде «атаку стилем». Diana Wieszorek наводить слова Й. Бродського про те, що «Писатель – слуга, механическое средство языка. Язык диктует поэзию. Поэзия – это высшая форма существования языка. Поэт – орудие, продукт языка», що стають опертям аналізу його любові до російської мови. Об'єднавчим елементом трьох мистецьких постатей – М. Гоголя, В. Набокова, Й. Бродського виступає плекання російського слова і самовияв через мову, а швидше – у мову.

Татьяна Волинец у статті «Производное слово в художественном мире поэта» (с. 539-545) з'ясовує функційне навантаження узуальних іменників (1270 словникових одиниць) у поетичній тканині І. Северянина та їх статус в ідейно-естетичній організації художнього світу поета. Цікавими постають спостереження авторки щодо репрезентативного вияву похідних іменників, з-поміж яких 583 лексеми складають іменники з транспозиційним словотвірним значенням, а похідні іменники з мутаційним словотвірним значенням охоплюють 380 одиниць, в той час, як похідних іменників з модифікаційним значенням зафіксовано тільки 255, характерною ознакою яких постає емоційно-стилістична маркованість: *птенчик, роцица, дружище, курочка, ревуня, любимица, содержанка, странница, кончина, содружество* та ін. Не менш важливим є те, що Тетяна Волинец встановлює моделі творення узуальних іменників, з-поміж яких домінувальний статус належить моделі «дієслово → іменник» (528 одиниць), що дозволяє констатувати *процесуальний, дійовий* характер поезії І. Северянина.

Похідні узуальні іменники в художньому світі І. Северянина диференціюються, за твердженням дослідниці, у межах п'яти лексичних полів: 1) людина, 2) дійсність, 3) простір, 4) предметний світ, 5) світ природи. Щоправда, наведена схема вимагає подальшого доопрацювання й уточнення, тому що друге поле за своїм виявом покриває всі наступні. Очевидно, необхідно в таких випадках наголошувати на підґрунті класифікації, що зняло б багато супровідних питань. З'ясування специфіки індивідуально-авторського

використання узуальних похідних іменників у поетичних текстах І. Сєверянина не викликає ніяких заперечень, оскільки виконано кваліфіковано і вікінчено, що й засвідчує цілковиту довершеність дослідження.

Дослідження Галини О. Золотової «Глагольные категории как композиционное средство» (с. 577-584) розвиває фундаментальні ідеї авторки, викладені у серії попередніх наукових праць, зокрема тих, що присвячені проблемам комунікативної граматики. Незаперечними є твердження Г.О. Золотової про доцентрову внутрішньотекстову функцію дієслівних категорій, зокрема категорій часу, виду. Зв'язок дієслівних категорій з текстовими регістрами висвітлено вичерпно і запропоновано оригінальну інтерпретацію синтезу комунікативних регістрів у текстах.

Актуальними на сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки постають статті: Alena M. Černá, Boris Lehečka «Elektronický slovník staré češtiny a jeho webová prezentace» (с. 79-84), Antoni Furdal «Podstawy tożsamości narodów słowiańskich» (с. 95-100), Maciej Grochowski «O hierarchii kryteriów w opisie przysłówków formalnie odprzymiotnikowych» (с. 121-128), Mirosława Hordy «Symbol a frazeologia somatyczna» (с. 129-135), Goran Injac «"U kom si ti tripu?" – Funkcionalne i semantičke realizacije anglicizma *trip* u jeziku mlade generacije govornika srpskog i poljskog jezika» (с. 137-146), Jan Kamieniecki «Osobliwości leksykalne *Żołtarza* Walentego Wróbla» (с. 147-151), Małgorzata Korytkowska «O zdaniach ekstensjonalnych w świetle procesów nominalizacyjnych (na przykładzie języka bułgarskiego i polskiego)» (с. 171-180), Branko Kuna «O antecedenti povratno-posvojne zamjenice *svoj* и hrvatskom jeziku» (с. 199-207), Czesław Lachur «Idea kauzalności w strukturze zdania i jej wyładniki formalne» (с. 217-223), Joanna Leszczyńska «Językowy obraz Polski i Polaka w tygodniku „Argumenty i Fakty"» (с. 225-235), Marta Malanowska «Paradygmaty słowotwórcze konstytuowane przez rzeczowniki nazywające części ciała w języku czeskim i polskim» (с. 237-247), Jarosław Malicki «Język czeski, morawski i śląski. Z dziejów czeskiej świadomości językowej» (с. 249-260), Anna Mazulis-Frydel «Wybrane ruskocerkiewne formacje na *-ctвue* oraz *-uα* jako źródło wiedzy o sytuacji religijnej Rusi XI-XV wieku» (с. 269-279), Patrik Mitter «Německé substantivní složeniny a jejich české ekvivalenty» (с. 313-318), Renata Rodak «Negacja na różnych poziomach funkcjonowania języka» (с. 367-375), Kinga Różańska «Konfrontacja rosyjsko-polska na przykładzie wybranych frazeologizmów i przysłów odnoszących się do Boga» (с. 377-391), Anna Rygorowicz-Kuźma «Parę uwag o wartościowaniu leksyki religijnej we współczesnych słownikach języka rosyjskiego» (с. 393-402), Anna Szafernakier «Zagadki precedensowych fenomenów kultury w tekście» (с. 435-442), Tomasz J. Szutkowski «Opozycja *nomen proprium* – *nomen appellativum* a struktura jednostek paremiologicznych» (с. 453-458), Bazyli Tichoniuk «Formy antropimów obywateli Białorusi, Rosji i Ukrainy na łamach współczesnej prasy polskiej» (с. 467-473), Ivana Vidović Bolt «Frazeologizmy zoonimiczne odnoszące się do człowieka w języku chorwackim i polskim» (с. 483-492), Marian Wójtowicz «Polonizmy leksykalne we współczesnych rosyjskich gwarach dońskich» (с. 547-557), Agnieszka Zatorska «Wybrane kauzatywne konstrukcje zdaniowe (na przykładzie języka słoweńskiego)» (с. 569-576), Anna Zura «Językowy obraz barwy czerwonej w *Proti všem* Alojzego Jiráska» (с. 585-590).

В аналізованих матеріалах наукових збірників «*Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego*. – CXXXIII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s. і *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 6 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego*. – CXLVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s.» відображена актуальність аналізованих проблем, у них по-новому висвітлено мовознавчі питання, в більшості з них опрацьовано зовсім нові проблеми. Важливим постає те, що в рецензованому збірнику наукових праць віднайшли місце оригінальні студії з проблем функційної, комунікативної, контрастивної, ономаціологічної, семасіологічної, текстової та інших різновидів лінгвістики. Окремі з них не вписуються у традиційне коло суто лінгвістичних проблем, що заяскравлює синтез різних наук і постання на цьому перетині абсолютно нових наукових напрямів типу психолінгвістичного, дискурсивного та інших. Традиційно розмаїто висвітлено і прокоментовано проблеми внутрішньотекстового навантаження узуальних та оказіональних лексем, питання національно-мовної картини світу, що засвідчує сучасний зріз висвітлюваних у статтях питань.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 27 березня 2009 року.

КОГНІТИВІСТИКА І ДИСКУРСИВІСТИКА: НОВІ АСПЕКТИ І НОВІ ПІДХОДИ

Поповић Људмила. *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*. –
Београд: Филолошки факултет, 2000. – 305 с.;

Поповић Људмила. *Језичка слика стварности: Когнитивни аспект контрастивне анализе*. –
Београд: Филолошки факултет, 2008. – 308 с.

Аналізовані праці повною мірою окреслюють поле наукових пошуків у царині того, що інколи називають когнітивною (за А.Д. Кошелевим, антисосюрівською [Кошелев А.Д. Об основных парадигмах изучения естественного языка в свете современных данных когнитивной психологии // Вопросы языкознания. – 2008. – № 4. – С. 15-40]) науковою парадигмою. У цьому разі перша (перша парадигма – сосюрівська) ґрунтується на постулаті первинності рідної мови, що засвоюється дитиною до постання в неї концептуального світу. Тому використовуючи мову, дитина формує концептуальний світ. Уся категоризація світу, розчленування його на концепти і встановлення між ними відношень відповідно до мовних значень та відношень між ними. У цьому разі мова самодостатня система, а концептуальний світ – це продукт, що відображає цю системність (це, власне, сосюрівський підхід).

Інший (друга парадигма – антисосюрівська, або когнітивна) підхід має опертям первинність концептуального світу. Засвоювані згодом мовні значення – це названі елементи концептуального світу та їхні відношення. Внаслідок цього системність мовних знаків мотивована системністю концептів світу. Тут мова прямо замкнута на об'єктивну дійсність (це антисосюрівський погляд, а також когнітивний, пор. праці А. Вежицької, Дж. Лакоффа та ін.).

Ще інший (третья парадигма – постсосюрівська) погляд має опертям постулат, що і концептуальний світ, і мова людини формуються як самостійні, автономні системи. Тому мовні знаки утворюють свою системність (вони самодостатні), елементи ж концептуального світу з їхніми відношеннями – свою. Мовні значення описують концепти світу не прямо, а через специфічну мову символів (постсосюрівський підхід, див. праці Н. Хомського, А.А. Мельчука та ін.). відображають особливості концептуалізації, закономірності категоризації світу, членування об'єктивного світу. За А.Д. Кошелевим, концепти визначають базові категорії, і їхні функції – забезпечення людини у сприйнятті об'єктивного світу (формування предметних світів з плутанини плям, ліній, точок, світлотіней та ін., що постають у її перцептивному полі).

З часів Аристотеля і до праць Л. Вітгенштейна категорії розглядалися як прозорі «сутності». Визнавалось, що речі належать до тієї самої категорії, якщо і тільки якщо вони мають певні спільні ознаки. Притаманні для них такі спільні ознаки кваліфікувались як визначальні цієї категорії. У досить короткий час усе змінилось – постав новий підхід до категорій, який Е. Рош кваліфікувала як теорію прототипів і категорій базового рівня (Дж. Лакофф). Для пояснення суті нового підходу слід розглянути, як у цьому разі визначають концепти базового рівня, що визначають категорію світу за родами “яблуко”, “троянда”, “собака”, “шафа”, “слива”, “ромашка”, “конвалія” та ін. Посідаючи проміжний стан між більш загальними концептами “квіти”, “тварини”, “фрукти”, “меблі” і под. і частковішими – види (сорти): “антонівка”, “ред-делюшес”, “чайна троянда”, “польова ромашка”, “ренклад” тощо, вони, за Дж. Лакоффом, є первинними, тому що мають опертям досвідні аспекти людської психології: гешталти, сприйняття, ментальну образність... рівень роду (його Берлін називав “народно-родовим рівнем”) є, очевидно, психологічно базовим... Речі на цьому рівні сприймаються цілісно, як єдиний гештальт, тоді як для ідентифікації на нижчому рівні повинні бути обрані специфічні ознаки..., що відрізняють, наприклад, один вид дуба від іншого... Цим категоріям не властиві образи або моторні дії. Так, наявні ментальні образи стільців – абстрактні образи, що не корелюють з якимсь окремим стільцем, наявний загальний набір рухів для взаємодії зі стільцями. Якщо ж переходимо від категорії базового рівня “стілець” до ієрархічно вищої категорії “меблі”, ситуація змінюється. У нас відсутні абстрактні ментальні образи предметів меблів, що не поставали б об'єктами базового рівня типу стіл, стілець, ліжка тощо. У нас немає моторних дій або пов'язаних з меблями загалом, що не були б моторними діями з відповідними об'єктами базового рівня – стільцями, столами, ліжками і под. ..., спільний зовнішній вигляд постає основним визначником базового рівня (див.: [Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. – М.: Языки мировой культуры, 2004. – С. 55, 56, 58, 78, 79]). Тому й не дивно, що останніми роками так інтенсивно розвиваються когнітивні і дискурсивні підходи. Л. Попович належить до тих науковців, що творчо осмислюють не тільки явища і факти однієї мови, але шляхом зіставлення таких явищ і фактів у різних мовах прагнуть встановити відповідні закономірності, виявити тенденції динаміки та еволюції, врешті-решт, визначити наявність спільного і відмінного. Перші з аналізованих праць окреслюють шляхи пошуку Людмили Попович у дискурсивістиці.

На початку ХХІ століття одним із провідних напрямів лінгвістичних досліджень у славістиці є опис різних типів дискурсу на матеріалі різних мов світу: *художній дискурс* (україномовний (Н.Бойко), франкомовний (В.Бурбело), англкомовний (Н.Одарчук)), *рекламний дискурс* (іспаномовний (Н.Волкогон), англкомовний (О.Ткачук-Мірошніченко)), *медичний дискурс* (англкомовний (С.Вострова)), *Інтернет-дискурс*

(іспаномовний (Н.Лукашенко), *політичний дискурс* (україномовний (А.Загнітко), англomовний (В.Ущина), іспаномовний (Н.Попова), франко- і російськомовний (Т.Весна)), *езотеричний дискурс* (російськомовний (Н.Хачатурова)), *драматургічний дискурс* (україномовний (Н.Сафонова), російськомовний (І.Зайцева)) та ін. Рецензована праця розширює предметну сферу дискурсології зівставним аспектом епістолярного дискурсу української й сербської мов.

За традицією, монографію розпочато *«Вступом»* (*«Предговор»* (с. 3-4), *«Увод. Предмет и метод истраживања»* (*«Передмова»* (с. 3-4), *«Вступ. Предмет і метод дослідження»*) (с. 7-12)), у якому окреслено предмет і методи дослідження, висвітлено основні погляди авторки на функціонування терміна *дискурс* у науковій літературі. Епістолярний дискурс тлумачено як складне соціокомунікативне утворення з діалогією організацією та соціальним контекстом.

Основна частина рецензованої монографії побудована в такий спосіб, що кожен наступний розділ розкриває новий (і не менш важливий) аспект епістолярного дискурсу української й сербської мов. Як наслідок, маємо ґрунтовний опис ознак і специфіки епістолярного дискурсу на матеріалі двох мов.

Функціонування будь-якого типу дискурсу Л. Попович пов'язує з теорією комунікативних жанрів. Відповідно епістолярний дискурс постає у дослідженні як комунікативний жанр. Взаємовідношення епістолярного дискурсу з іншими комунікативними жанрами висвітлено у розділі *«Концепція «игре» и типологія епістолярних поджанрова»* (*«Концепція «гра» і типологія епістолярних піджанрів»*) (с. 13-19). Типовою особливістю епістолярного жанру, за Л. Попович, виступає багатство та чисельність комбінацій виражальних засобів, а також його поліфункційність, що пов'язана з поняттям *епістолярної інтеракції* (с. 19).

Аналізуючи метаструктуру епістолярного дискурсу (розділ *«Правила епістолярне інтеракціїе и прагматички контекст дискурса»* (*«Правила епістолярної інтеракції та прагматичний контекст дискурсу»*) (с. 20-79)), авторка пропонує розрізнити типи кореспонденції за соціальними, дружніми, фізіологічними та ін. характеристиками учасників інтеракції і виділяє конститутивні та регулятивні правила епістолярної інтеракції. Наявність таких правил передбачає дослідження прагматичного контексту, тобто теоретичних і когнітивних абстракцій різних концептів, структурованих у вигляді фреймів. Фреймові або ситуаційні моделі репрезентують основне знання учасників соціокомунікативної епістолярної «гри», що формує дискурс.

У розділі *«Семантичка макроструктура епістолярног дискурса»* (*«Семантична макроструктура епістолярного дискурсу»*) (с. 80-107) дослідниця зазначає, що дискурс має абстрактну структуру, яка реалізується через сукупність взаємопов'язаних сегментів – граматичного, семантичного та прагматичного, і встановлює ієрархічні зв'язки між термінами «метаструктура», «макроструктура» та «мікроструктура» дискурсу. Для опису семантичної макроструктури епістолярного дискурсу Л. Попович вводить поняття *топікального центру, топікальної периферії, комунікативного динамізму* тощо.

У розділі *«Начини експликације глобальне когеренције на интерисказном нивоу епістолярного дискурсу»* (*«Спосіб експликації глобальної когеренції в внутрішньомовному рівні епістолярного дискурсу»*) (с. 108-133) висвітлено дискусійні аспекти теорії референції з опорами на погляди Н. Арутюнової, Б. Рассела, Л. Лінскі, Дж. Серла та ін., розглянуто прагматичні стратегії, референційні операції та дискурсивні маркери епістолярного жанру. Значну увагу авторка приділяє типам знання, класифікуючи їх на інформаційні (знання про референцію, знання про пропозицію, знання про предикацію тощо) та метаінформаційні (знання про код і знання про ситуацію інтеракції). Виклад інформації в епістолярному дискурсі зумовлюваний чинником адресата, що постає складником комунікативної програми адресанта, і залежить від репертуару знань адресата й адресанта, а контроль концептуального боку епістолярного висловлення відбувається на етапі прагматичної корекції.

Опис різноманітних модифікацій денотативного простору референта Л. Попович пропонує читачам у розділі *«Кореференција у епістолярном дискурсу»* (*«Кореференція в епістолярному дискурсі»*) (с. 134-145). Важливу роль в аналізованому дискурсі посідають різноманітні операції цитування (цитування може виконувати аксіологічну функцію, тобто передавати позитивну / негативну оцінку) та прийом парафрази (семантико-синтаксичної або лексико-семантичної).

Категорію імперцептивності розглянуто у розділі *«Имперцептивност у епістолярном дискурсу»* (*«Имперцептивність в епістолярному дискурсі»*) (с. 146-151) разом з такими категоріями, як: оптативність, гіпотетичність, імперативність, ірреальність тощо, та витлумачено як семантичну модальну категорію, що охоплює сукупність лексичних, синтаксичних, просодичних і/або морфологічних засобів (с. 147).

Інтегративні тенденції дослідження дискурсу (теорія мовленнєвої комунікації, когнітивна психологія, соціальна психологія, мікросоціологія, етнографія та ін.) показали, що дискурс – це не самоізолювана текстова або діалогічна структура. Враховуючи досягнення цих досліджень, а також логіко-філософську думку ХХ століття, авторка пропонує типологію мовленнєвих актів та окреслює специфіку їх функціонування в епістолярному дискурсі (див.: розділ *«Реализација говорних чинова у епістолярном дискурсу»* (*«Реалізація мовленнєвих актів в епістолярному дискурсі»*) (с. 152-157)).

Наступні три розділи монографії висвітлюють вияв в епістолярному дискурсі експресива, директива та репрезентатива. Внаслідок чого перед нами постає повний і викінчений опис епістолярного дискурсу в українській і сербській мовах.

Експресив розкривається в аналізованому дискурсі через мовленнєві акти *вітання, вибачення, подяки, побажання* (розділ *«Реализација експресива у епістолярном дискурсу»* (*«Реалізація експресива в*

епістолярному дискурсі» (с. 156-214)); директив – через мовленнєві акти *питання, прохання, пропозиції та запрошення* (розділ «*Реалізація директива у епістолярном дискурсі*» («*Реалізація директива в епістолярному дискурсі*») (с. 215-248)). Мовленнєвий акт *ствердження та повідомлення* формує репрезентатив (розділ «*Реалізація репрезентатива у епістолярном дискурсі*» («*Реалізація репрезентатива в епістолярному дискурсі*») (с. 259-271)). У структурі кожного акту Л. Попович виділяє специфічні компоненти і пропонує варіанти перформативних парадигм в українській і сербській мовах. Будь-який теоретичний постулат підтверджується значною кількістю прикладів, що свідчить про науковий підхід авторки до розгляду питань і проблем функціонування епістолярного дискурсу в українській і сербській мовах, а також про високу якість виконаного дослідження й достовірність висновків.

Індивідуальний науковий проект, в якому Л. Попович пропонує новий погляд на значущі лінгвістичні проблеми, безумовно, спонукає читачів до роздумів і викликає у рецензентів певні міркування і пропозиції. Так, не зовсім мотивованим, на нашу думку, видається той факт, що один з розділів монографії називається «*Концепція «игре» и типологія епістолярних поджанрова*» («*Концепція «гра» і типологія епістолярних піджанрів*») (с. 13-19) (підкреслено рецензентами – А.З., Ж.К.Ч.), а частиною наступного розділу «*Правила епістолярне интеракције и прагматички контекст дискурса*» («*Правила епістолярної інтеракції та прагматичний контекст дискурсу*») (с. 20-79) є підрозділ «*Типологія епістолярних поджанрова*» («*Типологія епістолярних піджанрів*») (с. 76-79)).

Прикметною рисою рецензованої праці, крім актуальності лінгвістичної проблематики та системного підходу до вивчення епістолярного дискурсу, є тенденція до глибинного й всебічного аналізу мовних явищ у дискурсі. Монографія Л. Попович «*Епістолярни дискурс украјинског и српског језика*» («*Епістолярний дискурс української та сербської мов*») є вагомим внеском у розвиток дискурсології загалом та контрастивної дискурсології зокрема, орієнтує на пошуки та опрацювання нових досліджень дискурсу.

Монографія «*Језичка слика стварности: Когнитивни аспект контрастивне анализе. – Београд: Филолошки факултет, 2008. – 308 с.*» («*Мовна картина дійсності: Когнітивний аспект контрастивного аналізу*») містить три розділи: «*Језичка слика стварности*» («*Мовна картина дійсності*») (с. 19-72); «*Од језичке слике стварности на говорнику*» («*Від мовної картини дійсності до мовлення*») (с. 73-151); «*Од концептуализатора ка менталним конструкцијама*» («*Від концептуалізатора до ментальних конструкцій*») (с. 151-284).

У першому розділі «*Језичка слика стварности*» («*Мовна картина дійсності*») (с. 19-72) охоплено розгляд загальнотеоретично-постулатних основ («*Теоријске поставке*» («*Теоретичні постулати*»)), проблем самої «*језичка слика стварности*» («*мовної картини світу*») (с. 19-28) зі з'ясуванням закономірностей категоризації і концептуалізації (с. 28-44), метафоризації (с. 44-51), співвідношення / неспіввідношення гештальта і фрейму (с. 54-57), простеженням диференційних ознак концепту (с. 57-59), окресленням найвного та енциклопедичного вияву знання в загальнономовній картині світу (с. 51-54), з'ясуванням класифікаційних і кваліфікаційних ознак прототипу і стереотипу (с. 59-64), стереотипу і концепту (с. 64-66) та описом стереотипу (с. 66-71) з простеженням його диференційних і сутнісно-кваліфікаційних ознак. В описі останнього значне місце належить, за твердженням Л. Попович, інтерпретативному аналізу, що «... уједињује све наведено методолошке поступке, обезбеђује истраживању целовитост и мотивисаност. Интерпретације не може бити без материјалне грађе...» (с. 71).

Другий розділ «*Од језичке слике стварности на говорнику*» («*Від мовної картини дійсності до мовлення*») (с. 73-151) містить підрозділи «*Стереотип судбине у језичкој слици стварности украјинаца и срба*» («*Стереотип доля у мовній картині дійсності українця та серба*») (с. 75-84), «*Стереотип естетског комплекса код словенских народа*» («*Стереотип естетичного комплексу слов'янських народів*») (с. 85-102), «*Концептуализација боја у језичкој слици стварности*» («*Концептуалізація бою у мовній картині дійсності*») (с. 103-122), «*Гендерни стереотип у језичкој слици стварности украјинаца и срба*» («*Гендерний стереотип у мовній картині дійсності українця і серба*») (с. 123-141), «*Стереотип језика у језичкој слици стварности*» («*Стереотип мови у мовній картині дійсності*») (с. 142-150). Прикметно, що у першому підрозділі охоплено аналіз таких стереотипів долі українця та серба, як *доля (доля), доля – недоля(доля – недоля, талант (талан), доля (усуд и коб)* та ін. з простеженням типологічних виявів *Стереотипу Судбине* в добу романтизму. Авторка наголошує, що «Упоређујући Доље са адекватним стереотипима, у српској језичкој слици долазимо до закључка да је он комплекснији, обухвата како позитивно, тако и негативно начело. У српској језичкој слици стварности стереотип судбине је расшчлањен. Центар стереотипа чини концепт Судбине, негативно маркирани пол је облежен концептом Усуда, Коби док позитивно маркирани пол садржи концепт Среће» (с. 79). Досить переконливим є твердження, що «У архаичном смислу концепт Доље се осмишљаљкао пут на којем свако прави свој избор. Одсуство пута као реализације основног функционалног атрибута стереотипа живота – кретања, напредовања, асоцира се са Недољом – Усудом. Тако се украјински песник Тарас Шевченко обраћа својој Дољи, али и Богу, стиховима: *Доле, де ти? Доле, де ти? / Нема ніякої. / Якщо доброї жаль, Боже, / то дай злої, злої...* (Срећо, где си? Срећо, где си? / Никог у том лицу. / Ако немаш добру судбу / Дај ми, Боже, злицу...»)» (с. 77).

Ґрунтовне розкриття стереотипу естетичного комплексу як коду слов'янських народів дозволило Л. Попович констатувати, що «да је хармонија идеје и форме, тј. равнотежа између доброг и лепог лежала у

основи формування естетського комплексу, але це в часі у мовній картині словенського народу почало давати форму у концептуалізації лего – код поєднання народу у мові, а код поєднання у мові мери, до повного потискування добра з стереотипа естетського комплексу» (с. 86). Гендерні стереотипи українців та сербів охарактеризовано з опорою на принцип гендерної ідеології, принцип гендерної диференціації, принцип гендерної класифікації тощо (с. 123-141), викінченим постає тлумачення поліфункційності українського стереотипу *Мова* (с. 145-146) і водночас розкрито концепт мови (язика) як засобу консолідації народу (с. 146-148).

У розділі «*Од концептуалізатора до ментальних конструкцій*» (с. 151-284) Л. Попович сконцентровано розкриває основні параметри поняття часопростору у мовній та науковій картинах світу (с. 153-156), з'ясовує особливості осі часу і транспозиції дієслівних форм часу («*Стрела времена и транспозиция глагольных времена у словенском языке*» («*Стрела часу і транспозиція дієслівних часів у слов'янських мовах*»)) (с. 163-165); тут варто було згадати працю І. Піддубської [Піддубська Інна Валентинівна. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм (20.04.2001 – спецрада К 11.051.04) – 10.02.01 – українська мова (Донецьк; Донецький державний університет)]. Розділ містить два підрозділи, у першому з яких («*Стереотип времена у мовній картині дійсності*» («*Стереотип часу у мовній картині дійсності*»)) (с. 153-244) сконцентровано проаналізовано семантику лімітативності, проспективності, інтраперіодичності та ін., а в другому («*Стереотип простора у мовній картині дійсності*» («*Стереотип простору в мовній картині дійсності*»)) (с. 245-284) встановлено закономірності вияву стереотипу простору в українській та сербській мовних системах крізь призму дієслівних родів дії (можливо, краще аспекти дії, див.: [Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С. 217-236]). Спостереження авторки підкріплені узагальнювальними таблицями 1 – 5 (с. 232-244), у яких діагностовано роди (способи, аспекти) дії як вияв концептуалізації в сербській та українській мовах (таблиці 1 – 2), маркованість префіксних морфем у реалізації акціональних значень у сербській та українській мовах (таблиці 3 – 4), виявлено репертуар акціональних значень префікса *за-* в сербській та українській мовах (таблиця 5).

Кожна з аналізованих праць належить до непересічних і вагомих досліджень, у яких розкрито одну з надактуальних проблем сучасної лінгвістики. Водночас обидві монографії складають цілісність, оскільки встановлюють спільні та відмінні риси сербської та української мов у когнітивному та дискурсивному аспектах. Рецензовані праці належать до фундаментальних, оскільки розв'язують загальнотеоретичні проблеми, і водночас вони мають суто прикладний вимір, тому що є контрастивними за своєю суттю і тим самим виступають опорою створення ємної контрастивної граматики обох мов теоретичного, функційного і когнітивного аспектів. Праці знакові для сучасної лінгвістики, де все зривішими постають завдання когнітивного аспекту контрастивного аналізу в загальнотипологічному вимірі. Аналізовані монографії Л. Попович і подають модель такого розгляду.

Анатолій Загнітко, Жанна Краснобаєва-Чорна

Надійшла до редакції 19 березня 2009 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адінцова Юлія Анатоліївна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Альберт Вікторія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови та літератури Коледжу імені Яноша Кодолані (м. Будапешт, Угорщина).

Антонюк Олена Вікторівна – старший викладач кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Бабак Ганна Володимирівна – аспірант кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Бадер Валентина Іванівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та літератури, декан філологічного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ, Україна).

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Бондаренко Галина Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Бороденко Людмила Миколаївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ботвина Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доктор філософії, доцент кафедри української філології та культурології Академії адвокатури України (м. Київ, Україна).

Велика Анастасія Олександрівна – аспірант кафедри української мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, викладач Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, Україна).

Виноградова Катерина Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Виноградова Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Вишняк Юлія Петрівна – студент філологічного факультету Гродненського державного університету імені Янки Купали (м. Гродно, Білорусь).

Глущенко Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Гонтар Марина Олексіївна – аспірант відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Делюсто Марина Сергіївна – аспірант кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету (м. Ізмаїл, Україна).

Демешко Інна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка (м. Кіровоград, Україна).

Деркач Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української філології Кримського інженерно-педагогічного університету (м. Сімферополь, Україна).

Донець Марія Миколаївна – аспірант кафедри української мови філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Єщенко Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, проректор з наукової роботи Донецького інституту соціальної освіти (м. Донецьк, Україна).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Зеленська Юлія Юріївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Івашків-Когут Світлана Василівна – аспірант кафедри англійської філології Львівського національного університету імені І. Франка (м. Львів, Україна).

Клименко Ірина Володимирівна – старший викладач кафедри культури української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Клименко Наталія Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Клімчук Галина Петрівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного

педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Ковалевська Тетяна Юріївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, Україна).

Коваленко Євгенія Сергіївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ковальчук Наталія Петрівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне, Україна).

Ковтун Альбіна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Конюшкевич Марія Йосипівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови, професор кафедри журналістики філологічного факультету Гродненського державного університету імені Янки Купали (м. Гродно, Білорусь).

Кравченко Євдокія Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кудрейко Ірина Олександрівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Лазаренко Світлана В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри загальних дисциплін та управління освітніми закладами Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м. Одеса, Україна).

Лупол Алла Вікторівна – аспірант кафедри української мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, викладач Одеського міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, Україна).

Медвідь Наталія Сергіївна – аспірант кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Милостна Олена Костянтинівна – магістрант спеціальності «Прикладна лінгвістика» філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Митько Неля Андріївна – старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Міщук Уляна Богданівна – викладач кафедри української мови філологічного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка; пошукач відділу лексикології та комп'ютерної лексикографії Інституту української мови НАН України (м. Дрогобич, Україна).

Назар Роман Миколайович – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Наумова Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Донецьк).

Осіпчук Галина Валентинівна – аспірант кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Панкова Марія Валеріївна – пошукач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Піддубська Інна Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Пономарьова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Прохоренко Оксана Феодосіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки та юридичної лінгвістики Академії управління МВС (м. Київ, Україна).

Процик Ірина Романівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Рогожкін Олександр Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Роїк Ольга Юріївна – аспірант кафедри загального та порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Романовська Марина Юріївна – студент філологічного факультету Гродненського державного університету імені Янки Купали (м. Гродно, Білорусь).

Романчук Світлана Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент Національного університету державної податкової служби України (м. Ірпінь, Україна).

Рябініна Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Савчук Ольга Анатоліївна – магістрант спеціальності «Прикладна лінгвістика» філологічного

факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситенко Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри граматики та практики мовлення Горлівського державного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Скорейко-Свірська Ірина Павлівна – аспірант кафедри рідної мови та методики її викладання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль, Україна).

Стефурак Олена Валеріївна – аспірант кафедри французької мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Стойкова Галина Георгіївна – радник директора Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України (м. Одеса, Україна).

Тимофєєва Ірина Сергіївна – аспірант кафедри загального та порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Тимошик Галина Василівна – асистент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Тихоненко Олена Василівна – пошукач кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, старший викладач кафедри української та російської мов Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва (м. Харків, Україна).

Федурко Марія Юліанівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич, Україна).

Федурко Оксана Миронівна – аспірант кафедри загального та порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Чернюх Богдан Васильович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри класичних мов Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Чорноус Оксана В'ячеславівна – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кіровоград, Україна).

Шапран Дар'я Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського (м. Донецьк, Україна).

Шатілова Олена Сергіївна – асистент кафедри української та російської мов Донецького національного технічного університету (м. Донецьк, Україна).

Шевцова Валентина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ, Україна).

Шитик Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, докторант Інституту української мови НАН України (м. Черкаси, Україна).

Шкаровська Тетяна Володимирівна – заступник директора гуманітарно-педагогічного коледжу Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів, аспірант кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Шумейко Олена Анатоліївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри культурології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна).

Щепка Оксана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Донецьк).

Ющенко Мирослава Петрівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри романської філології Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
SECTION I	Status of Ukrainian in the Ukrainian State and its Institutions	8
Balko Maryna	Language Policy in Modern Ukraine: Main Problems and Search of the Ways of Solution	8
Botvyna Nataliya	Cultural, Ethical and Legislative Problems of Using Ukrainian as the State Language	11
Stoikova Galyna	Functioning of the State Language in the City of Odesa at the End of the 20 th – Beginning of the 21 st Centuries	15
Tykhonenko Olena	Influence of Language Policy on the Development of Standards of Ukrainian Official and Business Style	18
SECTION II	Current Problems of Morphology	23
Danyliuk Ilyia	Specificity of Syncretic Phenomena within Semantic Approach to Parts of Speech	23
Koniushkevich Mariya, Vishniak Yuliya	Prepositions and their Analogues with the Semantics of Opposition in Russian and Byelorussian	27
Koniushkevich Mariya, Romanows'kaya Maryna	Lexical and Function Field of Prepositions with "Inclusion"/"Exclusion" Invariant in Russian	32
Piddubs'ka Inna	Functional Periphery of Verbal Forms of the Past Tense	38
Skoreiko-Svirs'ka Iryna	Grammatical Adaptation of the English Noun-Borrowings in the System of the Ukrainian Terminology of Science and Technology	43
Stefurak Olena	Conceptualization of the Typological Zone of SURFACE of Prepositions in French and Romanian	49
Tchernyuch Bohdan	Semantics and Pragmatics of Narrative Tenses in Late Latin (on the Basis of "Itinerarium Egeriae")	54
Shchepka Oksana	Correlation of the Comparative and the Positive (Functional-Semantic Aspect)	58
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	63
Albert Viktoriya	The Absolute Infinitive Construction and Its Word Order Patterns in Middle English	63
Adintsova Yuliya	The Problem of Descriptive Predicate in Classical French Linguistics	68
Vynogradova Kateryna, Syta Hanna	The Typology of Sentence Modal Modification Models in Ukrainian and Russian. The Second Article: Implicit Models	72
Zagnitko Anatoliy	Equivalents of the Sentence: Status, Volume and Functional Typology	79
Lazarenko Svitlana	Grammatical Means of Coherence in Newspaper Titles	91
Pankova Mariya	Evolution of Linguistic Views on Question Sentences: Differential and Classification Aspects	94
Royik Ol'ga	Non-Semantic Conjunctions in Ukrainian	98
Tymofeyeva Iryna	Semantic Functions of Constructions Denoting Physical State of the Person in the Ukrainian Language	102
Shatilova Olena	Actual Division of the Sentence in Scientific and Business Speech Styles	107
Shytyk Lyudmyla	Asyndetic Subordinate Difficult Clauses in Ukrainian	110
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	115
Borodenko Lyudmyla	Problem of Borrowings in Modern Ukrainian	115
Hontar Maryna	Functioning of Journalistic Terms in the Language of Printed Mass Media	119
Derkach Tetyana	Military Metaphor in the Texts of Literature Studies	123
Ivashkiv-Kohut Svitlana	Functional and Semantic Category of Augmentativity in English	128
Klimchuk Galyna	Thematic Groups of Social-political Vocabulary in Mykhailo Hrushevsky's Periodicals	132
Kovtun Olena	Formation of Ukrainian Aviation Terminology	137
Mylostna Olena	Inside Symmetry as a Feature of All Syntactic and Semantic Conversives	141
Fedurko Oksana	Peculiarities of Propositional Meaning of Adverbs Derived from Adjectives	146

Shapran Dariya	Some Meta-language and Derivative Peculiarities of Ukrainian Marketing Terminological System	149
Shumeyko Olena	Vocabulary with Inherent Estimative Meaning as Means of Creation of the Comical Effect in Ukrainian Poetry of the 2nd Half of the XXth Century	153
Yushchenko Myroslava	Definite and Indefinite Localization of the Subject in French	157
SECTION V	Word-Formation: Trends, Aspects of Study. Morphology	162
Demeshko Inna	Typology of Morphological Models in Verbal Word-Formation in Modern Ukrainian	162
Sytenko Ol'ga	Typology of Inter-level Models of Expressing Diminutiveness in English and Ukrainian	167
Fedurko Mariya	The Notion of Morphological Model and Its Role in the Analysis and Synthesis of Derivatives	171
SECTION VI	Problems of Text Linguistics, Discourse Studies, and Discourse Analysis	175
Donets Mariya	Verbalization of the Concept of TRUTH in the Communist Discourse of Ukrainian Press	175
Zelens'ka Yuliya	Stylistic Figures with Repetition in Modern Poetry	179
Klymenko Iryna	Theoretical Basis of the Linguistic Analysis of Political Discourse	182
Kovtun Al'bina	Liturgical Realia Names Semantics Modification in the 20th Century Literary Discourse	186
Lupol Alla	Kyiv and the Topos of Kyiv in the Poetic World of Vasyl' Stus	190
Medved Nataliya	The Orthodox-Christian Linguaculturemes as the Imagery Elements of Ukrainian Social and Psychological Prose of the First Half of the XXth Century	194
Myt'ko Nelya	Slips in the Speech of Tele- and Radiojournalists	199
Mishchuk Ulyana	Poetic World of Ukrainian Poets of the 60s: Problem of Discourse Analysis	204
Nazar Roman	Description of Reporting as a Genre of Speech	209
Ponometryova Lyudmyla	Linguistic Means of Legal Discourse	212
Rogozhkin Oleksandr	Pathos, Logos, Ethos in the Political Sphere of Communication	216
SECTION VII	Peculiarities of Ukrainian Dialects and Problems of Sociolinguistics	221
Vynogradova Ol'ga	Communication Competence as a Sociolinguistics Problem	221
Delyusto Maryna	Dialectal Text as a Source of Research of the System of Verb Inflexion	224
Klymenko Nataliya	The Material for the Dictionary of the Names of Clothes Items in Ukrainian Eastern Steppe Dialects	229
Kravchenko Yevdokiya	Modern Literary Norm as a Reflection of a New Society Paradigm	235
Kudreyko Iryna	Modern Manifestation and Tendencies of Sociolinguistic Situation in the Donetchyna	242
Shkarovs'ka Tetyana	Names of the Words Related to Time and its Segments in Accents of the Border Region Between the Middle–Polissya and Upper–Dnipro	246
SECTION VIII	Problems of Onomastics	250
Antonyuck Olena	Grammatical Peculiarities of Nicknames (Based on Anthroponymical Materials of the Donetsk Region)	250
Osipchuk Galyna	Correferent Names with the Onym Component in Valeriy Shevchuk's Works	254
Prostyk Iryna	The First Ukrainian Language and Area Studies Dictionary of Proper Names	259
Tymoshyk Halyna	Hebrew Female Names in the Modern Translation of the Holy Scripture into Ukrainian	263
Chornous Oksana	Dynamic Processes in the System of Female Proper Names in Kirovograd (the 20s-40s of the XXth Century)	269
Shevtsova Valentyna	Non-linguistic Means of Influence on Lugans'k Emporonymy	273
SECTION IX	Applied Linguistics: Trends and Aspects of Studies	276
Naumova Tetyana	Stylistic Peculiarities of the Verb-Form Translations (Based on Studies of Gogol's Original and Translated Writings)	276
Kovalevs'ka Tetyana	Conceptual Base of Neurolinguistic Programming	283
Krasnobayeva-Chorna Zhanna, Savchuk Ol'ga	Functions of Computer Quiz in General Educational Establishments (When Studying Phraseology)	288
Romanchuk Svitlana	Psycho-Linguistic Backgrounds of the Language Philosophy of Oleksandr Potebnya in the University Students Language and Communication Culture Formation Context	292

SECTION X	Topical Problems of Language Teaching	297
Bader Valentyna	Functional and Stylistic Approach in Forming Culture of Speech of Students-Philologists	297
Bondarenko Halyna	Formation of the creative capabilities of the pupil in primary school in the process of game on the lessons of Ukrainian	301
Velyka Anastasiya	Comparative Description of Linguistic Behaviour of Cadets and Militiamen (Results of the Research in Odessa)	305
Yeschenko Tetyana	Study of linguistic analysis of text at higher school on the credit-module departmental teaching	310
Kovalenko Yevgeniya	Publicity discourse: the linguistic aspects of study	314
Koval'chuk Nataliya	Functional and Communicative Approach to the Study of Punctuation	319
Prokhorenko Oksana	Communicative Competence Formation and Personal Features Development of Lawyers When Mastering Rhetoric	324
SECTION XI	History of Language and Linguistics	329
Babak Hanna	Chronology of Linguistic Phenomena in the Studies of the Scientists of Kharkiv Linguistic School	329
Glushchenko Volodymyr, Ryabinina Iryna	The Problem of the Sources of the Language History Study in Ukrainian Linguistics of the 10s – 30s of the 20 th Century	332
SECTION XII	Reviews and Summaries	337
Zagnitko Anatoliiy	Asymmetry in Grammar. Review of: Moroz T.Yu. The Phenomenon of Semantic and Grammatical Asymmetry in the System of Noun Morphological Categories. – Kharkiv: Law, 2009. – 184 p.	337
Zagnitko Anatoliiy	New and Innovative Views on the Expression in Slavic Languages. Review of: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXXXIII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.; Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład 6 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXLVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s.	340
Zagnitko Anatoliiy Krasnobayeva-Chorna Zhanna	Cognitive Linguistics and Discourse Studies: New Aspects and Approaches. Review of: Поповић Људмила. Епистолярни дискурс украјинског и српског језика. – Београд: Филолошки факултет, 2000. – 305 с.; Поповић Људмила. Језичка слика стварности: Когнитивни аспект контрастивне анализе. – Београд: Филолошки факултет, 2008. – 308 с.	352
INFORMATION ON THE AUTHORS		356
CONTENTS		359
INSTRUCTION FOR PAPER PREPARATION		362

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на CD-диску) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Анатолій Загнітко

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ПРИЙМЕННИКИ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ: ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ВИЯВИ

Простежено текстотвірний потенціал прийменників, з'ясовано основні функції прийменників, окреслено особливості внутрішньотекстової актуалізації прийменників і визначено особливості прийменникової актуалізації, постання оказіонального внутрішньотекстового використання прийменників. Водночас прокоментовано ієрархію внутрішньотекстових прийменникових функцій.

Ключові слова: прийменник, внутрішньотекстова функція, внутрішньореченнєва функція, первинні прийменники, вторинні прийменники.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [ ] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]...”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Борте трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортэ 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноска) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримавши кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисність кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням **державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006)**. Назва “**Література**” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво "Пульсари", 2004. – 398с. – (Академічна граматика української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Алефіренко, М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики [Текст] / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35-41. – Бібліогр.: с. 41.

Данилюк 2006: Данилюк, І.Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20с.

Список літератури має містити не менше 8 позицій.

Завершують публікацію **резюме російською та англійською мовами** (кожне резюме до десяти рядків, шрифт курсив). Вони подаються через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Загнітко Анатолій

Предлоги в структуре текста: первичные и вторичные проявления

Прослежен текстообразующий потенциал предлогов, выяснены основные функции предлогов, рассмотрены особенности внутритекстовой актуализации предлогов и определены особенности предложной актуализации, появление окказионального внутритекстового использования предлогов. Вместе с тем прокомментирована иерархия внутритекстовых предложных функций.

Ключевые слова: предлог, внутритекстовая функция, внутрипредложенческая функция, первичные предлоги, вторичные предлоги.

Zahnitko Anatoliy

Prepositions in the Text Structure: Primary and Secondary Manifestations

Text-forming potential of prepositions is analyzed; basic prepositions's functions are ascertained; the peculiarities of intra-text actualization and the beginning of occasional intra-textual using of prepositions are determined.

At the same time hierarchy of intra-textual prepositional functions is commented.

Keywords: preposition, intra-textual function, inherent function of sentence, primary prepositions, secondary prepositions.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файлу (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 19

Підписано до друку 31.06.2009 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 44,9
Наклад 500 прим. Замовлення № 835

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики, «Лінгвістичні студії»,
тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24